

МЕДАЉОНИ
Књига прва

Главни и одговорни уредник
СЛОБОДАН ГАВРИЛОВИЋ

Уредник
ЈОВИЦА ТРКУЉА

Приредили
ДР НАДЕЖДА ЈОВАНОВИЋ
ГОРАН БАБИЋ
СЛОБОДАН ГАВРИЛОВИЋ

ДРАГОЉУБ ЈОВАНОВИЋ

МЕДАЉОНИ

КЊИГА I

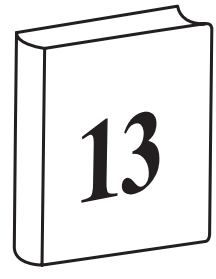

Copyright @ JP „Službeni glasnik, 2008
www.slglasnik.com

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР. 7

У ПИРОТУ 33

– *У породици.* 37. Отац. Мајка. Старија сестра. Старији брат. Млађи брат. Млађа сестра. Најмлађа сестра. Ујак. – *У основној школи.* 67. Учитељ Никола Ковачевић. – *У гимназији*, 71. Професори Коста Н. Костић и Петар Нешић. – *Старији социјалисти.* 79. Ђока Тошић Социјал. Драгомир Пејић. Павле Крстић. Тоша Молер. Мита Станковић. Драгиша Лапчевић – Чича. – *Вршњаци, нешто млађи.* 99. Душан Павловић. Милутин Цанић. Милутин Ристић. Жарко Аранђеловић. Милош Мисирлић. Танасије Маринковић.

У БЕОГРАДУ 123

– *Другови у школи.* 125. Драгомир Стошић. Милош Рашовић. Момир Николић. Раул Балугџић. – *Студенти – социјалисти*, 141. Никола Богдановић. – *Социјалистичке величине.* 145. Душан Поповић. – *Професори.* 151. Јеремија Живановић.

У МАКЕДОНИЈИ 159

– *На Косову.* 161. Милан Кашанин. Душан Милачић. – *У Леснову.* 171. Дионисије Буркић. Радојка Мијовић. – *У Радовишту.* 179. Десанка Милутиновић. Илија М. Петровић. – *С Французима.* 193. Ернест Ласре. – *У Солуну.* 199. Александар Петровић – Чарло. – *У Атини.* 205. Живојин Балугџић. Јован Дучић.

У ФРАНЦУСКОЈ. 215

– *У Паризу, пре студија.* 217. Мадлен Ласре. – *У Клермон Ферану.* 223. Проф. Никола Вулић. Леон Блин. Жермен Фурниал. – *У Паризу, са Србима.* 243. Раде и Воја Вујовић. Влада Павловић. Милош М. Милошевић. Живота Ђермановић. Влада Стакић. Љубиша Трифуновић. Дана. Раца Стефановић. Милоје Рајаковић. Добривоје Дим. Бранковић. Вита Марковић. Милан Богдановић. Глигорије Вукчевић. Ђорђе Перић. Лука Смодлака. Недељко Дивац. Васа Стајић. – *У Паризу, с Французима.* 319. Жак Кајзер. Мари-Ан Каруа. Луј Аве. С. Бугле. Анатол Франс. – *У Посланству и Просветном одељењу.* 339. Др Никодије Јовановић. Старија кћи.

НА УНИВЕРЗИТЕТУ 359

– *На Правном факултету.* 361. Слободан Јовановић. Коста Кумануди. Живојин Перић. Божа Марковић. Милан Жујовић. – *На другим факултетима.* 389. Богдан Поповић. Јован Цвијић. Јован Жујовић. Виктор Новак. Иван Ђаја. – *Међу јавним радницима.* 411. Велибор Глигорић. Исидора Секулић. Живко Топаловић. Гавра Великић. Велимир Бајкић. – *Сусрети на путу.* 435. Драгослав Филиповић. Николај Велимировић.

СОЦИЈАЛНИ РАДНИЦИ, ГРУПЕ СКА, „РАД“ 447

– *Међу социјалним радницима.* 449. Др Милош Ђ. Поповић. Др Коста Јовановић. Др Сретен Кужељ. Проф. Ђорђе Стајић. Михаило Аврамовић. Проф. Кирило Савић. Др Драгомир Ћосић.

НАПОМЕНЕ 485

РЕГИСТАР ИМЕНА 609

РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ 629

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА 641

СПИСАК НОСИЛАЦА МЕДАЉОНА
ПО АЗБУЧНОМ РЕДУ 645

НАПОМЕНА ПРИРЕЂИВАЧА 651

ПРЕДГОВОР

Четири књиге сећања др Драгољуба Јовановића у форми медаљона или портрета људи с којима се током дугог живота сусретао и које је познавао као научник и политичар у првој половини двадесетог века, обухватају све медаљоне из рукописа. Описујући ликове Драгољуб Јовановић истовремено слика време у коме је живео, деловао и борио се у различитим и многобројним акцијама против аутократије, диктатуре власти или партија на власти.

Још за живота, професор Јовановић је у сопственој режији штампао две књиге *Медаљона* под насловом „Људи, људи...“. Прва од ових књига је објављена 1973. а друга 1975. године. После скоро три деценије изашла је и трећа књига *Медаљона*, коју је приредила др Надежда Јовановић 2005. године. У Јовановићевом рукопису сакупљено је око 400 портрета личности, у којима аутор износи лично виђење сваке поједине личности, и које носе аутобиографски печат. Читаоци, дакле, имају прилику да се, после објављивања свих Јовановићевих *Медаљона*, упознају не само са живо описаним ликовима, него и са стотинама других, мање познатих личности, да захваљујући пишчевој умешности осете дах времена и схвате доба у коме су те личности живеле и деловале, да сагледају однос аутора сећања према њима, као и њихов однос према њему. Палета ликова је богата и упућује читаоца у разне догађаје, личне судбине, као и оно што је чинило јавни живот тих личности.

Професор Јовановић није намеравао да за живота штампа своје мемоаре, него му је намера била да јавности буду представљени тек после његове смрти. Ипак се предомислио, изменио своју одлуку, јер, како је сам објаснио, улазећи у седамдесет девету годину живота, жели да „свет упозна“ са својим виђењем значајних домаћих и страних личности и с тим како су они видели њега. Према пишчевој намери, требало је да *Медаљони* замене његове *Политичке успомене*, које је почео да пише 1963. године. Није рачунао да ће бити објављене баш због великог обима дела (успомене је завршио 1968. године и укоричио их у дванаест књига). Почео је да их пише кад је завршио рад на рукопису *Медаљона*.

Прва књига *Медаљона* садржи 56 ликова умрлих ауторових савременика. Подељена је на седам поглавља, од којих свако садржи и по

неколико портрета људи из родног му Пирота, затим са школовања у Београду и Француској, а по повратка у отаџбину и портрете личности које је сретао радећи на Правном факултету Београдског универзитета. Једно поглавље посвећено је деловању унутар Савеза земљорадника Србије, као и формирању левице од пријатеља из Групе за социјалну и културну акцију. Посебно поглавље садржи ликове-медаљоне председника Хрватске сељачке странке Стјепана Радића и неколицине његових сарадника у Хрватској, као и ликове низа Јовановићевих сарадника, међу којима и Мирка Томића, Радована Мијушковића и других. Последње поглавље садржи портрете многих политичара, међу којима и комунисте др Симе Марковића, или Светозара Прибићевића, истакнутог представника српске опозиције у борби с диктаторским режимом краља Александра Карађорђевића, као и многих других. У другој књизи *Медаљона*, у шест поглавља, дати су портрети сарадника и опозиционих политичара из тридесетих година (у првом поглављу налазе се портрети Милана Грола, Мише Трифковића, др Душана Бошковића, Животе Милојковића; у другом, портрети сарадника који су сарађивали с хрватским опозиционарима, као што су били др Влатко Мачек, др Анте Трумбић, др Рудолф Бићанић и други; у трећем поглављу дати су ликови и догађаји из периода у коме је отпочело и окончано стварање Народног фронта; у четвртом поглављу врло живо су осликани портрети личности из ратног периода – Милутина Смиљанића, Димитрија Љотића, Милана Недића, Радоја Крстића, Драгојла Дудића... Посебно поглавље посвећено је жртвама рата у којима је највећи број Јовановићевих пријатеља и чланова Народне сељачке странке – Драгоје Спасојевић, Живадин Аксентијевић, Александар Танчић и други. У последњем поглављу срећемо се с личностима из периода после Другог светског рата – Моша Пијаде, Слободан Пенезић, др Никола Стојановић, Мијалко Кнежевић и други.

Обе књиге *Медаљона* изазвале су велико интересовање читалаца до којих су доспеле (некима је др Јовановић лично слао примерке на кућне адресе, док се мањи број књига могао наћи у неким књижарама). О Јовановићевим *Медаљонима* изречене су многе ласкаве оцене, али он не заборавља да помене ни оне који се критички односе према његовом делу, а све у циљу објективног и свестраног сагледавања његовог дела. У првој књизи *Медаљона*, др Јовановић наводи оцену књижевника Боре Глишића, који је рукопис прочитао пре него што је књига била објављена. Рукопис *Медаљона* књижевник је окарактерисао као „људску комедију" и „велики роман стварног живота", наводећи да је он „збир психолошких истина", али у исто време и „откровитељски и сазнајан", писан „у богатим гамама, од једноставности до сублимности, од лепоречја и трибунаштва до перспективе". У том тексту, Бора

Глишић тврди да су *Медаљони* „јединствено и монументално дело“ у нашој литератури. После овако ласкаве оцене, Драгољуб Јовановић је одлучио да објави и другу књигу *Медаљона*, напоменувши у уводном делу да је прва књига наишла на позитиван пријем, пре свега од стране интелектуалаца и јавних радника, а да је истовремено примљена као „редак документ о времену и људима“, истичући при том и необичан начин на који су ова сећања писана. Аутор наводи и замерке које су му упућене због непомињања имена Николе Пашића, Стојана Протића, Скерлића и других личности, и да је „и сувише строг према радикалима“. На замерке је одговарао констатацијом да није писао политичку историју, него да је само приказивао људе и то „како их је лично доживљавао“. На примедбу да су *Медаљони* „и сувише лични“, одговорио је да је то и била његова намера.

Трећа књига изашла је тек 2005. године, тачније, скоро једанаест година након друге књиге. Приредила је др Надежда Јовановић. У књизи се налазе 94 медаљона. Приређивач је одступио од метода приказивања личности који је користио Драгољуб Јовановић да би савремени читалац стекао допунска сазнања о личностима одабраним за ову књигу, међу којима је поприличан број оних који су у то време још били живи и значили нешто у нашој научној, политичкој и културној јавности. Јовановић о тим личностима није желео да пише, или можда још није смео да износи своје мишљење о људима, од којих су многи и даље били на важним државним и другим функцијама, а који су га својевремено осудили на дугогодишњу робију.

Драгољуб Јовановић је своје ликове у *Медаљонима* распоредио према временским периодима и у зависности од одређене улоге у тим периодима или у политичким акцијама. Од око 400 личности, колико је Јовановић описао, у двема књигама објављено је 106 медаљона, а у трећој књизи још 94.

Читаоцима тада није било познато које личности су остале скривене од очију јавности па није удовољено њиховој жељи да буду упознати с још половином необјављених „*Медаљона*“. Објављивањем *Медаљона* у четири књиге попуњава се празнина и у целини се објављују сви портрети личности које се налазе у рукопису. Поред седам књига *Политичких успомена* Драгољуба Јовановића, по први пут а интегрално објављују Јовановићеви списи, који су до данас били недоступни нашој јавности. Објављивањем овог обимног рукописа у четири тома, нашој научној и културној јавности даје се на увид једно дело чиме се отвара простор за извлачење из заборава многих догађаја из наше савремене историје као и личности које су у тој историји играле важну или мање важну улогу.

Као савременик и судионик многих важних догађаја из историје и друштвено-политичког живота, Јовановић је у наслеђе млађим генерацијама оставио важан извор за проучавање једног времена и људи који су га обележили.

Да би се разумела важност објављивања *Медаљона*, неопходно је читаоца у крађим цртама упознати са животним путем Драгољуба Јовановића, професора Београдског универзитета, научника, политичара, активног борца за демократски преображај земље и против свих врста апсолутизма.

Др Драгољуб Јовановић родио се 8. априла 1895. године у сиромашној породици занатлије, ћилимарског радника Ставре Јовановића. Био је треће дете у породици. Пирот је његов родни град, где је завршио основну школу и похађао гимназију. Био је одличан ђак, и већ као дете упознао се с немаштином, па је доста рано почео да посећује радничке културне приредбе, да рецитује у радничком друштву „Абрашевић". Негде у то време почео је да се упознаје са социјалистичком литературом. Иако неразвијен и забачен град на југу Србије, Пирот није оскудевао у политичким акцијама и био је познат и као град у коме су социјалисти имали своје доста чврсто упориште. У гимназији је активно учествовао у раду ђачке социјалистичке групе, на чијим су састанцима расправљали о разним друштвеним проблемима и прочитаним књигама. Драгољуб Јовановић је много читао. Заволео је радове Августа Бебела, Петра Кочића, Радоја Домаановића, Максима Горког... Већ у тим ђачким годинама оштро је критиковао српски национализам, иступао против ратова и за социјалну равноправност. Школовање је наставио у Београду, где је живела његова старија сестра. У гимназији је био редак, сиромашан ђак, који је и друге подучавао у учењу и тако се испомагао. Још као гимназијалац упознао се с Драгишом Лапчевићем и Димитријем Туцовићем, посећивао је социјалистичке састанке и приредбе. Пре Првог светског рата објавио је неколико текстова у органу Српске социјалистичке партије, листу „Радничке новине". С почетком рата, пријавио се у војску, али је био одбијен, па се тако нашао у Македонији. Запослио се као преводилац код француске војске, да би затим у Солуну објављивао текстове у органу Српског министарства иностраних послова, листу „Српски глас".

Српска влада је 1916. године групу ђака и студената послала на школовање у Француску. С таквом групом је и Драгољуб Јовановић 7. августа бродом отпутовао у Француску, на школовање. После завршетка студија у Клермону и Паризу, наставио је студије из социологије код професора Селестена Буглеа на Сорбонском универзитету. Млади студент активно учествује у организовању југословенских студената и

несебично помаже Србима који су избегли у Француску. Био је један од организатора Средишњег одбора југословенских студената, учествовао у покретању и редакцији „Гласника југословенских студената“, органа тог одбора 1918. године. Већ тада износи погледе на проблеме демократије, будућност Србије и југословенских народа, улогу студентске омладине у будућој изградњи земље. Учествовао је у изради Програма југословенских студената који су се из разних делова будуће Југославије нашли у Паризу на школовању. Програм је био прихваћен на једном од заједничких састанака студената.

Иако заузет друштвеним радом, Драгољуб Јовановић није запостављао студије. Много и упорно је радио на докторској дисертацији, да би 1923. године, на Сорбонском универзитету одбранио две дисертације о значају радничког рада и модерним астимулансима тог рада. Од стране Француске академије наука његове докторске тезе су 1925. године награђене као најбоље. Тада је већ био ожењен Даном, такође српском студенткињом, с којом је пре повратка у отаџбину добио ћерку Бојку.

По повратку у домовину, Драгољуба Јовановића су чекала многобројна искушења и тешкоће. Следе године тешке борбе и одрицања од удобног професорског живота. По препоруци професора Слободана Јовановића, с којим се упознао у Паризу за време Мировне конференције 1919. године и био му водич по граду, као и др Косте Куманудија, бива примљен за асистента на Правном факултету Београдског универзитета. Брзо је напредовао у звање доцента и професора. На инсистирање Слободана Јовановића, предавао је предмет Аграрна економија.

Имао је две ћерке, Бојку и Дафне, коју су сви звали Дафина. Био је човек неисцрпне енергије и радне способности. Поред предавања на факултету и научног рада, убрзо је почео да се интересује за политички живот и активност с њим у вези. Већ се био опробао у раду на активности Друштва за социјални рад и у акцијама Социјалне културне акције. Путовања по Србији и многобројна предавања, упознавање са животом села и сељаштва, тежак положај сељака и њихова презадуженост према држави, зеленашима и месним богаташима из градова, природно су упућивали младог научника да дубље проучи аграрне проблеме и да сељаштву посвети већу пажњу. Није се задовољавао радом у кабинету и писањем научних радова, него је желео да се активно укључи у борбу за побољшање положаја највећег социјалног слоја у Србији – сељаштва.

У контактима с људима из научног и политичког живота, све више се уверавао у потребу за окупљањем интелектуалаца у друштвено-политички покрет за демократски преображај земље, који би радио на решавању горућих друштвених проблема. Сем економских и социјалних питања села, велику пажњу посветио је проблему српско-хрватских односа

и потреби за преуређењем државе на федералистичким основама, залажући се демократским путем за равноправност народа и нација у вишенационалној држави. У томе је био непопустљив и оштар противник централистичког уређења заснованог на Видовданском уставу, а касније и диктаторским методама управљања државом. Борио се и против утицаја реакционарних идеја и прогањања политичких неистомишљеника, па је био члан Лиге за заштиту права грађана и помагања жртвама реакције и један од аутора њене декларације. Своје ставове и политичке погледе, др Драгољуб Јовановић је износио у многобројним чланцима у листовима и часописима у земљи („Венац“, „Раскрсница“, „Политика“, „Реч и слика“, „Новости“, као и у часописима „Архив за правне и друштвене науке“, „Српски књижевни гласник“, „Нова Европа“, „Привредни преглед“...). Био је покретач и уредник листа „Рад“ 1926–1929. године, зборника текстова *Нови Антеј*, „Билтена група за социјалну и културну акцију“, „Нових праваца“. Због неких текстова, лист је често био забрањиван, а сам Драгољуб Јовановић је био извођен пред Првостепени суд Београда. Притисци нису зауставили Драгољуба Јовановића, који је око листа окупио доста познатих интелектуалаца без обзира на њихову партијску припадност, који су могли допринети критици режима и владе и помоћи у борби за бољи положај села и сељаштва, а против корупције и националног угњетавања.

Драгољуб Јовановић се није задовољавао само писањем текстова у штампи и научним, привредним и културним часописима. Тражио је акцију и активну борбу за идеје које је прокламовао у својим делима. Често је путовао у разна села, упознавао домаћине и њихов живот. Разочаран неактивношћу интелектуалаца, а свестан потребе да помогне сељацима зарад побољшања њиховог положаја, одлучио је да се с групом истомишљеника из Групе за социјалну и културну акцију учлани у Савез земљорадника Србије. То се остварило 1927. године, уз противљење старијих чланова вођства те странке, која је већ била постала пасивна и није ни у животу ни на парламентарним изборима имала снаге да игра важнију улогу, нити да се озбиљније бави проблемима села. У оквиру политичке странке која је у Србији једина имала предзнак сељачке, Драгољуб Јовановић је добио шире поље за своју политичку активност. Унутар Савеза, од својих пријатеља формирао је тзв. „левицу“, с посебним програмским начелима и активностима. Његова група постала је својеврстан покретач свих акција Савеза и ван њега, нарочито у борби против презадужености на економском пољу. О томе сведочи његова активност за време сељачког покрета у Србији априла-маја 1928. године, која се испољила у наступима на сељачким зборовима и позивима сељацима да у своје руке узму решавање питања презадужености, која је уништавала све напоре да се побољша економски положај

села. Јовановићева активност већ је означила његово укључивање у активни политички рад и борбу за демократски преображај земље. Са особном оштрином у свом листу „Рад“ и на разним предавањима и састанцима, критиковао је режим у вези са заоштравањем српско-хрватских односа. Убиство хрватских народних посланика и смртно рањавање председника Хрватске сељачке странке Стјепана Радића у Скупштини Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, био је подстрек да Драгољуб Јовановић отпочне акцију под називом „Манифест слободних Србијанаца“, за прикупљање потписа противника режима или оних који су осуђивали атентат радикалског посланика Пунише Рачића, који је довео до прекида односа између Београда и Загреба и запретио распадом државе. Акција није резултирала успехом, јер многи којима се обраћао, из страха да не буду отпуштени с посла или прогањани од стране власти, нису желели да га потпишу. Одајући почаст убијеним хрватским посланицима и умрлом Радићу, Драгољуб Јовановић је сам отишао у Загреб на њихову сахрану и био једини међу српским политичарима који се одлучио на тај храбар потез. Одао је почаст хрватским политичарима и у свом листу „Рад“.

Са успостављењем Шестојануарске диктатуре 1929. године, којом је укинут парламент и све политичке партије, установљен Државни суд за заштиту државе, Драгољуб Јовановић није следио друге грађанске политичаре који су или поздравили диктатуру или су ућутали, него је појачао своју политичку активност путем летака у којима је осуђивао режим аутократије, хапшења опозиционара и комуниста, критиковао диктаторске законе. Режим га је већ у јануару 1929. године извео пред Државни суд за заштиту државе због једног предавања студентима. Поново је ухапшен и изведен пред исти суд у мају 1932. године због опозиционог деловања и летка којим је осуђивана диктатура и њени протагонисти. Осуђен је и казну издржава у „српском Сибиру“, Санџаку. Због те осуде, деканат Правног факултета, веран диктаторском режиму, а затим и Ректорат Београдског универзитета, лишили су професора др Драгољуба Јовановића права да предаје на Универзитету, чиме је одвојен од својих студентима, такорећи избачен на улицу, без средстава за живот. Тек 1945. године биће враћен на Правни факултет. Ни хапшење, ни осуда Суда за заштиту државе, ни избацивање са Универзитета, нису „смирили“ непокорног научника и политичара. Илегално је штампао летке, а његови истомишљеници, пре свега студенти с Београдског универзитета, ширили су их у Београду и по местима одакле су били родом. Писање и штампање антирежимских летака био је углавном једини начин да политички и опозиционо делује у мраку диктаторског режима. После погибије краља Александра, 9. октобра 1934. године, расписивањем парламентарних избора 5. маја 1935. године, опозиционе снаге

у Србији почеле су да се активирају, сабирају снаге да би победиле на изборима. У том циљу, уз сагласност вођства Демократске и Земљорадничке странке, др Јовановић путује у Загреб и убеђује шефа Хрватске сељачке странке после смрти Радића, др Мачека, да се прихвати да буде носилац листе Удружене опозиције на изборима. После избора, мада је Удружена опозиција била друга на листи, иза владине Радикалне странке, њени посланици, међу којима је био и др Драгољуб Јовановић, нису ушли у Скупштину Краљевине Југославије и отпочели су борбу против владе Милана Стојадиновића. У тој борби др Јовановић је био најгласнији и најупорнији међу опозиционарима. Путовао је неуморно по земљи и држао многобројне састанке и зборове са сељацима и другим слојевима становништва. Објашњавао је циљеве Удружене опозиције и своје идеологије, окупљао омладину, посећивао сељачке домове, активирао младе и напредне домаћине за борбу за права сељаштва и сиромашних слојева становништва. Најуспешнији је био у јужној Србији и Војводини. Када је под утицајем победе Народног фронта у Француској и у Југославији, уз активност КПЈ, отпочело сабирање опозиционих снага за стварање Народног фронта против режима и надирања немачког фашизма у Европи, др Драгољуб Јовановић не само да учествује у зборовима на којима се прокламују идеје Народног фронта, него је и своју кућу у улици Љубе Стојановића 11 у Београду отворио за одржавање састанака за стварање Народног фронта, током јуна, а затим и августа 1936. године. Свој став о Народном фронту изнео је у „Другом писму пријатељима“. Са спремношћу да идеје тог фронта шири по целој земљи, путовао је током лета 1936. године по Србији, Македонији, Војводини, Црној Гори, Косову и Метохији. Полиција је будно пратила његову зборашку активност и посете пријатељима и познаницима, достављајући своје извештаје Министарству унутрашњих дела, користећи агенте и провокаторе у циљу онемогућавања његових опозиционих активности.

Владу Стојадиновића, Драгољуб Јовановић је оштро критиковао како због унутрашње, тако и спољне политике, због приближавања Хитлеровој Немачкој и опасности да она ускоро дође на границу с Југославијом, али и због склапања споразума са Совјетским Савезом и очувања мира. Истовремено је осуђивао и судске политичке процесе у СССР-у.

Као познат борац за демократију и противник фашизма, од стране републиканске владе позван је да буде гост на конгресу Кортеса Шпаније, који се одржавао у Барселони. С неколицином других Југословена, Драгољуб Јовановић је отпутовао у Шпанију и 1. фебруара 1938. године наступио као говорник на конгресу Кортеса. Десетак дана у републиканској Шпанији провео је у путовању по тој земљи и упознавању

с југословенским борцима на фронтовима и у војним болницама. У Шпанији се упознао с Кочом Поповићем, Благојем Нешковићем, Данилом Лековићем, Бранком Крсмановићем и другим интернационалистима, који су се борили у редовима шпанске републиканске војске. После десетак дана проведених у Шпанији, у Паризу је наступио на митингу у Латинском кварту у име делегације из Југославије, а своје утиске је објавио у Загребу у тексту „Био сам у Шпанији".

По повратку у домовину, с још већим еланом наставља борбу против режима и владе, реагује на спољне прилике, критикује путовања председника владе у Немачку и Италију итд. Свој политички став изразио је у тексту „Највеће издајство после Косова", у коме је владу и режим оптужио за тежак положај у земљи, реакцију, притиске на опозицију. Летак с текстом о издајству владе као највећем после пораза на Косову у 14. веку, послужио је властима да Драгољуба Јовановића ухапси и изведу пред Државни суд за заштиту државе 1. октобра 1938. године. У тексту у коме, између осталог, захтева смену владе, пише: „Ми не можемо бити спокојни и сигурни док нашом државом рукују странци и то непријатељи, преко Стојадиновића". Упозорава и на опасност по опстанак државе због издајничке владине политике. Истиче потребу за формирањем владе народног и државног спаса. Циљ хапшења Драгољуба Јовановића је био да онемогући да истакне своју кандидатуру за народног посланика на парламентарним изборима 10. октобра те године. Хапшење познатог научника и опозиционог политичара и борца за демократију изазвало је велико незадовољство и огорчење и ван југословенских граница, посебно у Француској и Енглеској. Његов бивши професор на Сорбони, Селестен Бугле и други, захтевали су ослобађање Јовановића, осуђујући режим за поступак према њему, али ти захтеви нису уродили плодом, јер је Драгољуб Јовановић осуђен на 14 месеци прогонства у Санџак и новчану казну од 2.000 динара.

По повратку из прогонства, са женом Даном отпутовао је у родни Пирот. У Пироту су их сељаци и грађани на станици дочекали са 14 пари волова и коњаницима, симболизујући тиме Јовановићев боравак у изгнанству. Тај дочек остао је у сећању многих Пироћанаца, а о томе дочеку чуло се у целој земљи.

Излазак на слободу значио је продужетак, а не одустајање од борбе с режимом и владом. Непомирљивост и оштре нападе на режим изазвали су сукобе у Савезу земљорадника и нападе на Јовановића у штампи и на српској и на хрватској страни. Пре свега, морао је да реши питање опстанка у Савезу земљорадника или да се његова група одвоји у посебну странку. После смрти председника Савеза Јоце Јовановића, био је свестан да нема више могућности за деловање па са најближим сарадницима

крајем 1939. године одлучује да формира Народну сељачку странку, која је и званично основана почетком 1940. године, на начелима које је он написао. Том приликом изабран је за генералног секретара Народне сељачке странке. Деловање нове странке било је кратког века, јер после напада фашистичке Немачке на Југославију априла 1941. године странка више није могла да делује.

За време окупације, др Јовановић се крио и од окупатора и од српске полиције на разним местима, а најдуже код брата у Малом Мокром Лугу. Са својим пријатељима и страначким сарадницима општио је преко жене Дане. Давао је савете члановима странке да помажу НОБ или непосредно учествују у партизанском ратовању. Придржавао се одлуке коју је изнео у првом сусрету с Јосипом Брозом Титом 5. јуна 1941. године да ће, после напада Немаца на Совјетски Савез, чланство Народне сељачке странке активно учествовати у борби за ослобођење земље. Био је то први сусрет с партијским руководиоцем КПЈ, која је по наређењу Коминтерне захтевала да се све антихитлеровске снаге за борбу уједине. Драгољуб Јовановић је одбио позив из штаба Драже Михаиловића да се прикључи четничком покрету, мада ни због нарушеног здравља није могао да оде у партизане. Касније ће на суду бити оптужен да је одбио сарадњу с НОБ-ом и да је одржавао везе са четницима, мада ни једно ни друго није била истина. Мада је оптуживан и за одбијање да дође на заседање Авноја у Бихаћу, као и на прво заседање Авноја, није био на време обавештен и није му било обезбеђено пребацивање у Босну, тако да до њега ни ту кривице није било. Није му био обезбеђен ни пут у седиште Главног штаба НОБ Србије и Покрајинског комитета КПЈ на Радан планини 1944. године. Чланству Народне сељачке странке упутио је препоруке о држању према комунистима у послератном периоду. Према том упутству, чланови НСС требало је да се држе достојанствено, не занемарујући чињеницу да је Србија „прва почела" да се бори против окупатора и за национално ослобођење, прогрес и за СССР. Тражио је да чланство странке заступа српско сељаштво, које је дало највећи број бораца и поднело највеће жртве. Истакао је да комунисти не могу без Народне сељачке странке, залажући се за плурализам и поделу власти с њима.

Ослобођење Београда 20. октобра 1944. године за Драгољуба Јовановића значило је излаз из илегалности и укључивање у живот без страха од хапшења, чак и губљења живота, али и могућност да допринесе изградњи нових друштвених и политичких услова заснованих на основама демократије. Ослобођење града дочекао је летком „Браћо сељаци!" у коме је поздравио долазак совјетске војске као ослободилаца града, одавши признање и народноослободилачкој војсци и њеном маршалу Јосипу Брозу Титу. Наведени летак послужио је новим органима безбедности

(Озни) да 22. октобра ухапсе Драгољуба Јовановића, а с њим и жену Дану, да их спроведу у зграду Озне и саслушају, тражећи објашњење због чега је летак ширен по граду и зашто се у њему маршал Тито не помиње испред имена Стаљина као ослободилац Београда.

Ово хапшење је Драгољубу Јовановићу указало да с комунистима неће моћи да сарађује на равноправној основи, да је његова сумња у оданост КПЈ демократским принципима оправдана и да треба јаче радити на организовању Народне сељачке странке и привлачењу сељаштва Србије на позиције те странке. Имао је већ и пре рата, а и за време рата, сумње у однос руководства КПЈ према њему и његовим истомишљеницима, због чега је био сумњичав у могућност искрене сарадње са КПЈ. Ипак, била је јача жеља да активно учествује у изградњи нових институција и да се што брже учврсте нови друштвено-политички односи у ослобођеној земљи. Вођство странке, после дугих расправа, приволео је да ступи у Народни фронт. Истовремено, вођство КПЈ усмерило је снаге на одвајање низа руководилаца од Драгољуба Јовановића, у циљу да га изолују у странци, користећи неколицину руководећих људи – постављајући их на одговорне положаје у Србији и Југославији. Упркос недаћама с комунистима и појединим сарадницима, Драгољуб Јовановић је свесрдно прионуо на израду програмских докумената ЈНОФ-а. Често је крајем 1944 и 1945. године путовао по Србији, објашњавајући задатке и циљеве Народног фронта, уверавајући сељаке да дају подршку Фронту. Иступио је 8. априла 1945. године на заседању Антифашистичке скупштине народног ослобођења Србије с рефератом у коме је изнео платформу, задатке и циљеве фронта, а 7. и 8. августа исте године, као члан председништва ЈНОФ-а Југославије, изабран је у Секретаријат Главног одбора ЈНОФ-а и у Председништво Привремене Народне скупштине, као и за члана Законодавног одбора Скупштине ФНРЈ.

Током 1945–1947. године, активно је учествовао у формирању нових институција, законских предлога и закона, бранећи своје политичке ставове и супротстављајући се методама којима су се комунисти служили у преузимању водеће улоге у свим установама у земљи, прокламујући потребу за сарадњом различитих партија у свим акцијама и установама и елиминисањем једнопартијског система по узору на Совјетски Савез, који онемогућава јачање демократских принципа изградње државе. У дискусијама у Народној скупштини ФНРЈ, Драгољуб Јовановић је наступао критикујући низ пројеката закона. Запажена је његова дискусија о пројекту Закона о задругама, Закона о државном тужилаштву, као и о Уставу у чијој изради је и сам учествовао, Закону о изборима народних посланика за Уставотворну скупштину и о самој скупштини. Уз његово залагање као секретара Народне сељачке странке, чланство те странке је активно учествовало у изборима за

Уставотворну скупштину. Сам Драгољуб Јовановић неуморно путује по Србији и Војводини, објашњава значај Народног фронта, законских предлога везаних за рад Уставотворне скупштине и других органа власти, избора представника странке за органе Народне скупштине Србије и ФНРЈ. У наступима заговара принцип федеративног уређења државе, равноправност свих федералних јединица у њој. Подвлачи значај многонационалне државне заједнице, потребу за активним учешћем сељака у изградњи органа власти, као и значај увођења вишепартијског система ради онемогућавања диктатуре једне партије, имајући у виду пре свега победничку КПЈ.

Критички наступи Драгољуба Јовановића у Скупштини ФНРЈ о разним законским пројектима и предлозима, изазвали су оштру критику од стране водећих личности КПЈ, осуду, чак и претње. Тако је на једној конференцији за штампу државни тужилац изјавио да ће „ускоро бити речи и о другу Драгољубу Јовановићу“, јер је на суђењу Дражи Михаиловићу био оптужен за примање порука од четничког покрета, као и за то да се налазио под „окриљем“ полиције за време окупације. Од средине 1946. на професора Београдског универзитета и народног посланика почела је диригована хајка у штампи. Јовановићеви протести упућени појединим државним чиновницима и уредницима појединих листова (Владиславу Рибникару, уреднику „Политике“, Душану Тимотијевићу, уреднику органа Народног фронта Србије, листа „Глас“) остајали су без одговора и нису објављивани.

Немајући могућности да се јавно супротстави лажима и претњама, Драгољуб Јовановић у лето 1946. године прелази у оштру опозицију и отворену борбу против поданика режима и својих дојучерашњих сабораца у странци и ван ње. Тог лета обилази више места у Србији, посећујући пријатеље и сараднике који су му остали верни.

Критика законског предлога о задругама у Скупштини изазвала је буру негодовања. На њега су се окомили Борис Кидрич, Моша Пијаде, Јанез Хрибар и његови бивши сарадници и чланови странке с којима ју је стварао, Живота Ђермановић, Радован Мијушковић и још неки. Од њега се нису ограђивали само речима, него су га најпре отерали са Универзитета, затим из Скупштине Народне републике Србије, да би га средином 1947. ухапсили и осудили на дугогодишњу робију. 27. јула одузет му је мандат народног посланика. Једино се председник Републиканске странке Јаша Продановић са својим присталицама успротивио одлуци Скупштине. Уследило је избацивање оснивача и дугогодишњег генералног секретара Народне сељачке странке, не само из њеног руководства него и из чланства странке. Суспендован је одлуком Савета Правног факултета, 31. јула 1946. године. Оптужбу,

којом је др Драгољуб Јовановић оптужен за „похвале немачкој привредној политици“ у Србији за време окупације, као и за социјалну политику француског социолога Жоржа Сорела, коју је упоређивао с политиком Лењина и Мусолинија, формулисао је професор др Јован Ђорђевић. На одлуку Савета да буде суспендован с дужности (други пут после 1932. године, за време диктаторског режима), др Драгољуб Јовановић је својим колегама упутио следећу изјаву: „Знам да је овај поступак дошао као последица мојих говора у Скупштини. Биће онако како је режим одлучио. Ја бих једино волео да се ви не срамотите вршећи један посао који вам не приличи. Нека ме осуде полиција, суд, ко хоће, само нека то не чине људи с којима сам сарађивао у једном узвишеном позиву.“ Тиме је постидео колеге, али одлука није измењена, а Савет Правног факултета показао је покорност властима. У самој Народној сељачкој странци, Јовановићеви противници су на страначком конгресу од 14. августа 1946. године избацили њега и председника странке Радомира Тодоровића, који му је остао веран. Тешке оптужбе су се ређале у штампи, а дошло је и до физичког напада на Драгољуба Јовановића, у селу Сивац, од стране омладинаца, као и у његовом родном Пироту. На све те нападе Драгољуб Јовановић одговара критиком буџета у Скупштини, а у вези с доношењем петогодишњег плана; даље, критикује буџет Министарства војске због високих планираних издатака. Захтева објашњење трошковника средстава за научни рад и школовање кадрова. Јосип Броз Тито, који је присуствовао тој седници, реаговао је на Јовановићеву критику војног буџета, оптуживши говорника да „вређа“ армију. Један за другим ређали су се оштри напади целокупног руководства КПЈ, без доказа, као одговор на Јовановићеву критику. Међу критичарима, својим грубим нападима нарочито су се истицали Милован Ђилас, Слободан Пенезић, Јосип Видмар и донедавни партијски сарадник Јовановићев Нинко Петровић. Напади нису уњуткали Драгољуба Јовановића, који је наставио са својим критичким наступима, одговарајући на нападе. Због подршке коју је у Скупштини имао од стране неколицине посланика из Хрватске, Драгољуб Јовановић је оптужен да жели да формира тзв. „сељачки блок“ који се супротстављао диктаторским мерама КПЈ, чије је вођство у том блоку видело претњу режиму. Атмосфера у Скупштини, пређуткивање у штампи говора Драгољуба Јовановића и груби напади, створили су атмосферу која је за једини циљ имала да га елиминише из политичког и јавног живота. Средином 1947. године уследило је његово хапшење (15. маја) и четири месеца касније изведен је пред Врховни суд НР Србије. Према сећању Милована Ђиласа, хапшење је уследило непосредно по налогу Јосипа Броза Тита. На једном ручку, коме су присуствовали Милован Ђилас и Александар Ранковић, они

су га обавестили о говору Драгољуба Јовановића о Закону о задругама. Тито је одбрусио да га треба ухапсити. На реакцију Ранковића да је Јовановићу „тешко наћи кривицу", Тито је одговорио да ако кривице нема, „треба је створити". Требало је да прође годину дана од тог говора, да се власти одлуче на његово хапшење, прикупивши разне „доказе" о његовом противнародном и антидржавном деловању.

Суђење је било одржано на основу одлуке државног тужиоца ФНРЈ од 13. маја, а Драгољуб Јовановић је ухапшен 15. маја. Од тог датума до почетка суђења прошло је четири и по месеци заточеништва а да није подигнута оптужница. Био је уверен да је ухапшен због говора у Скупштини, али му је као као највећи грех узето „повезивање" са емиграцијом, а на терет му је стављен и антинародни и антидржавни рад, као и неодазивање позивима руководства КПЈ за време рата да дође на ослобођену територију. Хапшење професора постало је предмет интересовања многих водећих страних листова („Тајмса", „Попилера" и др.). Тек у истражном затвору сазнао је за судбину Николе Петкова, вође земљорадничког покрета у Бугарској, и румунског опозиционог политичара Јулиуса Манију, словеначког политичара Сирца, хрватских функционера ХСС Шутеја и Кошутића и других. Упорно је одбијао све покушаје тужиоца да га повежу са енглеском обавештајном службом.

Тек пред само суђење, 1. октобра 1947. године, било му је дозвољено да се у присуству официра Удбе састане с Даном и договори се о браниоцу. Суђење је трајало осам дана (од 1. до 8. октобра). Читање оптужнице је обављено 8. октобра.

Драгољуб Јовановић и његов бранилац Вељко Ковачевић одбацили су све оптужбе тужиоца. Другооптужени био је инжењер Фрањо Гажи. Он је осуђен на пет година робије, мада је суд био утврдио његову везу са обавештајном енглеском службом. За Драгољуба Јовановића ништа није доказано, осим писма Мачеку, које је послужило као доказ његове кривице за шпијунажу и везу са емиграцијом. Писмо је у руке Удбе доспело преко њеног службеника, који се био повезао с Драгољубом Јовановићем правећи се да је његов „следбеник" и понудио му се да однесе писмо Мачеку у Париз. То писмо и одговор председника ХСС нису садржали никакве детаље који би оправдавали оптужбу да је Драгољуб Јовановић учинио кривично дело против државе и народа. У завршној речи која је трајала 45 минута, Драгољуб Јовановић се захвалио свом браниоцу и том приликом рекао да пред суд излази „потпуно миран и спокојан" јер ништа није учинио против своје земље и народа. Јавном тужиоцу сасуо је у лице: „Мене, ако хоћете, немојте осудити. Ако не можете, нека тако и буде." Оптужио је режим за насиља и хапшења у земљи, речима: „Опет су тамнице пуне. Не може нам бити свеједно

каква се тамо светлост данас спрема. Тамница је и сувише велика ствар да бисмо смели допустити да реакција има монопол. Зато је потребно да тамо иду и напредни људи, републиканци, федералисти, социјалисти. Потребно је да тамо идем и ја и многи други левичари. Ако ме осудите на затвор, ја ћу тамо радо отићи и наставићу да проповедам оно за шта сам се стално борио, чему сам служио и чему остајем веран. Борићу се и тамо за Југославију, за федерацију, за републику, за социјализам, за народну власт. Тиме не служим данашњем режиму који ме осуђује, него остајем веран самом себи.“ Није молио за милост, једино је мислио на то шта ће бити с његовом породицом, затраживши од суда да их не избацују из куће, јер су већ били остали без средстава за живот.

Драгољуб Јовановић је осуђен на девет и по година робије. Једино је Јаша Продановић интервенисао код Тита и Ранковића, бранећи га, да он не може бити издајник своје земље и припретио да ће изаћи са својом Републиканском странком из Народног фронта, ако неко из породице Драгољуба Јовановића буде изнемираван. Молба је била „услишена“, о чему је Драгољуб сазнао већ на робији.

После изречене казне, Јовановић је спроведен у Казнено-поправни дом у Сремској Митровици, у коме је већ за време истраге приликом предратног хапшења, провео четири и по месеци. Две године је провео у самици, а затим у општој ћелији с недићевцима, четницима, осуђеним за разна кривична дела, Шиптарима, сарадницима окупатора и ратним злочинцима, мада као политички затвореник није требало да робијашке године проведе с том категоријом робијаша.

На слободу је изашао тек 28. новембра 1955. године. После година робијања и „мировања“ од научног и политичког деловања, нашао се међу најрођенијим, али без пензије, па је морао да се с Даном издржава од помоћи, пошто му држава није признала године службе и законито право на пензију. Многи бивши сарадници и познаници нису смели ни да га поздраве на улици нити да му дођу у посету. Само су му поједини сељаци остали верни, помажући породицу за време његовог робијања, јер је за политичке сараднике и многе пријатеље било опасно да одржавају било какву везу с робијашем. У кругу породице и уз свесрдну пажњу жене и две ћерке и њихових мужева (старија ћерка Бојка с мужем, познатим научником, и Дафина, избачена са Универзитета јер је одбила да се одрекне оца после његовог хапшења, и која је морала да се запосли као дактилографкиња), Драгољуб Јовановић је у тишини свог дома почео да ради на рукопису *Медаљона* и књиге *Ведрине*, на основу ширег рукописа. Кад је завршио, приступио је раду на рукопису својих *Политичких успомена*. Радио је напорно сваки дан с малим прекидима, а године робијања и рада погоршале су његово здравствено стање, тако

да је скоро био онемогућен да пише због слабог вида. Његово срце престало је да куца 23. маја 1977. године. Сахрањен је у кругу своје најуже породице и најоданијих пријатеља, који су му остали верни у најтежим годинама његовог живота.

Своја сећања која је називао *Медаљонима*, Драгољуб Јовановић је почео да записује у затворској тишини самице. Није се служио ни литературом, ни документима, него је писао по сећању под слабом светиљком и шкртим дневним осветљењем које је долазило кроз мали отвор и решетке на прозорчету високо изнад њега. Не марећи за тешкоће, робијашке године проводио је у раду на својим сећањима, записујући их на цедуљицама, разним папирићима, кријући их од стражара. Касније, у својим *Политичким успоменама* написаће да је одлучио да сећања на људе бележи без одређеног плана, не размишљајући о важности појединаца, с намером да то буду људи и жене „како их је доживео и како су они видели њега". Говорећи о другима хтео је да пише и о себи. Будуће *Медаљоне* замислио је као своју биографију. Његов циљ, између осталог, био је да „открива" и свој живот и мишљење, сликајући туђе ликове. Није имао намеру да пише биографије својих ликова, нити да пише политичку историју времена у коме је живео, али је био свестан да ће његова сећања изазивати и одобравање и критику.

Своје забелешке почео је да записује 1. августа 1948. године. У казниони је углавном завршио портрете личности до априла 1949. године. Рукопис је допуњавао после изласка на слободу, да би га завршио 16. августа 1960. године. Требало је да прође пет година од изласка из затвора да би Драгољуб Јовановић завршио рукопис.

О условима у којима је свакодневно радио, написао је да у самици није било ни јутарњих зрака ни вечерњег осветљења. Упоређивао је самицу са „земљом" која „нема пролећа ни јесени, него се из зиме улази у лето, из лета у зиму". Био је окружен белим зидовима с високо постављеним прозорима, кроз које је могао да види само „парченце плаветнила". Свестан да не може променити услове у којима се нашао, није се ни жалио на њих, мада му је најтеже падало то што није могао да прати догађаје у земљи и свету, јер у то време није имао право не само на књиге него ни на новине и часописе. Због тога је своју енергију и знање усмерио на писање *Медаљона*. Исписане папириће и табаке остављао је на сламарици када би излазио у шетњу, да би их пронашли чувари који су будно пратили сваки његов покрет. Исписане папире сакупљао је у посебне свеске. А сваког дана би описао по четири-пет личности. Писао је, према сопственом признању, без неког осмишљеног плана и реда, онако како су сећања навирала, водећи рачуна да обавезно испуни план који је био себи задао.

На своје робијање у самици, Драгољуб Јовановић је гледао као на време за размишљање и писање „Медаљона“. Касније ће записати: „На мисао да вадим из себе, без помоћи докумената, бележака, исечака, писама, као паук из своје утробе, дошао сам једне ноћи, крајем јуна, кад сам се уверио да ће ова изолација, особито моја, потрајати дуже.“ Даље каже: „Ко ће пореći да сам дивно населио своје ноћи, кад сам насумце или на месечевим зрацима, кад их је било, стављао на хартију имена која су имала доћи у обзир“, освежавајући у августовским врућинама сећања на појединости из својих сусрета и разговора „с тако разноврсним, али увек занимљивим, често знатним људима“. Ипак није губио наду да ће кад-тад изаћи на слободу. „Ако некад будем на слободи“, писао је, „написаћу шта имам да кажем о робијашима и о комунистима на власти. Овде у успоменама закорачио сам у судове које сам био одредио за сећања из гроба. Наметнула су ми се друга обновљена сећања у оној незаборавној самоћи. Али благословеној, јер без ње не бих ни толико размишљао. Бићу мање слободан кад ме ставе међу живе људе.“ На робији је писао само о мртвима, сматрајући да је „лакше“ расправљати с њима. Радећи на својим ликовима, с горчином је узвикивао у тишини самице: „Ах, људи, људи... каквих све има и шта чине једни другима.“ После премештања у заједничку ћелију с другим осуђеницима, сматрао је да више неће бити мртвих и одсутних због мешања с робијашима, „других идеја и различитих нарави“.

Узор за *Медаљоне* била му је књига познатог руског писца из XIX века, Александра Херцена *Размишљања о прошлости*. Сваки медаљон замислио је као „каменчић, који чини целину за себе и може се посматрати изблиза, ако се хоће на лупу, а да гледан издалека чини цели мозаик“. Портрете је започео медаљоном Михаила Аврамовића, зачетника српског задругарства, о коме је већ раније објавио чланак у збирци *Учитељи енергије*, која је објављена у Београду, 1940. године. Прву свеску завршио је 25. августа 1948. године, да би одмах почео да попуњава другу, али је писање прекинуо 14. септембра исте године због недостатка хартије. Тек кроз месец дана, 14. октобра, почео је да исписује трећу свеску. До фебруара 1949. године, када је био премештен у заједничку ћелију с другим робијашима, написао је 250 медаљона.

Продужио је рад уз жагор сапутника, не прекидајући писање и не обазирући се на радознале погледе робијаша, од којих су многи били забринути тиме што му се лице жари од посла. Почео је да записује и ликове живих људи. Касније ће записати да је на његовом списку било већ мало мртвих, па су на ред дошли „живи или бивши, *бар за оне који би* могли замерити што сам их сакрио под таквим насловом. Нисам могао да их дозовем на разговор или на свађу, јер нисам дуго имао хартију“. Свакодневни рад на медаљонима омогућио је Драгољубу Јовановићу да

преброди све недаће и тешкоће робијашких година. У том раду показао је велику издржљивост и способност да у себи пронађе снаге да не посустане и не преда се, да очува здрав разум и остане човек у најбољем смислу те речи.

На постављено питање, зашто се приређује и објављује рукопис др Драгољуба Јовановића, а не неког другог политичара или научника, није тешко одговорити, имајући у виду његов животни пут, знање, способност да уочава оно најважније у људској природи, као и широке везе с многобројним личностима из научног, државног, политичког и културног миљеа не само у Србији него и широм Југославије, па и ван ње. Свесни смо да су његови *Медаљони* од великог интереса за читаоце, истраживаче историје међуратне и поратне Југославије и Србије, а у исто време су слика Драгољубовог начина размишљања, што се врло добро огледа у његовим коментарима и оценама без срџбе чак и према онима који су га издали, или у одређеном периоду били његови политички противници, полицијски и судски гониоци или тужиоци.

Важност ове мемоарске прозе, без обзира што је личан кад приказује карактере и ликове људи које је сретао, што он никад није ни порицао да у исто време оцртава и сопствени карактер, али и у томе што читалац осећа дух времена, упознаје се с низом догађаја, не само личности, догађаја кроз које пролазе јунаци Јовановићевих сећања. Вредност ове мемоарске грађе је и у томе што ће многе истраживаче новије историје подстаћи да обрате пажњу на личности, међу којима се налазе и неке које су одиграле врло значајну улогу у једној историји коју су градили с аутором ових мемоара, или пак у политичким биткама с њим као његови противници. Уз то, *Медаљони* су не само панорама појединих карактера, него и збир политичких и других ставова једног од најистакнутијих интелектуалаца Србије и Југославије прве половине XX века. Значајна је и сама чињеница да су *Медаљони* писани не у удобном научном кабинету, него у робијашници, у одсуству било каквих помоћних средстава као што су, рецимо, архивска грађа, новине и часописи, литература, подсетници разних врста. Услови у којима се налазио Драгољуб Јовановић вероватно би обесхрабрили неког мање самопоузданог човека, с мање моралне чврстине и радних способности и учинило да одустане, прекине с радом. Јовановић очигледно није био од те врсте људи. У тамници је себи поставио задатак да свакодневно по неколико сати ради на рукопису, да би будућим поколењима оставио суштину својих размишљања и напора. Истовремено, то је био и протест против власти која га је отерала на робију, одвојила од породице на основу лажних сведочења, с једином намером да га одстрани из политичког и друштвеног живота као опозиционара, непријатног сведока и непоколебљивог борца.

Својим записима и упорношћу, Драгољуб Јовановић је доказао да човек остаје човек и личност само кад остане веран својим идеалима, и кога нису у стању да сломе ни оптужбе ни робија, који је способан да све те препреке преброди и истрпи све тегобе тамничког живота. Својим животом доказао је да прави интелектуалац има обавезу да очува унутрашњу равнотежу и морал у свим животним околностима.

Читалац ће свакако сам проценити вредност *Медаљона*, али, уверени смо да њихово читање неће бити узалудан труд и протраћено време, и да ће читалац на најбољи могући начин себе обогатити новим и значајним сазнањима не само из наше историје, него ће имати прилике да се у овим књигама сретне с многим, већ помало или сасвим заборављеним актерима Историје. Издавање целокупног опуса Јовановићевих записа и сећања скинуће вео заборава не само са имена њиховог аутора него и с многих личности које су на овај или онај начин својим животом и делима заслужили да их не заборавимо.

* * *

Објављивање мемоарске грађе др Драгољуба Јовановића у целини, у издању „Службеног гласника СР Србије“, представља озбиљан допринос не само проучавању његовог научног и публицистичког дела него и одлична прилика да се читаоци и шира научна јавност упознају с делима овог професора и познатог опозиционог делатника.

У вези с приређивањем рукописа др Јовановића, велику захвалност дугујемо породици професора Јовановића, која је несебично и без икаквих захтева истраживачима и издавачу пружила целокупан мемоарски материјал свога оца и деде. Ову могућност на најлепши начин искористио је издавач, схвативши важност издавања рукописа познатог научника и непосредног актера многих политичких дешавања од двадесетих година па све до средине педесетих година прошлог века. Овом приликом издавач је на раду на пројекту окупио низ врсних научника и познавалаца не само дела др Драгољуба Јовановића, него и историје друге половине XX века. Без тог разумевања од стране издавача и уложених средстава и напора истраживача и приређивача, као и колектива „Службеног гласника“, читаоци би вероватно били ускраћени за једно потпуније упознавање с можда најважнијим рукописом др Јовановића, који је једним делом већ био објављен (*Политичке успомене* у седам књига, књига *Слобода од страха*, као и низа научних текстова у разним часописима и новинама), али који се тек сада пред читаоцима и научном јавношћу појављује у целини.

Допринос припреми рукописа за штампу дали су, како Миодраг Раичевић, својим стручним саветима и примедбама, тако и неколицина млађих историчара, чланова Центра за критичко мишљење, који су ово издање обогатили разним подацима и биографијама личности које се у рукопису помињу: мр Срђан Цветковић, мр Ивана Добривојевић, мр Драгомир Бонџић, Горан Антонић, истраживачи-сарадници Института за савремену историју, др Ранка Гашић, научни сарадник Института за савремену историју, мр Сања Петровић Тодосијевић, истраживач-сарадник Института са новију историју Србије, као и Немања Девић, ученик. Регистар имена за све четири књиге *Медаљона* урадио је Младен Ацковић, технички уредник Института за савремену историју.

О значају овог издања сведочи његов обим, као и велики број историјских чињеница, имена, анализа и коментара многих важних историјских момената у распону од пола века, изашлих из пера једног од најзначајнијих личности тога времена. О томе, опет, не сведочи само овај рукопис, који се сада први пут објављује у целини, него и потреба да се Јовановићево наслеђе целовитије проучи и у мери колико је то могуће, уз залагање и озбиљан напор на изналажењу, проучавању и, на крају, објављивању осталих његових текстова, чиме би српска наука, уверени смо, била обогаћена многим новим сазнањима као и могућношћу да се из заборава отргне име др Драгољуба Јовановића и његово научно и публицистичко дело.

Овим издањем неће се прекинути рад на проучавању наследства Драгољуба Јовановића, него ће се наставити, с намером да привуче још већу пажњу јавности, како неоспорним значајем тих дела, тако и могућностима да се данашња и будуће генерације упознају с његовим делом, а преко њега и с најважнијим збивањима на просторима Србије, Хрватске, Бугарске и других држава на Балкану и у југоисточној Европи.

Значај овог издања огледа се и у томе што читаоцу омогућава упознавање не само са историјским, економским и социјалним приликама током прве половине XX века, из пера научника и политичара, већ и могућност да јасније и реалније сагледа прошло време и догађаје који су га обележили. Истовремено, намера *Медаљона* јесте да подстакне на даље истраживање наслеђа једног од великана српске и југословенске науке, политике и публицистике, доследног борца за демократију, бескомпромисног противнике сваког вида аутократије и диктатуре.

Поједини истраживачи су, захваљујући разумевању неких издавача, имали прилике да се сретну с делима др Драгољуба Јовановића, пре свега са онима с политичком садржином, јер је и сам аутор својевремено успео да објави *Медаљоне* у две књиге, под насловом *Људи, људи*, уз то и зборник *Слобода од страха*, зборник излагања на симпозијуму посвећеном његовим делима, као и поједине текстове у нашој периодици. Дакле, предстоји велики посао на налажењу, проучавању као и издавању важних Јовановићевих радова, као што су уџбеник *Аграрна политика*, написан за студенте Правног факултета Београдског универзитета, уџбеник *Социјална политика*, чији је други део највероватније изгубљен или се налази негде и чека упорног истраживача, као и две докторске дисертације одбрањене 1923. године на Сорбони целокупан рукопис дела *Размишљања о моралу*, из кога је аутор објавио две књиге под насловом *Ведрине*.

Поред поменутих текстова, постоји велики број политичких, економских и социјалних проблема којима се Драгољуб Јовановић бавио

и о којима је износио своје стручно, научно или политичко мишљење у листовима широм Југославије, у научним часописима, као што су били „Архив за правне и друштвене науке“, „Преглед“, „Социјална мисао“, али и у часописима какав је био „Српски књижевни гласник“. Његови радови могу се наћи и у зборницима попут *Новоī Анūеја*, „Билтена група за социјалну и културну акцију“, листовима „Исток“ и „Рад“ итд. Многи од тих важних текстова и даље нису доступни читаоцу, нити научницима, и поред чињенице да представљају баштину самог аутора, која опет с правом припада и историјском наслеђу Србије, Балкана и Европе, и ваљало би озбиљно размислити о томе да једном и ти текстови буду објављени у оквиру његових сабраних дела.

Др Надежда Јовановић

МЕДАЉОНИ
књига I

- У ПИРОТУ
- У БЕОГРАДУ
- У МАКЕДОНИЈИ
- У ФРАНЦУСКОЈ
- НА УНИВЕРЗИТЕТУ
- СОЦИЈАЛНИ РАДНИЦИ, ГРУПЕ СКА, „РАД“

У ПИРОТУ

- У породици
- У основној школи
- У гимназији
- Старији социјалисти
- Вршњаци и нешто млађи

У ПИРОТУ

Све је почело у малом граду на Нишави. Ништа велико. Све осредње. Ни многољудан град, ни широка река. Около ћелави брежуљци који заклањају Стару планину. Не отвара се равница која би накнадила недостатак видика. Најближи свет није ни пука сиротиња која за свачим чезне и сваком завиди, ни чорбаџијска кућа у којој слуге угађају газдином првенцу. Нисам био првенац, чак ни једино мушко, још мање јединац. Град је био мали, мањи него што је био пре 1885. када су га палили Бугари.[1] Река је била оскудна, кад год се није обогатила црвеним и мрким „орањем" с њивице на падинама и кад год није залазила у подруме и ниске уличице. Осећало се присуство највеће планине у Србији, али ја сам за њу дуго знао само по називу једне кафане, где је било и нешто соба за путнике и неколико „собарица" за чиновнике и разигране момке који би се пуштали из кола на забави да би истрчали уза степенице до оних жена које смо једном недељно виђали како фијакером иду на преглед. Знало се по чувењу и за Суву планину, али су је видели само другови из лужничких села. Попут природе, и људи су били невелики, бар за тадање око. Један наставник је с временом растао, али ни он није наткрилио дечаштво, јер је био других, „назадних" идеја. Није га залудела никаква страсна љубав. Није га понела слепа амбиција која пубертету даје трагичан вид. Нисам познао религију која замењује све, а нисам био ни тотални безверник који презире све што је лепо у црквеним обредима и домаћим обичајима.

Једини прави ауторитет био ми је тада Чича, Драгиша Лапчевић,[2] с дугом, бујном црном брадом. Он је брзо потиснуо притисак родитеља. Отац[3] се бројао међу строже, али је радо измицао пред професорима, које није познавао, али којима је веровао на основу ђачке књижице. Није бранио да се дружим са старијим људима из радничког покрета, јер их је изблиза пратио и видео да на мене позитивно утичу. Мајка није хтела ништа друго него да ми остави пуну слободу. Старија сестра је само помагала и певала исте песме, упоредо са мном учила исте декламације, социјалистичке. Старији брат је био велика тајна: знао сам га само по разгледницама из далеких земаља. Касно се појавио, час накратко, па на дуже, остајао неко време међу нама и опет ишчезао. Млађи брат је

био непокоран, а стварно је ишао мојим путем, из прикрајка и упола учествујући у свему. Млађа сестра је уживала да буде у туђим кућама и да тамо буде кориснија него у нашем домаћинству. Најмлађа је била озбиљна, намрштена, увек запослена. У таквој породичној средини, као у густој води, слободно сам пливао и излазио напоље, да тржим друштво, као водоземац, увек незадовољан једном истом средином, ваздан у потрази за новом храном.

Ту душевну храну нису у почетку давали школски другови. Нисам имао ни десет година кад су на мене почели да утичу старији људи, сви одреда из радничког покрета, из синдиката и из партије. Друштвени стан њихов био је преко пута кројачке радње мог оца, и ја сам претрчавао улицу да слушам разговоре и говоре. Частили су ме ратлуком и малином из суседне кафане, стављали ме на столицу и на сто да им декламујем, најпре ђачке, затим Абрашевићеве[4] стихове, док ме нису извели пред публику на другарској вечери, тамо познатој као „вечеринка". Тако сам ушао у нову породицу, стекао нове ауторитете, јаче од домаћих и школских. Врло рано сам избио на главно поље, на којем ће се одвијати цео живот: у политику, агитацију, говорење и писање ради социјалистичке идеје. Страсно сам читао „Радничке новине",[5] већ у првом и другом разреду гимназије; у трећем су ми одузели приспеле примерке новог часописа „Социјалист";[6] у четвртом сам гутао Туцовићеву[7] и Поповићеву[8] „Борбу"[9] и сваке године *Мајски сйис*[10] и социјалдемократски „Календар". Прва брошура коју су ми дали из књижнице Друштвеног дома било је Лафаргова[11] књига *Право на лењосш*. Потом су следиле Пелагићеве[12] књиге против попова и брошуре преведене с немачког. Од Француза је остао у успомени Едуар Вајан,[13] касније Жил Гед.[14] Наша партија је била марксистичка, а њени богови су били Кауцки,[15] Бебел[16] и Либкнехт.[17] За Жореса[18] смо сазнали тек после 1912. када је водио своју велику борбу за мир.

Ако сам рано знао шта ћу, брзо ми је постало јасно и како ћу. Томе су ме научили „учитељци" у лепим плавим униформама јагодинске учитељске школе. Та униформа је учинила да намрзнем црно богословско одело које ми је сваког Светог Саве давала гимназија. Ти чисти млади људи су утицали на мене да постанем учитељ. Један од њих ме је уверио да ћу моћи да останем социјалиста само ако будем учитељ или професор универзитета. Пошто није могло бити речи о дугом школовању, одређено је шта ћу чинити после четвртог разреда. То је већ био почетак једне праксе која ће се понављати кроз цео мој живот: да други праве планове за моју каријеру. Моје претензије су увек биле мање, али испадало је да су други очекивали и тражили више. Прву сугестију учинила је баба по мајци, Јованка, кад је поменула да сигурно учим „за капетана". То је онда значило – за среског начелника. Можда је она

знала и за неког правог капетана, мада никад није прошла поред касарне, која се налазила на супротном крају вароши. Моји родитељи нису смерали далеко, јер су знали да немају средстава да ме школују. Ипак, из породичног круга је дошла замисао о професури на универзитету. Ту замисао је имао старији брат, мој највећи добротвор. Али духовну снагу да истрајем на путу на који ми је он указао, добио сам од оних који су мање гледали далеко, пре свега од родитеља.

У породици

ОТАЦ

Страх и трепет. Даљи су га поштовали, ближи га се бојали, нико га није волео. Нисам упамтио његовог оца, деда Јована, трговца сајаком, који је често одлазио у Бугарску, али већ је он носио породични надимак „Ћушпија“, што је значило паприка, и то – како су га дирале девојке – она мала, љута, отровна. Тек 1938. нашао сам у царибродском селу Славињу једну породицу са истим надимком. Отац је био најстарији Ћуспија кога сам познавао, с два млађа брата и две млађе сестре. Старија, Стаменка, највише је личила на мог оца, али његову љутину и оштрину ни издалека није достизала, нити ју је пренела на своју најмлађу кћер, најнамрштеније чељаде у породици после „бата Ставрије“. За варош је он био „мајстор Ставрија“. Нико се не може похвалити да га је видео насмејана. Постао би блажи кад би ме слушао како рецитујем о Видовдану. „Тај као да је мене гледао кад је писао.“ Иначе се није мешао у мој школски рад. Само једном је приметио, кад сам учио немачке речи, да се и на јеврејском сир каже „кезе“. С Јеврејима се дружио, не само у Главној улици, у којој се налазио његов дућан, близу опанчарница и мењачница, преко пута Јевреја лимара, већ је с мајком одлазио на њихове празније и јео јела, жута од запечених јаја. Говорио је турски са старим рођацима, јеврејски са суседима, али само по потреби. Иначе је ћутао, особито пред децом. „Деци не треба ништа признавати.“ То је била његова педагогика. „Ја пара немам.“ То је била његова школска и церемонијална политика. Одобравао је сестри да спрема Божић, Светог Јована и Ускрс; није се одушевљавао њеним колачима, јер је „све добро кад се стави шећер и маст“. Новац за ђаконије није давао, сем за жито, вино и кафу. Слатко и колачи били су брига старије сестре. Покладе смо славили, као и Бадње вече, уз његово активно учешће, с бацањем ораха у углове, са сламом и чесницом, коју је делио свим члановима породице, па и део за најстаријег сина који је био одсутан и за радњу. Не памтим да је у цркву икад ишао, мада је била тачно преко пута наших двеју кућа. Али је волео да ја идем на литургију и слушам апостол и јеванђеље. Пушио је много, рђав дуван, и редовно је пио ракију, пред ручак и пред вечеру, најпре пола оке дневно, затим оку, док га није сколила водена болест од које је умро.

Био је писмен и паметан. Сви су долазили њему на савет. У широј породици се ништа није дешавало док њега не припитају. Потписивао је менице и тражио отписе, али за њега нико није платио, а на самрти је Стаменка од њега тражила да поцепа њихове менице. Од књига сам у кући нашао неколико часловаца, из којих је вероватно учио под Турцима у црквеној школи, и један *Живот Александра Великог*[1] на старословенском. Новине није куповао. Никад није признао да се интересује за политику. Рекао бих да није марио за радикале и да је више поштовао либералну или предњачку чврсту руку. Сећао се генерала Хорватовића[2] који је ослободио Пирот и неко време управљао њиме после 16. децембра 1876. Кад су се појавили социјалисти, мислим да је гласао „за децата", што сам ухватио из једног разговора с најстаријим рођаком, деда-Манојлом. Само њега је признавао, јер му је мој деда по мајци, стари Коста Талпа, био и сувише мек и безбојан. Сваког дана је ишао у кафану, да попије кафу, која је стајала марјаш, у ствари – да прочита новине. Никад ван куће није пио ни вино ни ракију. На једној слави, родитељи су повели и мене – изузетна почаст. Кад сам одбио да пијем вино, рекао је с једва приметним полуосмехом: „Брани му вера." Мислио је на социјализам. Тада сам схватио да је задовољан што сам израна пошао тим путем.

Моји школски успеси нису га нарочито одушевљавали. Никад ме није частио кад бих на сваки Видовдан донео књигу, а после четвртог разреда гимназије, десет или дванаест свезака бечке „Зоре". Оцене после сваког тромесечја, одличне – скоро без изузетка, потписивао је наизглед равнодушно. Али се није узбудио ни кад сам у два маха, у четвртом и петом разреду, донео саопштење о највећој казни после искључења – шест сати затвора. „Ако, ако, штогод радиш себи радиш!" Моје школске потребе нешто су га стајале само у основној школи: таблица, буквар, две или три читанчице, писанке за краснопис и неколико писаљки. Онда ми је, кад затражим новац, неколико пута казао да „не питам да ли има". Досетио сам се јаду и своју молбу почињао са „Ако имаш..." То га је разоружавало. У гимназији сам од почетка до краја добијао „благодејање" – најпре три динара месечно, а већ у другом разреду сам поучавао понеког слабијег ђака из мог разреда или млађег. Имао сам за своје потребе. Пошто сам одело такође добијао, остало је питање обуће. То је била велика мука. На Врбицу, поред нашег дућана промицала су деца, лепо обучена, са звонцима и свиралама („дудуцима"), а ја сам из обућарских радњи вукао низове плитких ципела („потина" – ботина), са ценама које су оцу увек биле високе. Тек око два сата, кад је Врбица већ кретала, ја сам био у ново обувен.

Говорило се да је некад добро радио као кројач. После дедине смрти, удао је две сестре, оженио једног брата, напустио стару велику кућу

у турском стилу, с долапима и великим доксатом, с миндерлуцима и дрвеном таваницом: по њој смо се дуго играли као деца, све док је млађа браћа нису срушила и направила себи мању, али нову. Отац је на свом делу плаца направио најпре једну, а затим другу кућу. Кад је слабије радио занат, главни приход је био кирија од предње куће која гледа у саму стару цркву. Тридесет динара месечно – нисам упамтио да је икад више примао од разних чиновника који су у њој становали. Годину или две пред смрт, да би отплатио дугове мога брата који је без успеха отворио радњу у Пироту и да би дао мираз мојој старијој сестри, пет стотина динара, продао је новију кућу у дворишту, у којој смо се родили ја и деца која су дошла после мене. Није више било ни оних тридесет динара месечно, па смо трошили готовину. Старија сестра је шила другима, с мајком су ткале ћилиме, ја сам имао свој мали приход и – некако смо живели. Кад је отац умро, у јесен 1911. издали смо скоро целу кућу. Повукли смо се у једно сопче позади, у летњу кухињу од лаког материјала, поред које је била и једна минијатурна соба у којој сам спавао лети. Зими смо сви становали у задњој собици: мајка, нас двојица и две сестре. Лампа је често губила дах. Једне вечери, кад смо позвали доктора Мисирлића[3] код мајке, пара му је запахнула лице и никога није видео: „Побогу, ви ћете се угушити!“

Отац, да је поживео, можда би нашао неки излаз. Економисао је с најмањим. Поред заната, који је ишао све мање, стално је нешто прчкао. У подруму је имао читаву радионицу. Правио је кавезе, кофере, фотеље покривене кожом, вешалице од великих воловских рогова које је вешто глачао и повезивао у средини кадифеном облогом. Да ли их је продавао или поклањао, не бих знао да кажем. У кући је све сам поправљао. Нас је учио да купујемо, не само у дућанима, него и на пијаци. Пошто нисмо имали поља, све нам је било „за пару“. Сваке суботе куповао је џакче брашна. Кад је слао мене, наложио би да не платим више од гроша и једне паре. Нико није давао испод гроша и три паре. Кад сам се вратио празних руку, напао ме је: „Ти се не држи као слепац за грош и једну пару. Ако не може пара мање, дај пару више.“ Сваке јесени, слао ме је на кланицу, рано ујутру, док је студена прашина болно секла босе ноге, да купујем џигерице, слезине, козје и овчје главе – то нам је била редовна исхрана. Месо се куповало само за највеће празнике. Али никад нисмо сели за сто без топлог јела, посног или мрсног. Чешће смо мрсили, сви сем мајке, и о великим постовима, јер је отац хтео да деца добро једу. Зими смо ломили козје и овчије ноге, с кожом, ошурене с јесени, кад се навелико клало за кобасице, кад је била „салана“, кад су сељаци продавали ситну стоку да је не би хранили. Дешавало се да отац с неким подели јагње или јаре, а још чешће да продамо кожу скупље него што смо платили саму животињу. Тада смо имали меса по неколико дана.

Ако му је први принцип био да „деци ништа не признаје“, други је био да нам остави дуг. Увече никад није заспао док нам не саопшти ако је у чаршији што узео на вересију, или није имао довољно да доплати. Имао је мало старих муштерија којима је и ново правио, али је углавном само крпио. Ја сам носио што је било готово и радовао се бакшишу. Његови кројачи су га ценили и дуго је био „устабаша“ – старешина еснафа. Тада се у нашој кући спремало жито у великом казану и ми смо давали судове за заједнички ручак у пољу. За целу чаршију, ја сам био Ђуспијин син, а то ми је отварало велики кредит, особито кад је требало бирати проклете ципеле или „пролонгирати меницу“ код Пиротске задруге, која је била самостална банка. Предвече је седео пред кафаном, није ништа говорио, али једном или двапут сам чуо како је викао на некога и назвао га „пангалозом“. Настао је тајац: Ђуспија је био љут. Неку нежност је показивао само према најмлађој сестри, а најгори је био према старијем брату. Мене је ретко тукао, кад бих се задржао на Нишави. Углавном је био задовољан мојим понашањем, али никад није дошао да слуша моје декламације у гимназији или на забавама. Људи су му то замерали, јер је гимназијска сала била увек пуна грађана, али он се бојао да ћу се збунити ако њега видим у публици. Тако је бар објашњавао. Није ми бранио да остајем дуго ноћу са социјалистима, али сам уверен да је излазио и пратио наше кретање. С мајком се свађао, јер нас је узимала у заштиту и замерала му што је тако строг, љут и увек намрштен. Незаборавне су његове боре на лицу и оштар поглед испод густих обрва. Кад је умро, у великим мукама, с попуцалим рукама и ногама, јечећи да се орила улица, нико није жалио. Он се ослободио мука, а и ми. За столом смо седели, сем њих двоје, само старија сестра и ја, брат је стајао, а девојчице су седеле на поду и вукле мајку за сукњу кад поједу. Онда би он тражио да „се одморе“. Никоме није дозвољавао да пије воду за време јела, чак ни гостима. Сви су морали да узимају из исте зделе, кашиком, виљушком или прстима, уз залогај хлеба. Кад је отац умро, мајка је рекла: „Сад можемо да ставимо тањир пред свакога.“ То је био најочитији облик нашег ослобођења. Иначе, мајка је често понављала његове речи: „Тражићете ме! Са свећом ћете ме тражити!“ И тражили смо га целог века.

МАЈКА

Сушта супротност оцу. Он је био црномањаст, она млечно и ружичасто бела. Он мален и погрбљен, бар како сам га упамтио; она за жену превисока и права. Отац је из милости звао Велики. Он од родитеља старином варошана; она од оца из Великог Суводола, од мајке из Гњилана. Он мрачан и натуштен, она ведра и насмејана. Он неумитан, она блага. Он правичан, она добра. Заједничко им је било то што су обоје били најстарија деца. Ако је отац био свима Бата, она је била до те мере Дада својих сестара (било их је четири, с њом пет кћери у деда Косте и баба Јованке, поред јединог брата) да смо је и тако ми звали, по угледу на стричеве, стрине, тетке и ујну. Доведена је из Тијабаре у Пазар, из кафеџијске куће у трговачку и занатлијску, међу свет можда сиромашнији али пробуђенији. Отац се поносио њеном свежом појавом. Кад су биле вечере и кад би се расположио, давао јој је два марјаша да поједе најљућу паприку или да кроз цело двориште прође боса по снегу. Уживао је да с њом пође у посете, кад обуче љубичасто либаде и стави једноставан тепелук с прстеном изнад чела. Сви су је поштовали, као најстарију сестру и прву снају. Родила је дванаесторо деце. Нас шесторо смо се одржали. Ја сам се родио сутрадан по смрти дечака Јова, који је био необично бистар и кога је отац звао министром. Мајка није ишла за његовим ковчегом јер је очекивала бебу. И оцу сам био извесна замена за паметног Јову кога је однело запаљење мозга – учинило му се да имам живе очи и звао ме је Соколом. После им деца нису више умирала, и то је ишло мени у прилог.

Највећа мајкина љубав био је најстарији син Пера. Можда зато што је био првенац, што га је отац највише тукао и што је с тринаест година побегао од куће, да се више никад за стално не врати. Пера је био њена велика туга целог века, а највише кад је погинуо у јесен 1914. на Мачковом камену. Највише користи је видела од старије сестре Зорке, своје помагачице, сараднице на ћилиму и на платну, наше друге мајке, нас који смо се низали после Јовине смрти. Своје девојаштво, улепшано, доживела је поново са сестрином песмом, облачењем за забаве, разговорима о момцима и другарицом, једном несрећном удајом, другом удајом у далеком свету. Њен оптимизам се поколебао кад је Зоркин муж умро

од туберкулозе неколико месеци после свадбе, оставивши је девојком. Умало се није урушио кад је стигла вест о Периној погибији. Престала је да плаче тек кад сам се ја појавио последњих дана 1914. године, ради ступања у војску, и забранила је деци да и даље кукају: „Жив нам је Драгољуб. Немојте да га потресате.“ И свој бол је пригушила, само ради нас.

Од ње смо научили да мислимо на друге. Кад би донела из пекарнице питу или проју, одмах је слала по комад суседима, јер ју је видело неко дете кад је пронела. Никад није допуштала да се поједе последње парче хлеба, јер може наићи неко ко је гладнији. Да би нас убедила, говорила је да треба оставити „за анђела“. Трећа поука је била упућена старијој сестри кад би одлазила у друштво или на забаву: „Док се сама не осрамотиш, нико не може да те осрамоти.“ Четврта је учила умерености: „Ако је велика црква, ти се много не крсти!“ Била је неписмена, али се поносила својом децом која су се школовала. На сваки Видовдан је позивала сусетке на кафу, да их почасти за наш успех. Највећи пример давања је показала кад се жртвовала за своју млађу сестру, Сару. Неко је рекао да се може излечити само ако неко њен у поноћ, по пуној месечини, убере један цвет, потпуно го. Она је то учинила, добила запаљење плућа, у хладној ноћи, и умрла крајем 1916, за време бугарске окупације. Тада је показала и највећу националну храброст. Кад су Бугари ишли од куће до куће да пописују ко је Србин а ко Бугарин, она је с болесничке постеље викнула: „Пишите, Српкиња сам. Имам децу у школама.“ Опет се стварно жртвовала за нас, мада су се Пироћанци, скоро без изузетка, изјашњавали да су Бугари, знали су да је „бугарско кратког века“ и нису хтели да пркосе јадној кратковидој и пролазној власти.

Своју несебичност најбоље је показала на самрти. Сваки родитељ жели да деца буду окупљена у последњим часовима. Она је старијој сестри наложила да Наду и Раду склони код рођака, да назове комшику Младену, да не би била сама кад она стане умирати. „Да деца не гледају, па да им остане страшан опомен.“ Пре тога је замолила нашег зета Благоја, Ужичанина, који је у рату изгубио око и сам израњављен вратио се у Пирот после српског пораза 1915. године – да се брине о деци, док из Француске не дођу њени синови. И молила је да се чувају сви рецепти, да бисмо знали од чега је боловала и умрла. Изгледа да је, сем запаљења, било и неког тровања крви, услед ране на нози. Један бугарски лекар се одазвао али није могао да помогне. Умрла је спокојно, јер је веровала да ћемо се ми вратити и да ће Србија опет постојати. Ни од ње ни од оца немамо слику. Фотографисали су је на одру, опет ради нас, али се на тој слици мало шта разазнаје. На њиховим гробовима нема никаквог споменика: ови редови су израз синовљеве захвалности. Да ли ћу се боље одужити својој другој мајци, која је имала седам година када је почела да се брине о мени?

СТАРИЈА СЕСТРА

Ако је мајка била Дада, Зорка је била ћерка *par excellance*. Тај натуштени отац само је крио своју љубав, у страху да нас не поквари. За њега је ћерка била радост и понос, иако то никад није признао. Она не памти да се на њу наљутио, да је викнуо или је опсовао. Можда га је погодило што је син тако рано отишао у свет. Или је она била и сувише мирна и послушна. Или је видео како помаже мајци, не само у кући него и око мене, касније око млађег брата и малих сестара. Не знам, али према њој је био увек пажљив. Његова ћерка, то је било нешто свето, за њега који никакве светиње није признавао. Она се дружила с господом која су становала у нашој предњој кући, говорила је српски боље од целе породице, умела да прави колаче, рано зарађивала, све сама себи набављала, у кућу уносила, а ништа није тражила. Од својих пара купила нову сингерицу. Тихо пословала и лепо певала. Била је бела као мајка, само нешто мања и широка лица. Другарице су тврдиле да употребљава неко турско белило. Да их разувери, сећам се, пред свима се умила. Муке је једино имала с мидером кад иде на забаву. Сви смо вукли узице и затезали је. Отац није бранио да излази, јер је имао поверење, а и ја сам увек био с њом. Заједно смо учили декламације које сам на радничким забавама изводио. Заједно смо певали: „Застава наша нека се вије“, на глас Марсељезе и „Устајте несрећни на свету“, коју смо тада звали Руском интернационалом.

Најпре мајка, затим другарица мога дечаштва. Једном ми је спасла живот. У ходнику који је водио на доксат била је гвоздена ограда и ја сам се на њој гимнастичио. Правећи „вагу“, подигао сам ноге нешто више и преврнуо се према дворишту. Она је била срећом ту и примила ме на своја рамена, иначе бих преломио кичму, пошто ми се глава увукла између шипки. Другом приликом сам се опекао гутљајем црвене есенције и она ме је испирала. Изгледа да сам као дете био веома плачљив и грлат, па су господске жене прорицале да ћу бити говорник. Али Зорка је све плаћала, јер је морала да ме носи и умирује, да не бих узнемиравао угледне суседе. Мучила ме и рана хернија, па су ме, по нечијем савету, стављали у оџак: опет је она повукла. Дуго се сећала мога доброг апетита. Дошао бих из школе у десет, касније у једанаест часова, добио од ње

велики комад хлеба и у сласт га појео. Кад би дошао ручак, опет бих се примакао. „Па ти си већ ручао!“ Али, кажу, тада сам имао пуначке, црвене образе. Док је мајка месила хлеб или дојила дете, Зорка је кувала скроб или качамак за доручак, или с танком пројом у тепсији журила у оближњу пекару. С мајком је неговала свилене бубе, за које смо сви брали дудово лишће, а ја сам са оцем ишао у поље по гранати коров по коме су оне правиле чауре. Ма шта се радило, из куће је увек одјекивала Зоркина песма.

Није била стасита ни богата, па је остала неудата до двадесет четврте године. За оно време, то је било доста, чак и сувише. „Лагала“ се на неколико младића. Отац је избегавао да уђе у двориште кад би она с неким стајала. Удаљио би се, али се убрзо враћао, пошто је дао на знање да је време. Волео ју је, сећам се, један леп опанчар и један мање леп поткивач. Али до брака је дошло тек са Светозаром Костићем, који је држао мануфактурну радњу. Она га је радо узела, јер није тражио велики мираз и био је врло нежан. Кад је он убрзо умро, отишла је брату у Београд и убрзо се удала за простог, неписменог, али врло доброг човека, обичног радника на железници. После је био кочничар на трамвају. Добила је сина 1911. године, а одмах после тога муж је отишао у војску, на вежбу, затим у Балкански рат[1]. Неколико пута је рањаван, прозебао у Црној реци испред Битоља, вратио се кући болестан. У светски рат је одмах кренуо с четвртим пуком, ужичким, и вратио се с Косова као тежак рањеник последњих дана 1915. године. Под Бугарима у Пироту добро се снашао, целу породицу исхранио, мајку сахранио и после ослобођења све превео у Београд. Кад смо се нас двојица вратили из Француске, девојке нам је предао очуване и захвалне. Зорка је шила више него икад, штедела, сина школовала и с мужем, уз нашу малу помоћ, кућицу у Малом Мокром Лугу подигла већ 1926. Отуда је Благоје сваког јутра одлазио пешке до Електричне централе у Душановој улици, по свакаквом времену, да „истера вагон“. Увече се опет тако враћао. Мучили су се, увек по једно прасе или два гојили, на сваку пару пазили, али сину су дали пуну гимназију и правни факултет. Син је умео то да цени и никад им се ничим није замерио. Обезбедио им је мирну и пријатну старост. Са својом Цицом, Пљевљанком, подарио им је два дивна унучета, Мишу и Весну. Син Власта је цео Други рат провео у заробљеништву, а Цица је остала са старима и нису их напуштали ни петнаест година после рата. Зорка би радо свуда ишла с младима, али зет Благоје је хтео да умре у својој кући, у пољу, у зеленилу. Једва смо га сви сломили да пристане да продају кућу и зидају нешто у граду. Пристао је, али је уморан и болестан: тешко да ће дочекати спрат у Косовској улици. Зато је већ у Мокром Лугу видео фрижидер, машину за прање, све удобности које могу да пруже два висока чиновника Народне банке заслужним родитељима. Зорка је

потпуно задовољна својом судбином. Много је радила, увек се мучила, али је постигла више него што је очекивала. Остала је до краја малим задовољна Пироћанка. Њен Ужичанин, напротив, стално гунђа, жали се на малу пензију и још мању инвалиду, љути се на власти што му не дају бањско лечење, протестује кад се у кућу уносе скупе направе, чак хоће да осуди децу што га „терају из његове куће“ и вуку у град и на високи спрат. У ствари, срећан је што има доброг сина и примерну снају, што га воле унучићи и поштује цела родбина. Срећан, али не признаје, сем кад се пред туђинцима хвали. Онда, као добар динарац, све преувеличава. Нису се могли срести два различнија бића него што су Зорка и Благоје. Исто се може рећи и за трећи пар који је пресудно утицао на моју судбину, за мога старијег брата и његову Сокобањанку.

СТАРИЈИ БРАТ

Помињем га после Зорке, од које је био старији пет година, зато што је касније ступио на моју животну сцену. Из прича сам знао да је растао у доба кад је оцу ишло најбоље, да му је шио одела и куповао скупе ципеле, да је био рђав ђак, да је добијао тешке батине, да је напустио Пирот скоро заувек кад је имао тринаест година, да борави у далеким великим градовима, да се јавља из Будимпеште, Фијуме и Абације. Касније смо чули да су оца изненадили кад су га позвали у гимназију зато што његов син, Петар Јовановић, не долази у школу. Отац је тврдио да сваког дана пре осам часова полази од куће с књигама и да се враћа у подне са осталом децом. Кад га је после опомене пратио, видео је да одлази на вашариште, да се онде игра и креће пут куће кад се из школе, која тада није била далеко од вашаришта, чује последње звоно. Онда га је везао за дуд усред дворишта и каишем опасивао док мајка није измолила ослобођење, уз ризик да сама извуче остатак очевог гнева. Још страшније је било кад су, на крају школске године, сва деца дошла са оценама, а Пере није било до густог мрака. Мајка и старија сестра су чуле да се крије по врбацима поред Нишаве. Мајка га је дозивала и обећавала да га отац неће тући. Да невоља буде већа, њему су били украли ново одело и опанке. Кад су га приволеле да се врати, отац га је увео у „велику собу", затворио се с њим, наредио му да скине оно што је још имао на себи и настала је незапамћена туча и вриска. Мајка је у очајању најзад почела да удара на врата и да преклиње разјареног Ставрију. Он је само ударао по голом телу и викао: „Проклети сине!" Пера је понављао разред, ваљда по други пут, пошто је био истеран из школе. Тако су се за њега завршиле Lehrajhre[1] и почеле Wanderjahre[2].

Са себи сличним друговима договорио се да иде у Белу Паланку, прво варошко насеље до Пирота. Мајка га је упутила оцу, пошто му је умесила погачу и дала мало сира, да му пољуби руку и тражи благослов. Отац није хтео ни да га погледа: „Ја више сина немам!" Није се касније противио да мајка оде у Паланку. Пронашла га је код једног кројача који га је примио да учи занат. До првог места дечаци су отишли пешке, док нису зарадили да се пребаце у Ниш. После је на ред дошла Софија, где су радили неколико година. Затим опет Ниш, па Београд. По писмима

и разгледницама које је слао, видело се да је радио у Загребу, затим у Ријеци. Из Пеште је јављао да има тешкоће с језиком, али да има и доста Срба који раде занат. Сећам се да је долазио у Пирот једном или двапут пре него што је одлучио да, уз очеву помоћ (што значи да су задужили кућу или обе куће), отвори кројачку радњу у месту рођења. То је могло бити око 1906. Тада је социјалистички покрет у Пироту био у замаху. Дуњан је носио фирму „Код Пештанца", за разлику од кројача Љубе Мисирлића који је био „Бечлија". Отац је веровао у успех, донели су много штофова, напунили очеву радњицу преко пута Друштвеног стана. Брат је радио сам, док је отац само обилазио с времена на време, бесан што се ту купе „његови социјали", пуше, гурају дрва у пећ и нико не поручује одело. Брат га је уверавао да тако мора да буде, да то није ни бакалница ни кафана, да се непрестано пазари. Отац је видео да од радње нема ништа и да ће пропасти све што је уложио.

Једног дана, брат је покупио своје ствари и напустио Пирот. Штофови су остали, као и дугови. Обећао је да ће слати новац за отплату меница. Нешто је ваљда и слао, али је више тражио пакете са штофовима, да би их уновчио. Кад је анексиона криза била у јеку, јавио је да се жени и позвао оца и мајку после венчања које је обављено на брзину. На младожењи и на младој су препознали пиротске штофове. Снајом нису били одушевљени, јер му није била равна по лепоти. Он је одиста био леп и отмен човек. Имао је крупне кестењасте очи, дугу црну косу, јаке смеђе бркове, лице мрко али нежно, нос правилан. До женидбе је дошло нагло. Девојка коју је волео удала се после неког сукоба међу њима, а он је у пркосу тврдио да ће се оженити пре но што се заврши недеља. У дворишту Видинске улице 16,[3] у којој је у малим становима са собом и кухињом живело много жена, закључили су да мајстор Пера може да се ожени кад хоће. Једна сусетка је рекла да има младу сестру у Сокобањи. Позвали су је, обукли јој нову хаљину и – венчали су се. Девојка је заиста била врло млада, једва осамнаест година, омалена, с јаким орловским носом, зачуђених очију испод ониског чела. Чиста, чистуница, одлична домаћица, уз то помало шнајдерка. У Перу је гледала као у божанство. Он је уживао у њеној младости и привржености. Кад је Зорка ишла у Београд, брат јој је успут рекао: „Снаја ти није лепа као ти, али је добра, видећеш." Сви су боље примили Живку кад је добила дете. Отац је најмлађу сестру Радојку, дотад безимено створење које је проходало с три године, почео да зове „Радмила", дозивајући прво унуче, београдску Радмилу, коју никада није видео.

У лето 1910, кад сам завршио малу матуру, брат је дошао у Пирот, вероватно са женом и дететом. У мом сећању, све је наткрилио његов разговор са мном о мом даљем школовању. Рекао сам да хоћу у јагодинску учитељску школу.

– „Да будеш учитељ?“

– „Јесте, да бих остао социјалиста, јер школован човек може и даље остати социјалиста само ако буде учитељ, у вези с народом, или професор универзитета, у вези с науком.“

– „Од кога си то научио?“

– „Од Светозара Лазаревића, који је већ учитељ, а изашао је из јагодинског расадника социјализма.“

– „Не слушај ти њега, он је будала!“

Бранио сам своју тезу другим разлогом. У Јагодини бих живео бесплатно у државном интернату који даје све. Отац не може да ме школује после шестог разреда у Пироту, а о универзитету ни да помислимо.

– „А где пише да ти не можеш бити професор универзитета и тако ’остати социјалиста’ и без учитељске школе? Сврши ти овде шест разреда, а даље је моја брига, и за велику матуру и за Велику школу.“

Тако је мој воз пребачен на други колосек. Брзо су прошле две пиротске године и у августу 1912. већ сам био уписан у Другу београдску гимназију. У њој сам и матурирао, али под необичним околностима. Балкански рат[4] је избио 17. септембра, а потом рат с Бугарима.[5] Тек сам био положио матуру, када је букнуо светски рат. Сви смо напустили Београд, обрели се у задњој собици велике куће. Брат је узет у војску и одведен на фронт, мада није био стални кадар. У првим бојевима у Мачви – погинуо је. Живка и Радмила су отишле у Сокобању, ја и млађи брат смо кренули у Македонију, да нешто зарађујемо, и поново смо се састали тек 1922. кад смо први пут видели ослобођену Србију и створену Југославију.

Бата Пера је био пацифиста и антимилитариста. Мрзео је и војску и рат. У то доба, социјалисти су сматрали дужношћу да избегавају војну обавезу колико год је могуће. Општој мобилизацији се ипак одазвао. На фронту су га официри запослили као кројача. Али кад се спремала велика битка са Аустријанцима, напустио је радионицу и отишао с пушком у ров. „Не могу да останем кад моји другови иду да гину.“ То су нам причали Пироћанци из Трећег пука који су видели кад га је куршум погодио посред чела. Видео сам његову јединицу кад је отишла на воз. Осим шајкаче, брат је добио само шињел и опанке. Старија сестра му је у шињел ушила један златник. „Остави то, напунићу ја неки јендек.“ То су биле последње речи које смо чули. Као учитељ у Леснову, примио сам у Кратову прву плату – новчаницу од сто динара. У „новчаном писму“ послао сам је њему, у знак захвалности. Пред крај децембра добио сам од поште позив. Мислио сам да је пакет од куће, за Божић. Било је то моје писмо, бели велики коверат, из краја у крај

црвеном писаљком: „Погинуо“. Тако сам сазнао за страшну трагедију, још једну након очеве смрти у јесен 1911. Првих дана јануара позван сам у команду, пошто је моја класа из 1895. дошла на ред. Млађи брат је био у Галичнику, запослен у пореској управи. У Пироту су биле само жене и трогодишњи сестрић Власта. У дворишту сам најпре срео најмлађу сестру Раду, у дугачкој црној хаљиници. Имала је десет година, али пиротски обичај је захтевао да и она буде у најдубљој црнини. То је био најстрашнији призор који сам икада доживео и прва потврда о смрти нашег великог брата, првог сина, дике и никад залечене ране наше мајке. У својој превеликој доброти, она се трудила да буде мирна, да не кука, да ми се чак смеши, да говори о добрим вестима од Санде. Али те црне хаљине на четири жене у тесној собици биле су оличење црних дана који су наилазили за целу Србију. Настајала је страшна 1915, с тешким биткама, тифусом и поразом.

МЛАЂИ БРАТ

То је Санда. Отац га је звао Шоле, јер је био умиљат, али га је често тукао јер се много купао, а мало учио. Његово детињство је било најоскудније. Отац је био на ниским гранама, а ни Зорка ни ја још нисмо били почели да зарађујемо. Отхрањен је кукурузним брашном и кромпиром. Спасавала га је баш та Нишава због које је толико испаштао. Ваздух, купање, играње по воћњацима – то му је накнађивало слабију исхрану и каснији живот у тескоби. Разликовао се од мене по интезивнијем физичком животу. Мање се завлачио у затворене просторије, своје и туђе, и није много читао. После првог разреда гимназије имао је један поправни испит, али се све више интересовао за школу, тако да је на крају био одличан. Ја сам учио уједначено. Увек сам имао по једну четворку, а из вештина сам био добар. Бољу оцену су ми ипак давали, да не би кварили главни резултат. Друга разлика се огледала у томе што је млађи брат волео физику, док сам ја био опседнут историјом. У политици је ишао уз мене, али никад толико страшно. Долазио је на састанке ђака – социјалиста, особито кад смо створили групу млађих, четврти и трећи разред, али је био више пасиван. Кад је међу предмете стала физика, код куће је производио луфт-гас, барут и друге мешавине са сумпором. Мале прангије нису биле најређи разлог за очеве батине. И ја сам с друговима правио барут, али само као краткотрајну забаву, баш као и цигарете од кукурузне свиле на обали и таванима. Не знам какво је било његово искуство у погледу „дувана“.

Имао је тринаест година кад смо остали без оца. Ја сам био заузет „кондицијама“, поучавањем слабих ђака, а он је постао главни снабдевач кућанства. У томе је био вештији од мене. Кад сам отишао у Београд, он је био домаћин. Носио је моја окрађала црна одела, а можда је неке године и сам добио ново од гимназије, кад би то заслужио. Лети је уместо мене радио код мануфактуристе Иге Црног. Ја сам после завршене основне школе јурио из радње у Тијабари у радњу на Пазару и имао сам задатак да знам где се која ствар налази у оба дућана. Кад момци нешто не би могли наћи, викнули би: „Лаки, где су дугмета за прслуке?“ Никад нисам сазнао како се снашао у Галичнику,[1] у јесен 1914, али знам да је своје трговачке способности показао годину дана касније, кад се

с војском повлачио преко Албаније. Имао је седамдесет година, није био узет у војску, морао се сам бринути о себи. Био је без пара, пошто је уштеђевину од „писарске“ плате слао кући. У Скадру је купио шећер и неку врсту чаја и продавао је бегунцима топло пиће које је кувао у конзерви. За добијени новац куповао је хлеб или је за свој чај добијао парче коњског меса, кад би војници преклали неко преморено живинче. Тако је остао жив и избио на море. Мислим да је у Ајачију боравио врло кратко, па су их сместили у јужној Француској. То је био рајски живот, најслађи период у његовом животу. Најпре у гимназији у Драгињану, затим у Изесу код Нима, а после на више разреде и матуру у Ници. Већ у Солуну сам добијао из тих чаробних крајева одушевљена писма, према којима му се Париз, у јесен 1917, учинио прљав, ружан, црн, пун магле и влаге. У Клермону сам добијао отуда скоро очајна писма.

Поново смо се састали 18. октобра 1918. године, кад сам, с дипломом филозофског факултета, дошао из Оверње у Град светлости. Мени се Париз већ у јесен 1916. чинио леп, чаробан, поништавао је цео дотадањи живот, терао сузе на очи кад сам мислио где сам дотад био, шта сам видео и знао. Он је остао неутешан. Истина је да сам пре Париза видео од Француске само Марсељ, који ме није одушевио, чак ни после Солуна, поготово не после Атине. Стипендија је била мала, сто тридесет франака. Понешто смо слали кући преко Женеве; спавали смо у једном кревету годинама, у хотелу Модерн, у улици Раси – наравно, у Латинској четврти. То је ипак било боље од моје минијатурне собе у хотелу *Cujas*, у улици истог имена, коју сам, пре одласка у Клермон 17. октобра 1916, плаћао двадесет франака месечно. Он је учио медицину, док сам ја био на правима. Дању је боравио у библиотеци факултета, у Светој Геновеви, по кафанама дискутовао с друговима, с којима је отворио задружни ресторан у већ поменутој улици Кижас, шетао по киши с Мишом Милошевићем,[2] обилазећи букинисте на обали Сене. Нисмо се никако вијали. И он је ручавао у кооперативи, али на брзину, и журио је на практичне радове и у хотелску собу. Зими сам га, касно ноћу, затицао како спава у кревету, под сијалицом и с књигом у руци, док је за мене на столу оставио, увијену у све одело које смо имали, посуду с врелим чајем, да се грејем и освежим за ноћни рад. Као у Клермону, и у Паризу сам учио за испите до два сата. Дан је био посвећен библиотекама и јавном раду у студентској организацији. Неколико година сам био председник париског Удружења југословенских студената[3] и нашег кооперативног ресторана.

Нови прекид у нашем заједничком животу настао је кад је брат наставио студије у Стразбуру. Да не бих сам плаћао собу у хотелу, прешао сам у Југословенски студентски дом у улици Асас, иза Луксембуршког парка, који су издржавали Американци, захваљујући заузимању

професора и филозофа панклаизма Марка Болдвина.[4] Као члан Извршног одбора југословенских студената и уредник „Гласа југословенске омладине“,[5] ту сам становао бесплатно. То је било крајем 1918. и почетком 1919. године. Бесплатан стан ми је био још потребнији после априла, кад ми је Министарство просвете у Београду одузело француску стипендију, под изговором да сам завршио један факултет и да сам потребан у земљи. Стварни разлог је била борба коју сам водио против захтева наше делегације на Конференцији мира[6] да се од Бугарске узму три гранична среза из стратешких разлога. У Стразбуру, Аца је живео боље, али смо утврдили да не шаље мени него нашима у Београду. Изгледа да је уживао леп углед и код другова и код професора. Кад је краљ Александар посетио тај град, он је био одређен да га поздрави. Положио је докторат из медицине с тезом *Утицај сна на лучење мокраће*. За своје експерименте имао је на руци другове, који су за његов рачун лежали у замраченој просторији, спавали или бдили ноћу, према потребама његових истраживања. Имао је успеха, пошто су га узели за асистента и убеђивали да остане на факултету. Он се вратио већ крајем 1923. године, отприлике кад и ја с мојима, после одбране тезе на Сорбони.

У земљи је најпре служио војску, највише у Котору, затим је специјализовао интерну медицину. Звали су га на наш факултет који се тек основао, али није пристао да буде асистент, кад је већ то био у Стразбуру. Погрешио је, јер би имао успеха у биохемији и брзо би напредовао. Он се определио за интерну медицину, у нади да ће тако више зарађивати и помагати породици. Наше млађе сестре су дотле биле код зета и најстарије сестре, али ја сам их узео чим сам се вратио. Најмлађа је већ била код нас, у Паризу, годину дана, после првог доласка у Југославију. Аца се веома мучио у почетку, јер је био нов лекар, а хтео је да ради приватно. Боље је пролазио кад је ступио у Бактериолошку лабораторију београдске општине, као сарадник доктора Булија,[7] који је себе називао „првим српским бактериологом“. Сарађивали су у улици Кнегиње Љубице (сада Змај Јовиној) све до смрти симпатичног „Србина Мојсијеве вере“. Пред сам рат, Аца је, као шеф лабораторије, добио већу зараду и боље услове за рад, на углу улице Џорџа Вашингтона (29. новембра па Булевар деспота Стефана) и Кнез Милетине, с много више персонала и средстава. У другој половини рата, Немци су му одузели лабораторију и забранили му праксу као бактериологу зато што је имао „брата бандита“ и постојала је опасност да трује немачку војску. На свој положај враћен је одмах после 20. октобра 1944. Његова установа се још више развила кад је прешао у сутерен Дијагностичког центра, близу железничке станице. Неколико година пре своје смрти постављен је за примаријуса, а неколико месеци је био нека врста инспектора за здравствене

установе у НР Србији. Није имао кад да се ма коме замери, па ипак се његова трагедија доводила у везу с новим положајем, јер је почео да открива велике злоупотребе.

Породица никад није поверовала да би га неко отровао или гурнуо у смрт. Непријатеља није имао. Увек тих, бојажљив и крајње опрезан, далеко од политике, незадовољан што се ја толико излажем, компромисан и дисциплинован службеник, он је био уверен, заједно са свима, да ће дочекати мирну старост. Имао је један хектар пољског имања у Јајинцима, одмах до Стрелишта, уочи рата је поставио темељ за велику кућу у којој би становао с породицом, имао је своја кола, лепо се оженио, добио две дивне девојчице – био је срећан. Никоме није јасно зашто се подвргавао тестовима на алергију, од којих је, с пеницилином, изгубио живот. Ништа га у његовом животу није одређивало за тако злосрећну смрт. За последње две године доживео је највеће радости. У лето 1947. водио је старију кћер у Француску, да је награди за лепо свршену малу матуру. Француски пријатељи су га примили и угостили краљевски. Идуће године, француске колеге су изричито захтевале да он дође на Француско-југословенске дане, реплику Југословенско-француских дана, где је он опет играо видну улогу. Тај пут наших четрдесет лекара био је прави тријумф, више за њега него за остале. Показало се да је, као и професор Иван Ђаја,[8] био више цењен у Француској него у својој земљи. Тај пријем му је била и велика сатисфакција, јер је последњих месеци био предмет кампање, преко радија и у штампи, зато што, тобоже, не трпи комунисте у својој лабораторији. Он је, у ствари, избацивао неспособне и нераднике и заводио ред и дисциплину. На његовом погребу видело се колико су га волели његови сарадници. Ако се не оптужи професор Даниловић,[9] који је знао да је Аца јако алергичан на пеницилин, јер је био упознат с призором у фабрици пеницилина у Паризу, а можда је и сам био присутан кад је Аци позлило од самог задаха, ако се не оптужи што је допустио да му пробну инјекцију да једна обична сестра и што није припремио ништа за случај шока, што није лично дао инјекцију старијем колеги или бар био присутан, онда се морају тражити друга објашњења. Моје уверење је да је у својој превеликој срећи тог лета био уверен да „то није ништа“ и да му се не може десити најгоре. Професор Аца Костић[10] је дао друго објашњење. Познавао га је из Стразбура као скромног и стидљивог: „Ја се не бих дао никоме сем професору Даниловићу, и тражио бих све мере обезбеђења. Али он није хтео да тражи нарочит поступак из превелике скромности.“ Доктор Марковић, први сарадник мога брата, као и Мика Милошевић,[11] објашњавају све његовом тврдоглавошћу и вером у нове лекове, у „те антибиотике“.

„Доктор“, како смо га звали у породици, био је најпотпунија мешавина оца и мајке. Црномањаст и бледорумен у исти мах, пргав и

помало намћор, бар с најближима, а добар као хлеб, мален као отац, вечито насмејан као мати. Са очевим смислом за домаћинство и за практичне радове, имао је мајчину оданост другима. Помагао нас је све, лечио бесплатно све који су мало били у вези с нама, обилазио болеснике кад га нико не зове, мислио на њихову невољу непрестано и јављао се кад дође на нову мисао о лечењу. Много се бавио шећерном болешћу, имао свој начин лечења, обвезао многе великаше који су прејели и препили. Дуго се није женио, само да би био слободан да помаже сестре и да би нашао особу која га не би у томе ометала. Таква је била и Мира, кћи Ристе Пантића, трговца и индустријалца из Тузле. Била је прави анђео. Венчали су се 1933. године, кад сам ја издржавао казну у Митровици. Своју вереницу је довео на Велики петак мени у посету, а на повратку из Црне Горе, усред лета, продрли су до Тутина, где сам био интерниран. С целом нашом породицом сродила се, сви су је обожавали, јер је била пријатна, љупка, мила. Нажалост, једва је саставила годину дана брачног живота, па је умрла после неке цисте. Шавови се нису примали, пошто је, изгледа, у њеној крви био неки гној заостао после операције од пре десетак година. Пантићеви су га и после те ужасне смрти сматрали својим сином, за све се с њим саветовали, веровали му више него свим лекарима. Више од пет година није се поново женио, убеђен да такво чељаде неће наћи. И поред свог неисцрпног бола, Пантићеви су га храбрили да нађе себи друга. Најзад се решио, и довео нам је Загрепчанку, Јеврејку, из познате трговачке куће Флајсман, где је петоро браће дрхтало над две сестре. Надали смо се највећој мази, госпођи и краљици; добили смо пристојну, скромну и према нама – сиротињи, пажљиву снају. Њена браћа су заволела Ацу, поверавали му све, усвојили га. Као прва, и друга жена се зове Мира. Верски равнодушна, она је не само прешла у православље, него је држала све српске обичаје, како је Аца волео. Кад је он умро, видело се да је дисала кроз њега, да није умела да живи без његове подршке, да му је безгранично веровала, да је био за њу велики ауторитет. Њихова животна веза била је чвршћа него што је ико слутио. Светлана и Јасмина стално верују да ће им се добри тата вратити, јер је немогуће да је заувек ишчезао. Али оне имају школу и своје друштво, а Мира је очајно сама без њеног Мацка, иако га осећа као стално присутног. У великом и лепом стану на Обилићевом венцу свака ствар је огледало у коме се види његов насмешени лик. Међу нама, децом љутог Ћуспије и благе Тасе, најтеже је погођена том чудном смрћу сестра Нада, шест година млађа од мене, три године од њега, у ствари, другарица његовог детињства, а касније будни чувар његовог момачког, па и брачног благостања. Она се никад неће утешити.

МЛАЂА СЕСТРА

Памтим кад се родила. Био је Ђурђевдан, 1901. године, имао сам шест година. Сестра Зорка, Санда и ја били смо у мањој соби, у новој кући у дну дворишта, а у већој је отац сам помагао мајци да донесе на свет још једног члана. Од мајке се није чуло ништа, а сестрица се јавила плачем који је наговештавао одрешиту и, на свој начин, речиту девојчицу и борбену жену. Да је отац био на ниским гранама у материјалном погледу видео сам кад сам кумовима Куклићевима однео погачу с вином и позвао их да крсте. Стара кума се извинила њиховим стањем и предложила да тражимо другог. Најједноставније решење – крстиће баба Јованка, без икаквих трошкова за обе стране. Зорка је тражила да се дете зове Нада, али су у цркви ставили Надежда. Мала је личила на Санду, а не на Зорку и мене. Ми смо били више плави, а она је имала очи и косу на оца а кожу на мајку. Најлепша од све деце. И најживља. Није умела да се скраси у кући. Уживала је да помаже и ради, али више по суседним кућама, особито код кирајџија, господе. Стално се кошкала с млађим братом, кад је требало негде потрчати, а још више за учење. Није волела књигу, али се радо врзмала по кухињи. Ручне радове је такође лепо неговала. Кад је пошла у гимназију, и са мном је имала посла јер није радила задатке нити учила што сам јој одредио.

Да ће бити лепа уочили смо тек кад се, ваљда 1911, вратила из Београда, где су је гостили бата Пера и Зорка. Лице јој побелело, образи се испунили, коса исправила. Још су је били обукли у ново. Да је промућурна и слободна показало се десет или једанаест година касније – у међувремену сам је слабо виђао – кад је упала у кабинет министра финансија Куманудија[1], тражила да је прими министар због личне поруке. Рекла је да је „сестра Драгољуба Јовановића“ и молила да је запосли. Куманудију се свидела њена отреситост и одмах је поставио, с навршених пет или шест разреда гимназије. Становала је код нас кад смо се вратили из Француске и из нашег стана у Мутаповој улици удала се за Хрвата, Југословена из Сења – Деметра Бенића[2], поштара. Да је врло храбра видели смо 1932. кад је наша илегална акција била у пуном јеку. У њиховој гарнишни за завесе крили смо рукопис брошурице „Шта нас кошта свађа с Хрватима“. Кад је у истрази неко поменуо њено име и име њеног мужа,

обоје су били затворени, али нису одали гарнишну. Признали су само да су паковали летке и вршили експедицију предајући гомиле адресираних коверата непосредно амбуланцама на железничкој станици. Поштански службеници су познавали Бенића и примали пошту која није прошла кроз цензуру, врло строгу под шестојануарским режимом[3]. Нада није хтела да говори у Општој полицији и добила је два шамара од Животе Лазаревића[4]. Она није с нама прешла у затвор Државног суда за заштиту државе, али је седела на оптуженичкој клупи поред свога мужа и још десет оптужених[5]. То хапшење и суђење били су врхунац њене политичке каријере. Иначе је била посвећена својој кући, доктору и нама, кад год би требало неко да се дочека, нека добро пита да се направи, да нашим девојчицама помогне у ручним радовима, да се нешто исплете за „снајку", за Дану, да се тркне у Мокри Луг, да се прими на стан неко од велике родбине. Рођаке су је сматрале „секретаром" целе фамилије. Сумњам да је дошла на ма који мој збор, али је на суду била необично смела. О њеном држању се често говорило.

Председавао је Русомир Јанковић. Њу је бранио Влада Симић.[6] Одговарала је за сакривање и ширење илегалне литературе у којој је критикована диктатура краља Александра и захтевана федерација. Кад је председник питао да ли је знала да је то забрањено, рекла је да је знала, иначе не би крила. На питање да ли је била свесна да ради нешто недопуштено и рђаво, одговорила је: „Нисам, а ако је недопуштено, не значи да је рђаво." „Откуд сте знали да није рђаво?" – „Зато што је то чинио мој брат." На питање о федерацији, рекла је да не зна шта је то, али њен муж је Хрват, он воли Југославију, и „ако он и мој брат траже федерацију, онда је то нешто добро". Ослобођени су сви који су одговарали за „брошуру", а остало је узето као помагање старијем брату: и њен муж и она били су ослобођени. То суђење је и имало за циљ да мене отера са Универзитета, а остало је било споредно. Ја сам добио годину дана строгог затвора и губитак државне службе. Затвором су кажњена још тројица, али је од њих само Пера Поповић[7] морао у Митровицу. Милетић[8] и Давичо[9] су своје већ били одслужили у истрази.

У социјалном погледу, породица Бенић је платила премештајем у Пећ, зато што је била на станици кад сам се вратио из Шпаније, у марту 1938. Близу патријаршије и на домаку Чакора остали су до краја 1939, кад је, под владом Споразума, Бенић постао управник поште Београд 1, а Нада дошла на врх чиновничке каријере, с троје деце, у великом али празном стану на врху поште Београд 2. Ту им је бомбардовање 6. априла уништило оно мало намештаја што су вукли с једног на други крај града. Повлачење је Дему одвело у Чачак и у партизански одред, затим на Бањицу, у ћелију смрти, у гладовање без службе, у најамнички рад с цифрама, све до ослобођења. Кад је било најопасније, Бенићи су мени

пружили илегално уточиште, најпре у једном, затим у другом стану, у двема кућама које су шураци мога брата купили у Београду кад су осетили шта ће бити с Јеврејима. Нису ме само чували уз највећи ризик, него су допустили да ту примам пријатеље из Београда и унутрашњости и водим преговоре са Жарком Тодоровићем[10], који је желео да се прикључим покрету Драже Михаиловића[11], неколико месеци пре 7. јула. Из њиховог стана сам 5. јуна отишао на састанак с Јосипом Брозом[12] у Таковској улици. Код њих сам остао до краја 1941. а онда сам отишао у кућу где нико живи није веровао да се кријем, у број 11, у улици Бана Јелачића, коју је Недић[13] касније назвао именом Љубе Стојановића, које је, на захтев Јаше Продановића – задржано. Надина деца су паметно чувала тајну и онда кад сам у два маха прелазио у Мали Мокри Луг, код старије сестре, на таван, због америчког бомбардовања. Сви су долазили и у Професорску колонију, видели ме потпуног обријаног до коже на глави и с великом брадом и брковима, али нико никад ништа није проговорио. А било је запиткивања о ујаку који се не вића и о којем се ништа не чује, мада је увек био гласан и активан. Надина деца су била дисциплинована и одгајана у љубави према ујацима и ујнама. За то време, на другој страни Србије, водило је своју борбу најмлађе дете мајстор-Ставрије.

НАЈМЛАЂА СЕСТРА

Нисмо је поздравили добродошлицом кад се родила три године после Наде. Зорка је већ била девојка, ја сам имао девет година и није нам било до бебе у кући. Ја сам се љутио на мајку, а пакет који је лежао поред ње, не знам зашто на поду, нисам хтео ни да погледам. „Немој сине, добио си још једну сестрицу!“ Послала ме је поново код старе Кукличке, да је известим и позовем да крсти. Опет је одбила, баба Јованка нас је питала које име желимо. Неко је предложио да се зове Деса, по девојчици из суседства, Кларићевој. Ја сам се ругао: „Деса-Меса!“ Тражио сам да буде Радојка, као девојчица једног капетана коју сам виђао у једном дворишту преко пута џамије кад сам ишао у школу. То је била моја прва симпатија. Усвојена је, али је баба увек изговарала Радованка. Права српска имена се тада још нису давала. Ја сам био први Драгољуб, захваљујући куму, учитељу Куклићу, и до данас се то име изговара друкчије него остала: наглашава се непогрешно први слог, иако се каже Богољуб, Никола, Јован, Милан. У Банату, па и у Морави и самој Шумадији, чује се Драгољуб, али никад у Пироту. И име најмлађе сестре је звучало необично, туђе, па смо је сви звали Рада, док јој је отац тепао, везујући је за своје унуче. За њу је говорио, сећам се, да је „последња чаша“; други су казивали „истришче“; ми смо је сматрали непотребним уљезом.

Као да је то осећала, мала Рада је била тиха, није се жива чула, непокретна, слаба на ногама, увек нешто запослена. Моји другови се још опомињу њеног одговора кад су је питали шта ради: „Работим си.“ Озбиљна и мудрица, умела је врло рано да уђуткује друге: „Кад се ради, нек се ради. Кад се једе, нек се једе!“ Мени је у најживљој успомени остала из децембра 1914. кад сам се вратио из Леснова. Срео сам је у дворишту куће с улице, малу, шантаву, у дугачкој црној хаљини и повезану црном марамом. Доказивала је смрт мога старијег брата, неизмерну тугу у кући, најављивала још три жене у немилосрдној црнини. Тај брат је једини питао за Радојку, а не за Раду, можда зато што га је подсећала на његову Радмилу. На њу је мислила и мајка на самрти. Молила је ујака да је прихвати и олакша зету Благоју. Она је дуго остала код ујне, која није имала деце. Говорило се да у тој кући није била срећна, али она се никад није

жалила. Напротив, кад је ујак био близу смрти, позвала је ујну да до краја живота буде код ње и њеног мужа Јове, у Лесковцу. Дана и ја смо је повели у Париз у лето 1922. Можда је некоме изгледало да смо хтели да нам чува Бојку, тада у другој години, али она сматра тај боравак најсрећнијим делом свог живота. Нама је одиста била од велике користи, али смо становали и живели боље него икад пре и после: у улици Франсоа, у намештеном стану, са централним грејањем, купатилом и чак једном собом коју смо издавали Славку Рајковићу. (Отуда надимак „Патрон", који је остао до данас код мога брата и снаје, код Јове Јовановића Малог, и у писмима Стакићевим. Мој иследник у Удби, Миле Милатовић, мислио је да то значи „високи заштитник реакционарне емиграције". Једва сам га уверио да је Славко у шали тако звао свога „газду". Ја сам му враћао мило за драго: звао сам га „мајсторе", што је у Бојкином речнику испало „Matine", као што је Методије Анастасијевић био „Tonton Oto", ваљда зато што јој је донео мали аутомобил. Рада је с Бојком учила француски и доста знала, толико да је и са својом децом понешто говорила и своју кћер заинтересовала да студира тај језик и књижевност.)

Њена срећа је била још већа кад смо, после одбране мојих теза, боравили у Clos-у близу Тура, као гости Даниног заштитника и нашег венчаног кума Луја Авеа. Свако јутро и свако вече на растанку, стари професор је све три женске главе љубио у оба образа, а кад год би устале, Дана и Рада би пред вратима нашле ките цвећа које је он зором брао. У Паризу смо је мало изводили ноћу јер није довољно знала језик да разуме позориште. Али постоји једна слика с вашара на Марсовом пољу, где Рада поред мене пилотира. Још више се поноси фотографијом испред цркве светог Марка у Венецији, с голубом на рамену. У Београду смо одмах узели и Наду, али је млађа била у већој мери домаћица. Учила је и приватну трговачку академију, али се није прославила. У основној школи је била одличан ђак, али у гимназији није много показала, због рата, окупације и домаћих послова код куће и код ујне. Од свих нас, Рада је била највећа жртва од рођења до данас. Од нас је добила најмање, али је имала своју срећу; она опет сматра да за своју сјајну удају треба да захвали нама, у првом реду мени. Ја остајем уверен да још нисам учинио довољно за њу, као ни за удовицу најстаријег брата у чијој кући сам провео две одлучне године свога школовања.

С Јованом Јовановићем из Лесковца био сам у вези још пре него што је постао мој ђак на факултету. Долазио је у нашу кућу и упознао се с Радом. Узели су се 1929. док је Јова још студирао. После су живели у разним местима, највише у Приштини, Ужичкој Пожеги и Лесковцу. Био је то срећан и успешан брак, најуспешнији после нашег. Јова је за Раду несумњиви ауторитет; она је за њега „велика жена", на коју не да сенка да падне. Он је пажљив и нежан друг, добар, пожртвован, спреман да јој

у свему помогне; она је неуморна као домаћица, увек озбиљна, паметна, кадра да посаветује и да охрабри. Обоје су неупоредиви као родитељи. Нису најзадовољнији сином Љубишом, али зато обожавају Миру, која је име добила по првој докторовој жени. Деца им не одговарају истом привржености, али они то не осећају. Уживају да чине и да дају. И не само својој деци. Њихова кућа је, као и наша, отворена дању и ноћу, за партијске пријатеље и за родбину. Отворена исто тако и за полицију. Политичку борбу воде од почетка заједничког живота. Рада је већ код нас научила на претресе, конфисковање листа, хапшење. У Лесковцу се то наставило. Видео сам је 1937, у доба борбе против Павловог конкордата, како се јуначки држи кад су Јову одвели ноћу, после једног говора пред црквом. Мене нису дирали, а она је пошла сама с полицајцима. Није допустила да пођем с њом, да опет неко не упадне у кућу и уплаши децу. Убрзо се вратила, кад је видела где су га затворили.

Најтежи тренутак јој је био кад се Јова кришом вратио из Беча, где је принудно радио за време окупације, крио се у бункеру између два зида, кад је 3. септембра 1944. бомба срушила њихову кућу и убила Јовановог оца. Срећом, била је ноћ, Јова је отишао партизанима од којих је баш тих дана добио позив, а она је остала да сахрањује свекра и храни децу, без куће, претражујући рушевине. Није много лакше било ни у Лебану, где су Јову партизани запослили на неважној функцији, ни кад му је у Лесковцу одузето право гласа и забрањено бављење адвокатуром, кандидовање на изборима, њему који је и 1935. и 1938. носио успешно опозициону ствар, примао ударе режима у доба кад се комунисти нису ни чули ни видели, или се савијали око њега. Када је све издржала, подржавала је мужа у најтежим ситуацијама. Обоје су жудили да дођу у Београд, да најзад буду заједно са свима нама. Али то им није било дато до сада. Други бол им задаје Љубиша тиме што не завршава студије. Ради се учинило да ће трећу рану задати Мирка својом прераном удајом за несвршеног студента. Али све се окренуло на добро. Јова је најпре био наставник у трговачкој академији, затим је добио своју адвокатуру, Љубиша се оженио Хрватицом из Загорја, а Миркин Богдан, сељачки син из Трига, успешно наставља студије и показује се као одличан супруг и зет. Рада је данас срећна, што се види на сликама које стижу из Лесковца, окружена децом, снајом и зетом. Јова је мање задовољан, јер су материјалне прилике врло тешке, и његове жеље да види света и да још учи остају за једну неизвесну будућност. То му није сметало да помаже двоје старих који су у своје време прихватили његову Раду.

УЈАК

Није узалуд речено да се увек радије мисли на ујака него на стрица. Отац није био задовољан својом млађом браћом. Тола (Тодор) такође је био кројач, али слаб мајстор и без икаквог угледа. Шаљивчина, неозбиљан, брзо је ликвидирао радњу и до краја живота је шио код Ставре Клисаревића и других. Кад год би дошао код нас, отац би га изгрдио због глупости које је починио и тиме се хвалио. Сећам се да га је неколико пута истерао из куће. „Иди, не требаш ми кад си такав!“ Жена му је била нешто боља, али она је рано умрла. Син и кћер су му били још бољи. Другог стрица су грдили особито због свога хвалисања оним што је с друштвом појео и попио. Био је седлар и радио је у једној хотелској соби код Толе Живковића, где је и становао, као нежења. Према нама деци био је љубазан и увек би нас частио марјашима. Отац би се нарогушио чим би га видео. Мајка га је звала „убавенко“ и недељом га задржавала да руча. Отац је хуктао на сваку његову реч. „Само ми од једење и пијење приказује. Кажи шта си урадио, колико си пазарио. Кад ћеш да се ожениш? Докле ћеш да живиш као мангуп?“ Он је само ћутао и мирно би се повукао. Ретко се одазивао мајчином позиву да остане за ручак или вечеру. Једном је чак допао затвора због неке крађе у хотелу, за коју су окривили све који су се ту нашли. Ја сам му носио храну, предавао му кроз прозорче у авлији среза, а једном су ме пустили унутра. Људи су лежали на патосу, ваздух је био страшан. То је мој први додир са затворском атмосфером. Кад се вратио из Балканског рата, већ је био ожењен једном безначајном девојком с периферије Пирота. Толико је био прегладнео, да је устајао ноћу да једе. То је био први утисак о ратним патњама, мада он ништа није говорио. Други балкански и Први светски рат су га сасвим однели. Стринка се иселила из мале куће у заједничком дворишту коју су оба брата сазидала, и више је никад нисмо видели. Од Јесте (Јевте) остала је само успомена на крканлуке у Толиној кафани: „Изедомо две јагњишта. Испимо десет ћила вино...“

Сасвим друкчији је био ујак Мита. Јединац међу шест сестара, у доста имућној кафеџијској кући. Син Косте Талпе, у великој кући са огромним подрумом на Бериловској капији, Мита није учио обичан занат. Био је трговачки помоћник код газда Ћирка, оца професора Панте

Аранђеловића, који је у другом браку узео његову сестру Стевану. После му је отац отворио самосталну радњу на пијаци у Пазару, до Дуганове кафане, на видном углу. Оженио се ћерком Тозе Пантелића, малог и ружног грбавца који је држао Касину, другу кафану после Националa, управо преко пута, за нешто скромнији свет. Ујак је био човек мале интелигенције, невешт трговац, неумешан с муштеријама, миран и скроман. Пропао је после неколико година и постао трговачки путник за рачун београдских гросиста мануфактуром код којих је раније сам пазарио и можда им остао дужан. Деда Коста је потписивао и плаћао његове менице. Одлазила је њива за њивом, виноград за виноградом. Али је имао добро срце и волео је децу својих сестара. Кад би дошао послом у Пирот, све нас је обилазио и сваком понешто доносио. Радовали смо се његовој посети и бомбонама.

Сећам се његове свадбе с Босом, његових пријема о Ђурђицу, у великој дединој соби. Долазио им је најбољи свет из трговачког реда. Најбољи друг, можда кум или ручни девер његовој младој, Алекса Поп-Митић. Верујем да су га промућурнији другови искоришћавали за услужне потписе. Сви су у животу боље прошли. Он је прогледао тек кад је, ваљда 1912, прешао у Београд и у Поп-Лукиној улици, на Варошкапији, отворио дуванџиницу. Нису имали деце и ујна је радила с њим. Он је ишао у монопол по робу, а она је предавала. Брат би са женом и ћерчицом сваке недеље одшетао до њиховог дућана. Кад је он погинуо, снаја је ујаку дала инвалидско право које се после рата тражило за тај посао. Иако су их једне ноћи покрали, успели су да сазидају лепу кућу на Вождовцу. Ујак никад није пропуштао да о Божићу посети снајку Живку и нас, а ми смо код њих ишли на Ђурђицу и за Нову годину. Радњу је преселио на Вождовац, и већ је слабије радио. У старости се зажелео Пирота. Упркос ујнином опирању, продао је кућу и радњу, преселио се у родно место, купио две кућице, једну с дућаном на углу за своју дуванџиницу. То је већ била низбрдица, која се завршила тешком болешћу и, најзад, смрћу од рака на носу. Како сам није пушио, помишљам да је дувански задах у коме је провео неколико десетина година могао допринети ранама на носу и лицу које су га потпуно унаказиле. Три или четири сестре су му умрле младе, од туберкулозе, а он је живео осамдесет четири године, и увек је био здрав. То није сметало сестрама да стално дрхте за Миту, као за најмлађег Форсајта Тимотија[1], који је стално био нежан и побољевао, а све надживео.

Ујка Мита је био фанатичан опозиционар. У младости је псовао краља Милана и био осуђен на робију. Волео је што ја идем његовим путем. Сам је остао радикал до краја, али није искористио радикалску власт. Мислим да је до смрти уживао да пише анонимна писма моћницима. Сам је то називао „пашквилама“, али је на тај начин давао

одушка своме нерасположењу према разним режимима. Поштовао је Пашића, није одобравао Александрову диктатуру, али се још мање слагао с комунистичком бирократијом. Верујем и да су нови властодршци много шта сазнали од њега. Пред крај је писао сасвим тешко и нејасно. Била ми је жеља да га видим пре смрти, или бар да дођем на његов погреб. Неко му је то рекао и он је понављао да ће му „Драгољуб доћи на сахрану". Боловао је дуго, али сасвим мирно. Веровао је у своју дуговечност, јер су му и родитељи живели веома дуго. Последња му је жеља била да га закопају у очевом гробу, на његовим костима, мада је то на другом крају, читав сат хода од његове куће, близу суда и гимназије. То је представљало нов терен за ујну, која се већ страшно напатила и насиротовала с њим. Његову смрт је убрзала и вест о Ациној несрећи. Кажу да се после тога ућутао и само је тупо гледао преда се. Аца је умро 16. септембра 1958, а он три месеца после тога. Сви смо бринули за ујну, али смрт је и њу смирила неколико месеци касније. Разумнија од њега, није тражила да је сахране на тијабарском гробљу, поред мужа, већ ближе њенима, поред оца и мајке. Дуго је водила ујака, али се узјогунио у последњим годинама и више није могла да влада њиме. Та тврдоглавост Пирођанаца и Тијабараца упропастила јој је старост која је могла бити спокојна на Вождовцу, у свету који је одговарао њеној отменој природи. Он је био добра срца, неспособан да управља својим животом, али кадар да упропасти породично имање и жену којој је тако много дуговао. С њим је углавном исцрпљена наша пиротска лоза и завршен породични живот у Пироту.

У основној школи, од 1902. и 1903. године, мој животни воз је прешао с породичног на друштвени колосек. У то ће лакше поверовати новије него старије генерације. Свакако стоји да из првог разреда носим најранију политичку успомену, да сам у другом добио прво и једино одликовање у свом веку, да сам у трећем увелико декламовао социјалистичке песме на партијским приредбама, а у четвртом први пут побегао с часова да бих играо улогу у прослави Првог маја. Не знам да ли би се политичким могло назвати сећање на смрт краља Милана 1901. Имао сам шест година кад је грађанство морало вешати црне заставе. Оцу се није давао новац за платно, па је исекао комад „цвишне", која је тада била црне боје, и то је натакао на један штап. „Цвишна" ми је звучало као „вишња", а дотле ту реч нисам био чуо. У већој мери политичко јесте сећање на оно поподне кад смо у ходнику школе у Пазару видели слике краља Александра и краљице Драге из наших учионица, спуштене на под поплочан цигљама и окренуте према зиду. Био је то 29. мај 1903. године. Чим смо ушли, учитељ, Пироћанац Димитрије – Митица Младеновић, послао нас је кући. У школском дворишту смо чули од старијих ђака да су „убијени краљ и краљица". Али у граду тог пута није било црних застава.

И други разред је био обележен догађајем у вези с монархијом. Славила се стогодишњица Првог српског устанка. Учитељ, такође Пироћанац, Милан Станојевић, такође миран и благ човек, говорио нам је о Карађорђу, о Турцима, о дахијама, о борбама по Србији, за нас ипак помало далекој. Али догађај је постао очигледан тек на Видовдан, кад је у дворишту, по сунчаном дану, саопштаван резултат године и кад су учитељице вешале „сребрне" медаље на груди одличних ученика. Тада сам сазнао да сам амбициозан. С дрхтавицом сам чекао да ли ће и мене одликовати. Мора да су почели од четвртог разреда чим ми се учинило дуго, док није једна насмејана жена и мени закачила тробојни троугао о коме је висила колајна. Касније се показало да је била од хартије, али се онда тако лепо сијала! Прошла ме је жеља и више никад нисам жудио за милошћу владара.

Трећи разред је био у знаку моје иницијативе. Сваке суботе сам рецитовао револуционарне и шаљиве песме на радничким вечеринкама.

Са столице бих се попео на сто, затим на импровизовану позорницу, добијао сам прве аплаузе, изазвао прва одушевљења и први смех у благодарној публици. „Бербери су први људи“ („и министра за нос вуче, то јест, кад га брије“), а онда „Кројачева песма“ – „Боц, боц, боц“. Али најлепше је било кад сам клицао „Црвена је крвца што у нама врије, као застава што се над нама вије“, и завршавао у тријумфу и покривен пљеском: „И освета наша црвена ће бити!“ Стари Слободан Јовановић, тридесет година касније, кад је чуо за моје успехе на зборовима удружене опозиције, питао се да ли ћу одолети аплаузима као што сам одолевао затворима и интернацији. Није знао да сам на аплаузе научио кад ми је било девет, највише десет година. Учитељ Михаило Јовановић, не знам из ког је краја, ништа о томе није знао. Њега сам упамтио по великом, надувеном и црвеном носу (звали смо га Шушпа) и по томе што ме је казнио да стојим у углу због тога што сам закаснио на час. То ме није научило да полазим пре рока, и кроз цео живот сам стизао „кнап“ или чак мало касније. Ипак сам воз изгубио само једном, поред толиких путовања, и то кад нисам могао да се одвојим од веселе и живописне приче Јосипа Славенског. Моји другови су знали за те трке у последњем тренутку и тврдили су да ћу, кад буде дошло до моје сахране, последњи стићи на погреб. Цела поворка ће бити ту, само ће се чекати на покојника. Кад се последњи буду осврнули видеће Драгољуба како јури да се убаци у сандук...

Сасвим друкчије место заузима учитељ четвртог разреда који ме је охрабрио да идем у гимназију.

НИКОЛА КОВАЧЕВИЋ

Немилосрдни као сва деца, особито ђаци, звали смо га Ћелча, зато што је имао мало косе. Био је озбиљан и строг. Његов Синиша био је с нама у истом разреду и према њему је био најстрожи. То је био изузетак од правила да су учитељска, поповска и официрска деца најгора, зато што их сви кваре, а њихови родитељи своју оштрину исцрпе на послу, па су у породици благи и меки. Никола је стално певушио кад иде улицом, у разреду никад није седао, на велике екскурзије нас је водио, тражио да му пре почетка наставе сваког јутра поднесемо лично своје писанке и прегледао их је „пре звонцета". Мојим писањем није био задовољан. Једном ме је чак назвао „изродом", зато што свој рукопис нисам доводио у склад са знањем. Знало се да је био либерал, али не националиста, „националац" као млађи либерали, него старински. То се видело на Први мај 1906. кад су га „другови" ухватили на путу у школу, нешто пре осам часова, и замолили га да пусти Драгољуба Јовановића да рецитује на прослави. Кажу да се благонаклоно насмешио и рекао да ме он не може „пустити". То је значило да могу изостати, рецимо после подне. Ти либерали су толико мрзели радикале, тада на власти, да су симпатисали социјалисте, касније републиканце. Кројачки радници су ми за ту прилику, у двема радионицама, сашили лепо одело од ребрастог зеленог сомота. Обукао сам се и отишао у школу. Кад сам предавао писанку, сам у разреду, Никола ми се осмехнуо: „Шта је, Драгољубе, је л` Божић?" – „Није, господине, Први је мај!". Између часова, на одмору, придобио сам Михајла Стевановића, који ће касније бити управник у пошти у Горњем Милановцу, да после подне „побегнемо" и одемо на Бериловску капију, код бунара с ђермом, где се води коло после другарског ручка у пољу. То је био мој први присталица за политичку акцију. Сутрадан, учитељ није правио питање.

Кад се завршила школска година, био сам, као обично, награђен књигом, али са испита нисам понео нарочите утиске, сем што је „инспектор" био један врло висок, леп господин, с црним наочарима. Неколико дана после нашег испита, на Големом мосту зауставили су ме неки гимназисти и питали да ли сам ја Драгољуб Јовановић. Кад сам потврдио, рекли су да им је о мени говорио њихов професор. Тада сам

сазнао да се онај достојанствени „инспектор“ звао Коста Костић, „историчар“. Можда је већ био распуст, јер сам јурио преко моста, између двеју радњи мојих првих послодаваца. Допустили су ми да по пола сата, после подне, када је у радњама затишје, одем до студента с дугом црном косом који је спремао свршене основце за пријемни испит. Пошто је и сам био социјалиста, мени ништа није наплаћивао. То је био први од многобројних Јована Јовановића које ћу сретати током живота. Његов брат Синиша, потоњи апотекар у Зајечару и другде, био је мој школски друг или годину дана старији. Коса студента с црвеном краватом толико је била чувена да берберин није без сведока хтео да је скине, да не би после „одговарао“. Казао сам оцу да се спремам за гимназију, али је требало његово одобрење. Знао сам да „пара нема“, али он се питао шта учитељ мисли. Иако је био радни дан, Никола је певао за певницом у старој цркви. „Мој отац пита да ли треба да идем у гимназију?“ – „Треба.“ – „Он хоће да зна какве су ми оцене.“ (То је већ био мој додатак!) – „Све пет.“ Одлетео сам као ветар, јавио оцу и трчао на посао, газда-Иги у Тијабару, у галантеријску радњу код моста. Мислима сам већ био међу гимназистима, које је за мене заинтересовао професор кога сањам и у шездесет петој години.

Никола Ковачевић (1890–1964) – учитељ, политички радник. Члан КПЈ од 1920. године, када је и изабран за народног посланика на комунистичкој листи. По одлуци ЦК КПЈ, 1928. године отишао је у СССР, као делегат, на VI конгрес Коминтерне. У периоду 1934–1945. радио је као новинар и члан Бироа југословенских комуниста у САД и Канади. По завршетку рата обављао дужност амбасадора у Бугарској, председника Председништва Народне скупштине Црне Горе, а био је и члан ЦК СКЈ. Одликован Орденом јунака социјалистичког рада.

У ґимназији, већ првог дана, док се још полагао пријемни испит, пришао ми је тај професор: „Шта је, Драгољубе, дошао си?“ Више ме није пуштао из вида, скоро ни из руку. Од њега је строжи био Никола Ракић,[1] директор. Математику нам је учинио пријатном Владимир Радић,[2] више него Јован Попадић,[3] који га је заменио. Писмености нас је учио Петар Нешић,[4] али сам највећу похвалу за задатак из српског добио од Душана Рогића.[5] Да ме сматрају за нешто друго него остале, показао је „немац“, Стеван Николајевић,[6] кад сам се несакривен иза нечијих леђа смејао вицевима Стојана Петковића.[7] „Драгољубе, битанго! (То је била његова реч за све) Напоље, шта ти мислиш! Ама, да си ми рођени син, а не Драгољуб Јовановић.“ На такав третман ме је научио стари Александар Кузмановић,[8] такође „немац“, кад сам се смејао у цркви, у петом разреду, кад ме је засмејавао Спира Петровић, најдуховитији међу нама, који је убрзо умро од запаљења мозга, и кад је прота Михаило Недић,[9] најдостојанственији свештеник, кренуо с Царских двери одакле је држао проповед приликом „призивања Светог духа“, дошао до стуба иза кога је шапутао Спира, док сам ја био откривен, усред цркве, повукао ме за уво и извео из реда, још ближе амвону, и мирно се вратио натраг, не прекидајући свој речити говор. Кад смо изишли у порту, из лепе седе браде Кузмановићеве изишло је прекорно: „Зар и ти, сине Бруте?“ Пред целим разредом ме је „апострофирао“ физичар Живко Јоксимовић,[10] Ужичанин, говорило се социјалиста, као сви ужички интелектуалци у то доба. Био сам у трећем разреду, а он је био разредни старешина. Донео је на час две-три свеске новог часописа „Социјалист“[11] који је издавао Веља Стојановић,[12] управник Маркарнице. Ја сам се претплатио, али нисам мислио да ће поштар донети у гимназију. Јоксимовић је таман рекао да ми то не може дати, кад је служитељ с врата позвао Драгољуба Јовановића „код господина директора“. У својој соби дочекао ме је, шетајући крупним корацима, високи и мршави, увек намрштени Никола Ракић. „Шта је, Драгољубе? Опет ти?“ Сећао се да ме је на првом часу после распуста, један друг, Воја Стојановић, син Косте Петљавине,[13] адвоката, који је становао у нашој предњој кући, због неке свађе тужио директору који је пре часова

обилазио разреде, да декламујем на социјалистичким забавама. „Забрањујем ти. Никад више, јеси ли разумео?!“ Сада је дошао нови часопис. Слагао сам да ме је неко претплатио, вероватно брат у Београду. Тога сам се касније сећао, кад су око мене тврдили наши агитатори, нарочито Ранко из Темске,[14] да „у политици мора помало да се лаже“. Ја сам то увек оспоравао, али ето, и сам сам се послужио тим средством пред страшним Ракићем.

Само неколико часова из зоологије нам је одржао Вељa Вукићевић,[15] у првом разреду. Убрзо је, као велики ловац и луталица по селима, постао народни посланик, биран више од двадесет година у пиротском округу, тако да су сви веровали да је из нашег краја. Стварно је из Опарића код Рековца. Заменио га је много забавнији Коста Марић,[16] црномањасти лепотан, с цветом у рупици, Пироћанац по мајци, Шумадинац по оцу. Касније је говорио да је све добро наследио од вредне и поштене мајке, а све зло од разбојника и нерадника оца. Још брже су прошли нашим филмом два Војвођанина, два Стевана, Суботин,[17] „латинац“ и Маленковић,[18] који је предавао српску граматику. Највише смо се смејали катихети Јовану Поповићу,[19] кога смо звали „Господин Човек“, јер је то често понављао. Више смо поштовали тихог свештеника, поп Јову, који нам је лепо и скромно предавао етику. Ја сам му досађивао питањима из историје религија, тврдећи да те разлике показују да нема Бога или бар да није један. Дизао је обрве увис и, са извесним болом, примећивао: „Па добро, Драгољубе, ваљда смо и ми нешто учили и свршили шести разред!“ Али џин из бајке који се моћно надноси над мој живот, интелектуално и политички, био је незаборавни, данас мислим и велики, професор који ме је попут лептира натакао на иглу и ставио пред савременике.

КОСТА Н. КОСТИЋ

Носим се с њим од своје једанаесте године, у сну и на јави. Стално видим његову стаситу, гојазну и у исти мах витку појаву, неговане црне бркове, а пре свега испупчене тамне наочари које су криле једно залепљено око. Кад је био за катедром или пред клупама, никад нисмо знали у кога гледа. Кад је шарао погледом по „каталогу“, прозвао би некога који је негде на дну списка, док је његово чело изгледало сасвим високо. Ја сам пред њим био на опрезу, јер је уживао да ме доводи у неприлику необичним питањима. Предавао је историју и географију, али је замењивао наставнике из свих предмета. Нисам имао већег стараоца нити оштријег идеолошког противника. Рођен је у Нишу, али смо га сматрали Пироћанцем, јер је с љубављу проучавао историју нашег града. Од њега смо научили да је под Грцима Пирот био *Pirgoj*, под Римљанима *Turres*, што је значило „куле“ на оба језика. На табли је писао старославенска и грчка слова, цитирао Јиречека[1], упућивао нас у Цвијићев начин рада[2], учио нас картографији. Као у свим вештинама, ту сам био сасвим осредњи, али он је прелазио преко тога, јер сам га задовољавао у историји. Предавао је по неколико часова, затим би испитивање почео са мном. Затим је прозивао Воју Јосимовића[3], најзад Бранка Божовића, потоњег пуковника. То се знало, и остали су били мирни док не почне с нама. Невоља је била што пред крај испитивања многи побегну с мегдана, па ми дођемо на ред кад се не спремимо. У петом разреду ме је тако изненадио са историјом Јевреја: говорио сам само по сећању с његових предавања. Он је то осетио, али ми оцену није смањио.

Да нисам већ био ангажован, он би ме убацио у јавни рад. Били смо у четвртом разреду кад је Панта Аранђеловић дошао да организује Кола трезвене младежи[4]. Све су разреде сакупили, или можда само више од другог. Коста Костић, прави домаћин целе гимназије, стајао је стално поред предавача. Он је на крају тражио да ђаци кажу шта мисле о тој ствари. Сви су ћутали. Онда се Коста, са своје висине, иза тајанствених наочара, обратио крупним гласом: „Шта ти мислиш, Драгољубе Јовановићу?“ Били су ту „петаци“ и „шестаци“, велики ауторитети за нас млађе, али он се обратио најпре мени. Ја сам рекао да већ одавно не пијем алкохол, да ћу радо приступити, ако се образује Коло. Створена

су одмах два „Смиља“ и „Ковиље“, свакако за више и ниже разреде. Знали смо да је Коста био либерал, али од млађе, националистичке струје, са Стојаном Рибарцем[5] и „Српском заставом“[6]. Мислим да му није било право што сам ја социјалиста, али ме никад није прекорио. Знао је да посећујем социјалистичке зборове, да сам у радничким поворкама, да рецитујем на забавама и приредбама. То га је навело да ме узима за светосавске прославе, пре подне, и увече за забаву, за Видовдан. Он је проналазио текстове и преслишавао ме све до петог разреда, стајао иза мене у дворани с хартијом, за случај да се збуним. У „Вардару“ је нашао ону песму Македонији: „И ти си некада била славна, друга ти земља не беше равна. Горди се барјак по теби вио, Македонијо!“ Веровао је да могу да репродукујем напамет целу Лазину приповетку „Први пут са оцем на јутрење“,[7] за светосавску забаву, али је одустао због њене дужине. Али је дао да научим његову песму у прози, штампану под другим именом, о Дубровнику. „Ex Oriente lux! Са истока ће теби доћи част и слава, Дубровниче!“

Прву озбиљну казну добио сам у четвртом разреду, због сукоба с „латинцем“ Милошем Николићем који је повлашћивао господску децу, особито сина окружног начелника, док сиромашнима није давао прилике да на крају тромесечја поправе оцену. Коста Костић ме је позвао у зборницу. Насрнуо је на мене као никад дотле: „Шта је Драгољубе Јовановићу? Куд си полетео, као мува без главе? Зар си ти позван да судиш наставницима!?“ Идуће године, једног недељног јутра, стајао сам пред посластичарницом Лазе Торника и у излогу посматрао слике на новом броју берлинског „Ilustrierte Zeitunga“[8] Неко ме је притиснуо отпозади. Изнад мога рамена угледао сам страшну и лепу главу Косте Костића. Непрестано ме је држао за раме: „Драгољуб Јовановић не лаже?“ – Завртео сам главом: „Не.“ – „Ти си синоћ опет био *тамо* и држао предавање?“ – „Јесам.“ – „Онда притегни опанке!“ Ни овога пута ме нису искључили, али сам опет добио шест часова затвора, као и за сукоб са оним „латинцем“ који је био риђ и имао проседе бркове, дуге као што су доцније били у Јоце Јовановића. Директор је тада био Владимир Радић. Ишао је с разредним старешинама из разреда у разред и саопштавао одлуку о тој казни, наглашавао да је она тако блага зато што је Драгољуб Јовановић најбољи ђак у целој гимназији, али да ће убудуће свако ко иде у партијске клубове бити искључен из свих завода у Србији. Ипак ми на крају године, као и пре, нису покварили оцену из владања. Верујем да је Коста Костић опет био мој анђео.

Мислио сам да смо се заувек растали кад сам напустио пиротску гимназију. Нећу више никад чути његово типично „Запамтите!“ нити се бојати изненађења – од његовог ока или његове тешке руке. Он ме је нашао и у Другој београдској гимназији, која је због рата била смештена

на Филозофском факултету у Капетан-Мишином здању. Предавао је историју неколико часова, па је отворио каталог. Ја сам ћутао као мишић, не знајући да ли ме је приметио. Прозвао је опет најпре мене. Кад сам отишао на место, у клупу, поред Милоша Рашовића, професор је одржао читав говор. Већ док ме је испитивао обраћао ми се са „ви“ као никад дотле. Говор је такође упутио директно, или је београдским друговима говорио о мени с највећим похвалама, као да је читао посмртно слово. Београђани су били запањени, јер се мали Пироћанац дотле није истицао. Отад ми је „скочила нумера“. Кад се свршио седми разред, Коста је отишао својима у Пирот и тамо умро од пегавог тифуса идуће године. Тада сам се више заинтересовао за списе мог професора. Знао сам да је објавио књигу *Тр̄говински центр̄и и друмови по ср̄ској земљи и новом веку* и студију *Ст̄ара ср̄ска тр̄говина и индуст̄рија*. Српска књижевна задруга дала је у једном колу (1922) његове *Наше нове г̄радове на Југ̄у*. Српска академија наука објавила је *Грађу за ист̄орију ср̄ске тр̄говине и индуст̄рије* и *Грађу за ист̄орију ср̄ске пољопривреде код нас*. С једним сарадником је већ раније дао расправу о краљу Стефану Драгутину.[9] Умро је млад, скоро није мицао из забаченог Пирота, а тако много је урадио.

Коста Н. Костић (1875–1915) – историчар и професор Драгољуба Јовановића у пиротској гимназији. Објавио је следећа дела: *О тр̄говинским центр̄има и друмовима у ср̄ској земљи у средњем и новом веку*, *Ст̄ара ср̄ска тр̄говина и индуст̄рија* и *Наши нови г̄радови на југ̄у*. Умро је у Пироту, 1915. године, од тифуса.

ПЕТАР НЕШИЋ

Човек сасвим друге врсте него Коста Костић. Колико се један ангажовао, толико се други склањао. Учио је „чисту филозофију“, предавао је српски и француски, не знам да ли је ишта објавио, с ђацима је одржавао само најнужније везе, ишао је у лов упркос дрвеној нози. Важио је као самостални радикал[1], али је њиховог вођу у срезу др Душана Стевчића страховито мрзео. Вероватно зато што га је изблиза видео. Јавно се политиком није бавио. У четвртом разреду, као старешина, седео је са мном у затвору у једној учионици кад сам био кажњен. Дао ми је књигу да читам и тему за писмени задатак, па је излазио и повремено се враћао. Онда смо се боље упознали, иако он није био ни разговоран ни речит. Имао је неодољиву узречицу „овај“. Како је био веома стидљив, гледао је са стране, испод једног ока, иронично и ширећи велике усне. Бркове није носио, па је изгледао смешно. Место кравате носио је око врата обавијене велике мараме у боји. Чело му је било високо и интелигентно, али изнад њега није било много косе. Волео је да се шали, али се никад гласно није смејао, бар не пред нама. У своме друштву, испуштао је грлене крике, који су значили да је у хилатичном расположењу. Стидљивост му је сметала да гледа у жене. Па ипак је бацио око на прву наставницу коју смо добили, лепу „цртачицу“ Зору, коју смо збуњивали дрским питањима и не баш пристојним гледањем. Оженио се њом и добио сина.

Пера Нешић је доносио књигу и у разреду смо наглас читали. Тако смо упознали Гогољеве *Мртве душе*,[2] *Горски вијенац*[3] и српске реалисте, особито Милована Глишића.[4] По његовом налогу, у шестом разреду смо купили кратко издање Скерлићеве *Историје српске књижевности.* У петом нас је упознао са старим српским писцима и засмејавао њиховим чудним језиком. Био је задовољан мојим писменим задацима и читао их је пред целим разредом или мени давао да читам. За једну од последњих прослава Светог Саве тражио је да декламујем „Немцима од Саве до Рајне“ Војислава Илића Млађег.[5] Пред сам „наступ“, у дворану је ушао престолонаследник Александар[6] који се враћао из посете Фердинанду Бугарском,[7] његовом идеалу владаоца. Кад је светковина завршена, тражио је да му будем представљен. Питао ме је о родитељима

и о материјалном стању. Цео Пирот је веровао да сам тада добио бар један златник; ништа нисам добио сем лепих речи о мојој рецитацији. Нешић је био „тамничар“ и у петом разреду, кад смо нас тројица кажњени због одлажења у Друштвени стан: Милутин Ристић из шестог, а Милутин Цанић и ја из петог. У Пироту није имао прилике да се истакне, био је у сенци Косте Костића. У другим градовима, на пример у Ћуприји, био је директор гимназије. Кад је отишао у пензију, преселио се у Београд и тридесетих година, особито после Петомајских избора, долазио је неколико пута нашој кући. Обраћао ми се с „ти“ и дискретно се распитивао о ситуацији у земљи и у свету.

У друштву га често помињемо – ироничног и увек полушаљивог изгледа, уздржаног смеха који застаје у грлу. Понављали смо његово „овај“, драстично у случају Мите Каменовића, великог гимнастичара и соколца, друга нашег апсолутног одликаша Воје Јоксимовића. „Је ли ти, овај, Каменовићу, овај, зашто ти бријеш врат, овај?“ Разред се смејао његовом начину говора, а неки су можда разумевали и његову алузију на хомосексуализам, што сам ја схватио тек много касније. Затворен и ћутљив, Пера Нешић је вероватно био човек великих страсти. Знали смо само да је остајао дуго ноћу код Националa и у Официрском дому, где се, говорило се, картао са официрима. Пироћанац из Тијабаре с вештачком ногом сваког дана је неколико пута прелазио скоро целу варош, наслањајући се на штап, али сигурна корака и с израженим мишићима на рукама. Сељаци су га виђали како лута по шумарцима и вере се по брдима с ловачком пушком. Бранио се од паланачког мртвила како је знао. Једном је о Светом Сави држао предавање из своје струке, које нико није разумео. Нас је упућивао у тајне психологије. Сећам се једног свог рада о сновима. Писао сам како чегртање миша у соби може спавачу да се претвори у грмљавину. Како ништа пред разредом није рекао, питао сам га у ходнику да се нисам „огрешио о законе психологије“. Он је саркастично искривио лице и кроз раширене усне пропустио једно иронично „О, не!“ У граду је важио за чудака, али су га сви поздрављали с поштовањем. У Пироту није био једина појава.

Петар Нешић (? – ?) – професор и директор гимназија у Пироту и Ћуприји. Предавао је српски и француски језик Драгољубу Јовановићу у пиротској гимназији. Важио је за самосталног радикала, мада се политиком није јавно бавио. Младог Јовановића увео је у свет књижевности делима Николаја Васиљевича Гогоља, Петра Петровића Његоша, Милована Глишића и неизоставном *Историјом српске књижевности* Јована Скерлића. Након пензионисања преселио се у Београд.

Старији социјалисти, моји прави учитељи, већ су по себи били једно чудо у тој малој, неразвијеној средини која ничим није била одређена за јак раднички покрет. Ни најмања фабричица, само редови занатлијских радњица, ниједна већа трговина, никаква државна радионица: не знам где смо налазили капитализам од којег смо спасавали непостојећи пролетеријат – ни милитаризма у малом гарнизону, ни бирократије против које су пре нас грмели радикали. Кроз Пирот су прошли њихови прваци – Раша Милошевић,[1] Љуба Давидовић,[2] Јаша Продановић,[3] Радоје Домановић,[4] које су као опозиционаре слали у „новоослобођене крајеве", или Коста Таушановић,[5] први радикалски министар народне привреде. И сам Пашић је долазио: сећам се његовог збора у дворишту кафане „Кнажевац". Али то је било у доба кад су се радикали нашли у дефанзиви пред надирућим социјализмом.

Како објаснити појаву социјализма у забаченом и малограђанском Пироту? Томе су много допринели угледни опозиционари, за које је наш крај био Сибир, као што ће касније бити Македонија и Санџак. Били су ученици Светозара Марковића и следбеници Пере Тодоровића.[6] Средину су проветравали и многи печалбари из околних села: ишли су на рад не само као лончари по целој Србији, већ и као пољопривредни радници у Бугарској и у Румунији. Жене су остајале код куће, а они су се враћали у јесен, да о Ђурђевдану опет крену. Трећи чинилац је вероватно био урођени опозициони дух, остао још од турског времена. Пирот није никад био шверцерско место, као Врање, Рашка или Рудо на тромеђи. Нису се ту делили златници комитским четама које су прелазиле у Турску, као у Врању и Прокупљу. Колико је био жив док је имао пословних веза с Трном, толико је замро после припајања Србији. Отуд незадовољство и потајно, а често и гласно жаљење за „пустим турским", кад је шећер био грош ока, ориз не знам колико пара ока, дуван у бесцење. Мој отац је стално кукао за тим ценама. На Србе је гледао као на свакакав свет, скупљен „с коца и конопца". Били су у његовим очима дошљаци, луталице, људи који хоће да се богате брзо и на лак начин, не презају од мита и уцене, много троше и не умеју да економишу. Највећи прекор Србији били су високи порези и неколико пута већи општински и други прирези.

По моме сазнању, први социјалиста у Пироту био је отмени кројач Ђока Поповић, кога видим у црном жакету, с француском брадицом, црномањаста и бледа, очевидно туберкулозна. Млад је умро, али оставио доста социјалиста међу занатлијама, калфама и трговчићима. Удовица његова била је „пеглерка“, старала се о фином рубљу чиновника. Син Богољуб израна је био комунист и постао је висок функционер, а кћи Анкица удала се за ћутљивог, али истрајног комунисту Мику Вацића, обућара. На мене су већи утицај извршили други старији социјалисти, непосредни ученици Ђоке Поповића.

ЂОКА ТОШИЋ СОЦИЈАЛ

Учио је кројачки занат код Поповића, мајстора прозрачног, паметних очију, који је у Пироту створио партијску организацију и синдикат. Кад сам улазио у покрет, један Ђока је био умро, а прву реч је водио његов следбеник, други Ђока. То је било 1905. и 1906. године. Откад га ја знам није шио, већ се бавио земљорадњом. Лично је радио своје њиве у Жукову. То му се видело на лицу. Нико није имао црвеније образе, јачи мршав врат, издужен и са истуреном јабучицом, силнији глас, тврђе и веће шаке. Скоро сви Пирођанци имају поље. У оно време, бавили су се пољским послом, поред заната или трговине, кафане или службеничког занимања. Ђока Тошић је хтео да буде независан, читао је о напредној земљорадњи, уводио нове методе, износио на пијац најбоље производе. Читао је књиге и чланке из политичке, онда се говорило народне економије, и у својим говорима саопштавао шта је сазнао. Из његових говора на партијским и синдикалним конференцијама добио сам прве појмове из те науке. Омиљене теме биле су му вишак вредности и техничка подела рада. Од њега сам већ у првом разреду гимназије чуо онај пример о изради чиоде, који сам касније нашао код Адама Смита[1]. О капитализму је говорио као да живи у Манчестеру, ако не енглеском, а оно бар српском, а не у месту у коме је тек 1936. прорадила прва фабрика гумених опанака. Умео је вешто да анализира државни буџет Србије. Нисам имао дванаест година кад сам сазнао, захваљујући његовим упорним излагањима уз многе бројке, за посредне и непосредне порезе, за увозне царине, за регале, монополе и акцизе, за све начине које проналазе министри финансија да би сиромашни плаћали највише, а добијали најмање. Већ тада сам, опет од њега, чуо за славне „три осмице“ – рад, одмор и просвећивање – које су тада биле највећи захтев радничке класе.

О револуцији, Ђока Социјал говорио је као о страшном суду, али не далеком као што је хришћански, већ као о догађају који је већ почео у Русији. Од наших мајки смо доста знали о Русима: били су то крупни плави људи који су на Нишави пљускали хладном водом голе груди и обријане главе, после Плевне и Шипке.[2] Исти тај пророк „црвене осветe“ на радничким забавама глумио је Давида Штрпца[3]. Било је то на првој представи радничког позоришта код „Старе планине“, на бини коју су

сами радници направили, с дотле невиђеном црвеном заставом. И данас ми је у ушима његов звонки глас: „Јазо, јазо, јолпазе један!“ Он ме је убедио и у штетност вина и учинио ме трезвењаком за цео живот. Он се побринуо за моје здравље кад му је његова симпатична „другарица“ Санда рекла да су ми се „откројили ушичи“ и да се провиде после напорног шестог разреда кад сам држао неких пет „кондиција“. Позвали су ме да проведем распуст у њиховој колиби у Жукову. Још осећам мирис „црвеног лука“ који смо стопалима савијали да би му расла и зрела главица. С нама је боравила и другарица Цвета, жена Милана Славковића, лончара, туберкулозна и мршава попут гранчице. Њихову кћер Раду касније су усвојили, кад је мати умрла, пошто сами нису имали деце. Мужеви су долазили понекад на спавање, а по дану сам био с двема женама. Ја сам Санди враћао дуг на тај начин што сам је ноћу, испод трема, где смо спавали одвојени кинеским зидом, упознавао с тајнама небеског свода, о чему смо те године учили.

Кад је избио светски рат, Тошићи су прихватили целу породицу др Милутина Р. Живковића,[4] познатог социјалистичког првака. Остали су у Пироту за време окупације. Појавио се једном и Света, најстарији син. Тада смо се упознали. Ђока није био у рату и окупација је донела преокрет у његовом животу, па и погледима. Почео се бавити трговином. Робе је било мало, на свему се могло зарадити. Он је био промућуран и „протуран“. Кад је рат био свршен, он је преузео робу неке задруге у унутрашњости и скупо је продавао. Обогатио се. Већ пре тог догађаја је, заједно с шураком Јевром Ранчићем, донео прве штрикаће машине и цела породица је вредно радила те нове, корисне и згодне производе. После рата је то било нерентабилно, јер су и други почели „штрикати“, и Ђока је постао најпре мануфактуриста, затим трговац вином, и то навелико. Ипак, био је одборник у општини пиротској кад су је одмах после рата освојили комунисти[5]. Председник није био он него млађи и политички динамичнији Недељко Јовановић-Стојић, који је после издао и продао се радикалима, окумио Вељу Вукићевића, да би спасао имање. Отац му је био осуђен за крађу државног брашна и све би отишло да Недељко није прогутао жабу. Ђока је био опрезнији. Кад је предосетио или видео Обзнану,[6] написао је оставку на одборнички положај. Не знам да ли ју је предао, али је нађена у његовом џепу кад је требало да буде ухапшен као један од најпознатијих вођа. То га је спасло. Наставио је да се богати, најпре у Пироту, затим у Београду, највише преносећи робу, пре свега вино из постојбине у престоницу. У Београду је, поред стана, заузео и један велики подрум у коме је киселио велике количине паприка и продавао читаву бурад. Угојио се, добио велики врат у коме је ишчезла његова чувена Адамова јабучица. Купио је кућу у улици Димитрија Туцовића. То је био ваљда последњи

знак верности старим идејама. Умро је у Пироту, за време окупације 1943. године. Његова супруга и усвојеница дошли су после ослобођења у Београд.

Али не одмах! У једном периоду, „другарица Санда“ се сетила своје младости и поверовала је да се остварује социјализам. Понудила је Бори Пантелићу, председнику пиротске општине, своје целокупно имање, јер својина не треба да постоји. Бора јој је мирно рекао да немају директиве у том погледу. Она се ангажовала на акцијама, радила са женама, пратила једну групу омладинаца и омладинки на пругу, занела се за нови поредак с много фанатизма. Убрзо се разочарала. Најближима је изјавила: „То није оно за шта смо се ми борили. Опет класне разлике, опет велика господа.“ Поколебала се кад је дошло до раскида са Совјетским Савезом.[7] Почела је и да побољева, изгубила вољу да живи и понављала: „Боље да си умрем!“ Већи део куће у Туцовићевој улици уступила је пођерци и зету Добривоју и њиховим синовима. Они су је добро „гледали“, али њена душа је била рањена. Пријатељи су је саветовали да тражи помоћ или пензију с обзиром на заслуге у покрету. Пристала је и првих и последњих десет хиљада добила је на месец дана пред смрт. Лежала је у болници кад је млађи унук саопштио да је постала пензионер. Она се прекрстила и рекла: „Хвала богу!“ Ђаволасти унук је дирнуо: „Не крсти се, бабо, видеће неко па ће ти одузети пензију!“ Кад је умрла, сахранили су је с крстом и свештеником. Ко није знао да је славила и била религиозна, тврдио је да је попа довео њен брат Ћира Ранчић, стари учитељ. Међутим, ја сам јој био на слави о Светом Николи у Пироту, а кад сам је последњи пут посетио у пролеће 1959. године, често је понављала: „Бошће!“ Остала је социјалиста и идеалиста до краја и не верујем да је уживала у богатству свог Ђоке. Она је можда више него он заслуживала надимак Санда Социјалка. На погреб јој нису дошли званични комунисти, јер су знали да није одобравала „шта се ради“. Богољуб Поповић, син пиротског иницијатора у социјализму, није могао да одоли и одао је Санди последњу почаст. Сем ако и он није „скренуо с линије“...

Ђока Тошић Социјал (?–1943) – кројач из Пирота. Занат је учио од првог пиротског социјалисте Ђоке Поповића. Када је Драгољуб Јовановић приступио партијској организацији у Пироту, на њеном челу се налазио Ђока Тошић Социјал. По окончању Првог светског рата, важио је за богатог мануфактуристу и трговца вуном. Био је одборник Комунистичке партије у пиротској општини. Заједно с породицом преселио се у Београд. Умро је за време окупације у Пироту.

ДРАГОМИР ПЕЈИЋ

Још један пиротски социјалиста, идеолошки можда јачи од Ђоке Тошића, који се такође „капиталисао“. Али он је бар доста рано раскрстио с марксистичком фразеологијом. Кад сам Ђоку видео последњи пут, током 1940. је одобравао Стаљинов споразум с Хитлером и очекивао,[1] као скоро сви наши комунисти у то време, да ће „њих двојица направити нешто велико“. Дугокоси Васа Крстић, кројачки радник који се такође повукао у поље у старој Југославији, а био врло активан у новом режиму, јавно је говорио 1940. да тај споразум значи револуцију за Европу, можда и за свет. Ђока је с мржњом говорио о западном капитализму и онда кад је сам постао газда. Пејић је био озбиљнији и трезвенији, имао је јачу главу и шири хоризонт. Није био говорник као Ђока, нити мазан и слаткоречив агитатор као Недељко, али је беседио разложно и не подижући глас. У његовој ковачкој радионици у главној улици у Пазару, ми, ђаци, увек смо чули нешто паметно и корисно. Давао нам је књиге на читање. Сећам се да је замерао што су неки на крају Пелагићевог[2] *Речника страних речи* који нам је позајмљивао написали: „Прочитао...“ Умовао је да се „речник не чита“, мада се Пелагићева књига више приближава Вуковом *Рјечнику*[3] него обичном тумачу страних речи. Саветовао нам је да марљиво учимо школске предмете, јер они доносе много више него што тврде они који све критикују. Ђоку нисам често гледао како оправља велике гвоздене објекте, прави читаве делове машине и ствара нове моделе са својим ортаком и помоћником Стојом Цанићем. Имао је маште и способност за велике конструкције.

То се видело најбоље после Првог рата, кад је у Нишу подигао фабрику за производњу машина. Не знам колика је била у почетку, али се после развила у прави металургијски завод. Под комунистима, од ње су постали чувени РР у Нишу. Никад нисам видео Пејићеву фабрику, али сам слушао да су избацивали врло смеле и оригиналне машине. Крајем 1927. дошао је на моје предавање у хотелу Европа, кад сам говорио о „Излазу из привредне кризе“. Сећам се да је у првим редовима седео и владика Доситеј.[4] Обојица су желели да ме виде после предавања. То је био мој последњи сусрет с пиротским социјалистичким идеологом, који је несвесно био више сенсимоновац[5] него марксист,[6]

више произвођач него револуционар, више економист него политичар. Умро је 1959. године, не знам у каквом стању, али пун мисли о променљивој судбини социјалних покрета и њихових бораца.

Драгомир Пејић (?–1959) – ковач из Пирота. Важио је за угледног пиротског социјалисту. По окончању Првог светског рата отворио је у Нишу фабрику за производњу машина која ће касније прерасти у чувени „Јастребац“. Умро је као *познати бивши индустријалац*.

ПАВЛЕ КРСТИЋ

Био је трећи, више по угледу него по улози у пиротском радничком покрету. Ако је Ђока Тошић био трибун, Драгомир Пејић идеолог, Павле је био мислилац, скоро мудрац. Он је и читао више него прва двојица, јер није физички радио. Мада је био крупан, висок, пун, румен и наоко савршено здрав, носио је грудну болест која га је и однела у најбољим годинама. Тошић је измишљао нове послове, Пејић изумевао нове машине, а Павле је читао само да би знао. Отац му је отворио бакалску радњицу у Тијабари, где је мало ко шта пазарио, али је отмени, прибрани и лепи Павле могао да чита до миле воље. „Радничке новине“[1] је гутао до последњег слова, после је дошла тежа, али језгровитија „Борба“,[2] сваких петнаест дана. Живео је од очевог пољског имања, а сав дуњански пазар ишао је на новине и књиге. Његова социјалистичка вера није била тако силовита као код Тошића, нити је била обучена у мирни ум једнога Пејића. Речитост га је служила мање него обојицу старијих, али је освајао слушаоце својом наочитом појавом плавог момка, налик на идеалног Руса. Није изгледало да има повишену температуру, не само због здравља и свежине који су испуњавали његову фигуру, необично високу за Пироћанце, већ и по духовној срећености, још више по спокојству с којим је о свему говорио. Можда и није био болестан у доба кад сам га ја највише виђао, од 1909. до краја 1912.

Није отворио дућан да би се боље оженио, као други, него да би био слободан. Дуго га нисам виђао у Друштвеном стану, ни на конференцијама и зборовима. У сваком случају, није се јављао као говорник. Пролазећи поред терзијских радњи у Тијабари, на путу за „дедине“, опазио сам зелене танке корице календара „Слобода“. Откуда то чита један „ћифта“, трговчић који нема ничег пролетерског? Такви су се нас клонили, а ми смо их презирали. Кад смо се упознали и зближили, провео сам много дивних часова у тој одајици у коју се силазило као у какву ткачницу. Претресали смо сва имена на која смо наилазили у партијској штампи, коментарисали све говоре у скупштини, особито Кацлеровићеве[3] и Лапчевићеве. Пирот је 1906. дао такође социјалистичког посланика, јединог сем крагујевачког. То је био тријумф који је озарио моје детињство, мада је добијен са свега 524 гласова:

незаборавно весеље пред општином и по целом граду. Милан Маринковић, геометар из Ниша, није оправдао наше одушевљење. Био је пун црвењаст човек, говорио је пламено, брисао зној и за ручком пио млеко. Пролазио сам поред кафане „Македонија“ и завиривао да видим нашег посланика док руча окружен пиротским друговима. Трчао сам на станицу кад смо га испраћали, радовао се црвеним плакатима које је доносио из Ниша, одушевљено читао белу брошуру с његовим говором у скупштини, коју је Пера књиговезац стегао само зеленим обрубом, да би се уштеделе корице. Кад је на следећим изборима изгубио, више га никад нисмо видели. Касније сам сазнао да је водио трговину воловима у Александрији и да није био поштен. Говорило се чак да је упропастио своје ортаке, Србе који су помагали својој земљи да издржи царински рат[4] који је наметала Аустроугарска.

Павлу сам се жалио на говорнике које су нам слали из Београда. Задовољавао ме Чича, али су ми се чинили млаки и Триша Кацлеровић и Теса Милојевић, који су долазили да бране пиротски мандат. Више ме је задовољавао Миливоје Тадић на великом збору на тијабарској ширини. Павле је стишавао мој бес. Уверавао ме да Теса добро говори, али да нема темперамента. Он сам се пео на астал само кад би га натерали. Тада није саопштавао шта је нашао у књигама, као Ђока Тошић, нити је препричавао уводни чланак „Радничких новина“ од тог јутра, као Светозар Лазаревић. Он је био ујак у присном разговору и у анализи појединих личности. Радници су волели да га слушају, зато што су ценили његову памет и његов карактер. Ја га нисам видео кад је дошао до пуног изражаја. То је било после Првог рата и после руске револуције,[5] која је и пиротским комунистима донела победу на општинским изборима, као што им је револуција 1905. године[6] помогла да освоје посланичко место. Крај печалбара с неколико „Американаца“ и много „френташа“ – повратника, надомак Софије где је раднички покрет био врло снажан, Пирот је увек живо реаговао на догађаје у свету. Кад се многима чинило да ће Балкан да се зацрвени, партију је водио Павле.

Морао је да се експонира. Тошић и Пејић су се били повукли, Недељко је изабран за председника општине, али није уливао велико поверење озбиљним људима. Васа Крстић још мање. Илија Радовановић, једини прави пролетер, који ниједног тренутка није отворио своју радњу, већ је увек остао најамни радник или радио „на парче“ код куће, лепа и честита појава, није био ни говорник ни агитатор. Павле је од свих ветерана најдуже остао веран „идеји“. Једне је надмашио озбиљношћу, друге знањем, све солидношћу. Звали су га Лењин.[7] Видео сам га кад сам дошао у Пирот, крајем 1923. Покрет је био скршен, Недељко издао, Васа се склонио у виноград, Павле на самрти.

На његовој постељи у полумрачној соби лежала је моја младост, моје одушевљење за људе и покрет, моја вера да се у малој средини може створити нешто велико. Сусрет с њим у таквом стању био је неизмерно болан. Павле да умре, онај Павле!

Павле Крстић (? – ?) – бакалин из Пирота. Био је један од водећих пиротских социјалиста. Уживао је велики углед у радничком покрету. Као идеолог социјалистичког покрета у Пироту, извршио је велики утицај на младог Драгољуба Јовановића.

ТОША МОЛЕР

Њега нисам ни затекао жива кад сам се вратио из Француске. Умро је од глади под Бугарима, Бугарима чију је културу ширио међу нама већ од 1905. Отада, па до његове смрти, узалуд бисте у Пироту тражили Тодора Танчића. Зачас би вам пронашли на неким лествицама или над неком фирмом од даске сићушног, увек у боју умазаног, под прљавим шеширом који је стезао спреда – Тошу Молера. То је био први прави пролетер кога сам упознао. Ни најсиромашнији у Пироту тада се није мирио да до краја остане „туђи слуга“, ако није покушао да остане самосталан. Радници су пред женидбу отварали радњу, занатлије су се бориле с меницама, продавали њивице и „лозја“, али су запињали да се одрже. Тек у старости су пристајали да раде у туђим радионицама, да буду пандури или служитељи. Промућурнији су радије бежали у свет него да буду најамници „до века“. У најгорем случају, сваки се надао да ће уз сина или зета да „прогледа“. Само Тоша Молер се мирио, чак и дичио, што је пролетер, он је говорио „босјак“, и нас гимназисте је тако називао, да би нам осладио то стање. „А, бре, Горки, како си? Здрав си пролетер! Где си, бре, босјак?!“

Био је и он самосталан, на свој начин. Његова „радња“, то су биле канте за фарбу и неколико четака. У граду конкурента није имао. Није морао да жури. Чим би зарадио за „тај дан“, силазио је и тражио некога од нас који смо га радо слушали. Руке су му увек биле у џеповима. Зимски или дугачак капут није имао. Док у трећем разреду нисам учио о добрим и рђавим топлоношама, мислио сам да њега од хладноће штите боје и фирнајз на оделу. Било је тврдо као оклоп, док је уштинути шешир стајао сигурно као оклоп. Сталног боравишта није имао. Прибирали су га његови рођаци, Танчићеви, Чивуџурка, особито Јосиф, чије су га многе кћери жалиле. Хранио се по пиљарницама, а прале су га рођаке и добре жене. Молери обично пију. Тоша је у кафану улазио само да се огреје или да у неком углу чита или пише.

Најдраже друштво били смо му ми, гимназисти, свакако зато што смо пристајали да нам чита своје ствари, насамо, иза кафане, у дворишту. Пред неколико ђака је само говорио. Од њега смо најпре чули за његов узор Максима Горког и био је срећан кад смо га звали тим

именом. Писао је на целим табацима крупним словима, увек мастилом у некој боји коју је тог часа имао. Сећам се једне приче: „Племенита лаж“. Девојка је пристала да прими прстен од болесног младића, рекла му да га воли као што је и он њу волео. Не знам да ли је уочио основну школу, али је доста добро писао српски, мада је дуже лутао по Бугарској. По џеповима је стално вукао замашћене књиге, окренуте на страницу до које је дошао. Нама су оне биле тешко разумљиве, јер су махом биле на бугарском. Причао нам је о Камилу Фламариону и о његовим васионским теоријама. Показивао нам је звезде и сазвежђа, објашњавао је постанак васионских тела. С Дарвином нас је упознао давно пре но што смо знали за Хекла и његову *Weltrātsel.*[1]

Као што није био велики мајстор у своме занату, није био ни уметник на перу нити речит. Никад није јавно говорио. Уметности је највише допринео кад је у Пирот донео први грамофон, као што је Јевта Ранчић први штрикао на машини. Помоћу грамофона је допуњавао своју зараду од фарбања, особито зими кад „није сезона“. Био сам у првом или другом разреду гимназије кад ме је узео за помоћника. Он је носио грамофон а ја плоче. Ишли смо по славама и на Божић код богатијих трговаца. Али увек само по позиву. Тоша се никад није наметао. Кад је једне зиме беда била велика, продао је грамофон да би се прехранио. Кад смо поодрасли, било нам је дозвољено да га доводимо својим кућама. Седео би мирно, тихо, јео што га послуже. Једну руку је стављао преко друге и дремао је размишљајући. Поносио се што смо се довољно развили да сами одржавамо политичке састанке. На њих је долазио, али никад није узимао реч. После састанка би коментарисао с појединцима и стављао примедбе. Пиротски интелектуалци, чак и у самом радничком покрету, нису га признавали. Он је на њих гледао с подозрењем.

Тоша Молер (?–1916) – право име му је Тодор Танчић, био је молер по струци. Неко време је радио и лутао по Бугарској. Почетком века међу пиротском омладином и гимназијалцима ширио социјалистичке идеје. Умро у време бугарске окупације, током Првог светског рата, од глади.

МИТА СТАНКОВИЋ

За најсиромашнијег међу школованима сматрали смо омаленог, бледог и врло живог Тијабарца за кога смо знали да има родбину у Бугарској и да чита велике бугарске књиге. Видим га у плавој сукненој униформи ђака учитељске школе у Јагодини. Светозар Лазаревић, кога смо боље познавали, довео га је на састанак гимназиста – социјалиста. Судећи по првој књизи Записника I и II групе – старијих и млађих (шестог, петог и четвртог разреда, али и по другом критеријуму – да ли је приступио раније или је био новајлија), он се није појављивао од 10. августа 1910, кад је учествовао на Петој конференцији као гост. Истог лета били смо заједно у Софији. Одржавао се свешколски слет, конгрес есперантиста и скупштине бугарских учитеља-социјалиста. Имао сам нешто више од петнаест година, али ме је све интересовало. Био сам соколац, иако не велики вежбач, учили смо есперанто из првог уџбеника Јована (не знам му више „средње слово“) Јовановића, учитеља из Крагујевца; морао сам видети Раднички дом у Софији. На моје велико изненађење, Мита Станковић није говорио бугарски, како сам очекивао, већ српски.

Друго изненађење ми је приредио кад је у једном разговору код Ђоке Тошића, који је већ имао штрикаћу машину, супротно нашим уверењима, тврдио да алкохол у малим количинама може бити користан и да је пиво хранљиво, пошто се прави од јечма. Одушевљење њиме ми се повратило кад сам, касније, из дворишта Светозара Лазаревића гледао како њих двојица преврћу Марксов *Капитал*[1] на бугарском, у преводу деда Димитра Благојева[2] и спремају реферат за скупштину учитеља-социјалиста у Београду. То је морало бити у јесен 1912. пошто сам већ био у Београду, после свршеног шестог разреда. На моје запрепашћење, реферат није читао његов писац Мита, већ Лазаревић, који му је само помагао. Учинило ми се да то није право и да сиромашнији опет плаћа, а богатији „експлоатише“. Касније сам сазнао да је Станковић био узет у војску и да је Лазаревић морао да чита место њега. Од њега сам први пут чуо за село Шарбановац, близу Сокобање, где је постављен за учитеља чим је свршио школу. У његовој близини је био старији Ратко Пенезић, који је већ важио за ауторитет међу учитељима-социјалистима.

Трећи пут ме је Мита Станковић изненадио у Јагодини, у децембру 1923. Познаник из Париза, Душан Јовичић, брат рано преминулог филозофа и моралиста Драгољуба Јовичића, позвао ме је да држим предавање на Народном универзитету. Ректор је био професор Драгољуб Петровић. Представили су ми целу управу и „суплента Станковића". Он није слутио да „познати предавач с Народног универзитета у Београду, којим је руководио професор Никола Вулић",[3] може бити „мали Драгољуб" из пиротске гимназије. Отад смо се зближили. Он је, захваљујући нечијој помоћи, завршио филозофски факултет негде у Швајцарској, можда баш у Скерлићевој[4] Лозани. Тамо се није тражила, као код нас у то доба, гимназијска матура с латинским језиком. После Јагодине, где му је и жена била наставница, службовао је у више гимназија у унутрашњости. Последњих година пред Други светски рат, предавао је у Другој београдској гимназији, где сам ја учио последња два разреда. Свом колеги Радоју Кнежевићу,[5] који је као велики победник у пучу од 27. марта 1941. године дошао у зборницу, казао је да нема чиме да се поноси, јер ће наш народ скупо платити тај неразумни догађај. То сам сазнао тек касније, али ми је већ било пало у очи његово опортунистичко, да не кажем реакционарно држање.

Кад је Београд био ослобођен, Мита ме је молио да се не везујем с комунистима, да не улазим у Народни фронт, јер су то рђави, нелојални савезници, искључиви и диктаторски расположени. Сви његови другови из учитељских редова су постали комунисти: једни као идеалисти, други као шпекуланти. Још више се наоштрио против новог режима кад су му узнемиравали једну кћер, вршили претрес и хапсили је. Нисам га послушао. Учинило ми се да се он удаљио не само од марксизма него и од материјализма, не само да није постао комунист, као Светозар Лазаревић, Милош Јанковић и цело његово друштво, него да је престао да буде и социјалиста. Више од тога, говорио је као реакционар, чак као великосрбин. Постао је побожан, велики хришћанин и светосавац. Убрзо су га пензионисали. И даље је читао и радио. Бавио се нарочито везом између игре и рада, али нигде није могао да штампа своје студије. С Лазаревићем је прекинуо потпуно док од мене није дигао руке. Јављали смо се један другоме о Новој години, поштовали се узајамно издалека. Више смо се зближили после мог затвора под комунистима. Жалио ме као пријатеља, али је помало тријумфовао зато што се обистинило његово пророчанство, како у вези с 27. мартом, који сам ја поздравио, тако у погледу комуниста с којима сам ја покушао да сарађујем, искрено и са уверењем да ће се овде радити паметније него у Совјетском Савезу. Никако се ни данас не слажемо, јер он очекује, штавише жели трећи рат.

Мита Станковић (1890–?) – професор. Пуно име Димитрије. Родом из пиротског краја. Похађао учитељску школу у Јагодини. Као млад прихватио социјалистичке идеје. По завршетку школе био учитељ у селу Шарбановић, код Сокобање, а касније суплент на Народном универзитету у Јагодини. У Швајцарској завршио филозофски факултет. Службовао у више гимназија у унутрашњости, а неколико година пред Други светски рат, добио место професора у Другој београдској гимназији. Предавао је француски и латински језик. После ослобођења није прихватио социјалистички режим и окренуо се православљу. Убрзо пензионисан.

ДРАГИША ЛАПЧЕВИЋ ЧИЧА

Све моје социјалистичке учитеље из Пирота засењује највећи агитатор и говорник, најпопуларнији писац српске социјалне демократије. За свакога у Србији, Лапчевић је био оличење социјализма. „Друже Лапчевићу“, говорили су и стари млади, често не знајући чије име помињу. Упознао сам га још кад сам имао једанаест година. Долазио је у изборну агитацију и навраћао је све до Балканског рата. Тада и све до средине 1914. виђао сам га у уредништву „Радничких новина“ и на зборовима. Као добровољни коректор партијског листа, у штампарији „Раденковић“, распознавао сам његов читки рукопис. Њему и Здравку Тодоровићу,[1] који је тада помагао Душану Поповићу у уређивању, доносио сам и понеки рукопис. Сећам се да су ми препоручивали да избегавам „унутарњи“ и „спољни“ и да стављам „унутрашњи“ и „спољашњи“.

Чича је често долазио у Пирот, можда већ зато што је неко време држао књижару у Нишу. Партија се уздала у други град у Србији због бројног радништва, па је делегирала Лапчевића да тамо ради. Није имао много успеха, јер је Ниш увек био режимски, баш као што је Пирот, по правилу, био опозициони. Знали смо да је Драгиша раније вадио креду у околини своје Пожеге Ужичке, да се бавио воћарством, да се по њему зову неке врсте шљива и јабука које је пропагирао. Као лични пријатељ Михајла Аврамовића,[2] био је у управи Главног савеза српских земљорадничких задруга. У томе својству је покушавао да спасе болесног Аврамовића од насртаја друге струје у Савезу земљорадника. Био је на скупштинама у Вршцу и Кикинди. Не знам да ли је стајао уз Аврамовића и у Новом Саду, 1927. док је Воја Ђорђевић,[3] уз нашу помоћ, одржавао скупштину у Јагодини.

Лапчевићев утицај на мене дао је врло рано необичне облике. У Пироту сам га питао о разним стварима, док је у посластичарници прегледао дневне и недељне листове. Све их је куповао, на моје чуђење и дивљење. Од осамнаест листова који су тада излазили у Београду, он је узимао бар десет. Други свет је куповао само једне новине, али он, политичар, како ми је објаснио, поготову као новинар, морао је да прати шта сви пишу. Новина ми је била нова поука да читамо народне песме

и Свето писмо, како бисмо исправљали свој пиротски говор. Умео је да изрекне читаве песме. У једном говору, на пример, поновио је целог „Старину Новака и Дели-Радивоја“. Многе стихове и пословице наводио је и у обичном разговору. Више ме је бунило да млађи социјалисти треба да читају Свето писмо. И то је било због језика, који нигде није био богатији и лепши. Питали смо га да ли треба да будемо у „Соколу“[4]. Онда се гимнастичко друштво још звало „Душан Силни“. „Боље цепајте дрва својој мајци. Они који вас тамо зову на друго мисле, а не на јачање тела. Спремају вас за војску и рат.“ Поводом случаја Недељка Стојића, питали смо да ли се треба одупирати родитељима кад хоће да отерају од куће због социјализма. Чича је саветовао да је корисније да се један Недељко повуче из покрета него да се стекне уверење како социјалисти руше породице. Савет о језику смо некако прогутали, али нам се није свидело што не допушта борбу с родитељима.

Од њега смо, међутим, учили како се треба одупирати властима. Никад се није одазивао кад би га срески начелник звао. „Ја сам још народни посланик, иако су расписани избори. Нека ме тражи преко Народне скупштине!“ Јео је скромније него наш посланик. Кад су социјалисти почели да се кандидују по окрузима и да траже сељачке гласове, Драгиша је био изабран у Мачви. Ишао сам у скупштину испод „Лондона“, али нисам успео да га чујем. Само сам с галерије видео како је Скерлић прешао из „центра“ и сео поред Чиче који је седео на крајњој левици, у последњој клупи. Тада су ми показали Драшковића, тог „банкокарата“, кога је Скерлић нападао у властитој странци.

Српски социјалисти су били у неприлици кад је избио Први балкански рат. Туцовић и Топаловић су се борили на фронту. Душан је тај рат сматрао националним и социјално-ослободилачким. Драгиша се толико бавио чифчијским и другим феудалним односима да није могао бити против једног рата који тера Турке из Европе и укида феудализам. У међувремену, до светског рата одржан је конгрес Интернационале[5] који је налагао свим партијама да гласају против ратних кредита. Кад је Србија била нападнута, после Видовданског атентата[6] и ултиматума[7], у скупштини у Нишу, само Драгиша и Триша[8] су гласали против кредита, јер су хтели да се покоре одлуци Интернационале. Стојан Протић[9] им је тада довикнуо, претећи: „Ово вам историја никад неће опростити!“ Лапчевић је остао под Немцима и издржао тешку окупацију, у Јагодини. О том страшном периоду написао је један од најбољих приказа. Кад се, после рата, покрет расцепао, Драгиша је остао на средини – између комуниста и социјалдемократа, али се убрзо повукао из политике.

Пред крај 1923. године, кад сам већ био изабран за доцента, с тим да предајем економску политику, дошао сам на помисао да се окупе сви

који се баве социјалним питањима, да оснујемо Друштво социјалних радника. Најпре сам се обратио Лапчевићу. Он је већ живео у својој кућици у Занатлијској улици на Вождовцу. Реуматизам га је везао за столицу и кревет. Није више био ни библиотекар Народне скупштине, што су му дали стари парламентарци кад је престао да буде члан Привременог народног представништва. Глава коју сам добро познавао била је још иста, само му је брада поседела и коса више није падала на рамена. Одбио је одлучно: „Не идем више ни у пјевачку дружину!“ Комунистичка навала, особито после Вуковарског конгреса, убила му је вољу за даљу борбу. Није хтео да се хрве с младима, а није одобравао њихове методе. Питао сам га да ли се могу обратити Живку Топаловићу.[10] „Можеш узети Живка, он је вредан.“ Ни речи више, ни похвалу ни поругу. Топлије се изразио о Кости Јовановићу,[11] с којим је некада оснивао партију и синдикате. У *Историји синдикалног покрета у Србији*, већ га је најбоље приказао. Дао ми је неколико имена, али сам се није дао осоколити за ма какву организацију.

Писао је чланке у „Политици“ и „Трговинском гласнику“. У великом листу је потписивао, па сам попут шамара осетио његове нападе на опште право гласа и сељаке. Социјална демократија је, поред осмочасовног радног дана, као свој главни захтев увек истицала опште право гласања. Лапчевић је, кад је уведено, тврдио да је оно срозало наш политички живот. Добили су утицај мангупи, клуподери, нерадници, лумпер, пролетер, олош. То је била управо ранија аргументација Стојана Протића против главне социјалистичке лозинке. Кад сам почео да се занимам за земљораднички покрет, о сељацима ми је писао и понављао да су „најгори политички елемент“. Постао ми је нешто јаснији и убедљивији кад је правио разлику између „сељака“ и „земљорадника“. Како сам у марту 1924. почео да предајем аграрну политику, коју као такву никад нисам учио на факултету, почео сам да путујем по селима, загледам у штале и оборе, питам ко се бави виноградарством, ко гаји живину за пијацу, ко се специјализује, ко сваштари, ко заорава стрњику одмах после жетве. Допало ми се Лапчевићево разликовање и на ту тему сам одржао јавно предавање у оквиру Друштва социјалних радника. Кад сам му казао да намеравам да уђем у Савез земљорадника, одвраћао ме је, не толико због сељака колико због људи које ћу наћи у врховима – о њима је мислио најгоре. Саветовао ми је да обновим социјалистичке организације, да почнем с „квартовским“ конференцијама у Београду, затим да кренем по унутрашњости почињући с мојим Пиротом. „Кажем ти, Драги, ти би једини могао да оживиш покрет!“ Нисам га послушао, јер би се режим радовао да постоје два радничка покрета. Мислио сам да је важније проширити социјализам на сељаке. Лапчевић ми није више био довољно меродаван. Знао сам да има сталан хонорар од Савеза

осигуравајућих друштва да у новинама, пре свега у органу београдске чаршије, пропагира разне облике осигуравања. Ипак сам га поштовао као великог борца. Кад сам, у митровачком затвору, у лето 1939. сазнао за његову смрт, наложио сам мојима да на гроб однесу мој венац с натписом „Великом борцу за народна права".

Драгиша Лапчевић (Ужице, 13.10.1864 – Београд, 14.08.1939) – политичар, публициста. Надимак Чича. У Пожеги завршио три разреда основне школе. Као млад прихватио социјалистичке идеје изградивши се под утицајем С. Марковића, М. Ценића, В. Пелагића и руских социјалиста XIX века. Један од оснивача социјалистичког гласила „Радничке новине" (1897). У режимском прогону после Ивањданског атентата (1899) осуђен на 20 година робије. Након амнестије био члан редакцијског одбора листа „Напред" (1900), а касније „Живот". По оснивању Социјалдемократске странке (1903) изабран за једног од двојице председника. На Вуковарском конгресу (1920) био противник усвајања комунистичке платформе у даљем раду Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), заступајући социјалдемократске идеје. Заједно с В. Корађем и Ж. Топаловићем основао Социјалистичку партију Југославије (1921). На функцији председника странке био до 1922. године, кад је дао оставку и повукао се из политичког живота.

Вршњаци и нешто млађи у Пироту дали су ми прилике да се учим повезивању и организовању, да репродукујем оно што бих прочитао, да убеђујем и одушевљавам друге, да будем агитатор и пропагандиста социјализма. Главни сарадници били су ми најпре Милутин Цанић и Душан Павловић, затим Жарко Аранђеловић и, годину дана старији, Милутин Ристић из Драгачева. Међу млађим најпре смо придобили Тасу Маринковића и Светозара Ранчића, учитељевог сина Добрила Јовановића и вижљасто сељаче из Лужнице, Вељу Маринковића. Та имена се најчешће појављују у записницима са седамдесет састанака, одржаним од 8. фебруара 1910. до 1. јуна 1912. На крају прве књиге, Јован Цанић је забележио да постоји и друга књига записника „у којој се свршава трећа школска година и почиње четврта". Белешка казује да се класа социјализма у пиротској гимназији појавила „још крајем 1909. године, а састанци се почињу одржавати и водити записник фебруара 1910. године". За школску годину 1911–1912, „управу клуба" чинили су: књижничар Светозар Ранчић, IV; секретар Драгољуб Јовановић, VI; благајник Драгољуб Јовановић; литерарни одбор: Милутин Цанић, VI, за прву групу (старијих) и Атанасије Маринковић, V, за другу групу. „Стање клуба" на дан 1. јуна 1912. године: прва група бројала је осамнаест чланова*, а друга седамдесет**.

---

* У првој групи, из шестог разреда, били су (по списку на крају прве књиге записника): Драгољуб Јовановић, Милутин Цанић, Жарко Аранђеловић, Милош Мисирлић, Димитрије Каменовић, Јован Цанић, Димитрије Јовановић (Ћежа) и Живојин Ценић. Из другог разреда одсутан, јер је долазио и држао реферате, био је Душан Павловић. Из петог разреда, Атанасије Маринковић и Богдан Мадић. Из четвртог разреда било их је највише, била је то изврсна генерација: Владислав Стојановић, Велимир Маринковић, Добрило Јовановић, Драгутин Младеновић, Станимир Јеленковић и Јован Мишић.

** Друга група је имала једног члана из петог разреда, који је, као „госпоче", примљен прилично касно – Љубомир Живановић. Из четвртог разреда су били: Сава Митић, Светислав Митровић, Живојин Костић, Вл. Станковић, Никола Манчић, Драгослав Обрадовић, Божидар Костић, Милорад Јовановић, Димитрије Младеновић. Из трећег разреда: мој брат Александар, Љубомир Влатковић, Војин Ћирић, Димитрије Јовановић и Тихомир Ристић.
Из другог разреда, најмлађи, били су: Јован Ристић и Воја Станојевић, рано преминули дивни дечак из Беле Паланке.

Насупрот социјалистима – гимназистима и учитељцима, били су млади националисти. Њих су водили Чеда Милошевић и Љубисав Петковић из јагодинске учитељске школе. Духовни шеф им је био студент Стојан Јовановић, владика професор Коста Костић а патријарх председник Окружног суда Милан Николић, који је у осамдесет петој години тврдио да мора да наглави „стотку". Из записника се види да су се социјалисти и националисти кошкали и такмичили. Једни су били интернационалисти, антимилитаристи и пацифисти. Други су сматрали да је патриота само ко је националист, док је Милутин Ристић, из шестог разреда, у свом реферату тврдио да је прави пријатељ нације онај ко је патриот, а не националиста освајач. Записник каже да сам ја, у реферату „Патриотизам, национализам и социјална демократија", закључио: „Патриотизам и интернационализам нису појмови и тежње који један другом противрече, већ су појмови који се допуњују." Неколико пута је на дневном реду састанака било „бојкотовање појединих ђака". Чак је Живојин Цанић предложио да се на некима морају применити батине: то није усвојено, све док не буду изазвани. Иначе су теме биле врло разноврсне*. Разуме се да је над свим

* Прва књига записника (стр. 320) сведочи да су највише реферата одржали Јовановић, Цанић и Павловић, а од млађих Танасије Маринковић. Моје теме су биле претежно политичке и економске, Цанићеве филозофско-моралне, а Павловићеве биолошко-медицинске. Моји главни реферати били су: Осмочасовни радни дан; Национализам, патриотизам и социјална демократија; Ђаци и социјализам; О приликама у гимназији у вези с трезвењачким покретом; Интелигенција и социјална демократија; Наш положај и наш рад; О вишку вредности; Конфедерација балканских народа; Револуција у Кини; Аграрно питање и социјална демократија и Избори у Немачкој 1912.[1]

Милутин Цанић: Опште право гласа; О потреби за читањем; Трезвеност и социјална демократија; Политичка ситуација у Србији и ван ње и О слободи штампе. Реферисао је и на основу *Етике и материјалистичког схватања историје* и *Начела социјалне демократије* К. Кауцког.[2]

Душан Павловић: Онанија; Проституција; Алкохолизам; Буржоаска дисциплина; Интереси пролетеријата и буржоазије; Дарвинизам,[3] неколико реферата, особито у вези с Ламарком и Вајсманом. Милутин Ристић је више учествовао у дискусији него што је реферисао. Послуживао је код професора. Косте Јовановића и није имао много времена да чита и пише. Помињу се два реферата: Омладина у данашњем друштву и Религија и њен развитак.

Танасије Маринковић и Светозар Ранчић били су најмарљивији међу млађима. Реферати Танасија Маринковића: Националисти и ми; О потреби за организацијом; Смрт смртној казни; Пропадање ситних газдинстава.

Светозар Ранчић се већ тада занимао за просветна питања: О световности школе; Образовање пролетеријата; Заштита деце и Жена и раднички покрет.

Записници бележе још неке занимљиве реферате: Порези и скупоћа; Милитаризам; Буржоазија и ми; Сељачко питање у Француској и Немачкој; О Италији и Триполису; Социјалистички морал; Бебелова *Жена*; Занатлиство и пролетеријат;

лебдела класна супротност, смењивање феудалног, капиталистичког и социјалистичког друштва, неминовност социјализма.

Састанци су држани у домовима појединих ђака или, кад је топло, у пољу. У почетку су долазили и радници. Било их је понекад исто толико колико и ђака, али се постепено клуб претварао у чисто ђачку ствар. Ми смо, међутим, одлазили у Друштвени стан, а кад је то забрањено, дружили смо се с појединим занатлијама, учитељима и малим трговцима. Занимљиво је да Пирот тада није имао много студената, или су припадали националистима. Крупна фигура је накратко био учитељ Спасоје Марковић, с танушном женом Софијом која је шила хаљине богаташицама. Спасоје је пешке долазио из Велике Лукање, док је она становала у Пироту. Још више се с нама дружила млађа, од нас ипак седам година старија, учитељица из Сукова, Нишлијка, Десанка Милутиновић, с којом ћу се наћи у Нишу, о распусту 1911. кад сам живео царски у кући доктора Јована Богдановића и мучио се ропски с његовим размаженим и задртим сином Душаном, кога сам „спремао" за малу матуру, а који је после неколико месеци извршио самоубиство. Десанку ћу још више упамтити по дружењу у Радовишту, у Македонији. Међу старијим, најживописнија фигура био је Бугарин Тодор Димитров, посластичарски радник, који нам је показао како политичари у суседној земљи говоре „ораторски", што значи певајући и кличући. Прави посао обављали смо сами, сами или с млађим гимназистом. Од основне школе био сам везан за Душана Павловића, после нам се придружио М. Цанић. То је била основна тројка која је до краја 1912. па и до краја 1914. носила социјалистички ђачки покрет у Пироту.

Омладина и социјална демократија; Пролетеријат као потчињена класа; О данашњој школи, Како да се образујемо; За балкански споразум; О соколском друштву; Народна и стајаћа војска и Ко су социјалисти.

На неким састанцима, уместо реферата, читани су чланци из „Радничких новина" или „Борбе". На другима су прорађиване књиге: *Основи социјализма, Начела социјалне демократије* и друге.

Сем у два-три случаја, кад су говорили Светозар Лазаревић и учитељ Недељко Стојић, све реферате су држали чланови ђачког клуба.

ДУШАН ПАВЛОВИЋ

Учили смо заједно од првог разреда основне школе, били смо суседи, приближно истог имовинског стања, с породицама пуним деце. Имао је страшну радну способност. Сав је био елементаран. Хтео је све да пробије, савлада, смрви, самеље. Што није могао главом, побеђивао је рукама. Што није разумео, учио је напамет. Геометријске фигуре, цртане и рађене, земљописне карте у гимназији, Дарвина,[1] Ламарка,[2] Вајсмана[3] и Секла у учитељској школи, рендген и други сложени апарати у медицини – то су биле једине његове играчке. Знао је да има падавицу – видео сам га како се мучи у једном нападу – и рано је поставио себи за циљ да прочита све што је објављено о тој болести. Касније се посветио рендгенологији и целог века је отплаћивао дугове направљене због скупоцености и ломних машина. Све се у његовим рукама претварало у материјал који ваља победити. Као какав предвековни демијург или средњовековни алхемичар, увек се борио стварајући, рушећи и обнављајући. Дивље је мучио свој слаби дар за говор и језике, али је немачки читао већ у четвртом разреду гимназије и током целе учитељске школе га практиковао. Морао је да научи и руски у школи и чешки на медицини. Њему ништа није ишло лако, или је веровао да му иде, па је запињао и преко потребе. Али рад и напор су му пријали као животодавни еликсир. То су једина пијанства која је познао, бар док није почео да мрзи, видеће се шта и кога. Он је пре мене, већ у првом разреду, почео да држи часове слабим ђацима. Отац, школски послужитељ, мајка неуморна ћилимарка, три млађа брата – сиротиња од првог дана и увек.

Напор и напон – то је живот Душана Павловића. Није имао кад да се радује, а можда није ни умео. Чак ни да разговара, ћаска или се смеје. Кад се ипак смејао, то је било више ругање или злобан кикот. Учио је да би знао, али исто тако и да би саопштавао – наставницима, друговима или ђацима које је поучавао. Преписивао је, скраћивао, прерађивао, патио се физички над хартијама. Мање је умовао, размишљао или критиковао. Његови изводи из књига, белешке с часова, цртежи и прецртавања, све је било савесно, потпуно, чисто и неоригинално. Ручни радови су му били уреднији од наших, чак и кад смо имали његову основу. Његови реферати на ђачким састанцима били су исцела написани, документовани,

пуни аргумента, набијени цитатима. Таквог Душана познајем све до положене мале матуре. Није могао даље да се школује о очевом трошку, а и желео је да иде у учитеље. У Јагодини је нашао социјалистичке ветеране о којима су нам говорили старији учитељци. Вићали смо се о распустима све до јесени 1914. Увек смо се савршено слагали, вероватно зато што смо се у свему разликовали. Он је ретко дискутовао, никад није агитовао. Ја сам ценио његову марљивост. Људима које сам ја придобијао читао је своје радове.

Светски рат нас је раставио и никад се више стварно нисмо састали. Он је бугарску окупацију провео у Пироту. Тада је решио своја два животна питања: нашао девојку која се неће бојати његове падавице и добио средства да учи даље, да продуби биологију и учи медицину којој га је вукла и болест и једна особа – Јулијана-Лана Живковић, кћи Милутинова и сестра Светина. Све троје су ишли у Швајцарску одмах после рата, дипломирали у Прагу и вратили се као лекари. С Ланом је добио сина и кћер, али њихова заједница није била ни складна ни срећна. Разишли смо се с праском, чак с јавним скандалом који Душан није умео да избегне. За њега је настала нова Голгота. Желео је да, као један од првих у Београду, ствара чуда с рендгенским апаратом. Задужио се, оптеретио браћу, сиротовао и ништа велико није учинио. Ученике и следбенике је створио тек кад су га примили у Железничку болницу после Другог рата, али до тога је водио дуг и мучан пут.

Новог Душана видео сам најпре 1924. Још је био с Ланом и долазио у санаторијум „Живковић“,[4] тада у Крунској улици. Постао је комунист. Мрачан, заједљив, отрован, имао је само презир за мој „малограђански социјализам“, који сам већ помало бојио сељачком нијансом. Његов комунизам тада је био револуционаран, тоталан, неумољив. Кад смо се тридесетих година срели у Клубу Пироћанаца, био је много мирнији. Оженио се Немицом из Босне која је у Москви радила „важне ствари“ у Трећој интернационали,[5] као и пре тога у Бечу, где је докторирала економске науке. Пре но што је Југославија била нападнута, Хилда, сада Мирјана, одвела је Душана у Беч. Аустрија је већ била у склопу Рајха. Браћи је отуда писао одушевљена писма: „Овде се ради и ствара, а ви тамо политизирате!“ Кад су Немци окупирали Југославију, они су се вратили у земљу и његова жена је радила у Гестапоу. Зато је после ослобођења била осуђена на смрт, помилована и добила тадашњи максимум, петнаест година. Њега су интернирали у Пирот, заправо мобилизовали као лекара. Она је била такође најпре у пиротском затвору. Кад су је спроводили на станицу, скочила је с моста у Нишаву, али су је агенти извадили и одвели у Београд. То је Душана тешко погодило. Ту жену је веома волео и поштовао. Она је утицала и на његово идеолошко опредељење. Постао је трипут *анти*: антисемит, антикатолик и антикомуниста. Опет с њему својственом страшћу.

Први разговор о томе водили смо у лето 1946. у кући пок. Тодора Славинског,[6] чију жену је лечио. Силовито је напао комунизам као комбинацију католицизма и јеврејства. Пуна два сата је доказивао своју тезу, морам признати, врло убедљиво. Никад нико није ствар тако постављао: да су комунисти узели што је најстрашније од једне и од друге светске силе. Поново смо се видели тек десет година касније, кад се његова жена вратила из пожаревачког а ја из митровачког затвора. Била је тамо осам година, и није тешко радила, пошто је дуго била библиотекар, али је душевно много страдала. Посетио сам их у тек довршеној кући на Дедињу, изненада и непозван. Мирјана се није одмах појавила и скоро ништа није говорила. И он је избегавао сваки политички разговор, да је не би доводио у неприлику. После ми је рекао да не сме да одржава односе са мном због ње. Добила је лепо место научног радника на Економском факултету, лепо ради, доста објављује и не треба јој сметати. Три године касније, 1959. године, срели смо се на погребу Саве Мисирлића.[7] Милош[8] нас је позвао обојицу, да проведемо сами вече код њега. Тада се десио најнеобичнији наш разговор. Душана је занимало моје мишљење о рату и о светским догађајима у то време. Хтео је да ме саслуша и постави нека питања.

Тај разговор је имао три етапе. Кад сам поновио да не верујем у рат, желео је да то потврдим као своје „дубоко уверење. – „Ако нема рата, ни режим код нас се неће мењати. Зашто онда не сарађујеш? Они раде много лепих ствари. Ти одобраваш Титову спољну политику, а мораш признати да и унутра доста стварају. Шта чекаш, године пролазе?“ Учинило ми се да има неку понуду и да хоће да ме сондира. Рекао сам да ја њима нисам потребан, да сам имао рђаво искуство, али да нисам преломио штап. Говорио сам резервисано. Онда је дошло друго питање, још чудније: Зашто сам толико непрактичан и невешт, зашто немам друштво које би ме подржавало? А онда: Како мислим сам да успем? Зашто сам, као сви Пироћанци, непрактичан? Најзад, зашто нисам масон? Ти људи подржавају једни друге и имају успеха под свим режимима. Одговорио сам да не волим тајна друштва и да сам још 1924. или 1925. одбио позив масонског функционера, Стеве Стевановића,[9] који је уређивао „Социјални препороћај“,[10] Министарства социјалне политике за који сам писао. Милош се умешао и причао како је и он одбио позив неких угледних масона. Кад је и ово чуо, Душан је отворио своје карте: тако је, неће бити рата, зато што га неће три мрачне силе које владају данашњим светом: масони, Јевреји и комунисти. Они би само изгубили у новом рату и зато га неће. Док су први хтели да ослабе аријевску расу, други су хтели да униште Хитлера који је ту расу спасавао. И Ајзенхауер[11] и Далс[12] су Јевреји, и председник француске владе Дебре[13] је Јеврејин, и његов привидни противник и одређени

наследник Мандес-Франс[14] је Јеврејин, и у Русији владају Јевреји. Бољшевици, католици и масони се сукобљавају у ситним стварима, али се слажу у тежњи да упропасте Аријевце. У томе неће успети. „Ја сам направио једну малу пробу с тобом. Хтео сам да видим докле си дошао, и да ли те је амбиција победила."

Отишао је први, и видео сам како с муком хода. Остао сам још часак с Милошем, ошамућен и уцвељен. Зар Душан Павловић да ме „проба", зар да сумња у моје поштење? Зар сам „дотле дошао"? Зар ништа није остало од његовог социјализма? Зар у такво безумље води комунизам оне који се од њега излече?

Душан Павловић (?–1966) – ђак-социјалиста у Пироту, а потом ученик Учитељске школе у Јагодини. Први светски рат провео у Пироту, а после рата студирао медицину у Швајцарској и у Прагу, где је и дипломирао. Вратио се у земљу и радио као лекар, један од првих рендгенолога у Београду. Објавио неколико радова о рендгенологији и атомској енергији. Двадесетих година постао је комунист, али се разочарао и напустио покрет. После Другог светског рата био интерниран и радио као лекар у Пироту, затим се преселио у Београд, где је умро 1966.

МИЛУТИН ЦАНИЋ

Разликовао се подједнако од Душана Павловића и од мене. Био је старији од нас годину дана, а били смо у истом разреду. Родитељи су му били имућнији од наших. Отац брашнар, мајка богомољка, а старији брат учитељ. Стигли смо га већ у основној школи, у трећем разреду, али смо се с њим зближили тек у гимназији. Био је мирнији, спокојнији, затворенији од нас обојице. Ни политичка ни научничка природа, већ медитативна, филозофска. Он је стално прочитавао *Етику* и Спенсерову књигу о васпитању. Душан је учио школске предмете, стално нешто цртао и прецртавао, док га није дохватио Хекл са ембрионима мајмуна и човека, пса и рибе. Ја сам, следећи Марксове речи „књиге су моји робови", учио *Начела* према Ерфуртском програму[1] и *Економску теорију К. М.*[2] Кауцког, затим Бебелову *Жену и социјализам*, док ме у седмом разреду није опило *Порекло хришћанства,* на немачком. Сва тројица смо од свега највише волели најкраће, али тако јасне и језгровите књиге класика *Најамни рад и капитал* и *Комунистички манифест*. Мало смо се служили ђачком књижицом у гимназији, али смо имали своју, сваки личну и заједничку клупску библиотеку. Сви смо тек много касније упознали српске писце из књижевности.

Душана сам у социјализам увео ја, а Милутина његов брат Драгутин. Док је још учио, доносио нам је вести из другог средишта средњошколског социјалистичког покрета, из Алексинца, али оне су биле мање чаробне од јагодинских. У Јагодини је дисциплину одржавао неумитни Срета Аџић и примао само најбоље. У Алексинац су одлазили слабији, пошто број није био ограничен на четрдесет годишње као у строгом, али чистом интернату. Одлични и сиромашни – то је била изврсна сировина за социјалистичку прераду. Оба Цанића били су нежна здравља, па и болешљиви. Чвршћи је био њихов брат од стрица Јован, али он се умно није истицао. Милутин је одскакао памећу и финоћом, тачношћу и редом у свему. Душан нас је напустио после мале матуре, али у замену смо добили другог Милутина, Ристића, с другог краја Србије. Ова нова тројка водила је две године ђачке групе, сарађивала са старијима. Ова сарадња, са састанцима сваке суботе у Друштвеном стану, где смо главу по главу прелазили *Начела,* прекинута је јер

су нас открили, казнили и забранили. Ристић нас је ионако напустио, чим је завршио шести разред, годину дана пре нас.

Цанић се није изгубио ни у Нишу, где је учио седми и осми разред. После матуре, вратио се у Пирот и ту издржао окупацију, увек веран социјализму и у вези с друговима из покрета. После рата, на универзитету, кад је комунизам био у највећем замаху, он је достигао свој политички врхунац: био је секретар Клуба студената комуниста. То није била мала част за пиротске гимназисте, који су и југословенским студентима у Француској дали челника. После Обзнане и Закона о заштити државе, Цанић се више није борио. Оженио се Земунком, радио у суду, добио четворо деце, положио судијско-адвокатски испит, био адвокат у Пироту, купио велику кућу старог адвоката Виће, са огромним двориштем и дивним воћњаком, увећао очев виноград и докупио нов – обогатио се. Кад смо се поново видели пред крајем 1923, био је политички пасиван. Занимао се за људе из покрета, у новинама пратио шта ко ради, али без страсти, скоро по дужности, да би могао да разговара. Још је прелиставао неке немачке књижице из филозофије и на махове се сећао својих књижевних симпатија. Жена му је живља, темпераментнија, са жаром у црним очима, а штедљива и чуварна као и он. Солидан и скуп адвокат и марљива модискиња, допуњавали су се у бризи за имовину и децу. Имали су читаво стовариште скупоцених и прекрасних пиротских ћилима, право богатство. За време друге окупације, Цанић се још дубље завукао у кућу и породични живот: није хтео да сарађује с бугарским властима. Није се загрејао ни за нове управљаче после 9. септембра 1944. Звали су га у фронт и у власт, али и то је одбио. Касније су га хапсили, под изговором да је претерано наплаћивао своје адвокатске услуге. „То није ни социјализам ни комунизам. То није ни добра управа. То је хаос и отимачина."

Милутин Цанић (1894 – Београд, 1.03.1972) – правник. Похађао гимназију у Пироту и Нишу. Један од вођа ђачког социјалистичког покрета у пиротском крају. По положеној матури вратио се у Пирот, где је боравио у време Првог светског рата. Интерниран од бугарских окупационих власти јер није хтео да сарађује и да се изјасни као Бугарин. После уједињења завршио Правни факултет у Београду. Током студија био секретар студентског комунистичког клуба. Касније престао да се бави политиком и посветио се професији. За време Другог светског рата није се политички ангажовао. Као и у време претходног рата, био прогањан од бугарских окупационих власти. По ослобођењу није хтео да сарађује с комунистичким режимом због чега је био ухапшен под изговором да је прекомерно наплаћивао адвокатске услуге. Касније прешао у Београд, где је и умро.

МИЛУТИН РИСТИЋ

Чувен с јефтиног живота и пријатног опхођења са „странцима“, Пирот је привукао више Црногораца и добеглица из других гимназија. Већ је међу нама био Новица Шћепановић, који је помогао у учењу браћи Симић, кад су нам дошли, мислим, из чачанске или крушевачке гимназије. Четири нова Црногорца: Радуле Драговић и Миро Мандић за пети и Крсто Мандић и Мираш Кићовић за четврти разред. С њима је долутао и Милутин Ристић из Гуче, у полусељачком оделу. На њему смо најпре видели горњи део шумадијске ношње: фермен с рукавима опшивеним гајтаном. Он је био у шестом разреду кад смо Цанић и ја учили пети. Сам је већ био социјалист и брзо нам се приближио. У његовом стану у Протиној махали одржавали смо састанке све док није отишао да послужује код Јовановићевих. Сродио се с нама као да смо одувек друговали. Кажњен је заједно са Цанићем и са мном због „предавања“ која смо држали у Друштвеном стану сваке суботе увече*. У ствари, нас тројица смо наизменично, за раднике, препричавали по једну главу из *Начела социјалне демократије* (Ерфуртски програм)[1] Карла Кауцког.[2] Катихета Јован Поповић, „Господин Човек“, који је становао у близини, видео нас је и доставио. Директор је издао наредбу да ђаци не смеју посећивати партијске клубове. Ми смо ипак ишли, радници су капутима прекривали прозоре, али нас је ипак неко открио. Тада је дошло оно Косте Костића: „Драгољуб Јовановић не лаже?“ После тога смо *Начела* прорађивали по кућама.

Ристић је остао у Пироту и кад је завршио шести разред, али само преко распуста. После смо изгубили његов траг. Појавио се у нашој кући тек у Београду кад сам већ био на универзитету. Он је службовао на југу, као срески начелник у Валандову. Бојки је донео смокве и, сећам се, како се она шалила с њим ко ће боље изговорити „смоквица“.

Нашао сам га у његовом домаћинству у Лозници, где ми је организовао и отворио предавање 1935. или 1936. године. Био је адвокат, али се

* Постоји наша заједничка фотографија. Ја сам још био у црном копорану, а Ристић је већ имао „господско“ одело. Цанић носи своју раскошну кравату младог филозофа. Сликао нас је партијски друг Милисављевић, фотограф из Алексинца који је такође огледао срећу у „рају за странце“.

није обогатио. Оженио се без мираза и живео врло скромно. Сачувао је социјалистички идеал, али је политички био неактиван. Дане проведене у Пироту, с нама и с великом породицом професора Косте Јовановића, сматрао је најлепшим у животу. Једна од кћери, професор физике, удала се за нашег земљака Владу Банковића, пуковника, отишла је у пензију, а још се радо сећа Пирођанаца и Милутина Ристића.

Милутин Ристић (1891–1970) – пријатељ Драгољуба Јовановића из гимназијских дана, социјалиста по убеђењу, правник по образовању. Учествовао у ратовима 1912–1918. После ослобођења уписао Правни факултет и запослио се као судски писар. Годинама је радио у државној служби. Вршио дужност среског начелника по Македонији, Црној Гори и Србији. По избијању рата, заробљен је у Македонији и послат у Немачку. Због слабог здравственог стања пуштен из заробљеништва. За време владе Милана Недића постављен за начелника у Љубићу. Немци су га хапсили неколико пута. По доласку КПЈ на власт, ухапшен је као високи државни чиновник, али и одмах пуштен. Пензионисан је 1947.

ЖАРКО АРАНЂЕЛОВИЋ

Леп и стидљив дечак из Беле Паланке. Остао је врло рано без мајке. Отац га је послао у Пирот. Учили смо заједно свих шест разреда. Био је врло добар, мада се по знању равнао с најбољима. Није умео да покаже колико га има. Лирски и филозофски расположен, није много говорио, на састанке је долазио али није много учествовао, скоро ниједан реферат није одржао. Од њега је живљи био мали Воја Станојевић Војта, мада је био тек у другом разреду. У њега смо полагали велике наде, али га је смрт брзо однела. У Пироту сам се са Жарком мало дружио, али смо се зближили у Београду. Учио је у Трећој гимназији, у Његошевој улици. У седмом разреду је много хвалио математичара Славка Милића, за кога се држало да је комунист, и физичара-филозофа Светомира Ристића. Упознао ме је са својим друговима из Треће: Раулом Балугџићем, Митом Терзибашићем и Витом Марковићем. Они су ме звали на састанке њихове ђачке дружине, где су се одликовали Вита и Раул. Ни овде се Жарко није истицао. У осмом разреду је становао код мога брата и снаје, у Ратарској улици, али се с нама није хранио. Доносио је свеж бели хлеб из пекаре, што је за нас у Пироту било забрањено воће, а за мога брата „нездрава храна". (Иначе је много полагао на храну и, чини ми се, никад у животу, ни после тога, нисам јео слађа јела. Никад нећу заборавити снајкине црвене паприкаше од надугачко исеченог кромпира.) Жарку и мени су уступили собу, а они су с Радмилом спавали у великој кухињи, где је брат и радио преко дана за радњу готових одела Талви Мандиловић на Теразијама. Жарко и ја смо често носили тамо готове капуте без поставе, познате под именом „улстера", за које је мој брат био стручњак. Жарко је за свој рачун учио талијански, можда због анархистичке литературе која га је већ привлачила.

То се још више испољило у Паризу, где смо се нашли крајем 1918. и током 1919. године. Никад нисам знао шта студира. Не знам ни где је провео време после евакуације из Албаније. Једино ми је поверио да га је, по доласку у Марсеј, прогонио неки човек, частио га као „pauvre refugie Serbe"[1] а после га звао у своју собу и покушао да га милује. Жарко је одиста био леп као девојка, румен, пуначких образа, смеран и плашљив. Једва се отресао напасти. Тако сам први пут сазнао да се

неки људи више интересују за мушке него за женске. Сиромах Жарко! У јуну смо се нашли у Малабрију, близу париског предграђа *Sceaux*-а, где су Американци узели на прехрану и опоравак известан број српских студената. Кад сам видео да њему, преко обичног јеловника, дају и по два „на око" пржена јаја, објаснио ми је да има температуру од туберкулозе и да мора да једе више него ми. Ко би рекао!? Убрзо је напустио Француску, вратио се у Југославију. Кад смо и ми стигли, у августу 1923. сазнали смо да је Жарко умро у Белој Паланци. На путу за Пирот, Дана и ја смо свратили на његов гроб. Да нисмо видели његово име на крстачи, никад не бисмо поверовали да ту лежи онај питоми, паметни и фини мој друг из Пирота, Београда и Париза.

Политички се нисмо потпуно слагали. Он је клонио анархизму, читао Кропоткина[2] и Бакуњина[3]. На Конгресу југословенске омладине у Француској, о Ускрсу 1919, Жарко се наљутио што нисам подржао предлог да се пошаље поздравни телеграм Лаву Троцком, кога су сматрали вођом Руске револуције. Као председавајући, добио сам предлог да се пошаље поздравни телеграм америчком председнику Вудроу Вилсону[4] који је тада боравио у Паризу. Једно су тражили социјалисти који су се сматрали комунистима, друго демократи-националисти, на челу с Владимиром Милановићем из Смедерева, који је касније био дипломат. Конгрес би се поцепао пре но што је почео и ја сам то хтео да избегнем. Дао сам реч старијем студенту из Клермона, Милораду Ђерићу, који је молио националисте да повуку свој предлог ако неће да се прегласамо и да прође само телеграм Троцком. Тако је Конгрес могао да тече у слози до краја, да буду саслушани и дискутовани сви реферати. Ипак је утврђено да је међу социјалистима било демократа-националиста и републиканаца.* Кад је завршен општи конгрес, посебно су се састали припадници три главне струје.

---

* То се види из броја 7 „Гласника југословенске омладине" у Француској, који је био и последњи. После Конгреса, већина наших студената вратили се у земљу. Ја сам држао реферат о *Демократији и социјализму,* Јосип Шаринић, учитељ, о новом школском систему, а један од републиканаца реферисао је на тему.[5] Социјалисти, који су били најбројнији, хтели су да се определе за комунизам или социјализам. Скоро сви су се изјаснили за бољшевичку линију, док је нас седморо или осморо остало на социјалдемократским позицијама. Жарко Аранђеловић није био међу нама. (*)
(*) Његов лик се може видети на фотографији четвртог разреда. У дечачком заносу, ја сам држао „Радничке новине" тако да се види глава листа. Из страха од одговорности, фотограф је избрисао наслов. Најфинију главу на слици имао је Јаша Станојевић, наш главни противник, син окружног начелника, унук Јеврема Грујића.[6] Јаша је био висок, танак, бео, прозрачан. За нас је био оличење повлашћене класе. Његов млађи брат, Сава, вршњак мога брата, држао се демократије, али није пришао социјалистима. Од господске деце, најближи нам је био Вељa М. Велимировић, о коме ће бити речи у вези с М. Мисирлићем.

Жарко Аранђеловић (? – ?) – пореклом из Беле Паланке. Гимназију завршио у Пироту и Београду. Социјалиста. Студирао једно време у Паризу, а убрзо по повратку у Краљевину СХС – умро.

МИЛОШ МИСИРЛИЋ

Стигли смо га у другом разреду, пошто је, не знам зашто, понављао разред. Брзо се сродио с нама, мада је био газдински син, од чувене породице Тодора Мисирлије. У гимназији се презивао Игњатовић, али је некако успео да му се породични надимак претвори у презиме. Иако није учио с нама основну школу, јер је из Тијабаре, чуо је да и ја имам породични, али и лични надимак. То је био једини који сам икад носио и врло рано је заборављен. Пошто сам носио црну капу налик на фес, другови су ме звали „Турче“. Милош се и касније шалио са мном називајући ме тако, али је сам измислио, пошто је већ учио историју старог века, да имам чело као Сократ и забављао се дајући ми из милоште тај надимак. На социјалистичким састанцима се појављивао доста рано, али није био ни референт ни велики дебатер. Више су га занимале природне науке. Највише је волео да прича о својој великој породици. Мајка Ката изродила је и подигла шест синова и четири кћери. Понос куће био је висок и леп, у Пироту би рекли „лични“, доктор Александар. Мислим да је он био истих година као мој брат Пера. Учио је добро и постигао. Мој брат је често себе прекоревао што није био паметнији, у бесу је ломио иглу: „Боцкај, кад си био луд! Другови су ти доктори, инжењери, пуковници!“ Доктор Мисирлић је био украс града. Кретао се достојанствено, али је сваком љубазно одговарао на поздрав. Мање симпатија је уживао Светозар, који је можда од све браће био најинтелигентнији. Био је на занату и у школи Крагујевачког завода, али се брзо окренуо на рачуноводство. Памтим га као благајника, затим као председника општине. Веровао је да има и политички дар и одиста је био речитији него што су обично били Пирођанци. Ни по свом држању није личио на наше људе. Кројач Љуба је био приступачнији, мада је био у великом свету и познат као Бечлија. На шалу је најлакше пристајао Јова, инжењер и једном народни посланик у скупштини Пере Живковића.[1] Чак је претеривао са својим вицевима. „Морам да замесим качамак у бунару, па да вас све нахраним“, говорио је својим сељацима, који су тврдили да су гласали за њега, кад су опседали његово двориште тражећи посла. То му је много сметало кад се поново кандидовао 1935. На време је увидео да неће бити изабран и пред

крај изборне борбе јавно је позивао своје бираче да гласају за мене. Најмање коментара је изазивао најмлађи, Сава, банкарски чиновник.

С Мисирлићем сам се ближе упознао оног лета у Жукову кад сам се опорављао код Тошићевих. Њихов виноград с колибом, да не кажем вилом, био је преко пута Ђокине њиве.Ту је стално боравила њихова сакатa сестра Љубица, а од њих је сваке ноћи неко долазио. Водио сам велике разговоре с Јовом који је већ био зрели студент. Милоша ћу поново наћи у Београду, мада је учио у Трећој гимназији, са Жарком и Раулом, Витом Марковићем и Тешићем, сином Срећка, председника Главне контроле, дивним другом који је погинуо у Светском рату. Кад је Србија пропадала, три Мисирлића сам нашао у Битољу, где су држали кафану „Босна". Ту се окупљало српско друштво, особито чиновници. Вељa Бајкић, тада професор трговачке академије, сваке вечери је наглас читао ратни билтен из солунских француских новина. Поново смо се нашли у Солуну, кад сам пуштен из француске војске и радио у „Српском гласу" Милоша Ивковића, да бих зарадио неки грош пре одласка на студије. Ту је био и Раул и наш стари друг из Пирота, Вељa Велимировић. Кад смо нас тројица кренули, Раул нас је обавезао да свратимо у Атину и дао нам писмо за свог оца, опуномоћеног министра, с молбом да нас упозна с Дучићем, првим секретаром нашег посланства. То су били чудесни дани, после свега што је пропатио сваки од нас и после пропасти Србије. Од тифуса је умро Милошев брат, др Александар, ја сам изгубио старијег брата, а Вељин млађи брат, вршњак мога Аце – Саша, знало се већ, настрадао је прелазећи Албанију, крајем 1915. Заједно смо стигли у Париз и пошли различитим путевима. Милош је отишао са стипендијом у Алжир, ја у Клермон Феран,[2] а Вељу смо изгубили, и у отаџбини га пронашли као цариника тек после рата.

Милош се определио за медицину, оженио се Алжирком, Симоном, која је била кћи професора фармаколошког факултета. Ћерке су нам се родиле истог месеца, почетком 1921. Симону смо упознали у Паризу, а виђали смо се после у Београду. Његова кћи је полагала код мене на правима, а после се такође дала на очеву професију, после једног неуспелог брака. Симона се невероватно добро снашла у Београду, као новинар, преводилац и дописник француских публикација. Са странкињама наши људи нису имали много среће, оне с њима још мање. Ово двоје се никад нису жалили једно на друго, али нисам сигуран да су корачали богзна како сложно и хармонично. Волели су свако свој посао, али су мало заједничких интересовања имали. Милош се определио за урологију и већ 1930. постао је примаријус. Највише је радио у Железничкој болници, где је помогао и Душану Павловићу да буде примљен и да се одржи, што није било лако с темпераментом и идејама нашег чудног друга. Мисирлићи су имали нову трагедију

кад су, на Ускрс 1944, Американци бомбардовали Београд. Цела Јовина породица је била побијена, а он контузован, тако да је умро скоро одмах после ослобођења. Нашли смо се на гробљу и после у њиховој кући. Милош је већ тада очекивао Трећи светски рат, да савезници рашчисте своје рачуне. Кад сам тврдио да рата неће бити у догледно време, ако га икад буде у старим размерама, Милош се изненадио, јер је цео свет тада веровао у неизбежан рат. Одједном се ударио по челу: „А, па, тачно, ти си политичар! Посао ти је да се вараш!“ После смо се врло ретко виђали, скоро никако, сем случајно. Опет смо се нашли на гробљу, кад је умро Сава. Старија браћа су већ била покојна. То је било у лето 1959. Кад смо сели, Милош је хтео да чује моје мишљење о светској ситуацији, особито о Хрушчовљевој[3] искрености кад се изјашњава за мир. Душан је био присутан и начуљио је уши. Нисам хтео уопште да говорим док ми Милош не призна да сам имао право четрнаест година раније. Сасвим је заборавио. Одговор сам одложио за оно вече кад смо се састали код њега и кад ме је Душан стављао на пробу у вези с комунистима и масонима.

Кад сам се у поноћ враћао с тог необичног разговора, правио сам биланс мојих напора да буде што више социјалиста у пиротској гимназији. Ко је остао од толиких, од четрдесет другова с којима сам годинама сарађивао? И шта су данас они који су преживели два светска рата? У закључку је остао један. Није урадио ништа велико, али није ни отпао, ни обогатио се, ни посумњао у моју добру вољу.

Милош Мисирлић (? – ?) – лекар. Рођен у угледној пиротској породици (отац Тодор, трговац), као једно од десеторо деце. У детињству се презивао Игњатовић. Похађао гимназије у Пироту и Београду. Социјалиста у младости. Током Првог светског рата отишао у Француску, а потом у Алжир, где је завршио медицину. Оженио се Алжирком Симоном која је, по повратку Мисирлића у Краљевину СХС, радила као новинар и преводилац у Београду. Завршио специјалистичке студије у области урологије. Најдуже радио у Железничкој болници на Дедињу. Био начелник уролошког одељења од оснивања те службе 1947. године.

ТАНАСИЈЕ МАРИНКОВИЋ

Звали смо га Таса. Две године млађи од Цанића и од мене, по школи, корачао је упоредо, марљивошћу и оданошћу ако не знањем и речитошћу. Његова породица је била сиромашнија од наше. Отац обућар – крпач, мати храбра, али оптерећена ситном децом. Таса, најстарији, учио је гимназију, остала деца су морала на занат. Само сестра – лепотица прошла је боље: рано су је усвојили моја сестра од тетке и њен муж, пошто нису имали деце. Удали су је и наставили да се брину о њеној деци и о њој кад се брак окренуо на зло. Један брат, Коста, ковач, био је на робији као комунист. Никад нисам био у њиховој кући, јер ме Таса никад није позвао да видим њихов сиротињски живот. Он је нама долазио скоро сваког дана, јер је узео задатак да чита моје „Радничке новине", па да после направи преглед и залепи га с леве стране на глави листа, тако да бих зачас могао да нађем шта ми је потребно. Књиге није могао да купује, па је узимао из Друштвеног стана или од Цанића и мене. Он је припадао Првој групи, али је често присуствовао састанцима млађих, као „изасланик" или референт. Он нам је скренуо пажњу на Владу Стојановића, годину дана млађег, плавог дечака кога сам ишао да посетим у сиромашној кућици близу „ваде", на путу за Крупац. Да није за време окупације умро од туберкулозе, тај младић би био велики социјалистички борац, можда говорник или писац.

Његови другови у разреду такође су били активни. Светозар Ранчић,[1] син црквењака Саборне цркве, хаџије, свршио је за учитеља, али је учио и Вишу педагошку школу, положио докторат и постао професор. Кад сам отишао из Пирота почео је да се истиче Добривоје Алимпић, син тапиције из окружног суда. Поред С. Ранчића, он је најдаље отишао у науци и личном усавршавању. Светозаров млађи брат Мита такође је долазио на састанке, али је био више уметничка него политичка или педагошка природа. По карактеру, оба Ранчића су подбацили. Док је Алимпић постао комунист и само једно време поклекнуо и радио нешто за радикале, Ранчићи су сарађивали с демократом Душаном Стевчићем,[2] док им је био од користи, а затим су постали јенесовци, режимлије до самог рата. Светозар је прешао рано у Београд и тако се сачувао паланачких искушења. Мита је одмах после ослобођења постао

комунистички слуга, уређивао локалну „Слободу“, први викнуо „Доле издајник!“ усред вашаришта 28. августа 1946. кад сам ја пао у немилост и кад је одлучено да будем ликвидиран као народни посланик. За Светозара се чује да пије и да више ништа не ствара. Алимпић се вратио комунистима, али не у великој форми, и поред високог чина у новој војсци. Није бољи био ни бистри и живахни Веља Маринковић. Такође је постао учитељ, служио у својој Лужници, политички шарао и морално посртао. Велике наде смо полагали у Добрила Јовановића, учитељског сина, који је имао све услове да се изгради. Поклањали смо му велику пажњу, одређивали му задатке и помагали да их изврши. Преживео је и Други рат, али се изгубио и политички и друштвено. Извесну везу смо имали са Станимиром Јеленковићем, из те исте добре генерације. Као професор у Књажевцу примао је „Рад“[3] и сретао се са мном у два–три маха, али је био неактиван. Драгутин Младеновић, син ракиције, био је учитељ, али се никад није јавио. Више се чуло о Јовану Мишићу. Учио је медицину, постао лекар, најпре у Пироту, затим у Лесковцу. Политички је ишао с режимом у старој Југославији. После рата је већ био имућан човек. Купио је две куће у Београду и вероватно се спрема да старост проведе у престоници са својом децом. Чује се да није рђав лекар, али се политички не експонира, иако не сарађује с комунистима.

У другој групи је била неколицина из трећег разреда оне године кад смо Цанић и ја били у шестом, а Таса, Богдан Мадић, потоњи учитељ, у петом. Од „трећака“ највише се истицао Љуба Влатковић, сељаче досељено у Нову Малу, предграђе Пирота. Он се највише дружио с мојим братом и обојица су постали лекари. Влатковић је као студент био комунист, али је постао војни лекар у првој Југославији. Заборавио је комунизам, али га се сетио после ослобођења. Поново је ступио у војску, што му је много користило кад се тешко разболео. Као члан партије и војни лекар добио је изванредну негу, најскупље лекове и непрописно дуга боловања, све док није добио лепу инвалидску пензију. Годинама га нисам виђао. Брат га је сретао и пратио његову болест. Ја сам га, први пут после много година, срео у Ровињу, 1958. где је, као и наш зет Слободан, нешто закупио за десет година у напуштеним талијанским кућама. Једно преподне провели смо поред мора, испричао ми је целу своју патњу, рекао да је организован, али је умео да види и да критикује све што није добро. Био је то онај стари, разборити и динамични Љуба Влатковић. Али је изгубио смелост. Само нас је поздрављао у сусрету и никад више нисмо разговарали. Није дошао да се интересује ни за необичну смрт свог најбољег друга, нашег Аце. Од тадашњих ученика трећег разреда ваља поменути Димитрија Јовановића одмах уз ову двојицу, јер су се највише дружили и најбоље слагали. Учио је филозофију и постао професор историје. Постао је комунист, као Влатковић, и волео је свој позив

као и мој брат. Између два рата, није сарађивао ни с једним режимом, као браћа Ранчићи, али није престао ни да се бори са мном у опозицији. Пратио је са симпатијом мој рад са сељацима у нашем округу. Излазио ми је у сусрет кад прођем испред његовог винограда на путу за Нишор и Висок. Кад год је могао, повлачио се у ту самоћу, да чита и размишља. Увек озбиљан, скоро намрштен, смејао се само кад би направио неку циничну примедбу на рачун властодржаца – и гимназији и држави. Није се повољно изражавао о нашем старом другу, мојем вршњаку Живојину Ценићу, који је једно време био директор гимназије. Његов имењак и презимењак Ћежа, који је постао чариник, дао је много мање, али се о њему ништа рђаво није чуло, мада је у струци имао прилике да буде коруптиван. После рата, млађи Димитрије Јовановић није био против комунистичке управе, али се није ни загрејао за нову власт. Нису признали његово опозиционарство од пре рата, нити су му доделили икакву важнију функцију. Сада тавори у Пироту; можда је већ у пензији, иако је напунио тек шездесет година.

Опет морам рећи да нам је најверније остао Таса Маринковић. Можда зато што сам га, као порезника, нашао у малом среском месту у тимочком крају, које се наизменично звало Краљево Село, Андрејевац и Минићево. Његова Белка и он позвали су ме у кућу у доба кад сам водио најоштрију борбу, 1936. кад су у Књажевцу изводили војску да растури заказани и одобрени збор и кад је сваки срески начелник желео само једно: да се удаљим с његовог подручја. У Београду, кад је дефинитивно прешао, посећивао је и Ацу и нас и нудио да помогне приликом прављења пореских пријава. Новине је читао пажљиво као некад, распитивао се за политичку ситуацију, слагао се са мном у процени догађаја, али ништа више. Тежак реуматизам му је спутавао ноге и отежавао кретање, али се никад није жалио, увек се смешио, филозоф више него равнодушан. Одавно је у пензији због болести, али радуцка нешто хонорарно да би се исхранио. Својим породом се не хвали, али никога не оптужује, чак ни сестру – лепотицу Данче која није осветлала образ честитој сиромашној породици пиротског обућара – крпача на Кале-капији, који се склањао од људи због празног носа који му је оставила нека ружна болест. Таса је одмалена био пањеник, али никад није изгубио оптимизам и нешто тужну ведрину.

Београд, 2.11.1959.

Танасије Маринковић (? – ?) – порезник. Пореклом из сиромашне обућарске породице. Похађао гимназију у Пироту. Социјалистичке идеје прихватио у Београд.

У БЕОГРАДУ

- Другови у школи
- Социјалистичке величине
- Студенти социјалисти
- Професори

У БЕОГРАДУ

Ова друга етапа није трајала ни пуне две године, пошто сам школске распусте проводио у Пироту. Ипак је много значила. Упознао сам елитну престоничку гимназију, у којој је две године пре тога матурирао кнез Павле, где је директор Миливоје Симић одржавао дисциплину, где су, сматрало се, професори били најбољи. У седмом разреду нисам осетио скоро ништа од тих превасходстава, можда зато што је Балкански рат избио већ 17. септембра, тек што смо почели рад. Друга гимназија је убрзо претворена у болницу, ми смо прешли у зграду Реалке испред Калемегдана, после смо били у једној од двеју зграда Капетан-Мишиног здања, можда баш у оној коју је бомбардовање разорило већ првих дана Првог светског рата. Не умем рећи ни у којој се, у приземљу, налазила Народна библиотека с вечно замишљеним Велимиром Рајићем који је надзиравао читаоце и с натмуреним али доброђудним Николом Петровићем који је тада вероватно био старији студент и одобравао издавање књига. Трећа установа која ме је импресионирала био је Социјалистички народни дом на Славији, за који смо још у Пироту куповали маркице зване „цигле". У њему сам слушао Туцовића пре но што је отишао у рат, а у уредништву виђао социјалистичке величине, присуствовао конференцијама, скупштинама и зборовима. У сали „Опере", где је данас биоскоп Балкан, заседавао је Конгрес српске социјалне демократије,[1] а једне вечери су ме студенти социјалисти увели у орфеум или нешто слично у истој дворани и показали ми Лазу Марковића,[2] кога су већ тада сматрали „мозгом радикалским". Био је доцент на Правном факултету и није била мала моја саблазан. У то време сам посетио и Народну скупштину. Тек у осмом разреду, који смо учили скоро нормално у својој згради, одлазио сам на Филозофски факултет да слушам Скерлића,[3] Богдана[4] и Павла[5] Поповића, Радована Кошутића,[6] Уроша Петровића[7] и тек приспелог из иностранства Војислава М. Јовановића Марамба.[8] Покушао сам да слушам и лектора француског језика Гарнијеа. То је био први Француз кога сам видео и чуо. Много ми је требало док сам разабрао да је предавао у Ренану, јер је изговарао *R'nô*, а не како су нас учили у Пироту – *vénir*,[9] *ténir*...[10]

Београд изван школе имао је бескрајно више дражи него Друга гимназија, са својим уображеним ђацима и пробраним професорима. Био сам у првом од два одељења седмог разреда. Будући да су били заједно од првог разреда, моји нови другови су били веома блиски. Мене су врло хладно примили, са извесне висине. Био сам неугледан, долазио из унутрашњости, и то из Пирота, који је представљао нешто заостало, примитивно, помало врањанско, чак чокалијско. Требало је да нам за наставника историје дође Коста Н. Костић, да ме апострофира онако свечано, па да разред почне да ме посматра друкчије. Ипак су се тројица дружила са мном скоро од почетка. Један ми је био „пар“ у клупи, други се са мном враћао кући, трећи ми је прилазио и разговарао са мном по својој доброти, јер је видео да сам усамљен у школском дворишту. Једног друга из другог одељења, социјалисту, стекао сам тек у осмом разреду. Тада сам тражио присталице и међу младима и сећам се добро једног бистрог дечака, Тршића, и једног Црногорца – обојица су били у седмом разреду. И у друге гимназије одлазио сам тек кад сам у већој мери постао Београђанин. Седми разред је прошао у знаку победоносног Првог рата, распуст између балканских ратова значио је крваву братоубилачку Брегалницу. Док је школа радила слабо, ја сам марљиво читао велике књиге, на српском, немачком и француском. Добијао сам их од нових ауторитета, студената социјалиста, пре свега од „филозофа“ Николе Богдановића, који је био за обе школске године мој ментор у сваком погледу. Најбољи ђак је био Драгомир Гужвић, син свештеника, брат официра из Тополе, бистар и одрешит, самопоуздан, прави Шумадинац. Али ја сам се зближио с другим Драгомиром, с којим се нисам растајао. Минимално смо физички били заједно, политички смо се разликовали, али је међу нама постојала јака душевна веза.

Друīови у школи остали су скоро сви у животу у олуји светског рата. Покушали смо да се састанемо као „матуранти из 1914“, али смо заједно били само 1924. Пре него смо се растали после матуре, сликали смо се с разредним старешином, Миланом Радојевићем, који нам је предавао историју држећи пред собом уџбеник на француском*. На тој слици, ја стојим поред Воје Ђорђевића, Воје „Каплара“, о коме ће бити речи када будемо говорили о политичарима из Савеза земљорадника, никад се нисам ни у чему слагао, али ни улазио у отворени сукоб. То није допуштао Стошић. Он је волео и њега и мене, стално је тежио да нас удружи, једног уверавао о вредности другог, не губећи наду да ћемо сарађивати. То је основна црта Стошићевог карактера: пријатељство,

---

* У првом реду седели су слева надесно: Боривоје Ђорђевић, касније лекар, специјалиста за плућне болести; Милутин Пламенац из знамените црногорске породице, присталица краља Николе; Војислав М. Ђорђевић, Крлетов унук, који је у Америци постао филмски глумац; Светозар Јовановић, професор немачког језика; Светозар Зарић, лекар; наш разредни М. Радојевић; Милан Живадиновић, адвокат и једно време председник адвокатске коморе; Димитрије Мишић, професор; Стеван Васиљевић, лекар и неко време режимски народни посланик у Неготинској Крајини, и (Милутин) Славковић о коме ништа нисам сазнао.

У другом реду су стајали: (Миодраг) Рашић, мислим да је постао адвокат; Драгољуб Јовановић; Војислав В. Ђорђевић, агроном, управник Главног савеза српских земљорадничких задруга и министар кнеза Павла; Србобран Станојевић, инжењер и велики авијатичар; Милош Рашовић, дипломата и једно време председник президијума у Црној Гори (...)[1] и Божа Пардон, о коме не знам ништа (...)[2]

У трећем реду стајали су: Петар Симић, Смедеревац (звани Смер Педеревац); Александар Арсенијевић, адвокат; Слободан Николић који је учио са мном у Клермону, оженио се једном дивном Францускињом и умро; Јован Тошковић, историчар, доцент, погинуо у одредима Драже Михаиловића; Живојин Јанко (...)[3], председник суда; Драгомир Гужвић, свршио медицину и рано умро, одмах после 1920; Драгомир Стошић, омиљени и познат као Столе, и Богољуб Михаиловић из Обреновца, погинуо као ђак – наредник у Првом светском рату. Попут Стошића, и Богица је био омиљен и врло близак с Гужвићем, али је и према мени гајио симпатије.

оданост, истрајност у одбрани другова и нападу на све што је сматрао недостојним. Да су Гужвић и Богица Михаиловић остали живи, он би чинио немогуће да нас зближи и повеже. То је код њега била права слабост, да не кажем манија. Зато смо га сви волели и праштали му што хоће да спаја ватру и воду, оно што не може да иде заједно.

ДРАГОМИР СТОШИЋ

Стварно смо се зближили касније, али наше пријатељство се родило између 1912. и 1914. године, у доба кад је Земун био у Аустроугарској, кад је Србија била између Дрине и Тимока, а на југу не даље од Врања. Онда смо говорили о Словенском југу, али још нисмо имали храбрости да поменемо Југославију. Велики идеал је био већ „ослобођење и уједињење Српства“: то је био најсмелији програм претходних генерација, као и нас самих. Стошић није ишао даље, а ја сам као социјалиста говорио о балканској федерацији, о братству с Бугарима, о зближавању с Грцима, Румунима, па и Турцима. Знао сам за Корања[1] и Букшега,[2] за Етбина Кристана,[3] за Димитрија Благоева[4] и Георгија Киркова,[5] као и за Јанка Сакозова,[6] њиховог „широког“ противника.[7] Кад сам о томе говорио, Стошић ме је слушао пажљиво, али с много сумње. На једном састанку ђачке дружине наше гимназије, Нушићев син, Бане, из другог одељења нашег разреда, циљао је на мене кад је казао да „међу нама има таквих којима треба ставити хладне убрусе око главе“. Стошић је био српски националиста, али је имао разумевања и за југословенство и за балканску солидарност. Знао је да сам социјалиста, али се нисмо упуштали у политичке расправе, особито у погледу унутрашњих проблема. Као Гужвић,[8] он је био пре свега велики Србин, а за социјалну страну ствари још није имао осећања. То је дошло касније, кад је постао републиканац и задругар. Не знам ко га је одушевио идејом о републици – можда му се, као многима, згадило оно што су Александар и Пашић радили у Солуну, особито ако је добијао обавештења од Миланчета Живановића, Аписовог нећака.[9] За задругарство га је загрејао Воја Ђорђевић, заједно с Драганом Милићевићем,[10] његовим другом из Скопља, где је Стошићев отац био управник поште одмах после ослобођења јужних крајева.

Тако је код Стошића увек било: иза свега треба тражити једног пријатеља, једну привржености. Додајем ову реч зато што са својим братом од тетке Бошком Јевтићем[11] није био пријатељ, али му је одмалена био привржен и нико није могао да прими наше критике против Александровог министра, да се не каже слуге. С Војом Ђорђевићем је био школски друг, током целе гимназије, и од њега се одбијала (као од челичног

зида!) свака сумња у Војино поштење. За послове га је сматрао генијалним. Преко Драгана Милићевића ушао је у породицу Мирка Поповића[12] и госпође Јагоде, њихову кћер Бојку сматрао је својом снајом и онда кад више није била Драганова жена. Из љубави према њој, кад смо га позвали за кума, нашој старијој је дао то име. Верујем да се с многима завадио бранећи мене. Због неуспелог брака Савке Поповић с Миодрагом Ибровцем[13] изгубио је сваку вољу за нашег професора из Друге гимназије. У своје пријатеље је веровао као у богове, није дао да се дира ни у њих ни у ма шта њихово.

Кад је Србија пропала, и он је дошао у Француску, чак много пре мене. Био је у Мондофену, на југу, с великом групом избеглих Срба, углавном студената. Понашање Момира Николића мора да га је озлоједило кад је тог заједничког друга из Друге гимназије, још ближег мени него њему, строго осудио. Кад смо се нашли на студијама у Клермон Ферану, становали смо у истој соби у 39 *cours* Шаблон, где нам је општина доделила цео спрат. У кухињи се ништа није кувало, пошто смо се хранили у лицеју, врло јефтино, али не и добро; Францускиња Марта одржавала је чистоћу и послуживала нас при оброцима, заједничка сала за читање није скоро никако искоришћавана; моје „собне колеге", Стошић и Сташа Вулић,[14] долазили су само на спавање и то врло касно, само да би ми омогућили да спремам испит. Опет је деловало Стошићево пожртвовање из пријатељства. Кад сам положио лисанс, напустио сам Клермон, али сам се дописивао с њим. Он ме је саветовао да се не узнемиравам због Жермен Фурниал,[15] која је одједном, после мог успеха на испиту, хтела да се уда за мене. Пре тога ме је њен отац, стари учитељ, одбио, а она није правила питање. Стошић је био упоран: ништа не брини, гледај свој посао, она ће се већ утешити. „Гле, мајку му, сад си одједном постао добар да будеш француски зет!"

Био је задовољан што сам се, усред Париза, оженио Српкињом,[16] такође избеглицом. Кад смо у марту 1921. добили ћерку, пристао је да буде њен кум. Још се бавио у Француској, јер је дуго боловао. О њему се дивно старала газдарица у Клермону, па је из захвалности у неколико махова одлазио у Оверњу, док ја нисам никад више посетио место првих студија. У Паризу смо се ретко виђали, у Београду ређе. И он се у једном часу оженио, али о томе смо сазнали много доцније, кад се већ видело да тај брак неће ваљати. Његову жену никад нисмо видели. Године су пролазиле, он је предавао француски језик у Трговачкој академији, долазио нам с времена на време, падао је изненада као из вертепа, никад није говорио о својим породичним приликама. Првих година после рата био је врло активан у Републиканској странци, ближи Мики Илићу[17] него Јаши Продановићу.[18] Од Јаше се отпадио, причао је, због несрећног утицаја који је вршила госпоја Перса. У Милана Богдановића[19]

се разочарао. Владом Симићем[20] се никад није одушевио. Иконић му се није свиђао због своје неумерене амбиције. Чудно за једног искреног републиканца, али разумљиво за Стошића, постао је живљи тек за време Шестојануарске диктатуре. Загрејале су га две ватре – једна пријатељска, друга рођачка. Воја Ђорђевић[21] га је уверио да задругарство најбоље напредује под личним режимом; Бошко Јевтић је био Александров министар двора и министар спољних послова и објаснио му краљеве велике „интенције", добре намере и замашне планове, особито за добро сељака и задругарства. Ангажован је био и Драган Милићевић. Имао је само једну жељу: да мене уведе у то конструктивно коло. Био је ожалошћен кад је видео да водим оштру опозициону борбу, да ме затварају, да ми суде и најзад осуђују на строги затвор, губитак државне службе и прогон у Санџак. Поново се понадао најбољем кад је, после Александрове смрти, Бошко постао председник владе, а Драги Јанковић, мој колега са универзитета и бранилац у два маха, министар пољопривреде.[22] Не бих се зачудио да је он први дао мисао о моме пуштању из Сјенице: да то буде један од првих чинова нове владе.

Кад ни Јевтићева влада ни Војино министровање под Стојадиновићем и Цветковићем нису дали ништа, Стошић се вратио својој првој љубави, Мики Илићу,[23] Александру Вучићевићу,[24] Љуби Радовановићу,[25] који су издавали недељни лист „Напред", радили на споразуму с Хрватима и спремали за Павла нову екипу политичара. Стошић није ништа тражио за себе ни у југословенској акцији Воје Ђорђевића, ни у сарадњи са српским стручњацима за решавање хрватског питања (Михаило Илић, Ђорђе Тасић,[26] Михаило Константиновић[27]). Али се надао најбољем за земљу. Не знам како се осећао кад је влада Цветковић-Мачек ушла у Тројни пакт с Немачком, Италијом и Јапаном,[28] али је био погружен кад су Љотић и Недић ухапсили и стрељали Воју Ђорђевића и Драгана Милићевића. Мање сам сигуран да је ожалио потпредседника Републиканске странке Воју Вујанца, који је такође стрељан на Бањици, зато што је био члан штаба Драже Михаиловића, сем ако је на време сазнао да се Вујанац разочарао у дражиновце и да је умро као „мученик без вере". Није пошао за Јашом у Народни фронт, већ се више слагао са Ацом Вучићевићем и Глишом Вукчевићем,[29] са Антом Тодоровићем[30] и Добривојем Бранковићем,[31] који нису одобравали Деди (Јаши)[32] и браћи Симић,[33] па ни Љуби Радовановићу, то што су се ставили без резерве у службу новом режиму, који није „ни демократија, ни федерација, ни република". Није ме напустио зато што сам и сам ушао у Фронт, у Скупштину и у Президијум[34], јер је знао да сам од првог дана имао одређен став, да се никад нисам помирио с једнопартијским системом, да се нисам одрекао сељаштва, демократије нити демократског социјализма.

На свој лични живот поново је почео да мисли кад је видео да нема ништа од легалне политичке опозиције. У Академији је упознао, као колегиницу, Добрилу, кћер др Милоша Поповића,[35] с којим сам заједно иступао врло оштро у Скупштини. У њиховој кући је нашао угодну средину, одмор од лажи и злочина, утеху од толиких сахрањених или изгубљених пријатељстава. Радили су с Добрилом уџбенике за француски језик, зближили се и узели. То је био најсрећнији потез у његовом животу. Његова доброта први пут је уложена правилно и корисно. Он је крстио старију, а др Поповић нашу млађу кћер.[36] До те срећне везе дошло је док сам био у Митровици, али сам јој се веома обрадовао. Доброта је била награђена, оданост оправдана, привржености узајамна, Стошић срећан. Да би задовољство било потпуно, ослободили су га заморних часова у средњој школи, дали му место на Економском факултету, с већим приходима и дужим одмором. У неколико махова је могао да иде у нашу драгу Француску, не пропустивши да нашу Добрилу одведе у Клермон, где смо консолидовали наше београдско другарство и где сам, у великој мери захваљујући њему, тако брзо задобио прву факултетску диплому. Не могу да кажем ништа слично о другим, мада малобројним друговима из београдског гимназијског живота.

Драгомир Стошић (1895–?) – професор француског језика и књижевности. Учио гимназију у Београду. Најближи школски друг Драгољуба Јовановића у Другој гимназији у Београду, а затим и на Филозофском факултету Универзитета у Клермон Ферану. Оженио се Добрилом, ћерком Милоша Ђ. Поповића. Присан пријатељ Драгољуба Јовановића, Воје Ђорђевића и Драгана Милићевића, које није успевао да сложи. Републиканац, симпатисао Земљорадничку странку, а 1945. узет за заменика члана ГО Народне сељачке странке. Један од ретких који је студирао у Клермон Ферану а који је задржао живе везе с тим градом и универзитетом, у који је често одлазио изражавајући захвалност Француској.

МИЛОШ РАШОВИЋ

Није он прави контраст Драгомиру Стошићу.[1] То би могао бити Србобран Станојевић.[2] Висок, врло лепо обучен, плав и достојанствен, Србобран је имао самопоузадње какво сам после ретко сретао. Знао је шта хоће онда кад су други још размишљали шта ће учити и на коју страну ће се окренути. Изабрао је технику и то одређену област: авијацију, која је тада била у повоју. Са мном је разговарао с висине и помало подругљиво. Он је био аристократ, ја плебејац. Милан Живадиновић[3] је такође био лепо неговано, мекано и лицкано господско чедо, али је, седећи иза мене, увек тражио мој писмени задатак, особито кад је био похваљен јавно. Србобран је такође био радознао да види шта је мали Пирођанац направио, али се увек обраћао Милану, да му добаци, а не мени непосредно. Понос му није дозвољавао. Колико је Стошић био скроман и са мном присан, толико се Србобран показивао као охол и неприступачан. И са осталим друговима, које је скоро све надвисивао стасом, опходио се иронично, ако не и презриво. Увек је све знао најбоље и увек је његова била старија. А није био ни најинтелигентнији ни најбољи ђак у разним наукама. Отпочетка га је Гужвић[4] тукао и у самој математици. Другови га нису ценили ни уважавали, али је ипак у свему био међу првима. У рату и касније у струци оправдао је поверење које је имао у своје способности, особито у своју вољу да успе.

Милош Рашовић је био на друкчији начин супротност Србобрану Станојевићу. Стошић је заиста био скроман и лишен сваке амбиције: Рашовић је био амбициозан, али је то крио. Та црта ми је касније постала јасна, кад сам сазнао какви су Кучи, Милошево племе. Попут Црногораца које сам упознао у Пироту, није био нимало бриљантан – ни као ум ни као памет. Али је умео да се снађе, да задобије наклоност и испослује помоћ. У оба разреда смо седели у једној клупи, и он је увек први читао мој писмени задатак, проверио своја математичка решења пре часа, питао за нејасне ставове у језицима. Сам је био озбиљан, вредан и плашљив ученик, а као друг још дискретнији од Стошића. Није се истицао ни знањем ни бистрином, али је учио солидно. Свиђало ми се што, усред тако понесених Београђана, није галамио, није се хвалисао – био је тих сусед. По томе се разликовао од осталих Црногораца. Лично је

вредео више него што се видело. То је показао у рату. Постао је виши официр и одликовао се као јунак. Велики ожиљак на лицу показивао је да није узалуд добио многа одликовања.

Растали смо се одмах после матуре. Као тешког рањеника пустили су га да оде у Швајцарску, где је учио права. После је примљен у дипломатску службу. Изненадило ме је кад се кандидовао на петомајским изборима:[5] никад се није бавио политиком и о свему смо више разговарали него о ономе што је мене највише занимало. Мање сам се чудио што се приволео Јевтићу:[6] то је био његов министар. Остао је уз њега и онда кад су га скоро сви који су били изабрани с његове листе напустили: не знам да ли је то била верност шефу или нада да ће, као чувар Александровог аманета, опет испливати. Ушао је у Југословенску националну странку[7] на чијем челу је био Петар Живковић, а не његов претпостављени: то је Рашовићев респект према снази. Било је природно и то кад је 1937. повео борбу против министра војног Љубомира Марића,[8] оптужујући га за злоупотребе при набавкама. Ни то није радио по својој глави. Стекао је симпатије свих опозиционара и показао да је јунак кад су га Марићеве слуге физички напале на путу за Скупштину. Говорило се да му је одузета кожна торба с документима који су теретили Марића. Те симпатије нису пале кад га је у марту 1938. суд огласио кривим за увреду и клевету и осудио на малу казну. Ја се нисам виђао с њима, или им је сметало то што се налазио на политичкој десници, са изразитим шестојануарцима. Ипак је био у опозицији. Можда је штета што ми, посланици Удружене опозиције, нисмо ушли у Скупштину: било би интересантно пратити изблиза међусобну борбу режимлија. Не знам да ли се кандидовао на Стојадиновићевим изборима у децембру 1938,[9] али свакако није више био посланик.

Случајно смо се срели после јуна 1914. Позвао ме телефоном у лето 1940. кад сам већ био чуо од Стошића да у Милошевој вили на Дедињу станује тек приспели совјетски посланик. Од Стошића сам сазнао и да је наш друг био ожењен једном београдском монденком која му је донела леп мираз. Њихова вила, једна од најлепших на господском брду, са свим намештајем, сликама и посуђем, изнајмљена је представнику Совјетског Савеза. – Види ти шта је знао онај мирни и повучени Рашовић! ... Састали смо се у „Руском цару“ и чуо сам да је Плотњиков[10] изразио жељу да се упозна с неким личностима из нашег јавног живота. Милош је одмах мислио на мене, а Стошић га је у томе охрабрио, знајући за мој пријатељски став према новој Русији. Колико сам могао да видим, вила је била лепа и укусно намештена: у шта се увалио мој стидљиви Куч! Он није присуствовао мојим разговорима с Плотњиковим, али је пренео моју жељу да једног дана будем примљен заједно с др Светом Живковићем,[11] а други пут с др Иваном

Рибаром,[12] Недељком Дивцем[13] и професором Миком Илићем.[14] Са Рашовићем сам се поново срео тек после Другог светског рата, управо после ослобођења Београда, у новембру 1944.

Одмах после уласка партизана у престоницу, чули смо да се Рашовић у једном тренутку прикључио партизанима, ваљда крајем 1943, пошто је пре тога боравио у Дубровнику или негде у Црногорском приморју. У Београду ме је посетио у друштву нашег пријатеља Јефте Павића,[15] земљорадничког првака и мог затворског друга из 1932. и 1933. У то време, обојица су били ангажовани у новој власти, док сам ја још био под ударом критике што нисам дошао у Босну. У идућем месецу, та кампања је престала, Народна сељачка странка је ушла у Народни фронт, ја сам кооптиран у српску народну скупштину и у Привремену народну скупштину ДФЈ,[16] насталу од Трећег заседања Авноја,[17] 7. августа 1945. Били смо чланови законодавног одбора и нашли смо се на истом послу. У дискусији о једном законском предлогу изненада је дошло до малог сукоба између другова из клупе у Другој гимназији. Он је бранио становиште које се мени учинило и сувише оштро, ортодоксно комунистичко. Сукнуо је на мене као опрљен, поцрвенео и викнуо да има бољу прошлост него ја. Био је у праву, ако је мислио на своје ратовање. После тога никад нисмо имали ни прилике ни воље да се објаснимо. Он је још једном имао прилике да удари на мене кад га ничим нисам изазвао, осим можда својим политичким ставом у уставотворном одбору новоизабране Народне скупштине ФНРЈ.[18]

У децембру 1945, тачно дванаестог, ја сам први узео реч у начелној дебати и предлогу устава. Говорио сам три сата и рекао да је прва Југославија пропала због нерешеног националног питања, а да ће друга пропасти ако не реши правилно политичко питање, ако буде практиковала једнопартијски систем. Председавајући Моша Пијаде[19] дао је одмор после мога говора, а затим је реч добио Милош Рашовић, једини говорник тог дана, јер је „већина говорника изразила жељу да говори сутра". Други су имали припремљене говоре, али су више волели да виде како ће врховно вођство Партије реаговати на мој иступ. Рашовић је био одлучнији, или није имао куд, кад му је Моша Пијаде дао реч. Припремљеном говору додао је неколико реченица којима се солидарисао с мојим примедбама на предложени нацрт устава. Није било сасвим јасно шта је пребацивао мени, али је рекао да сам се, по његовом мишљењу, „унеколико удаљио од нашег задатка", да нисам „потпуно схватио суштину нашег циља", јер је овим уставом „довољно обезбеђена заједница", па не постоји „могућност да се развију тежње ка сепаратизму". То је био ударац у страну, али је било довољно да се огради од мојих „предупређења" ако се остане при замисли о владавини једне партије.

Нешто оштрије је иступио против мене 5. децембра 1946. кад је донесен Закон о национализацији. Опет је имао написан говор, јер је био одређен да подржи закон у име Црне Горе. Закон се доносио по скраћеном поступку, примљена је хитност, без дискусије у појединостима, одједном, у целини појединачним гласањем. Образложење је дао Борис Кидрич,[20] па сам реч добио ја. Одмах затим је говорио Рашовић, као у Уставотворном одбору. Уз написан говор додао је усмено да је „неумесна примедба друга Д. Ј. зашто овај закон није раније објављен и поднесен и да треба да послужи онима који би желели да наше планове ометају и да из наше земље извуку што више користи". Износећи гледиште да је овај закон донесен на пречац, „Драгољуб Јовановић је заступао интересе крвних непријатеља наших народа, заступао је интерес оних који се буне због тога што су изгубили у нашој земљи за вечита времена могућност искоришћавања наших народа". За ове речи је награђен аплаузом.* Овим својим поступцима Милош је потврдио оно на шта су ме упозоравали они који су га боље познавали: да није такав каквим га ја замишљам на основу заједничке клупе у два виша разреда гимназије. Кад је професор др Нико Миљанић[21] дао оставку на положај председника президијума у Црној Гори, Милош је дошао на његово место. Он није имао скрупула који су руководили Миљанића и, касније, Јефта Павића, који је такође имао неке илузије о Рашовићу, кад је с њим заједно дошао мојој кући у доба кад сам био изложен бојкоту.

Милош Рашовић (1893–?) – правник, дипломата, политичар. Рођен у Фундини, срез подгорички. Завршио гимназију у Београду и правне науке у Паризу. Учесник балканских ратова и Првог светског рата. Активно учествовао у уједињењу Црне Горе и Србије 1918. После рата радио у Министарству иностраних послова и у дипломатији. Пензионисан као саветних посланства. Припадао је Народној радикалној странци и на изборима 1935. изабран за народног посланика на листи Богољуба Јевтића. После Другог светског рата, посланик у Привременој народној скупштини и Уставотворној скупштини Југославије, а потом председник Президијума Народне скупштине Црне Горе.

* Стенографске белешке уставотворних одбора и II редовног заседања Народне скупштине ФНРЈ, издање Народне скупштине, стр. 106.

МОМИР НИКОЛИЋ

За разлику од потуљеног и наизглед скромног Црногорца,[1] овај поносити Београђанин је већ пре матуре веровао да је јак човек и виши дух. Зацело с мање права него Лука Смодлака, држао је да на посетницама не треба да ставља ништа сем свог имена и презимена: оно довољно казује и никакво звање није потребно. Ваша је кривица ако ипак нисте чули за њега. Он је висок, стасит и леп, бистар, речит и писмен, уз то поносит и самопоуздан. „Ако с двадесет осам година не будем министар", говорио је у Паризу, 1919, „ја ћу се убити". Тада је имао двадесет три године, сјајно је положио прву годину права, о Светом Сави је говорио на француском у лицеју Луја Великог, пред регентом Александром. Кажу да је говорио изврсно, као увек. То га је овлашћивало да за пет година постане југословенски министар. То се није десило. Ушао је увелико у седму деценију а није се убио и свакако неће. Способнији је од многих који су га претекли. Ако је ипак узалуд претио, значи да његове речи не треба узимати и сувише озбиљно, или бар не трагично. До тог закључка сам дошао још док смо заједно учили (мада у различитим одељењима) седми и осми разред. И он је био социјалиста, и то жустрији од мене. Кад се тражило да не пренагљује, пристао је да каже: „Кад се састави врућe и хладно гвожђе, једно ће постати топлије, друго хладније. Добро је што нас двојица идемо заједно."

Кад су у Клермон стигли избегли студенти који су боравили у Мондофену, донели су неповољне гласове о његовом карактеру. Док су остали јели чорбу од беле репе у склоништу за Србе, он се проводио с дамама *Léger*, заштитницама наших ђака у томе крају. Они су, кад је почела школска година, морали да се разиђу по унутрашњости, да би попунили места француских студената који су отишли на фронт, а њему су те познанице омогућиле да одмах учи у Паризу. Кад сам се пред крај 1917. вратио у Париз, по свршеном Филозофском факултету, срели смо се и – били хладни. Ставио сам му до знања да немамо више шта да кажемо један другоме. Рекао је само: „Добро, Драгољубе." Годину дана касније, кад је Србија већ била ослобођена, сарађивали смо кад се правио *Наш програм рада*.[2] Он је нарочито полагао на онај део о националном јединству Срба, Хрвата и Словенаца. У „Гласник југословенске омладине

у Француској“[3] ушло је једно његово парче о потреби да се наш језик чисти од туђица. Разишли смо се у марту 1919. кад се гласало о мом предлогу да студентска омладина протестује јавно што наша делегација на Конференцији мира тражи, као стратегијску границу према Бугарској, бугарске срезове Цариброд, Босилеград и Белогатчик. После дискусије која је трајала неколико вечери, најпре у улици *Cujas*, затим у нашем дому у улици *Assas*, врло бурне дискусије, у којој су се јавили и директни агенти владе и посланства, као Пуниша Рачић,[4] дошло је до гласања – моје или Момирово име. Трајало је до после поноћи, јер су обе стране доводиле из кафана своје присталице. Резултат је био, чини ми се, 99:99.

Момирово каваљерство се побунило кад је мени после тога одузета из Београда француска стипендија: „Ја бих те ухапсио, али те не бих остављао без хлеба.“ У јесен исте године, он је напустио Француску као већина наших студената. Ја сам био одлучио да завршим и права. Пред испит за другу годину, у јуну, отишао сам на прехрану код Американаца у Малабрију. Тамо је био и Момир. Следећи свој глумачки темперамент, који је испољавао још у гимназији као статиста у Народном позоришту, организовао је представу Куртелиновог комада „Сигуран муштерија“. Играо је државног тужиоца који се, кад прочита у службеним новинама да је премештен или смењен, претвара у браниоца и исто тако речито напада друштво које је као тужилац заступао против пијанице. Момир је играо себе: обдарен да подједнако убедљиво пледира за две супротне тезе. Кад смо га испраћали на станици, с папуче на вагону махао ми је руком и довикнуо: „Послаћу ти чим стигнем. Не брини!“ Нешто мало ми је дуговао, а знао је у каквој се материјалној ситуацији налазим. Није послао.

Чим је стигао у земљу бацио се на јавни рад. Чуло се да је летео лево и десно. Кажу да је био једно за другим: комунист, републиканац, радикал. Сигурно знам да је радио у „Самоуправи“[5], званичном органу радикала, и да је уређивао радикалски лист у Сремској Митровици. Већ сам се био вратио и почео да пишем чланке за „Политику“ кад је 1924. неколико недеља издавао новине великог формата – „Београд“.[6] У једном броју напао је мој чланак „Виталност демократије“. Идуће године већ је издавао дворски, недељни лист „Политички гласник“. Врло опширно и необично писмено приказао је алманах Група за социјалну и културну акцију „Генерација пред стварањем“, највише се бавећи мојом расправом „Организовање демократије“.[7] У мојим схватањима, тврдио је, недостају две битне ствари: нација и краљ. Гласник су, из броја у број, финансирали људи које су Пера Живковић и Александар већ припремали за лични режим. Поред генерала Живковића, за лист су се највише интересовали Никола Никић,[8] Воја Маринковић[9] и Милан

Сршкић.[10] По садржају сваког броја могло се погодити ко је тог пута дао паре. О томе се бринуо Ђорђе Перић,[11] јер Момир никад није силазио до бриге о новцу. Овај лист је живео дуже него „Београд“, али је излазио нередовно, према срећи коју је имао Перић. Као једину награду за своје ревносно припремање диктатуре, Момир је добио лепу стипендију за Париз, да заврши студије. Тамо га је затекао и Шести јануар.[12] Долетео је пун гнева што се без њега обавило велико дело које је сматрао својим идеолошким чедом. Утаборио се у стану своје сестре у улици Милоша Великог и позивао политичаре на консултовање као да је био мандатор Круне. И мене је удостојио, у име „генерације“. Претио је да „не може то тако“ и да се мора умешати. „Зар опет Узуновић,[13] Сршкић, Корошец?[14] Ново вино се лева у старе мехове! Шта смо онда радили?!“ Ја сам тврдио да ће цела ствар бедно пропасти. Он је веровао да ће га примити краљ. Али, Петра мора да види. Мислим да је дошао само до Бошка Јевтића. Нудили су му да уђе у Пресбиро. Више је волео да му се продужи стипендија у Паризу.

Не знам где је све службовао да би полагао адвокатски испит и да ли је уопште био у суду, или је само радио као приправник код својих каснијих адвокатских колега Драгише Васића,[15] Младена Жујовића и Руса Чернишевског.[16] Није се ништа чуло о његовим говорничким подвизима по судовима, али је урадио једну несумњиво добру ствар: оженио се Јелком Стаматовић, познатом наставницом певања. За време друге окупације није се компромитовао с четницима, као Драгиша и Младен, и остављена му је адвокатура и после 1. маја 1947. На њега сам помишљао кад је требало да изађем пред суд 1. октобра те године, за случај да се не прими Вељко Ковачевић. Прва љубав не рђа никад. Момир је храбар и пун поноса. То је показао и бранећи у Крушевцу апотекара Крсту Новаковића:[17] после изрицања пресуде, њега и Ацу Поповића, другог браниоца, претукли су „свесни омладинци“. Није ту важан Крста, који такву одбрану није заслуживао, већ Момир, средњовековни човек усред материјалистичког и механизованог века. У заслугу му се мора уписати и збирка политичких мисли *Грађанинов врт*, ако ни због чега онда због угледање на *Епикуров врт*, Анатола Франса,[18] мог учитеља, за кога није марио, као ни за Жореса,[19] Елен Кеј[20] и друге моје симпатије.

Момир Николић (? – ?) – адвокат, студирао права у Француској. После повратка у земљу близак режимским круговима. Издавао је лист „Политички гласник“, учествовао је у припремама диктаторског режима, прешао пут од социјалисте до монархисте.

РАУЛ БАЛУГЏИЋ

Ако је Момир Николић био из другог одељења истог разреда, Раул је био из туђе гимназије, а ни по нарави ми није био ближи него Момир. И он се загревао за социјализам, можда под утицајем свог оца који никад није престао да машта. Упознао нас је Жарко Аранђеловић, на састанку њихове ђачке дружине. Имали су своју групицу социјалиста с Раулом на челу. Водио ме је и својој кући. На вратима је писало „Envoyé extraordinaire, minister plénipotentiaire".[1]

Стари се тада, 1914. године, већ налазио у Атини, мислим после Софије. У Београду су још били мајка Швајцаркиња и млађи брат Емил, њихова породична несрећа. Затицали су га како из куће износи крупне и најкрупније ствари, па и сам клавир. После 1915. под Бугарима, погубљен је у скопском затвору као најтежи криминалац. Нису помогле ни госпођине везе у Софији.

Раул је за мене, у оно доба, представљао прави рудник нових сазнања. Откривао ми је свет наше аристократије и неслућено обиље књига и искустава недоступних за моју прошлост и за моја средства. Њему се опет свиђала једноставност провинцијалаца с малим потребама и великим циљевима. Узречица му је била: „Сила си, богат!" Никад нисам видео ведријег човека. Никад срдачнијег друга, особито после уображених и надмених господичића из Друге гимназије. Раул се држао природно и присно, као да смо расли заједно и као да не припадамо различитим световима.

Ја сам се дивио његовој интелигенцији и ерудицији. Био је више бљештав него дубок, али то ми онда није сметало. У кући је научио да говори и да пише, немачки и француски, док сам ја на тим језицима могао само да читам, на основу знања из школе и онога што сам сазнао личним напором. Познавао је много писаца, наслове и садржину сијасет књига, имена и називе из свих области. Имао је велику библиотеку. Умео је да свира. А што је говорио! Брзо, ватрено, насмејано – топлим и баршунастим гласом. Леп, с белом као снег кожом и црним власима, дивним великим брковима, црним и коврџастим. Богато одевен, али с лаким покретима, без имало позе и кицошлука. Одушевљење ми је

нешто спласло кад ми је препоручивао читање дијагоналом, с левог горњег у десни доњи угао странице. Као што је Мита Станковић доказивао да је пиво хранљиво, Раул је тврдио да се слатко мокри кад се попије доста пива. Још више сам се чудио његовој најближој околини. Душко Тешић је био добар човек и требало је да погине да бисмо видели да је нешто представљао. Миту Терзибашића је снажно ударао по плећима: „Сила си, богати, Терзија!“ Ни онда ни касније нисам открио његове врлине, а сазнао сам многе негативности.

Нашли смо се у Солуну, у лето 1916. Ту ми је Раул открио Грчку, ону праву, која се није видела из француског логора у Топчину. Кад сам се жалио на прљавштину у пристаништу, дочаравао ми је дубоко небо над Атином, биберово дрвеће над широким улицама у које се заплиће најкрупнији месец. Гркиње све у белом, грудате и поносите. Акропољ! Више од свега, да зачини и улепша све – Дучић! Несравњено је бољи кад говори него кад пише. Вечити и увек млади љубавник. „Сила је Дука. Мораш да га упознаш. Даћу ти писмо за оца. Он ће те предати Дуки.“ Никад се више нисмо видели. И он је учио у Француској. У његовом наручју изгорела је једна наша студенткиња, уз помоћ туберкулозе. После рата, са оцем је отишао, ваљда најпре у Рим, затим у Берлин. Тамо је умро, око 1930, не знам од какве болести. Кад сам се поново срео с „Жиком, дворским социјалистом“, нисам имао храбрости да покренем Раулово питање.

Још један великашки син који је добио много, имао све, а није дао ништа широј заједници. Код нас, генерације се не настављају. Брзо букну личне вредности, па се угасе без трага. По широј култури, у Првој београдској је Раулу Балугџићу одговарао Аца Фоглер,[2] председник њихове дружине. И њихово гостопримство смо уживали. И с њим сам се нашао у Француској, где је дао докторат из теорије новца. После смо били заједно наставници на Правном факултету и суседи у Професорској колонији. Он је написао *Народну економију*, али је сматрао за дужност да се не излаже политички. Мене је умео да пита с подсмехом да ли сам скоро читао *Дон Кихота*...[3] У новом поретку се снашао боље него ја, али није оправдао велике наде које су у њега полагали вршњаци из свих београдских гимназија. Одрекао се у Француској и свог карактеристичног презимена и утопио се у анонимат Јовановића. Више је учинио за своју афирмацију Ђурађ Николић, наш друг из Трговачке академије.

Раул Балугџић (Загреб, 7. VIII 1895 – Гринвалд, Немачка, 18. IV 1923) – дипломата. Рођен у Загребу у угледној породици – отац Живојин био је бивши министар двора, дипломата, новинар. Похађао Трећу гимназију у Београду.

Као ђак прихватио социјалистичке идеје. Матурирао 1914. године. Завршио правне студије у Монпељеу, у Француској, где је стекао и докторско звање јула 1920. Био ожењен Кристином Кумануди. Од марта 1920. радио у дипломатској служби Краљевине СХС као писар II класе у посланству у Бриселу. Исте године премештен на дужност у Атину. Септембра 1921. унапређен у секретара III класе, у посланству у Берлину. После тешке болести умро (1923) у санаторијуму Гринвалд код Берлина.

Студенти – социјалисти су обећавали да ће ме више одушевити него моји „исписници“ из средње школе. Неколицину сам упознао већ пре краја школске 1911–1912, на Соколском слету и трезвењачком конгресу у Крагујевцу. Не знам ко је био све присутан, јер ми је било главно да се зближим с гимназистима. Свршени матуранти били су Крагујевчани Јован Гроздановић и Александар Цветковић. У Шумарицама изнад Крагујевца било је тридесет двоје „делегата“ из гимназија у којима има највише ђака – социјалдемократа: крагујевачке, пиротске, ужичке, ваљевске, пожаревачке, чачанске и из учитељских школа у Јагодини и Алексинцу. Од студената ми је остао у сећању Крагујевчанин Петар Јовановић, који је после био професор универзитета и академик. Мора да је био студент и онај Томић (можда Немања, преводилац Енгелса), који је нама посебно реферисао о алкохолном питању са социјалистичког гледишта.*

У Београду сам међу студентима препознао многе учеснике крагујевачког састанка. Радо су ме примили и они који ме тамо нису видели, али су слушали о пиротској групи као о најбољој. Никола Богдановић је био мој путовођа кроз београдски небески свет, мој Вергилије који ме није одвео ни до чистилишта, јер се изгубио одмах по изласку из пакла Првог светског рата.

---

* О састанку у Крагујевцу поднео сам извештај 28. априла првој групи. У записнику стоји да је осим Томића говорио Гроздановић, који је „такође дао марксистичко тј. правилно решење (алкохолног) питања“, да сам ја у својој речи пред ђацима-социјалистима „из целе Србије“ дао „социјалистичко мишљење за решавање алкохолног питања“. Известио сам још да су „неки другови из унутрашњости много спремнији од нас, да знају језике, примају немачке, француске, бугарске и руске новине и часописе“. У Крагујевцу је одлучено да се одржава веза између појединих социјалистичких група у разним школама. Наша група је изабрала мене за „кореспондента – секретара“.

НИКОЛА БОГДАНОВИЋ

Овај суморни човек није био особито подесан за мојих седамдесет година, за радозналост младића жељног свега. Био је од мене старији само четири године, али се понашао скоро старачки. Први пут сам чуо да ветровито или кишовито време може да утиче на расположење, да лето има добру страну да се спава после ручка, да се у ресторану оставља непоједено више од пола. Све је било неочекивано за мене коме је био неостварљив хигијенски савет који ми је давала Десанка Милутиновић[1] да спавам осам часова, од девет до пет, који је научио да очисти тањир пред собом, да поједе сваку мрвицу, да буде подједнако хитар по сваком времену. Зато ми је изгледало природно да много чујем и учим од старијег студента „чисте филозофије", секретара студентског социјалистичког клуба, најбољег ученика Бране Петронијевића,[2] који је испред себе стављао само Милорада Типсаревића. Тешко ми је падало што је увек био мрзовољан. Чинио сам све да га орасположим и освежим. Није ништа о томе говорио, али сам осећао да му је било пријатно моје друштво, баш зато што смо се разликовали.

Од јесени 1912. до јуна 1914. били смо скоро стално заједно. Ја сам, разуме се, одлазио њему. Пред крај сам спремао за матуру његову сестру. Давао ми је књиге из филозофије, па је толико веровао у моје знање немачког језика да ме је снабдевао и делима из физике. Покушао је да ме заинтересује за вишу математику, али то већ није ишло. Упознао ме са свим важнијим студентима – социјалистима. Шетали смо Кнез Михаиловом и по Калемегдану као да смо истих година. Код Цвијановића је сваког првог и петнаестог куповао „Српски књижевни гласник"[3] и одмах расецао листове где су биле Скерлићеве *Оцене и прикази*: те странице су чиниле да је сваки број представљао књижевни догађај. Тако сам полако улазио у нашу савремену књижевност и у односе писаца и критичара. Никола је пуштао да разговарам с Животом Милојковићем,[4] кога сам знао као великог преводиоца, Живојином Цветковићем који је већ доста писао у „Радничким новинама" и понешто у „Борби". Један од најсимпатичнијих био је Жика Миладиновић, који је после ишчезао. Тајанственији се чинио Драгутин Симоновић, Врањанац који се бавио биологијом. Један од њих је понављао да Срби немају континуитета, да радимо на парче, да не истрајемо на послу.

Преко Николе сам се приближио и правим партијским ауторитетима, особито уредницима партијског органа. Водио ме је у штампарију, где је водио коректуру. Кад сам научио како се то ради, долазио сам пре њега, свршавао сам, само да што пре кренемо у шетњу и разговарамо. Као Пожаревљанин, имао је нагласак, па су га другови корили да говори мање исправно него „мали Пироћанац". Није скоро ништа писао. Једино је с Немањом Томићем[5] превео *Положај радничке класе у Енглеској*. Тако сам мојима код куће могао да покажем нешто од „мога Богдановића", којим сам се поносио.

У рату смо се потпуно изгубили. Јавио сам му се из Париза, чим је земља била ослобођена. Позвао ме је да се вратим одмах и да преузмем уређивање партијског листа за Војводину, чини ми се „Слободу". Ја сам имао сасвим друге планове. Хтео сам да завршим права и да полажем докторат. Он је сам уређивао тај лист и тако је „прешао воду" да се више није враћао. Ступио је у Уред за осигурање радника или Радничку комору, постао оно што се прекорно звало „комораш". Сумњам да је завршио факултет, али се свакако више није чуо. То је био први пример нашег човека кога сам после често сретао: интелигенција јака, а воља слаба. Овде можда ни карактер није био на великој висини, али за то немам података. Видео сам га само једном, у Суботици, у уличној вреви, једне вечери кад сам држао предавање на тамошњем Народном универзитету, почетком тридесетих година. Показао ми га је Мијо Мирковић, али ми није саветовао да му прићем, да се не би разочарао. Тако су ми од Николе Богдановића остале само добре успомене.

Никола Богдановић (Пожаревац, 31.01.1893 – ?) – новинар. Пореклом из Пожаревца. Студирао филозофију на факултету у Београду. Један од вођа студената социјалиста на Београдском универзитету пре Првог светског рата. Истовремено био и коректор у партијској штампарији. Превео *Положај радничке класе у Енглеској* Ф. Енгелса (1911). Касније прешао у Војводину, где је уређивао регионални партијски лист. Био сарадник „Радничких новина", „Будућности", „Слободе" и „Суботичког гласника", службеник Уреда за осигурање радника, познатог као Радничка комора.

Социјалистичке величине у Београду биле су ми приступачне већ због познанства с Драгишом Лапчевићем, али ме је тек Никола Богдановић обавестио о разликама које их деле. Већ нам је Десанка у Пирот, с једног партијског конгреса, донела вести о несугласици између Туцовића и Дивца. То је њу веома болело, јер је обојицу волела. Туца и Чале у сукобу – то није могла да поднесе. Тек ми је Никола објаснио да је Туцовић више полагао на партију и на њену снагу у парламенту, а Дивац је сматрао да су праве организације радничке класе синдикати и да политичка, особито парламентарна акција одвлачи покрет од класних позиција. Постојао је спор и с Лапчевићем око агитације међу сељацима. У партији је била једна група „опортуниста": тако се говорило за Животу Ђурковића из Смедерева и др Милутина Р. Живковића који се кандидовао у Пожаревцу. Кад је изишао први део мог чланка „У чему је снага пролетеријата" у „Радничким новинама", Ђока Тошић је рекао да то вођство даје битку опортунистима на идеолошком пољу. Наслањајући се на Антона Панекука, ја сам, колико се сећам, истицао три елемента: све већи број пролетера, њихову економску улогу у модерној производњи и чврсту солидарност. И кад је на крају чланка стајало моје име, пиротски другови нису веровали да сам то ја. У Београду сам такође давао чланке и преводе за „Радничке новине", па је нешто и штампано. Ближи ми је био Душан Поповић, који је понекад долазио у штампарију да лично коригује свој уводни чланак или да нешто промени. Онда бисмо заједно излазили.

ДУШАН ПОПОВИЋ

Социјалисти и противници су се слагали: био је најбољи српски новинар. Ни по чему, па ни по духовитости, која је у њега била већа, није личио на остале Ужичане који су тада попуњавали партију. Није био ни као други Срби. Највише би му пристајало да буде Француз. Интелигентан, духовит, ведар, више писмен него речит. Био је чак слаб говорник. Стилиста је био сјајан. Мајстор новинарског чланка. Не опширан и бомбастичан као Пера Тодоровић, ни енциклопедијски преживар као Крста Цицварић,[1] ни срдити цепидлака и кавгација као Стојан Протић. Своје чланке редовно није потписивао, али су сви распознавали његово перо: питање добро постављено, две тезе снажно упоређене, аргументација јасна, закључак смео и одређен. Кад је почела „Борба“, гутали смо његове студије и белешке. Ново је било оно што је писао о Прудону[2] и Диогену. Чувен је његов реферат на конгресу Партије о *Акцији и тактици* који је штампан посебно. Уживали смо да у *Жени и социјализму* погађамо које главе је превео Туцовић а које он.

Шири круг читалаца заинтересовао се за Душана Поповића кад се прокљувило да је он „Човек који се смеје“ испод чувених „курзива“ одмах после уводног чланка из цицера. Сви су читали најпре крађи гармонд, политичку ситуацију приказану сатирично. То је била прва политичка сатира после Радоја Домановића[3] и Милорада Митровића.[4] Десетак година након смене на престолу 1903. нико није исмевао режим. Радикали и самосталци нису хтели, јер су били на власти или се спремали да дођу; либерали и напредњаци нису умели, јер су научили да владају, не да руше. Милутин Гарашанин[5] је био пресушио. Сами социјалдемократи су били и сувише трагични и намрштени као марксисти да би им било до смеха и засмејавања. Одједном се јавио јунак из романа Виктора Игоа и разведрио атмосферу. Сви су се обрадовали, јер ми нисмо ни мрачан ни нарогушен свет. Ми волимо борбу, али не мање шалу и лакрдију. Више него умни уводници, ти мали „курзиви“ од највише пола ступца ставили су Душана, већ се говорило Душка, уз бок Туцовићу. Ни Драгиша се није потписивао у новинама, али смо га препознавали по томе што је писао „социалан“ и „Јевроπа“ и што је увек давао много цифара, процената и цитата из буџета.

Поповићеве ствари су биле јаке и дубоке. Обележавале су оштро ситуације, рељефно су сликани људи, резимирани су језгровито догађаји. Нико није успешније фиксирао Воју Вељковића, либералног аристократу и банкара који суче сирће с белим луком у Подрињу, уочи избора. Нико није чвршће оцртао познату радикалску тројку: Пачу мисли за целу Радикалну странку, Протић се свађа за целу Радикалну странку, Пашић ћути за целу Радикалну странку. Цицварић је препоручивао да једе јабуке, не би ли фосфором појачао своје мождане ћелије. Цело политичко буњиште преоравао је Душан сваког дана, уз грохотан смех свих напредних људи у Србији. *

У троструким ланцима нашла се његова проза кад се у јесен 1914. нашао у Нишу, после бомбардовања Београда. Новине су имале мањи формат, цензура је стављала омчу око врата, земља је била у смртној опасности. Поповић је био спутан, али је белешкама, полушаљивим, давао одушке својој критици. Кад сам га посетио, имао је за мене више времена него у престоници. Ти последњи разговори били су права наслада за мојих двадесет година. Издржао је окупацију, али не до краја. Изишао је из земље с Кацлеровићем. На конгресу за закључење мира саопштио је страхоте које је Србија преживела. Прошао је можда и Париз, али га ја нисам видео. Умро је у Лондону, не сачекавши ослобођење и стварање Југославије, која би обрадовала његов широки патриотизам. Сахранили су га поред Маркса, с којим се није до краја слагао. Поповићева мисао је била у већој мери нијансирана и хуманија. Његови остаци треба да буду пренесени у Београд. Засад је добио само један споменик у малом парку испод старог „Мањежа“, данашњег Југословенског драмског позоришта. Глава нема никакве сличности с његовом фином и сажетом појавом. Онај биковски врат је права увреда за све који су га познавали.

Не би био довољан да сам води социјалистички покрет. Нужан је био да допуни и коригује доктринарство Туцовића и плебејску динамику Лапчевића. Као и Димитрије, Душан је био створен за већу средину од српске. Ни најкултурнија земља не би се постидела таквог новинара. Наша га је ценила, себи на част.

---

* Утолико је узбудљивије деловао уводни чланак у „Борби“ за 15. децембар 1910. у коме је Душан Поповић ожалио Лава Толстоја,[1] који није био ни марксиста ни социјалиста индустријског типа. Онда се видело да и код нас има разумевања за велике културне и људске вредности. Да није био ни за какву ускост, Поповић је показао и у једној дискусији о алкохолном питању после предавања др Милоша Ђ. Поповића[2] у Социјалистичком дому. Тврдио је да у Србији на главу становника дође мање попијеног алкохола него у најкултурнијим земљама, на пример у Шведској или Норвешкој. Примао је умерењаштво, али не и тоталну апстиненцију. Сличан смисао за нијансу показао је и поводом Балканског рата, верујем и кад је било речи о гласању за ратне кредите у јесен 1915.

Душан Поповић (Ужице, 1885 – Лондон, 1918) – социјалиста и новинар родом из Ужица, писао у „Борби“, упамћен у јавности по запаженим и духовитим новинским чланцима и политичким сатирама пред Први светски рат. Пришао социјалистима још у ужичкој гимназији 1904. Као већ формирани социјалиста држао предавања у Клубу великошколаца социјалиста. Био под утицајем Радована Драговића, касније близак Димитрију Туцовићу. Постао један од директора „Радничких новина“ (1908) и на предлог Туцовића стао на чело социјалистичког покрета као секретар партије. Током рата је, као секретар партије, путовао у Стокхолм на међународну социјалистичку конференцију (1917), до које није дошло због различитих струја у социјалдемократском покрету. Умро је у избеглиштву 8. новембра 1918. у Лондону, где је и сахрањен, не дочекавши стварање Југославије и коначно ослобођење.

Професоре сам нашао у Другој гимназији, али то ме није задовољавало. Пропуштао сам обавезне часове да бих одлазио на Филозофски факултет. Као да сам слутио да ће Скерлић умрети, да ће ми, као наставнику на универзитету, бити незгодно да слушам Богдана, Павла, Батута и друге славне предаваче. Тиме не желим да кажем да међу мојим професорима није било и способних наставника и ваљаних људи који су извршили најбољи утицај.

Француски су нам предавали Вуличевић,[3] Гргур Берић[4] и Миодраг Ибровац.[5] За математику смо имали најпре Врсаловића,[6] затим Миладина Шеварлића,[7] немачки су предавали Јован Кангрга[8] и...[9]

Два професора су од нас тражили мало, па смо мало и научили, док су сами били јаки у својој струци: „латинац", стари Потић, и физичар Макса Трипковић.[10] Њихови часови били су више забава него озбиљан рад. А друкчије је било код „геолога" Милана Банића:[11] није било шале ни минут. „Историчар" Милан Радојевић није много давао од себе, али ни од нас није богзна шта тражио, а узимао нас је у заштиту као „свој разред". Крепкије је предавао историју Коста Н. Костић[12] у седмом разреду, али то је трајало само неколико недеља. Милош Московљевић[13] није успео да нас загреје за руски језик, особито за песмице које је требало да учимо напамет. Стошић и Цоле Николић[14.] су отворено изјављивали да за то немају способности. Бора Лоренц нам је диктирао своју психологију и логику, па је било лако и учити и одговарати. Од млађих, Ибровац је најозбиљније схватао свој предмет. Читали смо и анализирали Лабријерове *Карактере*,[15] а имали смо доста тешку лектиру. Ја сам тада почео да прочитавам *Taugy* Анатола Франса[16] и више је нисам испуштао. Леп утисак је оставио Павле Стевановић,[17] који нам је предавао српску књижевност у седмом разреду. Али највећи ауторитет међу наставницима није био ни строги директор Симић,[18] већ страховити и драги Јеша, стари пратилац мојих другова, мени познат само као уредник „Венца".[19]

ЈЕРЕМИЈА ЖИВАНОВИЋ

Нико није боље умео да се „држи“, а то не значи да се прави важан. Његова поносита природа ми је постала јаснија кад сам доцније упознао његове земљаке из Вражогрнаца код Зајечара. Разликују се од сељака из „бугарских“ села у близини, па и од самих Ргоћана који су им најближи. Имају нечег господског, чак отменог. Сматра се да су досељени с Косова, али мени се чини да имају скорије динарско порекло. Не знам шта је омело Јеремију да положи докторат и да буде универзитетски професор. Амбиција је имао и за нешто више. Велико дело није написао. Много времена и снаге посветио је „Венцу“[1], у коме је открио многе таленте и охрабрио велики број почетника. Комплети тог ћачког листа су му замењивали полицу с властитим књигама. Предавања нису много прелазила ниво средње школе, али је умео да поставља синтетичка питања која су пре била за факултет. Од мене је, на пример, на једном од последњих часова тражио да му наведем професије наших писаца и кажем како је позив утицао на њихово књижевно стварање. Онда још нисам знао какав траг оставља учитељски позив на све који су га обављали, чак ни на универзално образованог човека, какав је био Јован Дучић.[2] То ми је било јасније кад сам га слушао у Атини, а касније и о учитељској прошлости Стамболијског[3] и Мусолинија,[4] код нас Кардеља.[5] И сама формација делује, а још више дугогодишњи рад с децом. Моје учитељевање не долази у обзир, пошто сам учио гимназију и свега неколико недеља „водио“ други разред у Леснову и у Радовишту.

Незабораван је остао онај први час из књижевности, у мају 1914, кад је Јеремија Живановић изговорио тужно и свечано: „Децо, умро је Јован Скерлић!“[6] До краја је само о њему говорио. Били су другови и партијски пријатељи, радили су заједно на освежавању српске књижевности. Приказао га је топло, искрено и речито. Скерлић није навршио тридесет седам година. Урадио је био врло много. Можда је дао главно што је могао. Али жалост је била велика и празнина остаје непопуњива. Да ли нам је он саопштио или сам друге чуо или прочитао, Скерлић је осетио да је ту крај, да рак панкреаса не зна за милост, па је тешко уздахнуо и рекао само једно, али дефинитивно: „Смрт!“ А он је толико волео живот. И неуморно је проповедао здравље, можда зато што је њега

изнутра нагризала неумољива бољка. Збунила нас је једном приликом Јеремијина изјава да не признаје душевни бол. Зато није веровао песницима и њиховим јадиковкама. Стваран је и тежак само физички бол. Шта би на то казао Ракић?[7] „Кад срце запишти, мисао је крива." И како би њега назвао Дучић који је онако немилосрдно мрцварио Скерлића пред нама у Атини?

С професором сам се срео у Солуну, у лето 1916. Били смо ван земље, а ја нисам имао никаквих докумената. По моме тврђењу и по свом сећању, дао ми је потврду да сам свршио осми разред и положио матуру: све одлично, једна четворка. (Овога пута то није била оцена из латинског, као ранијих година, него из математике, код Шеварлића. С тим сам могао поћи на студије.) Виђали смо се у Паризу, после 1918. Остао ми је у успомени један разговор о приликама у Југославији. Ја сам хонорарно правио билтен југословенске штампе за француско министарство спољних послова и читао сам штампу из свих наших крајева. Видео сам колике тешкоће наилазе, нарочито због хрватског питања. Са својом старом сигурношћу, Јеремија ме је умиривао: „Све ће то српски опанак да поравни, мој Д." Он је вероватно хтео рећи да згази, јер је то показала његова каснија оријентација. Као мало који Србијанац, он је отишао са Светозаром Прибићевићем[8] кад се одвојио од демократске матице зато што се Давидовић[9] приближио Радићу[10] и показао се помирљив према Хрватима. После тога је био његов помоћник као министра просвете. Под Шестојануарском диктатуром постао је бан Моравске бановине, мада је Светозар био у оштрој опозицији већ од краја 1927. Наш Јеремија је, дакле, волео власт и био великосрбин, или Југословен, с тим да буде Велика Србија... То је потврдио кад је после Александрове погибије прихватио да буде гувернер престолонаследника Петра. Бољу успомену је оставио као ректор Више педагошке школе.

У Београду сам га видео само у два-три маха, кад сам долазио у Чиновничку банку по зајам. Он је био члан Управног одбора и није правио велико питање о платежној моћи мојих жираната. Венац је издавао поново по повратку у земљу. Ја сам му из Париза послао неколико чланака, које је стављао у Слободну трибину, свакако зато што се није потпуно слагао. Последњи чланак изишао је у другој половини 1930. Носио је наслов „Нови Антеј"[11], што ће 1934. обележити збирку чланака коју је полиција одмах забранила. Посетио сам га као бана, не само из учтивости, већ и као Пироћанца, заинтересован за јавне радове у нашем крају. Знао је шта мислим и шта радим, али ме никад није прекорио. Остао је господин. И од њега сам први пут чуо како изгледа тон филм. Био је у Бечу због болести једног детета и слушао је тај нови изум. Од другова сам чуо да је и према њима био врло пријатељски расположен. Највише је учинио за Жику Милићевића из Треће гимназије.

Од њега је очекивао више него што је дао, али му никад није ускратио своје поверење. Остаје да је више био педагог него научник, више администратор него политичар. Али подједнако патриота и националиста, што није мало за његове погледе и темперамент.

5. новембар 1959.

Јеремија Живановић (1874–1940). У Зајечару завршио основну школу и гимназију, факултетске студије у Београду (један део у Бечу и Лајпцигу). Радио као средњошколски професор у Зајечару и Нишу, затим као професор и ректор Више педагошке школе у Београду. Био народни посланик (1912–1914), начелник Министарства просвете (1918–1919), председник Главне управе уједињеног професорског друштва и уредник часописа „Наставник“, а своје службовање завршио је на високој дужности бана Моравске бановине са седиштем у Нишу (1931–1935). Бавио се књижевном критиком, писао прозу и преводио. Био је оснивач, власник и уредник књижевног омладинског листа *Венац*.

У МАКЕДОНИЈИ

- На Косову
- У Леснову
- У Радовишту
- Са Французима
- У Солуну
- У Атини

У МАКЕДОНИЈИ

Пре би требало рећи „на балканском Југу“. Испало је случајно, без ичије заслуге или кривице, али се показало правилно као пут којим наши људи треба да полазе у свет. Видети најпре Косово, наш највећи бол и највиши понос и то по могућству на Видовдан; упознати затим Македонију, нашу најславнију покрајину сем Далмације, по чијим именима распознају Балкан и Југославију широм земаљске кугле; дивити се бар једном манастиру, што отвара незаситу вољу да се виде све фреске и разноврсна архитектура нашег средњег века. Сваки нараштај нема свој Солунски фронт, нити може да види Французе и Британце како бране Грчку и ослобађају Србију, али сви могу да посете гробове наших и савезничких војника који су расути од Солуна ка северу. Зато нека нико не презре Солун, јер је то наш природни и најсигурнији излаз на широко море, веза с Грцима с којима никад нисмо ратовали а од којих смо све научили. Атина се сама препоручује, не само оним што је дала цивилизацији и култури, већ и оним што данас има да покаже – велик и леп град с најживљом политичком штампом, с питомим становницима, са несравњивим поднебљем. Сви неће продрети на Средоземно море, у античку прошлост и у балканску садашњост тим стазама, али се нико неће покајати ако помогне стицају прилика да преко југа иде на запад. А дужност налаже сваком Југословену, па и западном, да посети Косово, једно од ретких светилишта које нам је заједничко.

На Косову су се нашли, после школске године 1913–1914, матуранти из разних гимназија, да заједно освану пред Грачаницом и на Муратовом тулбету. Десило се то да је тај Видовдан значио почетак једног новог рата, највећег у дотадашњој историји. Симболично је било и то што су с матурантима из Србије били и наши другови из Карловачке гимназије, тада још поданици Аустроугарске: као да су хтели рећи да је сада на њих ред да се, са северне стране, придруже процесу ослобођења који је тако касно, али ипак срећно почео. Упознао сам се с многим друговима, али су ми у сећању остали најдубље урезани два Војвођанина и један Топличанин који је матурирао у Нишу и познавао мог старог друга Милутина Цанића. Право откриће били су Милан Кашанин и Светислав Марић, јер су долазили „с оне стране Саве и Дунава“ коју смо навикли да посматрамо као туђину за којом чезнемо и за коју знамо да нас чека.

МИЛАН КАШАНИН

Појам „генерације“ одједном се проширио. Више није обухватао само матуранте из четири београдске гимназије, већ и другове из целе Србије који су хтели да виде тек ослобођено Косово. Још радозналији сам био да видим „пречане“. Понеки примерак доносили су нам ретки наставници у Пироту, нешто бројнији у Београду. Али дотад нисам ниједног „опипао“, као Тома Христове ране, да бих видео како изгледа њихово „ропство“ којег је требало, по званичном учењу, да их ми ослободимо. Младићи које смо видели уочи Видовдана 1914. нису изгледали нимало заробљени. Али њихова радозналост није била мања од наде. Верујем да их је Београд разочарао, а све нас је поразило кад смо видели понеког Србина на Косову. Сама висораван била је савршено пуста. Од косовских божура није било ни трага. Грачаница је доносила утеху, док је Приштина доносила нов пад одушевљења. Официри су нам објашњавали ток битке, положај противничких војски. Војни камиони су нас одвозили и враћали. Калдрма нам је изубијала ноге, чак и нама Србијанцима који смо били навикли на њене џомбе и рупе. У једној школи смо лежали у слами после мршавог ручка. Разговарали смо пожудно кад је стигла вест да је у Сарајеву извршен атентат на аустроугарског престолонаследника.[1] Наши гости из Карловачке гимназије осетили су се у клопци из које можда неће бити излаза. Да ли ће се уопште моћи вратити кући? Онда сам схватио колико је Србија, најужа, између Београда и Врања, нешто безбедно, изван сваке сумње, чисто од свих страних примеса, своје. Лако је била нама, Србијанцима, да Милану Кашанину и Светиславу Марићу[2] обећамо да ће остати међу нама и да им неће бити рђаво. Зар се њихов Вељко Петровић[3] не осећа у Београду, на корзоу, у кафанама и у салонима, као у рају, обожаван и мажен?

И Милан је имао књижевну жицу и таква перспектива није му била непријатна. Утолико више што је био леп, црномањаст, висок, и што је врло течно и лако говорио. Четврти у друштву био је Душан Милачић,[4] из црногорске породице која се доселила у Топлицу пошто је тај округ ослобођен 1877. Ми смо уверавали двојицу Војвођана да ће им бити добро и ако остану у Србији, али су они ипак желели да се врате својима. Тако су и учинили, јер се однос с Двојном монархијом још није

био заоштрио. Кад је рат почео, крајем идућег месеца, сваки од нас отишао је на своју страну. С Миланом сам се видео тек по свршетку светског сукоба, ваљда у почетку 1919. кад су први стипендисти почели да стижу из Југославије. Слао их је Светозар Прибићевић, министар просвете, да би накнадио својим „пречанима“ оно што су Србијанци искористили током рата у Француској. Кашанин се доста тешко сналазио у Паризу. Дуго се није одлучивао да ради за испите на Филозофском факултету. Мислио је да има другу дужност, да проучава живот и да спрема роман који је замислио. И он се брзо оженио, као ја, узео је „нашу“, бар утолико што јој је отац био Црногорац. У ствари, била је Рускиња, врло симпатична млађа жена, Љаља, која му је убрзо дала сина Марка. Ми смо имали девојчицу, а и жене су нам се слагале. Тако смо се посећивали.

Трећа породица, управо трећи пар с којим смо се састајали, били су Вита Марковић[5] и његова Милица. Милан нас је обавештавао о приликама у пречанским крајевима, особито у његовој родној Барањи. Ми о томе нисмо знали ништа и то га је веома љутило, јер су из Београда претендовали да управљају покрајинама о којима појма нису имали. Стално је говорио о Мађарима, о Шокцима[6], о брачном односу појединих народности и вероисповести, тврдио да Срби немају она права која им припадају по историјској заслузи. Трећа невоља која га је морила: сви смо ми изабрали по једну грану којом се бавимо – један медицину, други социологију, трећи права – а он треба да се носи са општечовечанским и светским проблемима, попут несрећног и генијалног Достојевског.[7] Остајао је дуго у постељи и превртао своје тешке мисли. Париз је откривао полако, није се нимало одушевљавао, а Французи су га доводили до очајања. Касније је променио своја гледишта, али су му у почетку била неразумљива Витина и моја одушевљења за све што је француско. Вита је покушавао да га загреје за Бергсона[8] и за оперу „Кармен“ коју је слушао небројено пута, а ја сам му сладио Диркема,[9] Буглеа[10] и друге социологе. Милан је још био сав у постојбини, слабо се трудио да се усаврши у знању француског језика, на предавања из руске књижевности ретко је одлазио. Мислим да је мало читао француску књижевност.

Ми смо се већ били вратили у земљу кад је Милан почео интензивније да ради са Емилом Оманом[11] на Сорбони. Не знам шта је положио, али се убрзо видело да упоредна књижевност неће бити његова струка и да се неће одати професорском позиву. Почео је да објављује приповетке у „Српском књижевном гласнику“. Изненадило је то што теме нису биле нимало светске, што никако није излазио из Барање. Њој је посветио и свој први роман *Пијана земља*. Да се касније одушевио много чим у Паризу, видело се кад је тражио од Геце Кона да корице на његовој

књизи буду беле са црвеним пругама, једном дебљом, другом сасвим танком, као што су изгледала издања NRF („Nouvelle revue francaise"), најелитнија у то доба. Имитација је из београдске штампарије изишла бедно, хартија није била довољно бела, а црвене пруге су падале једна на другу неправилно и изломљено. Друго изненађење је представљала Миланова посвећеност историји уметности, пре свега верског сликарства. О томе је написао докторску тезу и бранио је у Београду. Не знам ко му је помагао, али је доста рано постао један од уредника „Народне просвете", издавачког предузећа Руса Ивановића, који је, конкуришући „Делу" Пере Петровића Врапца, стварао чуда од целокупних или изабраних дела српских, југословенских и страних писаца. У јавним и приватним књижницама, рафови су се пунили плавим, платненим и кожним повезима. Поред Богдана Поповића,[12] Исидоре Секулић,[13] неизбежног Владимира Ћоровића,[14] међу уређивачима био је и Милан Кашанин.

Свој вољени посао нашао је тек кад је, после смрти краља Александра, постао управник Музеја кнеза Павла, не толико због положаја у друштву који му је тај положај обезбеђивао, колико због личне везе с кнезом. Ретко смо се виђали, али сам закључио да често, опширно и корисно разговара с кнезом, естетом и меценом. Можда су улазили и у политичка питања, али Милан је и сувише дискретан да би ма шта поверио, особито једном опозиционару и противнику кнежевом. Милану је пошло наопако кад је кнез отеран из двора и кад му је онемогућено да оствари своје смеле комбинације с престолом. За време окупације, Милан и његова породица су се доста мучили. Није им боље ишло ни кад су дошли Руси и партизани. Музеј му је узео Вељко Петровић, кадрији да утекне и да стигне, да потпише антикомунистички манифест и да се прилагоди новим господарима, да буде вечно млад и под сваким осветљењем леп. Милану се „срећа насмешила" кад су комунисти схватили какво уметничко благо представљају средњовековне фреске у нашим манастирима, кад су почели да их рестауришу и износе у велике европске градове. Био им је неопходан љубитељ и стручњак као Кашанин. Примили су га донекле и књижевници. Кад се славила Бранкова стогодишњица,[15] написао је запажен есеј о „Вуку и Орлу", не толико ортодоксан с гледишта дијамата, али оригиналан и пригодно наклоњен изворном песнику са Стражилова.

После много година без неког додира, особито у породичном кругу, договорили смо се, једног мајског дана 1947. године, идући Хиландарском улицом, да их посетимо у четвртак 15. маја. Упамтио сам тај датум зато што сам баш тада затворен. Поново смо се срели тек десет година касније, на великој изложби фресака у једној од нових хала Београдског сајма. Милан нас је видео у пролазу, поздравио нас као домаћин, што је одиста био, обећао да нас проведе и зналачки нам све покаже. Брзо се

извинио, јер су га зграбили неки новинари. Случај, тај велики мајстор збивања, удесио је да разгледајући наиђемо на Милачића, који се одвојио од својих чиновника из Народне библиотеке да на миру посматра чудесне репродукције још чудеснијих фресака. Замало па да се обнови сцена с Косова поља, 1914. Милан је био у близини, под чаробним сводовима, а Милачић и ја смо морали да напишемо по неколико речи у књизи за утиске са изложбе. Уместо Светислава Марића, који је сада професор на Филозофском факултету у Новом Саду, четврти члан је била Дана, задовољна преко сваког очекивања оним што смо видели. Некад, у Грачаници, духови су нам се срели пред цветовима једне културе која је обележавала тешко робовање наших сељака националном племству. У светлости тих владара и њихове властеле, овековечених фрескама, и само Косово добија једно ново објашњење и један друкчији социјално-историјски смисао. Јавља се поново јеретичка мисао – да пропаст српских великаша на Косову не значи ослобођење за српске сељаке, бар један облик ослобођења?

Милан Кашанин (1895–1981) – књижевник и историчар уметности. Дипломирао на Сорбони естетику и историју уметности. Био службеник Министарства за просвету, кустос Музеја савремене уметности, директор Музеја кнеза Павла. После ослобођења директор Галерије фресака у Београду. Сарађивао у разним листовима, писао књижевне есеје о војвођанским људима, романе.

ДУШАН МИЛАЧИЋ

Мисао о косовској погибији као социјалној револуцији не бих смео да изразим пред једним Црногорцем, ма колико га промениле мало епска средина у Прокупљу и сасвим лирска у Нишу. Због овог познаника с матурантског похода на Косово о Видовдану 1914. распитао сам се и о његовом пореклу, о братству Милачића из племена Куча. Речено ми је да један домаћин није хтео да остави свога госта самог све док га није провео кроз братство „недобрих људи" и извео на прави пут. Можда је то само злобна легенда какве често у Црној Гори шире племена и братства једни о другима, особито кад су суседи. Ако је и тачна, могли су се Милачићи оплеменити у Србији, мада се са Црногорцима обично дешава обрнуто кад се извуку испод патријархалног надзора и изгубе заштиту првобитне организације. Не смем да генерализујем, јер је из Куча[1] Марко Миљанов[2], племенити песник чојства и јунаштва, али и сам збуњен многим примерима који сведоче о супротном.

Душана Милачића пратим од оног косовског сусрета. Отпуштен је из војске у исто време кад и ја, мада је неколико година старији. Учио је у Алжиру књижевност, али не знам где је дипломирао. Једну докторску тезу бранио је у Загребу, о *Теновом позитивизму*. То је већ показивало извесну сумњиву сналажљивост. Био је кратко време наставник у нишкој гимназији, па се оженио нећаком Николе Узуновића,[3] радикалског министра и једног од најимућнијих људи у Србији – ни то није било невешто. Школе се брзо ослободио да би постао управник позоришта у другом граду Србије: тако је почео да шефује. Неколико година је у Паризу био шеф Просветног одељења, у време кад у Француској није било много наших студената и кад је тај положај био богато плаћена синекура. Пошто је врло марљив, искористио је време да напише дугу тезу о *Балзаковом позоришту* и крађу у којој препричава неке Балзакове[4] нештампане драме које је нашао у Арсеналу. Успео је да га изда Ашет, што није могло бити без знатног југословенског финансијског учешћа. Кад се вратио у Београд, био је директор драме у Народном позоришту. То је остао и под окупацијом, мада је био познат као слободни зидар. После рата одржао се петнаест година на положају управника Народне библиотеке, мада му је баш ова потпора опет добро дошла. Већ пре

рата је сазидао велику кућу у Приштинској улици, с неколико станова за издавање. У новој Југославији је превео неколико француских романа, сам написао опсежно и добро дело о *Балзаку* које је издала Српска књижевна задруга, затим једну монографију о *Виктору Иго*у[5] и још једну о *Емилу Золи*. То нису ни мали успеси ни осредња остварења. Ако је и вештина, плаћена је великим радом; ако је и срећа, њене точкове је упорно сам гурао.

Ја немам ни на шта да се пожалим кад је реч о Милачићу. Увек је био крајње пажљив и љубазан. У Француској се нисмо видели, али смо се дописивали. Сарађивао је у „Гласнику југословенске омладине", књижевним чланцима и био један од највреднијих његових растурача међу „Алжирцима" и најтачнији „ревизор". По повратку смо се срели у Врњачкој Бањи, водили смо рачуна један о другоме, али нисмо општили. Он је важио као радикал и био режимски „вечити младожења", уз моћног заштитника и са сигурном масонском потпором. Био је кум Ђуре Ђуровића, такође слободног зидара, накнадно убеђеног монархисте, чврсто утабореног у Београдској општини, касније и на Двору, а потом у штабу Драже Михаиловића. Никад Милачић није стао ни на једну трулу даску, али се није одрицао ни пријатељства са мном. Био је један од првих који ме је посетио кад сам изишао из митровачке казнионе, већ у почетку 1956. Радо сам му узвратио посету, дивио се његовом лепом стану и велелепној библиотеци, с најбољим француским делима, оригиналним издањима, са свим великим тезама са Сорбоне. Сем појединости из његовог живота, које је ублажило присуство једне скромне, нимало министарске домаћице, на тог друга из младости бацала је сенку његова кћи, која је одударала од љубави коју је он показивао према њој. Он ју је лудо волео, за њу све чинио, немилице трошио, радио као црнац да би је слао на море и где хоће по земљи, на дуге боравке у иностранство. Она му је то враћала једном непојамном одбојношћу. С пута се није јављала, тако да се сиромах отац преко наше кћери морао о њој обавештавати. Био је у тој породици и један син, о коме су нерадо говорили, кога је мало ко видео. Те породичне прилике чиниле су да сам жалио човека коме су толики завидели. Питао сам се да ли су крива само деца, или она имају нешто да кажу, или не поштују оца који заузима тако видно место у друштву. У чему је ствар?

Ствар је постала нешто јаснија кад сам погледао у његове односе са службеницима у Народној библиотеци. Од првог дана 1959. окомио се на нашег зета Слободана,[6] с којим је, у позоришту и библиотеци, сарађивао скоро двадесет година. Колико знам, Слободан му није дао никаква повода. Да није био љубоморан што је његов чиновник, скоро двадесет година млађи, изабран за професора на новосадском факултету? Али сам Милачић је могао бити професор у Београду кад год је хтео. Он је то

избегао, зато што је имао сметње при говору, што није „имао рачуна“ у материјалном погледу и што му је, после Другог рата, кад се место упразнило, било доцкан да спрема предавања неколико година, па да оде у пензију. Интересовао се за Слободанову потврду у Београду, али као да се радовао што под ректоратом Боре Благојевића,[7] Слободановог вршњака, до ње није дошло. Управо тада почео је посве необјашњив прогон. Ниједног тренутка нисам хтео да се умешам у тај необични сукоб о коме се говорило по библиотекама и по граду. До расплета је довео сам Милачић, кад је видео да Слободан не даје хране његовој неурастенији. Позвао је Слободана средином октобра исте године, после скоро десет месеци потмуле и отворене борбе против њега, и заштитнички га питао: „Шта је с вама, човече!? Што сте остарили, што сте се опустили, што не пишете, не штампате, не стварате?“ Покушај измирења није био мање необичан него неизазван напад. Ако случај није клиничке природе, остаје да се види да не извире из Милачићевог карактера. Ако није ствар лична, можда је у вези с „недобрим људима“ из једног братства.

Душан Милачић (Мердари, X 1892 – Београд, X 1979) – књижевни критичар, преводилац. Пореклом из места Мердари на југу Србије. Докторско звање стекао је на Сорбони. Кратко време предавао у нишкој гимназији. После женидбе нећаком радикалског првака Н. Узуновића, постављен за управника позоришта у Нишу, а затим за начелника Просветног одељења југословенског посланства у Паризу. По повратку у земљу, именован за директора драме Народног позоришта у Београду и на том положају се задржао током Другог светског рата. По ослобођењу постављен за директора Народне библиотеке. Бавио се превођењем с француског и писањем књижевних студија. Студије: *Le theatre de Honore de Balzac, Емил Зола, Виктор Иго: живот и рад, Стендал* и друга дела.

У Леснову код Кратова нашао сам се такође без нарочитог плана и по туђој иницијативи. Радо сам прихватио предлог да идем за учитеља у јужне, тада смо говорили „у новоослобођене крајеве“. Требало је нешто да привређујем док не будем узет у војску, затим нешто ме је вукло да видим шта је остало од нашег света после петовековне турске владавине. Знао сам да су Бугари тамо стигли пре нас, да су много радили преко егзархије, да се стално потезало питање да ли је Македонија српска или бугарска. Наша четничка акција почела је тек после промене на престолу 1903. године а са школама смо, изгледа, стајали још слабије. Тамо су за учитеље постављали и младе људе с гимназијском матуром, а нашој кући је добро долазио сваки динар. До те мере да је и мој млађи брат пожурио да оде у Галичник, иако је био завршио само пет разреда. Рат је буктао, школе нису радиле, о одласку на универзитет није могло бити речи. Једном сам одлетео до куће мога брата да донесем нешто ствари снаји која се склонила код нас у Пироту, али сам се брже-боље вратио, јер је Београд био тучен са Саве и са земунске стране, на свим странама виделе су се разрушене куће, једна од двеју универзитетских зграда била је срушена, шут од грађевинског материјала претварао се у гомилу бисера и дијаманата на дивном јесењем сунцу. Права јесен још није ни дошла, а Београд је био скоро пуст. Влада се налазила у Нишу, Скупштина такође, као и већина дневних листова. Једва смо се задржали у тада претрпаном граду на Нишави, где су се стицале избеглице са свих страна, плен нишких дућанџија и газда. Мој сапутник и ја журили смо према Куманову и Скопљу, чим смо добили постављење за Лесново близу древне варошице. На првом кораку смо видели да се о њу отимају балканска браћа, јер се једна махала звала српском, друга бугарском, и јер су наше власти с подозрењем гледале на многе домаће људе. На то нам је скренуо пажњу школски надзорник кад нам је давао упутства за рад. Вођа пута је захтевао да не скренемо пут Кратова већ ка Куманову, да одемо до Скопља и пријавимо се тамошњем владици или митрополиту. То је била велика пустоловина за младог социјалисту који је увек био на ратној нози са свештеним лицима. Али није имао куд, кад се већ ухватио у коло с једним калуђером, једним од најчуднијих људи на његовом животном путу.

ДИОНИСИЈЕ БУРКИЋ

Као ђакон манастира у Сукову, недалеко од Пирота, где је преко неколико година службовала Десанка Милутиновић, долазио је такође једном недељно да се разоноди у разговору са студентима и старијим гимназистима. Мислим да је ноћио код Цанићевих, јер је Милутинова мајка обилазила манастире и прибирала „свете људе". Једне септембарске вечери, живо се расправљао на калдрми испред „Балабанове књижаре". Млад, онизак и плећат калуђер, са широким црним шеширом који је често скидао, с лепом смеђом гривом и негованом брадицом, врло гргуравом, на белом и фином лицу с нешто великим јагодицама, с великим јасним челом, више је слушао него што је говорио. Још више је пажљиво посматрао сваког ко нешто казује, испод натуштених обрва на оштар и неправилан лук. Очи су биле два омања светла кестена. На јасној месечини свачије лице се лепо распознавало. Набирао је обрве, спуштао браду на прса, тај мрки калуђер о коме смо толико слушали. Ја сам га тада видео први пут. Нешто сам рекао, и његов поглед ме је фиксирао. Мало после је ставио руку на моју десно раме: „Чујте", то је била његова узречица, „ви ми се допадате!" Мене је занимао већ зато што је био калуђер, први кога сам срео, и што је важио као учен. Рекли су ми да није као други – ни ждероња ни простак. Носио је затворенољубичасту мантију од листера који се пресавијао. Социјалисти су „калцане" мрзели далеко више него попове, али овај није изгледао ни мрачњак ни мангуп. Давао је утисак интелектуалца, особито под уметничким шеширом с великим ободом. Што је најважније, кад би проговорио, није помињао ни цркву ни религију, него се упуштао у филозофију. Најзад, није ни био прави самостански беспосличар, пошто је служио као учитељ.

Кад смо се ближе упознали, након неколико разговора у још ужем кругу или удвоје, позвао ме је да идемо у нове крајеве као привремени учитељи. Он је био из Беле Цркве и свршио је Карловачку богословију. Нисам сигуран да није свршио обичну гимназију и да је од Душана постао Дионисије зато што је мислио да ће у неком богатом манастиру слободније моћи да филозофира и да се бави својом драгом теозофијом. О својој прошлости није волео да говори, још мање

је пристајао да критикује духовнике. У Нишу су нас лако послали на југ. Владици у Скопљу није ишао из поштовања, већ да испослује за нас двојицу бесплатан стан и јефтину храну у манастиру. Варнава,[1] онај исти који ће се као патријарх 1937. борити са Стојадиновићем[2] и Павлом[3] и умрети као нека врста мученика усред битке за и против конкордата – љубазно нас је примио и одазвао се Буркићевој молби. Мене је све то веома занимало. Скопље сам већ видео о Видовдану исте године, приликом одласка матураната на ослобођено Косово. Ново је било Куманово, славно после чувеног турског пораза 1912.[4] Ново, али извор првих разочарења: нашли смо мало чега словенског, још мање српског, бар за време које смо му посветили. На коњима смо ишли до Кратова. Журило нам се да сјашемо испред задужбине Деспота Оливера[5] и да видимо своје ћелије у манастирском конаку. Дионисије је већ знао да се у лесновском манастиру налазе најлепше фреске с великим портретима цара Душана и царице Јелене: за мене су у то доба фреске биле шпанска села, манастири легла мрака, калуђери штетне бадавације. Како је овај просвећени човек могао да живи у томе свету?

Игуман се звао Герман и био је прави Грк. Крупан, достојанствен, с ретком проседом брадом, мастан око врата и на ивицама рукава, али врло интелигентан. Знао је доста добро наш језик, а с једним од калуђера, дебелим плавим „мађаром“ (куваром) говорио је српски. Трећи „духовник“ био је један малоумни и сакати у руку Старосрбијанац или Македонац. Имали су и једно момче из околине као црквењака. Добили смо сваки своју ћелију, једну поред друге, с тврдим постељама, великим легенима за умивање, скоро за купање, на чему је Дионисије нарочито настојао, пошто се преливао водом сваког јутра. Ја нисам хтео да будем „доњи“ и одмах сутрадан почело је телесно подвизање у прању и гимнастичким покретима, у дубоком дисању и крутом држању главе. И један и други смо држали отворен прозор целе вечери док смо читали сваки у својој ћелији, при малој лампи коју је често гасио ветар. Калуђери су нас упозорили да до села силазе бугарске комите, али ми се нисмо уплашили: неће ваљда на просветне раднике, заборављајући да смо бугарској пропаганди баш ми боли очи. Село је крајње сиромашно. Поље је мршаво а главни приход долази од воденичног камена који ваде из пешчаног брда за које се залепило Лесново.

За мене је сваки дан доносио нова искуства, али ме је највише изненађивао мој колега. Био је себичан и љубоморан. Нимало ми није помагао у учитељском позиву за који ничим нисам био припремљен. Дао ми је први разред, мада је знао да је он најтежи. Ја сам умео да „радим“ с ђацима, па и с млађима, али не са сасвим нејаком децом. Њему је школа била сасвим споредна ствар, а главно је било да се расправља

и препире о идејама и филозофским правцима. Ја и ту нисам био поткован. Срећом, он је имао доста књига на немачком, па сам полако улазио у област за коју се он загревао. Био је спиритуалиста, скоро спиритиста. Јоги, Ани Безант, Едуар Шире, Ниче, астролози, хороскопи – били су његова велика страст. Улазио сам у све то да бисмо могли дискутовати, али се нисам одушевљавао. Он опет није прихватао мој материјализам, још мање марксизам. Необично самоуверен, имао је обичај да каже: „Ја тако мислим, и тако јесте!“ Ипак га је збуњивало што сам ја, са својих деветнаест и по година, имао одређене погледе, што сам водио тако дисциплинован физички живот, што сам толико обавештен на пољима где је он био слаб. Још више се чудио што имам одређене идеје о друштвеном покрету који треба да преобрази свет. О политици није знао скоро ништа, а ја сам сипао као из рукава имена, датуме и бројке из наше друштвене и државне праксе. Уз телесно подвизање дошло је духовно, на које сам доцније мислио кад сам код Горког нашао причу о руској партијској школи на Каприју.

Правили смо и заједничке планове. Хтео је да покрене један часопис за филозофска питања. Замишљао је да ја водим рубрику оцена, приказа и бележака, пошто знам језике и лако рукујем књигама. За себе је резервисао теоријски део, изворан и новаторски на идејном пољу. Кад је тражио да кажем како замишљам свој будући рад, ја сам обележавао обрисе, али нисам видео појединости; знао сам смер, али не и садржину акције. Узимајући моју судбину у своје руке, понекад ме је величао, други пут ми оспоравао снагу која се не обазире ни на шта и мрви све пред собом. „Да ли бисте, кад идете да држите јавно предавање, помогли човеку који се угиба под теретом? Ја не бих, јер би то смањило моју енергију за главни посао.“ Није допуштао никакву сентименталност ни болећивост. Питање љубави га је веома интересовало, али ми се никад није поверавао. Полну потенцију сматрао је најсигурнијим доказом о нечијој духовној моћи. Није објашњавао да ли треба сублимисати ту потенцију или је трошити и на који начин. У такве разговоре се није упуштао. Од свега се најчешће задржавао на мојој будућности. „Чујте, ви ћете створити нешто према чему ће Скерлићево дело бити маленкост!“ Можда је то био само израз пркоса према мом тадашњем обожавању Скерлића. С њим се никад није знало.

Растали смо се 31. децембра, кад сам добио позив пиротског војног округа да дођем на регрутацију са својим годиштем (1895). Поново смо се нашли у Паризу, у јесен 1916. То више није био исти човек. Ни помена о његовој надменој сигурности. Био је збуњен, изгубљен, без укусно сашивене мантије, у потпуном „цивилу“ који га је срозавао, без плана и без изгледа. Ни дим није остао од његових великих амбиција. Да ли је отишао у Америку, или је умро у некој париској болници?

Никад ништа нисам чуо о њему. Није много боље прошла ни друга појава која је у Леснову пратила моју манастирску самоћу, невидљиво.

Дионисије Буркић (? – ?)– монах. Световно име Душан. Пореклом из Беле Цркве. Завршио богословију у Сремским Карловцима. Једно време службовао као ђакон у манастиру Суково код Пирота. У време Првог светског рата боравио у Паризу (1916). Касније отишао у Америку.

РАДОЈКА МИЈОВИЋ

Сестра Милорада Мијовића, једнога од студената-социјалиста, с којима ме је упознао Никола Богдановић. Трећа Радојка у моме животу. Велика, озбиљна, бледолика и отмена Рада, такође социјалисткиња, са свршеним седмим разредом. С родитељима, братом и млађом сестром Љубом напустила је бомбардовани Београд и склонила се код свога тече, учитеља Боже Николића – Бате који је становао са својима у предњем, већем делу наше куће. Ако је Ниш био препун избеглица, ни Пирот није био без необичних гостију. Кад сам дошао да се пријавим за војску, Мијовићеви су већ нашли стан негде у старом „Боклуџету". Упознали смо се већ у јулу, кад су становали под истим кровом. О мени је већ нешто чула од брата. Долазила је под наш трем иза куће, разговарали смо, шетали. Не много, јер је она тада имала само своју црну гимназијску „кецељу" и мало се појављивала. Из Леснова сам јој писао и од ње добијао лепа, другарска писма. Међу социјалистима је било обавезно „драга другарице", „драги друже", без ичега више. Приступачније је била млађа Љуба, плава, наивна, живља, нимало слична замишљеној и поноситој црнки чијим пријатељством сам се поносио. Љуба је изненада умрла кад сам био далеко од Пирота, а ја сам „Радничким новинама" написао тако топао и расплакан некролог да уопште није штампан.

Кад смо се поново нашли у јануару 1915, обоје смо били завијени у црно – она због сестре, ја због брата. Није више долазила у нашу кућу, јер јој је било доста плача и кукњаве у властитом дому. Милорад је био на Јадрену, и није било вести о њему. Мајка и она седеле су крај пећи као сиње кукавице. Посетио сам их и захвалио се Ради за лепа писма којима је зачињавала моје читање, разговоре с Дионисијем Буркићем и непријатни рад с дечицом из Леснова и малог села иза брда, која су долазила боса по снегу, ниском и пролазном, али ипак снегу. Задржавали смо их у учионицама по цео дан, да би се грејала. Ни ми ни она нисмо имали никаквих учила, а мој управитељ није ни мислио да треба да покажемо неки успех. Из среза нас нико није обилазио. У манастиру је храна била оскудна, али никад нисмо били гладни. Кад сам добио вест о братовој погибији, лутао сам сам по гребену брда и мора да су сељаци мислили да имају суманута учитеља. С Радом о тој смрти нисам говорио, али ми је

речено да је кирајџијама у нашој кући било неиздржљиво. Кад би престала да нариче једна жена, почињала је друга. Стишале су се кад сам ја дошао. Видео сам да знају, пошто су све четири биле у језовитој црнини; оне су мислиле да ја не знам и ништа нису говориле. Чак су замолиле рођаке да не помињу несрећу, у жељи да ме поштеде. Код Мијовићевих сам могао да испричам како сам примио натраг своје новчано писмо с грозном речи преко средине. Али зато смо сви ћутали о Милорадовој судбини. Радин отац, стари начелник, није се ни појављивао. После неколико недеља, напустио сам Пирот, отишао у Ниш да бих се вратио на своју дужност пошто ме нису узели у војску. Постојала је наредба да се сви учитељи са службом на југу упуте у своја места.

У мају 1919. Рада ме је нашла у Малабрију, на прехрани код америчке мисије. Дошла је да студира медицину. Можда је помишљала и на неки ближи однос са мном. Ја сам се већ био верио и то сам јој одмах рекао. Током целог избеглиштва нисам ништа чуо о њој и њенима. Никакве обавезе нас нису везивале, али и ја и она смо жалили што не можемо бити заједно. Импоновала ми је својим уздржаним темпераментом, а волео сам њену лепу главу и диван стас. Нажалост, она је носила у себи неку тајну бољку, од које је можда и долазила њена тамна боја. Посетили смо је у мајчиној кући у Београду кад смо се вратили, али то је било последње виђење: постала је лекар, живела је у Београду. Умрла је после неколико година, неудата. Не знам шта је било с мојим писмима, а њена су пропала у одисеји која је настала с поновним одласком у Македонију.

Радојка Мијовић (? – ?) – лекар. Завршила седам разреда школе. Социјалисткиња. Студирала медицину у Француској после Првог светског рата. Касније радила у Београду као лекар. Рано умрла.

У Радовишту сам се нашао такође туђом вољом. Начелник Министарства за основну наставу, кад се пријавио за повратак у Лесново, сетио се неког акта у вези с мојим именом. Питао је секретара шта то беше. Овај рече да је школски надзорник из Радовишта молио да ме упуте на ред у то гранично и бугарско место „да би појачао наш национални утицај". Изгледа да је Никола Касапић нешто крупно о мени написао, пошто је начелник питао: „Ти ли си тај Драгољуб Јовановић?"

Знао сам да је то било Десанкино „масло". Дописивали смо се и она је жалила што одмах нисам тражио Радовиште, где се она налазила са својом другарицом Босиљком Тасић, која је била удата за колегу из Неготинске Крајине. Овога пута, према левој обали Вардара кренуо сам из Велеса. Иако је био јануар, киша је била врло пријатна. Сигурно се варам, али ми се већ јашући ка Штипу, затим ка Радовишту, гледајући чувени македонски „афион", чинило да пролазим кроз шарена поља покривена крупним маковим цветовима. У великој, некад турској кући, становао је на спрату надзорник Касапић, са женом, свастиком и бебом, коју су по руском начину звали Верочком. У кући је све одисало руским духом. Надзорник је за све три жене био Хрипушин, по имену личности из неког романа. Свастика је била Мила, за Верочку Миње. Госпођа Босиљка је била Боска. Само Десанкино име нико није ни улепшавао ни скврнавио. И ја сам за све био само Драгољуб. Уступили су ми, за рад и за спавање, кабинет школског надзорника, с комплетима „Српског књижевног гласника", с много плавих књига Српске књижевне задруге, с „Просветним гласницима" из разних година, Бекловом *Историјом цивилизације,* у преводу Боже Кнежевића, и великим оригиналним делима његовим која нико не чита, јер су биле приступачније његове „Мисли". Могао сам да читам и пишем у самоћи, кад и колико сам хтео. Рај је био тим потпунији што је у соби преко пута била Десанка, учитељица из пиротског Сукова, седам година старија, велики морални и естетски ауторитет за мојих двадесет година, као што је била политички ауторитет за мојих петнаест година. Једно време, она је нехотице мој рај претворила у пакао, најдубљи у који сам икад сишао, бар ако се суди по једној великој свесци у којој сам водио свој сентиментални дневник.

ДЕСАНКА МИЛУТИНОВИЋ

Ако би неки марљив библиограф хтео да зна ко је „Д. Милутиновић“ испод неких чланчића у париском „Гласнику југословенске омладине“, само од мене би могао чути да је то био мој псеудоним, узет из поштовања према жени која је извршила пресудан утицај на мој карактер у најосетљивијим годинама. Кад сам био у четвртом разреду гимназије виђао сам је скоро сваке суботе и недеље. Преко распуста била је у Нишу код оца и сестре у улици Облачића Рада. У току идуће школске године, већ нам је признавала да није могла да живи без тих долазака, јер је тада, како је говорила, „пунила свој акумулатор“ душевном енергијом, да би могла да издржи на селу. У току идућег распуста, често сам је посећивао у Нишу, пошто сам становао код доктора Богдановића. Виђали смо се и кад сам био у шестом разреду. Из Београда сам јој писао, а по њеној препоруци сам посетио неке њене пријатељице којима је причала о „малом Драгољубу“. Једна од њих, сећам се, Смиља Ђаковић, зачудила се кад је видела моје бркове седмошколца и рекла ми да изгледам као да имам двадесет четири године. О томе и сведочи једна слика с дугачким сакоом, новим оделом које ми је брат сашио по тадашњој моди. Сестра Перице Иванковића, симпатична Нина, кроз смех је истицала да сам више сликао капут него себе. Десанка је неко време службовала у неком неготинском селу, била болничарка у Битољу за време Брегалничке битке и сместила се у Радовишту.

Није ми одмах признала да је мене у ствари позвала у помоћ, јер се осетила не само усамљеном него и некако угроженом. Никола Касапић је био човек који јој није нимало одговарао. Велики Србин, радикал, то је онда значило реакционар и опортунист, нешто противно њој која је била социјалистички идеалиста најчистије врсте. Госпођа Боска је у њему заволела лепог мушкарца, плавог, са одиста руским очима. Био је висок, стасит, са онда кокетним брковима, весео, увек добро расположен, с гласним смехом од кога се орила полудрвена кућа са широким ходницима и доксатом. Свој смех је најрадије хранио Десанкиним неразумним маштањима, неоправданим критикама, чудним идејама: бар тако је он називао све што би она рекла. Госпођа Боска се ретко солидарисала с њом, или се само тихо смешила остављајући је да се сама носи

с њеним самопоузданим, свемоћним мужем, који је био као петао међу три жене и једном женском бебом. Имао је политичких амбиција, на свој начин је тумачио догађаје, бранио владу коју је Десанка нападала, њу називао ћурком, малтене будалом. Госпођица Мила је само радила у кухињи и око детета и није давала гласа од себе. Хрипушин је давио Десанку, беспомоћну а пркосну. Да појача своју позицију, мислила је на мене, а успела је све да заинтересује за дечака с којим се вињала или дописивала неколико година.

У почетку, наш однос је био чисто интелектуалан. Сваког дана смо сами шетали по радовишким брежуљцима. То су били врло срећни дани. Ја сам се дописивао с Радом Мијовић и њеном сестром Љубом, особито кад је она отишла најстаријој сестри у Призрен. То је било доба кад су из Србије многи силазили на југ, из радозналости, нужде, интереса. Ствари су добиле други изглед кад се у нашим шетњама нашао други млади учитељ, мој вршњак, Брана Манојловић из Крњева код Смедерева, брат музичара Косте Манојловића.[1] Нешто виши од мене, јачег састава, леп, умиљат, помало стидљив, не врло речит, али осећајан. Јуначио се са својом камом у камашни, грдио Бугаре који су убацивали комите, сам претио да ће ићи да се бије, али не на фронту, него баш ту, на граници, с тим безочним комитама. Десанка се слатко смејала његовим младићким изливима национализма. Она и ја били смо на истој политичкој линији, па је Брана био усамљен и помало смешан. Како која шетња, Десанка је била све мање офанзивна према Брани, све се слађе смејала, окретала се више на његову него на моју страну. У априлу, ја сам почео да бивам љубоморан, мада нисам имао ни права ни видног разлога. Осећао сам се сувишним у тим шетњама. Био сам као млађи брат који прати сестру на њеним изласцима с драганом. Љутио сам се на Десанку што је постала неозбиљна, што више не говори о болници и болесницима, о тешкој ратној ситуацији. Био сам бесан на Брану што више не помиње ни Бугаре ни комите, ни „бугараше“[2] у Радовишту, које је Вук Поповић сабирао у нашој празној школи и предавао на батинање својим сејменима. Гадиле су ми се „бљувотине“, како су ми тада изгледале реченице без смисла, глупе ситнице, нејасне алузије којима су се њих двоје неурачунљиво смејали. Једног дана ми је досадило да их пратим ћутећи, пасиван и заборављен. Уздрхтао сам и плануо: „Хоћу да цркнем!“ Обоје су заћутали и до краја шетње више нико није проговорио ни реч. Сутрадан нисам изишао с њима. Десанка ми ништа није говорила, нити је коме шта причала. Пред укућанима све је ишло као обично. Ја сам остајао да читам, изговарајући се на разне начине што више не шетам с Десанком.

Постало је неиздржљиво. Молио сам надзорника, који је био управник болнице, у којој је Брана био комесар а ја магационер, да одем на

неколико дана у Пирот. Опет сам се видео с Радом, али сам мислио на промену код Десанке. Вратио сам се половином маја 1915. а 1916. сам почео да водим дневник. На првој страни сам себе прекоревао што сам преувеличавао све у вези с Браном, што сам претеривао, окривљавао себе што сам „вршио свирепу вивисекцију тела чији је сваки нерв жив, чији сваки мишић вибрира под оштрим ножем анатомским".* Идућег дана сам осетио потребу да пишем Ради, али овога пута Десанка није добила писмо да прочита као раније.

Рада није могла да разуме о чему говорим кад сам писао да „окрећем главу од невеселих призора, гушим непријатне мисли, бришем трагове од нечег што је минуло, заборављајући оно што не пролази, упијам се у оно што пролази". Тражим утеху гледајући „поља уцветала белим и љубичастим маковима, четама пурпурних булки којима је величанствено залеђе непожњевено зелено жито". Таласава поља јечма и пшенице поредио сам с „блеском језерске воде која је достојанствено спокојна, али се гиба под лаким дахом вечерњег поветарца, на месечини". Разливена жива, растопљено сребро, хармонични таласи једног малог мора... Но „људи никад не дају оно што се зове непомућена радост и жива срећа. Гледани с једне стране, у један мах, они се дижу као плаветна планина која је лепа због своје даљине; гледани у другом моменту, они су у блату баналности..." Шта ли је сирота девојка нашла у овим редовима сем празних речи. Ипак су морале да је збуне два последња реда: „Благо онима који могу да забораве. То је једино блаженство, за мене."

Истог дана, 17. маја, дошло је до објашњења. Десанка ми није замерила онај испад пред Браном. Рекла је да немам право на то, ни према њему, ни према њој. Записао сам да сам „дошао на мисао о самоубиству, први пут у мом животу". Наредних дана сам опет себе корио, њој одобравао, налагао себи да се задовољим оним што хоће и може да ми да. После ми се чинило да се она заситила мене, да се прибија уз новог човека, друкчијег, да тиме у ствари бежи од себе, да се срозава, да мени замера што сам себичан, да није задовољна мојим залагањем у болници, да ми не опрашта што у данима народне трагедије „радим свој посао", читам и пишем, „као да данас ико ради свој посао". То је била тешка лекција, као и она кад сам ја, пролазећи поред тамнице изнад речице, у којој су се гушили затвореници и наизменично долазили на прозор

* И онда, једна самооптужба, у самообмани: „Ја сам крив за све. Она је увек велика, увек на висини своје лепоте, увек пуна љубави за све што вреди. Како је добра она!" Али већ у идућем реду, сасвим романтично, дечачки: „О, не, не! Није тако! Даље од мене, празна утехо. Ништа, ништа није у стању да поврати мени благо њене наклоности, ништа ми не може повратити њену тиху љубав за оно што је моје и лепо, одушевљење за оно што она воли у мени, јер га сама нема."

да дишу, рекао „благо нама што нисмо тамо“, а она ми јетко одвратила: „Боље реци, тешко онима који су тамо!“ Те две опомене су ме дозвале свести о „страховитој кризи човечанства“, о губитку Ваљева, о предаји Пшемисла. Улазећи дубље у њену душу открио сам формулу „све за другог; ништа за себе“. Сваки њен поступак, цео њен живот сводио сам на ту формулу. Али ми се у исти мах учинило да је она врло уморна, да рђаво памти, да је расејана, да може да превиди, да себе доводи у комичан положај.

Она, с друге стране, не испушта ниједну појединост из разговора који је волела, ниједну цртицу из карактера који студира, ни „сићушну ознаку из психолошког стања на које она обрати пажњу“. Рад јој није у бићу, она може да сањари, али уме да се концентрише на један посао. Сада је била уморна (28. мај). „Очајна, уморна.“

Месец и по дана је радила интензивно у болници, па је једва чекала да оде у Ниш. До новог разговора дошло је 8. јуна, али у дневнику су на тој страници само линије испуњене цртама, повлакама, са свега неколико речи: „Унутрашњи живот... Ја... Код мене... Тугаљиве ствари... Не може се говорити... Није истина оно што се каже... Дискретност...“ Забележио сам: „Дискретност је услов за заједнички живот – и за пријатељство и за љубав.“ Ако се ипак мора говорити, онда мало, о себи врло мало. Или бар избећи директност. Отишла је 15. јуна. Ја сам се осетио одбаченим, али сам почео да мислим о догађајима.

Руси су испустили своје Ваљево: „Лавов је прешао у немачке руке. Хоће ли и они имати свој Рудник (да зауставе Немце)? Хоће ли и они имати свој 20. новембар (1914)?“ „Радничке новине“ су писале да, после немачких победа на руском фронту, принуђују Румунију и Бугарску да стану на њихову страну. „Криза је у овом тренутку велика, за Србију највећа, и човека обузимају тешке и суморне мисли.“ Претпостављао сам да је то писао Душан Поповић, 16. јуна. Ускоро ми је случајно пало у руке Бранино писамце у којем јој се обраћа с „мила моја“ и говори јој „ти“, док су преда мном били на „ви“. Слао јој је једну своју причу у којој је „Туга“ било наслов за једну љубавну исповест, у вези с растанком (било је датирано на Бадњи дан 1914). Брана је пао у постељу, као многи у то доба. Није био у питању трбушни тифус, или га је прележао. Кад је Србија пропала, отишао је на Солунски фронт и храбро погинуо. Нисам могао себи да опростим што се хладнокрвније нисам уклонио пред тим добрим човеком, али имао само нешто мало више од двадесет година.

За своју себичност убрзо сам свирепо кажњен. Тринаест дана после одласка, Десанка је умрла у Призрену. Од трбушног тифуса умро је и Љуба Мијовић. Дан пре тога, писао сам Николи Богдановићу из Ниша

пркосно писмо: њему за инат хоћу да читам *Пропорције* Боже Кнежевића,[3] па и младог социолога за кога он није марио, Живка Јовановића.[4] Ипак сам му обећавао да ћу узети да читам *Логику* чим је довршри Крсто Бојовић, филозоф Санџаклија, чиновник у срескоj управи с којима сам заједно учио енглески језик. Али сам истакао да „Вашу физику" не могу да прогутам, док сам Вашу *Логику* прогутао. Тражио сам му Емерсона, под условом да га „изволи намазати зејтином", *Историју филозофије,* молио га за *Demokratie und Kultur*[5], а особито да ме „услужи дивним *Lierom*". То је био *Muller-Lier*[6] с којим ме је зближио један старији студент, који није био социјалиста, ако се не варам: Синиша Буђевац, који је погинуо у рату. =0 јун[7] је у дневнику обележен као „страшан дан". Читао сам Скерлићев чланак „Начело солидарности", кад је од куће стигао пакет с доставницом на чијем купону је мој брат Аца ставио вест о Љубиној смрти. Десет страница дневника испуњено је тугом и болом за том дивном девојком. Тек тада сам схватио да сам „Раду хтео за пријатеља, али да сам Љубу волео као друга, као другарицу". У билансу, „Десанку сам лудо изгубио", с Радом не могу да се сложим, јер је некако у страну од мене, али врло далеко, нисам за њу, ни она за мене, „далека и туђа као лепа звезда која зна да је лепа из даљине, тајанствена, увучена, не у себе, него скоро иза себе". А љубави је било „у једном младом срцу, у једној дивној души. Љуба је била способна да воли, рођена за љубав, створена да воли и да је воле." Тада је „Радничким новинама" отишао онај некролог за који је Никола цинично јављао да се „прошверцовао код војног цензора, али не и код цензуре Р. Н." Није хтела да пусти некролог: „Непријатно, али корисно."

Остао ми је само Никола. У подужем писму од 18. јула назвао сам га „једиником" и, мислећи на Десанку, додао: „Оно што сам раније рекао неком другом, не разумевајући шта говорим, данас осећам да могу рећи само Вама: В...[8] и нико." У исто време, јављао сам да је време, „најстрашнији и најблаготворнији чинилац, утицало и на мене... Успео сам да се смирим, не знајући ни сам како и зашто". Није извесно да ли сам ово писмо послао, јер сам врло чист рукопис нашао у својим хартијама. Али десет дана касније, и у дневнику је стајало да му се „враћам намучен и умирен. Време је учинило своје". Поглед ми се окретао, с душевног фронта, на војнички, руски и особито српски, наш. Под тим притиском, моје сећање на Десанку се избистрило и вратило се на тиху другарску љубав, пуну поштовања према њеној моралној личности. Схватио сам да њени парњаци у животу нису сентиментални љубавници, него велике жене као Милица Јанковић,[9] с којом ме је упознала у Београду, и као Надежда Вељковић, њен велики ауторитет, до које никад нисам дошао. Бугарска окупација нас је и физички раставила, као што је рат однео и Брану Манојловића.

После рата, она је чула да водим неку акцију, ван радничког покрета у коме су доминирали комунисти. Пошла је с њима, као и скоро све српске социјалдемократе, али се врло брзо повукла. Удала се за Руса, емигранта и свештеника, што је било у њеном стилу. Неко време су заједно били учитељи. Добили су једно плаво девојче и дали му име Вера. У Нишу сам их видео, као и њену добру сестру, правог анђела чувара. Десанки није било јасно шта ја сада хоћу: какво је то интересовање за сељаке? Посетила нас је у Београду, али се веза није обновила. Кад сам напустио Београд у пламену, 6. априла 1941, никога нисам нашао у Лесковцу, па сам у Нишу потражио њих. Међутим, и они су побегли из бомбардованог града. Било је то на мој четрдесет шести рођендан: тридесет година је прошло од првих пиротских дана с Десанком. Где је била да види „свога малог Драгољуба"? Кћи јој је била комунисткиња, касније информбировка, хапшена, гоњена, све док се није смирила у Сарајеву као чиновник чувеног музеја. После су је послали по сличном послу у Дубровник, па је и Десанка отишла тамо да проведе своје старе дане. Касапићеви су се развели још пре 1941. Никола је био једно време начелник Министарства просвете и можда је налетео на неку млађу учитељицу. После Верочке, добили су сина, кога ми је госпођа Боске довела 1945. кад је изгледало да ћу имати неки утицај у власти. Никад нисам видео, сем на сцени, њихову млађу кћер Наду, познату београдску глумицу. У ратној хуци се изгубио и мој радовишки пријатељ Крсто Бојовић, тмурни и племенити медвед – филозоф. Дуже је трајао само однос са Илијом Петровићем који је кроз Радовиште такође прошетао своје студиозне кратковиде очи.

Десанка Милутиновић (Ниш, 1886–?) – удата Федоровна. Учитељица. Рођена у занатлијској породици у Нишу. Завршила учитељску школу у Београду. Службовала у Неготинској Крајини и Сукову код Пирота. Социјалисткиња. За време Првог балканског рата била болничарка у војној болници у Битољу. После рата живела и радила у Радовишту у Македонији. Први светски рат провела у Србији. Од Октобарске револуције постала комунисткиња. По уједињењу се удала за руског свештеника емигранта Виктора Федорова, али се доцније развела. Једно време радила у топличком крају. Касније с кћерком Вером живела у Дубровнику. Из поштовања према Десанкиној личности, Драгољуб Јовановић, њен друг из младости, објављивао је чланке у париском „Гласнику југословенске омладине" под псеудонимом Д. Милутиновић.

ИЛИЈА М. ПЕТРОВИЋ

У Београду смо се знали мало, али смо се зближили на македонском југу. Ни он није узет у војску у јануару 1915. па се из свога драгог града на ушћу Саве, у коме је чуда правио зачикавајући професоре и бунећи ђаке, повукао у кућу предоброг оца и опаке мајке. Ни у Радовишту се нисмо много дружили, јер ни он ни ја нисмо имали времена за разговор. Из његове богате библиотеке добијао сам француска дела, особито књижевно-психолошке студије Пола Буржеа.[1] Његову природу сам разумео тек кад сам сазнао какви су му родитељи. Отац је потицао из јасеничког села Божурње, из краја који даје најелитније сељаке, не само у нашој земљи, него и у свету. Он је био крупан човек. Цариници су у то време носили генералске плетенице и он је многе војнике запрепашћивао на улицама којима генерали не пролазе: усправљали су се као кипови, а он је мирно отпоздрављао. Почео је као трговац, радио са стаклом код великог Аћимовића, који га је узео за ортака, слао га и у иностранство. Неки су чак мислили да ће му дати своју стаситу кћер Даницу, која је Јеврему Жујовићу изродила три сина. Тај отац Илијин, чије М(ихаило) никад није испустио, подарио му је своју племенитост. Али је по другим особинама личио на мајку, такође Даницу, која је била кћи Цинцарина Стерије Јанковића из Тетова. Кад је на Бањици имао брадицу, коју је ухватио његов друг Драшкоци, био је исти Стерија. И овако је његов орловски нос на оштрој физиономији одавао несрпско порекло. Од мајке је наследио нарав, мада је није волео нити поштовао. Она га је тукла немилосрдно, истеривала му потоке крви из носа. Кад су јој се измакли Илија и сестра његова докторка Јелица, своје ћуди искаљивала је на млађем сину Милану и на његовој жени. Илија је знао да је тежак околини, али је говорио: „Шта могу, и они су тешки мени!“

У Паризу смо, за време рата, сазнали да је Илија у заробљеничком логору у Болдогасоњију. Комитет за помагање студената заробљеника – с Владом Павловић,[2] Савком Поповић и Хасаном Репцем,[3] у коме сам ја био потпредседник – слао је пакете и Илији. Писао ми је неколико пута. Из ослобођеног Београда јавио се друкчије, не мање чудно,

потпуно у његовом стилу: уређивао је часопис „Дан“,[4] хотећи да каже да је прошло време мостарске[5] и бечке[6] „Зоре“, а власник и финансијер му је био нико други до Драгослав Јевђевић. Јесте, онај босански хајдук који је пре тога, можда и тада, у Новом Саду држао бар с лаким женама, уређивао и издавао фашистички „Видовдан“,[7] пошто није направио политичку каријеру са Орјуном,[8] онај који је за време Шестојануарске диктатуре помагао Александру и још више Петру Живковићу, а после краљеве погибије приводио Југословенској националној странци, такозваној Јенеси, дивне српске сељаке из околине босанске Рогатице, онај који је за време друге окупације био Дражин „хроми генерал“ кога су грдно уважавали Талијани и коме још пружају гостопримство, ако није напустио своје левичарске идеје. Само, он је човек који је веровао, наивно, да може да искоришћава људе и ситуације за своје, мислио је (опет наивно) – комунистичке сврхе. У ствари, њега су други искоришћавали, док најзад није изгубио главу без потребе и без признања.

У један мах хтео је и мене да искористи. Тада је показао колико је поштен и простодушан. Веровао је да је комунист и стално се трудио да служи радничкој класи. Није се одвојио ни од нас земљорадника, јер је много полагао на сељачку крв свога оца. Веровао је да може нешто да уради с Божурњом и Јасеницом. По теоријским погледима могао је бити комунист, али не и по своме непокорном и ћудљивом темпераменту. Партија му није одговарала ни по атмосфери ни по дисциплини. Још мање је био створен за земљораднике. За њега је било главно да буде активан, да се бори, да се рве. За време диктатуре, понудили су му да уђе у наш леви земљораднички покрет, јер је „изгубио везу с партијским апаратом“. Насмејавши се, Илија рече: „Нећу да се лажемо!“ И смејао се грохотом, јецајући хистерично и заносећи се. У тој сцени је цео Илија: наиван, поштен, часовит, а неспособан да мирује. Мислио је да може бити час у једној, час у другој странци, кад му како погодује. Ипак није случајно дошао на идеју да приђе нама, макар привремено. Ми смо често бивали заједно и сарађивали и пре и после ове чудне понуде. Можда нигде није наишао на веће разумевање за његову чудну природу него баш у нашој средини. Нигде није сигурније излагао своје планове.

Ми смо још били у Паризу кад је он полазио за Америку, с госпођом Мортон која је повела известан број наших студената. С њом се убрзо посвађао, јер није могао да сноси њену патронажу. Остао је усред Новог света без средстава, препуштен сам себи. Отуда је много писао за „Нову Европу“[9] др Милана Ћурчина,[10] с којим се касније окумио. Мени је слао лепа писма и радо се одазвао да напише чланак за

алманах Групе СКА „Генерације пред стварањем“.[11]* Послао га је из Вашингтона, где је с великим успехом радио у Конгресној библиотеци, најпре спремајући докторат, затим као службеник, за хлеб. Ја сам Илијином чланку ударио наслов „Америчка школа енергије“, јер је то одговарало нашој потреби.

Тамо је сам штампао збирку песама „Борци и бегунци“ и једну студију о „онима који не осташе овдје“ него одоше у Америку, посебно о нашим свештеницима с оне стране океана. Ускоро је побегао у Америку, јер његова велика љубав за лепу и фину Бојку Белодедић није наишла на одзив. На Универзитету Колумбија у Њујорку положио је испите за Филозофски факултет, па је радио докторску дисертацију о утицају енглеске књижевности на америчку. Кад је свој рад предао професору, он му је показао штампану књигу са истом темом која је изишла управо тих дана. Тако су почели Илијини књижевни и пословни „малери“ који су га пратили до краја.

У земљи су га рђаво примила браћа Поповић, Богдан[19] и Павле,[20] који су жарили и палили београдским факултетом. Илија се томе није чудио, јер се одвајкад бочио с тим „еснафом“.** Али то му је упропастило универзитетску каријеру којој је тежио и за коју је био створен.

Запослио се као библиотекар у Министарству просвете, затим у Народној библиотеци. Неко се сетио да га на још годину дана пошаље у Америку. Године 1928. већ је био ожењен једном Пожаревљанком која је имала трошну кућицу с великом баштом. Цела наша група била је на свадби, Мирковић је био стари сват, поред Ђурчина. Касније је био професор у Пожаревцу и живо радио с радницима и трговачким помоћницима, које је учио комунизму и настојао да их заинтересује за

* Ја се нисам мирио с пророчанством Милана Кашанина[12] да људи наших година, рођени око 1895, неће доћи до изражаја, јер им најпре „стари“ неће дати ока да отворе, а после ће их потиснути „млађи“ који ће пристићи док се ми ослободимо притиска „старих“. Веровао сам да баш ми можемо окупити нешто млађе и нешто старије, јер смо се формирали пре 1914, прошли кроз рат и до праве активности смо долазили тек после 1919. Отуда замисао да уз Луку Смодлаку[13] и Луја Новака[14] с наше леве стране стану Мијо Мирковић[15] и Отокар Кершовани.[16] Између њих смо стали Михаило Констатиновић[17], Михаило Арсић,[18] Илија Петровић и ја. То су осам имена из алманаха. С тим се слагао и Лука Смодлака, мада је у шали говорио о генерацији пред спавањем...

** У гимназији је певао погрдну песму о свом директору, Петру Типи. Истиче да је Питагора (у једном стиху то име дели „А пита се тада Гора“, или „А пита је тада Гора...“) одлучио да новој научној величини, Типи Петру, подари свој ловоров венац, утолико пре што се то лишће корисно ставља и у чорбу... Имао је правих окапања с „латинцем“ Дравићем, који га је стално обарао и дао му тројку тек кад му се срећом вратио одбегли син, и то само на наваљивање Илијине опасне мајке. Ни с математиком није ишло боље.

књижевност. Кад ни у Београду није примљена прва теза, радио је другу о *Бајрону*,[21] али ни с њом није био боље среће. Тада су пљуштали памфлети против београдских капоња на универзитету. Утешио се штампањем једне драме о кнезу Милошу, *Госпо̄дарев зе̄т,* за коју је, мислим, добио финансијера у лицу истог Цинцарина Стерије на кога је толико личио, а којим се није поносио. У доба кад се водила велика дискусија око „социјалне литературе", Илија се умешао новим памфлетом, овога пута против „комсалонаца" или салонских комуниста. Окомио се на Марка Ристића,[22] Александра Вуча[23] и друге бивше надреалисте који су одједном постали материјалисти, дијаматичари и марксисти. Најпре је своје списаније прочитао Дани, која му је саветовала да то не штампа, јер ће обрадовати полицију и реакцију. Тада је становао у нашој близини, у Рачковој улици, и често је долазио да искали свој гнев. И ја сам га одвраћао, јер би то разбијало опозициони фронт левице. Послушао нас је, али са жаљењем – тренутно. Ипак је пустио у промет, јер је од свих фарисеја највише мрзео књижевнике. Добро је прошао једино с Гецом Коном,[24] који му је издао *Енглеско–српски речник,* који је без измене штампан и после рата, с минималном накнадом за Илијину децу.

Из Пожаревца је долазио на неке састанке Групе СКА и на разговоре с нама. Једно време је мислио да може да створи нешто боље. У кафани „Блед" покушао је да оснује „Класје", али му је на први састанак дошло само петоро људи, па их више није сазивао. То је било 1926. године, или нешто касније. Десет година касније, тачно 1935, кад је Удружена опозиција вијала велику активност, кад сам ја држао зборове скоро сваког дана широм земље, Илији се прохтело да и сам говори народу. Организовао је велики збор у Пожаревцу, ризикујући да га растуре хођеровци[25] које је у Пожаревцу енергично подстицао неки др Стефановић. Успео је да збору председава демократ Дада Ранковић, угледни адвокат. Требало је да ја будем главни говорник. Илија је направио трибину с цвећем и заставама. Дошло је доста света, он је такође говорио, и све је прошло у миру, мада је др Стефановић стајао у маси у плавој фашистичкој кошуљи. Сваког часа смо очекивали да ће дати знак за напад, али до тога није дошло. Како смо из Београда стигли увече, Дана, ја, мој брат Аца и зет Бенић, Илија нас је примио на конак и прехрану. А било је у граду још наших другова који су дошли на чудо, јер су знали да су хођеровци јаки у том крају. Друго Илијино излетање из рова на политичко поприште било је у јесен 1938, уочи Стојадиновићевих избора. Дошло му је да се кандидује, и то у „своме, опленачком срезу". Кандидат је био наш друг Живадин Аксентијевић[26] из шума код Наталинаца, а Илија је требало да буде заменик. Ја сам био у затвору и Илија је листу поднео „старцима" из Удружене опозиције. Одбили су је пошто се желело да у томе срезу мандат добије Јоца Јовановић.

Стално се батргао, сиромах Илија. Све из страха да не изостане, да се не одазове довољно својој дужности. Тако је улетао и у партизане, недовољно закамуфлиран, он који је већ 1939. био затваран као комунист, заједно с др Војом Дулићем, остао шест месеци у истрази и пуштен пре суђења, али обележен. Пожаревачки „ортодоксни“ комунисти за њега нису марили, јер их није слушао; радници су га волели, јер им је служио. Нису га довољно штитили и ухваћен је међу првима, одведен на Бањицу и стрељан пре него што је ико стигао да поради на његовом спасавању. Данас га нико не помиње, ни у Београду, где је био социјалиста још као дечак, ни у Пожаревцу, где се залагао за раднички покрет више од свих интелектуалаца. Његове три кћери би пропале, пошто се Вида брзо преудала, да се о њима матерински није старала и још стара сестра, др Јелица, која је жртвовала своје најбоље године не заснивајући породицу. Она се живо сећа наших радовишких и париских дана, јер такође повезује живот у Македонији с бављењем у Француској, мада је тамо стигла тек после рата.

Илија М. Петровић (?–1941) – библиотекар, писац и пријатељ Драгољуба Јовановића. Изјашњавао се као комуниста, али је био близак левим земљорадницима. Дипломирао је у Њујорку, на Колумбији. Радио је као библиотекар у Министарству просвете, а затим и у Народној библиотеци. Написао је драму *Милош, Госпо̄дарев зе̄т*. Године 1941. прикључио се партизанима, али је убрзо ухваћен и стрељан на Бањици.

С Французима сам почео да се упознајем крајем 1915. кад су пристизали у Грчку, да би се образовао Солунски фронт. Пре тога сам имао један додир с два странца. Били су то амерички лекари који су дошли у Србију да нам помогну у страшној борби с трбушним и пегавим тифусом. Срамота је, али признајем, да су ми помало као странци изгледали и радовишки протестанти. Такав је био и сам председник општине; имали су неку врсту богомоље која је изгледала сасвим „цивилно"; њихова Света писма су често била двојезична, један стубац на бугарском, други на енглеском; изгледали су као мала Америка усред Македоније. Прави Енглези су били др Крју и његова супруга, такође лекар, и Американац др Франк Летс (*Letts*).[1] Британци нису дуго остали у Радовишту, па су се повукли према Солуну кад су видели да Србија пропада. Американац је остао до краја с нама и повлачио се с болницом све до Битоља, где смо се реформисали. За њега сам у дневнику забележио да је био „необичан човек". Марљив, вредан, детињски добар, наиван, с љубављу за свој тешки посао, ћутљив, увек присебан, „увек добар". „Ништа га не буни у овој земљи где је све друкчије. За Србе је, вели, чуо да су добри војници, али да имају рђаве политичаре. Нада се да ће све бити добро док се просеку путеви и подигну железнице." Нашима је пао у очи тиме што је уз печење јео сладак компот; мене је изненадио тиме што се никад не узбуђује, не излази из себе и „чува ону дискретност која га диже врло високо и чини живим интерес за њега". Јахали смо упоредо док је било коња, путем за Штип, па за Велес, за Градско и даље, за Извор и Прилеп. Спавали смо јашући, преморени и покисли. Лежали смо на земљаном поду и на каменим плочама у задимљеним хановима кад бисмо успели да уђемо. Говорили смо рђавим немачким језиком, али смо се увек споразумевали. Сасвим друкчији утисак оставили су Французи.

У Битољу, кад нас је Касапић ослободио дужности у болници, која више није постојала, јер су болесници попадали а болничари се разбежали, пријавио сам се нашим војним властима да ме упуте француским трупама које су пристизале – за добровољног тумача. Ах, ти наши савезници! Још кад сам одлазио у Пирот, виле су се њихове заставе на нишкој станици. Ту су, само што нису стигли, долазе у великом броју,

доносе тешке топове, да уђуткају хинденбургове, калибра 42 cm. А нигде их није било. У Битољу су ме ипак уверили да су у Кавадару и Криволаку, или бар близу тих градиђа. Један командант упутио ме је на Плетвар, откуд, мислио је, могу да ме доведу у везу с Французима. На Плетвару изнад Прилепа, дали су ми одиста једног војника. Ишли смо преко једног брда, угледали лево једно наше село, пошто није било џамије, сишли у удољицу и попели се до села. Било је напуштено од свих, сем неколико мачака. У једној кући нашли смо на трпези мало хлеба и сира, и то смо братски поделили. Ноћ смо провели на брду, у једном шумарку. Ујутру је мој пратилац угледао страже на брду преко пута, али није умео да каже да ли су то Бугари или Французи. Насумице смо пошли десно, и у једној котлиници угледали плаве униформе. Требало је да ја ступим у дејство. Мој француски је био књишки, мртав скоро као и латински. У гимназији нису тражили да саставимо ни једну једину реченицу. На неки начин сам објаснио да смо Срби и да ја желим да будем њихов тумач. Био сам у грађанском оделу, са савијачама око ногу, и носио сам свој кофер. За мене је гарантовало присуство српског војника. Тако је почело моје „војевање“ и „солунаштво“. Баш је било време „кафе“. Кувар је викао „au jus, les gars!“[2] Тек касније сам разумео да их позива да понесу своје порције, да приме доручак, црну течност која се пушила. Мој Србин је такође добио, па се упутио натраг. Нису ме дуго задржали у тој истуреној јединици и упутили су ме у штаб 122. дивизије, јер сам ипак био сумњив. Поред многих дивних људи, ту сам упознао једног официра с којим ћу остати у пријатељству, непосредно или преко његове кћери, све до данас и вероватно до краја живота.

ЕРНЕСТ ЛАСРЕ

Ала су се забављали Французи са мном![1] Ала су ме збуњивали својим питањима из француске књижевности! Првих дана је ишло тешко, али није прошла ни недеља а ја сам течно разговарао с њима. Оброке сам узимао с подофицирима и радио сам са официрима на прегледању писама која су нашли код бугарских заробљеника. Тражили су војне тајне, а сељаци су писали својима или добијали од куће само информације о домаћим стварима, више о стоци и имању него о деци. Плави капетан са свиленим рибљим брковима, учитељ по занимању, више од свих бавио се мноме, јер је тако добијао материјал за свакодневна писма својој кћери која је учила високе школе у Паризу. Од писменијих подофицира остао ми је Fichelle који је радио у штабу због ванредног рукописа. Упамтио сам и Lacoura, као и шаљивчину познатог као Тото. Са мном је волео да разговара и један млади поручник, Jean Pommier, чија струка је била књижевност. (Недавно сам нашао у новинама да је професор на француском колеџу, да се специјализовао у проучавању Ренана.[2] Запажена су његова саопштења о Ренану у Академији.) Мој „колега" за енглески био је поручник Galland, такође професор, који са мном није много општио, али ми је на поласку дао врло корисна писма за професоре у Паризу. Сви су били љубазни, али су другови из менаже (незаборавни „попоте" испод, платненог шатора у Солунском пољу, тачно поред села Точина, 23 km од Солуна) уживали у томе да ме испитују које француска писце познајем. Набрајао сам оне које сам читао и које сам знао по чувењу. „Et Felix Potin? Никад нисам чуо за тог писца." Граја се дизала: „Ah, dis-donc![3] Он не зна ко је Felix Potin!" Други су се убацивали: „Et Dufailelle?" Ни тога нисам познавао. Грохот се повећавао. „А списатељицу Samaritaine?" – Ни она ми није била позната. Смех се претварао у урнебес.

Друга моја мука било је вино. Ја сам био трезвењак, а они су тврдили да воду пију само жабе, да у овом крају вода није здрава, да могу да са разболим и да заразим француску војску, да у Француској, ако икад мислим тамо да идем, нећу моћи ни дана да живим ако не пијем вино, да је овај „pinard" [4] из Алжира, да је густ и хранљив као млеко, да нисам добар друг ако не пијем с њима, да ми то следује, да ће ме тужити

команданту да саботирам. И тако бесконачно. Као тумач нисам био неопходан, пошто је један потпуковник знао добро турски, а скоро сви заробљени Бугари говорили су тај језик. Кад се наша војска прегруписала на Крфу, Врховна команда је послала 122. дивизији свога официра за везу који је требало да буде и тумач. То је био Константин Фотић, брат мог школског друга Милана, онај Кока Фотић који ће касније постати амбасадор Југославије у Вашингтону. Французи су хтели и мене да задрже и прекомандовали су ме у Т. Б. исте дивизије, ближе фронту. Требало је да помажем одељењу за набавку стоке за клање приликом погађања с Македонцима разних народности. Француски војници и подофицири које сам пратио по селима чудили су се како се споразумевам са свима на њиховом језику. У ствари, научио сам само бројеве на грчком и турском, а Албанци су знали један или други, или наш језик. Шеф је био један мрзовољни, али по души добар капетан. Кад год смо много пешачили, прва му је брига била да се побрине за тумача. Много је радио и тада сам научио да *travailler* значи и напорно ходати. То ја за мене било мање забавно, у погледу језика мање корисно, али сам живео с простим људима и зближио се с Французима из народа. Особито ме је изненадило то што чим падну на нов терен одмах узимају ашове и грабуље и праве башту, као да ће ту вековати. Објаснили су ми да ће после њих доћи други који ће сејати и можда уживати у цвећу или нешто брати. Схватио сам да су Французи земљорадници, ратарски народ, чврсто везан за земљу, заљубљен у ту драгану и родитељку. Духовно сам се освежавао кад бих скочио до 122. дивизије, до штаба, где су ме увек примали пријатељски.

Највише ми се радовао г. Ласре. Смејао се кад сам га питао шта означава његово С. испред презимена. „Шта ви мислите, Драго, како се зовем?“ – „Сигурно Емил.“ – „То име вам се допада. Нажалост, зовем се Ернест.“ Рекао сам да ни то није ружно, и да чак на немачком „ернест“ значи озбиљан. – „А да ли мени одговара?“ – „Сигурно!“ Опет се слатко смејао и цео разговор је приказао својој Мадлени. Не бих умео рећи докле сам остао с Французима, али сам нашао једну карту Стојана Лазаревића, сељачета из Топлице, који је такође учио у Пироту и био неко време учитељ у радовишком срезу под Касапићем[5]. Стојан се уписао на права и писао ми из Париза, 10. јуна 1916. и адресовао на Т. Б. 112. дивизије, „*secteur postal 509*“ – *Arme d`Orient, Salonique*. Значи да сам у плавој униформи био до краја јуна, око седам месеци. Првих дана јула је дошла наредба наше Врховне команде да се из француске војске повуку сви српски војници и јаве пуковнику Лешњанину или Лешњаревићу у Солуну. Опростио сам се од другова из Т. Б. и отишао у дивизију, где сам имао интересантнијих пријатеља. Били су уверени да ће ме послати на студије, па су скупили новац у франциma за почетак

и написали неколико препорука за париске пријатеље. Господин Ласре ми је дао писмо за Мадлену и захтевао да ме она уведе у кућу њихових париских рођака.

С капетаном Ласреом сам се поново срео тек 8. јула 1923. кад сам у кокетном амфитеатру Ришлије на Сорбони бранио две тезе за државни докторат. Он је био директор школе у Моу (*Meaux*), недалеко од Париза, а Мадлена је довршавала Вишу школу за девојке у Севру. Ја сам био срећан што се г. Ласре није преварио у вези са мном, а он ми је признао да сам премашио сва његова очекивања, а није мало наде полагао у ону „главицу" која стално нешто размишља и непрестано ради! Поново смо се видели у октобру 1937. кад смо Дана и ја боравили месец дана у Латинској четврти, први пут после августа 1923. Довели су и госпођу Ласре и приредили нам ручак у малом ресторану на Монпарнасу. Госпођа је донела нешто добро и од куће, тако да смо осетили дах њиховог дома. Волео ме је као сина, и није моја кривица што му нисам постао зет. То ћу објаснити кад будем говорио о Мадлени. На то нисам могао ни помишљати кад сам у француској униформи заноћио у првом алпском логору на који сам наишао приближавајући се Солуну. Случајно сам нагазио на свог друга из пиротске гимназије Радована[6] из паланачке Доње Коритнице, који је послуживао код Стојановићевих, наших кирајџија. Одвикао сам се од српског језика, али се све брзо повратило. Причали смо целе ноћи под његовим малим шатором. У Солуну, пуковник Лешњанин се зачудио кад ме је видео у групи: „Шта ће овај Француз?" Био сам плав и румен и једини у туђем војничком оделу. Кад су нам саопштили да ђаци и студенти иду у Француску, сликао сам се на улици, за успомену, испред капије с тврдим црним штитом. Вратио сам се у Т. Б. да вратим униформу. Бедно сам изгледао у свом старом оделу и Французи нису пропустили да ми то кажу, али су ми завидели што ћу пре њих видети њихову лепу Француску.[7] „Sacré, Drago, il va aimeré les belles Francaises!"[8] Али од тога сам био врло далеко.

Ернест Ласре (? – ?) – француски официр на Солунском фронту, отац Мадлен Ласре, који се борио у 122. дивизији, у којој је као тумач радио и Драгољуб Јовановић.

У Солуну сам морао остати бар месец-два, да зарадим коју пару и да преживим до почетка школске године. Наш конзулат, с Винтровићем (чијој ћерки сам касније помагао у учењу), давао је избеглицама неку помоћ, али се ја њоме нисам користио. Једино сам оверио потпис Јеремије Живановића на уверењу које ми је дао о матури у Другој гимназији. Запослили су ме моји земљаци, Алекса и Пера Станковић, браћа мог гимназијског друга Јована и банкарског чиновника Љубе. То су били познати трговци с надимком П`шљини. Већ смо у извесној мери сарађивали, пошто су снабдевали наш Б. Т. живом стоком. Сада су хтели да за њихов рачун купујем по селима. Ноћивао сам по планинским колибама са Албанцима, али се нисам бојао. Као чувар купљене стоке ишао је са мном Шаћир, врло добар човек. Враћао сам се у Солун кањав и преморен, али ме је освежавао планински ваздух. Становао сам у малој соби. По пристаништу нисам смео да носим са собом оно нешто новаца што сам имао, па ми се дешавало да немам чиме да купим хлеба. Волео сам да стичем илузију глади и потпуне оскудице коју дотад нисам познао. Солун је тада био ружан, море пуно ђубрета, нимало привлачно за идеалисту који је толико о њему сањао. Једину лепоту ми је доносио Раул Балуџић, поготово кад је почео да ми дочарава Атину. Кад су Французи престали да набављају стоку преко Станковића, ступио сам у уредништво „Српског гласника“, који је, чуо сам, издавао Василије Трбић, а уређивао београдски професор књижевности Милош Ивковић. Најпре сам преводио вести и чланчиће из француских листова који су излазили у Солуну и Атини. После сам писао краће коментаре о догађајима, док уредник није почео да штампа и моје уводне чланке. Неке сам чак потписивао иницијалима и нашао сам их међу својим хартијама. Док се Раул бринуо о мојој души, један човек се уплашио за моје тело од двадесет прве године.

АЛЕКСАНДАР ПЕТРОВИЋ ЧАРЛО

Пирођанац који је поседовао изглед и понашање Европејца; адвокат који је више личио на тихог професора или на лекара који је много патио, али још има снаге да крепи друге; у Солуну се бавио трговином, али је за то био најмање одређен, особито кад се упореди са својим сарадницима, браћом Станковић, поготову са свемогућим Алексом. Упознали смо се код Француза. Како је знао француски, ортаци су га користили за непосредне односе с властима. Чак се спријатељио с мојим трећим шефом у интендантури, г. Кавелијеом, који је имао задатак да набавља сточну храну и да сече дрвеће за утврђивање ровова и зидање барака. Тражио је тумача и мене су послали из Т. Б. Официр Кавелије је био исто тако симпатичан и мени склон као г. Ласре, само је био ведрији, живљи, распеван и прави друг. Увече ми је причао о Француској, о Паризу, о породичном животу, особито о својој породици. Имао је четворо деце, два сина и две ћеркице. Ожалостила их је смрт малог Робера, али су и даље били срећни. Није дао да се презиру жене које су прешле четрдесету годину, јер госпођа Кавелије је имала четрдесет пет, али он је не би мењао ни за најмлађу. С Петровићем се у шали свађао због исте Францускиње код које су обојица одлазили у Солуну. „Шта јој радите, човече? Проклети Србине, имајте милости, то је нежна Францускиња!“ – „Баш је нежна, не мери мање од сто кила!“ – Ја сам нешто схватао, нешто нисам, али ми је било пријатно што се мој земљак тако лепо слаже с мојим најдражим официром, после г. Ласреа.

У Солун сам дефинитивно прешао после половине фебруара 1916. Пре тога сам, међу Французима, на растанку, имао један велики разговор са г. Помијеом о Анатолу Франсу[1] и Полу Буржеу, нарочито о мојој миљеници *Taugu*, из које је млади официр с цвикером рецитовао напамет читаве пасусе, и о *Ученику* који је и у његовом животу играо пресудну улогу.*

---

* И он је, као и ја, препознао себе у младом Роберу Грелуу. Из Париза се преселио у Хајделберг и наставио да пати с Робером. У мом дневнику из фебруара 1916. читам: „У Хајделбергу је угледао нешто што више никад није заборавио: зелене очи једне лепе жене... Тако се завршила историја његовог читања *Ученика* и он се вратио у Француску... Да ми покаже колико су га занеле те зелене очи, отвара своју бележницу и чита ми ставове којима описује своју ноћну шетњу по Солуну,

У поновном проласку кроз српски логор у Зејтинлику,[2] видео сам београдског друга Душка Тешића и – веће изненађење, скоро психолошки шок – Брану Манојловића. Сусрет је био врло срдачан. Позвао ме је да будем шести у њиховом шатору. „Остао је увек добар друг и стидљив пријатељ. Ми обојица знамо нешто и то нешто нас је раздвојило, али успомена на то сад нас везује." У дневнику даље читам и о другом изненађењу: сви млади војници из ђачке чете говорили су против Француза, „кривили их за своје патње и за сублимну несрећу наше земље, приписивали им најсебичније намере и најсмишљеније рачуне". Други су желели да Немци победе, да се Србија не обнови, јер „немамо људе који би управљали". Једино су желели да се врате својим кућама, под било којом владавином. Маса ђака је побегла, неке су ухватили, једнога је преки суд осудио на петнаест година робије...

Сасвим друкчије се држао мој нови заштитник, Петровић – Чарло. Његова породица води порекло из наше Градашнице, али су одавно у Пироту. Има млађег брата, Бошка, механичара. Имао је неку везу с Пиротом преко солунских Јевреја – банкара, пошто је Грчка званично била неутрална. Тако сам и ја од мојих добио једну карту, извештај да су примили два моја писма, да се зет Благоје вратио из рата без једног ока и с пробушеним ухом на који не чује, да су кирајџије отишле и да сада држе целу кућу. Петровић ми је предложио план за мој будући рад: или да идем одмах у Француску, и он би ми одмах дао 400 франака и слао месечно 80–100 франака, или да останем с њим три-четири месеца, да заједно радимо, што ће ми обезбедити средства за годину дана, можда и годину и по у Паризу. Одлучио сам се за друго решење и о томе известио моје француске пријатеље, да се не би изненадили кад ме опет виде, сада у грађанском оделу, као Петровићевог помагача. При новом сусрету, дискутовали смо о мојој одлуци. Господин Ласре и Фишел су били за то да сместа идем у њихову земљу, која ће ми омогућити да зарађујемо да бих студирао; г. Помије је саветовао да прихватим Петровићев предлог, ако му верујем. И г. Ласре се с тим сложио. Било ми је стало дођихове сагласности за један период у мом животу који не личи ни на претходне, нити на оне који ће наступити. Тај период није био нимало весео. Физички сам се намучио, друштвено се понизио, излагао се некој зарази док сам пребројавао и превртао сирове и полусуве коже. Али сам много научио о људима. С трговцима никад нисам имао посла. Ако Чарло то није био, Алекса Станковић је имао трговачких способности за петорицу. Његов брат Пера је био и сувише прек и брз, груб и уверен у моћ злата. Алекса је мислио брже, поступао с људима пажљивије, чувао

с визијом зелених очију... „Морам да пишем том сада строгом професору на *College de France*, стручњаку за Ренана, и да му пошаљем оне странице из мог дневника које говоре о његовим данима у Солунском пољу."

оне које експлоатише, сваки захтев зачињавао лепом речју. У људски однос је веровао више него у новац, у шалу обојену пиротским дијалектом више него у поткупљивање посредника. Четврти „компањон“ био је приштински трговац Мита. „Прави тип старог газдаша турског који уме да експлоатише грубо и дивљачки. Тврдица до крајности. Навикнут да се креће између крајности роба и тиранина, он уме да пузи и да буде свиреп“ – тако сам га описао у своме дневнику. „Штеди на свему, не уме да живи и цео век ће му проћи у лишавању поред пуних џепова.“

Од свих Срба – из Зејтинлика и из Солуна – разликовао се Александар Петровић – Чарло. Мене је највише задужио бригом о моме школовању. У једном тренутку се уплашио да све не буде доведено у питање, пре него што стигнем у Француску или Енглеску. Видео ме је једне вечери како у башти неке кафане слушам високу, сувоњаву и темпераментну певачицу из Србије. Можда сам је гледао и сувише пожудно, или се тако учинило мојем старијем и искуснијем земљаку. Ставио је себи у задатак да организује у својој режији моје упознавање с полним животом. Одвео ме је у кућу с много жена, али ми није оставио времена да посматрам, већ одмах позвао једну Францускињу из Марсеја и препоручио ме њеној пажњи. Кад смо се поново нашли на улици, пошто је он, претпостављам, посетио ону лепотицу коју је делио с г. Кавелијеом, приметио је да сам нерасположен. Благо се насмешио, на свој сетни начин: *Omne animal post coitum triste*. „Извини, Драги, што сам се умешао, али мораш пазити с каквим женама долазиш у додир. Ти идеш у велике градове, има свакаквог света, а од свега је најопасније да навучеш болест.“ Много сам размишљао и о Чарлу и о његовој опомени. Питао сам се да ли он сам „има извесну жицу туге и сентименталности, која је свакако остала од једне болне љубавне историје. Обећао је да ми прикаже ту болну љубав.“ Учинило ми се такође да има „неку чудну привлачност за жене“. Занимало ме је како ће се оженити. У Београду је, после рата, узео крупну и ћутљиву Зајечарку, из породице Матића, с чијим братом Сергијем сам се касније спријатељио, не само лично него и политички. Код Петровићевих смо одлазили само о слави, а они су нас посећивали док смо држали тај обичај. Иначе смо се слабо виђали. Био је готов да ми буде на руци увек. Мислим да ми је помогао да издам *Генерацију пред стварањем*, пошто приходи групе нису били довољни. Његово бледило и и сувише тихи глас увек су били сумњиви. Умро је млад, за мање од десет година. Био је задовољан мојим успесима у Француској и по повратку у земљу. Сматрао ме је помало својим делом.

Александар Петровић (? – ?) – правник. Надимак Чарло. Пореклом из Пирота. Завршио Правни факултет. У време Првог светског рата бавио се трговином у Солуну. По уједињењу, живео у Београду, где је и умро.

У Атини нисам био сам. Из Солуна сам пошао с Милошем Мисирлићем, можда и с Вељом Велимировићем, сем ако смо њега нашли у грчкој престоници. Кренули смо 7. односно 20. августа, лађом, преко Волоса. Остали смо до 28. августа, по старом календару. „Лепу, мермерну, белу Атину", како сам тада забележио, угледали смо у уторак 9. августа. Сем Акропоља на брду, у почетку нисмо видели ништа античко. Атина нам се учинила „млада, модерна, нова" – лепша и уређенија од Београда. Неко нам је скренуо пажњу да ко хоће да види лепу женску ногу треба да иде у Атину. Други нам је објаснио тајну њихових обилних груди: до Атине је већ стигла париска мода да се женска прса издижу и уобличавају, док су наше девојке још све стезале и криле своје облине. Најдубљи утисак је, наравно, оставио Акропољ. Под 11. августом мој дневник сведочи о заносу у који ме је бацила та толико очекивана посета.* Попут Ренана и многих других, испевао сам своју „молитву на Акропољу".

Видели смо музеј код Акропоља, друге музеје и храмове, али ни тренутка нисмо заборављали да смо на путу ка високим школама, за које је Атина само чаробно предворје свих храмова. Отишли смо у српско посланство, где смо имали да се упознамо с Рауловим оцем и Јованом Дучићем.

---

* Упркос свим рушењима и пожарима, остала је „мирна линија грчкога стила и онај појам величине који је старим Грцима говорио о невидљивим енергијама које владају сићушним човеком, који је још мањи испод ових камених џинова. Човек зажали што једе и спава, и што цео живот није састављен од те вечне тежње ка лепоме... И неверник постане побожан. Овако окрњени стубови, изгледају још величанственији у својој самоћи и шире своје огромне руке у бескрајни простор. И вапију и кличу богу који не чује и не види. Човек се осећа мали и ништаван, али затрепери од радости што је у светој заједници осећања са онима који су се овим делима дивили. Човек се поноси што улази у бескрајну поворку оних који су једном прошли испод ових стубова, и осети намах да данас вреди више него јуче."

ЖИВОЈИН БАЛУГЏИЋ

И сад јасно видим лепог, елегантног господина у плавом оделу како силази широким степеницама с Рауловим[1] писмом у руци. Показала се одмах она срдачност коју сам познавао код сина и коју ћу, двадесет година касније, поново наћи код седог повратника из Берлина. Мало је питао о сину, више о мојим намерама, понудио писмо за г. Веснића,[2] нашег посланика у Паризу, и одвео ме Дучићу.[3] Другом приликом, у свом кабинету, одобрио је моју жељу да учим у Енглеској. „Сви смо ми помало Французи, док нам је Енглеска далека и непозната." Занимљиво је да се с тим сложио и сам Дучић, иначе сав испуњен латинским духом.*

О старом Балугџићу већ сам доста знао из историје радничког покрета и из Раулове приче. По повратку у земљу читао сам, као и сви, његове чувене чланке из Атине, из Рима, из Берлина, потписане X.Y.Z. То је било најбоље што се у нашој штампи могло прочитати. Слични су били само агенцијски чланци Лојда Џорџа[4] и Черчила,[5] бољи од онога што су давали лорд Роберт Сесил[6] или Едуард Бенеш.[7] Мени је била важнија његова студија у „Српском књижевном гласнику", *Борба за сељакову душу*. Овај „дворски социјалиста" није узалуд читао Маркса и дуго био социјалистички новинар. Тврдило се да социјализам није напуштао ни кад је постао министар на двору краља Петра I. Трагови су остали до краја. На једном ручку код кнеза Павла 1936. говорио је да нема више никаквих амбиција у дипломатији, али да му је остала жеља да оде у Русију. Хтео је да види како стварно функционишу „ти колхози". Олга је седела за трпезом поред Милана Стојадиновића и шапнула му је скоро гласно: „*Quelle perversité*!"[8] То ми је причао сам Балугџић и смејао се баршунасто, као његов Раул.

Са Шестојануарском диктатуром се није слагао, али га Александар ипак није смењивао. Дуго се веровало да је он главни краљев саветодавац, јер се увек налазио у Београду кад се нешто крупно спремало. Многи су од његовог утицаја очекивали неки бољитак, али то је била заблуда. Александру нису били потребни саветодавци него слуге. „Стари" је добро

* Ја сам као своје искуство навео то да смо ми слични Французима, „бар утолико што имамо све њихове мане. Зато треба ићи на другу страну, и у српске нарави унети озбиљност и отменост енглеског приватног и јавног живота".

радио свој посао напољу, не зна шта је потребно унутра, и нека прича! Јоца Јовановић ми је говорио да се Балугџић интересује за сељачки покрет и рачунао је да га упозна с немачким „рајхсландштендерима“, који су били нека врста земљорадника, идеолошки а не само практично. Тако се бар преда мном правдао зато што је пристао да оде на Међупарламентарну конференцију ускоро после хрватске погибије у парламенту, 1928.[9] Ја сам га молио да не иде, а да нипошто не буде шеф делегације; ипак је режим тражио да би се рехабилитовао пред светом после грозног акта Пунише Рачића.

Београд је боље упознао старог лава, с дивном брадом и лепом гривом, управо у меденим месецима Народног фронта. Његова јавна предавања у Физичкој сали универзитета – сада Сали народних хероја – била су прилика за бурне левичарске манифестације. Омладина га је примала одушевљено. Кад смо ми „правили“ Народни фронт, 13. јуна 1936. у мојој кући, с комунистима, републиканцима, левим демократима и неким десним земљорадницима, режимско „Време“, по гласовима који су се чули, а и злонамерно, објавило је да Живојин Балугџић улази у Народни фронт, „који се ствара у кући Драгољуба Јовановића“. Једном белешком у „Политици“, Балугџић се оградио од наше акције. Истина је била да га нисмо позвали на наше састанке, јер је Јаша Продановић био против, а комунисти су више инсистирали на другом Живку (Топаловићу),[10] због радничких синдиката.

Кад смо га посетили Миша Милошевић и ја, говорио нам је много о Хитлеру.[11] Он га није ценио и сматрао га је лудаком, али његова друга жена, Српкиња из Београда, одушевљавала се фирером[9] и његову велику слику с посветом носила је са собом и у Врњачку Бању. Једном приликом, причао нам је, у присуству Фон Нојрата је нешто излагао више од сата. Хитлер је само мрко гледао и ћутао. Кад је случајно поменуо Аустрију, он је скочио као суманут и почео бесконачну харангу против независности Аустрије. То је било најосетљивије место у његовој манији: кад га је наш посланик додирнуо, поток речи и урлања није се могао зауставити.

Балугџић се добро сећао нашег сусрета у Атини,[12] али нисмо помињали ни Раула ни Дучића. Његова урођена ведрина је налагала да се не дижу црни велови. Остала су тајна и његова познија осећања према „г. Дуки“,[13] како га је назвао кад ме је представио првом секретару посланства.

Живојин Балугџић (1868–1943) – новинар и дипломата, посланик Краљевине Југославије у Берлину. Као новинар у листу „Политика“ своје текстове посвећене углавном спољнополитичким збивањима и политици потписивао иницијалима X.Y.Z.

ЈОВАН ДУЧИЋ

У гимназији смо га више волели због Скерлићевих похвала него због хладних стихова уз које нисмо могли патити као уз Ракићеве.[1] Дучић нам је остајао само у очима, по лепом слогу у Богдановој *Антологији*. За његову личност заинтересовао ме је Раул Балуџић у Солуну. Особито га је величао као неутољивог љубавника. „Кад се поново заљубим, чини ми се да први пут волим.“ На дневном реду је била нека Данкиња, или се Раул нечега сећао: долазила му је богата и раскошна као каква галија са Истока, натоварена мирисима и бојама. (Доцније сам то нашао у „Јонским писмима“!) – И какав сјајан козер, клицао је Раул: дорастао сваком париском салону! Наводио је његове речи о нашим људима: „Кад Срби ручају или вечерају, поред меса из јеловника, морају да поједу и једног свог земљака.“

Висока, отмена појава, са отменим манирима углађеног човека, разговоран и богат лепим мислима, Дучић ме није разочарао кад сам га упознао. Обрадовао се што сам за др Аскјуа, енглеског лекара у Радовишту, превео на француски једну његову песму (можда најновију, „Ave Serbia!“), коју ће он превести на свој језик. Показао сам му Аскјуову песму о Косову, и то му је дало прилике да говори о Косовској битки као „крсташком рату у одбрани хришћанства“. Овај Енглез је схватио то боље него наши историчари, тврдио је Дучић. За двадесет дана проведених у Атини посетио сам великог песника неколико пута, сам или у друштву моја два земљака. (Дучић се смејао: Каква су вам то трубадурска имена – Драгољуб, Велимир... На Милоша није ударио, можда због Обилића...) Он је одиста био сјајан, блистав, млад, свеж. Сваки пут смо га нашли у другом оделу. Правио је разне комбинације, с модрим, сивим, крем и белим. Врло чист и укусно обучен. Увек марљиво избријан. Све је то било ново за моја плебејска сазнања, особито после свега што сам доживео у Македонији и у Солуну. Као да је осетио моју нелагодност због тог поређења, интересовао се за моје студије, саветовао да изаберем једну науку, да се удубим у њу, али да пратим и књижевност, јер ће ми „познавање литературе увек давати првенство међу другим познаваоцима струке“. Отварао ми је вољу за професорску каријеру и стављао ми у изглед универзитетску катедру.

У то доба, у Грчкој се водила изборна борба. Слушали смо великог Венизелоса,[2] а сутрадан његовог противника Гунариса.[3] Рекао сам Дучићу да ми се Венизелос учинио „симпатичан у својој неамбициозности и у оном сањалачком осмеху којим је пратио таласање гомиле". Сами слушаоци су, изгледа, интелигентно пратили његово излагање и пљескали његовим апострофима. Тада је Дучић почео да говори о Грцима. За грчку историју је рекао да је измишљена или много улепшана. Термопили и Саламина, на пример, биле су мале ствари. О самом народу се изражавао нејнеповољније. „*C`est une nation foutue*!" И мени се учинило да Грци трпе све увреде које наш народ никада не би допустио. Бугари су у Драми и на неколико километара од Ларисе, доминирају Кавалом, и то све ништа не говори јадним Грцима. Сви силују њихову земљу, а они остају у „ставу једне пропале жене која је изгубила све што је имала од образа и морала". Судећи ваљда по Солуну, закључио сам да су Грци „покварени, крадљивци, подвалџије, кукавице и себичњаци". О српском народу, Дучић је говорио најлепше и величао је нашу прошлост. Мене су опет одушевљавали „наши дивни орлови који се опет крваве по пољима и кланцима грчке Македоније, борећи се за слатку Србију".

Колико је хвалио народну целину, Дучић је толико ружио поједине познате људе. Нарочито ми је пало тешко што се окомио на Скерлића. Заборављао је да буде отмен и елегантан. Називао га је касапином, варварином, дивљаком. Мртвог би га черечио и кидао на комаде.* Ми смо седели као заковани за столице, забезекнути.

За нас је Скерлић био већи ауторитет од Дучића и својом светлошћу обасјавао је и њега и друге наше величине. Тешко је било бранити покојног Скерлића, јер је песник дубровачких сонета беснео све више. Тиме је себи нанео велику штету у нашим очима. С лађе или из Париза, у писму сам му изнео свој бол због онога што сам чуо из његових уста. Док смо га слушали, био је неодољив. Заборављао сам напад на Скерлића кад је говорио о француским писцима које је ценио. Ренана[4] увек студира; Монтења[5] увек држи код узглавља, ишчитава га често и с љубављу као што се мирише ружа; Буржеа[6] воли због његовог схватања човека и живота, а Бареса[7] због његове уметничке форме. Зачудило ме да га не заноси Анатол Франс,[8] али није објаснио зашто. Признавао је да мој Франс наставља његовог Монтења и да им је заједнички узор Лукреције.[9]

На мој протест у вези са Скерлићем, Дучић, разуме се, никад није одговорио, нити га је узео озбиљно. Ја сам њега пратио, како у дипломатској тако и у књижевној „радњи", најпре по европским, затим

* У дневнику видим да би Дучић Скерлића „распорио да му није био врло добар друг и пријатељ. Он апсолутно није имао смисла за литературу и да је велика штета што је баш он био књижевни арбитар, и то с толико моћи и угледа".

по америчким средиштима. Читао сам његове позне родољубиве песме и нашао у њима топлину која је недостајала његовој лирици. Највећу потврду мојих атинских утисака о Дучићу нашао сам у *Блаїу цара Радована*. Поново сам га читао на робији и често се сретао с њим у мојим *Социолошким размишљањима*.[10] Проза је често боља од стихова. Али и она је обично хладна и неубедљива као упутство за живот. Осећа се понекад сеоски учитељ који све зна и радо доцира, а још радије изриче дефинитивне, чешће негативне него позитивне судове. Није имао љубави за друге, за човека, ни за кога осим за себе. На људе, чак и на своје добротворе, гледао је с висине. Себе је сам поставио на пијадестал. „Ваш сусед, господине, не зна тачно да ли се зовете Петар Павловић или Павле Петровић. А цело Српство зна ко је Јован Дучић!“ Помишљам да је алудирао на београдске професоре књижевности, али га је пекло што је „цело Српство“, још боље него њега, познавало Јована Скерлића. Људе тачније оцењујемо по онима које они не воле него по њиховим симпатијама.

Београд, 14. новембра 1959.

Јован Дучић (Требиње, 1871 – Гери, Индијана, САД, 1943), један од најзначајнијих песника српске модерне, есејиста и дипломата. Дипломатску каријеру започиње 1907. у Министарству иностраних дела Србије. Радио је у Цариграду, Софији, Риму и Мадриду. У Каиру је био 1926–1927. а потом је привремено пензионисан. Затим је 1937. постављен за првог југословенског дипломату у рангу амбасадора у Букурешту. Године 1941. Јован Дучић одлази у САД, у град Гери, у Индијани. Умро је 7. априла 1943. и сахрањен у манастиру светог Саве у Либертвилу. Његова последња жеља да га сахране у родном Требињу испуњена је тек 22. октобра 2000. Главна дела: *Песме*, *Лирика*, *Блаїо цара Радована, Градови и химере, Јуīра с Леуīара* и др.

У ФРАНЦУСКОЈ

- У Паризу, пре студија
- У Клермон Ферану
- У Паризу, са Србима
- У Паризу, с Французима
- У Посланству и Просветном одељењу

У ФРАНЦУСКОЈ

Од Солуна до Атине, бојећи се немачких сумарена, грчка лађа је пловила уз саму обалу. Ретко се отискивала на пучину с које се никакво копно не би могло видети. Море још није успевало да ме отргне од солунских доживљаја. Волос, варошица на брегу и испод брега, обећавала је спокојство уморноме, али не и широк видик младићу жељном свега. Халкис по ноћи нисмо ни видели. Један и други Фалерон су изгледали као привиђење, а стваран је био тек Пиреј, атинско пристаниште са солунском гужвом, али чистије и већма светско. Атина је оправдала свој глас већ од тренутка кад се указала „величанствена купа са Акропољем". Право море, час модро, час црно, видели смо тек кад смо трећи дан путовали по широком Средоземљу под водом на, учинило ми се тада, „џиновском Ернест Симону". Мали континенталац с цариградског друма први пут је осетио колико је „човек јак, господар свих елемената, и у исто време сићушан и слаб, и према своме делу, и према природи, која је ваљда најлепше изражена у мору".*

Ноћу сам излазио из загушљиве кабине четврте класе, док је „Ернест Симон", као „какав полубог из Посејдонове легије, делио таласе и крчио себи пут под месечином, страхујући од сирена и од сумарена". Голем утисак је изазвала Малта – „вилински градови, тврђава у облацима, чудне улице. Високе куће са затвореним балконима као да су постале једним замахом чаробнога штапа заједно с каменим тврђавама и уза стене прилепљеним фаровима и с чудним увек затвореним колима којима се нико не вози". Срећом, Енглези нису допуштали да се искрцамо и илузија је остала нетакнута. Њу нису пореметили обешењаци који су пливали око лађе и ронили на дно мора да пронађу новчиће које су бацали путници. Ту нам се придружила једна млада

* У дневнику под 12. августом 1916, на лађи, стоји још: „Море! Колико казује оно својом бескрајношћу, својим несавладљивим снагама, у исто време, финим преливима својих боја, ситним бисерјем своје пене и милионима дивних облика које скрива у својој унутрашњости. Оно оличава све особине страшног и лепог, онога што има жена. Посматрајући нијансе његових боја, жажелим да захватим шаку његове воде, да помилујем његову површину, да прогутам бисер и сребро његове пене."

Енглескиња. Шетала је ноћу по мосту, смејала се славујским гласом и често изговарало дивно енглеско „yes“. Све је било дивно ономе ко је летео на крилима Велике Наде.

Осветио нам се Марсеј. „Други Солун!“ Тиме је све речено. Ипак су као новост деловале „дугачке улице у којима су све куће исте висине и грађене по истом плану“. Утеху је смањивала мрачна боја великих зграда.

Париз ме је толико запањио да сам у дневнику само ставио дан приспећа, 18. септембар, а онда ни речи више од месец дана. Двадесетог октобра отишло је велико писмо у Солун, Александру Петровићу – Чарлу, као захвалност за све бриге и одушевљење „грандиозним Паризом", како се изразио тражећи први извештај. Париз упоређује с француском женом која даје „најдивнију децу на свету", све ствари које су се могле видети у Србији и Грчкој „овде су доведене до савршенства", странац се „одомаћује за пола часа, одмах га поштују, поздрављају речима уљудности и пажње, све га пријатно милује, опија, очарава", али и чини да у себи угледа „крупну сузу жаљења за собом". Осим спољашности, ствари и душа, осим улица и излога, мало му је дато, и он остаје бедни туђинац. Пружена је могућност да се човек, у слободи, „развије, расцвета и усавршши". Дише се лако и широко. Утолико теже пада наредба српских власти да мора да иде у унутрашњост ко год хоће да ужива стипендију од 140 франака месечно. „Треба да идем у Клермон Феран за који сам чуо први пут јуче и да идеје историје и социологије упијам од професора чија имена не знам ни од јуче."

Нисам напуштао замисао да учим у Енглеској. Већ 26. октобра стигло ми је из Лондона писмо Милана Ћурчина којим ме, по налогу српског посланика Јоце Јовановића, позива да студирам уз помоћ Serbian relief funda.[1] Посланик у Паризу, Миленко Веснић,[2] коме сам предао Балугџићеву препоруку, хтео је да останем у Француској. Друго узбуђење тог дана био је први сусрет с Мадленом Ласре. Већ сам био примљен код њихових пријатеља Бегноа, у улици Шарон, у чијој бакалници је радила њихова рођака госпођа Лејмари, али с Мадленом сам био у вези само преко писама. Сада је требало срести и њу у тој гостољубивој грађанској породици без деце.

МАДЛЕН ЛАСРЕ

По жељи њеног оца, већ у Кавадару сам, на свом тадањем француском језику, за њу протумачио три српске речи које су странцима изгледале најчешће кад слушају наше људе: „нема“, „добро“, „сутра“. Учила је у Севру и није могла излазити сваког дана. Зачудила се кад сам поменуо да ћу можда ићи у Енглеску. Рекла је да ћу „проћи добро свуда, пошто волим и умем да радим“, али је закључила да треба да учим у Паризу, или бар да почнем у Француској. На путу до њене станице, говорили смо о књижевности којој се она посветила, особито о Анатолу Франсу, у вези с којим смо се потпуно сложили. Срели смо се и на речи „хармонија“. Она се бавила и музиком, што је мени, нажалост, било туђе, и позивала ме да се упознам и с том манифестацијом лепоте. Данас не знам тачно шта је хтела да каже, али у дневнику налазим реченицу: „Кад сам јој рекао своје мисли о хармонији, она је с неограниченом љупкошћу понудила себе за пример и предмет мојих студија.“ Исте вечери написао сам одушевљено писмо оцу Ласре. Сва моја очекивања су била испуњена, у погледу Париза и Мадлене, и њему сам захвалио што се показао као „откривач вредности“ по Заратустриној формули. Њој сам сутрадан писао о музичкој вечери у Српској кући (*Maison Serbe*, на Сен Мишелу, којом је руководила госпођа *Du Tartre* и у којој смо се хранили врло јефтино). Два дана касније јавио сам М. Ћурчину[1] да остајем у Француској. Сазнао сам да, ако добро запнем и покажем способност, главни испит који даје диплому о свршеном факултету могу положити за годину дана. После положеног лисанса моћи ћу да предузмем независан рад на социолошким студијама. Знања која најпре треба да стекнем имала су општи карактер, па ће ми боље знање француског језика помоћи да то постигнем брже него у Енглеској.*

Мадленин отац ме је обавестио да су у подинтендантури 112. дивизије настале велике промене после мога одласка. Неки од наших другова

---

* „Тим разлозима сам се руководио“, писао сам г. Ћурчину, „кад сам се одрекао једне зацело боље материјалне ситуације и кад сам своје бављење у Енглеској одложио за своје зрелије доба кад ћу га моћи потпуније користити.“ Изразио сам наду да ћу за то имати прилике, јер су „за енглеску културу везане мој симпатије и моје дивљење“.

су погинули, други су променили службу. Ја му саопштавам да нећу ићи у Енглеску, али да ни у Паризу не могу да останем, јер не бих добио стипендију. Изабрао сам историјску групу, да бих добио општа знања и да бих „научио да боље разумем живот, ствари и узроке ствари". Засад, писао сам му, не гледам појединости мога рада, већ само почетак и циљ. „Почетак ми на домаку. Циљ гађам, и то гађам високо: катедра на универзитету." Прва етапа је лисанс историје и географије, који намеравам да положим за годину дана, ако ме не омете позив на фронт. Иако је био већ 6. новембар, Мадлену нисам видео од оног дана кад је дошла код Бењоових. Редовна предавања на Сорбони су почела 10. и ја нисам могао одолети да не чујем бар једно или два. Ишао сам и у *Faubourg Saint-Jacques*[2], на уметничко вече посвећено Србији и на једно предавање о Немачкој, на тему *Сила и право*. О томе сам исте вечери писао Мадлени. Предавач, г. Фонтајн узео је Србију за пример „равнотеже здравља, физичке и моралне снаге, светог права и правог нагона ка вишој култури". Било ми је пријатно да тај закључак саопштим својој пријатељици, утолико пре што је долазила од једног Француза.

Из Клермона сам јој писао, али не много. Мене је свег обузео рад, а упознао сам и нове другове, наше и француске, Мадлена је такође много радила. Други разлог је био што ми се она учинила хладна и помало уображена. У тим тешким данима, ја сам осећао потребу за нежношћу. Кад сам годину дана касније поново дошао у Париз, био сам срећан да је обавестим о свом првом успеху. Видели смо се код заједничких пријатеља, али до зближавања није дошло. После мога клермонског искуства с једном добром, племенитом, али ипак само Францускињом, ни је нисам био и сувише оран да захтевам немогуће: да због мене напусти ову лепу земљу и дође на наш крвави и прљави Балкан. Кад је прошла година дана од мог повратка у Париз, крајем 1918. упознао сам се са сестром Мише Милошевића,[3] Даном. Осетио сам да је погрешно тражити срећу с „Швабицом", како би рекао Лаза Лазаревић, кад ми имамо тако дивних девојака. Ипак ми ђаво није дао мира. Шетајући једнога дана испред Партенона, прочитао сам Дани писмо спремљено за Мадлену. Хтео сам да чујем како би она, као девојка, схватила писмо једног младића. То је у исто време била прилика да проверим њена осећања према мени. Она је врло јасно рекла да би у томе видела понуду за брак. „Да ли да га пошаљем?" – „Зависи од тога какве су ваше намере." – Нисам послао писмо. Сазнао сам да Дана није равнодушна према мени, иако се дружила с једним дивним Американцем.

Мадлена ме је упутила на једну стазу која ме је заувек удаљила од ње. У првом или другом месецу 1919. организовали смо, у сарадњи с француским глумцима, представу позоришног комада *Херојска Србија,* који је написала госпођа Клапије, с југа Француске. И Дана и ја

позвали смо своје пријатеље и пријатељице. С моје стране била је Мадлена. Кад је представа била готова, Дана је уже друштво позвала на чај у њихов стан у улици Ласепед у латинској четврти. Мадлена је остала кратко време, па се извинила да мора рано да стигне у Севр, пошто је њена школа интернат. Испратио сам је до трамваја на Сен Жермену. – „Лепа вам је земљакиња.“ – „Налазите?“ – „Та, зар не видите њене очи, њену косу, њено чело?“ – Кад сам се вратио у друштво, загледао сам боље сестру мог најбољег друга, први пут од кад се дружимо. Ако ми је отворила пут према Дани, моја француска пријатељица ми је, не знам тачно у ком моменту, затворила приступ себи. Изјавила је да ће се удати само за Француза, оног који се борио у рату, као њен отац. То сам примио к знању, без обзира на то да ли је уопште имала намеру да ме упозори. Кад сам се оженио, она је била обавештена; кад смо се доселили у Париз, после Дела и Авра, она нас је посетила; кад смо добили дете, дошла је с поклоном; кад сам бранио своје тезе на Сорбони, дошла је са оцем и видело се да ужива у моме највећем успеху, који је отац Ласре сматрао помало својим.

Поново смо се видели тек после четрнаест година, у октобру 1937. после мога одласка. Пасош ми је био дат за одлазак на сахрану председника Масарика[4] да видим мало Хитлерову Немачку[5] и много Париз. Позвао сам и Дану и посетили смо све наше пријатеље, па и госпођу Лејмари и Мадлену. Била је професор језика и књижевности у једном париском лицеју. Није се удала и становала је, као Десанка код Касапићевих, са својом удатом другарицом Иреном, женом познатог синдикалног функционера Пјера Лебрена.[6] Овај интелигентни и енергични инжењер, радикал по убеђењу, сарађивао је с комунистима у Генералној конфедерацији рада, и не само ту. Били смо њихови гости, па су довели у нашу част и Мадлену Браун која је једно време била потпредседник парламента. Ја се нисам слагао ни с Пјером ни са Иреном, који су бранили тадашњу комунистичку тактику: да се у патриотизму и национализму лицитира десницом, да се иде даље од Народног фронта – са социјалистима, радикалима и католичким радницима – и да се прави француски, па и национални фронт. То је било доба кад су комунисти више носили тробојке него црвене заставе. Пјер је то бранио последњим, одиста неодољивим аргументом: „Ви нисте комуниста; нисам ни ја. Шта вас се тиче што комунисти напуштају интернационализам?“ – Одговорио сам да ми је више жао што напуштају пацифизам, јер мора неко да се одупире рату. Још значајнији је био наш сусрет у фебруару идуће године, по мом повратку из републиканске Шпаније. Пјер ми је предложио да говорим преко париског радија, упознао ме са спољнополитичким уредником „Иманитеа“,[7] умним и храбрим антифашистом Габриелом Перијем. Неко је омео моју појаву пред микрофоном,

али су Мадлена, Ирена и Пјер присуствовали великом митингу у дворани *Mitialite* и присуствовали мом највећем тријумфу у животу. Сама Мадлена, или можда са Иреном, дошла је на моје предавање у Институту за иностране послове у улици Дифур. Говорио сам о спољној политици Југославије, напао Милана Стојадиновића као рушиоца Мале Антанте[8] и Хитлеровог савезника.

Ако сам дотле ја приређивао изненађења Мадлени, она ми се осветила кад је, са Иреном, једног летњег дана 1957. стала пред наша стражња врата. Украле су мало времена од колективног излета и дошле да нас посете. Годину дана пре тога биле су у Загребу, тражиле у телефонском именику мога брата, али су нашли два лекара А. Ј. и нису се усудиле, да не налете на каквог режимлију и „направе неприлику Александру". То је била и сувише велика предострожност. У вечерњој шетњи Калемегданом, Кнез Михаиловом и Теразијама уверили смо их да више не морају да практикују своје методе из Покрета отпора, јер је ипак прошло доста времена. Питао сам Мадлену да ли се удала за ове две деценије откад се нисмо видели. – „Кад се нисам удала *онда,* нећу се ни удавати." Не знам шта је Ирена знала о нашим некадашњим односима, али ја сам је обавестио да до *ондашњеī* брака није дошло зато што је госпођица Мадлена хтела Француза и то неког који се борио у рату... Упркос годинама, она је сачувала своју финоћу, озбиљност и извесну крутост. Провели смо учетворо једно дивно београдско вече. Кад сам је представљао млађој ћерци, рекао сам: „Умало ти ова дама није била мајка. Исте године, у јесен, она и Ирена су врло лепо примиле Дафне, као да је доиста била њихова кћи. Упознали је са Иренином ћерком и њеним мужем Енглезом, који, изгледа, туче усред Париза Французе својим великим знањем. Иначе, не могу се похвалити честом преписком с Мадленом: у том погледу је много ревноснија Данина другарица *Marie-Anne Carroi*. Претиче је чак и њена пријатељица Ирена: са заједничких путовања, по Француској и по Европи, Ирена пише у име обе. Мадлена је обично сажета. Дуго и топло писмо је послала само да ожали „*la figure souriante d` Alexandre*". Њена урођена хладноћа је увек код мене остављала место за једно топлије и спонтаније биће. Учинило ми се да сам то нашао у следећој етапи.

Мадлен Ласре (Madeleine Lasseray) (? – ?) – професор језика и књижевности. Ћерка француског официра на Солунском фронту, Ернеста Ласреа, који се борио у 122. дивизији, у којој је као тумач радио и Драгољуб Јовановић. Преко Мадлен Ласре, Драгољуб Јовановић је стекао прва познанства у Француској. Остали су пријатељи за цео живот.

У Клермон Ферану сам се нашао по нужди и по туђем избору. Схватио сам да не бих издржао у Паризу без стипендије, да ће моја мала резерва зачас отићи (мада сам хотелску собу плаћао скандалозно јефтино и могао поручити одело код кројача на Сен Жермену за шездесет пет франака, да сам јео најскромније), да ће тешко ићи зарађивање, ако нећу да се одам чисто физичком послу као неки наши студенти, и да под тим условима не бих успешно и ефикасно студирао. Али на моју одлуку је одлучно утицао разговор с великим пријатељем Срба, Ернестом Денијем[1] (Денис), на кога ме је упутио стручњак за енглески, г. Гарније, за кога сам имао писмо од поручника Галана из 122. дивизије. Кад сам му рекао да ме занима социологија и да због Емила Диркема[2] хоћу, по цену жртава, да останем у Паризу, да бих хтео да пратим и његова предавања из историје Средње Европе, отмени господин са седом брадом завртео је главом. – „Чудни сте ви Словени. Неки дан ми је једна Рускиња рекла да хоће да напише, као тезу, историју свих религија. Тако се на ради наука. Социологија! Шта је то. Ако неко не познаје темељно једну дисциплину, не може на њу применити социолошки метод. Ја би вас радо видео међу својим ученицима на Сорбони. Али ми имамо толико много ђака да их једва познајемо. Идите у Клермон, тамо учите историју. То ће вас одлично припремити за вашу социологију. Наћи ћете изврсне професоре..." Навео је њихова имена, али их онда нисам упамтио.

У главни град Централног Масива и Оверње стигао сам 13. новембра 1916. године, а већ 19. новембра писао сам професору Дениу да имам „добрих ствари да му јавим". Нас тринаест Срба и Српкиња дивно смо примљени. Сместили су одвојено – мушкарце на једном спрату, девојке у неком интернату, дали нам нова, готова одела, обућу, шешире, хранили смо се у лицеју, врло јефтино, библиотека нам је била близу и била је пуна. Сада сам већ познавао професоре о којима ми је говорио и похвално сам се изразио о *Desdevise du Désert* и о *Louisu Bréhier-y*. Један је предавао модерну и савремену историју, други стари и средњи век и политичку географију. Захвалио сам му што ме је ставио на тако добар пут. Обећао сам да ћу бити вредан и молио га да сачува своју љубав према нашем народу, он који је већ написао *La Grande Serbie.*[3]

Тада још нисам знао да ће с нама у Клермону боравити, са супругом, ћерком Олгом и Сташом Вулићем, нашим другом, београдски професор Никола Вулић, историчар. Показало се касније да ће ми он остати у живљој успомени него француски професори и да бих без његове помоћи тешко завршио лисанс за годину дана. Нисам знао да се на овој грани тражи тако много латинског у коме нисам био јак ни колико се могло бити са српским наставницима.

НИКОЛА ВУЛИЋ

Драго ми је што сам упознао овог Србина из Јужне Далмације, наизглед ведрог, у суштини невеселог филозофа, умног и доброг човека који је знао колико су људи глупи и зли, али се смејао и кад није праштао. Он ми је поправио утисак који сам стекао од првих интелектуалаца старијег нараштаја које сам дотад упознао. Сам је нерадо говорио о својим колегама на универзитету, али његов син,[1] који је већ једну годину провео на студијама историје, изражавајући час своје час очево мишљење, неповољно се изражавао о нашим историчарима, па и о целом Београдском универзитету. За самог Цвијића је тврдио да пати од скрибоманије. Стари Вулић је гледао историју као на истраживање докумената, проучавање рукописа, ископавање и тумачење споменика. Сам је већ тако радио. Доцније сам сазнао да је он највише допринео откривању Винче и Стобија. Пре тога је много ишчепркао и показао трагове грчког и римског боравка у нашој земљи. Пошто је мало писао, а више саопштавао о својим налазима (обраћао се странцима више него нашима, који су били повезани, породично и партијски, покрајински и масонски), широка публика је за њега једва знала. Постао је популаран, омиљен, кад се вратио у земљу. Из Француске је донео јавна предавања у оквиру универзитета; по угледу на Данце, мада на другој основи, основао је код нас први народни универзитет.

Сам је био немачки ђак. Жалио се да Французе ништа не разуме кад говоре међу собом: „Као да слушам кинески језик!" Истина је да се у Клермону доста говорио локални „*patois*", али их иначе тешко разуме странац кад говоре брзо и не труде се да их саговорник гледа у уста. Мени је било лакше, јер сам већ био неколико месеци с људима из народа. Стари Вулић је савладао књижевни језик, писао своја предавања и пленио је клермонском публиком излажући о Србији, о повлачењу, о Албанији. С тих јавних предавања по француским градовима већ је био познат професор Светислав Петровић – Жолика[2] из Прве београдске гимназије. Али и Вулић је успевао да дирне, па и да расплаче Францускиње и Французе. Пунио је дворану неколико пута и после сваког његовог предавања у граду је расла симпатија према српским студентима. Наш број се увећавао, али моји су добијали исте повластице као и ми „староседеоци". Покушао је

да разговара о историји и с нама, али то није давало резултата. Наши су се више интересовали за стање на фронтовима, особито после победе на Кајмакчалану и ослобођења Битоља. Сви су мислили више на повратак него на учење. Седели су по кафанама, ишли у биоскоп и на понеку позоришну представу. Соба за читање у *Cors Sablon* 29 била је скоро увек празна; у библиотеци се виђало мало Срба. Сви су се чудили шта је мени, где сам толико запео, кад ћемо, ево, скоро кући, где нас неће толико давити с латинским. Професор и декан, Огист Одолан[3] је тумачио Вергилијеве *Георīике*,[4] можда да би угодио нашем сељачком пореклу, и доста наших је долазило из учтивости. Посећивали смо, из истог разлога, скоро сва предавања из књижевности, историје, латинског, па и енглеског језика. Француза скоро да није било: сви су били послати на фронт. Девојке је неко морао утешити. Док је трајала школска година, сам Одолан нам је давао на машини откуцане текстове за превођење, нама који смо мислили да полажемо – Блину[5] и мени. За време распуста, Никола Вулић је то узео на себе. Сваке недеље сам му предавао по један превод, отприлике колико се тражи за испит, углавном из Тацита.[6] Он је поправљао. То ми је помогло и оспособило ме да се пријавим у јесењем року за испите и да добијем прелазну оцену из латинског превода, без које не бих могао да полажем писмене и усмене испите из историје и географије.

У Београд се вратио чим је земља била ослобођена. Одмах је организовао Народни универзитет с предавањима у „физичкој сали“ нове зграде,[7] чим је она била подигнута на рушевинама старе зграде. Ангажовао је своје колеге и друге „јавне раднике“. Веровао је да ћу ја бити добар предавач за широку публику и запослио ме је већ крајем 1923. Унутрашњост је такође хтела да има своје народне универзитете, и он је одлазио у многе градове. Успео је да за предаваче из Београда добије бесплатне карте кад одлазе у даља места. Тако сам ја 1925. путовао у Дубровник, Охрид и Сарајево, у Тузлу и у Загреб првом класом, први и једини пут у животу. Вулић је носио целу ствар. Касније је створена читава установа, и она је добила своју зграду, достојну своје намене, из средстава Коларчеве задужбине. Али тада Вулић није више био потребан. Коларчев универзитет је добио плаћеног управника, искусног руководиоца Народног позоришта, Милана Грола. Вулић се појављивао с чудним предавањима о Тутанкамону,[8] који је био светска сензација. Публика је јурила као луда, да чује његове духовите шале на рачун дама и господе, његова поређења са египатским помодаркама, његове досетке са алузијама. Предавања више није писао, био је увек насмејан и расположен за саркастичне примедбе. Ко га зна само по тим предавањима сматра да је то ведар човек, оптимист, готов и да прегони у својим шалама. Виђен изблиза, он је био песимиста који је рђаво мислио о целом људском роду. Да је био нерван види се по томе што је много јео, особито меса, а био је увек крајње мршав. Знао је грчки

и латински и велике живе језике. Лако је говорио о свим епохама историје и о свим народима. О вођама човечанства и о такозваним великим људима није имао скоро ништа лепо да каже. За „Правду“ је давао чланке о Божићу и Ускрсу, обично из античког доба. Ту је гледао да покаже ведрије лице и да охрабри свет за љубав и мир. Сам је био више Латин него Словен, леп пример човека нашег Средоземља. Своју рационализовану доброту испољавао је највише према малим људима који се не прсе, не уче друге и не претендују да воде.

Био је велики патриота, помало великосрбин. Чини ми се да је симпатисао Српском клубу[9] и давао чланке за „Српски глас“[10] Драгише Васића.[11] Прешао је године за војску, али се 1914. пријавио за добровољца и учествовао у одбрани Београда. Прешао је Албанију са својима, а другу окупацију издржао је у Београду. Једне ноћи дошли су по њега гестаповци. Пожуривао је своју жену да му што пре спреми што треба, говорећи гласно на немачком: „Пожури, молим те, зар не видиш да сам важна личност, опасна за велики Рајх!“ То је био Никола Вулић: смео, пркосан, духовито циничан, непријатељ силе. Кад сам га за време Шестојануарске диктатуре уверавао да тако рђав режим не може дуго да траје, климао је и вртео главом: „Мој г. Јовановићу, дуго су трајали и много гори режими!“ Умро је убрзо после ослобођења. Књижевна задруга је штампала збирку његових студија тек 1958. у истом колу с најмлађима, као Миодраг Павловић,[12] и са екстравагантнима, као Оскар Давичо.[13] Тако је пред нови нараштај изишао научник и мудрац кога смо ми имали срећу да упознамо већ у првом избеглиштву. У Клермону је оставио лепу успомену. Кад је у Београду држан Византолошки конгрес,[14] између два рата, он је био његов организатор, а дошао је и наш професор Луј Бреје,[15] за кога у оно време нисмо знали да је византолог светског гласа. Да је Дедвиз ду Дезер,[16] писац најбоље историје Шпаније, чули смо већ тада од нашег друга, мога сапутника на лисансу.

Никола Вулић (1872–1945) – класични филолог, историчар, археолог. Рођен у Скадру. Студирао историју старог века и археологију на Великој школи у Београду, где је дипломирао 1894, а потом у Минхену, где је докторирао 1896. Био професор Опште историје старог века од 1897. на Великој школи и Универзитету. Био добровољац у Првом светском рату, повлачио се преко Албаније и избегао у Француску. Од 1919. редовни професор Београдског универзитета. Од 1921. редован члан Српске краљевске академије. Ископавао римски каструм на Космају, 1911–1912, гробнице из архајског периода код Гребеништа, 1930–1934. и римско позориште код Скопља, 1935–1937. Објавио осам свезака *Антички споменици Србије* и преко 550 радова у научним часописима. Превео Вергилијеву *Енеиду* и написао више уџбеника.

ЛЕОН БЛИН

Један од ретких француских студената које смо нашли на клермонском универзитету. Много млађи од нас, а већ је био на другој години. Хтео је да сврши факултет пре него што оде у рат. Зато је прихватио мој темпо рада за испите. Био је из Оверње. Његови родитељи и брат становали су у Исоару, оближњој варошици. Кад смо се зближили, хтео је да ме одведе својима, које је виђао једанпут недељно. Највише се дружио са мном, са Стошићем[1] и младим Вулићем.[2] О томе како су нас примили у Клермону налазим у *Дневнику* извештај Милошу Мисирлићу[3], који је већ био у Алжиру, на медицини. Градска општина нам је приредила традиционални пријем, с говорима и закуском. После председника општине говорио сам ја, у име српских студената, а онда је декан Одолан,[4] латинац, упоредио наше повлачење с бежањем Грка из Азије, које описује Херодот. Кад су угледали море, клицали су: „Таласа, таласа...“ За мене је то било велико славље. „Једноставно, срамота ме да ти причам. Радост могу да поделим само с дивним Стошићем, који је несебичан као сунце.“*

Био сам сигуран да су се мом успеху радовала два француска срца с којима сам већ првих дана почео да се зближавам. Једно од та два бића био је млади, плави, стидљиви, скромни Лео Блин.

Он ми је позајмљивао књиге, скретао пажњу на Лависове[9] велике збирке, на прегледне подсетнике Албера Малеа, на енциклопедије и речнике. Ја сам га учио како се ради систематски и с планом. Нисмо никад учили заједно, али смо проверавали ко је шта свршио. Већ другог марта заједно смо отишли професору Дедвизу[10] да се договоримо шта ћемо

---

* „Да си ти био овде 25. новембра увече, да си видео шта су радили са мном најозбиљнији људи и највеће личности, да си гледао како се бришу сузе док ја говорим, како не стижем да пружам широм своје руке да бих примао честитања, ти би плакао, знам извесно.“ Јављам Милошу да је професор књижевности Луј Мегрон[6] позвао својој кући сваке среде по пет српских студената, с тим да у првој групи буде „*naturellement, l'orateur ditingué*“[7]. Један француски друг је писао да сам извршио задатак „*avec une dignité, avec un charme que nul n'auirait dépassés*“.[8] Одбијао сам доста на француску љубазност, али „осећам да ме не лажу и да им уопште наше (српско) друштво није непријатно“.

узети за предмет по избору – историју уметности или палеографију. Знали смо да би нас Бреје[11] вукао себи, ка палеографији, а нама је било драже оно што ће предложити неупоредиви козер с дугом ретком брадом и обријаним брковима, на спокојном и увек насмешеном лицу. Одвео нас је далеко од онога за шта смо дошли. Говорио нам је о руском народу, „том благу, непознатом за Французе". Прочитао нам је писмо од неког пријатеља који је јављао да Руси не знају да цене ни време ни новац, да расипају, да радо подражавају богаташе и „бољаре". „Ново је то", рекао је професор, „што данашњи француски радници показују менталитет сличан руском". Изненадио нас је и овом констатацијом о Немцима: „Французи су уочи самог рата били ближи Немцима него Енглезима, мада су ови тукли француске трговце на шпанским пијацама, па и у самој Француској." То им није узимано за зло и „ми смо желели пријатељске односе". Сад је све покварено. Тих дана нам је други професор, г. Ланге, говорио о Кинеу (*Quinet*), историчару,[12] који се у Немце разочарао више него госпођа Де Стал и други Французи који су „полазили у Немачку са запаљеним одушевљењем а убрзо окретали стреле против свог идола, кад су видели како се понаша према Француској и према човечанству".

У исто време, моји српски другови су викали против Француза. Смета им што нису „широки" као ми, него практикују „стриктну штедљивост која нам оставља утисак тврдичлука и пљушкинизма".[13] Мени се, напротив, чинило да боље од нас познају сву вредност новца, времена и свих ствари. Ипак сам се у дневнику жалио на мршаву вечеру у лицеју „Блез Паскал", „пасуљ који смо вратили и макароне којих није било доста". Моји другови су се нарочито бунили кад су за ручак биле „равес",[14] а као слатко, гриз на меденом млеку. Заборављали смо да је Француска била у рату и да је све најбоље слала „*aux poilus du front*"[15]. То је било 2. марта 1917. После тога, у дневнику сам налазио само моја писма Жермен Фурниал, оној другој души која се радовала најискреније оне вечери у општинској већници. Ни Блин ни ја се нисмо усудили да полажемо крајем јуна, али смо присуствовали једном лисансу, баш из историје. Кандидат нас није запрепастио својим знањем. Боље је одговарао други, старији Француз, *Charles Sage*. Под 17. јулом налазим једно писмо њему, одговор на његово, којим ме је храбрио да идем на испит у јесен. Саж је одлазио у војску после завршеног лисанса: ја сам му пожелео много среће и нова сазнања у додиру с „најбољим људима на свету – француским и српским војницима".

Млади Блин ме је упознавао с приликама у граду и околини, давао појединости о нашим професорима. Декан Одолан је убеђени католик, има осморо деце и не школује их сву, неколико синова је послао на занат. Говорио ми је о оближњим бањама, Кондору, Вишију, а заједно смо ишли у Роаја, сасвим до Клермона. Г. Бреје нас је водио на екскурзије,

да видимо угашене вулкане, Алезију, где се са Цезаром[16] борио галски јунак Верцингеторикс, највећу планину Централног масива, Пуи Ду Дом. Блин је увек био поред мене и допуњавао професорова објашњења. У новембру смо се јавили заједно. Он је добро почео, али је на испиту из физичке географије рекао професору Гланжоу[17] да му је мозак стао и да више ништа не зна. Одустао је од даљег полагања. Није имао снаге ни да присуствује мом испиту. Ја сам већ 17. новембра био у возу за Париз и видели смо се тек кад је дошао на одсуство из Сарбрикена, где је био „окупатор". Имам пред очима његову фотографију из тог немачког града: тиме ми се, вели на полеђини, одужује за слику коју сам му дао 1917. У црној елегантној униформи, с трубом која обележава некаквог курира, с дискретним ширитима у стегнутим чизмама до колена „на шнирање", мој Блин је изгледао врло мало ратнички. Уосталом, била је јесен 1920. После је постао професор у неком колеџу, затим у лицеју, док није постао цензор у једном од највећих париских лицеја, *Janson de Sailly*, да своју каријеру заврши као један од директора тог лицеја.

Посетио нас је у Паризу, исте 1920. После смо се само дописивали. Да сам ухапшен 4. априла 1929. као и кад је допала затвора цела радна група наше Земљорадничке левице првих дана маја 1932. обавестили су га моји. Он је алармирао мог професора Буглеа, социјалистичку штампу, Лигу човекових и грађанских права. Сам је у *L`Oeuvre*-у писао о мени и захтевао да француска демократија узме у заштиту свог ђака. Био је у вези с нашом пријатељицом Marie-Anne Carroi[18] и са спољнополитичким уредником „Попилера", Орестом Розенфелдом.[19] Кад смо поново били у Француској, 1937. године, Дана и ја смо отишли у Невер, јужно од Париза, и били гости код Блинових. Већ је био ожењен и имао синчића. Мали Денис, кога су звали Низу, касније је постао висок чиновник Уједињених нација, запослен у Бриселу. Блинов млађи брат Жан је постао инжењер. Године 1938. и 1939. сиромах Блин је опет морао да се узнемирава због мене, кад су ме ухапсили пред децембарске изборе Корошец и Стојадиновић.[20] Кад је дошла нова власт порадовао се да ћу сада бити на миру и да ћу чак доћи до изражаја у држави. Болно га је погодила вест да сам опет ухапшен 1947. Не знам шта је овом приликом радио, али су ми рекли да је писао и честитао ми ослобођење у августу 1953. кад је, поводом изјаве маршала Тита да ћу ускоро бити пуштен, у француској штампи објављено да сам ослобођен. Никад нисам сазнао да ли су наши сами известили, можда у доброј вери да ће до тога доћи. Ја сам после тога остао у затвору још скоро две и по године. Блин је опет био међу првима да обзнани своју радост кад је прочитао телеграм у париским листовима.

Дошао је ред на наше кћери да упознају пријатеља из наше младости. Од 1956. сваке године је примао понекога од наше породице. Нико

није досађивао, али су сви били краљевски угошћени. Најпре Бојка,[21] затим и Дафне,[22] па Аца,[23] кратко пред смрт, најзад Власта и Цица. Жеља му је да и нас види и покаже нам лепоту у којој сада живи. Помиње у писмима и остале становнике наше заједничке собе у Кур Саблону, Стошића, Стају Вулића[24] и рано преминулог књижевника Предрага Каралића[25]. Пита ме ко сада успављује „младог Вулића", чешкајући га по леђима, како га је научила бака, коју је у Клермону понекад замењивао Дика Стошић. Никад ми није поменуо своју земљакињу која је требало да буде српска снаја.

Леон Блин (Blin) (? – ?) – француски професор, историчар, школски друг и пријатељ Драгољуба Јовановића с Филозофског факултета универзитета у Клермон Ферану, где је Јовановић отпочео студије историје и права током Првог светског рата (1916) пре него што је прешао на Сорбону (1923), где је докторирао. Леон Блин је затим био дугогодишњи угледни професор и директор лицеја.

ЖЕРМЕН ФУРНИАЛ

У главној слушаоници Филозофског факултета, столови су били постављени у два реда, а у дну дворане био је наставников сто. С његове десне стране седеле су девојке, а с леве мушкарци. Слушали смо професора и гледали наше француске и две-три српске другарице. Свима је најпре пала у очи једна висока, снажна Францускиња, с бујном златножутом косом. Љубазним смешком, подједнаким за све Србе, одговарала је на поздрав. Мени се учинило да ме чешће гледа и да ми се љубазније смеши, особито после говора у општинској кући. Већ три дана после тога, у писму Мисирлићу, казивао сам да ми „у очима непрестано играју младе, беле и румене женске главе, које се смеју преко пута нашег стола".* Подсећам да је прва наша група стигла у Клермон, 13. новембра, да је свечаност била 25. а да сам Милошу писао 29. новембра. Тим је чудноватије што сам му већ говорио јасно о Жермени, која ми је замењивала њега и допуњавала Стошићево пријатељство.

„Овде је место тебе једна дивна Францускиња, златна као што је њена коса, оличени друг, вечито насмејана, зрачна. Она ми је прва пришла и спријатељила се са мном. Љубазна је и према другим Србима, али ипак целог часа са мном дели своје утиске и своје осмехе. Та душа се радовала моме успеху и пре него што је видела његов ефекат. Али кад је то већ био свршен чин и кад се око мене тискала гомила људи, госпођа и госпођица, који су молили да им допустим да ми честитају, једна мала није знала шта да ради, пришла ми је, дала некакво необично цвеће, не рекавши ни речи. Волим да одржим с њом ту лепу везу другарства, не улазећи ни у шта дубље. Живот ће тећи пријатније. Нећу бити одвећ сам. А и радићу са задовољством."

Месец дана касније, тачно 27. децембра, записао сам у свом дневнику да „моје најбоље мисли иду мојој најбољој другарици". То је био одговор на њену честитку о њиховом Божићу. Унапред сам се спремао

* „Оне ти улепшавају живот и омиле ти га. Једва чекам да одем у школу и да уживам у њиховој свежини и лепоти. Не мисли да сам се заљубио. Али их стварно све волим. Навикао сам на њих као на лепе слике и на намештај без кога се не да замислити један кабинет."

да јој честитам Нову годину. Двадесет осмог су већ била „најискренија осећања“; двадесет деветог су се „брисале најтужније успомене“ и изражавала захвалност драгој другарици; у поноћ сам се сетио својих сестара и јадне мајке; тридесетог сам хтео да поделим своје дивљење према лепим стварима „које могу да нас зближе“; још тридесетог – сећање на поклоњени цвет и на речи из *Књиге моја пријатеља*: „Mais une fleur, cela ressemble a un baiser“.[1] „Ову крваву годину бих отерао с презиром да ми није дала Француску и пријатеље које сам у њој нашао. Најискреније жеље за Нову годину. Будите и даље оно што сте!“ Саопштио сам јој ову „скромну историју мојих дана, пуну вас, драга другарице и пуну мене“. Писмо је подуже и представља једну захвалност за њен осмех који ублажује „ове беде“, осмех који често изражава дубоку тугу и скрива уздржане сузе. Сазнао сам да је рано остала без мајке, да је можда није ни упамтила, да је једина у оца, старог учитеља, који се налази на фронту као последња одбрана. За наш Божић писала ми је да хоће да ми замени сестру. Зове ме својим „драгим другом“, својим „српским братом“, уверава ме да ће доћи благословљени дан, са суверeном срећом: њој каже „*toute l`affection*“[2] које има за мене, да ћу бити потпуно срећан у крилу своје породице. Ја сам њој представио наше Бадње вече. У једанаест сати увече на сам Божић, пишем јој да ми је пред очима цела моја породица у црнини. Али поглед пада и на зид са црвеним булкама: то је слика коју ми је она послала. „Вечерас књиге немају речитости, леже поређане, оне, моји робови и моји господари, неми и верни. Више волим да гледам ваше писмо... јер ме оно уверава да сте ми тако одани.“

Из Лиона смо се вратили 17. фебруара 1917. Тамо смо сви били подвргнути комисијском прегледу. Пуковник Лазар Белодедић[3] нам је потписао уверење да се и даље ослобођавамо војне дужности. Поново сам се бацио на рад, али ме је узнемиравало што је „моја пријатељица нешто тужна, узнемирена, изведена из такта, не ради ништа. Избегава да остане са мном, чак и да ме гледа. Тих дана сам јој послао леп снимак Марсијеовог „Сећања“, по повратку из Лиона добио једну њену фотографију и „врло нежно и топло писмо“. У исто време ми скреће пажњу да мора друкчије да се понаша, јер у „Француској постоји протокол и он је врло узак“. Хоће ипак да јој пишем. Одмах сам јој рекао да ме је утешила својим објашњењем јер нисам схватао шта сам згрешио. Учинило ми се у један мах да сам је изгубио, да се „тако вољена Плава птица удаљила од мене“. Оно сећање ми се на други начин вратило „хиљаду пута драже“. Ипак ме буни зашто тражи да се не виђамо: зар је тако страшно да за мене чини бар оно што даје мојим друговима, своје присуство и осмех? Хоћу ли моћи да поднесем да избегава баш мој поглед? „Задовољићу се оним шта вам је могуће, али дајте ми бар то!“ Двадесет другог фебруара

дошла ми је Грезова „Млекарка“ и донела „благу вест мира и љубави“.* Сада сам сматрао да могу бити мирнији. Првог марта сам јој саопштио свој сан: да сам је видео у кругу мојих, како говори српски с мојом најмлађом сестром Радом. Послао сам јој једну слику која личи на Радојку, која је питала да ли да Жермену зове „снаја“ или „снајка“. Већ 3. марта сам имао њен одговор, најлепше од свих писама које сам од ње добио.

Пита се још „да ли је достојна моје љубави и да ли стварно треба себе да гледа у оним бојама којима је ја красим.“** Одговорио сам да њу уклапам у оне савршене и хармоничне фигуре које сам нашао у књигама и видео у Атини. Њено писмо је моју жељу претворило у наду, у веру. Одсад постоји један сан и једно писмо: „Рађам се за један нови живот.“ Потврда је дошла убрзо: „Никад се нисам надала да ћу срести тако дубоко пријатељство, и тако одано и тако чисто, као оно које ми ви нудите. Хтела бих да осетите моје пријатељство на нивоу вашег, којим се поносим.“ Јавља ми да ће јој отац доћи око првог априла. Она му је већ писала о мени и нада се да ће ми и он бити пријатељ. Захвалио сам јој

---

* „Je souhaite à mon camarade un travail paisible et des sentiments bien calmes. Mes meilleurs sentiments à mon camarade.“ У тим речима сам нашао „хришћанску доброту једне паметне младе девојке, која ме више него икад задивљује својом унутрашњом снагом!“

„Желим свом пријатељу да мирно ради и да се превише не узбуђује. Срдачне поздраве шаљем свом пријатељу.“

** „Mais, mon cher camarade, je ne dois vous en remercier_que davantage pour la beauté de l’affection que vous m’offrez. Je sens en vous une àme d’élite, une sensibilité profonde et délicate. Croyez que je suis fière d’être votre amie. Je suis fière aussi de voir que vous m’estimez assez pour que, en rêve, vous me fassiez occuper une place á votre foyer, pour penser que vos soeurs, votre petite Radoika, pourraient m’aimer... Je suis sûre que de temps en temps vous sentez, sur votre front fatigué, passer sa main lé gère et carassante, et qu’il en est rafraichi... Je crois que vous tarvaillez trop, que vous n’êtes pas raisonnable, que vous couchez trop tadr, que vous dormez trop peu. Il faut travailer, mai aussi, il faut conserver sa santé c’est un devoir celui là aussi, et il faut, en tout, un juste milieu. Au revoir, mon cher camerade, que Radoika vous assure des meilleurs sentiments de celle que votre rêve lui faisait appeler sa snaika. Votre amie Germaine Fournial.“*

*„Али, драги мој пријатељу, ја вам морам нарочито захвалити за лепоту наклоности коју ми нудите. Осећам у вама изузетну душу, дубоку и деликатну осећајност. Верујте, поносна сам на ваше пријатељство. Поносна сам и на то што видим да ме толико цените да сањате да заузмем место у вашем дому, да сматрате да би ваше сестре, ваша мала Радојка, могле да ме заволе... Сигурна сам да каткад осетите како вас по уморном челу помилује њена лака и нежна рука и како вас то освежи... Чини ми се да превише радите, да сте неразумни, да сувише касно лежете, да премало спавате. Треба радити, али треба и здравље чувати, и то је важан задатак; треба, у свему, бити умерен. До виђења, драги пријатељу, нека вам Радојка посведочи о најтоплијим поздравима оне коју је у вашем сну називала својом снајком. Ваша пријатељица, Жермен Фурниал.“

што је „озаконила своја и моја осећања“. Послао сам јој један број „La Patrie Serbe“,[4] нашег париског месечника који је уређивао Драгомир Иконић.[5] Кад већ нисмо могли да се виђамо, нека на овај начин сазна што више о Србији. Она је оцу саопштила редове које сам њему посветио у своме писму. Волела је да у нашем часопису чита „ове странице, меланхоличне, тако пуне лепих осећања, тако јуначне. Тако учим да још више волим вашу драгу земљу. Знам да Срби нису испод других народа, знам чак да их превазилазите својим јунаштвом. Волим вашу осетљиву душу – *si aimante, si doucement poétique*“. Почела је да учи српски, зна већ колико и немачки, мада овај језик учи већ одавно. Мени је све то постало недовољно. Хтео сам да будемо ближе, да се упознамо, да утичемо једно на друго. У дугом писму од 23. марта поставио сам питање зашто не можемо да се виђамо. Можда је добро да о свему поразговарамо пре но што дође њен отац, да разговарамо лично. Нека она одлучи.

Неколико дана није било одговора. После неколико дана замолио сам је да каже или да прећути ако јој је тешко да се изјасни. Ја ћу бити довољно јак да поднесем сав терет раскида. Одговорила ја брзо позивајући ме да у недељу дођем њеној кући. Отац ће такође ускоро стићи на одсуство, можда ће га и отпустити из војске. „Сачекајте њега да бисте разговарали са мном“, гласило је писмо које није послала. Предомислила се и позвала ме на разговор. Послужила ме је чајем, али до објашњења није дошло. Покушао сам да јој додирнем руку кад је седела за столом, али ју је повукла. Ни то не бих учинио да последње писмо, којим ме је позвала, није било почето речима „драги мој пријатељу“ на француском, не више „драги мој друже“. Показало се да сам прецењо нијансу. Охрабрило ме је одобрење које даје њен отац: ако он буде ослобођен, моћи ћу слободно да је виђам. Четвртог априла сам јој опширно изложио моје погледе. Нећу да будем књишки и кабинетски човек. Хоћу да живим с људима и за људе. Рад хоћу да удружим с љубављу, пре свега за однос са женом коју волим. Она ми је одобрила и апеловала да ме рад не апсорбује целог и да „јој останем мало“. Јавља ми да јој је умрла баба по мајци и да ћу је идући пут видети у црнини. Писмо је почињало на српском: „Драги пријатељу мој“. У своме одговору изјавио сам јој саучешће, молио је да се не преда болу и српски је назвао „дивна моја“. Трећег маја сам јој писао о пролећу и дао своју дефиницију срећног живота: „напор у љубави“, друкчије речено – рад и вољена жена.

Све се променило кад је дошао стари Фурниал. Позвали су ме на ручак. Кад је Жермена била ван собе, рекао сам учитељу-војнику да хоћу да му украдем ћерку. „То би значило смрт за мене. Имам само њу.“ Ја сам га храбро позвао да пође с нама у Србију. – „И то је немогуће. Ја сам овде провео цео живот.“ У моме дневнику настаје једна празнина после оних одушевљених снова о идеалу „волети у напорима“. Пред поноћ

13. маја забележио сам прекорно у писму за њу: „Зар ништа немате да ми кажете после страшног удара који сам потпуно схватио тек кад је прошла грозница?“ Опет две празне странице. Нада се поново пробудила 26. Жермена је дошла да слуша мој семинарски рад о привредном животу у Србији и рекла ми да је задовољна. Писао сам јој о зеленом лишћу у којем стално видим њу, као и у хроникама из V века. Кажем јој да ме Анатол Франс више не задовољава, јер нема душе, не каже ништа срцу. Њој нудим своју душу, целу, и молим је да је мало штеди и да је воли ако заслужује. Опет празан лист, после писма госпођи Лејмари у Паризу којој објашњавам зашто се нисам пријавио за испит у јунском року, иако су професори мислили да могу. Ја сам осетио потребу да још мало вежбам француску композицију и латинске преводе. Француска влада ми је доделила трогодишњу стипендију. Спремићу се боље за испит, пошто одустајем од пута за Енглеску преко лета. Нити пишем Жермени, нити што добијам од ње.

Једанаестог јуна пишем Мисирлићу у Алжир. Описујем једну велику екскурзију с професором историје, у гротлима и кратерима угашених вулкана, на исушеним днима некадашњих језера. Шеснаеста по реду, ова шетња била је најлепша и најплоднија.* Дванаестог сам сазнао да је погинуо Брана Манојловић.

Његов брат Коста тражи да му пошаљем хартије. О тим хартијама сам сутрадан писао својој пријатељици и упознао је с радовишком драмом. Њу сам упоредио с Десанком: „И она је била дискретна и племенита у својој љубави“. Ја сам ипак ту љубав сматрао скврнављењем, скоро злочином, према ономе како сам замишљао Десанку. „Она је заслуживала нешто грандиозно, немогуће“, а он ју је волео земаљском љубављу. Нисам онда схватио да је она тражила прибежиште. Признала ми је да се преварила, али њему до краја није то рекла, тако да је остао срећан до последњег тренутка. Забележио сам да то писмо нећу послати Жермени, али је остало у моме дневнику у целини. Мадлени сам писао 27. јуна. Известила ме је да јој је стигао отац. И она је пред испитом, док су у Клермону испити за лисанс били завршени. Кад сам тако посвршавао послове са својим земљацима и париским пријатељима, хтео сам да рашчистим ситуацију у вези с љубављу и испитима. Првог јула обратио сам се Жермени. Идеал је лепа ствар, али ту је и стварност. „Ви сте стално далека и непрестано се измичете: ја неуморно пружам и ширим руке да вас досегнем.“ Обоје се лишавамо једно другог и патимо. Зашто? Ви сте

* „Било нас је четрдесет, преко двадесет дивних девојака, само један млади Француз (свакако Блин), остало све Срби. Међу нама професор Вулић[6] с ћерком. И сви смо били пијани. И били смо срећни. Око седам сати увече, ми смо представљали четрдесет полуделих, опијених ваздухом, бојама, песмом и љубављу.“

успели да угушите свој смех, да засужњите своје речи; ја сам осудио на мрак своје најдраже мисли. Зар се не бојимо да ће све изветрити? Жива смо бића, додирнимо мајку земљу да би се окрепили, не презиримо свакидашњи живот! Остваримо у маломе оно што желимо да буде наш заједнички живот у будућности! „Зашто да волим само производ своје маште уместо вас?“ Упознао сам је са својим материјалним положајем, изнео јој свој поглед на живот. „Ваш отац је прекинуо нормални ток наших односа; зар није потребно да га ми продужимо?“ Предлажем јој да се састанемо идућег уторка.

Тако је почео расплет. Једном картом ме молила да одложимо тај сусрет. Схватио сам да маневрише и да хоће да добије у времену. Неколико дана сам узалудно вребао поштара. Нисам је нашао ни у библиотеци. Осетио сам да се у њој самој води велика борба. Шестог јула је стигло одлучујуће писмо. Моје претходно писмо учинило је да пати, јер је „и сувише велики контраст између лепог идеала у коме живите и жалосне стварности“. Одлагала је одговор из дана у дан. „Бог ми је сведок да сам хтела да будем за вас само блага тужитељица, пријатељица и сестра којој би сте причали своје јаде да би их уклонила, своје радости, да би их поделила. У ствари, авај, ми смо обоје само мучили једно друго откад сте зажелели да будем за вас више него пријатељица.“ Много је преживела откад се познајемо, увидела да досад није ни живела, „пре него што сам вас упознала нисам схватала озбиљност живота“. За ову годину се, вели, дубоко променила: нема више ону веселост, ону живу и отворену нарав због које сам је можда заволео. „Стварно сам живела и патила сам. Пре сам видела само привид и смејала сам се; сада сам видела стварност, сазнала сам колико је она тужна, и не смејем се више.“ Каже да не може да живи, као ја, у идеалу, и то неће особито због мене. Није олако разорила мир мога живота, али „видите, ја никад нећу отићи у Србију“.*

* Најпре се бунила против свирепе судбине која јој одузима слободу, затим је увидела да апсолутно не може да се одвоји од оца. „Борила сам се против те неизбежности, али осећам да морам да је поднесем... Знам да ми живот не припрема ништа пријатно, да ће за мене протећи у једноличности, без сумње, помешаној с тугом и лишеној правих радости, али морам да је примим такву. Немам право да се жалим: увек ћу имати као неисцрпно благо успомену на ову годину кад сам вас упознала, кад сте ви, коме се дивим, били мој пријатељ и кад сте ме волели. Успомена на ову годину кад сам, захваљујући вама, живела, кад сам научила да патим и чак да избегавам патњу затварајући се у себе.
Ипак нећу сасвим да вас изгубим. Желела бих да останете за мене пријатељ, што сам увек желела да будете. Али, можда и сувише тражим. Можда ћете ме ви мрзети и одвраћати свој поглед од мене. Молим вас, штедите ме и не мрзите ме и сувише. Будите уверени да ће успомена на вас остати у мом сећању и бити здружена са успоменом на један од најлепших тренутака мог живота и да ће моја осећања према вама остати увек иста. Жермена.“

Био сам бесан. Учинило ми се да је њен егоизам већи од егоизма њеног оца. Љутило ме што је тржила да је штедим, а она мене никад није штедела нити је водила рачуна о мојој души, увек рањеној и крвавој. „Нека се не боји: нећу јавно ништа показати, још мање ћу је вређати! Сад видим, никад ме није волела, нећу јој више писати". „И сувише сам патио због ње да бих и даље хранио њену охолост и њено самољубље. Затворићу се у себе и чуваћу своју патњу за часове самоће." „Остављам је њеној савести. Пошто ипак верујем да има душу, уверен сам да ће увидети шта је урадила са мном." То је крај клермонског дневника, иако је био тек 6. јул. Десет дана касније написао сам једно писмо Шарлу Сажу, који ми се јавио из војске, и на кога сам се угледао истрајно се припремајући за испите. Отишао сам, после лисанса, на коме не знам да ли је била Жермена, али су сви наши другови и неколико Францускиња дошли, напустио Клермон, тачно годину дана после доласка, 16. новембра 1917. Нисам се опростио са особом која ми је осветљавала ноћи и олакшавала дане у току те године. Другови су ме дирали да радим „двадесет пет сати дневно". То не бих могао без њене помоћи, без љубави у коју сам веровао.

Показало се да нисам толико грешио колико је изгледало у јулу. Истог дана кад сам напуштао Клермон, она ми је писала у 9.00 увече, по повратку из библиотеке, где је сазнала дан раније да ћу отпутовати. Извињава се што не ћути и даље, али „не може да издржи помисао да је све свршено међу нама и да ћете о мени сачувати само успомену мржње и бола". И у току последња четири месеца је двадесет пута хтела да пише, али није хтела да ме узнемирава у мом раду. „Али од синоћ преживљавам и сувише горке часове да ви не бисте сазнали какво вечито жаљење остављате иза себе."*

То је било прво писмо у коме није ставила и своје презиме. Молила ме је још да ни у библиотеци ни ма где не покажем да се нешто десило међу нама.

* „Нећу покушавати да вам кажем како је синоћ изгледао мој повратак кући (изгледало ми је да сам све изгубила и да сам улазила у ледену самоћу), ни шта је била прошла ноћ: доносила сам и напуштала одлуку за одлуком. Не знам шта ме је спречило да јутрос изађем на станицу, да вас молим да не одете заувек док ми не кажете последње збогом. Какав је био данашњи дан? Никога нисам нашла да сазнам нешто о вама. Али нешто вам, драги мој Драгољубе, хтела рећи... али ако се више не видимо, не бих хтела да сматрате да из себе остављате равнодушност. Знам шта сам изгубила и овај дан ће бити жалосно забележен у моме животу. Не питајте се више да ли умем да волим. Знајте само да у моме срцу остављате жаљење које ће престати само кад умрем и да се моје очи купају у сузама. Ни ваше дивно 'сећање' у мојој соби, које ми сваког дана говори о вама, није више ништа, пошто ћемо умрети једно за друго.

Немам права да се жалим, јер сам крива скоро за све. Међутим, треба ли себе да оптужујем што сам попустила спонтаном осећању које ме је привлачило вама, кога сам осећала као тако племенитог и тако доброг?

Чини ми се да сам од јуче остарила за десет година и изгледа ми да сам један стари отац. О, ви, драги мој Драгољубе, разумете то боље од мене. Опростите ми што сам вас учила због њих. Како бих хтела да знам да ли ми праштате и да за име Жермене, које сте некад изговарали тако благо, нећете од сада везивати осећање мржње или презира! Молим вас да таква осећања не везујете ни за име мога оца. Кад је видео како плачем, схватио је шта значите за мене. Ако бих ја хтела, пустио би ме да идем у Србију. Али зар да га напустим зато што је попустио? Зар да му старост начиним тужном и усамљеном? Уверена сам да ме ви схватате, ви који журите да поново нађете своју мајку, своје сестре, своју домовину. Шта бисте ви учинили на моме месту! Још једном, опростите ми. Због ом. Жермена."

Ово писмо није отишло одмах, него тек 26. новембра, кад је добила од Стошића моју адресу у Паризу. Пише да је дуго оклевала да га пошаље. „Били смо створени да се разумемо. Не могу да издржим мисао да смо мртви једно за друго. Опростите ми што сам себична. Не могу да поднесем помисао да сте отишли мрзећи ме, јер осећам да то не заслужујем... Ви, најбољи од свих пријатеља, кога сам ја мучила, схватила да, ако сам икада из дубине срца нешто желела, јесте то да ви будете срећни"... Откад ми је послала своје последње писмо (у јулу), горко је патила, била је очајна што не господари својим животом. Видећи то, отац јој је, пре осам дана, допустио да ради шта хоће. То је није испунило радошћу, јер је стање остало исто. Стари отац је једини разлог. Жртвује се тој дужности, због ње је мене мучила и сама патила. „Реците ми само да ме не мрзите, скините ми тај терет, а после – слободни сте и обећавам вам да вас нећу узнемиравати и да ћу вечно ћутати. Знајте само и сећајте се увек да вас неко на овом свету не заборавља и моли се за вашу срећу."

Одговорио сам 2. децембра да је у моју париску самоћу дошло оно што сам неколико месеци очекивао у Клермону. „Знао сам да нисте рекли своју последњу реч. Наши односи нису били такви да би се прекинули нагло и силовито. Нисам способан да мрзим." Далеко од тога да вас презирем, ја се трудим да у себи нађем олакшавајућих околности, да вас разумем и да вас извиним. Нећу допустити себи никакво осећање које би било недостојно моје прошлости и моје успомене. Увек ћу много поштовати особу коју сам могао волети (мада јој слабост и недовољна храброст нису допустили да чини исто и да буде срећна), управо зато што се трудим да уважим разлоге које она томе супротставља. То је све што могу да учиним за вас. Добро чините што од мене не тражите више. Поштовање које је увек било темељ моје љубави (affection) још живи и живеће. Драгољуб. Мислио сам да је ово јасно и довољно. Жермена је, међутим, одмах одговорила (3. децембра), пошто је не мрзим и не презирем, да се данас обавезује да поднесе патње и радости, да буде моја вереница,

моја супруга заувек, да хоће да мојој срећи посвети свој живот. Отац јој је то одобрио и ништа више неће моћи да је поколеба. Брижно чека мој одговор. Отписао сам јој да ништа немам да додам своме писму. Поновио сам њене речи: „Пошто ме упркос свој патњи коју сам вам нанела не мрзите, не презирете, да ли ме још сматрате достојном да поделим ваш живот?“ Хтео сам јој рећи да није довољно да неког не мрзимо и не презиремо... Али она није тако схватила, па је опет писала 6. децембра, понижавајући се, иако се моје писмо завршавало одлучно: „Рекао сам своју последњу реч. Д. Јовановић“.

Сада настаје најмучнији део нашег односа. Она ми не пребацује што сам крајње свиреп, јер нема права, пошто је и сама била свирепа према мени. Али апелује да схватим разлоге који су је руководили: није била ни лака, ни глупа, ни перверзна, само се борила између две дужности, била је слаба. Сада пристаје да жртвује и оца и домовину, а ја је ипак презирем, иако то не кажем. „Кажете да ћете ме увек поштовати, али нећете више да ме познајете: то ја нисам, у првом заносу, видела у вашем првом писму и зато сам вам поново писала.“ Признаје да је кукавички и да би можда требало да се стиди, али ми се поново обраћа.

„Знајте, кажем вам последњи пут, ви ме не познајете сасвим. Ваше јучерашње писмо уноси очајање у мој живот: то је страшна освета. Ви сте рекли своју последњу реч, а ја сматрам, пред моралом, да немам ништа себи да пребацим. Зато сам мислила да имам право да вас питам шта значи писмо од 3. и зато опет говорим у овом часу. Ви нећете себи допустити никакво осећање које би било недостојно ваше прошлости и ваше успомене, па ипак данас, када вам ја, жена, жртвујем све што ми је најдраже на свету, када тиме газим своје самољубље, ви ме одбацујете. А ја вам кажем, ниједна жена неће учинити за вас оно што ја чиним данас.

Ја вам нудим свој живот, ви ми наређујете да очајавам. Ето шта ви чините: осмотрите величину зла ако можете схватити да се некажњено не презире жена која вам нуди свој живот и своју љубав. Што се мене тиче, после оног што сам учинила последњих дана, сматрам да немам ништа себи да пребацим и да сам морално једнака с вама у том питању.

Ако кроз пет дана не добијем ништа од вас, ако останете при томе да сте рекли своју последњу реч, и ја ћу сматрати да сам рекла своју. Тада више никада нећете чути о мени. Жермена.“

Истог дана, у девет увече, поново пише. Читала је још једном моја писма од 2. и од 5. У крајњем стању заноса, још налази нешто нејасно. Шта значи оно: „То је све што могу да учиним; добро чините што не тражите више.“ Пита ме шта значи оно „више“. Зашто нисам рекао кратко „не“? Тражи хитан одговор, иако је он негативан, сматра да има право да тражи разлоге. Ја сам одговорио, 10. децембра, да би наша веза захтевала

и сувише тешке жртве, да бисмо их могли поднети и она и ја. А ништа вам не гарантује да ће резултат задовољити наше жеље и снове. Молим је да више о томе не говоримо, као што је и сама предложила у писмима од 16. и 26. новембра: она су плод озбиљног и искреног размишљања. Оно што је дошло после уследило је због њеног тумачења мога одговора. У своје време, ја сам се уздржао да тражим немогуће. Било би право да сада ви тако поступите. Судећи по једној забелешци, изгледа да сам јој вратио писма у којима се непотребно понизила, тражећи нешто што је било неостварљиво. Можда сам јој вратио и раније њена писма, да би била савршено спокојна. У мојим хартијама налазим само једно од 3 маја, у коме ми говори о Радојки и о томе да треба мање да се замарам. Мило ми је што сам сачувао нешто од њене руке, јер копије њених писама у дневнику нису жива слика њене симпатичне личности. Жермена није била лепотица, али је све очаравала својом умиљатошћу. Ја сам волео њену оданост, иако нисам знао да је тако дубока као што се после показало. Остајем њен дужник, али мислим да наш брак не би био сасвим срећан, како због њеног оца, тако ни због тешких материјалних прилика које бисмо затекли у Србији. Најзад, верујем да с њом не бих могао да водим ону политичку борбу, са свим тешкоћама које је тако храбро и убеђено поднела Дана. Наш однос је био леп, савршено чист, без најмањег телесног додира, чак без иједног стиска руке, али је разумно што се није претворио у брак. Она је то, изгледа, брзо схватила, пошто се удала убрзо после нашег растанка.

И Жермена и ја смо крајње дискретно неговали нашу везу, скоро искључиво преко писама. Ипак се о томе нешто знало. Допрло је и до Београда, са злонамерне стране. Кад сам био изабран за доцента, у Министарству просвете ми начелник одељења за вишу наставу, Светислав Стефановић, познати физичар, рече да ме не потврђују док не развиде шта сам радио у Француској. Школски успех није довољан, пошто треба да будем и педагог. Имају извештај да сам тамо ширио комунистичку пропаганду и да сам напустио вереницу, Францускињу, која ме је издржавала. Одговорио сам, кратко, да никад нисам био комунист, а што се тиче „веренице“, нека само питају професора Вулића, који је био с нама у Клермону и чији син је становао у истој соби са мном све време. Није прошло дуго, и ја сам потврђен. Истина је, међутим, да после Клермона више нисам мировао политички и да то влади није могло бити пријатно, без обзира на то што нисам био комунист.

~

Жермен Фурниал (? – ?) – Францускиња из Клермон Ферана. Пореклом из учитељске породице. Учила са српским студентима и Д. Јовановићем 1917.

У Паризу, са Србима, нисам никад нашао клермонски мир. Студенти су већ били организовани у удружење, одржавали су се састанци у некадашњем бару *Gypsis*, сада слабо посећеној кафани у улици *Cujas*. Зграбили су ме познаници из Србије, пре свега они које сам упознао у крагујевачким Шумарицама 1912, затим студенти-социјалисти из Београда. Живо ме се сећао физичар Душан Ђорђевић,[1] одани пријатељ Симе Марковића[2] и професора Љубе Радовановића.[3] Он ме је упознао с Мишом Марковићем у чију кућу је одлазио. Миша је привео своје другове из војске и с матурантског течаја у Жозијеру, затим и са својом сестром. У хотелу сам становао с Владом Стакићем.[4] По крагујевачкој линији сам се зближио с Љубишом Трифуновићем.[5] На студентском конгресу сам упознао Рацу Стефановића, Милоја Рајаковића, као социјалисте, и Добривоја Дим. Бранковића, републиканца. Рајко Јовановић и Драгољуб Јевремовић су, с Владом Ристовићем, водили комунисте. Али, сем Мише, моје најближе друштво била су тројица Пожаревљана, социјалисти из гимназије, пре свега браћа Вујовићи.

РАДЕ И ВОЈА ВУЈОВИЋ

Две лепе, можда најлепше фигуре из студентских дана у Паризу. Нису се никад двоумили, најпре у свом социјализму, затим у комунизму. Разишли смо се на питању руске револуције и Лењинових метода, али смо остајали добри другови. Раде је био мој вршњак. И он је матурирао 1914, уписао је медицину, али је није завршио, јер га је зграбила акција. На венчању с Даном, 21. новембра 1919, био је кум у румунској цркви близу Сорбоне. У њему сам упознао тип бољшевика конспиратора. Воја је био више тип политичара идеолога. Од свих Југословена, пре Георги Димитрова,[1] направио је у светској партији највећу каријеру: био је секретар Омладинске коминтерне.[2] После Лењинове смрти, пошао је с Троцким[3] и Зиновјевом,[4] замерио се Стаљину и заглавио у Сибиру. Раде није успео да се истакне ван Југославије, мада је већ 1919. превео и штампао у Паризу на нашем језику *Власт Совјета* Лава Троцког, кога смо дотле, као и Французи, звали Леон.

Породица Вујовића је била позната у Пожаревцу као социјалистичка. Отац им је био колар. Сем њих двојице, коју сам упознао у Крагујевцу, трећи брат Гргур пошао је њиховим путем и пропао негде у Совјетском Савезу. Изгледа да ни четврти није био боље среће. Остала је само сестра Живка. Воја је у Париз дошао са жозијерцима, јер је био млађи од нас. Заједно смо полагали права. Био је врло марљив и особито је лепо разумевао финесе грађанског права. У Удружењу студената више сам радио с Војом, али по темпераменту ми је био ближи Раде. Он је био хуман, Воја оштар; Раде је био сталожен, Воја љут; Раде скроман, Воја амбициозан; Раде бољи, Воја јачи.

С Војом се после повратка у земљу никад нисам видео. Раде је долазио у нашу кућу 1927, признавао се кумом, разговарао на руском с мојом таштом, жалио се да код нас нема правих илегалаца и професионалних револуционара. Један руски инструктор – причао је – жалио се кад је чуо да нечију адресу може добити преко Опште пријавнице, пошто су сви наши комунисти били пријављени у полицији. Раде је после сирене сачекивао раднике испред фабрика, правио познанства и најсмелије приводио покрету. Живео је илегално или без сталног

места боравка, кретао се радије ноћу него дању. Затваран је већ у париском *Santeu*, где га је посећивао Методије Анастасијевић, доносио му књиге и остајао сатима да ћаскају. Другарице су долазиле на туђе име, према списку који је затвореник предао, и дешавало се да полицајац духовито замоли дотичну да сачека док сиђе она друга Милева Петровић која се већ јавила на то име... Друкчије је изгледала београдска Главњача. Раде је, поред све опрезности, откривен, изведен на суд и „добио“ три године робије. Највише је „лежао“ у Марибору. Тамо је превео једно Енгелсово[5] дело, *Анти-Дирингā* или *Л. Фојербаха*.[6] Кад се вратио с робије, виђали смо га, али врло ретко. После је ишчезао заувек.

Ко их је познавао не може мислити на та два борца без извесне сете и туге. Остали су чисти и страдали су у земљи у којој су њихове идеје победиле. Није сигурно да би боље прошли ни у својој новој власти, у Југославији. Жалосно је већ било гледати у Паризу ко је био у њиховом друштву. Вођа им је био Влада Ристовић[7] из Ваљева, који се касније удружио с Радом Пашићем[8] да Јоци Јовановићу отме „Новости“, са свим сарадницима, и покрене „Београдске новости“.[9] Онај који је 1928. уређивао и издавао „Јединство“,[10] у коме се позивало на убиство Стјепана Радића, уочи самог 20. јуна, преко целе прве стране апострофирао је: „Роб или гроб!“ Он је и у ослобођеном Београду био угледан комунист; једну сестру му је узео Душан Ђорђевић, другу Рајко Јовановић.[11] (Сам Рајко је дуго био активан у Београду, учествовао на домаћим и међународним комунистичким форумима, пошао с партизанима 1941. али је ишчезао без трага у Босни, тако да га данас помињу само у вези с давним догађајима који су се збили у време кад је покрет тек настајао.) Секретар њиховог клуба у Паризу био је Драгољуб Јевремовић[12] из Пожаревца, који је касније постао лекар, оженио се ћерком Илије Михаиловића, постао народни посланик, ушао у Јенесу и компромитовао се у корупционашкој афери – Нашичкој. У Паризу је, поред браће Вујовића, комунист био и Воја Николић, који је у Бијељини као срески начелник ометао наше опозиционе зборове, а за време окупације био Недићев окружни начелник у Зајечару. Браћа Вујовићи су се узидала у темеље једне зграде у којој нису могли живети.

О Вој данас нико не говори, ни у Русији ни овде. Раду су приликом прославе четрдесетогодишњице Комунистичке партије Југославије, 1959. године, похвално поменули маршал Тито и Родољуб Чолаковић,[13] сећајући се заједничког тамновања и идеолошког рада у затворима. Нису много боље прошли ни други напредни студенти из наших париских дана.

Раде и Воја Вујовић

Раде

(Пожаревац, IX 1895 – Совјетски Савез, ?) – комунист. Пуно име Радомир. Године 1919. отишао у Француску на студије медицине, али је учење занемарио због активности у комунистичком покрету. Венчани кум Драгољуба Јовановића. Током боравка у Паризу превео и издао дело Лава Троцког *Власт Совјета*. Године 1921. ухапшен од француских власти и протеран из земље. Отишао у Беч, где је између 1921. и 1924. био секретар балканског секретаријата Комунистичке омладинске интернационале. Због политичке делатности 1928. осуђен на вишегодишњу робију, током које је превео *Анти-Дирингa* Ф. Енгелса. После робије једно време провео у Пожаревцу, затим у Бечу и, на крају, отишао у Москву, где је радио у Коминтернином одељењу за штампу. Припадници тајне совјетске полиције НКВД ухапсили су га 1938. године, после чега је осуђен на пет година робије.

Воја

(Пожаревац, 1897 – Совјетски Савез, 1936) – комунист. Пуно име Војислав. Од 1912. активиста социјалистичког покрета. Током Првог светског рата дошао у Француску. Студирао на Правном факултету у Паризу. Од 1918. припадник Комунистичке партије. Један од оснивача Комунистичке омладинске интернационале (1919) и члан њеног Извршног комитета. Након боравка у Паризу, био и у Бечу и Москви. У доба Стаљинове власти био затворен и провео неколико година на робији. Године 1930. рехабилитован. Поново ухапшен почетком 1935. због оптужбе да је припадао троцкистичко-зиновјевској организацији „Московски центар“. Осуђен и нестао. Рехабилитован 13. јуна 1955.

ВЛАДА ПАВЛОВИЋ

Фанатичан социјални радник. У пожаревачкој гимназији био је социјалиста, јер је тада то значило бити и трезвењак. Борба против алкохола, његова животна страст, касније је тражила посебну акцију и он јој се посветио с највећим жаром. У Паризу за то није било прилике, јер је за све било више присталица него за антиалкохолни покрет. Влада је онда нашао друго поље: основао је Комитет за помагање српских студената у заробљеништву и скоро сам носио читав терет. Био је уз благајника Просветног одељења кад је почетком месеца издавао стипендије и од свакога тражио да приложи. Од француских сличних друштава, особито од Црвеног крста, извлачио је велике количине суве хране. Налазио особље које ће правити пакете, старао се да они буду експедовани. Водио је спискове заробљених студената, стално их допуњавао из свих могућих извора. Водио је преписку са самим заробљеницима. Да би ојачао свој ауторитет и да не би изгледало да нешто ради за себе, узео је нас неколицину у свој комитет, пре свега Хасана Репца, Савку Поповић и Добринку Ристић, рођаку Мике Илића. Терао нас да заједно трчимо код познатих француских глумаца и глумица, да их ангажујемо да рецитују на приредбама у корист наших студената у аустроугарским логорима. Његово је дело и Дом југословенских студената у улици *Assas*. Придобио је Марка Болдвина, Американца, који је нашао средства, од неког искамчивши клавир, а од другог намештај. Имали смо велики стан на спрату у којем смо спремили *Наш ūроīрам рада,* уређивали „Гласник југословенске омладине“, одржавали састанке с бурним дискусијама после ослобођења, поцепали се на социјалисте и комунисте после Конгреса и позивали угледне Французе да нам говоре. Дошао је и генерални секретар Социјалистичке странке Пол Фор, који је у то време имао брадицу, јер још није био почео да седи. Чули смо једног крајње темпераментног говорника, који је декламовао на старински начин и носио широку кравату „лавалијер“, црну као мркла ноћ или као његова јужњачки тамна коса.

Владу Павловића је сваки наш студент могао да види чим би стигао у Париз, у Српску кућу бр. 121, на булевару Сен-Мишел. Али он је ту више ринтао него што је нечим располагао. Његова је замисао

била да ту, као касније у нашем кооперативном ресторану, студенти који не могу да плаћају послужују и на тај начин зараде храну. Друкчију идеју је имао његов млађи пожаревачки друг Миодраг Јовановић Јошка, син познатог радикала из „Грађанина“, који је успео да са седом и достојанственом госпођом, др Тартр, буде у таквим односима да је јео бесплатно шта и колико је хтео. За све је остала тајна чиме је овај надобудни филозоф, који никад ништа није ни измозгао ни написао, освојио ту озбиљну и отмену даму. Она се заинтересовала и за мене, пошто сам већ добро говорио француски, *примешила* је извесну разлику у мом држању и питала ме како то да ја нисам „нервозан“ као већина мојих другова. Она је била прва особа која је код мене открила извесну равнотежу духа. Одговорио сам да то можда долази отуда што ја нисам издржао, као већина других, прелажење преко Црне Горе и Албаније.[1] На Јошку ме је касније подсетио њихов земљак, опет филозоф – много јачи и плоднији – Душан Недељковић. Њега смо упознали тек крајем 1917, кад су он и други из те генерације од 1898. приспели с матуре у Ници.

Сви смо држали да је Влада Влах, пошто је долазио из Бабејићеве Нереснице и што се сам често подсмевао хајдучким гестовима и лоповским вештинама о којима су се причале легенде. У ствари, Павловићи су Моравци из Свилајнца и само су расли у Хомољу. Није имао ничега ни влашког, чак ни пожаревачког. Пожаревљани су обично поносити и самоуверени; Влада је био оличење скромности и услужности. Највеће уживање му је било да некоме буде од користи. Нити се истицао, нити тражио признања. Уписао се на права, али испите није полагао, јер није имао кад да учи. Друштвено је био толико активан и користан да му ни школске власти нису тражиле да оправда примање стипендије. Они који су га познавали, гурали су га у управе и у разне делегације. Тако смо заједно ишли председнику Југословенског одбора,[2] др Анти Трумбићу, председнику Народног већа у Загребу,[3] др Антону Корошцу, и спољнополитичком уреднику „Журнала де деба“, великом пријатељу Јужних Словена, особито Срба, Огисту Говену.[4] Влада није ни говорио ни постављао питања, али је био захвалан друговима који му на тај начин одају признање за његов несебичан рад на много тежим пословима. За све нас је био Владика, по имену који је носио још у Србији. Социјалиста од првог дана, приближио се комунистима по повратку у земљу, био чак сумњичен да помаже комунисте као судски писар, али брзо се повукао на чист социјални рад, своју вечиту страст. Правни факултет никад није завршио и није могао да напредује у судској струци.

Боље је био примљен у Министарству социјалне политике, особито у Одељењу за заштиту деце, где је начелник био његов и наш општи

трезвењачки вођа, др Милош Ђ. Поповић.[5] Убрзо се оженио учитељицом која је такође радила на „социјалном пољу“. Кад је диктаторски режим[6] правио тешкоће др Поповићу преко „млађих снага“ у трезвењачком покрету, они су, заједно с Ђорђем Стајићем и другим ветеранима, следбеницима др Јована Данића, обновили Гут-темпларски ред с ритуалом који је донекле подсећао на масонерију. Ја се нисам никад њима придружио, али смо остали добри пријатељи и сарадници на другим пољима. После Другог светског рата, др Поповић се бацио с нама на чисто политичку борбу, поглавито у Народној скупштини. Није дочекао 1956. кад се почео обнављати трезвењачки покрет. Влада није могао да мирује, већ се активирао, верујући да на неутралном терену неће имати тешкоћа на које смо ми наишли у политици. „Млађе снаге“ су устале против њега, као тридесетих година против др Поповића. Бора Гајић и другови нису уважавали његово неуморно трчање од гимназије до гимназије, од осмолетке до осмолетке, од дома културе до дома културе, по периферији и по паланкама. Избацили су га из Управе, оптужили за илегалан и неовлашћени рад, за помагање „народног непријатеља“ Милоша Поповића, за кога су у својим написима тврдили да је избачен из Народне скупштине. То је стигло до суда. Тој чињеници треба да захвалим што се Владика после много година сетио мене. Тражио је стенографске белешке са заседања Народне скупштине, да би бранио себе и успомену на др Поповића. Да ме одобровољи и подсети на нашу сарадњу у Паризу, донео је слике, програме разних приредби, спискове наших другова који су страдали и пуну торбу разних докумената. У два-три маха смо превртали по тој прошлости. Тада сам сазнао да су, немајући своје деце, његова жена и он усвојили девојчицу њене сестре, подигли је и школовали за лекара, удали и примили с мужем под свој кров. Зет је, под неким изговором, довео своје родитеље и Влада је дошао у ситуацију да се бори за место у својој кући коју је с највећом муком стекао. Још већу бол су му задали кад су његов подрум трезвењака-занесењака напунили бурадима вина и ракије, кад су одатле трговали, кад су његов дом скврнавили алкохолом и дуваном и кад су чак његову посвојкињу увалили у исте пороке и окренули против њега и његове стрпљиве супруге.

Борба се наставља, јер без борбе Влада Павловић не уме да живи. Са здрављем никада није стајао сјајно и процес у плућима је имао, али за боловање треба времена и мировања, а то су две ствари које су противне његовој природи. И треба мислити на себе, а то он најмање уме.

Влада Павловић (?–1972) – социјални радник, родом из Нереснице (Хомоље). Заједно с Драгољубом Јовановићем студирао права у Француској. Студије

никада није окончао. Боравак у Паризу, током Првог светског рата, искористио је за покретање хуманитарних акција. Основао је Комитет за помагање српских студената у заробљеништву и Дом југословенских студената у улици Асас. Био је један од првака Трезвењачког покрета. По окончању Другог светског рата дочекао је обнављање Трезвењачког покрета. „Младе снаге“ на челу с Бором Гајићем избациле су га из управе.

МИЛОШ М. МИЛОШЕВИЋ

Ако би ваљало на примеру објаснити француску реч *timide*, морао би се пред заинтересоване извести Миша Милошевић. Да би слика била потпуна, требало би претражити његову торбу за књиге, где би се нашла једна од оних шарлатанских публикација које дају лек за све, под насловом *La timidité vaincue*.[1] Био је довољно интелигентан да је познавао своју слабост и хтео да је лечи. Мало је рећи да је био стидљив, да није веровао у своју снагу, да се устезао у свачијем присуству. Треба додати да је своју плашљивост хранио финоћом духа, скромношћу и учтивошћу у свакој прилици. Како је одмалена био велики читач, књиге су му развиле интелигенцију и обогатиле културу, али су му ослабиле вољу и умањиле амбицију. Тачније, у њему се развила таква жеља за величином, разуме се духовном, да му се стално чинило да још и сувише мало зна, да је недовољно обавештен, да није прикупио доста података. Сан му је био да напише велико дело о Паскалу.[2] Сабрао је море извода из књига, Паскала и о њему, али смо га једва натерали да нешто објави у „Раскрсници" 1924.[3] Теже је ишло с покушајем да га ослободимо да говори пред већим скупом. Био је речит само у четири ока. Чим би се нашло треће лице, радије је постављао питања и давао прилике другој двојици да се испоље, сваки у ономе што зна најбоље, али сам се повлачио. Ако би један од саговорника отишао или другом приликом био одсутан, могао је да заступа њега с којим се раније није сложио, само из лојалности према једном гледишту. „Кад на једној проби нема неког глумца, други даје његову реплику да би се радња нормално одвијала."

У томе је морал Мише Милошевића: увек треба да се чује и други глас. Пошто је знао врло много, није му било тешко да из рукава извуче аргументе за најпротивречније тезе. Ако би неко пред њим аргументовао неку њему драгу мисао, он би одмах приметио: „Јесте, али други кажу обрнуто и можда имају право." Бојажљиво би рекао да се слаже лично и са оним што је изразио једномишљеник, али би се више загрејао излажући супротну тезу. Та особина, да подједнако убеђено брани различита гледања, оспособила га је за новинара. Да није био *timide*, могао се истаћи као адвокат. Ваља додати да у једно исто време, или бар у истом листу, никад није заступао противречне ставове. Присно је био

за монархију и за режим јаке руке, за личну владавину, за просвећени апсолутизам и за један честити фашизам, али је умео да брани и демократију и парламентаризам кад је радио у листу таквог правца, као што су биле „Новости“[4] или издања Група за социјалну и културну акцију. Сем лојалности према идејама и према покрету који заступа у датом периоду, друга константа му је било југословенство. Оно је било нужно и практично сужавање словенства. Ако је једно добио од мајке Рускиње, друго је наследио од оца, мајора српске војске, школованог у Русији, који се због болести морао рано повући из војске и отићи у Египат на лечење и рад за српску трговину. У његовим хартијама је нашао југословенску идеју, усвојио је као дечак и више је није напуштао.

Трећа верност прецима била је његова духовност, можда чак скривена побожност. У његовој породици било је девет колена с по једним свештеником. Последњи је био прота Стеван из Рготине код Зајечара. Кад су његови синови, инжењер и официр, изневерили породичну традицију, Миша је дао обавезу да је настави у неком облику. Отуда велико интересовање за највеће хришћане с посебним формулама, Толстоја и после Паскала. И сувише стидљив да испољава религиозност у једно безбожно доба и у друштву које га је окруживало, он је себи допуштао само да врло дискретно слави крсно име и да двапут годишње иде у цркву, уочи Божића и на Велики петак. Нико му није могао замерити што чита нематеријалисте, идеалисте и интуиционисте, што обожава Шарла Пегија.[5] Његово хришћанство је такође било јеретичко, као тројице коју смо поменули, и као Шарла Мораса. Да је католик, сигурно би га папа искључио. Такав је био и његов социјализам! Неправоверан, толстојевски, утопистички, народски, сељачки. Никад није био срећнији него кад смо у билтену бр. 1 Група СКА, Кершовани и ја пристали да „нашем социјализму дамо аграрни карактер“.[6] За нас двојицу, то је била социолошка и политичка потреба; за Мишу Милошевића, то је била потврда његове мистичности, привржености земљи, духовности, свега онога што је као дете стекао у воћњаку и башти деда Стеве.

Откад нас је упознао Душан Ђорђевић,[7] крајем новембра 1917, нисмо се раздвајали до августа 1941. кад га је његова плашљивост одвела на пут који ни ја ни његова сестра нисмо могли одобрити. Само трагедија таквих размера могла је да прекине једно другарство од близу четврт века. Био је млађи годину дана, али сам га осећао себи равним по знању и по дубини мисли. Бесконачни су били наши разговори у Латинској четврти, шетали смо дању и ноћу, по сваком времену и по највећој киши, јер се са јефтиних полуцилиндара вода сливала врло лако. Обилазили смо његове букинисте на обали Сене, копали по Сен Женевјеви и по Националној библиотеци, ишли у авангардна позоришта која је он проналазио, највише у Вије коломбије Жака Копоа, слушали концерте

с галерија. Ја сам га увлачио у све управе у које су мене други увукли, а најбоље се осећао у „Гласнику“.[8] Заједно смо полагали прву годину права, и он је био безмало одличан, али више није полагао, као да је хтео потврди правило да најјачи интелектуалци не свршавају школу. Кад више нису хтели да му дају стипендију, отишао је у земљу. Радио је као библиотекар, али су га наговорили да се врати у Париз и стекне неку диплому. Мој професор Бугле га је упутио да, после извесних усмених испита на Филозофском факултету, изради дипломски рад *О Оīисīу Конīу*[9] *и радничкој класи*. Наши су га признавали као равног факултету. Кад сам Буглеу рекао да се мој рођак одушевљава Морасом, хладно је одвратио: „Проћи ће га!“

По својим филозофским назорима Миша није имао ничега заједничког с позитивизмом. Најближи му је био Ернест Селијер, филозоф панимперијализма. Од наших је примао само Божу Кнежевића, и то само док је био млад. Морас је пленио својом логичком критиком демократије, али и њега је касније прочитавао само у бележницама Владе Стакића, пред сам Други светски рат, кад је Стакић спремао за штампу своју књигу о француском ројалисти. Од друштвених покрета најближи му је био сељачки, али више из сентименталних и мистичних него из економских и политичких разлога. Тај део идеологије препуштао је мени. Обрадовала га је 1930. *Аīрарна īолиīика*: нема покрета без дебеле књиге. Кад сам се вратио први пут из Тутина, крајем 1933. одушевио се за прве главе *Руралне и задружне куīīуре,*[10] нашао је средстава да објави једну збирку извода, особито из друге главе „Верност земљи“, под насловом *Нова куīīура*. Никад није био близак комунизму, али је знао, и на то ми скренуо пажњу врло рано, да код наше интелигенције нема разумевања за Жореса и за демократски социјализам, за западну оријентацију: на дневном реду је био савез радника и сељака и угледање на нову Русију. То му није одговарало, али је то важило за оне који мисле да раде са омладином и да се баве практичном политиком. Као уредник „Новости“, на особито свечан начин је објавио мој чланак „Русијо, опрости!“, у лето 1924, кад се Стјепан Радић вратио из Русије.[11] Кад су Французи изградили, да би се бранили, Мажиновљеву, Немци, да би слободније кренули на Русију, Зигфридову линију, он је покренуо лист „Наша линија“, са цртежом у самој глави, који је показивао кретање од Љубљане ка Загребу, Београду и Софији и кретао на север према Москви. То је било у доба кад је већ у Београд стигао први совјетски представник, у мају 1940. Изишла су свега четири броја, изазвавши велику сензацију.

Новинарски позив је био судбоносан за Мишу Милошевића. Он је стварно више био публициста памфлетиста. Такви су били већ његови чланци у „Новом листу“ Мирка Цветкова,[12] где му је учитељ био Гавра Великић. У „Новостима“ је морао да се дисциплинује, пошто је брзо

постао главни уредник. Али и збирка коју је објавио под необичним насловом М. М. М. – *П. П. Против корупције и насиља* (1926) [13] била је претежно памфлетска. То је била једна од најоштријих кампања у нашој штампи. На једном послу, рушењу Пашића и Прибићевића, нашли су се Двор, Јоца Јовановић и Миша Милошевић. Свима нам је била тешка владавина ПП-а, а нисмо сагледали да рушећи та два ауторитета, Александар припрема терен за личну владавину. Кад се краљ показао у правој светлу, Прибићевић се приближио Радићу,[14] пашићевци су отишли у опозицију, Давидовић је правио „тврди град", макар с Вељом Вукићевићем,[15] само да Александра спречи у његовим диктаторским намерама. Било је касно. Задовољан је могао бити само Миша Милошевић, који у демократију, особито парламентарну, никад није ни веровао. Радо је сарађивао са Шестим јануаром, уређивао „Гласник" Пере Живковића, писао у режимском „Времену", пунио на француском „L'Echo de Belgrade". Био је секретар Југословенске акције, коју је водио Воја Ђорђевић с великим бројем мрачних типова, а у којој је Миша сам највише радио. Али му се чинило потребним да се за диктатуру коју је желео припреме кадрови. Тада је писао и у „Народној одбрани" коју је уређивао Велибор Јонић.[16]

Како је онда било могуће да тако оријентисан човек, идеолошки и политички, буде непрестано с нама у Групама за социјалну и културну акцију, у Савезу земљорадника, у Земљорадничкој левици и, најзад, у Народној сељачкој странци. То многима није јасно. На мене је пала сумња да сам одобрио или бар подносио *Отворено писмо Слободану Јовановићу* у доба Српског клуба,[17] а после споразума Цветковић-Мачек.[18] Многи нису веровали да сам се разишао с њима током Другог рата, кад је био блиски сарадник Милана Недића. Истина је да је Миша Милошевић, под изгледом меког човека јаке интелигенције али слабе воље, био је у ствари врло тврдоглав, још више својеглав. Сви смо га волели, јер смо се заједно борили у свим периодима, јер је био поштен, јер је био искрен Југословен и пријатељ сељака и свих радних људи, јер је био спреман да страда с нама. Кад је шестојануарски режим био у пуном јеку, у његовој кући смо паковали илегалне летке због којих је нас дванаест изведено пред Државни суд.[19] Њега нико није издао, јер смо знали да нам је чинио услугу ризикујући да изгуби хлеб. Да је био поштен видело се под окупацијом, кад је био најближи врховној власти. Није имао никакву званичну функцију, чак није потписивао ни „Српски народ" који је и уређивао.[20] Уживао је што најзад има свој лист, и то недељни, с довољно средстава и без велике контроле. Веровао је да Недић чува Србе; осуђивао је и Дражину и комунистичку акцију, јер му је и једно и друго изгледало као страховита скупа борба за власт преко леђа српског сељаштва. Нападао је Стаљина, јер се искрено бојао навале из степе на

Европу. Али на Русију није дозвољавао да се насрне: и самом руском народу је потребно ослобођење. Жао му је било наших дивних чланова који су отишли у партизане и погубили главе. Већ у почетку устанка замерио ми је што нисам забранио нашим људима да одлазе у одреде, под комунистичку команду. Ја у борбу никог нисам послао, али нисам смео ни да корим оне који су на тај начин схватили смисао моје директиве: за Совјетски Савез, с комунистима од 9. марта 1941. Прилике су се промениле, али ја нисам смео да идем наруку окупатору. Миша је сматрао да је логичнији, и већ првих дана августа почео је да пише у Недићевом „Новом времену". После тога се више никад нисмо видели; цела моја породица се отпадила од његове, јер нисмо одобравали његов рад. То није сметало Немцима и Специјалној полицији да га у неколико махова хапсе као мог експонента у Недићевој власти. Генерал је лично знао да немамо веза и увек је тражио да буде пуштен. Кад је немачка ствар била близу пропасти, понудио је Милошевићу новац и све што треба да се већ пре њега пребаци у Аустрију. Миша је то одбио, спреман да за своје држање одговара. Остао је у Београду и под новом влашћу.

Данас, 20. новембра 1959, довршава се петнаест година од његове смрти. И о томе је одлучио сам, као и о свим својим важним потезима у животу. Још једном нас је ставио пред свршени чин. У договору са својом супругом, попили су отров. Сам себи је пресудио. Кад су органи ушли у њихов стан, нису нашли ниједне цепанице дрва, ниједног комада угља. Грејали су се и спремали јело на старим новинама којих је увек било у изобиљу. Њега је отров убио. Лепа се пробудила и могла је да говори истражитељу. Десило се да је био бивши типографски радник који је дуго слагао Мишине ствари. Био је дубоко потресен његовом судбином, јер га је волео и ценио као човека. Све је побеђивала његова топла и стидљива хуманост. Пред тим су падале све идеолошке замерке. На париским улицама прибирао је болесне мачке. Једном је својој сестри у постељу довео једну премрзлу девојку, ко зна какву, али гладну и жалосну. Децу је обожавао, свачију, особито нашу децу, али није имао храбрости да породајним боловима изложи своју жену, бојећи се њеног лаког процеса у плућима. Увек се за неког бојао. И увек се неке силе плашио. Иза меке шаке Петра Живковића видео је моћну полицију и снажну војску Александрову. Иза Хитлера и Стаљина, пред његовим очима таласало се море црвених застава, од океана до океана: шта ту може јадно сељаштво! Показао се оправдан његов страх да ће Југославија „бити прегажена за пет дана". Био је 1. април, ја сам се крио од Симовићеве полиције у санаторијуму „Живковић" и ухватио сам Мишу за рамена, душмански, кад сам чуо то дефетистичко пророчанство. Он је идућег дана отишао у Неготин, у своју команду, али је био тако очајан због општег стања да га Лепа није пустила самог. Већ у Крајини је помишљао на самоубиство,

јер је предвиђао страшну пропаст. Она га је провела кроз целу Србију и Босну и одвела у Котор, откуд би се могло бежати у Италију. Ми смо им саветовали да се врате, кад већ не могу да пређу. Ја сам већ био сакривен и мало смо се виђали у Београду. Више је општио с Велибором Јонићем, тадашњим министром просвете. Он га је наговорио да почне да пише у „Новом времену". Шести август, кад је изишао први чланак потписан М. М. М. био је за нас један од најтежих, можда најтежи у животу. Тога дана био је обешен у Алексинцу наш дивни друг, Миша Качаревић.[21] Било је очигледно да смо из националног ушли у грађански рат. Дана је као суманута одлетела да га моли да прекине сарадњу с Недићевим људима, али он је рекао да је мој пут погрешан, а не његов. Више се никад нисмо видели.

Овај *timide* је био храбар на свој начин: да загази у дубоку воду кад је мислио да има право, па макар морао да се утопи. Ништа добро није предвиђао од немачке победе, али ни од совјетске; критиковао је „комунистичке банде", али се није повољније изражавао ни о четницима; бранио је Недићево „спасавање Срба", веровао је у Љотићев идеализам, али је знао да су његови „добровољци", као и „српска стража" Драгог Јовановића[22] морално исто тако слаб свет. Волео је Русију, али није одобравао комунистичке методе. Кад није успео да се убије под Хитлеровом чизмом, учинио је то кад су завладали комунисти, особито кад је сазнао шта су мени и његовој сестри приредили одмах по уласку у Београд и шта је учинио наш најбољи друг из Париза и после Париза, све до овог рата, који је све разбуцао, најдубља пријатељства разорио.

Милош М. Милошевић (1891–1944) – публициста, познат под псеудонимом М. М. Писац политичких чланака и памфлета, познавалац Паскала, Пегија, Боже Кнежевића, Жила Ромена и Шарла Мораса. Један од иницијатора аграрног социјализма код нас, оснивача Групе СКА и Земљорадничке левице. Касније је био и у НСС-у, где је у Извршном одбору био до почетка рата. Уређивао предратне часопис „Новости" (иза којих је стајао Ј. Јовановић Пижон). Издавао је и часописе „Наша линија споразума" и „Српски народ". Под окупацијом сарађивао с Миланом Недићем активно се борећи и против четника и против комуниста, „спасавајући српске главе". По ослобођењу, пре хапшења, извршио самоубиство тровањем 20. новембра 1944. године, док је супруга Лепа преживела тровање да би се касније замонашила у манастиру Месић код Вршца, где је била игуманија.

ЖИВОТА ЂЕРМАНОВИЋ

Он и Миша Милошевић су се зближили у Жозијеру, где су служили стални кадар и матурирали, заједно с Богданом Мајсторовићем,[1] Михаилом Константиновићем,[2] Бранком Трпковићем,[3] Мирком Миленовићем и другим младићима годишта 1896. Судећи по онима које сам упознао, то је била лепа генерација, мада боља од нас, претходне. Ђермановић је био једна од најлепших фигура из тог друштва. С њим смо се највише зближили, свакако поред Мише, али и због Животиних квалитета. Учили смо заједно права, сарађивали у Удружењу,[4] али политички нисмо били на истој линији. Он је нагињао анархистима. Читао је, можда и слушао, Себастијана Фора, пратио редовно „Le Libertaire", имао нека познанства за која ми нисмо знали. Једну тројку чинили су Живота, Богдан и Миша, а другу, управо четворку Живота, Миша, Дана и ја.[5] Она се обнављала кад год би Живота долазио у Београд из свог Ваљева, где се ушанчио чим се вратио у земљу. Не знам да је икад службовао или радио на неком другом месту. Он је на свој начин био фаталиста и непокретан. Кад би устао, лепо је беседио, али му није било лако да се дигне; кад би ушао у неки покрет, остајао је дуго, али је тешко одлучивао да се ма за кога веже.

Није одговорио на наш позив да у Ваљеву образује Групу СКА, али је са извесним бројем интелектуалаца обновио Омладински клуб интелектуалног рада (ОКИР), који је такође приређивао предавања с дискусијама. У неколико махова су ме позивали да говорим, већ 1925. и отад сам често одлазио у Ваљево. Од целог њиховог симпатичног друштва с нама се сродио само инжењер Светозар Нешић,[6] који је с фронта отишао у Италију, с повећом групом „старијих студената". Он се определио за демократе, али га то није задовољавало. На нашу анкету, преко „Рада", да ли да се придружимо некој политичкој организацији и којој, Дика Нешић је одговорио да Групе СКА треба да пођу „својим путем" и да створе нову странку. Живота није одговорио ништа, јер је чекао да одлучимо Миша и ја. Кад смо с друговима из група и Миланом Прибићевићем и његовим пријатељима ушли у Савез земљорадника,[7] и он се сматрао земљорадником. Привлачила га је и снага тог покрета у ваљевском и подрињском округу, иако

његова родна Подгорина није била политички левичарска. У Ваљеву је живео друг из Француске, Радомир Раца Стефановић,[8] лекар, који се у априлу 1919. определио с нама неколицином да остане социјалиста, али је у земљи пришао демократима. Живота се дружио и с др Милошем Пантићем,[9] лекаром комунистом и са зубним лекаром др Јовановићем, који је такође био комунист. Од сељака земљорадника више је уважавао Добросава Томашевића[10] него Воју Лазића, а од сељака комуниста, уосталом крајње ретких, највише је ценио Драгојла Дудића[11] из оближње Петнице. У тој оцени смо се слагали.

Његова женидба лепом учитељицом Сремицом показала је да Живота има наступе воље у својој сталној безвољности. Отео је једном официру који јој се наметао. Посреди је био пркос, можда и права љубав. Тај догађај, учинило нам се, изменио је његово држање. Бивао је мање активан, мање радо нас је примао у своју кућу, више се посвећивао адвокатском послу. Радо се зближио с Миланом Гавриловићем,[12] правим шефом Земљорадничке деснице, али нас из левице није напуштао. На Петомајским изборима 1935. био је земљораднички кандидат Удружене опозиције и успешно је оспорио монопол опозиционарства бившем министру пошта Пери...[13] Добио је доста гласова. Идуће године позвао је из Београда др Ивана Рибара, Тришу Кацлеровића,[14] Бору Продановића[15] и мене да бранимо у једном комунистичком процесу. Ја сам добио Драгојла Дудића, Милета Милатовића,[16] који су били комунисти, и Миливоја Стефановића,[17] кога смо сматрали левим земљорадником републиканцем. На децембарским Стојадиновићевим изборима 1938. Живота је такође добро прошао. Кад сам се ја вратио по други пут из митровачког затвора, Јоца Јовановић[18] је умро, а Милан Гавриловић постао је и формално шеф земљорадника. Живота се много трудио, код Милана и код мене, да се сачува јединство странке. Милан је заседавао у кабинету Бранка Чубриловића, министра пољопривреде у влади Цветковић-Мачек и није хтео ни да чује за сарадњу с левицом и са мном: „Нека, брате, човек пободе свој барјак!“ Живота је оклевао све док није дошао тренутак да се одсече пупчана врпца, 25. марта 1940. али је тада остао с нама, са својим старим друговима. На Оснивачком конгресу Народне сељачке странке одржао је полетан говор, најлепши тога дана. „Наш програм је тако добар да ће основати сеоско веће први пастир који до њега дође!“ Нажалост, рат није допустио да се НСС уопште организује, а свакога од наших присталица довео је у претешку дилему. Живота је био једна од највећих жртава те дилеме.

Морао је да остане у Ваљеву, да живи легално и бави се адвокатуром, јер је имао на врату мајку, жену, двоје деце, сестру, док му је полубрат Димитрије Драшковић био у заробљеништву. Властима је био сумњив због своје левичарске прошлости, а ни комунисти ни четници

нису га остављали на миру. Свима је било потребно да га имају у својим рукама. Хапшен је неколико пута, одвођен је у шабачки логор. Мита га је увек спасавао помоћу Недића и Љотића. Морао је да да нешто од себе. Пристао је да уђе у општински одбор, да постане адвокат ваљевске општине, да прати окружног начелника Лукића на зборовима, да говори на тим зборовима против „оних у шумама", једних и других, да с балкона окружног начелства држи јавно предавање о „комунистима као непријатељима породице". „Ново време" и „Обнова"[19] доносили су извештаје о свему. Наши људи су се бунили, јер је Живота био угледан члан НСС-а, у њеном Извршном одбору. По мом налогу, Дана га је позвала у Београд. Ручао је у нашој кући са Светом Живковићем. Није се ни бранио ни правдао. „Кажите нашим људима нека ме слободно нападају." Мислио је да ће га онда окупаторске слуге оставити на миру. Нама је била неподношљива мисао да поред Мише изгубимо и Животу. Бојали смо се за њега кад смо чули да је штаб Прве армије Пека Дапчевића[20], можда и Врховни штаб у Ваљеву, у септембру 1944. Нисмо имали разлога. Комунисти су с њим направили добар посао. Узели су га за председника окружног народноослободилачког одбора. Највеће од свих изненађења која нам је приредио овај индивидуалиста француске врсте.

Опет смо погрешили. Још већи удар нас је тек чекао. Једанаестог новембра Живота је одржао говор у Антифашистичком већу Србије (АСНОС) и „Политика" га је донела из масних слова, у целини. То је био напад на Драгољуба Јовановића који се није прикључио партизанима. То му је једина грешка: није сарађивао с Немцима, није помагао Недића ни Љотића, није се придружио четницима Драже Михаиловића, али није одговорио ни на позив партизанског Врховног штаба. Наши људи нису знали чему да се чуде: кукавичлуку поноситог Животе Ђермановића, његовој дрскости после свега што је петљао с недићевцима, или вештини комуниста да таквог сарадника окрену против мене и НСС-а. Мени лично, од свих одбегавања сем Мишиног, ово је било најтеже, да не кажем једино тешко. Ни њему мора да није било лако, чули смо да је после свог говора у АСНОС-у целе ноћи палио цигарету за цигаретом. Пред светом није признавао да га мори савест. Убрзо је примио и већу награду: постављен је за повереника за снабдевање, с тим да му помоћник буде Пера Поповић, опет наш друг кога су успели да одвоје. Он није издржао више од пет месеци, па је умро. Живота још живи, али је допринео смрти свог најбољег друга, сасвим нехотице.

На дан 20. новембра, или мало пре тога, објављено је Животино постављење.[21] Миша Милошевић је рекао мајци своје жене: „Бака Нато, кад је Живота могао напустити и напасти *Драгољуба* и на томе постати министар, више не треба живети." Исте вечери помешао је двадесет таблета „ноктала" у свој уобичајени тај од камилице. Сутрадан је умро

у болници. Живота није имао никакве власти. Сам је причао да му се јавио један непознати младић и саопштио да је одређен за његовог шефа кабинета. После су му доделили да буде[22] министар социјалне политике за Србију. Највише што се усудио јесте да др Милоша Поповића[23], који је у старој Југославији био начелник министарства, прими за библиотекара. Ни за пријатеље ни за непријатеље није хтео да се заузима, и кад су били у смртној опасности. Особито онда! „Тачно је да су мене спасавали ваљевски грађани, али они су то чинили за једног напредног човека; тачно је да ја њих данас не спасавам, зато што су они реакционари." У нашем партијском кругу, покоравао се диктатури Лалета Ивановића[24] и Нинка Петровића,[25] мене је вређао. После Јакше Богдановића, тражио је да напустим положај генералног секретара НСС-а. Кад се за тај предлог изјаснило само десет чланова Главног одбора, против четрдесет два, а пет се уздржало, ја сам понудио оставку.[26] Она је била одбијена. Тада сам био у могућности да, с већином, правим Извршни одбор, у складу с том већином. Радомир Тодоровић[27] и ја смо, међутим, хтели да останемо при саставу који смо, договорно с нашим критичарима, утврдили три дана раније. Подвукао сам да смо могли учинити друкчије. Интелигентан и још осетљив на сваку жаоку, добацио је из првог реда столица у Дому кола српских сестара: „То је, значи, милост?" – „Јесте, Живота, милост!" Његовом џентлменству није сметало да то прими.

У Народној скупштини, ја сам у пленуму говорио тек 16. јула 1946. поводом Закона о задругарству. Тај говор је изазвао још већу узбуну међу комунистима и њиховим сателитима него иступање у Уставотворном одбору 12. децембра 1945. Први ми је одговорио Борис Кидрич, а затим су били делегирани разни посланици сељаци, да демантују моје тврђење да ће 16. јули бити дан жалости за наше сељаштво ако се донесе закон који форсира сељачке радне задруге. Хрват Тома Војковић, бивши Радићев посланик, само је прочитао свој припремљени говор и није ме напао. Добросав Томашевић, бивши председник Савеза земљорадника, оградио се од мога говора, али доста умереним тоном. Моша Пијаде је на свој живахан и духовит начин објавио да је „најзад чуо један туђи глас, глас једног познатог демагога". Испричао је причу о два клипа кукуруза, о српу и чекићу с петокраком звездом, напоменуо да је 16. јул дан жалости за Драгољуба Јовановића, зато што је тога јутра стрељан Дража Михаиловић, тврдећи да се сељачке радне задруге стварају потпуно добровољно, најзад да ће „сиромашно и средње сељаштво са одушевљењем прихватити овај закон". Словенац Јанез Хрибар се оградио од мог говора, особито од тврдње да је овим законом ударен нож у леђа и нашем сељаштву у време кад скупља храну за све. Милорад Вујчић, сељак из младеновачког краја, засмејавао је посланике називајући ме „лажним пријатељем сељака" који их „накркан јаше". Онда је

за говорницу дошао Живота. Сваком реченицом се „ограђивао“ од моје критике тог закона. Њега то није зачудило, јер „ту бригу и страховања ја слушам годину и по дана од Драгољуба Јовановића, а ви сте је данас први пут чули“. Уверен је да ће сељачка сиротиња и средње сељаштво „бити задовољни овим новим законом о задругама“, особито одредбама о сељачким радним задругама. Најзад је изведен Ратко Петровић, сељак из моравског среза, члан НСС-а: он је тај закон „читао вићеним задругарима и они се радују“. У начелу смо гласали против овог законског предлога само Имре Филаковић[28] из Хрватске сељачке странке и ја.

То је једини пут да је Живота Ђермановић учествовао у скупштинској дебати. Увек је мудро ћутао и то је била његова снага. У стенографским белешкама налази се само један његов говор о спољној политици Југославије, 31. марта 1947. после експозеа маршала Тита. Можда је то било кандидовање за дипломатску службу. Послат је за посланика у Берн, али је после извесног времена враћен и више није употребљаван у тој струци. Избор није био рђав, јер он има такта, лепо изгледа и уме да ћути. После је биран само за Скупштину Србије. У Ваљево иде ретко, избегава га исто тако постојано као што га раније није напуштао. Тврди се да је ушао у Партију. Ако је то тачно, није направио никакву каријеру, јер комунисти знају све о њему. Поготову то зна његов бивши адвокатски приправник Миле Милатовић,[29] један од носилаца контраобавештајне службе, амбасадор у Варшави, сада у Канади. Он га је сачувао од хапшења у септембру 1944. и мобилисао га је против најбољих другова из париских дана и из борбе са сељачку демократију и сељачки социјализам.

Живота Ђермановић (Ваљево, 1.02.1897 – Београд, 28.04.1982) – функционер Народне сељачке странке, близак КПЈ, министар, дипломата и адвокат. Порекло из Подгорине у околини Ваљева. У Ваљеву завршава основну и средњу школу. У време Првог светског рата матурира и студира права у Француској (Жозијер), а дипломира на Правном факултету у Београду. На студијама упознао Драгољуба Јовановића. За време рата хапшен али и ослобађан. Био члан Главног одбора НСС. После рата посланик у Скупштини ФНРЈ, министар и посланик у Берну. Оштро критиковао Драгољуба Јовановића по налогу КПЈ.

ВЛАДА СТАКИЋ

Ни на једном човеку се не види боље утицај проклетог рата на људе. Одрекли су се својих идеја и пријатеља они који су се за њих највише залагали; показали су се као одани и верни они које ничим нисмо задужили и с којима се никада потпуно нисмо слагали. Издали су нас један Миша Милошевић и један Живота Ђермановић; притекли су нам у помоћ у најтежим данима Никодије Јовановић[1] у земљи, ризикујући свој мир, и Влада Стакић из иностранства, излажући се критици емиграната реакционара. Од лета смо се смрзли, зима нас је огрејала. Што је најчудније, из користољубља су поступали „идејни другови", а ништа нису тражили нити очекивали они који су увек били на другој линији. Други контраст представља чињеница да у иностранство хрле они који су узели на себе да владају Југославијом, а за домовином чезну космополити који су прошли много света, знају неколико језика и угодно живе у туђој држави.

Оба ова контраста оличена су у овом Војвођанину, сину благајника Матице српске, рођаку Стевана Сремца, који с дна Црног континента, са својих шездесет година, захваљује за сваку реч која му стигне од нас, јер му она доноси дах Југославије и мирис панонске равнице. Био је међу нама у Паризу један од ретких младића из овога краја. Становали смо у истом хотелу, полагали исте испите на Правном факултету, страсно читали вечерње новине (он је мени давао свој „Тан", ја њему своје „Деба"), склањали се ноћу у подземне ходнике метроа од немачких бомби. Мађарски и немачки је знао одмалена, а француски је научио одлично. По идејама је био ближи Миши Милошевићу, јер су ујутру узимали „Аксион франсез", учили политичке псовке од Леона Додеа,[2] монархистичку дијалектику од Мораса,[3] конзервативну филозофију од Жака Бенвила.[4] Кад је Момир Николић покренуо „Политички гласник",[5] Стакић је био власник и покоравао се Момировим ћудима. Учествовао је и у Југословенској акцији.[6] (Сад ми тек бива јасно, па они су подражавали Француску акцију, своју париску љубав!) За кнеза Павла је написао свој компендијум о *Шарлу Морасу*, сећајући се Босијеа који је за наследника престола сачинио једну *Свеопшту историју*, или можда Макијавелија[7] који је преко *Владара* поучавао зване и незване.

Павле му се изгледа одужио, или му се бар обратио за услугу у критичном тренутку, кад је требало од Мусолинија[8] тражити заштиту, кад се свемоћни Хитлер наднео као орлушина над Југославију.

Колико ми је био логичан Стакићев однос према нашој монархији, толико је остала загонетка његова привржености мени и нашем дому. Није усвајао ни моје идеје ни методе мога рада, али се увек везивао за мене лично, не губећи наду да ће кад-тад моћи да ми буде користан, и то не за моје, већ за опште добро. Његов таст Прапорчетовић имао је одличне везе са страним банкарима, од којих су неки били светски финансијери, па је и Влада познавао неке од њих. Сан му је био да, кад ми дођемо на власт, буде на руци за закључивање повољних зајмова. Док сам у опозицији, говорио је, не може ништа да учини. Ипак је, кад сам одведен у Тутин, дао новац да се из штампарије извуче *Нови Антеј*, у марту 1934. Уосталом, цело издање, сем неколико примерака, било је одмах заплењено. Када му је, идуће године, Јевтић понудио да се кандидује на његовој листи, потражио је савет: ја сам га одвратио и упућивао га да се пре окреће према професури, за шта га је препоручивала његова велика политичка ерудиција. И његова болесна плућа су захтевала миран позив. Како је добро познавао Жоржа Сорела,[9] предложио сам му да сачини књигу и о њему, бар као о Морасу. Са Сорелом се слагао у томе што нису признавали ни Маркса ни Жореса,[10] па и у симпатији према Лењину, коме су обојица пљескали 1918. (Стакић га је и лично познавао из Женеве.) Поред своје велике библиотеке, стално је набављао нова дела из политичке историје и политичке социологије, особито ако су критиковала демократију.

Већ због тога је увек било занимљиво с њим разговарати. Али мени је био још драгоценији због обавештења која је доносио са својих путовања. Бивао је често у Француској, Швајцарској, Италији, Аустрији и Мађарској. Из Пеште ми је једном приликом донео неколико дела о сељаштву, нажалост на језику који не познајем. Његови извештаји су постали крајње узбудљиви кад је избио Други светски рат. Говорио је и сувише лепо, закључивао пребрзо, па ми није био увек поуздан. Ни данас не знам шта да мислим о мисији коју му је поверио Павле, најпре код Ћана,[11] затим код самог дучеа.[12] Уверен сам једино да је радио за добро земље. Немаца се бојао, и у току окупације, помоћу Талијана, отишао је из Југославије, да се до данас не врати. Више сам веровао извештајима Аце Видаковића,[13] из Енглеске и из Сједињених Држава, јер ми је био идеолошки близак и знао сам да путује као новинар или ради својих студија. Стакић је опет од мене тражио обавештења о унутрашњој политици и ослањао се на моје судове, особито кад је видео да његова монархија не обећава ништа добро. Решио је да се не ангажује „док ја не успем“. Комбинације с Момиром[14] напустио је давно пре

рата. После Италије нашао се у Швајцарској. Отуд ме је питао 1945. да ли да се врати у земљу. Знајући његову прошлост, саветовао сам да најпре напољу нешто учини за нови режим, да се на делу покаже користан за нову Југославију и да консолидује своје здравље. Од њега сам добио једно писмо, али је оно више садржавало обавештења о не много паметном раду наше емиграције, него о његовом расположењу.

У истрази, иследник ми је рекао да се Стакић у иностранству држи добро. На његово прво питање кога имам у иностранству, поменуо сам његово и Јовино име, али ме о њему ништа није питао. Тужилац га је ипак поменуо у оптужници теретећи ме због веза с „реакционарном емиграцијом". Од људи који су долазили из Швајцарске чуо сам да се похвално изражава о мени и да се представља као мој пријатељ, чак као присталица. До које мере је привржен нашој кући видели смо тек после мога хапшења. У два-три маха послао је, преко Трста, пакете с намирницама. Кад сам дошао кући, на писмо којим сам му захвалио за ту пажњу одговорио је на сасвим особит начин. Обећао је, пошто од државе не добијам пензију, да ће он слати сваког месеца пет енглеских фунти. Он то и чини од почетка 1956. до данас. Сем тога новца, који стиже на Данино име преко Народне банке, његова жена Милка и он послали су нам неколико пакета с ношеним али употребљивим оделом. Највеће задовољство ми је учинила мала писаћа машина без које не бих могао да препишем оно што сам написао у затвору, то јест *Социолошка размишљања о моралу*[15] и ове успомене у облику медаљона. Јоханезбург, где је финансијски директор неког немачког предузећа за градњу, налази се на другом крају света. Али ми свакога месеца знамо какво је тамо време и упознајемо га с приликама у нашој породици и у земљи.

Није најмање чудо Стакићева носталгија. У Јоханезбургу има лепо запослење, стекао је своју кућу, може да шаље жену на далеке путеве и да сам долази у Европу и Америку, али га све то не задовољава. Чезне за својом Војводином, особито за Доловом, где је код деде одрастао, за кућом у којој је, изгледа, Стеван Сремац писао један део *Пой Ћире и йой Сйире*. Морали смо да замолимо нарочитог човека да оде у Долово и да сними ту кућу са свих страна. То је једино што смо досад учинили за те племените људе који у нама виде домовину, а у којима ми налазимо оличено другарство из младих дана. Да је био нешто старији, Влада би већ у Паризу због своје урођене љубазности ушао у мој најужи круг. Овако је допро само до мојих пожаревачких другова, Владе Павловића[16] и Воје Вујовића:[17] на једној слици је само Воја са шеширом напред уштинутим, док смо нас тројица с полуцилиндрима, демократском капом на Западу, тада и сада.

Др Владислав Стакић (Нови Сад, 1899 – Јоханезбург, 1964) – завршио права у Паризу, као млад био наклоњен десници, нарочито отворен за учење Шарла Мораса. У земљи, неколико година био у служби личног режима краља Александра, с Момиром Николићем и Ђорђем Перићем. Издавали су „Политички гласник". Под намесништвом написао за кнеза Павла књигу о Шарлу Морасу. Кнез га је слао у поверљиве мисије грофу Ћану и Мусолинију, како би издејствовао њихову заштиту Југославије од Хитлера. После рата прешао најпре у Швајцарску, затим у Јужну Африку, где је и умро 1964. Увек је био у добрим и пријатељским односима с М. Милошевићем и Драгољубом Јовановићем и кад није одобравао њихову политику. Знао је језике и био врло образован, али поводљив. Супруга Милка Прапоротовић из Београда остала је у иностранству и само је једном, 1968. године, посетила Југославију и сусрела се с Д. Јовановићем. Није била задовољна медаљоном, јер је налазила да Влада није био опортуниста.

ЉУБИША ТРИФУНОВИЋ

Не бих се изненадио ако се на нашој полуцилиндрашкој групи налазио и овај Рудничанин, познаник из Крагујевца, ђак-социјалиста из Горњег Милановца, ако није и из саме Луњевице, гнезда краљице Драге.[1] Љубиша је био мој вршњак, такође правник, стари друг с којим се могло разговарати поверљивије него с млађима и „пречанима“ као што је био Влада Стакић. Кад говоримо о дискусијама у задружном ресторану у улици *Cujas*, сећамо се како је он људе стављао испод животиња: „Змија једе жабу, жаба једе мале рибице и мушице, али змија не једе змију, ни жаба жабу. Људи, међутим, експлоатишу, па и убијају једни друге.“ Памтим такође да је он међу првима тражио да ми, наша генерација, створимо нешто ново чим се вратимо у земљу. Кад сам се ја вајкао да нема ко да нас поведе, Љубиша је десном руком показао парајући ваздух: „Ти напред а ми *à la remorque*!“[2] Нажалост, кад смо се вратили, Љубиша је пошао другим путем. Пратио је шта ми радимо у групама СКА,[3] примао је „Рад“,[4] али нам се није прикључио ни у групама, ни у Савезу земљорадника, ни у Удруженој опозицији. Радикалски вођа Божа Максимовић постао му је зет, и он се под његовим утицајем кандидовао за народног посланика, ушао у Скупштину и важио као радикал. Можда га је на ту страну водила и нека породична традиција, династичка или партијска. Али је највероватније да је мека и неотпорна Љубишина природа подлегла нечијој јачој вољи. Тако се и могло десити да буде уплетен у Дражину организацију за време рата. То га је одвело на робију. За неколико година тамо је оставио врло добар утисак на своје сапутнике. Кад је пуштен, дошао је да ме посети и да види „где сам ја стао“. Нисмо били сами, па нисмо гласно обнављали најсрећније дане у свом животу.

Крајем 1918, док смо учили другу годину права, рат се приближавао своме крају. Мишина мајка и сестра биле су се удаљиле од највећег немачког топа, Дебеле Берте, из ког је гађан Париз са 80 и више километара, и нас двојица смо заједно проводили дане, док сам ноћу бивао са Стакићем и професором Момчилом Иванићем,[5] хотелским суседима. Љубиша је познавао једну врло симпатичну Белгијанку, чиновницу, Марту, упознао је с њом Мишу и мене, свог старог друга из крагујевачке гимназије Миодрага Миладиновића. Кад смо се боље упознали,

одлучили смо да образујемо „групу особа које се симпатишу, али се не заљубљују“ (*groupe sympathique*). Да би романтика била потпунија, свако је добио посебно име које важи само у „унутрашњем саобраћају“. Ја сам био Јупитер (стављам се на прво место због места на том малом париском Олимпу); Марта је била Дијана; Љубиша – Адонис, због своје лепоте; Миодраг – Меркур; Ристић – Вулкан; Милош Милошевић се приволео католичком средњем веку и изабрао име Гргур VII – звали смо га *Grégoire*. Лепо смо се дружили и невино забављали. Састајали смо се по кафанама Латинске четврти кад је било ружно време, или бисмо се склонили у наш Студентски дом, у улици Асас, али главно свратиште нам је био Луксембуршки парк. Кад је дошао 11. новембар, примирје смо славили на великим булеварима, као и цео свет. Марта, једини женски члан групе, вероватно је највише „симпатисала“ Љубишу, Адониса, и то је било сасвим оправдано. Али њена осећања нису дегенерисала у љубав. Случај је хтео да оне ноћи после примирја с нама буде и Мишина сестра Дана. Допала се свима и одлучили смо да је примимо у групу. Кад смо Дијани објаснили шта значи њено име у своме пуном облику, предложила је да, као звезда на небу, Дана буде Венера, тада смо говорили *Vénus*. Било је речи да уведемо још једну Францускињу. Најозбиљнији кандидат је била Данина другарица из Тура, *Maris-Anne Carroi*, а затим би можда дошла у обзир трећа у њиховом друштву из гимназије у Турени, *Antoinette Richard*. До проширења групе није дошло, јер сам ја, по трећи пут у свом дотадашњем животу, покушао да заснујем љубав на рушевинама или бар на темељу једног пријатељства. Прекршио сам закон Симпатичне или Симпатијске групе и заволео Венеру земаљским осећањем. То је био крај једног огледа да се рукује запаљивим материјалом, под обећањем да неће бити ватре. И без моје кривице, група не би дуго опстала. Марта се вратила у ослобођену Белгију, сви мушки чланови сем мене отишли су у земљу. У Паризу смо остали само Дана и ја. Мој грех се претворио у врлину.

Љубиша је службовао најпре у суду, затим код адвоката и, најзад, отворио самосталну канцеларију у Београду. Миодраг Миладиновић је умро ускоро по повратку. Драгутин Ристић није успео да заврши права у Француској и десило се да је један или два предмета из економске групе полагао преда мном у Београду. После је био адвокат у Рековцу, примао је „Рад“ и наше илегалне публикације, али се нисмо много виђали. Од париске *Groupe sympathique*, остала је најдуже моја рођачка и пријатељска веза с Мишом и, до данас, надживео је мој брак.

Љубиша Трифуновић (1895–?) – правник, народни посланик. Родио се у Горњем Милановцу где је завршио основну школу. Гимназију је похађао

у Крагујевцу. Одлази у Француску где упознаје Драгољуба Јовановића. Дипломирао је право у Паризу, 1920. године. Био је чиновник Министарства финансија, да би затим прешао у судску праксу. Радио је у Првостепеном суду у Београду и Прилепу. Након напуштања државне службе 1923. године, отворио адвокатску канцеларију. На изборима 1927. године био срески кандидат на демократској листи Пере Милановића у рудничком изборном округу. За народног посланика изабран 1931. године у таковском срезу. За време Другог светског рата подржавао покрет Драже Михаиловића због чега је након ослобођења осуђен на крађу затворску казну.

ДАНА

Родила се у Београду, на први дан пролећа, исте године кад и ја. Рано детињство је провела, случајно, у Пироту, можда негде близу оне прве Радојке, опет официрске ћерчице којој сам упутио своје прве плебејске покрете. И да није учила основну школу у Књажевцу и гимназију у Београду, нисам сигуран да ме мој социјализам не би спречио да се приближим једном „сабљашком“ изданку. Ми смо онда били врло строги према „госпочићима“. Још мање смо се могли срести у Александрији, где је изгубила оца кад је имала петнаест и по година. Кратко време после те трагедије, кад су се вратили у Зајечар, у своју кућу, Милошевићи су сахранили старог попа-Стеву који није могао да преживи сина, мајора српске војске, који је више волео тај позив него свештенички коме га је отац био наменио. Требало је да прође много година па да сазнам порекло „рускиње шаре“ на пиротским ћилимовима: била је то млада и лепа Рускиња Катарина, коју је високи плави Србин освојио на вишој војној школи у Москви и довео у Србију, која је дала да се изради домаћа рукотворина по узору на један стари персијски ћилим. Успомена је остала, како у самом Пироту, тако и у нашем дому: једна блистава лепота са црвеном бојом каква се данас више не виђа, с постојаним нијансама „луковог“ и са заслепљујућим белим на великим „плочама“ које чувају величанствену „средину“ са најаутентичнијег Оријента. То је најлепше парче које имамо у кући, а још више вреди због тога што сведочи о једној близини која би се разбила да је дошла и сувише рано.

Избегнута је још једна опасност. Између два мушкарца, Дана је била мажена од оца и луксузно облачена од мајке: право је чудо како је нису покварили. Никола Ракић, као директор, са мном је муку мучио због социјализма; Дани је у петом разреду, у Зајечару, замерао што је у школу долазила у елегантном шеширу. На сликама се види девојчица у белој хаљини од саме чипке, у полуцрнини; у Москви, с дебелим витицама, као права Рускиња, у украјинској народној ношњи. Браћа су носила матроско одело. Миша је имао дугачку косу као девојчица, са замишљеним очима и стиснутим уснама. Ниједно од њих није задржало љубав према луксузу. Заситили су се свега у детињству, окусили су од свега и остале су им само више жеље. Миша је много читао, Дана много

размишљала, особито после очеве смрти. Своје присне мисли није саопштавала ни најбољој другарици, Вукици Марковић, нити оној сиромашној девојчици у београдској Женској гимназији, у шестом разреду, која је „примала благодејање". Ни дневнику се није поверавала. Повучена у себе, с развијеним унутрашњим животом, била је по идејама окренута људима, човеку. Отац и мати су међу собом говорили руски, али децу том језику нису учили. Мајка је довела служавку чак из Русије, око куће су се вртели посилни и сеизи, али млади Милошевићи су од војника тражили само једну услугу: да им бели хлеб и домаће јело замене за свој тајин и за пасуљ из казана. (И нашу мајку у Пироту кирајџике су често питале чиме нас храни те смо тако пуначки и румени; мајка их је звала да виде шта једемо – саму сиротињску храну.) Данина мајка је прекоревала што се увек склања кад наиђу гости, што се не појављује кад је слава, кад им дивизијар дође у походе, кад у дворишту свира војна музика. У Београду је све то преостало, али су ипак стизали „базари" из Беча и Париза, па се и наручивало понешто, јер су рођаци из Москве помагали младу удовицу с троје деце.

Облак с Даниног чела се утолико мање могао уклонити што су за целу Србију настали тешки дани. Побегли су у Зајечар чим је с монитора на Сави и Дунаву почело да се пуца. Дошли су у своју кућу, али без ствари и намештаја. Граница је била близу, Бугари су се спремали да нападну, морали су да иду даље. Парађин је изгледао тако безбедан, у најдубљој позадини, али ни месец дана нису саставили, па је ваљало ићи даље, у Крушевац, у Краљево, у Рашку, у Нови Пазар. На Косову их је тукла киша удружена с леденим ветром. Успомена на повлачење остала је забележена само зато што су наставнице у Туру захтевале од младе Српкиње да опише свој „Пут од Београда до Тура." На сасвим добром француском језику, с малим грешкама које наставнице намерно нису исправљале, да би остао „le cachet Serbe"[1] (као у мом говору на пријему у Клермону), тај извештај је штампан на једном листу новинског формата, с једне стране, на четири ступца. То помињем зато што Дана, сем писама, скоро никад није писала, још мање објављивала. На путу за Призрен, по томе приказу, почела је озбиљна „битка за хлеб". Прво разочарење је било већ у Новом Пазару и на Косову, где скоро нису видели хришћанско становништво. Мајка и кћи су путовале саме, пошто су браћа била узета у војску. У Ђаковици су спавале на улици. У Пећи су прошле боље, пошто је постојао одбор за примање избеглица. Успут су их прихватали официри, кад би се десило да се неки сећа покојног Милутина. Није више било ни проје. Мајка више није могла да иде, и хтела је да остане. Случајно су наишле на старијег брата Владимира, који није хтео да остане. Најтежи је био прелаз преко Чакора, без пута, без ханова, с провалијама које су гутале коње с товарима. „На висини од 2000 метара,

дувао је леден ветар, и није било кутка где би се човек заклонио. Многа деца су се смрзла.“ Шест дана је трајао пут до Андријевице. Она им се тада учинила лепом, кад су је издалека угледали. Морали су да заноће у блату и камењу, јер нису знали где је мост. Изнурену мајку су попели на један топ, још шест дана до Подгорице. За Скадар су им рекли да је рај на земљи, где има свега, само треба стићи. Албанци су им понешто одиста продали, али су надлетали аустријски авиони и киша је лила, док су они чучали у једном подрумском углу. У San Đovani di Medua видели су војнике – сенке, волове и коње – костуре. Пристаниште су још јаче тукли. На лађу се могло укрцати само битком за коју жене нису биле способне. Никакав новац није помагао; само помоћу познанства се могло нешто постићи. Искрцале су се у Бриндизију. Из Барија су отишле у Рим, затим, преко Модене, у Париз. Сад је ова стварност изгледала као сан, из кога ће се пробудити у планини, под ледом, на снегу, гладне, полумртве. У Риму су биле сувише исцрпљене да би у нечем уживале;* у Паризу су остале и сувише кратко; живот је почео тек у Турени, том „врту Француске“. Сад је као сан изгледало оно што се преживело у Старој Србији, Црној Гори и Албанији.

Данине другарице из Тура причале су нам како су је наставнице хвалиле због једне особине која одиста обележава њен карактер и која је учинила да за себе није ништа постигла. Једна наставница је ручавала са српским ученицима. Кад год би погледом нешто потражила, Дана је пружала руку и додавала јој жељени предмет. Она увек зна шта треба другоме, иде у сусрет свачијој мисли, на услузи је свачијој потреби. Тако је провела не само младост, него и цео живот. Најпре за мајку и браћу, затим за мужа и децу, најзад за све нас и за зета и унуче, па и за велику породицу! Те услуге су једино Данино дело. Ја јој то не опраштам, јер верујем да је могла створити нешто више. Још мање јој се може опростити што је већ у школским клупама показала и сувише слабо самопоуздање: никад није дизала руку да каже оно што наставник пита иако је знала. На првом и једином свом напису који је досад штампан ставила је као потпис само *Danitza M*. Кад би то била само скромност! То је, нажалост, бојажљивост од које је патио Миша, и коју је донекле пренела на своје кћери, особито на млађу. Једна и друга особина – услужност према другима, неповерење према својим могућностима – учинила су да ни издалека није искористила бављење у Француској, особито у Паризу. За више од седам година служила је другима, док је примала

* „Кад су нам професори у гимназији говорили о свим овим лепим античким старинама, како велику жељу сам имала да их видим, а сада, каква апатија, каква равнодушност! Посетила сам неке, па више нисам ишла нигде, јер ми није остављало никакав утисак. Остављала сам ту посету за касније, јер сам се надала да нећу увек бити у истим условима.“

стипендију уносила је у кућу и чак додавала млађем брату, замењивала мајку, спремала за све, затим се у браку жртвовала за своју породицу, а никад на себе није мислила. Те године јој се никад нису повратиле. Као награда јој остаје једно: неограничена љубав свих којима је помагала да живе и да раде и више или мање јасно изражена захвалност. Она није дала своју меру у интелектуалном погледу.

У Паризу се уписала на Филозофски факултет, да студира енглески и руски. Да је срећа, материн језик је већ требало да зна савршено, али њена мати је сматрала за некоректно да јој деца буду „изван света“ у једној Србији где није било Руса ни колико прста на руци и где се, сем немачког, није признавао ниједан страни језик. Набавила је одлично речнике и њима смо се користили сви више него она. Енглески је учила и приватно, с једном старом Американком, али смо је после сви претекли. У накнаду је била упорна да њена деца, па и унук касније, науче најпре француски. Другу упорност је показала захтевајући од Мише да јој покаже „тог Јовановића“ с којим је код куће пробијао главу свима. Он је одбијао, из страха да ће се заљубити, па ће изгубити друга. То се углавном показало као тачно. Она је дошла на неколико ручкова по 1,25 франака, у студентској кооперативи, јела супу и поврће с печењем од бразилијанског залеђеног меса, сутлијаш на белој води, заједно с нама. Гледала је како ја брљам по здели, више разговарам и издајем упутства него што једем, како сваки час увлачим у рукав недовољно чисту кошуљу, како не умем да живим, а трошим се прекомерно. Долазила је и у студентски дом, где сам ја спавао на неком кревету на склапање, с болничким огртачима уместо душека и уместо покривача. Да је послужим, показивао сам јој кујну и заједно смо кували чај на плину. Они код куће, управо у једној већој и једној мањој соби, нису живели много боље, али се то њој учинило богато према мојој сиротињи и савршеној небризи за физички живот. Већи неред су затекле само у властитом стану кад су се вратиле из избеглиштва у Мимизану, близу Бордоа. На месту где је Миша спавао била је једна црна рупа. Јастук је био као земља; посуда у којој је кувао млеко носила је прст дебелу наслагу млечног „каменца“, јер је никад није прао. Преко целог пода биле су расуте новине, на свим столицама, на столу, по другим постељама, давиле су се књиге и ревије у разнобојној, а увек сивој прашини.

Милошевићи су ме позвали да заједно проведемо код њих Бадње вече, 6. јануара 1919. После ме је Дана, заједно с Мишом, водила четвртком на редовно примање код свог француског заштитника, Луја Авеа, професора латинске версификације на Колеж де Франсу, старом академику који је већ доста знао српски, коме је за рођендан исписала руком, својим хармоничним округлим словима с много луксузних кука и завоја, велики број српских народних песама, албум, читаву књигу.

Ту је упознала једног сјајног Американца, Роберта Данглера, који је био официр на раду у Паризу и спремао се за професора универзитета, што је касније и постао. Господин Аве је био уверен да ће ту доћи до брака и кад је једном позвао Дану на ручак нагласио је да ће бити и Роберт. Кад се поцрвеневши зачудила зашто „бабо Лулу“ позива њих двоје заједно, стари јој је одговорио: „Зато што вас он воли!“ Не знам ко се више зачудио, тадашњи или будући професор класичних језика, кад се показало да смо се Дана и ја верили. Један заједнички друг, Станко Миленковић, изразио је то наивно, али најтачније: „Ја не знам шта би Дани да остави онаквог човека и да се веже за Драгољуба!“ Мени се допала њена скромност, стидљивост и пажња с којом ме је слушала. (На ово су људи најосетљивији.) Нисам је често гостио, сем ако се ту не уброји једна кесица бомбона „драже“, коју смо појели заједно и једно матине у „Одеону“, на галерији, на местима од пола франка. Једном сам јој донео и букет цвећа, али нисам имао храбрости да га унесем у собу, већ сам га спустио у предсобљу. Веровали или не, њој се све то допало више него богата кућа у Америци код Робертових родитеља, ја више него лепи, отмени и врло деликатни, високи и витки Американац. Пољубио сам је први пут 21. априла, и од онда је сваки 21, скоро у сваком месецу, били заједно или не – а током живота смо често били одвојени, и на не мале рокове – био наш мали породични или бар интимни празник.

То удаљавање, једна од тајни нашег успешног брака, почело је врло рано; живот пун догађаја и неизвесности није допуштао досади да се усели у наш дом; оскудевање у скоро свему учинило је да смо уживали у свему што смо имали. Првог априла 1919. сам сазнао да ми је одузета стипендија, 21. сам изнебуха питао: „Чије је Данче?“ Тиме сам се изјаснио за једну везу одређену за цео живот. На Студентском конгресу у мају, определио сам се за демократски социјализам у доба кад су безмало сви моји другови клицали бољшевицима. У јуну сам у Малабрију саопштио Ради Мијовић да сам нашао другарицу свога живота и напустио стазу о којој је она сањала пуних пет година. Мојим сестрама у Београду, сусетке, позване на част, рекле су отворено: „Добијате снају, али губите брата!“ Оне би тада друкчије одговориле да сам их обавестио да узимам Раду коју су познавале. У јулу сам се још више зближио с Даном, а у августу смо становали у истом двориштy у Фонтенблоу, где је долазио и мој брат и с будућом снајом терао велосипед по друмовима усред чаробне шуме. Спремао сам испите за трећу годину права, али нисам имао прихода, а и стан је ваљало плаћати. Одлучио сам да тражим неку службу и први пут сам се растао с Милошевићима. Кад сам се вратио са скромним постављењем на швајцарској граници, Миша је приредио једну ђаволију у духу старовремских народних веридби: за време вечери, почели су на тавану изнад наших глава да се руше сандуци и корпе.

Свако је признавао да не сме да се пење и види шта је. Ја сам подсвесно слутио да није ништа озбиљно и са свећом у руци сам пошао на таван. Очекивао сам какву мачку или повећег пацова: био је један рођак. Миша је констатовао да сам заслужио девојку.

Док сам у Делу (*Delle*) сачекивао и испраћао наше повратнике из Америке, учио своје предмете и писао вереници, десило се да сам у једној загради ставио, како не сумњам да ће она разумети, један подужи цитат на латинском. Дана је то схватила као иронију и одговорила како зна да „није достојна", да мало има, да с њом нећу бити срећан итд. Брже-боље сам на српском, штампаним словима, зачуђеној поштарки предао телеграм од сто речи, а првим брзим возом сам, напуштајући дужност, кренуо за Париз, за Фонтенбло. То је била прва криза у нашим односима, прво измирење слађе од саме непомућене љубави. Половином новембра сам дошао у Париз и положио трећу годину права, а 21. смо се, наравно, венчали. Био је петак, православни Аранђеловдан, црква је била румунска, близу Сорбоне, кумови Луј Аве и Раде Вујовић, а мој брат ме је обукао у половни смокинг, који сам тада обукао први и последњи пут. Кум Аве нас је све позвао на шампањац у свој дом на острву Светог Луја, у Ситеу, а увече смо јурили на свој свадбени пут у Дел, у собицу која је тада први пут загрејана. Није прошло више од месец дана, а ваљало је ићи на другу страну Француске, у Авр, где су откривене нове злоупотребе над нашим повратницима. На „*обали у маїли*", Дани се појавила астма, бољка коју је наследила од оца, те сам видео како изгледа најнесрећнији од свих болесника, онај коме није дато ни да лежи... Мучила се неколико месеци, па сам успео да ме преместе у Париз. Тамо смо дочекали онај Први мај 1920. који је био обележен великим штрајковима, особито штрајком железничара. Ни париска клима јој није пријала, па су лекари саветовали да иде у Мон-Дор, дакле у ону Оверњу откуд сам ја кренуо. Била је у другом стању и све је могло да се окрене фатално да поштени лекари нису препоручили југ Француске, и то Grasse, град цвећа и мириса, који има све повластице мора без лошег дејства влаге. Ту се родила наша прва кћи. Поново нас је додирнуло крило смрти. Порођај је био тежак, лекар добар човек, али недовољно стручан. Поред астме, дошло је обољење жучи као последица болова, операције и свих незгода које доноси један буца од близу четири кила.

У Паризу смо живели доста тешко с мојих шест стотина франака које сам добијао као дијурниста у нашем посланству. Кренуло је набоље кад сам од француског министарства спољних послова добио да радим „Билтен југословенске штампе",[2] за нових пет стотина франака. На врхунцу благостања смо били кад ме је стари познаник из Клермона, професор Коста Кумануди, тада министар финансија, поставио указом за шефа рачуноводства при париском Просветном одељењу, са 1500 франака.

Први и последњи пут становали смо у туђем намештају, имали централно грејање, плин, цео апартман и купатило, тада праву реткост у грађанским слојевима. Могли смо да допустимо себи да одемо и у Југославију, на месец дана, да моји виде нову снају и њено дете. У ствари, ја сам хтео да покажем детаљан преглед садржине моје докторске дисертације коју сам већ увелико радио с професором Буглеом. На повратку смо повели најмлађу сестру Раду, свратили у Рогашку Слатину, видели први пут наше католичке покрајине. У Слатини је био и Данин стриц Милош, инжењер, раније начелник Министарства привреде, демократ. Ту је била и њена мајка, која је и пре и после тога становала с нама. Чика Милош ми је показао Стојана Протића[3] и рекао да, као и сви ријеч људи, није добар човек. Видео сам и једног нашег привредника, њиховог земљака из Рготине, Милутина Станојевића, који је касније био председник трговачке коморе. Он нам је рекао како се нова држава може унапредити: школе и саобраћај – од тога треба почети – остало ће ићи само по себи. Један Словенац, очигледно добар интелектуалац, уверавао нас је да за државу није опасно хрватско питање, које се већ постављало врло оштро, јер су српске и хрватске народне масе врло блиске. Тешко ће бити са Словенцима, јер о осталим Југословенима нешто зна само интелигенција, а сам народ је далеко од сваке помисли на заједницу. За нас је све то било ново и доносило нам је више бриге него охрабрења. Тачан је, дакле, био мој утисак из загребачких, љубљанских и београдских листова да је ситуација у земљи тешка и да Видовдански устав, монархистички и централистички, није донео решење.

Одмах после одбране теза на Сорбони, Данин заштитник Аве позвао нас је све четворо на његово пољско добро у *Closu*, близу Тура, да тамо проведемо август 1923. пре него заувек кренемо у домовину. Изабран сам за доцента на Правном факултету на првој седници Савета, али до потврде сам остао у Генералној дирекцији државног рачуноводства. Што сам више упознавао* прилике у земљи, све је јасније бивало да Луј Аве има право кад саветује федеративно уређење, пошто наше народе мало шта везује, а све одваја. Моја ташта је била задовољна што има зета професора универзитета, али није била очарана Данином удајом.

* „Платежни гост“ код г. Авеа био је професор лондонског универзитета Р. Х. Тони (Tawney). Отишао је у Тур да купи моју главну тезу кад је чуо да сам цитирао једно његово дело. После тога смо, све до данас, остали у пријатељској вези. Кад сам га посетио у Лондону, у марту 1938, говорио ми је о Совјетском Савезу. Улазио је, једном долазећи из Немачке и Пољске, други пут из Кине. У првом случају му је изгледало да улази са светлости у мрачан тунел; у другом, да из мрачног тунела избија полако на светлост дана. Кад год сам био хапшен (1929, 1932, 1938. и 1947), професор Тони се интересовао за моју судбину и преко *Манчестер гардијана* заузимао се за моје ослобођење или што мању осуду.

Замерала ми је што нисам према њој био онако пажљив како умем да будем према својој жени. Нисмо се слагали ни у схватањима о новцу. Ја сам њој замерао што је у том погледу права Рускиња, она мени што сам прави Пироћанац. Ипак је, поред два сина, скоро све време живела с нама и умрла у нашој кући. И сувише је волела Дану да би икога сматрала достојним да буде њен супруг. Срећом, Дана је увек била ту да састави наше руке и да одржава породични мир. Друга срећна околност је што сам у Београду од почетка улетео у акцију: поред рада у школи, много сам путовао, доста доносио, био увек занимљив за стару Рускињу која је хтела да чује „каква је ситуација и шта ће бити!" Поред тога што своју децу није научила своме дивном московском наречју, замерао сам јој што се не дружи са емигранткињама, да бисмо слушали милозвучно цвркутање. Само понекад је доводила понеку, али онда су се склањале од нас простака с Балкана. Од ње смо научили да понекад идемо у Врњце, а њени Руси су открили чудесну климу Херцег Новог у зимским месецима. Нашој старијој ћерки је будула вољу за балет и музику. Остала је удовица кад је имала четрдесет година, још млада и лепа, али се није преудавала, жртвујући се својој деци. Умрла је у шездесет шестој година, не сачекавши ни Други светски рат ни трагичну смрт свога Мише над којим је вечито дрхтала.

Дани је остало жао што није присуствовала скоро ниједном од мојих „звезданих часова". Морала је да остане код куће, да људи увек затекну некога ко ће умети да их обавести и упути. Само је из причања знала за први успех у Пироту, фебруара 1935, за Крагујевачки збор, за пролазак кроз пиротска села после победе на изборима, у друштву страних новинара о Духовима, за говор у сали Митиалите, у Паризу, после кога је ваљда десет хиљада Парижана певало последњу строфу „Интернационале". Само два таква „часа" доживела је заједно са мном: одбрану теза на Сорбони 1923. и дочек у Београду, 8. септембра 1939. по другом изласку из митровачког затвора,[4] који се у Пироту наставио с поворком од четрнаест пари волова – накнада за четрнаест месеци осуде. Зато је, све до почетка најживље акције после Александрове смрти, учествовала у свему што сам радио, издржала све полицијске претресе, сва хапшења, све интернације, све судске процесе. Већ од јесени 1924. била је на свима састанцима Групе СКА, на предавањима која сам држао на Народном универзитету у Београду, у Јагодини, у Сарајеву, у неким другим местима. Кад смо почели да издајемо „Рад", 1. маја 1926. вршила је део коректуре и још већи део експедиције, најпре у кући Мише Поповића, затим у нашем стану. Њој треба да захвалим што се прво хапшење тако брзо завршило[5]: на своју руку, за љубав њене породице коју је познавао као Зајечарац, Русомир Јанковић ме је пустио да се браним са слободе, 6. априла 1929. не траживши, како је морао, сагласност државног тужиоца

Државног суда за заштиту државе, пошто сам био оптужен по чл. 1 оног страшног закона по коме је тај суд поступао. Била је на сва три дана суђења и на изрицању пресуде 22. новембра, као и на суђењима у Окружном суду по Закону о штампи. Најтеже јој је било у октобру 1930, кад су из полиције враћали храну и рубље које је доносила, јер сам био кажњен са двадесет дана затвора о хлебу и води и на голом патосу, због говора на Скупштини Савеза српских земљорадничких задруга. У мају 1932. могла је да доноси све што треба, али зато се морала надати осуди, после суђења које је трајало дванаест дана. Њу нису затворили, иако је учествовала у експедовању илегалних „Земљорадничких новина“,[6] *Задатака нове власти*[7] и брошуре *Шта нас кошта свађа с Хрватима*,[8] али јој је било теже него свима нама – морала је да нам доноси храну, особито док је моја сестра Нада била затворена. У Митровицу је долазила сваке недеље, вукла што су људи донели и што је сама спремила, примала масу карата и писама, летака и порука које сам израђивао на писаћој машини коју је успео да добије жупник Матија Шкрбец,[9] Словенац клерикалац, чије присталице су у Шенчурју викале: „Живио република!“ и „Александар на кахло!“

Овога пута се ни Дана није извукла. Кад сам пуштен 4. маја 1933, деветнаест дана су ме оставили на миру, а онда су извршили претрес и обоје нас повели. Она је у женској соби, у старој Управи града, нашла познаницу, студенткињу Бембасу, Јеврејку која нам је помагала у илегалном раду. Тамо је провела једну ноћ, али су је, на њену велику жалост, брзо извели. Њена мати се уплашила да са својом астмом неће издржати затворски ваздух, платила новчану казну место месец дана и ослободила је. С нама су тада били затворени Пера Поповић, Чеда Ивковић из Лаћарка, др Небојша Малетић,[10] Вељко Ковачевић,[11] сви због растурања летака које смо Пера и ја фабриковали у Кустодији.[12] Кад су они одлежали својих месец дана, пустили су их, а мене интернирали у Тутин. Кад су деца свршила школску годину, отишла је у министарство да тражи дозволу за Тутин. „А знате ли ви шта је и где је Тутин? И ви још с децом хоћете да идете! Па то је пустиња до које нема ни људског пута!“ Ипак су дошле и било нам је лепо то време кад смо дуже, непрестано могли бити заједно. Вратили су ме после 16. октобра, кад су извршени општински избори и у последњој групи бановина, али су ме опет затворили и опет послали у Тутин пре но што је грануло пролеће 1934. „Нови Антеј“[13] је био у штампи и Дана је добила задатак да нађе новац и извуче га, извршивши прву експедицију и организује извесну рекламу. Стакић је дао новац, књиге су донесене, мени је послато одмах десетак примерака, али је полиција брзо покупила остатак. Обновила се прича с „Радом“, који је био забрањен и конфискован у две и по година излажења, седамнаест пута, скоро увек преко њене главе, пошто сам ја обично

одлазио на пут, пошто бих предао рукопис штампару. Док сам био професор, од примљене плате најпре се одвајало за штампарију, а онда би домаћица чекала да наиђе поштар с неком упутницом, да купи месо и друге намирнице. Лист смо пренели у Професорску колонију кад је она била у другом стању с млађом ћерком. С нама је тада била и Рада, она иста која је пет година раније подизала Бојку. Скоро сами смо лепили адресе, али то је био напредак, јер смо их раније сами и писали.* У том периоду нам је штампар Коста Ђоковић литографисао адресе, место хонорара за табаке из *Аīрарне и Социјалне īолиīике*[14] које је умножавао и продавао студентима.

Трећи период под диктатуром почео је 6. јуна 1934. кад су ме, због пегавог тифуса у Тутину, преместили, заједно с агентом Кутлашићем, у Сјеницу. Ту сам сачекао Марсеј и долазак на власт Драгог Јанковића, мог браниоца из 1929. и 1932. На други дан Божића био сам поново код куће. У Сјеницу је дошла и Дана с децом преко распуста, али то је било последње лето кад смо дуже били заједно. Са 1. фебруаром 1935. почело је лудило политичке акције у оквиру Удружене опозиције:[15] путовање у Загреб ради заједничке листе с Мачеком на челу, изборна борба у три удаљена среза (нишавском, трнавском и кикиндском), сто зборова за мање од тридесет дана, крагујевачки збор после 5. маја, као круна, затим заједнички збор с Љубом Давидовићем и Јоцом Јовановићем, на који је и Мачек позвао своје изасланике – један од ретких зборова којем је и Дана могла да присуствује, у Шапцу. Иначе сам свуда јурио сам. Тек би се вратио с неког пута, а чекао ме телеграм из Пирота, из Бијељине, из Чачка, из Ваљева, из Лесковца. Одмах бих легао, и кад би било десет увече, а Дана је бдила, пробудила би ме за брзи воз после једанаест. А 1936. је сама морала на море с децом, док смо 1937. једва уграбили неколико дана да будемо заједно у Подгорици. Кад је 18. септембра умро Масарик, одлучио сам да затражим посао, први пут после 1924. кад сам ишао у Праг, на Конгрес социјалне политике. У Прагу сам остао дванаест дана, пошто нисам плаћао стан, па ми је Пера Бингулац дао визу за Немачку и Француску. Тада сам и ја учинио нешто за „другарицу мога живота", како сам је назвао десет година раније, у посвети *Култа рада*: пошто су морале с немачке границе да се врате марке које сам имао, из Париза сам позвао Дану да „крене одмах" у хотел *Monsieur le Prince*. Усред младости провели смо заједно скоро цео месец октобар, посетили светску

* Из тог доба је прича о лепку. Рада је скувала брашно појачано с мало шећера, да боље хвата. Вратио сам се касно с неког састанка и Дана ми је изнела за вечеру сос с белим луком и комадићем говеђег меса. Док сам живо причао, јео сам и стално нешто досољавао и мешао. Али сам појео све што је принела. Ујутро је Рада забринуто питала: „Море, снајка, шта је са оним лепком што сам спремила за експедицију?" Тада је Дана схватила да сам га ја појео уместо „соса с белим луком"...

изложбу, видели Блинове у Неверу, Marie-Anne, Мадлену и Ирену, Жака Кајзера,[16] Албера Мусеа,[17] пријатељицу Лејмари, све старе познанике од пре петнаест година. Како су у исто време у Паризу били мој брат и тадашњи пријатељ Ћосић, сетили смо се свих другова и посетили сва светилишта наше младости.*

Други одлазак у затвор на дужи рок, под Корошцем[19] и Стојадиновићем[20], у јесен 1938, био је само наставак једне борбе нове врсте. Она је започела 1936. радом на стварању Народног фронта с комунистима. Тиме смо се удаљавали од Удружене опозиције и ступали у одлучније сукобе с режимом кнеза Павла, ударали више на спољну него на унутрашњу политику, ступали на терен међународне битке против фашизма и нацизма. Одлазак у Шпанију био је одлучан корак на томе путу. Иако су у тој земљи тада вођене најкрвавије борбе, Мадрид био опкољен, влада напустила и Валенсију и прешла у Барселону, која је често била бомбардована, ја сам одмах прихватио позив Хуана Негрина,[21] који је донео Јакоб Алтмајер, секретар Хермана Вендла,[22] и Дана се с тим сложила. Наши другови су оклевали да ми допусте тај ризичан пут. За то је био само Душан Богдановић,[23] а Света Живковић[24] се изјаснио међу последњима. И он је био за. То ми је после објаснио: „Схватио сам да сте решени да идете." Сви су се највише чудили Дани. Она је сматрала да се у Шпанији хрву два система и да је добро да ми помогнемо бољу страну. Слегала је раменима кад су јој предочавали да могу да погинем. Колико је плашљива у малим стварима, толико је храбра у великим. Пазиће да не назебем, да доспавам и доједем, али јој није тешко кад се одвајам на дуже време и излажем се највећим опасностима. Тако поступа и са својом децом и са собом: ништа без крупног циља, све за идеал.

То се најбоље показало за време Другог светског рата. Ноћи и ноћи смо проводили дискутујући о разним покретима који се потресали наш јадни народ, особито сељаке. Сви извештаји које смо добијали с терена показивали су да народ није ни за Дражу ни за Тита,[25] да би најрадије,

* Овај позив Дани био је нов повод да људи говоре о нашем браку. Васа Чубриловић[18] се 1932. питао како живимо нас двоје кад ја тако често идем у затвор: „Мора да међу њима није све у реду." На то су други одговарали да је мора бити љубав по среди кад сам ја, поред толиких Францускиња, усред Париза, с двадесет четири године, пожурио да узмем Српкињу, избеглицу, без мираза и без неке велике школе. Трећи су тврдили да сам ја миран и скроман човек, али да је она амбициозна и енергична: не сматрају узалуд у Управи града да је „Дана курјак-жена". Ћосић, који је боље познавао наше односе, не само што се сложио да је позовем у Париз, него ме је храбрио у томе и понудио да нас материјално помогне ако буде требало. Мој брат је, на пиротски начин, већ у Београду гунђао: „Врло важно, ниси видео жену!" Али јој је помогао да добије пасош и путовао је с њом. Ја сматрам да сам поступио лепо, а Дана ми је захвална на том другарском гесту, као на једном од најлепших. А о нашим односима ће се још много нагађати и врачати...

погружен у својој невољи, сачекао да велики реше светски спор, а да ми сачувамо оно глава што је остало после толиких ратова и страдања. Осудила је свога брата што је сарађивао с Недићем[26] и прекинула је однос с њим одмах после оног јутра кад је изишао први чланак М. М. М.[27] и кад је, горко плачући, молила свога најдражег, свог друга, свог најбољег, једнокрвног пријатеља, да се окане Јонића[28] и Недића, па макар заједно делили последњу кору хлеба, ако су материјални разлози посреди. Миша је ћутао и одговорио да се дефинитивно определио и да мене криви што су већ почели да гину наши најбољи људи. После тога га је можда угледала случајно, али га је видела изблиза само на мртвачком одру. Радовала се кад је чула да сам 5. јула 1945. имао састанак с главним шефом комуниста (онда нисмо знали да се звао Тито), мада су већ сутрадан Немци дошли да ме траже. И други и трећи пут, кад су ме тражили у току окупације, хладно је одговарала да сам „у свом крају" и да нема вести од мене. „Откуд знате да је у околини Пирота?" – „Прошли су неки ћумурџије и преко плота ми рекли да се, како су чули, мој муж налази на територији коју су окупирали Бугари." – „Ако скупимо све ћумурџије у Београду, да ли бисте препознали оне који су вам то рекли?" –„Не бих могла, јер су они сви подједнако гарави." Кад су почеле ноћне рације по граду, нисам више смео да дођем у Професорску колонију: никоме неће пасти на памет да сам у својој кући, а иако ме пронађу страдаћу сам, у најгорем случају с женом. Нову одлуку је ваљало донети кад је Београд бомбардован на Ускрс 1944.[29] Пошто сам имао неговану браду, усудио сам се да обилазећи велике улице догурам до Цветкове механе и до куће најстарије сестре. Ни сви укућани нису знали да сам ту, пошто сам неких двадесет дана провео на тавану. Само сам једном сишао у шупу иза куће, да бих се састао с Вукадином Видановићем[30] из Ниша.

Управо тих дана, тачно 18. маја 1944, маршал Тито је јавно поменуо моје име пред америчким новинарима: да је КПЈ већ пре напада на Совјетски Савез направила споразум о сарадњи с др Рибаром и са мном. Дана и ја смо одлучили да то не демантујемо, мада на састанку од 5. јуна 1941. није било речи о борби против окупатора. Она је била спремна да буде интернирана, ухапшена, испитивана о том „споразуму о сарадњи с комунистима". Утолико смо сви били више изненађени кад су и њу и мене, Николу Ђопића[31] и Бранка Милојевића[32] из Осијека одвели у Озну[33] 22. октобра, два дана после уласка партизана у Београд. Није нас мање „лупило", кад је Кирило Савић 7. децембра залупао на нашу капију после полицијског часа, с два војника који су наоружани митраљезима упали кроз прозор. То је био позив на политичку сарадњу. Дана је само рекла: „То се зове буди бог с нама!" Ствар је постала озбиљнија кад су ми Ранковић,[34] Б. Нешковић[35] и М. Поповић[36] понудили да бирам положај у скупштинама и у владама, или амбасаду у иностранству. Дана је препустила

мени да одлучим, али ме је загрлила кад сам после састанка с маршалом саопштио да сам одбио сваки положај, па и амбасаду у њеној драгој Москви. Питање власти се за нас већ раније постављало. После Петомајских избора[37] било је изгледа да Удружена опозиција образује владу и могло се веровати да ћу ја бити позван да се ангажујем. Ми нисмо били одушевљени министарским положајем, али смо се за сваки случај једно другом заверили да нећемо мењати свој начин живота: нећемо стављати тепихе ни знатно поправљати начин исхране (једино нам је био сан да узмогнемо пити неку киселу воду), ни напуштати наш стан (можда би само ослободили горњи, мањи део, да бисмо кога могли примити у госте), ни облачити се друкчије. Тиме је Дана хтела да докаже неким критичарима да ми живимо скромно зато што немамо, а да бисмо „радили као други" кад би нам се „дало". Већ у децембру 1944. отварале су се велике могућности, али ми смо друкчије замишљали и ослобођење и нову власт. На све пријеме, код маршала, код Руса, код Бугара, код Енглеза, поред мене, позивана је и она, али никад није никуд отишла. Није замерала што ја одлазим („ти мораш"), али је налазила да „сада није време за луксузирање". Није имала ни потребних хаљина за такве прилике, али жене других руководилаца су то питање лако решиле.

Нова криза је настала, нове одлуке смо морали донети, кад се показало у току изборне борбе 1945. да комунисти схватају Народни фронт хегемонистички, да не признају ниједну другу партију, па ни нашу која је, са изузетком једног Мише, цела сарађивала с њима. Ја сам се неколико ноћи превртао, она је пратила моју борбу, али ниједног тренутка није рекла да смо се доста борили. Зар опет отварати нове фронтове? Била је срећна што сам одржао онакав говор у уставотворном одбору: није се уплашила кад сам 16. јула 1946. почео да критикујем поједине законе, кад смо у нашој кући с хрватским посланицима правили Клуб сељачког блока Југославије,[38] ни кад сам искључен из Скупштине Србије. Била је присутна на галерији кад је маршал лично иступио против мене („Господине Јовановићу, ви сте увредили нашу армију. Ми вам то нећемо дозволити!"), кад је Сретен Вујовић устао на ноге и дао сигнал за демонстрацију, кад су ме урнебесни повици вратили на место с говорнице, кад је сваког часа могло да пукне. Можда је дрхтала, али није тражила да обуставим борбу. Тако је ишло све до оног дана кад су се у нашој кући на шапирографу умножавали моји скупштински говори. Заједно смо спалили Мачеково писмо, али никад није замерила што сам Михаилу Коњевићу[39] омогућио да види Мачека[40] у Паризу, као што се није много понела кад је тај исти Мачек, на врхунцу свога угледа, посетио нашу кућу 21. јуна 1935. с поворком аутомобила, четом пријатеља и новинара. И дизања и падови су у њеним очима били део једне борбе. Њен удео је био да дочекује људе од шест часова ујутро до поноћи, скоро сваког дана,

да свакога скромно почасти, да чак даје политичка обавештења кад ја нисам био код куће. Њен посао се удвостручио кад сам поново затворен и осуђен на дужи затвор него икад у старој Југославији.

Девет година не би било страшно за младе људе. Сваког месеца је лакше путовати и носити пакет него раније сваке недеље. Митровица је ближа од Тутина и Сјенице. Али у периоду од године и по дана уопште није било посета. Пола године је пакет био ограничен на пет кила месечно. Писмо никад није могло бити чешће од једанпут месечно. Помишљала је, Мачек је имао право: „Она борба у старој Југославији је била идила!“ Одмах после осуде, за коју се бојала да ће бити много тежа и најтежа, јер је оптужница била страшна, уверавали су је да ћу се брзо вратити. Године 1950. је то ставио у изглед и сам маршал, у августу 1953. чак је одређено рекао да ћу бити пуштен: старо сумњало, онда је она поверовала. Кад се тада преварила, чекала је мирно 15. мај 1956. кад се навршавао пун рок. Изишао сам пет и по месеци раније, али се одмах јавила нова брига: како спречити стране новинаре и недобре људе да ме провоцирају? Срећом, до тога није дошло. Преварила се и у страховању да нећу добити своје рукописе из Митровице. Чекали смо годину дана, али је тврдо веровала да нам нове подстанаре неће наметати кад први добију стан. Десило се друкчије: један камион је селио једне, други је досељавао нове, који су очигледно доведени са одређеним задатком. Нисмо код своје куће, и њој је то најтеже, јер јој се сав живот одвија у кухињи и у ходнику. Она се не тужи, али мене боли што та жена не стиже ни новине да чита, што је жељна књига и предавања, што ни моје нове радове не успева да проучи како би хтела. Више него икад, она је жртва и роб чисто материјалног живота. Као девојка највише је волела Алфреда де Вињија, особито његове мисаоне песме, али се доста рано видело да није књишки човек. Кад је требало да се састанемо у библиотеци свете Геновеве близу Пантеона, дизала је главу с Вињијевих стихова кад год би се отворила врата. Брзо сам је изводио, јер нам већ тада нико није био потребан да бисмо били срећни. У том осећању, ни децу није хтела да има. Мени за љубав, добила је једну; после седам година, другу кћер. Можда сам тиме допринео да не оствари своју жељу да живот проведемо „заједно, довољни једно другом“. Мени је то било мало. Требало ми је много људи, свакаквих, како их ствара друштво које хоћемо да мењамо.

Даница – Дана Јовановић, девојачко Милошевић (1895–1978) – супруга Драгољуба Јовановића. Студирала у Паризу заједно с братом Мишом Милошевићем, где је и упознала Драгољуба Јовановића. Венчали су се 1919. године у Паризу, у румунској цркви која се налазила недалеко од Сорбоне. Мужу је доста помагала у политичком раду, а и сама је била привођена. Имали су две ћерке – Бојку и Дафину.

РАЦА СТЕФАНОВИЋ

Још је учио медицину негде у унутрашњости кад смо се упознали у Паризу, маја 1919, на оној седници студената социјалиста на којој је требало да се определимо за бољшевичке или демократске социјалисте. Радомир Стефановић је, с још петорицом-шесторицом, остао социјалиста, са мном.*

Раца је познат у целој ваљевској околини, и као лекар и као политичар. Сам је из Пауна близу Мионице, и то се види по његовом врло лепом говору. Под свим режимима од 1920. и неке, кад се вратио, био је активан, све до краја прве Југославије. Како Социјалистичка странка није успела да се обнови довољно да би запослила његову енергију и хранила његову амбицију, он је пришао демократама. Нахијски кнез, Чика-Љубин љубимац, Пера Марковић[4] није му допуштао да задобије наклоност београдског вођства. Рацин час је дошао када је бивши министар пошта у влади Вење Вукићевића бачен на ледину 6. јануара 1929. Кандидовао се на новембарским изборима 1931. на листи Петра Живковића,[5] док је његов супарник верно апстинирао. Није постао посланик, али је ипак ушао у нову режимску странку, која се најпре звала ЈРСД,[6] а затим ЈНС.[7] Тако је мислио да нове изборе неће дочекати, као претходне, као појединац-отпадник, већ као један од оснивача странке, или бар као њен организатор на „своме терену". То је био први пад Раце Стефановића и први неуспешан покушај да се афирмише као политичка личност ван своје средине. Кад је стварни шеф ЈНС, краљ Александар, погинуо, оно што је остало од странке требало је да искупи све грехе режима. Али Раца се брзо снашао у новој ситуацији.

Пошто због Пере Марковића није могао да се врати демократама, пришао је земљорадницима. Због Животе Ђермановића, који је

* Од париских студената социјалиста тако смо се определили само Љубиша Трифуновић[1] и ја. Из Бордоа, с нама су били Михајло Арсић и Драгољуб Сретеновић;[2] из Клермона, Милорад Ђерић (касније професор економске географије у Трговачкој академији); из Кана, Милоје Рајаковић. Чули смо да је у Лиону социјалиста остао Михајло Константиновић,[3] али он на конгресу није био.

био представник Земљорадничке левице у ваљевском округу, није ни покушао да се приближи нама. Ако је хтео да се кандидује, а да ипак буде у Удруженој опозицији за коју је веровао да ће сада доћи на власт, Земљорадничка десница с Миланом Гавриловићем горе и његовим „сељаком" Добросавом Томашевићем[8] доле била му је једини пут. Озбиљнији земљораднички кандидат (мада не у његовом, колубарском срезу) Воја Лазић[9] за петомајске изборе ишао је с Јевтићем, односно Војом Ђорђевићем.[10] Јоца и Гавриловић, без водећег „активисте у округу", радо су примили Рацу, не само за прве него и за друге, децембарске изборе. Оба пута је успех изостао, мада је „доктор Раца", како су га сви звали, био живљи и богатији изборним материјалом него остали кандидати опозиције. Морао се вајкати што није устао за Јевтића[11] 5. маја и што се није прикључио Стојадиновићу 11. децембра. Ни то му не би помогло, пошто су се за колубарски срез отимали људи који су имали већи утицај у Београду. Рацу је клало то што је, да би био имућан, остајао у Ваљеву. Његова снага је била само на терену, а то није било довољно. Тукли су га политичари који нису толико мењали боју и који су боље стајали „горе".

Раца је стрелац који се стално помиче и тражи повољнији положај. Не може да се скраси на једном месту и да темељно упозна мету. Није непрестано мењао зато што га је гонила жеђ у врућици, као једног Жуњића Бацу, који је вазда јурио тамо где је окршај најогорченији. Рацу је мамио само тренутни успех, као играча који живи од коцке. И то је грозница, али не у крви, него у мозгу. То је грозница шпекуланта, берзијанца, његова крв изгледа нормална, нормалнија од Животине. Он говори мирно – и то није само привид, као код Ђермановића – сталожено, на изглед разложно, чак и паметно. Одлично је обавештен о свему што се дешава око Ваљева, не само у политици и у његовој професији, него и у привреди. Ко га слуша како разлаже не верује да ће се преварити. Али ако му је глас сигуран, очи га издају. У њима има неке узнемирености која одудара од мирних покрета. Очи му одају унутрашњу несигурност, не зато што би био неспокојан, што би очајавао, што би гледао мрачно. Он с поверењем увек иде у сусрет ономе што ће доћи, уверен да му идући пут мандат неће измаћи.

Мандат! Данашњи нараштај тешко може разумети ту жељу за мандатом која је морила скоро све политичаре, чак и после 6. јануара, кад је било очигледно да Скупштина не значи ништа. Диктатура је донела нешто још важније за амбициозне људе који нису „имали народ": за министра се нису тражили никакви услови, па ни да буде народни посланик. Чар мандата, као знака „народног поверења", остао је као наки прадедовски грех који Србијанци вуку из Народне скупштине у Остружници, 1804.[12] Тада су могли солити памет и једном Карађорђу.

Тај чар не постоји ни у оном делу Србије који је ослобођен 1877, ни у Македонији, ни у Војводини, чак ни у динамичној Босни. Тај чисто српски отров носи Раца Стефановић у згуснутом стању.

Тешко му је било за време окупације. С Недићем није хтео већ зато што се Живота ангажовао на тој страни, а лукави Раца је помишљао да је његов супарник у потајној вези и с комунистима. Дражи му се није ишло, мада су и десни земљорадници и демократе његову ствар сматрали као своју. Једино је допустио своме брату сељаку да сарађује с партизанима. Склањао се у своје село, можда помало лечио рањенике, све који су му се обратили, али је политички остао по страни, баш као и Добросав Томашевић. Добросаву је било лакше, јер су га комунисти држали у резерви за касније. Раци је била потребна сва његова вештина да би се одржао на томе закрвављеном тлу. Четници су били тако јаки да није сумњао у њихову победу, али је био довољно интелигентан да се битка неће решавати ни у самој Србији, а камоли у Ваљеву, Милановцу или Чачку. Ако ипак они победе, лако ће се снаћи као бивши демократ и десни земљорадник; ако победе комунисти, „вадиће“ га брат који је, тобоже кришом од њега, помагао „црвене“. У већој или мањој мери, Рацино држање је одговарало просеку српског света, особито сељака. Али мало кога је нови режим ошамутио тако снажно као њега који се никад није збуњивао. Срећан је био кад му комунисти нису урадили ништа, сем што су га као лекара мобилисали, униформисали и послали у Босну. Покушао је да се загреје и да се прилагоди. Није могао. Сметао му је опет Живота који је комунистима био потребнији, не само у Ваљеву него и у Извршном одбору Народне сељачке странке. Са мном није могао да рачуна, јер сам брзо застранио, удаљио се од власти, пошао стазом новог гоњења; Милан Гавриловић је био далеко и тамо, у Лондону и у Америци, сновао је нешто и сувише магловито.

Први пут у животу, Раца не може да се снађе. По невољи, и сувише радознао и приступачан, слуша шта говоре сељаци, поверава се преосталим пријатељима. Али новости које долазе не доносе охрабрење, него само повећавају сумње, отежавају му да се активише, да се укључи у нову Југославију. Најзад почиње више да слуша него да говори. Раца чак забринуто размишља. Раца нешто чека. Али то није рацински став. Није могао дуго да издржи и почео је да „ради“, где год се и шта год се могло. Локални руководиоци су га се бојали, јер вића много света, мушког и женског, доста зарађује, људе обавезује услугама, можда и новцем. Раца смета, ваља га уклонити, и то не на месец-два. И то га треба упрљати. Поведена је страшна кампања у штампи, најпре ваљевској, затим београдској, већ док сам могао читати новине, пре 5. јула 1948. После смо сазнали да ипак није стрељан, како је изгледало према

нападима, малтене за уморства, већ је осуђен на седам година. Ни толико није „лежао“, јер вероватно није постојала велика кривица. Сада је ипак у Ваљеву, жмирка иза својих наочара, прави комбинације, тумачи светску ситуацију, не губи наду, али ћути више него икад. Чак се боји и много да слуша, јер су „људи тако рђави“. Горе од њега је прошао други париски студент-социјалиста, можда баш Рацин друг из Кана.

Радомир – Раца Стефановић (1895–1974) – угледни ваљевски хирург. Дипломирао је 1922. године у Монпељеу. Двадесетих година припадао је Демократској странци, али није успео да се политички истакне. Подржао је шестојануарски режим и кандидовао се на листи Петра Живковића 1931. године, али није успео да уђе у парламент. После погибије краља Александра и слома шестојануарског режима, пришао десном крилу Савеза земљорадника. У рату се држао повучено. Санаторијум му је национализован 1946. Иако у пензији, наставио је да ради код куће и у ваљевској болници. Године 1953. оптужен је под изговором да је утајио порез, материјално искоришћавао болеснике и вршио нелегалне абортусе.

МИЛОЈЕ РАЈАКОВИЋ

Довољно је рећи да је долазио из ужичке гимназије: тамо је пре 1914. социјализам био обавезан за све бистрије ђаке. Ако га је бистрина упућивала лево, урођена лењост и слаб карактер окренули су га у супротном правцу. Премашио је све наше ренегате. Можда реч „ренегат“ овде није на своме месту, јер Рајаковић није напустио једну идеологију да би прихватио другу. И да је остао социјалиста, био би разбојник и лопов. Али његову меру покварености није достигао ниједан бивши социјалиста. Контраст је био утолико већи што је желео да буде министар социјалне политике, као да га је подсвест опомињала на младост, да би јој се успешније наругао. Моје сведочанство је значајно јер указује на то како је почео да тоне.

Од оне групице париских социјалиста, једни су се повукли, други су мало скренули, удесно или изузетно улево, трећи су се колебали између деснице и левице, одлазили и враћали се, али су мање-више остали часни људи. Само је Рајаковић потпуно пропао. Стао је уз бок најпре Ради Пашићу, затим Бошку Јевтићу, па Стојадиновићу, затим Драгиши Цветковићу, назад се понудио Дражи Михаиловићу. Пратио сам колико сам могао, али ни издалека не знам шта је све радио.

Интелигентан, речит, леп, плав човек, с коврџавом косом и челичносивим очима, са снажном доњом вилицом која је одавала енергију. Имао је ироничан осмех који је умео да буде и дражесан. Ужичанин из околине Бајине Баште, дрзак и самоуверен, али и љубазан, кад хоће и приступачан. Био ми је вршњак по годинама, правник, касније дипломата. Срели смо се после студентског конгреса, а потом кад се вратио са указом Министарства спољних послова у Авру. Послали су га да буде старији делегат посланства – дакле, мој претпостављени, пошто сам био само дијурниста. Обрадовао сам се што ће ми друг бити шеф, још социјалиста. Кад сам га обавестио како радим са емигрантима који су се враћали из Америке, одмах је предложио реформу целог посла: да се од људи у доларима узима нешто више него што је потребно за возну карту и за њихов пртљаг, како би се створио фонд за оне који немају довољно средстава. (Дотле су путници међу собом скупљали за њих и помагали их!)

Уместо милостиње, Милоје је хтео једну социјалну меру. Нисам се слагао с тим да ми рукујемо њиховим новцем, особито да га ми мењамо код American Express-а и да узимамо већу суму. Пошто је био „старији“, пустио сам га. Увече, кад су људи отпутовали, одвео ме је у своју собу и предложио да „фонд“ поделимо... Кад сам одбио, рекао је да сам будала и да немам милости за своју болесну жену, која спрема оброке на лампи са шпиритусом. После тога, ја сам нашим људима служио само као тумач, а он је руковао новцем. Разишли смо се потпуно. Нисам могао да останем, јер сам се бојао одговорности и молио сам да будем премештен у посланство. Он је остао сам и не знам шта је чинио.

У Паризу, кад смо се виђали, обраћао ми се са „друже Драгољубе“. Ја сам га исправљао – „стари друже“. Оштроуман какав је био, желео је да прецизирам: *vieux*[1] или *ancien camarade*[2]. Кад бисмо се срели на београдским улицама, хладно смо се поздрављали. Издавао је већ 1924. украдене „Новости“[3] (додајући у наслову „Београдске“); после се богато оженио, био адвокат, народни посланик, министар. Из једне радикалске фракције прелазио је у другу, према ветру који је дувао из двора: издавао је једног шефа, да би следећем помогао да сруши првог. Имао је стругару у планини изнад Бајине Баште, подигао је своју електричну централу, увећао имање ранијих Рајаковића. У јесен 1936,[4] кад сам се с Драгошем Радовићем, за време општинских избора, нашао у тој варошици, где се он сматрао властелином, наредио је среском начелнику да ме протера, иако је знао да сам изабран за народног посланика на опозиционој листи с два пута више гласова него он на владиној. За време окупације, тражио је да га четници приме и ставе под своју заштиту. Др Стеван Мољевић[5] се поносио тиме што није допустио Дражи да њиме улепша свој „цивилни штаб“. Партизани су га ухапсили чим су ушли у Србију, држали су га неко време у затвору и, најзад, стрељали. Сарадња с окупатором. Конфискација целокупне имовине... После тог призора, поглед тражи какву ведрију слику.

Милоје М. Рајаковић (Перућац, 1895 – Ужице, 2. март 1945). У дипломатску службу ступио 1923. године, али је дипломатију на лични захтев напустио у својству секретара посланства, а затим се посветио новинарству. Једно време је био уредник „Трговачког гласника“ и „Београдских новости“. Током 1925. поново се вратио у државну службу и био постављен за шефа независног Пресбироа. Био је и референт за штампу Николе Пашића. Почетком 1939. године постао министар социјалне политике и народног здравља. Војни суд при команди Ужичког подручја осудио га је као народног непријатеља 15. фебруара 1945. на смрт, уз конфискацију целокупне имовине. Стрељан је у Ужицу, 2. марта 1945. године, док је његов брат Милан стрељан без суда новембра 1944.

ДОБРИВОЈЕ ДИМ. БРАНКОВИЋ

Јагодинац у Паризу. Један од првих републиканаца. Знао је да оснивачи републиканског покрета међу Србима нису три велика самостална радикала: Љуба Стојановић, Јован Жујовић[1] и Јаша Продановић, које познаје најшира јавност, него Мика Илић,[2] који је већ као студент, пре 1914. издавао лист „Република“.[3] Њега није руководила никаква породична мржња, ни немогућност да постане демократ пошто је пре тога био либерал, напредњак или самосталац. Није га од монархије одвратио ни Александров поступак у Солуну, као многе Аписове и црнорукачке пријатеље. Заљубио се у републику зато што је превише волео Француску. Не знам ко га је одушевио за слободно зидарство, али биће опет посреди велика привржености француској демократији.

Међу нашим студентима у Француској, Правни факултет у Поатјеу је имао најјачу групу. Отуд су за „Гласник“ слали чланке Теофило Ђуровић,[4] Рудничанин, који је после постао дипломатски чиновник и особито се истакао у нашој Слободној зони у Солуну, и Михаило Ивеша, Истранин, који је после био адвокат у Крагујевцу, пришао комунистима и био стрељан у великом покољу од 21. октобра 1941. На Конгресу се, сем Ивеше,[5] највише чуо Драгољуб Тодоровић Негер,[6] који је у Београду био адвокат, потпредседник општине као радикал, и рано умро, раније него његов старији брат Павле. Пре конгреса, у Паризу се осећало да Мика Илић има известан број следбеника. Међу њима је био и Добривоје Бранковић, који никад није испуштао име свога оца Димитрија, јер је наследио његову патријархалност и оданост српству, православље и моравско домаћинско поштење. У земљи је највише служио као судија по паланкама, био у тужилаштву, најзад постао председник Окружног суда у Великом Градишту. Није допустио да га поједе паланка. Није престајао да чита француске књиге и новине, да се дописује с француским железничарима, да одржава везе с француским масонима. Све што је француско драго је његовом срцу. Поноси се писмом које је добио од Едуара Ериоа,[7] председника Скупштине, председника Лиона, академика, једно време председника владе, радикала који радикализам схвата као „рационализам у политици“, али исто тако и као резултат једне сентименталности према људима, особито према социјално слабима.

Ерио је Бранковићев идол. Ако је сам био Јагодинац у Паризу, Француском је испунио своју кућу, свој живот, да напослетку постане професионални и заклети тумач за француски језик.

За време разних режима у старој Југославији, Бранковић није много истицао своје републиканство, скоро стално је био у државној служби, али га се није ни одрекао, али није приступио ни некој десној странци, као Драгомир Иконић,[8] нити некој крајње левој, као Милан Богдановић.[9] За време окупације, није се ангажовао с четницима, као потпредседник странке др Воја Вујанац[10] или као Драгиша Васић,[11] који се већ раније приближио Карађорђевићима, или Младен Жујовић.[12] Није примио никакав политички положај за време диктатуре, као Јосиф Михаиловић у Скопљу, није отворено пришао режиму, као Милован Лазаревић.[13] Кад је дошао нови режим, кад се Јаша Продановић[14] прикључио Народном фронту, постао министар у Влади ФРЈ, затим потпредседник владе ФНРЈ, кад су безмало сви републиканци, сем неколико Бранковићевих пријатеља, добили лепе положаје, он је неко време сарађивао – у обновљеној „Републици" најчешће анонимно, као сакупљач мисли великих људи, а потом је демонстративно напустио Продановића и остале водоноше комуниста, отишао пре рока у пензију и допуњавао свој приход најскромнијим пословима.

Још мање се „снашао" као масон у новом поретку. Ложе је још Цветковић затворио, окупатор је хапсио слободне зидаре, а комунисти им нису дозволили рад. Ипак се масони „држе", помажу се и гурају. С великим успехом намештају једни друге, како у просветној струци тако у привреди, у администрацији и дипломатији, и имају својих очију и у самој Удби. Кад год се нечији брз успон или добар положај не може објаснити тиме што је ушао у партију, скоро је извесно да је масон или да га помажу масони. Добривоје се не устеже да жигоше Милана Бартоша[15] и Бору Благојевића[16] (ако је и он био масон), Божу Л. Павловића[17] и Душана Милачића,[18] па и Божу Ковачевића[19] и другу вешту „браћу" којима је добро под комунистичком диктатуром. Као што од републиканаца признаје скоро само Анту Тодоровића[20] и Глишу Вукчевића,[21] тако међу масонима поштује само покојног Дамјана Бранковића, док неће да чује за Виктора Новака[22] и друге шефове масонерије у првој Југославији. Чим Бранковић некога много хвали или неизбежно зове на своју славу Лазареву суботу, знак је да је тај остао „веран брат". Тако сам открио да је масон и добри Влада Павловић, а мора да је и Радован Димитријевић, адвокат из Ниша, велики пријатељ Француза.

Занимљиво је да никад, ни у Француској, ни после рата, ни између два рата, ни под новим режимом, није покушао да утиче на моју политичку или идеолошку оријентацију. Држао се свога, али је поштовао

све моје. У сваком граду где је службовао помагао ми је да одржим предавање, препоручивао „Рад“, друге публикације Групе СКА и моје књиге. Није ми замерао ни сарадњу с комунистима у Народном фронту, док је за то осуђивао своје републиканце. „Драгољуб је стари левичар, његово је право да покуша сарадњу и не бојим се да ће остати у њој ако увиди да не може остати веран свом програму и свом моралу.“ Тако је, чујем, увек бранио свој став. Није му било криво што сам осуђен на дугу робију због свог опозиционог става, али се бринуо да ли ћу изићи, како ћу изгледати и шта ћу урадити кад ме салете пријатељи и „пријатељи“. Особито се бојао страних новинара и провокатора. Саветовао је да поступим као папа Сикст V у конклаву...* (* као у оригиналу) Показало се да је његово страховање било претерано. Радовао се као дете кад му је 1959. пошло за руком да опет оде у Француску, да потражи лека за свог болесног сина, да посети старе пријатеље, да освежи београдске успомене с француским железничарима, да вероватно види и „браћу“. Нисам га видео кад се вратио, али ми је поручио да је Душан Драшковић рекао да се, за време мога процеса, у октобру 1947. за моју судбину много интересовала Друга интернационала и да је интервенисала да казна буде што блажа, ако већ до осуде мора доћи. То је била пријатна новост, али је од моје била већа само Бранковићева радост што „нисмо тиква без корена у великом свету“. По том белом свету, нажалост, још лутају многи наши другови, ранији париски студенти, велике наде нове генерације.

Добривоје Дим. Бранковић (? – ?) – пријатељ Драгољуба Јовановића из студентских дана. Права је завршио у Француској. По политичком опредељењу био је републиканац, али се није истицао, па је у међуратном периоду радио у државној администрацији. Највише је службовао као судија по паланкама, радио у тужилаштву и, на крају, постао председник Окружног суда у Великом Градишту. У рату се није ангажовао ни на једној страни. После ослобођења је превремено пензионисан.

ВИТА МАРКОВИЋ

„Оптимиста и љубећи човек“ – тако сам почео, 23. јануара 1949. медаљон посвећен другу из београдских и париских дана.* Онда нисам ни слутио какав сентименталан живот води Вита у Паризу као емигрант, али сам био уверен да га још греје његов неугасиви оптимизам. Није морао да чита Лајбница[1] да би веровао да живи у најбољем могућем свету. Увек ведар, насмејан, пун лепих планова и уверен да ће се они остварити. У погледу љубави, његово срце је, у доба кад смо се највише дружили, било врело, али тесно: у тај мах могао је да воли само једног писца, једно уметничко дело и једну жену. Касније се оно проширило и примало је не само нове љубави него и жестоке мржње, мржње какве се могу запатити само у души политичког емигранта.

Кад сам га први пут срео у пролеће 1914, био је пун Љермонтова.[2] У Трећој гимназији, слушао сам његов реферат у ђачкој дружини. Говорио је о себи исто толико колико о вољеном песнику. У Паризу, кад смо се више зближили, сем медицинских књига, читао је само Бергсона,[3] слушао је, по ко зна који пут, само *Кармен* и волео је своју Милицу, мада су и као муж и жена остали на „ви“. После повратка у домовину, ретко смо се виђали, али смо знали да је остао веран Бергсону, да је слушао *Кармен* кад год је могао, али је Мица морала да плаћа што му се некад подсмевала што има тако ограничено интересовање. Због родитеља је постао војни лекар, због сестара и мајке се сместио у малој паланци, а своје проширено срце испунио је другим женским особама. После су дошле кћери, због којих је морао много да зарађује. Својој сентименталности жртвовао је научну каријеру за којом је жудио.

Вита Марковић је оличење српског интелектуалца из времена између 1912. и 1940. године. Учитељско дете, васпитан патријархално и национално, српски и православно, са амбицијом да оде даље него

* Те медаљоне сам писао у самици бр. 14, на другом спрату друге зграде, кад сам током девет месеци, од 13. јула 1948. до 14. априла 1949, био изолован, потпуно сам, после објаве Резолуције Информбироа и одговора наших комуниста. На свакој од четири свеске стајало је „Забелешке о мртвима“. Али кад сам углавном пребројао мртве људе... и нељуде с којима сам имао неке личне везе, прешао сам на физички живе, а политички мртве.

отац, али да га не изневери, да прихвати млађег брата и још више сестре, да се одужи родитељима, да заснује породицу, да изроди децу и омогући им да га стигну, ако не и претекну. Ако је био патријархалан, није био ни назадан ни конзервативан; ако је био националан, није хтео да буде суманути националист. Ако је био хуман и социјалан, није ни био ни постао социјалиста. Трезвен, али не и трезвењак. Ђак – врло добар и одличан, али без икакве маније научника, проналазача или реформатора. У свим тим правцима, Вита је био просечан наш интелигент од почетка. Није спадао у групу неколико идеолошки јасно опредељених гимназиста, као националиста или као социјалиста. Прошло је време кад су младићи носили велике идеје и оснивали покрете. Димитрије Туцовић као да је био последњи. Нити је Михаило Илић страсно ширио републикански идеју под монархијом, нити је Драгољуб Јовичић прешао праг универзитета у свом модернизованом хришћанству. Ни соколи ни апстиненти по гимназијама и на универзитету нису своју „ствар“ схватали као идеолошку борбу, као што ни атеисти нису престајали да одржавају верске и народне обичаје. Мало ко је после школе дуго телесно вежбао, од алкохола се уздржавао и у идеалу своје младости устрајно боравио. Вита Марковић се није уздржавао ни од какве пријатне капљице, и у томе је такође био наш просечан омладинац. Од свега је окусио, али се цео није ничему предавао. Највише се посветио учењу. У исто време није имао само једну велику страст, већ две-три мање. Био је добар ђак, да би био добар син и касније добар родитељ.

Да ли га је рат изменио? То се могло десити једном интернационалисти или пацифисти, једном безбожнику или космополити, као што се десило Недељку Дивцу и Милану Ћурчину, који су у додиру с војницима открили свој народ и своју праву природу. Рат је у Вити само утврдио оно што је већ носио. У ђачкој чети од почетка 1915. Ђак-наредник већ у одсудним бојевима за Србију, у рововима западне Србије нашао је сељаке које је познавао као учитељски син. Сада је био њихов старешина, али се показало да су се они више старали о њему него што су се предавали његовом вођству. Уместо да их он води, они су га штедели и чували. Они су били искусни ратници, много пута покисли и промрзли, у блату огрезли и препечени, на све огуглали и језички обогаћени до срамоте. Он је био још мршав, нежан, неук, забринут за књиге у торбици више него за муницију и хлеб, умиљат и фин, тих и стидљив, чак бојажљив и смеран према тим косматим алама. Уместо да злоупотребе слабости таквог наредника и потпоручника, сељаци-војници су га узели под своје. У борбама су га заклањали: „Ти си учио школу, имаш ради чега да живиш, пусти нас напред!“ Уместо да му завиде кад је био ослобођен и отпуштен, обрадовали су се што ће ићи

у Француску на студије. Они су остали на фронту, тукли се, били рањавани и гинули, да би у ослобођеној земљи Вита Марковић и његови другови били господа.

Довољно честит да ода признање сељацима за њихову великодушност и да се диви њиховој доброти, није био ни толико поштен ни тако храбар да из тих констатација извуче одговарајући закључак. После медицинског рада у Монпељеу у Паризу, постао је добар лекар, али се идеолошки није препородио. Највиши идејни успон му је био да поштује своје професоре и да жели на махове универзитетску каријеру. Ако то не може бити, да има једну лабораторију, да се бави науком. То је, међутим, била само научничко-професорска полувоља. До праве воље, до страсти, велике и дубоке, никад није нарасла. Она се расплинула чим се вратио међу своје, да би потпуно згасла кад је стекао властиту породицу. У војне лекаре је отишао под изговором да остаје у великом граду да би добио лабораторију, да га не поједе приватна пракса; у Обреновцу се сместио тобоже да за неколико година заради довољно да би после могао да се бави науком; политички се везао са индустријалцем – лоповом, Ацом Симовићем,[4] да би постао народни посланик и министар народног здравља, да би на свом пољу направио већа чуда него Андрија Штампар,[5] тадашњи диктатор југословенске здравствене службе. Кућу је зидао с намером да се ослободи обавеза среског лекара, с тим што ће Милица завршити праксу међу „богатим сељацима". Није се устезао да „печали" да би бар његова деца остварила идеале једне распеване младости. Најзад, придружио се за време рата Дражином покрету, јер се у њему поново распалио националистички жар и јер у обновљеној Југославији може да игра улогу која му није била дата у старој.

Све су то били рђави изговори за поступно али непрестано падање једног човека који је „много обећавао", али мало дао – није његова кривица што су његове кћери постале београдске дамице, као што није његова заслуга што је син Иван показао леп дар као композитор. Можда би он више учинио да Вита није у иностранству, да отуд о њему не стижу неповољни гласови. Милица је испала велика мученица, аргат за децу у паланци, лекар-сваштар и фабрикант новца кога никад није доста. Не улазим у Витин приватни живот за који нема сигурних извештаја, али сам видео неколико чланака у безначајним француским листовима у којима напада режим у Југославији речником свих емиграната, очајника и вечитих белогардејаца. Туга човека хвата кад помисли на некадашњег бергсоновца, а још је жалоснији што Вита није једини такав „јунак наших дана" – Печорин[6] наше деснице. Има достојних партнера на левици, чак и међу људима од којих се 1914. очекивало много више.

Вита Марковић (?–1967) – војни лекар из учитељске породице (околина Обреновца). Као припадник ђачке чете у чијим је редовима био од 1915. године и ђак-наредник, учествовао је у свим значајнијим биткама за ослобођење Србије у току Првог светског рата. Након отпуштања из војске одлази у Француску (Монпеље, Париз), где завршава студије медицине. Иако пријатељи из студентских дана, Вита Марковић и Драгољуб Јовановић су се први пут срели пре Првог светског рата на састанцима дружине „Нада“ у Првој и Трећој београдској гимназији. За време Другог светског рата придружио се покрету Драже Михаиловића. По окончању рата, емигрирао у Француску, где је и умро.

МИЛАН БОГДАНОВИЋ

Кад се нико не би јавио да дискутује о каквом семинарском раду, Скерлић би се обратио својој великој нади: „Хајте, г. Богдановићу, ви сте први тенор!“ По томе сам, као ученик осмог разреда, у јесен 1913. оценио да је овај Београђанин са успијеним уснама био најбољи на српској књижевности. Моји студенти-социјалисти нису га нарочито ценили: добар ђак који се не бави политиком, чак покушава да и друге одвраћа од партијских клубова. Присуствовао сам случајно збору који је Милан Богдановић сазвао за стварање једног неутралног, данас би се рекло ванпартијског студентског клуба. Такав клуб није створен, јер Срби не умеју да буду неутрални, или бар то неће да признају. Кад је Скерлић умро,[1] у име Српског семинара опростио се с великим учитељем, пред зградом самог универзитета, његов „први тенор“.

Кад сам се вратио из Клермона, нашао сам га у Паризу. Уписао је Сорбону. Касније, кад су власти захтевале да се пријаве за испите сви који примају стипендију а стално оклевају, полагао је латински, али није отишао даље: није добио минимум од 8 на 20. Више није покушавао да тражи лисанс, већ је дипломирао по повратку у земљу. У Паризу сам га мало виђао, мада смо једно време били заједно у управи Удружења.[2] Кад је требало да се конституишемо, при првом гласању он и ја смо добили подједнак број за положај председника. На другом или трећем гласању ја сам био изабран, а он је постао потпредседник. Други потпредседник је био опет старији студент, техничар Глигорије Вукчевић,[3] а секретар, чини се, Воја Вујовић.[4] Кад сам ја постао председник Кооперативе, на чело удружења је дошао Богдан Мајсторовић,[5] опет жозијерац. Мени је било нелагодно да поред два старија студента председавам, али тадашњи нови нараштај није много уважавао „маторце“.

У земљу се Милан вратио пре мене. Кратко време је био наставник у једној од београдских гимназија. Како се изјаснио за републиканце и писао у „Републици“[6] и „Буктињи“,[7] остао је без службе. Оснивачи „Српског књижевног гласника“[8] су му то богато накнадили: поставили су га за уредника славног Скерлићевог часописа. Да се тада није тражио докторат за универзитетски позив, можда би Милан наследио Скерлића на универзитетској катедри. Штета што га је његова позната лењост

спречила, кад га је његов велики говорнички дар одређивао за то место. Није био и сувише стар да полаже докторат, пошто су то учинили, као ја, старији Павле Стевановић и Милош Московљевић. Још већа је штета то што се Богдановић удаљио од српске књижевности и више се бавио француским писцима. Ни „Гласник" му старци нису дали одмах. Најпре је био један тријумвират, али га је он врло рано стварно уређивао. Правог и марљивог уредника тај велики лист је добио тек кад га ја преузео Светислав Жолика Петровић.[9] На нешто ниже гране је пао с Радојем Кнежевићем и Божом Ковачевићем, али су сви они приљежније одржавали ону непосредну везу с писцима коју је био установио Скерлић. Колико је интелигентан, толико је комотан овај наш самоуверени интелектуалац. Нека раде они који су мање бистри! Колико је брзо схватао шта се збива у светској књижевности, толико је споро зрео у идеолошком погледу. За републику се загрејао у иностранству, али у земљи није дуго био активан републиканац: довољно је што је се није одрекао. Још је симпатичније то што се заинтересовао за марксизам и приближио се комунистима онда кад је КПЈ бројила у целој Југославији око шест стотина чланова.

Друго је питање шта га је руководило да скрене улево. По свој прилици, у томе је био пресуднији Крлежин[10] него Марксов утицај.[11] Од јануара до маја 1934. Богдановић је, с Крлежом и Весом Маслешом,[12] уређивао у Београду часопис „Данас".[13] У то време је објављен опширан и не врло укусан одговор на анализу књиге Ота Рилеа о Карлу Марксу коју сам објавио у „Гласнику".[14] Потписан је био, мислим, Д. Костић, како сам чуо – студент технике. Крлежа ми је поручио да је тај чланак ушао без његовог знања; исто је мојима јавио Маслеша. И да нисам био интерниран у Тутин, не бих код Богдановића правио питање, нити сам упутио неку исправку. Уосталом, ни чланци које сам отуда послао „Гласнику" о Кочићу, Корању и Туцовићу[15] нису могли бити објављени под мојим именом. Грол, који је тада уређивао, ставио је „Ј. Драговић". Занимљивији је Миланов идеолошки преображај. После надреалиста око Марка Ристића,[16] он је – много старији од њих – доживео свој касни политички пубертет. Далеко је сада био од неутрализма; није му сметала тенденција у књижевности; признао је да постоји посебна социјална књижевност, мада, као и Крлежа, није признавао њене тадашње носиоце код нас. Није га вређало да уметност буде „партијна", по Лењиновом рецепту.

Водио је књижевни преглед у „Политици". Ради његовог лепог имена, сви смо читали шта пише о „нашима и странима", али смо тада први пут видели колико му је стил измучен, натегнут, укрућен, нејасан. Нимало није личио на бистра и лепорека Миланчета кога смо мислили да познајемо. Тај неприродни, згрчени, гримасасти стил приписивали смо тадашњим приликама: била је диктатура, није се могло писати

српски, београдски, јасно. Варали смо се. То се Милан Богдановић приучавао дијалектичком материјализму, мучио се да буде „на линији“, збуњивао своје ново друштво, опсењивао малограђанску простоту Скерлићевих поштовалаца, који су ради оца све праштали сину. Није био приступачнији ни кад је приказивао позоришне комаде и њихове тумаче. Остало је једно објашњење: он лако и лепо говори, али рђаво пише. Или он можда преводи своје мисли с неког другог, с француског језика, јединог који зна. Али тај језик је кристално чист. Да он боље преводи нешто што пише видело се кад нам је приредио једну неупоредиву радост – превео је роман *Кола Брењон*. То је најприродније и најсрпскије што је исцурило испод његовог пера. Има нешто теже за његов „опус“: то је најдужа целина коју је дао.

Да није неурастеник, када не предузима радове већег замаха? Скерлић је за тридесет седам година живота „направио“ *Српску књижевност у XVIII веку, Омладину и њену књижевност, Светозара Марковића* и *Велику историју српске књижевности* (и скраћено издање); поред тога што је уређивао „Гласник“, предавао је на факултету, био народни посланик, путовао. Богдановић се чак није потрудио да нађе оригиналнији општи наслов за своје књижевне и позоришне критике, већ је, угледајући се на *Писце и књиге* и *Наше стране* Јаше Продановића, нашао само *Старе и младе*, као да тога има. Није дао ниједног целог писца, већ само своје утиске о једном делу. Нешто потпуније се изразио само о Иви Андрићу, али опет поводом једног романа. Није дао исцрпну студију ни о своме данашњем ментору Мирославу Крлежи. Сав је у фрагментима и увек везан за конкретни случај. Не одлучује да загризе у проблем ни колико један Глигорић.[17] Нема ни Исидориних тема.[18] Да ли је томе узрок његов рашивен начин живота – час жене, час кухиња, час коњи – или потреба да одмах продаје кратке рукописе, или органска неспособност за шири захват и за обухватну композицију? Можда се све објашњава његовом леношћу, коју још храбри његово брзо схватање свега што му прође испред очију и заголица уши. Он је у жиријима за скоро све књижевне конкурсе, а кажу да уопште не чита рукописе. Саслуша туђе реферате и луцидно закључује шта је најбоље или у датом тренутку најподесније за награду. Док је предавао на факултету, студенти су га слушали са уживањем, јер је импровизовао, лако и сјајно. Кад су хтели да се сете шта је казао или да погледају у своје бележнице, нису нашли ништа. Његове уметнуте реченице, које се нису осећале док их је вешто уплитао, збуњивале су и заводиле најпромућурније. Најзад се пензионерски сместио у Народном позоришту, које је само њега чекало да се сасвим успава.

За несрећу, режим не оставља на миру свог званичног књижевника. Мора да одговара, често без хонорара, на разне анкете, да отвара

изложбе, да предаје награде. Још му најмање тешко пада кад путује у иностранство и дочекује странце. Освојио је лепо место у светској организацији Театар нација и верујем да нас не репрезентује рђаво. У земљи, доводили су га на чело српских и југословенских књижевника, али је уза се имао увек „неког" Радована Зоговића,[19] Јована Поповића[20] или Чеду Миндеровића[21] који показују дужи партијски стаж. Сам је драговољно мали само пред Крлежом. Највећа пакост је учињена Словенцима и Македонцима кад им је наметнуто да штампају целог Милана Богдановића, кога и Срби тешко разумеју, кад му је додељена награда за животно дело. Док не видим нећу веровати да су га у целини издали у Скопљу и у Љубљани. Мало ко зна, можда нико, дубоки презир Милана Богдановића за све што се ради у новој Југославији. Али он хоће да живи удобно и „баш га брига" што у нашој културној политици све иде наопако. Не сме да одбије никакву похвалу великих руководилаца. Чува се сваке критике, боји се странаца као живе ватре. Зар није морао да одговара за *Позлаћену леђенду* Елзе Триоле, Арагонове[22] жене, којој је био додељен као водич? Отад само велича људе и ствари, а шта у себи мисли – остаће тајна, пошто зидови, подови и тавани имају уши, а хартија уме зачас да проговори. Он ужива дане који теку и ноћи које промичу, а заслуге стиче лепом речи за оне који деле блага овога света.*

За другу несрећу, Милана Богдановића не остављају на миру ни школски другови који га одано прате, једни зато што је преварио њихова очекивања, други зато што никад нису разумели како је успевао да блефира толики свет.

Милан Богдановић (1892–1964) – књижевник, политичар. Учесник балканских и Првог светског рата. Од 1920. до 1950. члан руководства Републиканске

* У „Политици" за Дан републике, 1959: „Задивљено је застао пред импозантним делом од дванаест големих књига Јосипа Броза Тита и узбуђено гледао тај грандиозни опус, каквим се мало који стваралац речју, изреченом или написаном у границама нашег времена и наших простора, може пред собом самозадовољно подичити и пред другима с поносом се усправити. И то дело стоји ту, пред нама, у својој тако чудесно јединственој садржајној целини, тако без иједног видног шава и саставка, тако неподељено и неразлучено у својој мотивској, идејној и емотивној садржајности, а тако раскошно богато разноврсношћу молекула своје увек истоветне материје, да вас опчињава као монумент исклесан у једном једином комаду гранита на коме свака честица живи и варничаво делује својом особеном значајношћу, а ниједна се из целине и природе материје не осамостаљује." – Да човеку није пред очима чланак на три ступца с његовим потписом, веровао би да слуша Милета Максимовића како подражава Миланов говор приликом откривања споменика у Чачку...

странке, уредник њеног органа листа „Република“, хонорарни професор на Академији ликовних уметности у Београду. У току рата 1941–1945. био у заробљеништву, од 1946. до 1949. професор Београдског универзитета, на коме је предавао новију српску књижевност и био шеф катедре југословенске књижевности. Председник Удружења књижевника Србије, управник Народног позоришта од 1949, уредник часописа „Буктиња“.

ГЛИГОРИЈЕ ВУКЧЕВИЋ

Дуго сам веровао да су разне неурозе повластица старих култура. Наше „нервозне“ младе људе у Француској оправдавао сам ратним тегобама кроз које су прошли у најосетљивијем добу. Касније сам сазнао за „планинску неурастенију“ алпинаца и динараца. Ако и није недостатак јода у исхрани, у ваздуху и води, можда је усамљеност, док су у горама и на висоравнима, и нагао прелаз у градску хуку. Једва да сам срео Црногорца који није нервозан и раздражљив. Прво изненађење ми је приредио, већ у Радовишту, сељачки џин, неку годину старији од мене, Крсто Бојовић. Сличан му је био у Паризу Црногорац из Љешанске нахије, Глиша Вукчевић, па је једно време становао у нашем суседству у Професорској колонији.

Увек је био честит и несрећан, али се трудио да се смеши, да буде добре воље, чак да изгледа оптимиста. Крио је своје неприлике, породичне, материјалне, пословне, и као самосталан инжењер покушавао је да ради на велико. Као републиканац, од првих дана није могао да има државну потпору, па се ослањао само на своју радну способност. У својој горштачкој нескромности осмелио се да за своју породицу сазида не само велику, него и раскошну кућу у улици Стојана Новаковића. Купио је простор и почео вилу на Јужном приморју. Једно и друго је морао испустити и још су му остали велики дугови. С породицом која је много тражила раскинуо је доста рано, али се није знатно растеретио. Из Београда је прешао у Цетиње, не би ли боље прошао међу својима. Тамо су га још више искоришћавали, јер је увек био кавалер и добродушан, наиван поред све своје пословности. Још више је патио због онога што је свуда гледао. Патриота од детињства, фанатичан присталица уједињења са Србијом, искрен и широкогруд Југословен, он је с болом гледао како се руши све што је обожавао. Више него Александрова самовоља, љутила га је неслога политичара. Владајући га се нису тицали, али зашто се гложе поштени опозиционари. У својој професији, много је видео; у кафанским додирима, без којих код нас нема послова, сваки час је имао прилике да се згражава.

На париске дане подсетили смо се на Цетињу, у лето 1940. Очајавао је над судбином Југославије. Као некадашњи „омладинац“, присталица

Марка Даковића, говорио нам је скоро оно исто што ћемо месец дана после тога сусрета чути од самог Марка: да су их Београд и Србија разочарали и да су изгубили право да Црногорце поново загревају за „конструктивну политику". Није био задовољан ни својим републиканцима. Ипак је остајао у Главном, можда и у Извршном одбору странке. Заваравао се да ће тако моћи да утиче. Помагао је и акцију Мике Илића и Љубе Радовановића, али се брзо показало да ни они не могу ништа учинити, јер су се везали за кнеза Павла и за његовог Драгишу Цветковића.[1] Није писао за „Напред",[2] јер то није био његов начин рада. Он се обраћа шефовима, саветује их и предлаже мере које сматра мудрим. Нико га није слушао; остајао је усамљен. Покушао је да уразуми и Дражу Михаиловића. Никад ваљда није био активнији него за време окупације, кад је осећао да се решава о нашој будућности. Страшно га је гневило што водимо грађански рат, кад је непријатељ у земљи. Летео је за Дражом, упадао у његов штаб, обасипао га писмима и меморандумима. Кад је могао да дође до њега, говорио је, молио, претио, излажући се опасности да га смакну Црногорци који су окруживали Чичу и једно време били његови једини саветодавци. Да не би све одлетело с ветром, писао је и остављао траг. То му је после Дражиног слома, кад је пронађена архива, спасло главу и слободу. Саветовао је да се четници и партизани измире, да сарађују, да се боре заједно против окупатора, да обуставе узајамно уништавање. Није видео, нити хтео да види, да су у сукобу две потпуно опречне ствари и да измирења нема. За Дражу и за његове блиске сараднике, партизани су били „непријатељ број 1" већ од првих дана марта 1942, ако не и раније.

Глиша није схватао да се ни једна ни друга страна не бори против окупатора, већ спремају своје државно и друштвено уређење. Заварало га је присуство угледних републиканаца код Драже и није се бојао да ће они обновити монархију. С комунистичке стране, веровао је, нико неће бити луд да ствара совјетски систем, слепо се угледајући на Русију. Знао је да Јаша Продановић не дезавуише ни Воју Вујанца[3] ни остале републиканце, као што демократе сматрају за свога представника Михаила Кујунџића,[4] вођу демократа на југу. Изненадио се кад је Јаша међу првима ушао у Народни фронт и изложио се мећави непокривен. Срећом, из Дражине архиве се видело да га је стално критиковао. Тако није ни хапшен ни осуђен. Занимао се за мој рад у фронту. Долазио је два-три пута да чује да ли има изгледа да буде боље. Једном је довео Анту Тодоровића, једног од ретких републиканаца који нису одобравали Јашино коленоприклоно држање. Бивши учитељ из Призрена, национални радник из турског времена, Анта је за Метохију био оно што је Сретен Вукосављевић[5] некад био за Санџак. За републику и за федерацију, али и за демократију: то је био њихов заједнички програм. Без слободе нису хтели

да живе, макар не дошло ни до национализације, па ни до социјализма. Једнопартијски систем су сматрали увредљивим за људско достојанство и опасним за државну целину, баш као и монархију и централизам. У свему томе с њима се слагао Добривоје Бранковић, али не бих рекао да их је везивало и слободно зидарство.[6] Заједничка страст им је било српство, мада ниједан од њих није био великосрбин.

Борба коју је Анта Тодоровић водио с Крлежом поводом српства навела је Глишу на оштар обрачун с Миланом Богдановићем, другом из Београда, из Париза и из Републиканске странке. У својим рефлексијама на гробу Петра Добровића,[7] у Београду, Крлежа[8] је, својим опаким језиком, набацио доста шљунка и блата у балканску авлију Срба и њиховог главног града. Анта се револтирао, написао љут летак против Крлеже, летак који се многи Београђани и неки из унутрашњости с насладом умножавали, читали и „давали даље". Милан се нашао побуђен да узме у заштиту свога пријатеља и да објасни његове одиста закучасте речи. Читао сам једно и друго, и одиста сматрам да има више неспоразума него зле воље и с Крлежине и са Антине стране. Глишу је до беса довео Милан у улози Крлежиног адвоката „између Србаља". Написао му је писмо као „господину Богдановићу" и нагрдио га као вајкадашњег „неутрума". Своје писмо нам је испричао приликом једног погреба. Сетио се Милановог клуба „неутралних студената",[9] његовог сумњивог републиканства, осетио га као „неутрума", који је постао Осман или некако друкчије, да би се оженио поред живе супруге, оптужио га да је с капиталистичким менталитетом ушао међу комунисте, са старим идејама српског националисте узео да брани Хрвате – речју, није никад био ништа одређено и никуда није ишао до краја, био је вечити и непоправиви „неутрум". Није, разуме се, добио никакав одговор, ни јавно ни приватно, и тиме Глишу још више уверио у оправданост сумње у Милана Богдановића.

Сам Глиша ни после те освете није постао срећнији. Он улива поштовање баш зато што је немоћан да учини зло другима и што за себе не тражи ништа. За жаљење је што лудо жели да буде користан заједници, а у томе нема успеха. На његовој личности се одмарамо од бистрих невољалаца и циника који ништа не дају, а стално вуку за себе.

Глигорије Вукчевић (1888–1968) – инжењер. Пре почетка Првог светског рата студирао технику у Београду, да би студије наставио у Француској где је и упознао Драгољуба Јовановића. По повратку у земљу радио у Београду, да би се затим преселио на Цетиње. За време Другог светског рата подржавао покрет Драже Михаиловића и залагао се за тешњу сарадњу четника и партизана.

ЂОРЂЕ ПЕРИЋ

Дошао је у Београд из Далмације. Да ли већ као православац, или је из рачуна напустио католичанство? Ни о правим „Србима католичке вере“ није се мислило најбоље, особито кад би дошли у Србију да уновче своје српство. Перић је с нама био у Паризу, али га тамо никад нисам срео. Кад сам био председник Удружења стигло нам је обавештење да је неколико наших студената ступило у службу Талијана, управо кад се држала Конференција мира.[1] Као управа, позвали смо на саслушање сву четворицу. Одазвали су се Мирко Хопе и Александар Илић,[2] каснији драмски писац који је умро на робији 1946. или 1947. Нису дошли Августин Ујевић[3] и Ђорђе Перић. Прва двојица су нам признали да су сва четворица имали извесне везе с Талијанима, али им је намера била да приме новац, тобоже за борбу против српске владе и Југословенског одбора о питању Далмације, али да после „целу ствар раскринкају“ и разоткрију Талијане као нелојалне савезнике. Милан Богдановић,[4] Глигорије Вукчевић,[5] ја и остали чланови управе нисмо могли ништа да одлучимо, пошто се главни мајстори, а особито Перић, који је био најсумњивији, нису појавили.

Срео сам га много касније, у Београду. И то онда кад је био потпуно избачен из строја, кад га је Стојадиновић одбацио као директора „Авале“[6] и из целог пропагандног апарата, јер је био најпре „човек“ Пере Живковића, затим Љотићев[7] и ко зна чији. Наша јавност је за њега сазнала 1925. кад је с Момиром Николићем издавао „Политички гласник“.[8] Директор је могао бити само Момир, а новац је могао наћи само Перић; Влада Стакић је фигурирао као власник, за случај да се за нешто одговара, и кад би Момиру требало дати у готовом и кад за лист није било средстава. Перић скоро никад није писао чланке, али је доносио кулоарске вести, инспирисане наговештаје и непотписане чланке знатних личности. Тиме је заслужио да неколико година од Двора добије агенцију „Авала“. Сам посао су обављали други, особито црнци као Миша Милошевић, а Перић се преко службеника, плаћених страних новинара и других агената обавештавао „шта се зуцка“ и шта ко ради или смера међу политичким људима.

Био је чврсто у седлу током Шестојануарског режима, далеко чвршће него у доба „парламентарне анархије“. Није маштао да буде министар,

као његов шеф Момир, коме се потајно ругао. Задовољавао се да иза кулиса показује прстом на људе који су способни да издају своју странку и заслужују да седну у фотељу. Његова брига је ишла и даље: да се створи растилиште будућих министара, дипломата и високих чиновника. Ни ту, у Југословенској акцији,[9] он није заузимао видно место. За председника је предложио Воју Ђорђевића, а за секретара свог чиновника из „Авале", кога је познавао као тихог и неуморног радника, Мишу Милошевића. Воја му је био згодан као „вођа српског задругарства", као „бивши земљорадник" а садањи краљев помагач у извршењу „високих интенција Његовог величанства". Намера му је била и да, преко Мише, баци једну удицу према левици. Сам Перић задовољио се титулом потпредседника, да у очима Двора не би остао обичан агент, већ неко ко ужива и углед међу „новим људима". Није искључено да је и новац ишао преко њега: овога пута благајну су хранили искључиво тајни фондови. Велибор Јонић[10] је био главни и стални говорник на састанцима акције. Долазили су и неки надобудни народни посланици, као Милан Банић,[11] млади професор са Сушака, др Драгољуб Јевремовић[12] и њима слични кандидати за министре. * Појављивао се и Димитрије Љотић, а његови експоненти, као Ратко Парежанин[13] и други Ратко, Живадиновић,[14] били су редовни посетиоци. Угледали су се на некадашњу групу СКА и после предавања отварали дискусију. Вребали су један другога, како у јавним изјавама тако и у приватним разговорима. Никад нисам знао где се састају, али је Миша причао, гађећи се, како један другог шпијунирају, траже слабе тачке, лове обавештења, вребају „нове моменте". Те њушке су биле одвратне и Момиру Николићу, који је све гледао с висине. Љотић је увек био намрачен и трагичан. Није више био сигуран у своју „директну везу" с краљем, и тражио је потпору „десне интелигенције". Не знам да ли су успели да довуку понеки пут и Млађу Марковића,[15] кога су неко време сматрали идеологом корпоративног система. Састанци су били само форма, а главно је долазило после, у кафанама, где се претресало у ужем кругу. Ту је питијски беседио Млађа, јер се осећао спутаним чим би било више од пет слушалаца.

Акција није дала ништа. Александар је своје министре бирао по сасвим другим, својим мерилима. Стварно ју је искористио само Воја Ђорђевић, не захваљујући њој, већ због своје улоге у задругарству и земљорадничком покрету. Преко ње се само приближио Бошку Јевтићу више

* Причало се да је краљ Александар волео да пропитује „млађе" ко би из његове генерације могао доћи у обзир, а и генерација није оклевала да себе убаци у „ситуацију" – како се радо изражавао Перић. Када је Александар једном приликом питао Јевремовића кога све има од његових вршњака, поред Воје Ђорђевића, свога Пожаревљанина, кажу да је поменуо и мене. Или је можда то учинио сам краљ. Јевремовић се тада изразио овако: „С тим човеком не може ништа да се уради. То је Пироћанац који је у стању да једе хлеба и лука..."

него што је могао преко Стошића.[16] Пред Александрову погибију било је спремљено оно што је дошло одмах после 9. новембра. У Бошкову владу је ушао др Драгутин Јанковић, а иза њега су извиривали, очекујући своју шансу, не само Воја Ђорђевић – коме је сам Јанковић признавао стварно првенство – него и Урош Стајић[17] и Воја Лазић,[18] „легитимни представници земљорадника, у политици и у задругарству".

Ђорђе Перић није надживео владавину Бошка Јевтића на челу „Авале". Стојадиновић га је удаљио чим је засео уз бок кнезу Павлу 22. јуна 1935. Пошто није умео да живи на суву, с Јонићем и Данилом Вуловићем[19] пришао је Љотићу, верујући да ће он наследити Стојадиновића – као прави фашист лажног. Кад су видели да се Стојадиновић устаљује, напустили су „правог" и приклонили се „лажном", који је радо хонорисао издају. Можда су сазнали да Стојадиновић није мањи обожавалац Немаца него Љотић, а да боље стоји у немачким привредним круговима од пророка прекрштених руку и наборана чела. Не знам кад је Перић ступио у немачку службу, али је уживао пуно поверење окупатора. Пре рата, у два-три маха, нашао ме је у Стакићевој вили у Толстојевој улици. Верујем да је молио Стакића да га обавести кад ја наиђем, јер га је интересовало шта се ради на „левој обали". Знао сам ко је, али је био без службе и помишљао сам да ће рећи нешто што би могло бити корисно и за нашу информацију. Тада смо сви живели у неизвесности, и сваки зрачак је могао бити драгоцен.

Под окупацијом, Перић је био у свом елементу. Формално је радио за Недића, али је стварно служио Немцима. С њима је напустио Југославију, али је занимљиво да га савезници нису издали, као толике друге „сараднике окупатора" који су избегли. Ко зна, можда је радио за Енглезе или Американце, у исто време кад и за Немце и Талијане. Никад се о њему ништа није чуло. Можда је и сам нашао запослење на „црвеној пијаци". Као у Солуну, особито у вези с процесом, у западним престоницама, пре свега у Паризу, Лондону и Женеви, за време рата и 1919. многи људи су показали „боју" с којом ће се појавити у Југославији. Ако се већ „напољу" могло наслутити ко ће бити шпијун, осетило се и ко ће бити чист и праволинијски моралиста.

Ђорђе Перић (1897–?) – новинар, апсолвирао на Правном факултету. Бавио се новинарством и шпијунажом у Паризу. Издавао „Политички гласник". Био директор новинске агенције „Авала" до 1935. године. Одликован Југословенском круном IV степена, св. Саве IV степена и Легијом части V степена. Био је потпредседник „Југословенске акције", после 1935. пришао Љотићевом „Збору", а затим Милану Стојадиновићу. Током Другог светског рата сарађивао са окупатором и био шеф пропаганде у влади Милана Недића. После рата побегао с Немцима и отишао у Јоханезбург.

ЛУКА СМОДЛАКА

Недовршена слика, недоречен говор. Замисао снажна, али без моћи да се оствари. Сун Јат Сен[1] је писао да је лакше изводити него замислити. Код неколико наших „лепих људи“, како кажу динарци, слике су биле скициране, говор је имао главне контуре; код других била је већа способност да зидају него да буду архитекте и инжењери. Првој групи је припадао Лука Смодлака, у другу се могу сврстати Аца Видаковић[2] и Кершовани.[3] Смодлака је рано видео зграду у свим профилима, али није имао ни материјала ни људи за зидање. Материјал је требало да му донесе политика у којој није био, а људи су били с њим док су га слушали. Говорио је најбоље у четири ока, палећи цигаретом цигарету, с тим да монолог траје два-три сата. Најчешћа реч му је била „акција“, уз коју је ишла друга, јаче наглашена – „покрет“. Једно и друго је одлазило заједно с димом из Смодлакине цигарете.

Кад сам га упознао, почетком 1914. у апотеци близу Цветног трга, где је радио Перица Иванковић,[4] већ се бавио скандинавским писцима, једини поред Исидоре Секулић.[5] Писао сам му у Лондон, после 1919. Нешто касније дошао је код нас у Фонтне о Роз. Године 1922. био сам њихов гост у Лондону. Дописивали смо се и после нашег повратка у земљу. Сваке недеље слао ми је прочитани број „Обсервера“,[6] а 1925. чланак „Културна сарадња“, за алманах. У Лондону је радио у нашем посланству, али се није слагао ни са шефовима ни са чиновницима. Трпели су га зато што је одлично знао енглески и што су га познавали у интелектуалним круговима. У Београд је долазио једном или двапут пре но што је сасвим прешао 1929. или почетком тридесетих година. У Пресбироу[7] му је било још теже, али није имао снаге да се отргне. Разишао се са женом Енглескињом, оставио јој Ивана и Јелицу, приклонио се браћи Божи и Николи, с којима се идејно није слагао: један је био стари комунист, други нека врста фашисте. Добро је познавао енглеску и скандинавску књижевност, али није имао никакве дипломе и морао је да надничи у безименом новинарском послу. Није губио наду да ће створити нешто.

На његовој посетници су стајале само две речи: име и презиме. Или то нешто каже, или не каже – говорио је; у оба случаја никакве титуле нису потребне. У Бечу је сарађивао у „Зори“.[8] После је објавио неколико

чланака, написао два-три предговора, дао један превод – увек из области до које је највише држао, из нордијских земаља. Ако то није било довољно да оправда његову тако језгровиту посетницу, ту је било његово животно начело: морал и воља. У то доба нисам се усуђивао да тражим да се дода и трећа нужна особина – *интелигенција*. Он није трпео да му се противречи. Можда је сматрао да Србима и другим Југословенима интелигенција најмање недостаје, док оскудевамо у вољи, још више у моралу или, како сам се ја изражавао, у карактерима. Једноставан је био и његов практични програм: *народни универзитети*, по данском узору. У тој установи је видео излаз из свих наших тешкоћа. За духовну реформу коју је замишљао узори су му били Кјеркегор,[9] Елен Кеј[10] и други северњачки филозофи и педагози. То се не види довољно из његовог чланка у *Генерацији пред стварањем*,[11] али смо то знали из његових усмених излагања.

Бринуо је и нашу политичку бригу. У Лондону се виђао са Антом Трумбићем,[12] у Далмацији је разговарао са својим стрицем Јозом,[13] имао је познаника и у Загребу, особито међу Далматинцима-Југословенима. Родио се у Србији и никад није изгубио пожаревачки нагласак, али се осећао западним Југословеном. Државно питање је решавао федерацијом. У социјалном погледу није постављао одређене захтеве: као да је то препуштао мени. Најдуже је посматрао енглески јавни живот и имао је скоро подједнако, разумевање за конзервативце, либерале и лабуристе.[14] Код нас се ослањао на личне пријатеље, а у страначке распре није улазио.

Тих пријатеља је било мало, једва колико прстију на једној руци. Они који га нису боље познавали или за њега нису марили, тврдили су да гњави. Мени је био драг и мио. Изгледао ми је мало туђ нашој средини. Деловао је као странац, он који је толико хтео да буде народни човек, наш, јужнословенски. Ако своју децу није учио свом језику, било је из уверења да они који одмалена упоредо уче два језика не могу да пишу савршено ни на једном. Мало сам био у његовој кући у Лондону, али нисам осетио велику топлину на његовом породичном огњишту. Био је сам и у Београду. Кад је Југославија нападнута, 6. априла,[15] повукао се с владом према Сарајеву. Онда га је убила бомба истог дана, на католички Ускрс, кад сам се ја налазио у том граду, с Миливојем Стефановићем[16] и његовом младом супругом, склањајући се целог дана из подрума у подрум. Тај 13. април био је фаталан за Луку Смодлаку који ниједан неуспех није сматрао поразом и ниједан пораз дефинитивним. У том погледу су на њега личила два човека – чинећи с њим чудан троугао: Санџак–Војводина–Далмација, уколико Лука својом србијанштином није правио синтезу Недељка Дивца и Васе Стајића а његовим нагонским западњаштвом.

Лука Смодлака (?–1941) – родио се у Пожаревцу, пореклом Далматинац. Братанац Јосипа Смодлаке, сплитског адвоката, политичара и југословенског министра после Другог светског рата. Први светски рат провео у Лондону, где је потом радио у посланству Краљевине СХС. Вратио се у земљу почетком 30-их година и радио у Пресбироу. Бавио се новинарством и скандинавским језицима и литературом, међу првима у Србији. Поред норвешке познавао и енглеску књижевност и језик; преводио с норвешког, писао есеје и чланке о скандинавизму и културном идеализму. Тежио увођењу народних универзитета по данском узору. Повлачећи се с владом, погинуо приликом бомбардовања Сарајева (13. априла 1941).

НЕДЕЉКО ДИВАЦ

Споромислећи човек у доба радија, телевизије и авиона бржих од звука. Да неки Старовлашани не реагују живље, мислио бих да му је тај темпо остао од дугих и тешких корака којима пастири „издижу“ стада на Златар, Јавор или Голију. Да нисам познавао полуфранцуза Ђају,[1] посумњао бих да је у биолошкој лабораторији научио да и свакој мисаоној култури остави времена да „сазри“, да сваки ментални опит проверава неколико пута. Али док је Ђаја више од пола Латин, јер је дошао с Јадрана, Дивац је спорији од свих динараца, зато што је из најконтиненталнијег дела наше земље, из беспутног Санџака. Њему свако тврђење морате поновити, сваки доказ поткрепити: „Вели ли? Баш тако каже? Ама, бога вам?“ Велики је пчелар, па су га можда и радилице училе да опрезно ступа и да полагано скупља. Ако је талијански Јеврејин Гамбета пристајао да од жаба усвоји да ућути чим се непријатељ приближи, зашто скромни сусед милешевског Саве не би од најплеменитијих стваралаца примио обазривост и упорност?

Жао ми је што га нисам упознао кад је газио смелије, чак врло смело за оно време и ону средину. Није прошла ни прва десетина XX века, а он је у занатлијској Србији проповедао револуционарни синдикализам, директну акцију, економску борбу као прави облик радничког покрета, кад се бојао да га парламентарно посредништво не корумпира, да га политичка агитација не деморалише, да му брбљање по зборовима не одузме памет. О његовој опозицији, Туцовићу и Лапчевићу,[2] допрли су гласови до нас у Пироту; кад сам му се касније приближио, никад нисам успео да ми изложи своје тадашње погледе. Увек је одлагао тај „ дугачки разговор“. Није ми објаснио ни да ли је тачно да се противио раду међу сељацима, ни то како се зближио с Кораћем,[3] који је први стварао земљорадничке синдикате у своме Срему. Мимо моје воље, сваки наш разговор претварао се у супротно од онога што сам замишљао: он је питао, а ја сам му причао о унутрашњој политици, нарочито о сарадњи с Хрватима. Дуго је био неповерљив према Мачеку.[4] Требало је много података навести док се он уверио да хрватско питање није ни измишљено ни надувано, да га није створила сама Радићева[5] демагогија, да се сукоб не састоји само од супротних интереса београдског и загребачког

капитала. У том погледу, дуго је остао на становишту предратне социјалне демократије и његовог старог пријатеља Симе Марковића.[6] Заваравало га је и Корачево искрено и непоколебљиво југословенство. Кораћ је био Србин, али му то није сметало да годинама води хрватски раднички покрет. Био је широк, преврео, без имало шовинизма, али Србин. Радић је, међутим, са свом јужнословенском и словенском ширином, ипак био Хрват, и све више Хрват. Он је то морао бити, пошто је водио сељаке, који су за националне звуке осетљивији од градских радника. Ако су и Кораћ и Радић били на свој начин Југословени, то су била два различита југословенства. Може изгледати чудно, али је Дивчево национално осећање било ближе Радићевом, сељачки ужем, него Корачевом.

У разговорима с помоћником првог социјалистичког министра – у ресору социјалне политике – наишао сам на још једну тешкоћу: имао је чврста предубеђења против комуниста. Ја сам га први пут видео у најкритичније доба, кад су се цепале све социјалистичке странке у свету, крајем 1918. или почетком 1919. С фронта је дошао у Лион, надзирао групу наших студената, веома се зближио с Михаилом Константиновићем[7] и једном приликом дошао у Париз. Држао је једно предавање у нашој студентској кооперативи, био нападнут од бујне младежи због својих конзервативних ставова, и то тако безобзирно од младића који никад нису чули за то лепо име из српског радничког покрета да сам морао да устанем у његову одбрану. Више ми је било стало до његовог ауторитета него до погледа које је заступао. Одвојено тада нисмо разговарали, те не знам да ли је одиста био „социјалпатриота" нити да ли је већ постао жестоки противник „бољшевика": тако су тада частили једни друге стари социјалисти и нови комунисти. Кад сам их срео у Београду, тридесетих година, и Кораћ и Дивац нашли су свој мир у односу на нове левичаре. Мрзели су их мање него Живота Милојковић,[8] али је Дивац умео да фиксира врло јасно тип комунисте као посебног човека. Није га именовао, као што верни чине с нечастивим, републиканци с монархом, већ је само говорио „он", „њега", „њему". Све до почетка 1941. године, Дивац је „његов морал" и „његове методе" приказивао као нешто коначно, утврђено, њему добро познато. Знао је како ће „он" поступити у свакој ситуацији, шта сме а шта не сме учинити. У тону би се понекад осетила ватра старе борбе.

Године 1935, после Петомајских избора,[9] променио се у великој мери Дивчев став и према Хрватима и према комунистима. Уверио се да Мачек и његове присталице хоће Југославију, начелно није порицао потребу за извесном сарадњом с комунистима, како у синдикатима тако и у Народном фронту. Није могао да се помири с тим да Живко Топаловић[10] буде у ма каквој комбинацији, па није учествовао с нама у покушају да се образује Народни фронт.[11] Године 1936, пред сам рат, он и Мика

Илић[12] су се живо интересовали за Рибареве[13] и моје разговоре с комунистима, особито с Мошом Пијаде,[14] али нису хтели да се непосредно придруже тим разговорима. Учетворо смо се састајали с др Рибаром, али нису волели да се помиње „петорка" о којој се много говорило у Земљорадничкој левици. Пристали су да нас четворица одемо совјетском посланику на Дедиње. Кад је Београд био ослобођен, у јесен 1944. Дивац је из немачког заробљеништва одобрио своме најближем сараднику Вељку Ковачевићу[15] да уђе у Народни фронт. Кад се вратио у земљу, присуствовао је неким седницама Извршног одбора НОФ Србије,[16] а пред Оснивачки конгрес НФ Југославије[17] активно је дискутовао о појединим тачкама Програма и Статута. У неким стварима је био оштрији према комунистима него Јаша Продановић;[18] у другима је био сагласан с текстом који смо израдили Кардељ[19] и ја. Чика Јаша је узвикнуо: „Сложише се Црвена и Зелена интернационала!"[20] Кад је требало изаћи на изборе, после одступања Грола и Шубашића,[21] Дивац и Вељко су се повукли, нису предложили маршала Тита за носиоца земаљске листе и нису кандидовали ниједног свог човека. Последње њихово иступање било је на оснивачком конгресу, 6. августа 1945, кад је Вељко прочитао декларацију којом прихватају Програм и Статут Народног фронта. Никад ми нису објаснили зашто нису учествовали на изборима. Свакако су веровали да, због одсуства опозиције, западне демократије неће признати победу Народног фронта 11. новембра.[22]

На томе смо се први пут разишли, мада није дошло до објашњења. Ми у Земљорадничкој левици[23] живо смо желели да Народну сељачку странку правимо заједно с Дивчевим социјалистима и Илићевом групом „Напред".[24] Они су нам пожелели срећу, али нам се нису придружили. Мика Илић чак није ни дошао на наш Оснивачки конгрес 17. марта 1940. Од Демократске левице, пре подне су присуствовали др Иван Рибар и др Драгослав Смиљанић,[25] док су одбили да дођу Живота Милојковић и Чеда Плећевић:[26] они су начелно били против посебних странака и тражили су да Удружена опозиција буде јединствен општенародни покрет. Недељко Дивац је не само дошао из учтивости, него је преседео целог дана и увече узео реч поздравивши конгрес и пожелевши успех новој странци. Кад је образлагао зашто се не удружује с нама, рекао је да не може напуштати социјалдемократско име, јер је то фирма која има велику прошлост, па може имати и велику будућност. Ми, ипак, нисмо губили наду да ће нам ти ваљани људи – социјалдемократи и група „Напред" – једнога дана бити више него савезници, па смо у Главном одбору оставили за њих двадесет шест места, с још толико заменика. Рат на западу, делимична мобилизација код нас и, најзад, напад на Југославију и њен слом – спречили су да се организује НСС, а поготову да се прошири на пријатељске политичке формације.

Ако се нису појавили на савезним изборима, Дивац и Ковачевић су остали у Народној скупштини за Србију, стари АСНОС,[27] у који смо кооптирани после уласка у НОФ. Ту су се нашли и у јулу 1946. кад је Имунитетни одбор тражио да ми се одузме мандат због опозиционог става у Савезној скупштини. Јаша Продановић и његови републиканци су стојећи гласали против тог предлога, а Јаша је стенографима у перо издиктирао изјаву да је поступак према мени противан Уставу и пословнику Народне скупштине. Дивац и Вељко су се задовољили тиме да изиђу из скупштинске дворане и не учествују у гласању о том предлогу. Исте године, на септембарским изборима за Србију,[28] ми смо апстинирали зато што нису постојала по два кандидата за свако посланичко место, док је Дивац гласао. Не знам шта је радио Вељко. Кад смо касније претресали моје држање у Фронту и у Скупштини, Дивац је сматрао да или није требало улазити или не заметати кавгу која се могла завршити само затвором, ако не и нечим горим. За све је кривио мој „немирни дух", а можда и нешто што није хтео да именује. Тврдио је такође да не познајем комунисте и да имам илузија о њиховој вољи да ма с ким сарађују лојално и да деле утицај. Признавао ми је интелигенцију и енергију, поштење и љубав према народу, али је мислио да нисам мудар нити разумно умерен. Није пропуштао у шали да ми замери и „мало демагогије".*

Дивац је доживео да њему неко каже да не познаје комунисте. „Видим ја, друже Дивац, да ви не знате шта су комунисти. За комунисте постоје само три светиње: Власт, Власт и Власт. Све за Власт, Власт ни за што!" Дивац мени замера да сам наиван. За себе мисли да је неповерљив, ако не и лукав. Кад су ухапшени[31] Богдан Крекић[32] и Аца Павловић[33] 1958. године, ја сам њихову акцију протумачио – пошто Крекића уопште нисам познавао – Ацином жељом да лепо заврши један живот који није умео да посвети послу корисном за народ. Дивац није примио ни Вељково тумачење да је покретач била Крекићева неумерена амбиција, а да Аца није имао снаге да се одупре динамици Босанца и самоуверености самоука. За Дивца, они су радили по наредби западноевропске и америчке масонерије, оне исте тајне силе која је, пре рата, социјалисту Ацу Павловића узела за адвоката банака које дају зајмове малим државама и компаније *Standard Oil*. Не знам, али је извесно да Дивац, поред неугасиве ведрине и непоколебљиве доброте, има и меру, коју мени не признаје. Ја бих волео да је његова мера умеренија. Он и јесте топлији и страснији него што признаје. Иначе не би извукао тако праву линију у своме приватном и јавном животу, линију која га чини једним од неколицине великих карактера наше нације.

* Кад му је, у Лесковцу, Јова Јовановић[29] казао да је прочитао прве три књиге мојих *Социолошких размишљања о моралу,*[30] Дивац је, на свој лагани и рефлексивни начин, анализирао наслове, мислећи на моје особине: „Ведрина – добро. Мера (завртео је главом) – не бих рекао. Доброта – и то му признајем."

Недељко Дивац (1883–1964) – биолог, универзитетски професор, народни посланик. Рођен у околини Пријепоља. Дипломирао природне науке на Филозофском факултету у Београду. Био припадник радничког покрета током студија и социјалиста, у вођству Социјалдемократске странке. Био асистент на Београдском универзитету од 1905. године, суплент јестаственице и математике у Смедереву, 1908. године, и професор Четврте београдске мушке гимназије од 1912. Учествовао у ратовима 1912–1918. као резервни артиљеријски официр. Током Другог светског рата био у заробљеништву. Од 1946. до 1948. предавао на Медицинском и Ветеринарском факултету у Београду. Пензионисан 1948. Пре рата био члан Државног просветног савета и председник Југословенског професорског друштва. Сарађивао у бројним часописима. Носилац одликовања Белог орла с мачевима и Легије части. Превео *Порекло човека и Постанак врста* Чарлса Дарвина на српски језик.

ВАСА СТАЈИЋ

Не верујем да се слагао с Кајзерлингом[1] да не може бити напретка без сукоба генерација. Он се целог живота трудио да повеже старе и младе, да измири очеве и децу, да средњи нараштај својим рукама споји оне који долазе са живим који ће ускоро бити „бивши“. Тим жељама је испуњавао свој часопис „Млади Војвођанин“ који је у горњем Банату растурао Славко Игнијић, наш заједнички млађи пријатељ, његов ранији ученик, организатор мојих предавања у Бечкереку (Петровград, Зрењанин). Он га је вероватно потакао да ме позове и Матица српска[2] чији је секретар био после Првог рата. Кад смо се срели, показало се да није заборавио наше прво виђење у Паризу, почетком 1919.

Васа Стајић је рат провео у мађарском затвору у Вацу. Тамо је, у облику писама јединој кћери, израдио опширно упутство за читање наше књижевности. Ако је његова кћи и читала та писма, не изгледа да је примила и дух којим су она била прожета, дух полетан, оптимистички, широкогруд, несебичан. Али отац није имао кад да загледа у душу кћери, пошто је ваљало журити у Париз, на конференцију мира, на којој се решавала судбина некога ко му је био дражи од кћери, његове Војводине. Српска влада и Југословенски одбор су га позвали да за нашу нову државу тражи што више масне и српском крвљу натопљене панонске равнице. Доказивао је да смо већина у Барањи, да нам припада Бачка и даље од Суботице, да имамо право и на Темишвар, јер је он у још већој мери „српска Атина“ него сам Нови Сад. Борио се и за Сент Андреју и за Сегедин. Молили смо га да одржи једно предавање за наше студенте у Паризу. Одазвао се и навукао на себе јетку критику младих Срба који појма нису имали ко је Васа Стајић, шта он значи за Војводину, да је настављач Светозара Милетића[3] и Јаше Томића,[4] да је међу „Србима у Угарској“ био велико „светлило у ноћи“. О њему сам знао из новина и часописа, а Тихомира Остојића,[5] његовог сарадника, видео сам на Скерлићевом погребу,[6] кад је говорио у име Матице српске. Неспоразум са омладином њему је пао много теже него Дивцу, који је научио на полемику и на борбу. Као Дивца, и Стајића сам узео у одбрану од својих другова. С једним о томе доцније никад нисам говорио, док се други, у својој превеликој скромности, сматрао мојим великим дужником.

Сем националне ствари, Васа Стајић је имао два лична заноса: своју кћер и Вељка Петровића.[7] Како није имао сина, уздао се у ћерку да ће продужити његово дело. Вељка је сматрао генијалним. Кћер сам видео и није ми се учинило да оправдава очеве наде. Већ као гимназисти уживали смо у лепој појави Вељка Петровића кад је пролазио Кнез Михаиловом, читали смо његову родољубиву поезију и све што је објавио, али више зато што је Скерлић био потписао његову меницу. Касније сам наишао на његову приповетку *Молох*, а још касније заволео његове војвођанске приче, особито описе сеоског живота. Напослетку сам открио његове „аграрне" песме и антејску проповед у њима. Никад за мене није био онако велики као за Васу Стајића, бар у периоду 1925–1928. кад сам се виђао са апостолом српске Војводине. Помишљам да је његово одушевљење Вељком спласло, било зато што је мало давао или што је био мажен од свих режима који су се смењивали у Београду. Морао је знати да је мало ко, као Вељко, извлачио из разних фондова, да је уживао синекуре, да је добро стајао на двору, да је потписао антикомунистички манифест Недићев и Јонићев, а да се одмах по доласку Руса и партизана прилагодио новом стању и поново постао миљеник и корисник. То све мора да је болело Васу Стајића, јер је, поред дара, од књижевника и уметника захтевао и висок морал.

Доследан у својој тежњи да мири генерације, Стајић је пред крај Другог рата помагао партизане, ушао у Народни фронт, постао његов председник за Војводину, у неком облику био и у власти. Знам да се с много чим није слагао, али је хтео да верује да млађи увек имају право, јер ће плаћати за своје погрешке. До смрти је остао у Народном фронту и био један од ретких старих бораца које је нова Југославија признала и достојно испратила. Да ли је икоме поверио своја два разочарења и свој страх за будућност Војводине и Југославије? Можда се он за њих уплашио већ у Паризу, 1919. кад је видео каква ће омладина у Француској наследити његову генерацију. Није имао кад да се увери да томе нису криви Французи који су хтели да буду пријатељи и учитељи.

Васа Стајић (1878–1947) – писац и истакнути културни и национални радник у Војводини, професор гимназије у Новом Саду. Гимназију учио у Великој Кикинди, Сремским Карловцима и Сењу. Као ученик, због социјалистичке агитације, био искључен из карловачке гимназије. Студирао права, а потом филозофију у Будимпешти, Паризу и Лајпцигу. Дипломирао је 1902. у Будимпешти. Пропагирао социјалистичке идеје и предводио Реформистички српски национални покрет младе војвођанске интелигенције. Издавао је часопис „Нови Србин" и „Просвета". Због својих идеја често је био прогањан и осуђиван.

Једно време је био секретар Матице српске и уредник „Летописа“ (1921. и 1936). Написао је преко двадесет књига, од којих су најпознатије: *Новосадске биографије* у шест томова, *Великокикиндски дистрикт*, *Светозар Милетић* и друге. Помагао је партизане, после рата ушао у Народни фронт и постао његов председник за Војводину. Изабран је за доживотног председника Матице српске.

У Паризу, с Французима, доживели смо много мање него што је требало. Кривица није била само наша нити само њихова. У Клермону скоро није било младих људи с којима бисмо се дружили. Тако су ствари стајале и у другим универзитетским градовима. Озбиљне девојке се нису упуштале са странцима у односе који не би водили браку. У кафанама, наши студенти су општили само међу собом. Мало ко је сачувао неку везу с каквим Французом. Кад су се они вратили с фронта, већина наших је напустила њихову земљу и отишла у нову државу да доврши студије. Ми смо стекли нешто више веза зато што смо остали и неколико година после рата, све до августа 1923. године; одржали смо их захваљујући особитом стицају прилика. Мене и мога брата увела је у француску породицу Мадлена; Дана је у Туру стекла две-три другарице и пријатељство старог професора Луја Авеа, коме је била једна од пет „српских кћери"; ја сам у Клермону стекао Леона Блина а у Паризу неколико младића у чије друштво ме је увео рођак Мадлениних пријатеља. То је било мало. Није био боље среће ни Миша Милошевић, мада њему треба да захвалимо за једно ново пријатељство: некадашња госпођица Ландолфини, Мишина познаница, знала је да је некада радио у Народној библиотеци и 1954. упутила је тамо из Лиможа доктора Перигора, солунског борца, са супругом и нећаком, с тим да помену и име Јовановић. Пошто је Милошевић одавно био мртав, а једини Јовановић је био наш зет Слободан, допрли су до наше куће. Они су касније примили наше кћери, остали с нама у преписци, чак у већој мери него наше старо француско друштво. Нас је од њих мало ко посетио у Београду, сем Мадлене и једног од оних дечака из „Француске омладине" с којима ме је већ крајем 1917. повезао познаник из улице Шарон, из куће у којој смо били примљени захваљујући и оцу и ћерци Ласре.

ЖАК КАЈЗЕР

Помишљам да он није био једино Јеврејче у тој „*jeunesse francaise*“ која се себи подсмевала да по имену – али само по имену – подсећа на злогласну „Action Francaise“. Председник је био високи и мршави Прадо, што ме је после сетило на оне Јевреје који носе имена градова или насеља из којих су дошли. Више ме узбуђује помисао да ме је у њихово друштво увео Жан кога су у тој ђачкој средини звали Жансон, који се већ тада бавио позориштем које обично монополишу хитри и духовити Јевреји. Сада читам о филмском редитељу Анрију Жансону, па бих волео да је и он мој другар. На сликама доста личи на њега, има онај иронични осмех са широких усана, али се раскрупњао. Наше друштво је издавало повремено лист са истим именом и од мене су тражили да им у неколико наставака говорим о Србији, о Јужним Словенима, о Балкану. Волео бих да је Жак Кајзер, једини с којим сам остао у пријатељству после тих париских година, своје интересовање за Бугарску и друге наше суседе стекао баш у оно време...

Још пријатније ми је било кад сам сазнао да је 1936. био један од потпредседника Радикално-социјалистичке странке којој је још стојао на челу велики Едуар Ерио.[1] Добио сам његов реферат на радикалском конгресу у Лилу. То је било доба Народног фронта и Блумове владе.[2] Кад смо, четрнаест година после одласка, поново видели Париз (1937), Дана и ја смо потражили Кајзера и нашли смо га на челу неке мање новинске агенције. Врло брижљиво је записивао податке које сам му давао о нашој земљи, особито о издајничкој спољној политици Милана Стојадиновића.[3] Саветовао ми је да посетим Албера Мусеа,[4] тадашњег директора агенције „Радио“ и да му кажем шта ради с Немцима и против Француске његов пријатељ Стојадиновић. Мусе нас је врло лепо примио, позвао нас на ручак заједно са својом пријатељицом Хрватицом и сином Жаном, који је докторирао на Сорбони, радио неко време у Београду и врло млад умро. Мусе, стари мајстор, некада директор београдске „Авале“, коју је и организовао, није се дао збунити. Само се смејао на моје оптужбе и, по некадашњој београдској навици, иронично понављао: „Зна Баја[5] шта ради!“ Да ли га је Стојадиновић лагао да само искоришћава Немце, да би довео у Зеницу и у Бор њихов капитал

и да би продавао „своје босанске коњиће“, или га је једноставно плаћао да у француској штампи одржава повољан глас о њему? Мусе је између два рата много писао у „Журналу де деба“, а сада га понекад налазим у „Монду“ са историјским и ерудитивним освртима. Кад сам, у првим данима марта 1938, држао предавање о спољној политици Југославије у Институту за спољне послове у улици Ди Фур, Мусе је, као један од угледних чланова, учествовао у дискусији. Било му је врло нелагодно да брани свога пријатеља Стојадиновића од кога је вероватно нешто примао, а није смео да га напада: збуњено је покушао да разуме Југославију у њеном тешком међународном положају, особито кад њени велики савезници тако мало купују од ње, а Немачка још широм отвара своја врата не само за јефтину робу него и за повољне кредите.

Моја велика љубав према Французима долази у велико искушење кад је реч о новинарима и тзв. публицистима. Колико су оштроумни и духовити, толико су непоуздани као обавештавачи о страним земљама. Лако подлежу утицају властодржаца, као и листови за које пишу. Један од првих Француза који су посетили нову Југославију био је управо Мусеов син. Посетио нас је с једним пријатељем, такође великим интелектуалцем, стручњаком за књижевност, и тешко их је било уверити да код нас није све идеално. Млади Мусе је добио наставнички положај на Сорбони, али је убрзо умро. Његов пријатељ се никад више није појавио. Зато нас је једног дана, 1945. године, пријатно изненадио Жак Кајзер. Путовао је за Бугарску. За наше прилике се није много интересовао или није хтео да ме доводи у неприлику, пошто је знао да сам активно сарађивао у Народном фронту. Касније сам у „Монду“ наилазио на обавештења о „француском утицају у Бугарској“: тврдио је да и нови режим допушта одржавање културних веза и да се Бугари загревају за Француску више него што би се могло мислити с обзиром на односе у прошлости. Кајзер се извинио што није био у Паризу кад га је тражила наша старија кћи 1956. године и писао о својој „многобројној породици“: као старовремски Јеврејин и као сасвим модеран Француз, хтео је да има много деце. У тој тежњи за обновом француске нације слагао се с националистима, особито фанатичним католицима, каква је наша најбоља пријатељица из студентских дана.

Жак Кајзер (*Jacques Kayser*, 1900–1963) – школски друг Драгољуба Јовановића из Париза. После студија права и књижевности на Сорбони, бавио се новинарством до двадесетих година. Био је уредник листа „La République“ и у исто време писао за друге новине. Сарађивао у организацији *Jeunesse francaise* и у истоименом листу. Бавио се политиком у Радикално-социјалистичкој омладини,

а касније Радикално-социјалистичкој партији, у којој је 30-их година постао потпредседник, а затим и генерални секретар. Истовремено је председавао Централним комитетом Лиге за права човека. После рата се интензивно бавио журналистиком и информисањем. Објавио је бројне чланке и студије, од којих је, поред „Историје радикализма“, најпознатија „Смрт једне слободе“ (Париз, 1955), у којој исказује забринутост због развоја слободе штампе и информација у послератном свету. Интересовао се за Балкан и демократске струје у балканским земљама. Бранио Д. Јовановића у штампи, у време кад је био затваран.

МАРИ-АН КАРУА

Није се удала, као ни Мадлена, али је, после Другог рата, усвојила једног дечака и девојчицу, ратну сирочад. Жан-Пол и Шантал су њена велика брига у данима кад би већ заслуживала да се одмори. Она то себи не допушта, јер сматра да дугује друштву замену за себе и мужа кога није имала. Од свих наших француских познаника, Мари-Ан нам је остала најверинија и најприврженија. Њено пријатељство је Дана стекла још у Лицеју у Туру, Миша и ја смо га прихватили у Паризу, одржавали смо га преписком из Београда, а освежила су га наша деца, мој брат и, најзад, нећаци Власта и Цица. Њу нисмо још успели да доведемо у Југославију, о којој смо толико причали и писали. За разлику од Француза, поготово Францускиња свога нараштаја, она се много кретала по свету, служила је у Мароку, Тунису и Алжиру, у Енглеској и Америци, долазила у Аустрију, била по Италији, али ето, до нас још није дошла. Увек би се нешто испречило, а највише моји части силасци у мрак и хладовину затвора и интернација. У тим периодима нам је писала највише, слала пакете, трчала по редакцијама, обраћала се политичарима и новинарима, обавештавала пријатеље у другим земљама. Није била довољно богата да „финансира“ свој боравак у Југославији, а знала је наше стање.

Мари-Ан представља оно најбоље што Француска може да пружи. Рођена у Турени, „Врту Француске“, у малом али чаробном Ланжеу (*Langeais*), с једним од најлепших замкова у том „крају средњовековних дворова“, она је свршила највеће школе, а остала верна своме месту рођења и детињства: кад год је слободна неколико дана од професорске службе, она трчи да их тамо проведе; о великом распусту је у селу све време кад не борави у иностранству. После лисанса књижевности полагала је агрегацију, али није претендовала да дође на универзитет: њена скромног ју је упутила у гимназију, и то најпре у колонијама, тек на крају у Паризу. Предаје енглески, али њена велика страст је да савршено коректно и елегантно пише француски. Бавила се филозофијом у свим њеним правцима, али се највише загрева за етику и за педагогију. Верује у Бога и држи се католичке цркве, али нама опрашта и православље и атеизам. Њен француски патриотизам је фанатичан, али се не претвара

у искључиви и империјалистички национализам. У Француској је католичка демократија старија од талијанске, па и од аустријске, и она је један од првих њених поборника. Католик левичар, социјалиста у најбољем смислу те речи – то је наша пријатељица. Она се моли Богу за нас безбожнике и не иде јој у главу да „тако добри људи могу не веровати". Ми поштујемо њену веру и не наносимо јој бол подвлачећи наша уверења. Најтеже јој пада што наша деца нису друкчије васпитана. То је једини неспоразум међу нама. Избегавамо – и ми и она – ту тему. Једино сам ја направио погрешку што сам, после Бојкиног повратка, покушао да јој објасним наш став према Богу, цркви и Јеврејима. Све је изазвала њена узгредна примедба Бојки да имамо много пријатеља међу Јеврејима (Кајзер,[1] Жорж Фридман,[2] Орест Розенфелд,[3] чије име покрива његово хришћанско балтичко порекло). Она је одговорила очајним писмом у коме је жалила што је дошло до неспоразума. Ја сам се извинио, али је ожиљак остао.

Наше дружење у Паризу крунисано је њеном великом жртвом, за мене незаборавном. Она је савесно и с љубављу прочитала у рукопису моју велику тезу за државни докторат, пратила реченицу за реченицом, реч за речју и трудила се да избегне сваку рапавост и језичку некоректност. Увек је тврдила да је то за њу било задовољство и част, понављала да се дивила моме познавању језика и материје, али ја знам шта јој дугујем. Њено црвено мастило није много прошарало мој текст, али је свака примедба била оправдана и корисна. Жртва је била утолико већа што је у то доба сама спремала најтеже испите за страховиту француску агрегацију. Није јој лакше било да, силујући своју дискретну и стидљиву природу, тражи помоћ утицајних интелектуалаца и новинара кад год сам био хапшен: 1929, 1931, 1932, 1938, 1947. Из њених писама упућених нама види се колико се трудила, како је бринула, какви страхови су је спопадали кад је знала да чл. 1 Закона о заштити државе, по коме сам скоро увек био оптуживан, предвиђа, као и онај члан из комунистичког закона о делима против народа и државе, и најтежу казну. Увек је осуда била мања, једном је чак дошло до ослобођења, други пут до двадесет дана строгог затвора, али се Мари-Ан, у своме материнском и сестринском осећању, увек надала најгорем. Није била спокојна ни кад сам се налазио интерниран у беспутном Санџаку о коме је имала најстрашније представе.

Утолико је био срећнији наш поновни сусрет првих дана октобра 1937. у улици Мсје л`Пренс. Уверила се да ме ни затвор ни интернација нису упропастили, да нисам заборавио француски, да нисам клонуо духом. Шетали смо као некад, јели у малом ресторану негде далеко од Латинске четврти, према Северној станици, где раније никад нисам био. Сећали смо се свега. Врхунац среће је био кад је стигла и Дана, јер њена

савест је била потпуно мирна само кад смо се налазили утроје. Били смо код њене куће, она је дошла у стан који нам је љубазно понудио Југословен Бајтони, ишли смо у позориште, обилазили Светску изложбу, уживали у подмлађеној срећи. Годину дана касније,[4] опет је морала да дрхти, јер су ме затворили и седам месеци држали под истрагом, под најгором оптужбом. Кад се и то добро свршило, кад смо јавили 9. септембра 1939. да сам пуштен месец и по дана пре рока, њена Француска је већ била у новом рату с Немачком. Никад мира ни спокоја! Никад сигурности за ту земљу која је географски отворена за германску најезду, војнички и духовно рђаво опремљена да се брани, у савезу само с Великом Британијом која никад не жури, у непријатељству с Русијом, која се, уосталом, удружила с Немачком[5] да подели Пољску и да олакша немачку победу над западним демократијама, без америчке помоћи, далеке и сумњиве. Сви пријатељи Француске имали су разлога да очајавају, њени синови и кћери више но ико. Мари-Ан је одједном замукла, и проговорила је тек кад се Други рат свршио да пита јесмо ли живи и шта је остало од наше брачне среће.

Њено пријатељство се најбоље показало 1938. године, кад сам радио обрнуто од онога што би њој одговарало. Њено срце се кидало између шпанског Народног фронта за који се надала да ће бити демократски и Франкове побуне[6] коју је помагала њена, Католичка црква. Бар да сам био неутралан, пошто се све дешавало далеко од моје земље! Али ја сам дошао у Париз с тим да илегално прећем Пиринеје и идем да храбрим безбожнике који су од цркава правили магацине, разнили манастире, убијали калуђерице... Тако је бар она била обавештена о Грађанском рату у Шпанији. Ипак је дошла да слуша мој говор по повратку, предавање о спољној политици наше земље, коју такође није одобравала, радовала се мојим успесима. У накнаду је тражила само једно: да дођем међу студенте-католике, демократе, и да им говорим о својој земљи. То сам учинио утолико радије што су те вечери о својим народима реферисали неки млади људи из северне Африке и са Средњег истока. Мари-Ан никад није престала да се занима за потлачене, али је веровала да је њима Француска много више дала него што је од њих узимала. Подједнако је патила кад је Француска била поново окупирана – тог пута цела – и кад је морала да се бори са Алжирцима,[7] које је она лично приводила култури и оспособљавала за самоуправу. Тај рат се продужавао, изгледао је бесконачан. Већ је Жан-Пол постао војник, маринац, и срећа је што алжирски побуњеници немају лађа да се и он бори против њих. Са огромном већином Француза и Францускиња, она верује да греше они Алжирци који су устали против „своје домовине" – како је она схватала – али није одобравала ни великим колонима који су у Алжиру гледали своју краву музару.

Прилике у Француској су неколико година биле тако очајне да смо, као по договору, избегавали да пишемо о политици. Мој трећи затвор се тако одужио да је изгубила наду да ћу икад изаћи или да ћу тада бити неспособан старац. Током свих осам и по година моји су је обавештавали о моме стању. Она је хтела да олакша њихову ситуацију: слала је много лепих ствари. Кад сам се вратио рекли су ми да им је Мари-Ан послала све што имају најлепше на себи. Сама је била задовољна тек кад је сваке године у лето могла да од неког лично чује како ја изгледам и како се осећам. Није довољно веровала мојим писмима, мада сам у њима саопштавао како сам коју главу прекуцавао, а већ пре но што сам добио своје рукописе покушао да је уверим да сам много писао и то баш о питањима морала која њу највише плене. Прве вести однео је Слободан док сам још био у Митровици, затим су се ређали: Бојка 1957, Дафне 1958, Аца два месеца пред своју смрт и, најзад, 1958. Мокролужани. Сваку од тих посета пропратила је дивним писмима. Дошла је у неприлику кад смо јој јавили да је врло велика царина и на поклон-пакете и да више ништа не шаље. Досетила се да тражи адресе свих оних, Француза или Југословена, за које чујемо да одлазе у нашу земљу. Ми јој их нећемо давати. Ми се опет домишљамо како да је доведемо у Југославију, па нам је изговор био то што можемо сви да станујемо бесплатно у Ровињу. То ме подсећа на оне „племените лажи“ о којима ми је у детињству причао мој учитељ у социјализму, пиротски Тоша Молер, или на Десанкину формулу о пријатељству: то је кад људи једно другом чине не показујући нити признајући. Најзад, на оно што је жена једног робијаша, стара, уморна и болесна, рекла мужу кад је тражио да више не долази и не доноси пакете лично: „Молим те, не забрањуј ми: то ми је још једино задовољство у животу!“ То је најбоља пријатељица коју смо имали и којој се још радујемо. Дана га је заслужила, ја сам га одржавао, наши млађи су га поткрепили. Оно се може упоредити само с краћим, али великим односом с једним од најзнаменитијих синова Mari-An Турене.

Мари-Ан Каруа (Marie-Anne Carroi) (? – ?) – најбоља породична пријатељица Драгољуба Јовановића у Француској. Рођена у Ланжеу, у покрајини Турен. Католик-левичар и социјалиста. Стекла диплому књижевности (лисанс) и положила испит за ванредног професора универзитета (агрегацију). Радила као ванредни професор енглеског језика у Француској и ранијим француским колонијама, Мароку, Тунису и Алжиру, као и у Енглеској и Америци. Бавила се филозофијом, етиком и педагогијом. Заузимала се у штампи за леве земљораднике и самог Јовановића у затвору и пред судом.

ЛУЈ АВЕ

У научном свету је познатији његов млађи брат Ернест, филозоф који се бавио приступачнијим савременијим дисциплинама. Али сви који су се борили за правду у Драјфусовој афери,[1] или су је доцније проучавали, знају шта је за Луја Авеа рекао Анатол Франс[2] кад га је представљао једном збору: „Дајем реч човеку који никад није слагао." На Француском колежу, на Сорбони и на школи високих студија, предавао је латинску версификацију, али је био стручан и за палеографију. Позван је од суда као вештак и утврдио да је рукопис на основу кога је Драјфус осуђен био фалсификат. Поред Клемансоа,[3] Анатола Франса и Жореса, Луј Аве је био један од главних помагача Емила Золе[4] у захтеву да се обнови срамни процес и да се неправедно осуђени капетан – Јеврејин рехабилитује. За њега то није било толико политичка ствар колико ствар истине. Али је то у исти мах био ударац мраку и насиљу, које су у оно време оличавали попови и генерали.

Професор Аве је летњи распуст проводио у својој пољској кући коју су звали *Le Clos*, „ограђено место". Кад су дошле српске избеглице у Тур, замолио је директорицу лицеја да му пошаље у госте неколико девојчица. Осам од њих је заволео и назвао својим српским кћерима. Најдража му је била Дана, коју је највише позивао у свој дом у Паризу, на Острву светог Луја, желећи да му „украси пријем" сваког четвртка, зближивши се са целом њеном породицом, особито с Мишом, а касније са мном. Упознао нас је с врло угледним професорима, пре свега с великим лингвистом Мејеом.[5] Сам је познавао многе језике, мртве и живе. Из албума са српским народним песмама радо је читао наглас, а српске студенте је збуњивао питајући их какав је санскритски или бар старословенски корен које српске речи. Они су му враћали жао за срамоту терајући га да изговори „на врх брда врба мрда". Сачували смо скоро сва његова кратка писма и налазимо читаве реченице на доста коректном српском језику, и то ћирилицом.

Стари је увек био у дугачком црном реденготу. Крајње кратковид, с врло дебелим стаклима, био је увек чисто избријан и имао румено и свеже лице, ко у девојке. Бркови су били потпуно бели, опуштени на галски начин. Коса подужа, лепо обрезана, бела као снег. Био је омален

и мало погрбљен под теретом година и рада над књигама. Његову једноставност и скромност смо узалуд тражили у самој Француској, где су највећи људи учтиви, устежу се и крајње су дискретни. Ни из чијих уста се нису чешће чуле речи које тако тешко изговарамо ми Срби: „не знам", „не познајем". Истина је да сам му ја досађивао питањима о свему и свакоме, јер сам веровао његовим судовима. Иначе, интересовао се за многе ствари ван своје струке. У разговору с нама, особито кад је био на одмору у Клоу, увек би расецао неку књигу, добијену с посветом од аутора. Кад би остао сам, прелиставао је све што су му слали ученици, пријатељи и поштоваоци, или јавни радници и политичари. Био је једно време потпредседник Лиге човекових и грађанинових права. Ујутру је устајао пре свих, трљао се хладном водом помешаном с чистим алкохолом. Изгледао је савршено здрав. Тек по повратку у земљу сазнали смо да је имао рак у желуцу, да је много патио, да није могао ићи на часове и да су му најревноснији ученици долазили кући да им из болесничке постеље пренесе нова знања. Ена коју је волео, његова добра Олимпа, није била сасвим при чистој свести кад сам ја ушао у њихов круг. Кућу је водила верна слушкиња – домаћица Антоанета, којој је стари професор веровао неограничено. Она нас је извештавала о току његове болести, о његовој смрти и, најзад, о необичној сахрани. Тај професор универзитета, члан Института, дакле академик, угледан научник, наредио је да се његово тело без икаквих церемонија камионом однесе на гробље и сахрани у „fosse commune" – заједничку гробницу, јарак врло дуг, широк два метра, у који се спуштају лешеви оних који немају родбине, осуђеници, болесници о којима се нико није бринуо. Антоанета је ипак обилазила његов гроб и помогла Мићи да га пронађе кад је поново боравио у Паризу, као политички емигрант, 1926. и 1927.

Луј Аве је био један од највећих пријатеља нашег народа. Једног четвртка, замолио је за тишину у своме салону и присутним интелектуалцима поставио питање: „Шта је савршено у свету?" Елитни Парижани су се смејали покушавајући да погоде. Свако је навео неко светско чудо коме се дивио. Један је навео Нотр-дам у непосредној близини, други Милоску Венеру из недалеког Лувра, трећи се шалио да је то можда Ајфелова кула, која тоне у земљу, али се не руши, четврти се питао да није Криви торањ у Пизи. – „Нисте нашли. Ја ћу вам рећи: најсавршенија ствар на свету је српска азбука – за сваки глас једно слово!" Предвиђао ми је велику будућност у нашем политичком животу. Желео је да доживи да ме види као председника владе, али ми није завидео. „Страховите тешкоће чекају и вас и вашу земљу. Разне покрајине и народе код вас све дели, ништа не спаја. Дели вас историјска прошлост, деле вас вере и вероисповести, различити су вам обичаји и нарави. Чак ни једну азбуку немате! Избегавајте централизам по сваку цену." Ја сам се онда

одушевљавао француским уређењем и позивао се на њихов пример. А ни наш претерани централизам није добар. Ми се враћамо регионализму. Централизација није усрећила ни Немачку: све велико је дала док је била разбијена на безброј кнежевина. Откад се ујединила и стегла око Пруске само ствара несрећу за себе и за друге. Упознајте своју земљу, пажљиво је проучите, па онда радите.

Како нису имало своје деце, супружници Аве стално су осећали потребу да се о некоме старају. Узели су у своју кућу две мале Београђанке, Поповићеве, с њиховом бабом, школовали су девојчице, створили удобан живот старој госпођи. У своме полупомраченом уму, госпођа Аве је стално питала: „Да ли сви имају све што треба? Да ли су сви послужени? Да неко није болестан?“ Господин Аве је мислио на свачији рођендан, честитао својим кћерима, особито Дани и њенима сваки празник, пристао да држи кумовске свеће на нашем венчању, мада сам у католичку цркву годинама није ишао. На друге је мислио и кад се одрекао венаца и цвећа, свечане сахране и луксузног гроба. Пре свега се бојао да то још више не поремети већ узбуђени мозак његове драге Олимпе коју је у шали звао „својом супругом“, објашњавајући етимолошко значење тих речи. Не сећам се да ли смо га обавестили о одбрани мојих теза, али се радовао што их спремам у договору с његовим колегама са Сорбоне и сарадником у Лиги човекових и грађанинових права.

Луј Аве (Louis Havet, 1849–1925) – француски стручњак за латинску версификацију и палеографију. Професор на Сорбони и Колеж де Франсу. Потпредседник Лиге за заштиту права човека и грађанина. Вештачио је на Драјфусовом процесу и утврдио да је потпис на документу који је теретио Драјфуса фалсификован. Био је пријатељ Драгољуба Јовановића и његове жене Дане, велики поштовалац Србије и српског народа.

СЕЛЕСТЕН БУГЛЕ

Мало ко је знао да се тако зове, пошто се увек потписивао само C. Bouglé. Своје име није волео зато што значи „небесни“, а он је више веровао у земљу него у небо. Његов лик најбоље даје наслов књиге *Социологија и социјална акција*.* Као научник, обогаћивао се у свакодневном животу као друштвени радник, руководио се резултатима науке, пре свега социологије коју је предавао. Учио је из живота и давао животу. Пре свега су га привлачиле социјалне борбе: раднички покрет, феминизам, пацифизам, лаицизам, човекова и грађанинова права. Двојио је патриотизам од национализма. У Првом рату био је на фронту. Није припадао, колико знам – о томе Французи не воле да се исповедају – ниједној странци, али је припадао левици и служио свим струјама које су хтеле да упознају његову мисао и да чују његову реч. Једва је говорио од промуклости као члан комисије 13. јула 1923. године, тек се вратио с турнеје по источној Француској, где је држао предавања. Звали су га и у Северну и у Јужну Америку. Предавао је на разним универзитетима, као гост. Нисам имао срећу да га доведем у Београд. Обећао је да ће доћи, али политичке прилике нису биле погодне, а ја сам отишао с факултета управо оних година кад сам почео стицати неки утицај. Све до његове смрти 1939. године, код нас су дували „противни ветрови“, неповољни за његов широкогруди либерализам.

Само његово име завело ме је да говорим о акцији пре него о социологији. Признајем да на њега нисам мислио кад ме је социологија вукла на Сорбону. Због Емила Диркема[1] умало се нисам одрекао стипендије, оних 130 франака које је давала српска влада под условом да се наши студенти уписују на универзитете у унутрашњости. Послушао сам Ернеста Денија,[2] историчара, и не кајем се: прве године не бих у Паризу радио тако приљежно и успешно као у Клермону. Кад сам се вратио, с положеним лисансом, Диркем је био умро и на катедри га је наследио његов ученик, с факултета у Тулузу. Знао сам за њега по језгровитој књижици *Шта је социологија?* За докторску дисертацију радио је о *Режиму каста у Индији*, а допунска теза је обрађивала *Социјалне науке у Немачкој*. Његова привлачна снага није била толика да бих се још једном уписао

* О тој збирци предавања и студија писао сам у своје време у „Српском књижевном гласнику“.

на Филозофски факултет, утолико мање што сам на правима нашао два славнија професора, два Шарла – Жида[3] и Риста.[4] Мање су ми били познати стари цивилиста Планиол и јавноправни, Жозеф Бартелми. На Правни факултет ме је упућивао и један разговор с Куманудијем и Јованом Радоњићем,[5] у Клермону, истог лета. Они су ми саветовали да после историје свршим права и да се спремам за катедру историје словенских права у Београду, за коју никако нису успели да нађу кандидата, мада су неколицину слали у иностранство. Није ме плашио ни услов да морам научити грчки због византијских текстова.

Буглеа сам најпре слушао на јавним предавањима, пошто су на затворене течајеве имали приступа само уписани студенти. Предавао је о *Еволуцији вредности*. Друге године је говорио о француским „социјалистичким пророцима", највише о Сен-Симону,[6] Фуријеу[7] и Прудону.[8] Његов допринос социологији, поред наглашавања социјалне акције, била је историја социјалне економије, виђена преко теоретичаре, док је Шарл Жид посматрао преко установа. Кад сам завршио права и почео да мислим на докторат, он ми је предложио да обрадим „мотиве за рад и акцију", како их је поставио Адолф Вагнер.[9] Ја сам нашао да је то и сувише уско и узео сам да изучавам подстрекаче на рад (стимулусе), ограничавајући се на наше време. Бугле се с тим планом сложио. То јесте динамичније, али смо се и он и ја питали да ли ће се наћи доста литературе. Он ме је пустио да пливам и да се сам снађем. У почетку су били све сами плићаци, али касније сам открио толико књига и часописа да сам допунску тезу могао посветити систематској библиографији о том предмету. Професор је био особито задовољан што сам се за свој рад користио Центром за социјалну документацију при *Ecole normale supérieure* у улици Улм. Он је ту предавао оним младим полубоговима који су у папучама долазили на часове, пркосили наставницима екстремним идејама, час као монархисти и католици, час као комунисти. Био је против тога да ми главну тезу изда књижар Пајо, али мене је привлачило да ми књига уђе у његову *Економску и политичку библиотеку*, па макар одиста, како је Бугле предвиђао, никад не добио ни грош од тог тврдог Швајцарца. Мању тезу је издао сам центар, преко тек створене куће *Presses universitaires de France*, чији је био један од оснивача.

Да Бугле није био само савестан професор него и велики пријатељ осетили смо још пре одбране. Позивао нас је својој кући у предграђу Булоњ на Сени. Пошто је Дана била болесна, госпођа Бугле и њихове кћери дошле су да је посете. Кад смо напустили Француску, дописивали смо се редовно. Кад год сам био ухапшен, он је писао чланке у „L'Oeuvre" и „Тулуској депеши" и борио се за моје ослобађање. То је успело 1929. али није ни 1932. ни 1939. На првом суђењу, мој бранилац је читао његов чланак о мени. Касније смо слушали од Срба који су учили у Паризу да је

Французима стављао као узор свога најбољег ђака Марсела Деа,[10] а странцима мене. То ми је донело извесне неприлике код социјалиста, зато што је Марсел Деа почетком тридесетих година, као генерални секретар Социјалистичке странке, устао против свог шефа Леона Блума,[11] замерајући му што је непокретан као какав папа, што не води странку на власт и, најзад, основао неосоцијалистички покрет. Бугле је веома ценио његову књигу *Perspectives socialistes*, а већ је умро кад је Деа поставио пред Француске страшно питање: „Хоћемо ли да умиремо за Данциг?" Био је за сарадњу с Немцима, за ону сарадњу коју су после Другог рата практиковали не само умни и други католички демократи него и сам Де Гол.[12] Због учешћа у Петеновој влади,[13] Деа је осуђен на смрт и стрељан.

Да је Буглеово пријатељство још било живо видели смо 1937. кад смо после четрнаест година поново дошли у Париз. Он је био директор највеће просветне установе у Француској, она исте *Ecole normale supérieure* у којој је био најревноснији и вероватно најомиљенији професор. Наследио је Гистава Лансона,[14] као што је овај дошао после великог историчара Ернеста Лависа. То је врхунац професорске каријере. У исто време је био потпредседник Лиге човекових права, као некад наш добротвор Луј Аве. Дана и ја смо били њихови гости, у самој школи, пошто директор станује под истим кровом с ђацима. Водио нас је на Светску изложбу, где је и једна од његових пет кћери излагала своје слике и таписерије. Пред крај исте 1937. примио је, по мојој препоруци, као ђака-странца, без икаквог претходног испита – страховито тешког конкурса за Французе, за који се јаве стотине а буде примљено само тридесет – Јову М. Јовановића Малог-Великог, у кога смо полагали велике наде. Нашао сам га у преграђеној спаваоници оног јутра 31. јануара 1938. кад сам био у пролазу за Шпанију. Кад сам се вратио, професор Бугле је за мене учинио више него икад. Упознао ме је с Максимом Лероа, који је велики писац политичке социологије, много познатији у иностранству, особито у Северној Америци, него у Француској. Организовао је моје предавање пред његовим најбољим ученицима, „младим социолозима", како је волео да их назива. Тражио је да говорим о *„Средњим класама на Словенском југу"*, за серију о средњим класама у разним земљама коју су му хранили предавачи који су долазили из својих држава или добро познавали туђе. Таква збирка је касније изишла и у њој је било и моје предавање у Вишој нормалној школи, које су, између осталих, слушали Жорж Фридман[15] и Рејмон Арон,[16] комунистички идеолог Рене Моблан, који је тада био секретар Центра за социјалну информацију.*

* Кад сам се зачудио да новац за центар даје неки богати Јеврејин Кан, професор ми је рекао да су Јевреји, уколико нису банкари, пророци или апостоли, а има оних који су све троје у исти мах. Такав је изгледа био финансијер Центра, његов лични пријатељ.

Као да то није било доста, и сувише, Јову и мене позвао је на ручак, у кућу, затим у један мали ресторан на Сен Мишелу, заједно с председником Лиге човекових права, професором естетике, Виктором Башом, најзад на један свечани ручак у моју част у Друштву Прудонових пријатеља у Универзитетском граду који није постајао у наше време. Били су ту најугледнији чланови Друштва, међу њима и мој професор Шарл Лист, који је у доба Народног фронта био гувернер Француске банке. Од млађих је био само Рејмон Арон. И Јова је био позван, мени за љубав. Ни то није све. Дошао је на моје предавање о спољној политици Југославије и с радошћу шапнуо Јови у једном тренутку: „Hein, il monte, notre bonhomme, il monte?!"[17] Жалио је што није присуствовао великом митингу у двoранама *Mitialite*, где је за председничким столом седео његов председник Виктор Баш[18], који му је после досадио причајући о „рођеном говорнику". Тако је дошло до интимног ручка изнад булевара. Ја се Буглеу нисам одужио. Једино сам у „Политици" написао чланак кад је умро 1940. и приложио његову најлепшу фотографију: проседа широка брада, високо и широко чело, крупне црне очи, мрк бретонски лик, али доброћудан, ведар, чак весео, пошто је стално нешто певушио. Испод свог писаћег стола имао је пиротски ћилим, једину успомену од нас. Показао нам га је и 1937. кад се налазио на врхунцу професорске каријере која је дата једном Французу. Још мање могу заборавити највеће одликовање које ми је доделио на растанку – загрлио ме је и рекао простосрдачно, топлије но икад: „Au revoir, mon vieux!"[19]

Никад се више нисмо видели. Кад је примила исечке из новина у којима смо ожалили његову смрт, госпођа Бугле нам је писала да се радује што водимо борбу за један „здрав федерализам" који је проповедао и њен муж. Жалила је само што та борба у нашој земљи захтева тако велике жртве. Те речи су нас подсетиле на напор Лиге којој је председавао њен муж, да се не изврши смртна казна над двојицом америчких анархиста пред наш одлазак из Француске. Тај напор нам је дао прилику да још једном, последњи пут, сретнемо „благог учитеља" моје младости.

Селестен Бугле [Celestin Bougle (Сен Брие, Француска 1870 – Париз, Француска, 1940)] – француски филозоф. Завршио филозофију на престижној Високој школи за опште студије (*École Normale Supérieure*) у Паризу (1893). Један од оснивача часописа за филозофију „Revue de Métaphysique et de Morale" (1893). Од 1896. сарадник Е. Диркема и касније члан редакције чувеног часописа за социологију „Année Sociologique" (1898). Докторску диплому стекао 1899. Радио као професор у Сен Бриеу, Монпељеу и Тулузу. Од 1908. предавао на Сорбони. Најзначајније дело: „Есеј о кастинском систему" (1908).

АНАТОЛ ФРАНС

Мислим да сам прочитао све што је објавио. То драгоцено познанство почело је с *Капијом будућности*, што је заправо био превод романа *На белом камену*. Затим, или можда непосредно пре тога, изишла је у социјалистичком Календару приповетка *Колико да се добро почне година*. Београдско „Дело“, радикалски часопис, доносило је у наставцима *Таиду*, а у осмом разреду сам је, код професора Ибровца, узео за лектиру на француском. *Злочин Силвестра Бонара*, у преводу Жолике Петровића, нашао сам у Радовишту у комплетима „Српског књижевног гласника“. У Француској сам куповао за Жермену друга његова дела, па сам их и сам читао. У библиотеци сам проучио његову *Јованку Орлеанку*,[1] у две велике и дебеле књиге, како иначе ништа од његових дела није издавао Калман-Леви, бар не у раном периоду, док још није почело објављивање луксузних издања. Четири књиге његових критика, у „Тану“. „Књижевни живот“, да не заборавим, читао сам већ у београдској Народној библиотеци. Остао сам му веран и онда кад су почели да га занемарују, као застарелог, уверен да река не може да остари све док јој је извор снажан. Анатол Франс је до краја остао извор чистог језика и јасне мисли. Кад се људи уморе од данашњих хијероглифа, вратиће се старом мајстору. Или ће бар своју децу учити на његовим текстовима, пуним ироније и сажаљења за људску глупост којој се не може досегнути дно.

Искористио сам прву манифестацију где се појавио да га видим жива. Славила се годишњица Жоресове[2] смрти и он је председавао у Трокадеру. Мало је говорио и скоро ништа се није чуло у оној огромној и неакустичној дворани. Французи се тада још нису служили звучницима. (У Националној библиотеци се није ни електрика палила, тако да се затварала у четири по подне зими.) Замало нисам замолио г. Авеа да ми да писмо, како бих га посетио, у јулу 1923. у његовој „Бешелри“, недалеко од Тура, кад смо били на путу за Рошкорбон. Није прошло ни месец дана, а он је требало да говори на манифестационој „братској вечери“ близу Пантеона, у једној џиновској бараци, где је оброк стајао неколико франака. То је био изговор да се протестује против осуде Сака и Ванцетија.[3] Дана и ја смо дошли међу првима. Анатол Франс је мислио да припадамо организаторима и поздравио се с нама. Никад нисмо

заборавили његов благи глас који је љубазно прошао између великих белих бркова и пророчке браде: *Bonsoir, madame! Bonsoir, monsieur!* Дана га је тада слушала први пут и била је разочарана. Био је главни, скоро једини говорник, сем председника Лиге, Фердинанда Буисона,[4] који је отворио и закључио састанак. Анатол Франс је ствар америчких опозиционара поставио врло широко. По ономе што је рекао, то је био празник духа; по начину како је читао свој говор, испод далеке и слабе сијалице у бараци, то је било двоструко мучење – за њега и за његове слушаоце. Мајстор најбољег француског језика није био беседник. Превртао је своје бројне хартије, дизао их до својих наочара у црном великом оквиру. Кидао је реченице, муцао је. Тешко је било пратити његову луцидну мисао. Скоро смо жалили тај сусрет, али нам је све накнађено кад смо мислили на његове књиге.

У предговору за једну збирку његових одабраних текстова, Гистав Лансон је рекао да је Анатол Франс Волтер исправљен од Жан-Жака Русоа.[5] Тако је умањено дејство његовог дубоког скептицизма. Знао је врло добро историју свих установа и свих идеја, упознао се, бар у старим и новим књигама, с много људи да би и за шта могао дубоко да се загреје. Ипак је знао да се ништа велико не ствара без вере, без одређеног, иако не рационалног идеала. Зато је одговарао на сваки позив бораца, било да је реч о правди, слободи или друштвеној једнакости. Француска „Социјалистичка библиотека" објавила је две свеске његових чланака и говора *Ка бољим временима*. Више је познато његово учешће у Драјфусовој афери,[6] којој је посветио, поред романа *Острво пингвина*, и четири књиге о Бержереу,[7] и *Савремена историја*, која је била до те мере савремена да је излазила у подлистку једног дневног листа. Шарлу Рапопору је написао предговор за његовог *Жореса,* а ко сме рећи да је Жорес икад сумњао. Што је више залазио у године, Франс се одређеније изјашњавао за левицу, за крајњу левицу, за социјалну револуцију. Хтео је да покаже да неко мора носити та „боља времена", да неко мора извући човечанство из понора мрака и насиља. Веровао је у радничку класу и тврдио да ће „њено јединство донети мир свету".

Уверен да под „travailleurs" није подразумевао само индустријске раднике, ја сам у наслову „Рада" од првог броја проширио, драматизовао и нешто отежао Франсову мисао. С једне стране је стајало: „Савез умног и телесног рада села и града"; с друге „Радни народ, удружен за борбу, донеће свету мир и слободу". Тада, 1926. године, нисам ни слутио да ће, десет година касније, Народни фронт све то сажети у три речи: Хлеб, Мир, Слобода! Борба радног народа за економски бољитак, за хлеб, добила је нови програм. Истурена је брига за Мир међу народима, без кога нема Општег благостања – основног обележја социјализма – а још мање Слободе, која никад није била својина гладних, голих и

босих. Иако му је отац био мали књижар, Анатол Франс никад није био плебејац, ни по имовном стању, ни по друштву у коме се кретао, ни по духу. Пре је био аристократ. Пред смрт је учинио две ствари којима се приближио народу: оженио се својом домаћицом, дао своје име и свој иметак жени која се старала о његовом здрављу, и узео је чланску карту крајње леве странке, Комунистичке партије, знајући да је она подложна Лењину и Совјетској Русији. Не верујем да би дуго остао у њој, да би издржао све „заокрете", сва „чишћења", сва „исправљања линије", све противречности једне формације која је интернационална, а управља се према интересима једне одређене државне политике. Али стоји да се определио за Трећу интернационалу у најкритичније доба. Ни мене нису, као Жоресови наследници, задовољавали Пјер Ренодел,[8] Албер Тома[9] и Жан Лонге,[10] па ни сам Леон Блум,[11] али се нисам мирио с тим да директиве за изградњу новог света долазе из степе и из новог самодржавља. Разумем што је Франс хтео да умре као крајњи левичар. То је разумела и званична и цела Француска, кад су једино њега од свих „великих људи" унели у Пантеон одмах после смрти. Завршио је с пркосом, како је и почео: стао је уз слабије, уз мањину, желећи да она постане већина, као што се и десило.

Ако је био у праву он, била је себи доследна и Француска. Она није хајала за његов комунизам. Знала је да Анатол Франс није човек једне партије. Он не припада ни само једној нацији, макар то била и Француска. Његова отаџбина је човечанство, његова домовина – свет. И на њега сам мислио кад сам своју главну тезу посветио „својим француским учитељима и пријатељима од којих сам научио да ценим особине њиховог соја: универзалност духа, честитост у раду, једноставност у животу". Нисам имао срећу да ми буде пријатељ, али њега, поред Жореса, сматрам својим највећим учитељем. Можда бих волео да је био ближи народу, али он је и сувише обожавао Лепоту да би стизао да буде и народски човек. Тај недостатак је искупио тиме што је писао стилом у коме подједнако уживају највећи интелектуалци, најфиније естете и обични људи, наоружани здравим разумом, благом које је најравномерније расподељено. У томе је надмашио све Французе и остао најсавршенији узор, који ће преживети све моде и све настраности.

Анатол Франс [Anatole France (Париз, 16. IV 1844 – Тур, 12. X 1924)] – француски књижевник. Право име Жак Анатол Тибо. Образовање стекао на престижној париској католичкој школи *College Stanislaus*. Књижевној јавности постао познат по објављивању дела *Злочин Силвестра Бонара*, за које је добио награду француске академије. Са Емилом Золом учествовао у чувеној

афери Драјфус (1894), о чему је написао књигу *Monsieur Bergere* (1901). Примљен у Академију 1896. године, а Нобелову награду за књижевност добио 1921. године. Католичка црква ставила је његова дела на индекс забрањених књига 1920. године. Дела: *Острво пингвина*, *Побуна анђела*, *Таида*, *Савремена историја* и др.

У Посланстǔу и Просветном одељењу провео сам пуне четири године, од септембра 1919. до септембра 1923. Кад сам остао без стипендије, 1. априла, у првој години без рата, кад сам се верио и помишљао на брак, требало је да бирам: или да се вратим у земљу или да се запослим у Француској. Из земље су јављали да је тамо хаос, да се Социјалистичка странка расточила, да су избили на површину непознати људи, да је Босна победила Србију, да националне мањине терају раднички покрет у рушење свега што је по тако скупу цену створено, да занесењаци очекују револуционарне трупе преко Румуније и Бугарске, да нема Туцовића и Душана, а да је Лапчевић пасиван, да су на дневном реду политички атентати, да српске трупе у крви и батинама угушују буну у Хрватској, да у Црној Гори букти грађански рат, да су Македонци незадовољни, да Мађари чекају ослобођење из црвене Пеште... Одлучио сам да по сваку цену завршим права. Другу годину је требало да полажем крајем јуна, а нови пропис је дозвољавао да се и трећа спреми преко распуста. Пошто сам се поткожио код Американаца у Малабрију, бацио сам се одмах на рад за трећу и последњу годину права. Дана је са својима прешла у јефтинији Фонтенбло, ја сам пошао за њима, али су сва стезања била недовољна код тако мршавих уштеда. Покушао сам срећу у нашем посланству. Успео сам да добијем најскромнију службу. Она је била довољна да завршим Правни факултет, да почнем рад на тези. Затим ме је Кумануди као министар финансија поставио за шефа рачуноводства у Просветном одељењу, које је такође потпадало под Посланство, помогао ме с 5000 франака да штампам тезу и позвао ме у Министарство чим будем имао изгледа да будем изабран за доцента у Београду. Ако су прве две године биле доста мучне, друге две су значиле најбогатије поглавље, како у материјалном тако и у духовном погледу. Из тог периода најрадије се сећам једног сведока мога труда и првог плода моје љубави с Даном.

НИКОДИЈЕ ЈОВАНОВИЋ

Да у првој генерацији од нашег сељачета из развијене области може постати научник, показали су Цвијић и Пупин; да од сељачета из забаченог краја може постати дипломата видели смо најпре на Миленку Веснићу који је дошао из Санџака. Мој млађи друг и стални пријатељ, Никодије, представља трећу врсту: источна Србија је већ давала политичаре (Пашића, Перу Велимировића, Рашу Милошевића, Косту Таушановића), али он је један од првих дипломата, особито сељачког и словенског порекла. Лако је било Цинцарима и бившим Грцима или бившим Јеврејима да дипломатишу, али је требало доста моралне снаге да син имућног сељака из Сопотнице, са огранка Суве планине, недалеко од рачунског и ћифтинског Ниша, из себе издеље Европејца, кад је могао бити трговац или политички шићарџија. Пропаст Србије, коју је сагледао кад је имао седамнаест година, канибалски призори које је доживео на албанској Голготи, пример народних посланика на Француском приморју с којима га је упознао отац, угледни радикал, све то га је, ако је већ хтео да студира, могло пре упућивати на медицину или на технику, да млати паре, него на права. Кад се већ определио за правне науке, могао је постати адвокат. Кад се одлучио да пише акта страним државама, акта која почињу стереотипно „по наређењу моје владе...“ или „част ми је...“, било је разумно да што дуже времена проводи „у Министарству иностраних дела“[1] – како га је у једном смелом стиху назвао Милан Ракић – и да ту стиче групе и израђује себи унапређење и одликовање. Дозволио је да га млађи претичу, али је волео да лута по Европи, да упознаје свет, да види велике петлове на њиховим буњиштима, да сагледа како се води „крупна политика“, како се праве и растурају савези, да присуствује највећим од свих „вашара таштина“ – Друштву народа[2] и Уједињеним нацијама.[3]

Никодије Јовановић припада оној генерацији, рођеној 1898. године, која није узета у војску, није рат провела у земљи или у избеглиштву, под најтежим или најповољнијим околностима, која је галопом стигла старије другове, научила више од њих и претекла их, под условом да није заглавила и главом платила своју судбину дечака који су осуђени да у пубертету буду људи. Матурирао је у Ници, права свршио и докторирао

у Рену (*Rennes*), у Бретањи, Ренановој и Буглеовој. Био је ипак довољно Нишлија и практичан да одмах после факултетске дипломе оде у Београд и добије указ у доба кад је још било мало правника који су добро знали француски, у то време језик дипломатије. Није било мање вешто ни то што се вратио у Француску по докторат, и то из једне за правну науку још занимљивије теме – о Уставу нове државе Срба, Хрвата и Словенаца. У то време, 1924. године, ми смо се увелико дружили. Ја сам чак био напустио и Посланство и Француску. Шефови су нам били, редом, Веснић, као посланик, Мирослав Јанковић и Миша Михаиловић, као отправници послова, кад је Веснић постао председник владе. Први секретар био нам је Александар Вукчевић, син познатог председника Скупштине, др Станојла из Пожаревца. Угледнији старији чиновници били су Миша Лазаревић и Миодраг Којић. Мање су били запажени Душан Пантић и Влада Шапоњић. Две занимљиве „нумере": Србин из Баната, Душан Томић, Лала, једини од нас који је утонуо у француско друштво, још пре рата постао је масон, говорио француски више него српски, играо карте само са сугрђанима из кварта, знао и причао све вицеве из бистроа, а други, не мање пофранцужени, мађарски Јеврејин Тони Сирмај (чије презиме је свако изговарао по вољи, никад не исправљан од његовог власника – Чирмај, Ширмај, Зирмај), с правом француском брадом, нешто мало више рибом, али нимало јеврејски запуштеном, који је допуњавао Томића у француској кореспонденцији, свршавао зачас оно што би Лала одлагао данима и недељама. Лала је увек седео, пушио и ћаскао: „Monsieur... D'ordre de mon guvernement, j'ai l'honneur..."[4] Лала се увек смејао и гледао своје обешене цигарете разроким очима; Сирмај се увек смешио. Лала је престајао да говори француски да би сочно псовао; Сирмај је све разумео, али никад ниједну српску реч није изговорио. Мој сто је био поред Томићевог, што значи близу писаће машине, и разних чуда сам се наслушао. Кад би се остали чиновници уморили или би хтели да се разоноде, долазили су „доле" да зачикавају Лалу и да чују нешто весело. Никодије би се наднео, онако висок, над мој сто, и смејао се пригушено једном или двојици „диктатора", док је не претерано интелигентна Францускиња махинално куцала што јој се диктира и једва чекала да оде кући.

Никодије је дошао у Париз, у јануару 1920. године. У Београд се вратио 1922. да обезбеди рад на докторату. После је остао у Паризу до 1925. После стажа у Министарству, ради каријере, почео је да службује по иностранству. Био је и сувише млад да би постао посланик, а већ амбасадора није ни било у старој Југославији. Изузетак је направљен само за Дучића, и то на двору краљевог шурака Карола румунског,[5] ради Мале антанте[6] и ради балканског монархистичког клуба. У Мадриду је био 1927. године, затим вицеконзул у Марсељу, дипломатски представник

при Ватикану, са специјалним задатком у Малој антанти, час у Букурешту, час у Прагу, према томе где је било седиште секретаријата. Пратио је министра у Женеву, на састанке Савета Друштва народа, особито кад је члан био Момчило Нинчић.[7] Кад је бивао у Београду, а спољне послове водио сам Пашић, стари је волео да га Никодије сваког јутра обавештава о чему пишу новине, наше и стране. Остао му је утисак да Пашић све разуме и повезује, али није успевао да га наведе на живље реакције. Од страних државника, највише су га импресионирали Бенеш[8] и Титулеско,[9] један својом вредноћом и познавањем ствари, други интелигенцијом и духовитошћу. Пуну одговорност је понео тек као генерални конзул у Целовцу, на једном крајње осетљивом терену и у најгоре доба, кад је Хитлер већ био завладао Аустријом.[10] Наш дипломатски представник је требало да се бори за словеначку мањину под једним режимом који никаква права није признавао ни Немцима. Мора да се опасно замерио, кад је немачка влада тражила од наше владе да га повуче из Корушке. Кад су га нашли у Београду, гестаповци су га одмах 1941. ухапсили, вукли по затворима овде, у Загребу, Грацу и у самом Целовцу, где је и починио главна „злодела". Кад су га најзад пустили 1944, морао је да буде под присмотром. Савезничко бомбардовање нашег града,[11] на Ускрс, отерало га је с његовима у Гроцку, где је сачекао ослобођење. Новој власти је била потребна његова дипломатска рутина, особито у економским преговорима. Задржали су га у служби од 1946. до 1952, али му никад нису дали руководеће место. Слали су га два пута у Њујорк, неколико пута у Женеву, учествовао је у стварању Светске банке[12] у Лејк Саксесу. Кад је комунистима изгледало да су створили своје дипломатске кадрове, послали су га у пензију у педесет четвртој години. Осећао је да није дао своју меру и не мири се с тим да је учинио све што може. По томе је Никодије Јовановић трагична личност, у већој мери него неки борац који је пао или био оборен у огњу какве битке. Он није припадао ниједној партији, није заступао неку нарочиту идеологију. Хтео је само да служи својој земљи, да је достојно представља пред странцима, да брани њене интересе, да је мири с непријатељима, да јој ствара нове пријатеље и савезнике.

Никодије Јовановић има својих идеја и идеолошких погледа, али сматра да му његов посао налаже да буде неутралан, општекористан, конструктиван у свакој ситуацији. Тим настојањима посветио је и свој породични живот. Нашао је помагача у једној дискретној, скромној и морално строгој девојци из угледне српске породице. Мислио је да ће с њом потпуније представљати свој народ него с једном дивном Бретонком коју нам је доводио у улицу Франсоа Копе и која га је волела до лудила. Ми му то нисмо опраштали све док нисмо упознали Марију Маку Георгијевић. Она му је с пуно достојанства стајала уз бок у најделикатнијим

и најтежим приликама, није се понела у богатству и сјају, нити се погружила у позлаћеној беди. Подигла му је озбиљног и паметног сина, интелигентну и фину кћер, а сама је остала девојчица из вереничких дана 1926. Придружила му се у пријатељевању с нама, који имамо и друкчија схватања и сасвим различит начин живота. Није му сметала да за нас чини материјалне жртве у време кад су и сами били гоњени и кад су живели од распродавања својих салона. Није се бојала да ћемо им сметати кад смо поново пали у немилост, кад сам ја отишао на дугогодишњу робију. Мака и Никодије уживају кад су у нашем сиротињском друштву више него код бивших колега, чак и данас кад су у највећој милости; ми с њима преживљавамо сцене и збивања која нису била приступачна вечитим опозиционарима и с подједнаком љубављу за земљу, правду и слободу тражимо по светском хоризонту светле тачке које обећавају светлију будућност. При том, и једни и други то чинимо с не увек лаким напором, јер полазимо с разних позиција, напором који јако подсећа на париске дане, кад се све рађало у мукама, као што се повлачи прва бразда и на светлост доноси прворођенче.

Никодије Јовановић (1898–1967) – дипломата. Био је син имућног сељака из Сопотнице (Ниш). Матурирао, дипломирао и докторирао право у Француској. По повратку у земљу отпочео дугогодишњу дипломатску каријеру. Радио је у Мадриду. Био је вицеконзул у Марсеју и дипломатски представник при Ватикану. Обављао је специјалне задатке при Малој антанти у Букурешту и Прагу. Аншлус Аустрије затекао га је на месту генералног конзула у Целовцу. Из Целовца је повучен на захтев немачке владе. Други светски рат провео је као затвореник у Загребу, Грацу и Целовцу. Као уважени правни и економски стручњак задржан је у Министарству иностраних послова све до 1952. године, када је пензионисан.

СТАРИЈА КЋИ

Мало је било што сам се оженио млад, у туђини и без средстава: требало је и дете да дође! Тиме сам најбоље показао да хоћу све да узмем од живота, макар морао лично да платим сваку срећу. Дана није била одушевљена да у оним приликама постане мајка, али није хтела да ми квари вољу. Невоља је хтела да се њена астма појача баш кад је почела да носи и да је морала да се удаљи из магловитог и влажног Париза. Погрешно упућена у Мон Дор, умало није страдала у дворанама за инхалирање. Сасвим друкчије се осећала у граду цвећа и мириса, Грасу (Grasse), недалеко од јужног приморја. Кад се приближавао час, отишао сам из посланства на неколико дана. Дана је била преображена: подмлађена, румена, пунија и лепша но икад. Постали смо родитељи 10. марта 1921. То је данас лако рећи, али тада није било нимало једноставно. Јурећи неколико пута између куће и месног лекара, први пут сам себе питао чији живот ми је дражи – жене или детета, јер су изгледи били рђави.

Становали смо у париском предграђу Фонтне о Роз, код старог брачног пара Вогран. Имали смо собу на горњем спрату и башту испод прозора. Трамвај из Грда пролазио је нашом улицом. Враћао сам се предвече, чим се затвори Национална библиотека у улици Ришеље, кад нисам одлазио у неку другу која се није бојала електричне светлости. Прва промена је била становање ван Париза; друга, обустава сваког рада ноћу. Дотле је моје право радно време увек било кад други свет спава: онда сам био слободан од друштвених обавеза и могао сам на миру да читам, учим или пишем. После женидбе приморао сам себе да вече посвећујем својој другарици, утолико пре што смо преко целог дана били одвојени. Имали смо много тога да кажемо једно другом, да заједно читамо или дискутујемо. Онда није било радија, а позоришта су била далеко и скупа. Док је Дана била на лечењу, ја сам обновио своје момачке навике: ноћу сам сређивао материјал за тезу прикупљен по библиотекама и у Центру за социјалну информацију, из разговора с људима из синдиката и привреде на које ме је упућивао Бугле. У то време сам већ правио Билтен југословенске штампе за Французе, за који сам рукопис предавао Жилијену Кену (Cain), који је сада управник Националне библиотеке. У његовим канцеларијама сам упознао друге преводиоце. Сећам се да је

талијанску штампу резимирао књижевник Бенжамен Кремије,[1] а руску (совјетску и белу) Андре Пјер,[2] који је касније постао велики новинар, стручњак за руска питања. Кена сам ретко виђао, али знам да је био задовољан мојим радом, јер је све штампао без имена. Преко Буглеа сам упознао Андре Франсоа-Понсеа, доцнијег амбасадора Француске у Риму и Берлину, представника у међународним организацијама. У оно доба био је генерални секретар огромне капиталистичке заједнице *Comité des Forges* која је окупљала највеће носиоце челичне индустрије. Хтео сам да ми тај „бивши нормалац" каже становиште послодаваца у погледу стимуланса за рад. Гледиште радника представио ми је сам Леон Жуо,[3] генерални секретар Генералне конфедерације рада (CGT). Видео сам и Анрија Дебреја, али нисам успео да дођем до Пјера Ампа (Hamp), који је у неколико књига приказао *Људску муку* (*La Peine des Hommes*) и најбоље познавао услове рада у неколико привредних струка. Његова дела је штампала тада још врло избирљива НРФ („Nouvelle revue francaise"), која се после развила у чувену издавачку кућу *Gallimard*. Анкете Међународног бироа рада налазио сам у Центру.

Са Србима смо се ретко дружили. Ја сам с Никодијем Јовановићем ручавао у малом и јефтином ресторану Националне библиотеке. Он је после библиотеке често морао поново у посланство, јер је био указни чиновник. Ја сам био само дијурниста са 600 франака и нису ме много теретили. Нисам губио много времена у канцеларији ни кад сам добио указ од Куманудија, јер је рачунске књиге врло савесно водио стручњак Боривоје Мирковић[4] у кога сам имао пуно поверење. Исплаћивао сам само стипендије, издатке за канцеларијске потребе и плате службеницима просветног одељења. Ако некад неко буде гледао књиге благајне, наћи ће једну неисправност: кад је требало да идем на нову дужност после одбране тезе, у каси се нашло више новаца него што је требало да буде по књигама. Бојећи се неког мањка, ја сам стално остављао понешто од своје плате, да се нађе. Дужност сам предао новом шефу Просветног одељења г. Александру Арнаутовићу, који се и сам, не знам како, родио у Пироту, и он се чудио томе „невиђеном финансијском феномену" – вишку у каси. Никодије нам је у улици Франсоа Копе доводио своју малу Ивону Гијерм, дивно разроко плаво девојче, које је свршило лисанс филозофије у Рену где је и наш земљак учио права, али у Фонтне је од наших долазио само Милош Мисирлић[5] са својом Симоном, која се такође спремала да буде мајка. Био сам већ у Грасу кад смо од њих добили телеграм из Алжира да им се родила Сузана, која ће касније полагати економску политику код мене, дипломирати права и прећи на медицину, да би наследила оца.

Бабица и лекар су Дани замерали што се за време трудноће није довољно кретала. Зато је дете нарасло и порођај је био врло тежак.

Бабица се уплашила и послала ме по месног лекара који није био стручан за порођаје. Доброћудни лекар је био и отишао, јер „радови“ – како кажу Французи – још нису били ни издалека завршени. Јурио сам по прашњавом путу увек кад би бабица сматрала да постоји опасност да од два живота остане један или ниједан. Нека зна моја кћи да сам – да је требало да бирам – био за то да се спасава њена мајка. Ни касније нисам крио својој деци да сам њих много волео, али никад толико као њу. Кад је већ реч о томе, мислим да могу рећи да је она мене волела више него ја њу, али да је ипак с годинама, а можда и од почетка, више дрхтала за децу. То је разумљиво и оправдано. Што више проучавам жене, све ми је јасније да су оне пре свега мајке. Људи су више заинтересовани за полни живот; жене су кокетне, јавно излажу своје драži, полажу више на свој спољни изглед, особито на облачење, али у суштини су већином хладне као женке у истој мери у којој су жустре као мајке. Ја сам онда мало знао о женама. Сваког дана сам писао Дани у Мон Дор и у Грас, понекад и двапут дневно, али то нису била само љубавна писма: то су исто тако извештаји о моме раду, сусретима, бригама материјалним. Дана се интересовала за моју докторску дисертацију, али није успевала да ми ишта помогне. Изгледало је као да јој замерам кад сам скоро сваке вечери причао да је у Националној била и Савчица Поповић, тада већ госпођа Ибровац.[6] Пред њом су стајала брда часописа и новина из доба кад је живео и радио Хосе Марија де Ередија, о коме је њен муж писао тезу. Најчешће су се виђали комплети „Revue des deux mondes”[7] и „Journal des débats”.[8] Био бих, разуме се, срећан да примим сличну помоћ, али је никад нисам тражио, нити Дани замерао што у библиотеке није залазила после оних вереничких дана кад смо се састајали у Женевјеви. Зато она није имала служавку, а мајка јој није много помагала ни кад је живела с нама. Истина је и да се Дана потпуно развила тек много касније, кад смо се бацили на социјалну, културну и политичку акцију, кад се отворио период полицијских претреса, хапшења, истрага, суђења, издржавања казне и интернација.

Ипак, њена докторска теза била је наша кћи Бојка. Њено прво име, забележено у општини мале вароши, било је Грас, али писано *Gràce*. То име смо изабрали много пре него што смо знали да ће угледати света у Грасу. Прва замисао, из Фонтенблоа, била је да се зове Душица, по оној Чеховљевој Душењки која најпотпуније оличава жену: изједначује се најпре с једним, затим с другим мужем, најзад с децом, прилагођава се њиховим начинима, упознаје и врши њихове послове, једне за другим, и увек као да никад ништа друго није ни знала ни радила. После смо у Француској комедији гледали „госпођицу Пјера“ Анри Батаја, у улози *Grâce de Plessans*, слушали њен глас како се цепа од бола, над крововима Париза, лудујући за човеком своје пријатељице, код које је била

у гостима, а кога је играо лепи и достојанствени Александре. Нисам се и сувише бојао да ће то име бити необично у нашој земљи: знао сам да се мајка Драгољуба Јевремовића звала Грација. Кад смо прешли у Париз и кад је девојчица већ била у другој години, решили смо да је крстимо у православној цркви, оној истој, румунској, близу Сорбоне где су се са свећама окретали око стола стари Аве и млади Раде Вујовић. Стошић је хтео да буде кум и изабрао је име Бојке Поповић, жене Драгана Милићевића, коју је волео и поштовао и кад више није била супруга његовог друга. Од необично тешког порођаја, Дани је остала поремећена функција жучи; из неког другог разлога, мала је врло рано имала тегобе са столицом. Постало је правило да ја већ с врата забринуто питам како је у том погледу било тог дана. Та иста невоља је учинила да ме моја старија кћи, коју сам увек звао „ma grande[9]“ и „fierra“[10], демантовала у једној врло осетљивој тачки: кад је сама постала мајка узимала је ујутру по једну цигарету. Требало је још да то сазнам на робији, кад сам постао већи противник пушења него икад.

Рећи ћете да су то мале ствари и да не заслужују помена. Али, питање је да ли има малих ствари. И то, да ли се ситнице подмукло увлаче у наш живот, да би нас срозале, заробиле и уништиле. Дана и ја смо се трудили да, прво, можда једино наше дете не буде ни мажено ни распуштено. Држали смо је строго, баш зато што је њена мати била огорчена на државнике и политичаре који нису умели да спрече светски рат и није хтела да рађа да би они имали војску за њихове кланице. Радовала се кад се родила кћи, мада је Францускиња која ми је то саопштила, рекла резигнирано: *C` est une fille, allez*.[11] Онда девојке још нису ишле у рат и Бојкина мати је била мирна с те стране. Ја сам опет веровао да ће жене играти све већу улогу у друштву, па и у науци и политици. Никад Бојки нисмо замерали што није син. Ја сам чак потајно помишљао да би ме син могао обрукати, као што се десило многим првим људима, док ће кћи бити мање изложена кварењу и најзад ће добити друго презиме, па њена брука, ако је буде, неће пасти на мене. Све је испало друкчије. Она је била предмет веће пажње него што смо слутили, није нам задавала никакве тешкоће док је учила и студирала, удала се за човека с нашим презименом. Наша деца су велика „непознаница“, за нас више него за цео свет. Најпре моја најмлађа сестра Рада, у Паризу, затим друге сестре у Београду, Данине сестре од стрица, затим и брат и снаја, чинили су за Бојку скоро више него ми. Била је једина беба, затим једина мала девојчица у обе и у три породице Јовановић и Милошевић, и утркивали су се ко ће да јој купи лепше ствари, ко ће да је украси и забави, ко ће да је изведе и покаже. Она је била жива, умела је да игра и да пева, волела је да глуми. Срећом, наша политичка борба рано је ударила печат и на њен живот и сачувала је од крварења.

Већ 1927, у првом разреду основне школе, кад је наставница тражила да свака девојчица рецитује нешто што је научила код куће, Бојка је не трепћући поновила песму Здравка Гагића, учитеља из Пилице код Бајине Баште, која је штампана на првој страни „Рада“:

Стани, сељо, куд си наї`о!
Зар за оним ко те лаї`о?
Целої века откад живиш,
он те лаже – зар не видиш?!

И у том духу је истерала до краја. Учитељица је одмах питала чија је. Тако је почела једна драма у коју су наша деца увучена мимо њихове воље. Морам признати да нам то никад нису замериле. Оне су расле у атмосфери опозиционе борбе као у свом природном климату. Забране „Рада“, поготову откад је администрација пренесена у нашу кућу, полицајци и жандари који долазе да покупе све што је штампано, чак и онда кад су други у штампарији нашли невиђене листове и растурили слог. Прво хапшење извршено је на улици, по силаску из трамваја, 4. априла 1929, тако да старија кћи тада није издржала своје „ватрено крштење“. Мене од куће нису одвели ни 1930. пошто сам био позван само на саслушање. Ни 1932. није видела моје хапшење, али је доживела да ноћу врше претрес и одвлаче нашу кућну помоћницу Соку, не би ли она казала ко је све учествовао у прављењу и експедовању летака. Још већи доживљај био је кад су 23. маја 1933, деветнаест дана после мога изласка из митровачког затвора, ухапсили најпре мене, затим Дану, због песме „Диктатура све нам оте“, која је створена и умножавана у Кустодији и коју су наша деца увелико певала на све могуће арије – од „Малена је Далмација“ и „Сердар Јоле“ до „Ти си моја Грета Гарбо“* – и због пароле „Јужнословенска сељачко-радничка федеративна република“, која је слата у унутрашњост и у иностранство, особито у Бугарску. Као награду за све што смо претрпели „због Хрвата“, како се мислило, у ствари због

* Колико се сећам, цела песма, у осмерцу, гласила је овако:

Диктатура све нам оте,
блаїо, ɨрава, слободу.
Министри се само коте,
све на леђа народу.

Друга варијанта:

Александар све нам оте...
Принчеви се само коте...
Девет дана, девет ала,
сваки као шкорɨион,
Пет стотина ɨенерала,
чиновника милион.

федерације и због борбе против личног режима, Бојка је схватила Мачекову посету нашој кући 21. јуна 1935, после победоносних Петомајских избора. Сви смо целе те и идуће године били у таквом заносу да она није ни осетила кад је из ниже гимназије прешла у вишу. Ни ми нисмо били свесни како нам деца расту, како уче, како по неколико часова дневно свирају на клавиру. Све се дешавало у грозници акције. Лето 1933. провеле су са мном у Тутину, лето 1934. у Сјеници.[12] Тих година није било мора на које смо их почели водити 1930. па су зато ишле у Пирот и у Гњилан, да виде моју постојбину.

Бојка је тек ступала у седми разред гимназије кад је полиција извршила два претреса за један дан и одвела ме у два сата после пола ноћи. То је било 1. септембра 1938, два дана после Минхенске конференције,[13] на којој су западне демократије клекле пред Хитлером, не би ли га одобровољиле да не загази у рат. Годину дана касније, тачно 8. септембра, опет се поновила игра „компензације": на железничкој станици је видела како њеног оца дочекује већа маса света него што је икад видела, кличући споразуму с Хрватима, уједињењу с Бугарима, наслону на Русију и економској и политичкој демократији. Забележила је тај догађај у својем малом дневнику, у коме никад није било ни младеначких узбуђења ни сентименталних излива, већ је само са две-три речи регистровала чињенице и збивања, домаћа, национална, светска. Њен оптимизам јој је казивао да нема напора без резултата нити жртве без накнаде. Кад је с одличним успехом положила матуру, без икакве муке с наше стране, сем што смо за месец-два узели једног студента да јој помогне у хрвању с математиком, као награду је од стрица добила ручни сат, а од родитеља одобрење да први пут летује одвојено. Није ишла с нама на Црногорско приморје, него са својим друштвом у Охрид. Рат је трајао већ скоро годину дана, али се надала да ће мимоићи нашу земљу. Друге гласове је чула на састанцима са студентском групом Земљорадничке левице. Не могу рећи да се страсно занимала за нашу политику, али из њених бележака видим да је читала и резимирала основна начела, Програм и Статут Народне сељачке странке,[14] чим су објављени. Била је и на оснивачком конгресу,[15] али више из радозналости него што је била страначки загрејана. Атмосфера у којој је живела до те мере је била засићена политиком да је вероватно пре осећала потребу да доживљава нешто друго. На клавиру је имала толико успеха да је једно време изгледало да ће се посветити музици. Професор Личар је у њу полагао велике наде и дуго је с њом држао посебне часове без икакве награде. Друга њена страст, већ од шестог разреда, био је енглески језик. Тада то није био школски предмет, и она га је учила за свој рачун, најпре на курсевима Коларчевог универзитета, затим на фонетичкој специјализацији код Ђорђа Јовановића,[16] који није хтео ништа да наплати „ћерци свога

пријатеља“, с којим је био у затвору 1932. На универзитету је, наравно, узела германску групу, због енглеског. Сада смо још мање осећали терет њеног школовања. Али и та идила је брзо прекинута.

Шести април 1941. из основа је потресао њених двадесет година. Ја сам уочи тог дана донео вест да је Југославија склопила уговор о пријатељству са Совјетским Савезом[17] и то је умирило њена страховања да ћемо крваво платити раздраганост од 27. марта. Потписивање Тројног пакта, 25. марта,[18] изазвало је, истину говорећи, већу узбуну у гимназијама где су преовлађивали националисти, него на универзитету који су држали комунисти. Млађа ћерка се вратила кући већма усплахирена него старија. Ми смо добили извештај из Крагујевца да су звона објавила узбуну и да је народ већ 26. демонстрирао, а 27. марта смо се сви радовали, јер је спрана национална срамота. Само је Касандра – Миша, забринут и намрштен, вртео главом: бојао се страшне немачке одмазде и наше превелике слабости. Његова страховања су била оправдана. Већ у пет ујутру смо били обавештени од Боре Продановића да нам Хитлер и Рибентроп[19] објављују рат. Кад смо чули хуку мотора и видели стотине белих челичних птица, нисмо веровали, као Рушка Шојић, комунистичка омладинка из наше куће, да су то „наши“ (хтела је рећи совјетски), већ смо се питали где ће пасти прве бомбе. Прво јато је прешло преко Професорске колоније у правцу Панчевачког моста и Електричне и Водоводне централе, али убрзо су на саму колонију почеле да падају запаљиве и разорне бомбе. Нас четворо смо се згрчили испод једног довратка, јер смо сматрали да је ту најдебљи слој бетона. Најстрашније од свега био је фијук бомбе пре него што падне. Ја сам предлагао двема девојчицама да иду на другу страну, како не бисмо сви заједно изгинули, али оне су биле више у нашој непосредној близини него што смо слутили. У наше двориште, сасвим мало, пале су три запаљиве, а касније се показало да су и на два тавана пале још две. У дворишту се једна зарила у земљу, две су гореле наочиглед и ја сам у незнању покушао да их гасим водом, док неко није довикнуо да ваља бацати земљу. Најстрашније је било дејство једне разорне бомбе пред нашом капијом: циглени стубови су били оборени а гвоздена капија избачена из лежишта. Средина улице била је претворена у огромну јаму, између куће Радивоја Кашанина[20] и наше, с једне, и Васиља Поповића[21] и професора Лоренца,[22] с друге стране.*

* Професор Милутин Миланковић,[23] наш први сусед, у својим *Усīоменама, доживљајима и сазнањима,* приказује то прво бомбардовање врло живописно. Он се са својима склонио у подруму Васиља Поповића, преко пута нас. „Ужасан прасак, тресак и ломљава... цела кућа се затресе до темеља. Стајали смо смрти тако близу као никада дотле. Чврста макадамска калдрма беше уздигнута увис у облику шатора, разјапљеног горе по својој дужини. Велика разорна бомба продрла је дубоко у земљу, ту експлодирала, разорила на дужини од двадесет метара канализационе и водоводне цеви, уздигла калдрму у виду седла, претурила зидове ограда

Зидови наше куће су тада напрсли и никад се нису могли поправити, чак су и на другој страни почели да се цепају. Девојчице су храбро издржале, како то тако и следећа бомбардовања. Ја сам исте вечери кренуо на југ, према Лесковцу, затим на запад, према Сарајеву и Пљевљима. Моји су побегли најпре у Мали Мокри Луг, затим у Ропочево код Маричићевих. На Ускрс 20. априла, сви смо се поново нашли у Београду. Моји нису испољавали радост што сам се вратио, јер су се надали најгорем од Немаца.

Под окупацијом, Бојка није студирала, већ је научила стенографију и дактилографију да би зарађивала. Ослобођење ју је затекло у Државној хипотекарној банци, као надничара за писаћом машином. Сваке ноћи чекали смо Немце или Специјалну полицију. Знали смо шта чека све четворо ако мене пронађу. Једино задовољство под окупацијом, поред све оскудице и свег страховања било је што смо, такорећи први пут, били заједно за столом и увече до поноћи испод лампе, сваки за својим послом. Дотле нас је стално нешто раздвајало. Кад би се ипак понеки пут десило да се о неком обеду нађемо за истим столом све четворо, питали бисмо се: „Шта ли ће се догодити, цела „фамилија“ је на окупу?!“ Наша деца су дотле имала мајку, али су оца једва познавала. Ослобођење је опет имало да нас растави, јер смо предвиђали да ће се обновити лудило. Још једном се завршио „период медитације“ и отварао се „период акције“, по ритму о коме су наша деца већ била обавештена. Као „медитација“ представљено им је борављење у Митровици, Тутину и Сјеници; као „акција“ непрестано путовање, примање света од шест ујутру до поноћи, одвојени оброци, непоштовање великих празника, скоро потпун прекид односа са широм породицом, јурњава по граду и „зврјање“ телефона преко целог дана. Акцијом је објашњено зашто не можемо имати радио, који одузима много времена и смета политичким разговорима. Није чудо што се Бојка, а поред ње и Дафне,[24] нису одушевљавале политиком, да не кажем да су је омрзле. Питале су се да ли ће нови дани који су имали настати после 15. октобра, кад су прве руске трупе продрле у Београд, бити накнада за све што су деца дотле претрпела или ће бити казна за задовољство што су две-три године имале

суседних вила и разлупала њихове прозоре... Друге разорне бомбе уништиле су три куће неке колоније. У једној је нашла смрт цела породица руског емигранта. Запаљиве бомбе упалиле су друга четири дома, којима изгореше таванице, кровови, степеништа и сав намештај, од њих остадоше само голи зидови. Једна је продрла у таван моје куће, али је изгорела не начинивши никакве штете. Све куће у колонији биле су мање-више оштећене, кровови разбацани, прозорска окна поразбијана.“

(Милутин Миланковић, *Успомене, доживљаји и сазнања*, књига II, Српска академија наука, Београд, 1952, стр. 295–296)

поред себе оца, скоро само за себе. (Зар њихова мајка није, поводом једног рођендана, написала: „За сећање на време кад је био само мој?“)

Знале су да смо једним летком поздравили, већ 16. октобра,[25] совјетску, тада Црвену армију и Народноослободилачку војску и партизанске одреде, и виделе су неке моје бивше ученике који су долетели да ме поздраве и понуде своју сарадњу у новим данима.

Нажалост, све се окренуло и 22. октобар је нашим ћеркама донео већи бол него сва гоњења у старој Југославији. Кад су ме један пуковник и један потпуковник одвели, оне су се завукле у стражњу собицу и плакале из гласа. „Шта вам је, побогу децо, зар је први пут да се то дешава?“ „Овако се човек одводи само на стрељање!“ Још горе је било после подне, кад су други пуковник и потпуковник одвели и њихову матер. Први пут у животу остале су саме, јер више није било ни бабе ни служавке, као у доба ранијих хапшења. Умирили смо их кад су нас вратили кући у два сата после поноћи. Двадесет дана касније уследио је напад Животе Ђермановића,[26] за кога су знале да нам је најбољи пријатељ. Још десет дана, па су сазнале да су им ујак Миша и ујна Лепа, који су их обожавали, извршили самоубиство. Дафне је имала мање од седамнаест година и није могла да разуме преокрет који се десио 7. децембра, кад су ме највиши руководиоци, преко професора Кирила Савића,[27] позвали на сарадњу, али Бојка је већ била у двадесет четвртој години и могла је да има своје мишљење о понуди да идем за амбасадора у Москву. Питам се која се девојка у таквим приликама не би веселила да побегне из „ове луднице“, како су многи говорили, и да се заклони иза зидова луксузних трпезарија и салона и иза лакованих паравана најскупљег аутомобила, са свим могућностима за студије и културан живот. Кад сам се вратио с разговора с маршалом, и Дана и она су ме загрлиле и љубиле кад су чуле да сам одбио тај положај, али да сам пристао да сарађујем у Фронту, ако добијемо могућност да организујемо Народну сељачку странку. Вера у ново стање се повратила кад је Бојка почела да доноси вести из своје установе да се тамо слободно дискутује, да наш друг Миладин Ћирић побире аплаузе кад куражно иступа критикујући управникове и друге погрешке. Охрабрило нас је и то што су наши људи из унутрашњости поздравили поправљене односе с новом владом, желећи да уђемо у Фронт, али као посебна странка, у савезу с Комунистичком партијом. После 18. фебруара 1945, кад смо и формално ушли у Фронт, позиван сам да говорим на највећим зборовима, у Београду и у унутрашњости, и наша деца су хрлила с другима. Бојки се, међутим, није десило, као кћерима неких старијих политичара, да плачу што отац није могао или није хтео да им испослује позивницу у двор. Она ни мајци није замерала што одбија примљене позиве. Радила је у банци све док ја нисам враћен на универзитет, а онда се бацила на своје испите.

Кад сам се вратио са изборне турнеје, само Дани сам саопштио своје непријатне утиске с терена. Срамота ме је било да се деци жалим на наше савезнике комунисте, кад смо их одувек учили да „нема непријатеља на левици“ и да је наша стална директива „За Совјетски Савез – с комунистима!“ Зато се нису буниле што сам отишао на маршалов пријем и уочи нове 1946. иако сам 12. децембра у Уставотворном одбору, 24. у Извршном одбору Фронта Србије, 25. пред члановима нашег Главног одбора и пред нашим кандидатима – критиковао начин на који су спроведени новембарски избори. Нисмо могли да кријемо велики сукоб у Народној сељачкој странци, али смо их уверавали да су комунисти довољно реалисти и да знају на којој страни је права снага. Оне нису биле кадре да нам одговоре, да њима није стало до туђе, па ни до њихове снаге у народу, већ до фирми и привида. Виделе су да од маја 1946. радимо нешто с хрватским посланицима, али су сматрале да је то легално и нормално: неколико странака, неколико страначких клубова, а сви у Народном фронту. Зар Бојка није на Оснивачком конгресу НФ слушала Владу Симића,[28] Милана Поповића,[29] Вељка Ковачевића[30] и друге партијске представнике како се, у име својих странака, изјашњавају за Програм и Статут Народног фронта? Као гром из ведра неба пао је на нашу децу напад Моше Пијаде и других комуниста и некомуниста после мога првог говора у пленуму Скупштине поводом Закона о задругама 16. јула 1946. Хајка се наставила у Скупштини и штампи, и то је за наше девојке било више забавно него страшно. Почеле су да се грозе и да страхују кад су неки тајанствени гласови, преко целог дана и ноћу, на телефону најпогреднијим речима, псовкама, вређали не само мене него и сваку женску главу која би се јавила. Чуле су, а морале су се јављати чим зазвони апарат, да смо фашисти, хитлеровци, издајници, плаћеници, курве, шпијунско гнездо, мангупска банда и све могуће погрде. Најзад смо, бар ноћу, морали искључити телефон, а дању смо настојали да њих две уопште не одговарају на телефонске позиве. (Тих погрда су се сетиле током 1948, 1949, 1950, кад су такве исте, сличне и још горе, биле сипане из Совјетског Савеза и сателитских држава на највише југословенске комунистичке руководиоце.)

Дошло је што је морало доћи, после овакве припреме „артиљеријске паљбе“. Ухапсили су ме 15. маја 1947. у Малом Мокром Лугу, довели нас кући да изврше претрес. Пуних шест часова, Бојку и Дану чувао је у тзв. „дечјој соби“ један агент, док је Дафне дошла тек кад су ме одвели. Затварање и истрага Бојку су затекли у највећем раду за дипломски испит. Лако сам поднео једно и друго, али ме је савест гризла што сам дете омео у најважнијем периоду њеног живота. Срећом, она је нашла снаге да се спреми и да полаже. О исходу сам обавештен на врло необичан начин. У то време, за време истраге није могло бити никаквог састајања

ни са адвокатом ни с породицом, али се једанпут недељно примала храна и пресвлака. Међутим, 28. јуна на хартијици која је показивала садржину пакета нашао сам и ставку „крем – диплома“. Из тога сам закључио да је положила испит и био сам ван себе од радости. Видели смо се тек у току суђења, кад је завршен иследни поступак, пред изрицање пресуде. Дафне је угушила један јецај кад ме је видела после више од пола године, али су Дана и Бојка биле наизглед мирне. (Сасвим друкчије је изгледала Дана шест дана пред суђење, у канцеларији команданта затвора, кад је требало да се договоримо о адвокату, у присуству секретара Врховног суда и неколико официра и подофицира: била је смршала, пропала, престрашена.) На основу оптужнице и по гласовима који су се ширили, очекивала је најтежу пресуду. Ја сам изгледао боље него икад, јер су ме добро хранили од куће, а имао сам и добру, сунчану собу, мада је била полуподрумска. „Зашто си тако пропала? Видиш како ја лепо изгледам. Ништа се не бој!“ После пресуде се нисмо видели, а први састанак је могао бити тек у митровачком заводу у новембру. Углавном је долазила само Дана, али понекад су, на смену, долазиле и ћерке, до јула 1948. кад су за „други спрат друге зграде“ за годину и по дана забрањене све посете. Кад су ме 1. јануара 1950. поново видели Дана и брат Аца, кажу да сам био преполовљен услед гладовања. У међувремену, Бојка се удала за мог старог познаника из 1931. године, Слободана А. Јовановића,[31] брата нашег партијског друга Страхиње – Банета. Не знам чијој храбрости више да се дивим: њеној или Слободановој. Њена удаја за мене је била ново умирење, јер сам се бојао да ће мојом кривицом остати без мужа, као што се могло десити да остане без дипломе. Њу је мимоишло и једно и друго, али је снашло њену сестру.

Хотећи да имам све од живота, већ првих месеци после њиховог венчања, тражио сам унуче. Њима није било до тога, јер су становали у Слободановој гарсоњери из времена рата. На моје наваљивање, и на Данин пристанак да код наше куће подигне бебу док не добије већи стан, дошао је нови члан, њихов син Срђан. Кад су ме питали за име, ја сам предложио Југослав или Градимир, али Бојки се свиђало то старо, тих година још ретко име. Изненадила се кад је сазнала да су Срђани већ одавно прешли Лику и Крбаву и да сва та дечица немају ништа од Злопоглеђе из народних песама. Кад сам дошао из затвора, 28. новембра 1955, мали је имао већ десет месеци, али је мајка била далеко, чак у Његошевој улици. То пуначко бепче, крупних црних очију, иначе бело и бледо као отац, са извесним изразом на лицу и с јачом доњом усном која га је приближавала мајци и њеној баби Рускињи, било је најлепши поклон којим ми је честитала слободу и уверила ме да није кивна на оца због свих тегоба које јој је донела његова политика. Да би остала с нама у Београду, није отишла у државну службу; да би се посветила своме детету,

није ступила у гимназију ни кад је крајем 1957. добила нешто већи стан у Лазаревићевом сокачету. Да би и до таквог станчића дошли, морао је да умре генерал Панта Драшкић[32] и да његова кћи зажели да се уклони из средине у којој је патила заједно с болесним оцем. Бојка се није одлучила ни за рад у привреди, где би зарађивала више, већ је хонорарно предавала свој драги енглески у Министарству спољне трговине, у Радио Београду, најзад на Коларчевој задужбини, где је и сама почела да га учи. Поред свега што је преживела у домаћој гужви, сачувала је своју првобитну ведрину, љубав за уметност, особито за музику и за језике, али није била задовољна сопственим интелектуалним нивоом. Пристала је да буде мајка, јер се уверила да само на тај начин може да плати свој дуг родитељима и друштву: угледала се на своју мајку и свога сина је од првог дана учила француском језику, којим се и сама запојила; спремна, опет, као Дана, да омогући мужу да уради много, или бар више од ње; од оца је примила жељу да одржи морал, свога мужа и свој, ограничавајући на најнужнију меру своје потребе. Сви смо се радовали кад је најзад могла да оде у иностранство, у Енглеску, ради језика и ради тог великог народа чију културу предаје својим ученицима, у Француску и Париз, да би у зрело доба видела ону средину у којој је отворила очи и учинила прве кораке. Дуго сам стрепео да се то неће остварити, опет мојом кривицом, али она је успела да не демантује оца и мајку, а да ипак не изазове власт. Можда јој је у томе помогла она љубав према своме послу којој смо је учили чим смо се вратили у земљу.

11. децембар 1959.

Бојка Јовановић (1923) – старија ћерка Драгољуба Јовановића, рођена у Паризу 10. марта 1923. године. Била је удата за Слободана А. Јовановића.

НА УНИВЕРЗИТЕТУ

- На Правном факултету
- На другим факултетима
- Међу јавним радницима
- Сусрети на путу

НА УНИВЕРЗИТЕТУ

Непуних девет година, од почетка 1924. до половине 1932. године, то је релативно кратак период, али је дао главно обележје, оно које на човеку оставља професија. Политиком сам се бавио целог живота, од раног детињства, али у својој свести и у свести других, чак сељака који ме знају само по агитацији и политичкој борби, остајем „онај професор што је..." То ми не пада тешко, зато што је професура најлепши посао, а место наставника на највишој школи највеће одликовање. На Правни факултет сам се вратио и 1945. Међутим, онај први боравак међу ђацима и међу колегама дао могућност да упознам људе од највеће вредности и да сам нешто урадим. На другим факултетима било је такође јаких личности, али ја сам упознао само неколико „репрезентативних": Богдана Поповића,[1] Јована Цвијића,[2] Виктора Новака[3] и Ивана Ђају.[4] То су имена која сама по себи означавају главне типове наших интелектуалаца разних научних грана, али и различитих карактера, као што, на Правном факултету, Слободан Јовановић[5] и Живојин Перић[6] аутоматски деле цео свет правника у Србији на две скоро противречне половине. Међу јавним радницима с којима сам долазио у додир, овако или онако, издвајам неколико занимљивих фигура које ни по чему не личе једна на другу. И кад се баве књижевношћу, као Велибор Глигорић[7] и Исидора Секулић,[8] или публицистиком, као Живко Топаловић,[9] Гавра Великић[10] и Вељa Бајкић, свако од њих представља нешто друго и улази у мој живот на посебна врата. После многих сусрета на путу, дакле, на тим својим путовањима, приметио сам да је контраст велики, а највећи између сељака Драгослава Филиповића[11] и владике Николаја Велимировића.[12] Свака од тих личности је дуже или краће задржала моју пажњу и кад није обећавала да ми буде вођа или стане под заједнички барјак. Не кријем да сам скоро целог живота тражио шефа или бар моћног партнера с којим би могло да се оствари велико дело које сам замислио у Пироту, боље сагледао у београдским гимназијама и на кријумчареним посетама тадашњем универзитету, о коме сам размишљао у Македонији, за који сам се темељно спремао у Француској. Ни шефа ни одговарајућег саборца нисам нашао до данас, а вероватно га нећу ни наћи. Биће да је у праву Дана што ми, кад дубље заронимо у све наше односе, с тугом каже: „Tu es seul, mon ami!"[13]

На Правном факултету сам од почетка био примљен тако добро да је одиста само моја кривица што нисам постао један од његових стубова, или што се бар на њему нисам одомаћио као Милан Бартош,[1] или касније Бора Благојевић,[2] или пак као вазда верна мачка тог топлог огњишта, Светислав Божовић.[3] Тај факултет ме је поздравио добродошлицом док још нисам био завршио ни филозофију, већ у Клермону. Одложио је, због мене, свој конкурс за наставника економских наука, мада се било јавило девет доктора, од којих су неки већ били наставници на другом факултету. Изабран сам у јесен, чим сам одбранио своје тезе, од једанаест „конкурената". Професори су се скоро извињавали што одмах нисам постао ванредни професор, јер су имали обзира према професорима који су се јавили на истом стечају. Ни година и по није прошла, кад су ме изабрали за ванредног професора, мада нисам штампао уџбеник. Узели су ме за записничара факултетских седница, мимо старијег доцента Живана Лукића,[4] зато што је он морао бити подвргнут поновном избору после пет година доцентуре. Правио сам им неприлике својом опозиционом борбом, нарочито честим забранама „Рада". Кад је заведена диктатура, у доба велике привредне кризе, универзитетски наставници су основали удружење, да би захтевали веће плате. Наш бивши декан, тадашњи ректор Чеда Митровић,[5] одвео је једну делегацију председнику владе генералу Петру Живковићу. Овај их је напао: „Универзитет тражи од владе – шта је универзитет дао за владу? Универзитет шаље торту Мачеку у затвор!" Професори су се скаменили. – „Какву торту?" питао је зачуђени Чеда, кога иначе, у његовој поповској окретности, није било лако збунити. – „Торту Драгољуба Јовановића. И ви то трпите!" – Ректор нам је на седници реферисао да ме је бранио као доброг наставника, а да није његово да суди о мојој политичкој активности. Кад сам, после осуде од 1. октобра 1932. најзад уклоњен, то није учинио ни мој факултет, чак ни професорски савет универзитета, тзв. пленум, него судска пресуда којом се кажњавам губитком државне службе. Кад сам, после издржане казне, послат у интернацију, Слободан Јовановић, који није марио за такве демарше, ишао је лично министру просвете Божи Максимовићу да тражи да ме пусте да одем у иностранство, јер сам први

на листи за Рокфелерову стипендију[6] за младе професоре, коју су после многи користили. Божа Кундак[7] је кратко одговорио: „Таман посла. Зар му ми не дозвољавамо слободно кретање по земљи, па ћемо га пустити да вршља по страном свету!“ Све до краја старе Југославије, никад није изабран уместо мене други наставник за аграрну и социјалну политику, и наставници су испитивали по мојим уџбеницима.

Сасвим друкчију атмосферу сам затекао јуна 1945. кад сам враћен на факултет. Мало ко ме је од мојих ранијих колега и бивших ученика, тадашњих наставника, примио пријатељски. Бартош је био декан, али је дужност стварно вршио Јован Ђорђевић.[8] Владала су тројица комуниста, које нисам ни познавао. Стару симпатију сам нашао код Милана Жујовића,[9] а нову код Милана Владисављевића.[10] Више него пријатељски са мном се опходио Бора Благојевић, али сам разумео да је више терао инат с немоћним Јовом Ђорђевићем него што се заузимао за мене. Моје раније друштво се распршило: Слободан је био у емиграцији, да би годину дана касније био осуђен на двадесет година; Живојин Перић[11] је избегао у Швајцарску; Божа Марковић[12] се налазио у Америци, где је после неколико година и умро. Факултет се био преместио у нову зграду близу Ташмајдана, дворане су биле веће, али хладније, и без оне душе коју је хранила присна заједница између наставника и ђака у Капетан-Мишином здању. Нисам конзервативан, али се с радошћу сећам и оне старе зграде и неколицине старијих професора који су ме почаствовали својим пријатељством, као и мојих другова из „економске групе“.

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

Пре но што сам прочитао ма које његово дело, знао сам да је најбољи српски стилиста: то нам је казао и Скерлић у *Историји*. Још га нисам био читао ни кад ме је 1916. с њим у Солуну упознао Вања Суботић, његов ранији ученик и велики поштовалац. Слобода, како су га увек сви звали, био је у немилости код Александра и Пашића, јер је симпатисао Аписа и његово превратничко друштво. Треће признање: још нисам у рукама имао ниједну његову књигу, па ни *Светозара Марковића* с којим нису били задовољни наши марксисти, кад ме је препоручио професор Кумануди да му преводим на француски документа о бугарским зверствима у току Првог рата, за нашу делегацију при Конференцији мира. Приликом прве исплате хонорара, њега је пријатно изненадило кад сам рекао да је сто франака много за тако мали посао. Добро ме је загледао кроз свој цвикер, насмешио се и добацио једном од професора који је био најближи: „Хвала Богу, ево једнога који каже да је много. Сви други кукају да мало добијају!“ Понекад смо заједно излазили и ја сам му причао о томе шта радим. Прихватио сам савет Радоњића и Куманудија да завршим права и после се оспособим за историју словенских права. У почетку је то прихватио, јер су „одиста имали муке с наставницом за тај предмет“. Доносио сам му сваки број нашег „Гласника“, од новембра 1918. и даље. Видео сам да је читао моје чланке, јер ми је једнога дана рекао да би боље било да идем за својом природом и да се бавим „својом социологијом, а не историјом средњег века“. Ви сте за нешто живље. „Ново изненађење ми је приредио кад ми је у лето 1922. саопштио да ћу, кад завршим своје тезе о раду индустријских радника, ако будем изабран, на нашем факултету предавати економску, особито аграрну политику, која се као таква уопште не учи на француским правним факултетима. Мој предратни социјалдемократски дух бунио се против сељачког конзервативизма и назадњаштва, али он је, на свој начин, првом речи повлађивао, да би другом рекао своју праву мисао: „Јесте, знате, али је равнотежа и сувише прекинута између града и села, и она се мора успоставити.“

Слободанова и Куманудијева заслуга је што избор наставника није извршен у јуну 1923. да бих и ја могао да учествујем на расписаном конкурсу. Кад сам потврђен, у фебруару 1924, дошао је да чује моје приступно

предавање о „Социјалном духу у економији“, јер се осећао одговорним за мој рад. Особито му се свидело што предавање нисам читао и што сам говорио стојећи. Ја њега никад нисам слушао, али знам да је такође стојао за катедром. Признавао је да није беседник. Часове смо имали у исто време, од три до четири по подне, па смо често разговарали пре и после предавања. То је за мене било велико уживање, а њега су занимале вести из „другог света“ из света акције и политичке борбе. Читао је „Рад“, али се бринуо што је тако често забрањиван: „Крчаг ће најзад да се сломи!“ То му није било право. Желео је да останем на факултету, али ме није одвраћао од пута којим сам пошао. Ја сам њему замерао што се не ангажује. Са свих страна су му долазиле замерке да „нема грађанске храбрости“ да се бави политиком, он који је толике генерације учио државном и уставном праву. Једном ми је рекао да није требало да улазим у Земљорадничку странку. Ја сам се обрецнуо: „Што ми то нисте рекли 1927. кад сам се одлучивао?“ Љутио сам се што он само критикује кад се нешто рђаво уради, а не казује како ваља чинити. „Али ја то не знам! Ја сам публика, а не глумац. Осећам кад није добро одиграно, али не бих умео рећи како треба.“ Питао сам да ли је то она лакрдија коју је Скерлић наводио: „Не могу да снесем јаје, али разликујем мућак од здравог.“ Слободан се слатко смејао, јер му је био познат остатак Скерлићевих речи: „Мада не би било јако тешко писати као наши песници и приповедачи...“

Кад су новине објавиле да је и он био у двору уочи 6. јануара 1929, поготову кад се свима учинило да је краљев манифест био добро срочен, било је опште уверење да га је он и писао. Кад смо имали први час после Божића, рекао сам му шта се говори о манифесту. Одлучно је одбио да је то његово дело и чак тврдио да цела ствар није добра. Питао сам шта недостаје. Одговор је био неочекиван: „Недостаје један Радић, који би то превео на народни језик и објаснио шта краљ хоће да постигне.“ Наваљивао сам да чујем шта је он краљу саветовао. „Није савет ни тражен. Александар ми је само поставио два питања у вези с Мачековим предлозима за излаз из кризе. Прво питање је било какав је то државни облик. Одговорио сам да је то реална унија. Друго питање је гласило да ли такво уређење негде постоји. Одговорио сам да је тако била устројена Аустроугарска. Александар је разговор завршио са: ’Хвала лепо!’“ Те 1928. године, последње у којој је излазио „Рад“, уживао сам да доносим поједине мисли које бих чуо од Слободана под насловом „Наш Волтер мисли“. Он није волео да га неко јавно помиње, још мање да га цитира. Десило се једном да је преко „Политике“ оповргао навод у једном мом предавању у Ваљеву, због чега смо неко време били „*fachés*“[1*]. Ово ми

* Говорећи о потреби за једном странком за целу Југославију, која би убрзала наше уједињење, позвао сам се на Слободанову аргументацију да је у Немачкој социјална демократија, једина велика партија, заједничка свим покрајинама,

никад није замерио. Носио сам се мишљу да из свих његових дела извучем оно што је од трајне вредности и од општег значаја и да у заглављу књиге назначим *Судови Слободана Јовановића.* Тих судова има много више него што се зна, али они су сакривени у складном мозаику његових описа, портрета и анализа. Он се устезао да отворено проповеда, али је имао врло значајних идеја и дао много корисних путоказа, не само за политичку социологију, којом се све више бавио, него и за практичну политику.

Желим да забележим неколико његових примедби о текућим збивањима у нашој земљи и о мом личном раду. Кад је у јуну 1930. изишла *Аграрна политика,*[2] рекао ми је: „Књига је опаснија него ви. Они хапсе вас, а пустили су књигу." – Књигу *Нови Антеј* сам му послао из Тутина: „Што се тиче стила, рећи ћу само то да нисам устао док све нисам прочитао. О садржини ћемо разговарати кад се будете вратили." – Кад сам 1. фебруара 1935. полазио у Загреб да Мачеку понудим да носи заједничку листу целе опозиције, рекао ми је: „То што ви хоћете претпоставља да Мачек није само апостол него и државник, и да је врло храбар човек. Питам се, је ли он државник и да ли је врло храбар?" – Године 1925. признао ми је да је Светозар Прибићевић „фаталан човек", а његова касније еволуција није му изгледала убедљива. Као ја, тумачио је више личним него начелним разлозима. За Корошца није марио. Држао је да бисмо Хрвате добили с мањом количином пажње и средстава које смо жртвовали за Словенце. Хрватско питање је упоређивао са „оним малим температурама које грудоболне не обарају, али им неопазице исцрпљују снагу". Кад се видело да ће се постићи неки споразум с Хрватима, основан је Српски клуб.[3] Кад сам му то замерио, објаснио је да су Срби у Босни и Војводини имали пре ослобођења многе лепе установе, особито Просвјету[4] и Матицу српску, црквено-школску аутономију. После 1919. те установе су занемарене, а централа се за тај наш свет није довољно бринула. Мора се нешто учинити за тај свет. Био је председник Српског клуба, али су под његовом фирмом стварни покрет водили Никола Стојановић[5] и Влада Ћоровић,[6] а Драгиша Васић је преко необично успелог „Српског гласа"[7] и живим кретањем Слободана Драшковића, стварно спремао неку врсту великосрпског фашизма. Због Српског клуба имао сам са Слободаном један озбиљан разговор, који сам ставио на хартију

много допринела стапању свих Немаца у једну нацију. У свом демантију, стари професор се оградио тврдећи да ме није овластио да износим његова мишљења и да никад није тврдио да је социјална демократија била једина странка заједничка за целу Немачку. У ствари, уплашио се да га не увлачим у нашу дневну политику, особито у свој напор да се створи јединствена сељачка странка за целу Југославију. Убрзо после тога је искористио једно писмо којим ми се захвалио за неку књигу и позвао ме на разговор „кад се будем одљутио".

и послао га неким важним људима, између осталих Милану Ћурчину[8] у Загреб, где је забринутост због те акције, мислило се – против Хрватске, била највећа. Са своје стране, Миша Милошевић је написао овећу брошуру *Отворено писмо г. Слободану Јовановићу*, коју је др Ћурчин радо примио и у Хрватској растурио у великом броју примерака.

Отворено писмо су у Београду неки протумачили као моју акцију против Српског клуба и против самог Слободана. Ти гласови су могли да покваре наше односе, који су били бољи но икад баш у почетку те 1940. године, кад се појавила Мишина књижица. У „Српском књижевном гласнику" од 1. фебруара, објављен је мој чланак „Слободан Јовановић и народ". Уредништво је тражило да и ја кажем нешто поводом његове седамдесетогодишњице. Почео сам у Београду, завршио у једној адвокатској канцеларији у Бијељини, где су Земљорадничка и Демократска левица, с др Рибаром и др Смиљанићем, држале велики збор. Диктирао сам у машину и бојао сам се да мој прилог неће бити достојан великог писца. У Београду сам, међутим, затекао његово врло лепо писмо у коме се захваљује на „тако пријатељском тону" и каже да је „тиме био ганут".* Неколико дана касније, из Пећи сам примио писмо једног професора (Јов. Ц. Милошевића) и једног адвоката (Јевта М. Поповића), у коме, као „обожаваоци његови", захваљују за мој чланак и изражавају своје уверење да би ја требало да пишем још у овом правцу, баш зато што активно учествујем у политичкој борби.** Ово топло и за њега толико похвално писмо послао сам слављенику, и он ми га је вратио „са захвалношћу".*** Првих дана априла, тражио сам састанак, да бих затражио разјашњење о Српском клубу. Шетали смо дуго Улицом кнеза Павла (данас 29. новембра) и то је онај разговор који сам регистровао. Првих дана маја изишло је *Отворено писмо* и чули су се први коментари. Осетио сам потребу да се оградим од Мишиних напада на његову личност, мада је сам писац на два-три места изричито казао да се ја „не слажем с тиме да се са С. Ј. тако разговара". У разговору сам му

* „Што се тиче садржине, страх ме је да ме нисте и сувише улепшали... С изразима свагдашњег поштовања и пријатељства, Ваш..."

** „Ви бисте једини могли бити достојан наследник његове књижевне радње, утолико пре што стојите као активан учесник догађаја у непосредној вези с народним масама, што је недостајало г. Слободану Јовановићу, као чисто кабинетском раднику, који је црпао своја познавања из литературе... Ово писмо примите, иако лично непознати, као израз искреног дивљења... а у исто време и захвалност што сте дали... ванредно јаку и живу слику нашег уистину највишег духа на Словенском југу."

*** „И мени је више њих говорило с дивљењем о књижевној страни вашег чланка. Међу осталима и Бранко Лазаревић. За мене је било неразумљиво да ти људи тек сада откривају Ваше књижевне способности које су биле тако очевидне и у Вашим ранијим стварима."

наговестио да ће му се Милошевић обратити јавно. У писму од 9. маја 1940. изложио сам Слободану историјат те брошуре која је требало да буде „обрачун с Драгишом Васићем и његовим друштвом", а да је његово име узето само „као повод". Сем првих неколико рукописних страница нисам видео ништа, и цео текст ми је дошао пред очи тек као „штампана и укоричена књижица".*

На крају писма сам га молио да „са своје стране допринесе да се сукоб између Срба и Хрвата не заоштрава. Тешки часови које преживљавамо довољан су разлог за то."

Ове речи су обојиле прву реченицу у Слободановом одговору од 12. маја. „У овим мучним тренуцима, и Ви и ја имамо зацело већих брига него да расправљамо шта Ви замерате моме држању, а шта ја замерам Вашем држању." Радо верујем да је моје „учешће у целој ствари било много мање него што се обично претпоставља. Да не знам да ли треба да се и ја Вама извиним за нападе који су, како чујем, управљени против вас у једном хрватском часопису, поводом Вашег написа о мени у *Срūском књижевном īласнику*..." Милану Ћурчину послао сам препис свога писма Слободану. Он ми је 11. маја писао да је ранији разговор и ово писмо прочитао Мештровићу, и још неколицини пријатеља, између осталих Миливоју Дежмену[9] и Божину Симићу, који се вратио из Совјетског Савеза. Још један велики разговор смо водили кад је ситуација била сасвим рђава, почетком 1941. године. Неколико дана пре нашег прилажења Тројном пакту, кнез је позвао и њега на саветовање. Слободан и цео Српски клуб били су против пакта. Павле је објашњавао да се министар војни Петар Пешић[10] и други армијски генерали позивају на Мачеково мишљење да се не може рачунати на хрватске трупе за одбрану земље и да се Југославија може сачувати само ако учини неке

* Писао сам даље старом професору: „Одмах сам замерио Милошевићу што је одступио од првобитног плана. Он ми је рекао да се све више љутио што је ствар одмицала. Зашто није показао мени и осталим друговима? Знао сам да бисте ви све ублажили и разводнили. Хтео сам да Вас ставим пред свршен чин. Уосталом, овако ће *Писмо* више занимати самог Слободана Јовановића."
„Моји другови и ја одиста жалимо што сте Ви допустили да Ваш ауторитет покрива једну недостојну и опасну кампању. Али то не значи да се слажемо с једним начином разговора који не одговара ни Вашем укусу ни степену Ваше одговорности. Ја лично највише сам погођен, и имао сам врло тешку ноћ између Велике среде и четвртка. Признајем да ми је мало лакше било кад сам на Велики четвртак нашао у *Срūском īласу* Ваш чланак с пуним потписом. Још више су ме револтирала сва она до сада лепа имена наше књижевности и науке која се одједном мобилишу у одбрану Српства. Чак и Исидора Секулић. Ја не знам како да то назовем. Заболело ме је кад сам помислио да сви ти људи можда не би дали прилоге *Срūском īласу* да немају изговор што сте и Ви ту. Ако би то учинили, било би нам лакше да их разобличимо."

уступке Хитлеру и Мусолинију. Обећавао је да нећемо дозволити немачким трупама пролаз за Грчку. Сви министри су сагласни с Мачеком и Цветковићем, сем Срђана Будисављевића[11] и Бранка Чубриловића. За Михаила Константиновића му је рекао да се колеба, али да ће, на његово наваљивање, свакако остати у влади. Том приликом Слободан је кривио Мачека што деморалише генерале и поновио своје раније тврђење да је „Мачек fonciérement,[12] главни, основни издајник". Ја се с тим нисам сложио, али ме је зачудила Слободанова упорност.

Последњи пут смо се видели 4. априла, два дана пре бомбардовање Београда. Изишао сам из свога склоништа, јер ми се учинило да се ближи крај. Слободан ми је објаснио да није знао за пуч и да је у Симовићеву владу ушао зато што га је „позвао човек коме верује". Никад нисам сазнао ко је то био. Истог дана требало је да одлети у Рим, не бисмо ли умилостивили Мусолинија да нас узме у заштиту код разјареног Хитлера. После подне је требало да посети талијанског посланика и да чује да ли ће бити примљен у Вечном граду. Био је одбијен. После је дошло бекство,[13] до Сарајева, па преко Фоче у Никшић, где се попео у авион за Каиро и емиграцију. На аеродрому је плакао пред Јовом Ђорђевићем, својим љубимцем: „Ово је најнесрећнији дан у мом животу." Први потпредседник владе, Мачек, вратио се у Загреб, преко Бањалуке, а други потпредседник, Слободан Јовановић, који је увек избегавао да се изјасни и обавеже, отиснуо се у највећу и најжалоснију авантуру. У Лондону је постао председник избегличке владе, с министрима које није ценио. Кад су се, оног јутра 27. марта, у Генералштабу, стари политичари натезали око портфеља, он је – како ми је причао – у једном тренутку осамио генерала Симовића[14] и саветовао му да „пресече ствар" и свакоме додели шта сматра да треба. У емиграцији није имао светлих момената ни с министрима ни с младим краљем. Уздао се једино у Дражу Михаиловића и у снаге у земљи. Чуо сам да је у једном од првих телеграма Равној гори питао: „Шта је с Драгољубом Јовановићем?" Тако је можда дошло до Дражине идеје да пошаље мени Жарка Тодоровића[15] и позове ме у свој штаб. Ја сам то одбио, али ако би нека анкета тражила да именујем једног покојника с којим бих најрадије провео време у разговору, одговорио бих – Слободан Јовановић. Кад је умро 1958, само „Политика" је пустила белешку од десетак редака ситним словима. Није могла а да то не учини за свога најславнијег и најбољег сарадника. Његова библиотека је конфискована после осуде у процесу Дражи Михаиловићу, 15. јула 1946. У јавним библиотекама, његова дела су дуго стајала окренута наопачке, да се нечије очи не би саблазниле. Ипак се млади професор социологије Радомир Лукић[16] усудио да га узвелича, уз Ђорђа Тасића, Михаила Илића и Тому Живановића,[17] као нашу правничку и социолошку вредност. Његова храброст, иначе велика, није ишла дотле да помене Куманудија и Живојина Перића.

Слободан Јовановић (1869–1958) – један од водећих српских интелектуалаца прве половине 20. века. Правник и историчар, професор Универзитета у Београду, декан Правног факултета и члан и председник Српске краљевске академије 1929–1931. Био је чиновник Министарства иностраних дела Краљевине Србије, шеф Ратног пресбироа у балканским ратовима и Првом светском рату, члан државне делегације на Париској мировној конференцији, један од оснивача Српског културног клуба и потпредседник и председник Југословенске владе у емиграцији (1941. и 1942–43). Умро је у Лондону у емиграцији. Осуђен у одсуству 1946. године, а рехабилитован 2007. Написао је велики број књига, чланака и расправа. Најпознатија дела: *Уставобранитељи и њихова влада, Друга влада Милоша и Михајла, Влада Милана Обреновића, Уставно право Краљевине СХС* и др.

КОСТА КУМАНУДИ

Више опортуниста него каријериста. Више марљив него активан. Више истрајан него борбен. Оличење старе културе, градске, буржоаске, чаршијске. За њега се говорило да је мешавина Атине и Палестине. Презиме није стекао рођењем него од човека који га је усвојио или очувао. Национално порекло му није сасвим јасно, али је прави Београђанин по свему. Иако није ни српске ни словенске крви, Београд му се упио у срж. Али не нови већ стари, више туђински Београд. У њему је дубоко усађен и савршено код своје куће. То је богатство које се не показује, господство које не блешти. Нису га обрукали ни двојица синова ни кћер. Један син се прочуо више као фудбалер него као интелектуалац, други је постао адвокат, има бољу главу, али не показује одређену боју. У томе је снага свих Куманудија: не боду очи, не сметају никоме, не намећу се, а ипак заузимају доста места.

Париски доктор права, добар професор административног, најпознатији Кумануди је у својој земљи измењао више положаја него ма који великаш. Примао се и функција за које се никад није спремао. Али се ни на ком послу није осрамотио. Улазио је помно у сваку струку и сналазио се боље него многи стручњаци. Опрезан, пажљив, вредан, савестан на послу, свуда је владао над особљем и извлачио из људи више него бољи познаваоци материје. Сви су се изненадили већ кад је примио Министарство финансија у једном тешком раздобљу – 1921. године. Затим је био председник Београдске општине у доба кад је ваљало обнављати порушену престоницу и кад је требало подизати само основне комуналне објекте, улице над земљом, водовод и канализацију испод земље. Био је довољно вешт да овај други, важнији, а невидљив део повери још вреднијем и од њега стручнијем Кости Јовановићу: дао му је могућности да покаже и једну и другу особину. Био је и министар просвете, и ту се о њему чуло само добро. (Слободан[1] је, на том положају, хвалио и Божу Максимовића.[2]) Прошао је кроз правду, чини ми се, и кроз грађевине. Тврдило се да краљу не би одбио ни да га је поставио за патријарха. На сваку дужност је пристајао без великих речи: на послу се није размахивао при подношењу указа; био је, бар наизглед, смеран и попустљив. Није се гурао, није тражио ништа, а ипак је стално био на површини.

Његовом демократизму није сметао Шести јануар. Учинило му се, напротив, да ће под личним режимом лакше служити краљу и отаџбини него кад владају партије. Био је самосталац, па демократ, али није осећао да странци нешто дугује. Било му је згодно да рачун полаже само господару. Више чиновник и министар, Кумануди је био политичар само док је морао. Узимао је мандат кад му се сам наместио, чешће с власти, ређе из опозиције, никад у врлетној Србији. Имао је изговор да потиче из јужне Македоније.

Увек је био нуђен да нешто прими, подразумевало се да му то припада, скоро му се наметало. Послaниковао је, министровао отприлике онако како у Енглеској улазе у Горњи дом рођени лордови, по неком прастаром и светом, или лудом закону, за који корисник није ни заслужан ни крив. На сваком новом високом месту изгледао је зачуђен, скоро тужан: ето, опет морам, и ово морам. Нова дужност није му била тежа од старе, није се жалио, ни тражио боље. Или бар то није показивао.

Одударао је од наше средине. Та средина је размахана, похотљива, нестрпљива, галамџијска. Он је био миран, повучен, благ, са облим покретима и округлим речима. Није имао Пашићев унутрашњи жар револуционара, али је био ћутљив скоро као он. Није имао ни Пашићеву духовитост ни смисао за хумор сакривен у дугој бради, али је био далеко од хладнокрвности. Као и Пашић, Јоца Јовановић[3] је имао жестоке мржње које није увек могао сакрити. Могао их је имати и Кумануди, али су увек остале потајне. Био је вешт као стари лисци, али је његова вештина била сва подземна, сакривена, под глазуром такта и пажње према свакоме. Умео је да седи на истакнутом пиједесталу, а да никоме не боде очи. Није ми позната успешнија политичка мимикрија.

Чаролија је престала чим су одјекнули пуцњи у Марсеју. И сувише је имао среће под Александром[4] да би га марио Павле.[5] Кад је и Петар Живковић испао из дворске кочије, Кумануди је остао са Александровим пријатељима, ушао је у Југословенску националну странку. Ова верност му је донела политички сумрак. Али другачије није могао да поступи: Стојадиновић и Павле нису га хтели, а Давидовићу[6] и Гролу[7] се и сувише замерио бројним министровањима. Кад се показало да првобитна Удружена опозиција није кадра да обори обновљену диктатуру, која се спремала да постане фашизам, ЈНС[8] је, заједно с радикалима, примљена. На томе је инсистирао и сам Мачек, пошто му је било стало да се на српској страни створи једна снага с којом би, уз помоћ Двора, решио хрватско питање пре но што букне нов светски рат. Али и влада Споразума и Симовићева комбинација направљени су без Кумануџија. Свима је мирисао на старо, скоро као Узуновић, но није био у врховном вођству ЈХС као Пера Живковић или Јован Бањанин.[9] Није имао снаге

да нешто поцепа, као Божа Максимовић или Лаза Марковић, а да није био ни уморан ни разочаран сведочи његова активност пред крај другог рата. Оптужен је нејасно за везу с дражиновцима, али му се стварно замерало што се спремао да дочека Русе у октобру 1944. Његова акција је била тако дискретна, да се на оптуженичкој клупи налазио на последњем месту и 15. јула 1946. добио само годину и по затвора.

Не значи да се одмах окренуо против новог режима. У два маха сам га нашао у чекаоници др Ивана Рибара.[10] Пред Извршни одбор Народног фронта Србије стигла је представка којом су он, Гризогона,[11] Вељa Поповић[12] и други ЈНС-овци тражили да приђу Народном фронту. Да се Јаша Продановић није најоштрије супротставио, комунисти су били спремни да и та јаја стрпају у фронтовску кајгану, како би лакше доминирали. Ја сам се такође изјаснио против њиховог примања, јер сам фронт замишљао као левичарску организацију.

Тада сам схватио да се Кумануди само градио пасивним и незаинтересованим, да није само врло имућан човек коме се сви обраћају кад ваља нешто приложити, да не прима положаје само зато што не уме да „одбије". Показало се да је лично врло предузимљив, будно прати све што се збива и смишља какав би могао имати удео у свакој ситуацији. Само, он није дрзак и наметљив као Лаза Марковић, ни препотентан као Драгутин Јанковић. Поступао је увек тактично и крајње фино. Кад сам први пут критички иступио у Уставотворном одбору, нашао је врло посредан пут да ме замоли да га обавестим шта је то било. Изгледао је као професор јавног права више него као политичар. Имао је пуно право да ми се обрати, како због наше сарадње на челу избегличких организација у Паризу, тако и због великих услуга које ми је учинио, најзад због заједничке каријере на факултету. Слободану и њему највише треба да захвалим зато што сам дошао за доцента и што сам брзо напредовао: оба пута они су потписали предлоге. Ни речи замерке није прословио, чак питање није поставио кад смо нас тројица из економске групе оборили на испиту његовог млађег сина.

Кад сам стигао у Митровицу, половином октобра 1947, он је већ одслужио свој први рок или је био у некој другој згради. Поново је дошао у затвор 1950, с једном групом београдских кафанских политичара који су се опет спремали да сачекају Русе после Резолуције Информбироа. Верујем да су га увукли Вељa Поповић и његов земљак Милан Рајић, али ко зна? Можда је стварно био амбициознији него што сам мислио, или је искрено веровао да још може да послужи земљи. Управа затвора и министарство нису га схватили врло трагично, мада је добио десет година. Скоро одмах су га узели за преводиоца, као и Јована Здравковића и Рајића и још неке из њихове групе. Зато смо се могли виђати

само издалека, приликом шетњи у разним двориштима, при посетама или на „лекарској“, кад се он налазио у болници, а ја долазио на оправку зуба. С поштовањем сам га увек поздрављао. Преводиоци који су касније били пребачени у наше собе причали су да врло брзо преводи, да се пере хладном водом, да никоме не досађује причама о банкетима и пријемима на двору, да је приступачан за млађе и пун такта према органима власти. Ти извештаји потврђују слику коју сам увек имао о његовој резервисаности. Такав је био већ на седницама факултетског савета. Припадао је групи Слободана Јовановића, али је добро стојао и с шефом супротне струје међу професорима.

~

Коста Кумануди (1874–1962) – политичар, професор административног права на Београдском универзитету од 1900. Народни посланик у Уставотворној скупштини Краљевине СХС, министар финансија 1921–1922, 1923, 1925. и 1927, председник Народне скупштине 1932–1935. Био је и председник Београдске општине 1924–1927. Један од истакнутих чланова Демократске странке, коју је представљао у разним владама пре и после увођења диктаторског режима (министар грађевина и министар трговине (1931–1932). После ослобођења, због сарадње с четничким покретом осуђен на 18 месеци затвора.

ЖИВОЈИН ПЕРИЋ

Други стуб Правног факултета, од оснивања Велике школе до краја прве Југославије. И он и Слободан утицали су на живот „школе“ и кад су отишли у пензију. Она се тешко могла без њих замислити; они нису умели да живе без ње. Слободан је задржао свој кабинет у библиотеци факултета на Топличином венцу. Перић је, као и раније, радио код куће, на Косанчићевом венцу, али је и даље дисао с тим здањем. Ни један ни други се нису снашли у новој згради иза Тркалишта. На туђем земљишту су били и они наставници који су на Студентском тргу доживели праве демонстрације.

Тешко је замислити двоје људи који би се више разликовали него што су то били шеф јавне и носилац приватноправне групе наука. Слободан је био син вође Уједињене омладине српске,[1] четрдесетосмаша и великог либерала, политичара и професора, министра и публицисте, супарника Светозара Марковића, опозиционара који је пре мене заслужио да буде отеран с катедре, а сам је био декадент, последњи изданак једног већ и сувише оплемењеног стабла. Изгледао је као странац у једној средини где се животна снага и сувише брзо троши. Човек изразито градски, средњоевропски, чак и западноевропски, знао је све о Западу и узео је све што он може да пружи. Држао се овог народа и ове земље, можда у грчу биолошке, расне одбране. Слободан је Европљанин који хоће да буде Србин. Перић је нешто сасвим супротно: свеж, непобелео и неомекшао сељак из Стублина код Обреновца, с вратом и челом избразданим више него код његовог земљака Воје Лазића. Слободан скоро ништа није објавио на неком другом језику, а свој српски је најљубоморније неговао. Перић је своја велика дела објављивао као рукописе, не хотећи да се обавезује, а дефинитивне радове волео је да види штампане на туђим језицима. Само ја имам читаву збирку његових „уздарја“, малих студија и чланака, на француском, немачком, талијанском и енглеском. У говору му је туђа реч увек изгледала изразитија; расправа му се чинила озбиљна само кад је крцата наводима, насловима и именима, у главном тексту и у превеликим напоменама, на изворном језику. На његовим страницама, напомене су често дуже, а документација обилнија него само излагање. Слободан је избегавао

напомене, или су биле сасвим кратке, а „докази“ су били садржани у самом експозеу. Само у *Правној теорији о држави* је, због ђака, имао библиографију и стављао је на крај сваке главе. Ако је његово начело било да све буде што лакше за читаоца, Перићу је било главно да излагање буде што масивније и са што тежом апаратуром.

Иако је био наш највећи цивилиста, Живојин Перић се страсно бавио упоредним правом из разних грана. У свакој прилици је пуштао на вољу тој својој страсти. Многима је такав начин писања личио на научничко гиздање примитивца: у његовим очима, то је био доказ савесности и солидности. Перић је суверено владао у грађанском, особито у задружном праву, баш као што је Слободан био господар у науци о држави. Перића су његови ученици сматрали богом међу нашим, па и страним цивилистима, било да је предавао, писао или давао стручна мишљења. Знао је безбројне појединости и умео је да их износи живо и сигурно, са страшћу и заносом. Није имао довољно живаца или самопоуздања да створи систематско дело. Данас се види да штета због тога није велика, пошто наше породичне задруге – средишна област његовог интересовања – и њихови побочни облици, стално копне. Перићев рад на тој материји биће значајан за историју и социологију, још више за психологију нашег народа. Мање је весело што овде опет имамо један случај неурастеније у нашој младој средини и што налазимо више снаге него реда у мислима и поступцима. Живојин Перић није горштак, већ прави равничар, из најпитомијег дела Србије, па ипак је давао више лепе смеле одломке, али не и једну органску целину. Слично је било и са Исидором Секулић, док је Слободан сваки део радио тако да се може уклопити у велику зграду. Све је унапред замишљено, од темеља до крова. И требало је да дође лудило Другог светског рата и слома Југославије да би он изишао из своје колотечине. Тиме је показао да је такође добар Србин.

Живојин Перић је уживао да прави излете у филозофију и социологију. Тиме је заслужио да буде изабран за члана међународног института за социологију. Али, он је пре Слободана подлегао дражима практичне политике. Био је напредњак.[2] Ушао је и скупштину, и ту се обесмртио својим несавременим аустрофилством. Тиме је заслужио да га назову издајником у време кад се та реч није употребљавала тако лако као у наше време. Колико је био луцидан у грађанском праву толико је блудио у политици и заплитао се у партијске кучине. Кад се изјашњавао за сарадњу са Аустроугарском, није био рђав Србин, већ је имао посебна политичка и филозофска уверења која су се граничила с фиксним идејама. Федерализам је схватао као опште животно начело, иако се никад није позивао на Прудона. Загревао се за Сједињене државе Европе много пре него што су европски народи постали анемични

због прекомерног точења здраве крви на бојним пољима. Био је убеђени пацифист пре него што се са свих кровова и телеграфских жица чуо поклич „МИР!“ и од стране оних који су се само захваљујући рату испели на власт. Исповедао је хришћанску љубав међу људима и народима, давно пре но што се Католичка црква уплашила комунизма и незнабоштва и почела да ради на измирењу не само хришћанских, него и свих цркава. У балканским оквирима није се задовољавао Србијом и журио је да су ујединимо, макар под окриљем Двојне монархије.[3] Помишљао је да је то можда најбржи начин да се учланимо у Европску заједницу. Ако је још жив у његовој драгој Швајцарској, мора да је задовољан што се његове идеје мало-помало остварују, или бар добијају међународну легалност. Грозио се ратова, важно му је било да се крв не пролива, да људи постану браћа, макар не тако искрено како је Христос учио, али довољно да би живели у миру.

Као многи који су мрзели Карађорђевиће, постао је републиканац из ината. Презрео је монархију чим су се они усталили на престолу. Људску грамзивост је оптуживао за ратове и централизам, па су га његово савезно начело и његов пацифизам одвели до неке врсте социјализма у односу на својину. То је учинило да су се пред Други рат комунисти помало чешали о њега и тражили чланке за „Живот и рад“, кад је тај часопис дошао у њихове руке. Од његовог социјализма била је јача његова замисао о европском јединству. Кад су Немци освојили скоро целу Европу, па и нашу земљу, и кад је Совјетски Савез показао да је и врло ратнички и неизлечиво централистички, Перић се окренуо Хитлеру с истим надама као некад бечком двору. Очекивао је, вероватно, да *pax germanica* оствари његове идеале. Тако се у извесној мери национално компромитовао за време окупације. Кад су се Немци повукли, отишао је с њима из Југославије. Верујем да му није било жао Београда, али се тешко растао са својом фармом у Стублинама, која га је стајала много пара, али му и доносила освежење које не би ничим могао платити. Раније је у Швајцарску одлазио сваког лета, да буде код своје кћери и да дише ваздух у слободи, републици и федерацији, у средини европској и неутралној. Али више није могао да се враћа у своју Посавину. Ако није увек знао тачно шта хоће, увек му је било јасно шта неће: није хтео диктатуру, концентрацију све власти у једној руци, па ни у једној олигархији или партији, није хтео милитаризам, чак и кад служи више за унутрашње потребе него за освајање туђих земаља.

Знао је да мене на факултету патронирају Слободан и Кумануди, људи из противне групе професора, с којима је био у потајном рату. Ипак ми је указивао сваку пријатељску пажњу. Слао ми је примерак од свих својих „сепарата“, посетио ме кад сам био болестан 1935. године, иако сам већ био уклоњен са универзитета, бранио ме на „плену му“

од професора, често мојих суседа – којима су досадили агенти у нашој улици – који су тврдили да ја, својом политичком акцијом, „срамотим универзитет“. Једном или два пута је рекао: „Немојте, господо! Тај човек ради оно што би сви требало да чинимо кад бисмо имали потребну храброст. Он брани част нашег сталежа“. Жао ми је што није, уз немачку способност за стицање и показивање ерудиције, имао француски смисао за јасност и логичност, за ред у мислима и логичност у поступцима. Утолико су ми драже ове особине код оних међу нама који су најпомније сисали француски дух и усвојили француске манире, као Милан Жујовић, или су направили срећну комбинацију германског и латинског начина мишљења, рада и живота, као Божа Марковић.

Живојин Перић (Стублине, 1868 – Женева, 1953) – један од наших најученијих правника, професор на Правном факултету у Београду. „Најкрупнија фигура правништва Словенског југа”, како је за њега писао Слободан Јовановић. По многима, наш највећи цивилиста до Другог светског рата. Суверено је владао у грађанском праву, баш као његов колега Слободан Јовановић у науци о држави. При избацивању Драгољуба Јовановића с Правног факултета 1935. године, један од ретких који се успротивио овој политичкој проскрипцији. Објавио низ запажених научних радова: о неутралности Холандије, кодификацији права у Чехословачкој, пољском законодавству, нелегитимном присаједињењу Црне Горе (објављено 1940. у коме је доказивао да Подгоричка скупштина 1918. ни по међународном ни по домаћем праву није имала право да укине државу Црну Гору) итд. У политичком смислу, припадао је напредњацима, био републиканац и аустрофил, и као такав биран у Народну скупштину. Као убеђени пацифиста, био је и један је од првих поборника Сједињених европских држава у Србији. У току Другог светског рата напустио је земљу из страха од партизанске освете, јер се компромитовао вербалном подршком окупационом режиму, па је емигрирао у Швајцарску, где му је живела кћерка и где је живео до краја живота.

БОЖА МАРКОВИЋ

На средини између прве радикалске и прве социјалистичке генерације, он је од једне задржао конзервативност, од друге примио борбени темперамент. По својим погледима личио је на Пашића, Станојевића[1] и Протића,[2] али је имао морал Љубе Давидовића и Милана Грола, од којих је био живљи и пријемчивији за нове идеје. Од целог свог друштва, једини је он ишао у затвор. У том погледу је личио на Туцовића[3] и Дивца, који су се јавили кад је режим био мекши, и имао разумевања за њихове наследнике, било да су постали комунисти било да су своме социјализму дали динамичнију опругу. Ону извесну демократију која је постојала у Србији између 1903. и 1913. он је лично платио тиме што је, за време Ивањданског атентата,[4] затваран без кривице, али као један од оних „сумњивих радикала" које је Пашић означио као „антидинастичаре" и „републиканце", да би сачувао своју главу, за коју су се, уосталом, Аустроугарска и Русија подједнако бринуле. Кад су се радикали поцепали 1902,[5] он је отишао с бољима, са онима који су себе називали „моралном жандармеријом" и остао је самосталац до краја живота.

Све то – конзервативност, борбеност, ширина погледа и доследност – одговара сељачету из Сипића код Раче Крагујевачке, где живе све сами досељеници из источне Србије, можда највише из пиротског краја. Нисам му никада рекао да га осећам као земљака, али смо се брзо зближили чим сам видео како иступа против конфузног и непоштено компромисног Томе Живановића на седницама факултета. И он је био на мировној конференцији у Паризу,[6] али је радије боравио у Женеви. Ту је јаче дувао онај југословенски ветар који му је био драг још у првим годинама нашег века. Већ 1904. почео је излазити „Словенски југ",[7] а он га је уређивао од 1908, кад је обновљен, све до 1912. године. Кад је основана Народна одбрана,[8] председник је био генерал Божа Јанковић[9], али су послове водили Милан Прибићевић[9] и он. Појавио се као сведок на загребачком Велеиздајничком[10] и бечком Фридјунговом процесу.[11] Био је Масариков[12] пријатељ и од свих српских политичара најближи је био Југословенском одбору[13] у Лондону за време Првог светског рата. Први је увидео да Видовдански устав[14] не решава наше национално питање и утицао је на Давидовића и Грола да иду на Загребачки конгрес

1922.[15] Кад је краљ Александар прогласио Југославију Октроисаним уставом 1931,[16] он је преда мном узвикнуо: „Срамота је што нисмо то учинили ми политичари, него он, носилац личног режима!“ За време шестојануарског режима дубоко је патио, и то више због моралног пада наших људи него због укидања слободе. „Кад пре подне заједно с неким грдим диктатуру, нисам сигуран да по подне у *Правди*[17] нећу прочитати да је тај исти постао краљев министар, бански већник или општински одборник.“ Веровао је да Хрвати хоће Југославију и утолико му је теже пала Мачекова изјава 1932. да они неће бранити ни само Јадранско море ако се претходно не реши њихово питање.

Разведрио се тек кад сам га обавестио 1. фебруара 1935. да идем у Загреб ради заједничког иступања на изборима. Радовао се као младић. Очајавао је кад сам се вратио несвршена посла, а опет је кликтао кад ме је у његовој кући у улици Мајке Јевросиме нашао телефоном Богољуб Братић[18] и саопштио ми да исте вечери креће из Загреба човек с Мачековим повољним одговором.[19] Кад су, неколико недеља касније, Трумбић,[20] Вилдер[21] и њихово друштво донели хрватски део земаљске листе кандидата за Касациони суд, у кући Боже Марковића била је свечана вечера у њихову част. Зацело му није било пријатно што ту није било мене, али као домаћин није хтео да прави питање, иако су за столом седели љути противници сарадње с Хрватима као Тупањанин или Драгиша Здравковић.[22] Он је, с Љубом Давидовићем, Јоцом Јовановићем и Слободаном једини био упућен у нашу „заверу“ да се Мачеку понуди носиоство. Док је Слободан сумњао у успех моје мисије, Божа је веровао да ће Мачек прихватити. Али није имао поверење у кнеза Павла, особито после рђавог искуства које је имао лично. Ректор Влада Митровић, Слободан, он и још неколико „угледних интелектуалаца“ упутили су врло рано првом намеснику тзв. Београдски меморандум[23] и тражили да буду примљени у аудијенцију, како „грешке не би почеле да се гомилају већ у почетку нове владавине“. Чекали су шест недеља и нису били примљени. Свакако се зато он није много љутио на мене због инцидента на великом Крагујевачком збору августа 1935, с кога су „два шефа УО“ отишла демонстративно, да не би понели одговорност за народну манифестацију која ће, мислили су, спречити кнеза да позове на власт Удружену опозицију.[24] Божа је остао у Крагујевцу и те вечери са мном дуго разговарао. Био је сетан, али не тако очајан као остали „главари“. Нарочито је био киван на Јоцу Јовановића и „његове Босанце“ кад је сазнао да су прекршили обећање у погледу листе говорника.

Ако није марио десне земљораднике, није се одушевљавао ни за своје демократе. Говорио ми је да ће вероватно сви сложно испратити Љубу Давидовића до гроба,[25] али да ће одмах „после куд који мили моји!“ Било је речи да он наследи чика Љубу, али је своје присталице одмах

иза погреба обесхрабрио предлажући Милана Грола. Познавао је себе: био је и сувише лењ и комотан за тежак посао шефа странке. Био је и сувише господин да би водио странку, макар била и господска. Већ је био сасвим дигао руке и од министровања кад је ушао у ресор правде у Симовићевој влади. Највише је његова заслуга што су неколико дана после 27. марта[26] Хрвати најзад пристали да уђу у ту владу и што је у Београд дошао, као потпредседник владе, сам Мачек. Он му је писао, молио га преко телефона, преклињао. Из емиграције се о њему није чуло ништа. Разболео се у Америци и умро у тишини. У мећави, о којој је у својој последњој речи на суду говорио Дража Михаиловић, изгубио је сина Миодрага, који је у своје време био мој ђак. Није имао за шта да се враћа у домовину, где га нико ни за шта није оптуживао. Он је и пре тога био нека врста „унутрашњег емигранта". Саму земљу је и волео и познавао. Неколико месеци сваке године путовао је, планинарио, кретао се као туриста. Али с народом је имао везе само кад је долазио у свој Сипић. Ту су га сељаци радо припитивали и још радије слушали. Умео је лепо и једноставно да говори, али није био беседник. Боље је писао и речитији је био на предавањима у школи него на зборовима.

Слободан Јовановић, који је знао шта је добра књига, особито шта је ваљан универзитетски уџбеник, врло похвално се изразио о његовом *Кривичном поступку*. Исте године, јуна 1930, објављена је Божина књига, *Грађански поступак* Драгољуба Аранђеловића[27] и моја *Аграрна политика*.[28] Слободан се интересовао за све што објављују професори на његовом факултету, где се осећао као домаћин, и овако се изразио кад ми је давао оцену о тим делима: „Ваша књига има истуману као моја: чита се и сувише лако и ђаци имају утисак да све знају зато што све разумеју. Кад дођу на испит, изненаде се кад не познају ствари о којима их питамо." Код Томе Живановића је обрнуто: ђаци ништа не разумеју што читају, али онда уче напамет и добро одговарају. Држим да је најбољи приручник за ђаке дао Божа Марковић: „Књига му је довољно јасна да се лепо чита и разуме, а материја је довољно тешка да мора да се учи." О самом Божи никад нисмо разговарали, али је знао да не воли много да ради, да мало зна и да и сувише рачуна на своју бистрину. У том погледу је имао све негативне особине нашег шумадијског човека. Ипак су претезале добре, особито оно жарко родољубље и она жеља да земља буде велика и тако уређена да је сви осећају као драги дом. Велики Србин, он је био један од првих правих Југословена с ове стране Саве и Дунава. Више него Слободану мора да му је тешко пала емиграција; префињенији сељак него Живојин Перић, он није одржавао везе с иностранством, нити је писао на другим језицима; одисао је дахом Шумадије, чисте, сложене и широкогруде. Морао му је веровати свако ко је слушао његово разумно и племенито излагање испрекидано

узречицом „знате ли да“. Ко га није лично познавао није могао о њему чути ништа ружно ни неповољно. Ако је био без амбиција и без велике енергије, није имао ни пакости ни љубоморе. Никоме није сметао, нико га се није бојао. Међу млађима, на њега највише личи Милан Жујовић, иако исто толико Француз колико је Божа Марковић био „наш човек“, аутентичан и непатворен.

Божа Марковић (1874–1946) – професор Београдског универзитета, приисталица споразума Срба и Хрвата. Министар правде у влади Душана Симовића. Године 1941. емигрирао у Лондон.

МИЛАН ЖУЈОВИЋ

Београдски Француз. Један од ретких међу нама који је положио и француску матуру. Права и докторат полагао је у Паризу, с тезом *Економске реформе Француске револуције*. Упознао сам га тек кад је изабран за доцента на факултету, заједно с Јовом Ловчевићем[1] и мојим другом с матуре, Ацом Фоглером.[2] Кад смо их бирали, ја сам познавао само Ацу, док је он био плебејац за већину професора, док су Лапчевић и Жујовић били „кучићи" из познатих београдских породица. Године 1925, кад су они бирани, декан је био Чеда Митровић[3] и он је нарочито подвлачио две славне генеалогије. Мени је тада највеће гаранције давао Фоглер, пре свега зато што сам се истицао у „Нади" Прве гимназије, друго што ми је импоновала његова теза из теорије новца, која је за мене имала исто такво тајанство као виша математика. У том периоду отишао је у пензију стари Милић Радовановић,[4] гломазни и спори Ужичанин који је за многе генерације правника значио трећи, најмање сигуран, али још древнији стуб Правног факултета него Перић и Слободан. Ја сам с њим заједно испитивао економску политику и науку о финансијама, пре него што сам почео да предајем. Кад се формирала економска група, као главна садржина друге године, у сваком случају једна целина, шеф нам је био Милан Тодоровић,[5] дотле начелник Министарства трговине и индустрије, који је хонорарно предавао и испитивао трговинску политику. И док је Милан Тодоровић био с нама и кад смо остали без њега, ми у „економској групи" лепо смо се слагали. Предавања и семинаре смо држали одвојено, а на испитима нисмо формирали комисије за време испитивања, већ само при давању оцена. Обично смо се слагали, пошто су предмети били повезани. Најпре је Аца казивао како је кандидат знао народну економију, затим сам ја саопштавао резултат из аграрне, трговинске и социјалне политике, па би Ловчевић рекао како је било из науке о финансијама, а најзад би Милан давао оцену из статистике. Обично смо усклађивали резултат, избегавали смо да неко понавља целу групу због једног предмета. Кад смо неког обарали, Милан је имао обичај да и њему да тројку: „Код мене је нешто знао. Важио је као добар наставник и благ испитивач, безмало као 'студентска мајка'." Био је неумољив само за

Милорада Обретковића, студента-агента Управе града који се 1929. појавио као сведок против мене на Државном суду за заштиту државе. Њих тројица су га неколико пута обарали, док сам му ја демонстративно давао прелазну оцену.

То је једна од манифестација Милановог урођеног господства. Није му ишло у главу да студент може бити полицијски агент, пријавити свог професора и стати пред суд као сведок оптужбе. Другарство је било још веће кад је Милан Тодоровић отишао с факултета и кад смо остали само „ми млади". Ловчевић је био нешто старији од Аце и мене, а Милан је био доста млађи од нас. Од целе четворке, па и од целог колегијума, само сам се ја бавио политиком и после испита нашли бисмо увек мало времена да продискутујемо о ситуацији. Ловчевић је био лежеран и слабо заинтересован, Аца увек помало ироничан, а Жујовић је пажљиво слушао, колико због тога што се занимао за догађаје, толико и због своје познате учтивости. Добар део те учтивости му је диктирао и врло ласкав приказ моје *Аграрне политике* у лето 1930. у „Српском књижевном гласнику".[6] Не знам да ли ме је икад слушао, али њему се учинило да моја проза одаје говорника и писао је да као да чује живописне фразе речитог предавача. Ђаци су били задовољни његовим предавањима из статистике, касније и из привредне историје, али их је нарочито очаравао његов начин испитивања. Попут француских професора, никад није пропуштао да кандидату захвали на одговорима, добрим или слабим. Глас му је био мек, поглед благонаклон и охрабрујући, климање главом потврдно и од помоћи. Од Аце и од мене стрепели су и најбољи ђаци, најбољи највише, јер су знали да од њих много очекујемо; Ловчевића се нису бојали, јер је био скроман у захтевима и правичан у оцењивању. Мени су замерали што врло често питам шта кандидат лично мисли о извесној економско-политичкој мери. „Немам ја шта да мислим! Знам или не знам." Слабији ђаци нису волели ни моје наваљивање с новим питањима, све док ученик не би стекао тврдо уверење да мора да падне: „Кад хоће да ме обори, зашто ме гњави!" Само једном за десет година ми се десило да је један ученик дошао мојој кући да се жали што је „неправедно оцењен". То је био један иначе симпатичан млади човек из Шапца, мислим да се звао Миодраг Николић. Учинило му се да сам се намрштио на екскурзији у Смедереву кад ми је причао како је читао моје предавање о Жоресу:[7] „Сигурно сте мислили да сам се удварао, па сте ме срушили иако сам знао." Дешавало се да неки Црногорац после испита приђе да објасни како је радио, али је сиромашног стања, па није могао добро да се спреми. Ниједан од нас четворице није накнадно мењао своје белешке, као што је често чинио Тома Живановић.[8] Сва четворица смо били револтирани кад смо код својих кућа нашли писма радикалског првака из Ниша, Тешмана Николића, чији син је тог дана

полагао. Оборили смо га, јер није ништа знао. То смо учинили и с Куманудијевим млађим сином, али Милан се није на то одлучио: „Не могу, нешто ми је знао."

Мене нико није заменио на катедри економске политике, нарочито нико није предавао аграрну политику. И тај предмет испитивао је Милан, по мојој књизи. Такво стање сам затекао и 1945. кад сам био враћен. У међувремену су се догодили мој затвор, интернација, други затвор, други рат. Моји другови су сви остали у служби, само се Аца ангажовао и на Високој комерцијалној школи,[9] једно време и као њен ректор. Окупација је за Милана Жујовића била прилика да покаже своју моралну снагу коју је мало ко познавао. Кад су крајем августа или почетком септембра 1941. генерал Недић и Велибор Јонић, министар просвете, спремили свој антикомунистички манифест[10] и позвали професоре универзитета и угледне јавне раднике да га потпишу, међу присутнима се налазио и Милан Жујовић. Сви су потписали, пре свега они који су се касније удобрили комунистима и од њих примили најбоље положаје и највиша одликовања: Александар Белић,[11] Иво Андрић,[12] Вељко Петровић,[13] између осталих, затим познати опозиционари као Милош Московљевић, Мика Илић и Ђорђе Тасић, најзад велика имена из науке и уметности.* Кад је Милан од присутних чуо о чему се ради, узео је шешир и пошао према вратима. Неки су га задржавали и молили да не „прави комедије" себи и својима. Он је отишао, спреман на све. Разуме се да су га после тога затворили и неко време држали у логору на Бањици. За време окупације није био преузет на факултету, док је Реља Поповић[14] био декан, а Никола Поповић[15] ректор. Као награду за такво држање, одмах после ослобођења, 1945. вратио се на своје место, иако је његов старији брат Младен[16] био познати четнички командант, неко време командант Далмације, касније осуђен на смрт у Дражином процесу. Милан се држао коректно под новим режимом, па је једно време био и декан нашег факултета. Нису били весели наши сусрети у новој ситуацији. Аце више није било у „школи", Ловчевић је био сретнији него икад, а Жујовић се понашао као да му је све помрло. И раније се није много јављао на факултетским седницама, а сада је био мртав. Ћутећи ми је стезао руку, као да каже: „Зло је велико, ми се разумемо!"

За њега је било најгоре кад се од факултета, после мога иступања у Скупштину 16. јула 1946. и следећих дана, тражило да ме уклони с нарочитим образложењем: због ненаучног рада и ненародног држања.

* Милош М. Милошевић је изјављивао да би потписао, али да од њега то није тражено. Синиша Станковић је Дани казао у санаторијуму да Живковић, током окупације, није потписао само зато што га нису позвали или га нису нашли.

Није се борио за мене као Миливоје Ч. Марковић, нити се уклонио с бојног поља као Михаило Константиновић и Бора Благојевић. Дошао је на седницу, где се о мени решавало у мом одсуству, па и на седницу која је, на наваљивање Миливојево и Борино, сазвана да бих ја био саслушан пре осуде. Пришао ми је као да ми изјављује саучешће после неке страшне смрти, обарајући главу и крију̂ни очи. Морао сам да га тешим и да му кажем да „то није ништа“ и „није ми први пут“. Он није смогао снаге да ми ма шта одговори. Ја сам у својој речи објаснио неке реченице из табака које су умножавали ђаци, апеловао на колеге да ме они не дисквалификују, да не буду строжи од њихових старијих пре рата, који нису никад хтели да ме се одрекну, тако да је Државни суд морао да ме уклони. Продекан Јован Ђорђевић је тражио да се повучем после свог исказа. Не знам како се ко држао, али сам сигуран да Милан Жујовић није испољио ни велику храброст ни подли кукавичлук.

Још већу кризу имао је десетак година касније кад је био уплетен у акцију Богдана Крекића, Аце Павловића и Драгослава Страњаковића.[17] Из онога што се показало на суду и што се чуло, произлази да Милан није могао да одбије да свом брату Младену однесе или пошаље у Париз Програм или још нешто што су радили ова тројица које Дивац обележава као масоне. Али знам поуздано да Милан из Париза није донео никакве директиве за илегални и превратнички рад у Југославији. Давно пре свога хапшења, он је из сопствених побуда Божидару Марковићу Млађем[18] рекао да, по ономе што је чуо од брата, не треба очекивати никакву наглу, а најмање насилну промену режима овде, да свако треба да гледа свој посао, најзад да никакве наде не треба полагати у нашу емиграцију. Милан није одмах био ухапшен, већ тек пошто га је поменуо Драгослав Страњаковић. На самом суђењу одређеније га је теретио Драгослављев брат, судија, који има сина у Паризу, ко зна у каквој улози. Милан је, дакле, био жртва свога каваљерства, своје превелике финоће, своје неспособности да ма коме нешто одбије, своје немоћи да каже „не“. По ономе што је објављено у штампи, Милан се на суду држао отмено. Није се бранио, није избегавао одговорност, говорио је искрено и само истину, али није допуштао да га вређају и понижавају.

Међу нашим људима којима недостају неке од кардиналних особина, интелигенција, воља или карактер, Милан Жујовић спада у најређу врсту, међу оне који имају јаку интелигенцију и морал, али су слабе воље. Његовог средњег брата др Ђорђа[19] скоро не познајем, за најстаријег Младена знам да је енергичан и врло бистар, али да му карактер није беспрекоран, бар кад су у питању жене. Мора да је и врло амбициозан и великосрпски оријентисан. Он је стајао на челу оне групе младих официра старе српске војске који су напустили службу протестујући што су преузети официри из бивше аустроугарске армије,

одмах после 1918. Милан воли свога брата Младена, али се од њега разликује. Нити се оженио нити имао бурне љубавне историје. То му се осветило кад је допао затвора, а није више било његове обожаване мајке да се о њему стара. Нису га саставили у истом заводу с његовим динамичнијим „саучесницима", већ га послали у Ниш, да у непознатом свету „лежи" своје четири године строгог затвора. Много је полагао на углед своје породице, поносио се својим оцем др Јевремом и стрицем Јованом, оснивачем наше геологије. Од оца је наследио отменост и финоћу, од стрица страх од жена. Али док је Јован био курјак у сваком погледу, Милан је био стидљив као девојка. Физички личи на своју мајку, Даницу Аћимовић, из велике куће, богаташке и поносите, у којој је изградио своју личност отац Илије М. Петровића, трговац и чариник. Ако се није оженио, то је да не би ојадио своју мајку. Није хтео да се одвоји од ње, а бојао се да снаја неће бити довољно пажљива према тој старој и тако достојанственој дами. Добро су прошли с Францускињом коју је довео Ђорђе, али је она нажалост рано умрла. Милан није имао храбрости да завуче руку у џак са змијама, уверен да неће извући рибу, као што у животу није нашао плаву птицу.

Милан Жујовић је, у ствари, био тајанствен и мало коме познат, можда га нико и не познаје, толико је повучен, пун обзира и снебивљив. Право је чудо како се није вргао ни на кога из великог племена Жујовића, који су сви дурашни, освајачи и пре безобзирни него устезљиви. Требало би боље познавати његовог оца, тог председника Црвеног крста више него лекара-практичара, социјалног радника више него печалбара, и ту мајку, крупну и слабо покретну, али танана духа и суптилне душе, да би се објаснио сам Милан. И онда Француска. Он је у њој боравио у најосетљивијем узрасту, кад се прима све најбоље или све најгоре. Он је примио само најбоље, нимало вулгарности, чак ни довољно ироније ни цинизма, само такт и обзир, пристојност и дискретност најотменијих Француза. Можда иза свега стоји и једна љубав у Паризу, али мало је ко проникао у тајне кутове Миланове душе да би знао која жена га је тако профинила. Био је републиканац по породичној традицији, од политике се није могао одбранити у својој и општој средини, али ничим није био одређен за политичког мученика. Можда ће комунисти пробудити у њему неку скривену снагу да се бори и друкчије него гадећи се свега што је ружно и неукусно. У том случају, неће бити некорисно што пролази кроз полицијско испитивање, затворски промискуитет и политичку шибу. Било је потребно да очврсне, па и да огруби, ако хоће да ствара у нашој још сировој нацији. Зашто да буде странац у својој земљи? Међу старијим колегама на Београдском универзитету могли смо посматрати људе велике културе који су ипак нашли снаге да одударају од своје средине, а да ипак раде у њој, чак и да створе велика дела.

Милан Жујовић (1900–1988*)* – правник, универзитетски професор. У Паризу завршио велику матуру, Школу политичких наука 1921, Правни факултет 1922. и стекао докторат права. Усавршавао се у Немачкој, Данској, Шведској. Изабран за доцента Правног факултета у Београду, 1925. Предавао социологију, статистику и економску политику. Био професор краљу Петру II. Сарадник покрета „Напред", један од оснивача задруге „Политика и друштво" и члан Српског културног клуба од оснивања 1937. Током Другог светског рата затваран на Бањици, 1942. пензионисан. Децембра 1944. враћен на факултет за редовног професора на катедри економске политике. Био је декан Правног факултета 1955/56. Осуђен фебруара 1958. на четири године затвора, а две и по године касније пуштен условно. Преводио и писао у стручној периодици.

На другим факултетима имали смо примере и за студију и за угледање. Било је и таквих на којима смо учили какви не смемо бити. Већ у основној школи знали смо за Јована Цвијића,[1] који нам је изгледао више као историјска личност него као наш савременик. Исти такав лик имао је и Јосиф Панчић,[2] за кога смо врло касно сазнали да је Јосип и да су га Србији дали наши западни крајеви. Велика имена су били Брана Петронијевић,[3] филозоф, и Сима Лозанић,[4] хемичар, поред још популарнијег доктора Батута.[5] Ми, социјалисти, имали смо своје властите универзитетске величине: ботаничара Недељка Кошанина[6] и филозофа Драгишу Ђурића[7] с његовим *Проблемом субјекта и објекта*, који нико није читао али су га сви хвалили, баш као Клопстока или Маркса, бар Маркса из *Капитала*. Кошанин је био још активан, али нисам имао прилике да га сретнем. Драгишу Ђурића сам виђао, и он је био далеко приступачнији него његова књига. Жалим што се више нисам приближио Радовану Кошутићу,[8] кога сам као матурант у два-три маха слушао на часовима руског, али који нас је обогатио чудесним уџбеницима (*Примерима*, *Граматиком*, *Речником*) каквима нема равних у целом свету. За мене је био занимљив и као песник и као народњак или чак можда социјалиста – револуционар руског типа, али, ето, пропустио сам да се с њим ближе упознам. Један сусрет у вези са збирком *Земља бола* није био довољан. Још један тежак пропуст: у кући одмах до наше у Професорској колонији, становао је професор Милутин Миланковић,[9] математичар и астроном, писац дивних популарних књига из најтеже области. Били смо први суседи од 1926. до 1959. и ја нисам искористио његову љубазност да га ближе упознам. У кућу сам му ушао само кад сам увео сељака из Мартинаца, Младена Ерњаковића, који је тврдио да је решио квадратуру круга. Није кривица до мене што сам тако касно имао додира са зоологом Живојином Ђорђевићем,[10] опет нашим суседом из раније улице Бана Јелачића, садашње Љубе Стојановића. Он ме је гледао попреко због политичког става који је од 1929. до 1941. одржавао полицијске агенте у тој иначе мирној улици. Љутио се што „брукам универзитет“. Искрено се радовао кад су мене и Дану официри Озне одвели 22. октобра 1944, два дана после ослобођења Београда: „Тако му и треба.

Ето му његови комунисти! Ко с ђаволом тикве сади...“ Случај је хтео да баш њега дигну с ручка официри Удбе, да би као „присутни грађанин“ посматрао претрес нашег стана од 13 до 19 часова и да се при састављању записника одузетих списа, као угледан професор и члан Академије наука, заузима да ми не однесу оба примерка, откуцана на машини, *Руралне и задружне културе* и *Сељачког социјализма*: „То нико више није у стању да напише.“ Није помогло, све су однели и никад их више нисам добио натраг, мада су рекли да ће вратити исте вечери, само да их погледа јавни тужилац. Наши прозори гледају у куће Боре Лоренца,[11] мог професора филозофије из Друге гимназије, и Васиља Поповића[12] који је био организовани земљорадник и чије девојчице су се дружиле с нашима. То су једине две куће у Колонији у које смо залазили. Тек врло касно смо се зближили са Иваном Ђајом,[13] што је такође био велики пропуст. У истој улици становала су још два професора на којима ћу се задржати, Богдан Поповић[14] и Виктор Новак.[15] Штета је што смо се виђали само при случајним сусретима. На различите начине, та познанства су могла бити корисна.

БОГДАН ПОПОВИЋ

Оно што су на Правном факултету били Слободан[1] и Перић, на Филозофском се сматрало да су браћа Поповићи, Богдан и Павле.[2] Постојала су још два њихова брата, Димитрије и четврти, али њих нико није помињао: нити су коме сметали нити су користили. Мислим да се ниједан није женио. То је једно време при оснивању универзитета, Народне одбране[3] и демократске Србије била пређутна дисциплина. Сем националних револуционара, као Аписово друштво[4] и Милан Прибићевић, нежење су до краја живота или до касних година остали и Јован Жујовић,[5] Брана Петронијевић,[6] Слободан и Тихомир Ђорђевић,[7] Григур Јакшић,[8] можда и Мика Петровић Алас, велики математичар.[9] Још их има који су „олтару" жртвовали свој младеначки и средовечни жар. Од млађих, нису ступали у брак браћа Петровић, Урош и Светислав,[10] док су други, као Скерлић, Јефто Дедијер,[11] Бора Милојевић[12] и други из њиховог нараштаја сматрали да могу нешто дати и за своје телесно потомство. Међу старијима, женио се Цвијић, али није имао деце, као и Александар Белић. Ти људи су сачињавали ону сјајну плејаду која Србију од пре 1912. ставља на врло високо место, Србију за коју Брана Миљковић каже данас, крајем 1959. године: „Била је то лепа земља!" Старији од нас пет година, он је могао боље да је упозна и да учи од свих ових људи које сам ја већином знао по чувењу.

Богдана Поповића сам морао видети као знаменитост већ у последњим разредима гимназије. Морао сам да бежим са часова да бих га слушао, јер је предавао рано ујутру и сала је увек била претрпана. Често сам морао правдати изостанке с два прва часа. У то време, Богдан је анализовао *Божанствену комедију*, тобоже по методу „реда по ред", док је, у ствари, о „свему и свачему и још понечему" говорио више него о Дантеовом спеву. Прави наслов добили су тек његови позни чланци у „Политици" 1939. и 1940. „О свему..." Али све што је говорио било је занимљиво, поучно и, свакако, важно за његове ученике, пошто су журно бележили. Мањој опасности су ме излагала Скерлићева предавања рано по подне, али је и ту навала била велика. Лакше је било доћи до Павла Поповића, Уроша Петровића, Војислава Јовановића[13] или Радована Кошутића[14] који су предавали предвече. После рата нисам могао слушати

никога од ових великих професора, а они су се врло ретко појављивали на Народном универзитету или на јавним приредбама. С Богданом и Павлом сам се сретао на путу за град или у нашој улици. Павле ме је увек препознавао, особито кад је био ректор и кад је имао неприлика због студентских нереда за које су и мене оптуживали. Нисам сигуран да је Богдан увек знао ко сам кад бих му пришао да га поздравим, или није хтео да се упушта у шкакљиве теме. Више је говорио у своме друштву, особито на гробљу, кад смо се враћали с какве сахране.

Богдан се стално на нешто жалио, најчешће на своје „слабо здравље" и на људе који га узнемиравају својим питањима, молбама и рукописима. Био је најстарији и надживео је сву браћу; имао је добре приходе и никад није оскудевао; мало ко се усуђивао да му се за нешто обрати. Али он је осећао потребу да јадикује. На његовом примеру, Слободан је створио дефиницију о старости. „Човека који се осећа старим познаћете по томе што кука на своје здравље, боји се да ће умрети од глади и налази да га не поштују довољно." Богдан је био стар и по томе што је рано престао да чита нове ствари. Темељно је познавао оно што је научио у младости, прочитавао је драге текстове, али није страсно пратио све што се догађа и све што се појављује, као што су до краја живота чинили Слободан и Исидора. Људи који су га добро познавали тврде да је био необично интелигентан, али лењ. Радио је на махове и врло пипаво. Један од ретких људи који је положио лисанс књижевности на Сорбони, али за то му је требало неких шест година. *Бомаршеа* је писао „с разделом" у два разна периода, и сам је истакао да се други део разликује и по стилу и по начину мишљења, јер је писан под новим утицајима. Знао је врло много, памтио је лако и прецизно и све је задивљавао својом ерудицијом. Сем књижевности, занимао се за сликарство и музику. Пореклом из Војводине, у неком сродству с Бранком Радичевићем,[17] с једном жицом, вероватно цинцарском, коју су вукли из дубоке Македоније, браћа Поповићи су представници наше најкултурније буржоазије. Већ отац им је био адвокат и врло образован човек, па су већ у кући научили један или два страна језика, чули много, упознали знамените људе. Уз то су били веома обдарени, а Павле је имао и ретку вредноћу. Тиме се објашњава њихова снага и велики утицај који су извршили на читав низ интелектуалних наштаја.

Зашто ни Богдан ни Павле нису створили велика дела попут Цвијића, Јована Жујовића и Скерлића, или Слободана Јовановића? Зашто су давали само музичке песме, а не симфоније? Скерлић није знао толико појединости из живота књижевника као Павле Поповић, нити је имао широку културу Богданову, али је орловским погледом обухватао епохе и историјске појаве, видео наш књижевни осамнаести век, обликовао *Уједињену омладину српску*, васкрсао и увеличао *Светозара Марковића*,

целој историји наше књижевности дао развојни смисао и скоро јој прописао један идеал. Богдан никад није изишао из *Оīледа*, целог века смишљао и најзад остварио и једну савршену *Анѿолоīију*, али сам није много створио. Можда је и њега спутавало и сувише добро памћење, а није поседовао њену неуморну вредноћу. Опет за разлику од ње, много је причао, иживљавао се у предавањима и разговорима, док је она читала и писала. Богдан је умео да буде речит и опширан кад је говорио о безначајним стварима. Слушао сам га, на пример, како везе о комарцима и стратегији коју употребљава у борби с њима. Још раскошније су биле његове анализе једног грча у стомаку. Нигде незабележена, то су била ремек-дела усмене књижевности. Ко год му је дао прилике да преде обогатио се и разгалио. Жалићу увек што његову близину нисам искористио да га слушам и да му отварам апетит за искричаве екскурзије у све области мисли, уметности и живота, у разне судбине и пустоловине.

Боље од свих Богданових ученика и пријатеља њега је у својим *Усīоменама* приказао наш заједнички сусед Милутин Миланковић.[18] Посећивали су се за време окупације и, у недостатку горива за пећи, „загревали се на топлим зрацима песништва". Замотан у ћебе, Богдан је читао увек неко дело из класичне књижевности. Миланковић, који је знао добро оба велика језика, молио га је да чита наглас. Уживао је и у латинским стиховима које није разумевао, у његовим излагањима о сликарству и музици. Највише га је пленио његов „гибак и јасан глас, осетљив слух и фини осећај за све лепоте поезије". А сваки његов превод био је „мајсторско дело". Да је познавао Бугаре, показао је у брошури без потписа на француском о *Une nation pervenue*, али да није познавао Англосаксонце видело се 1944, по Миланковићевом причању, кад није веровао ће они из Фоће у Италији бомбардовати Београд и друге југословенске градове.*

Кад се то ипак десило и кад су касније Немци морали да се повуку, Богдан Поповић је био „телесно и душевно изнурен, блед, тужан и резигниран". Рекао је своме славном колеги: „Не желим да живим у овом избезумљеном свету... Најбоље је умрети, умрети што пре." Умро је ускоро после ослобођења Београда. Дечица која се играју по нашој улици немају више прилике да поздраве једног ситног чичицу светлих

* „Немогућно! Искључено!... Зар се може замислити да ће Енглези, џентлменски народ, учинити својим пријатељима оно што Немци учинише својим противницима? Јавно мишљење Енглеске, које бди над части своје нације, неће дозволити да она буде упрљана таквим нечовечним делом." Шеснаестог априла 1944. „англо-амерички авиони сручише своје разорне бомбе на унутарње квартове Београда и разорише, као да су од карата, целе редове кућа. Ти ваздушни напади поновише се и идућих дана, а становници Београда разбегоше се по околини вароши." Милутин Миланковић, *нав. дело*, књ. II, стр. 311.

очију, са сензуалним уснама и проседом широком брадицом, који је журио да легне, да непомично гледа у таваницу, да размишља, да тумара мислима по свету и по прошлости, да „прежива мозгом“, како би се изразио његов ученик и поштовалац Брана Миљковић, и сам велики медитативац и есејиста. Један и други су знали да то није довољно и жалили су што немају замах великих градитеља наше науке.

Богдан Поповић (1863–1944) – естетичар, књижевник и уметнички критичар, професор упоредне књижевности на Великој школи и Београдском универзитету од 1905. Оснивач и први уредник „Српског књижевног гласника“. Приредио *Антологију новије српске књижевности*.

ЈОВАН ЦВИЈИЋ

То име смо упамтили с првих карата Србије које су нам показивали у основној школи. О његовим великим радовима говорио нам је професор Коста Н. Костић, који није презао да наводи Константина Јиречека,[1] да помиње хронике Константина Филозофа[2] и биографије Григорија Цамблака,[3] и пре но што смо дошли до шестог разреда. Цвијића смо мање волели кад је, према његовим „мапама", требало да само цртамо сливове, планине, покрајине, па и читаву Србију. Срећом, тада још није тражено од ђака да остварују оно сасвим ново чудо: рељефну карту наше земље. Доживео сам да ми та личност из легенде постане пријатељ.

Толико смо били растрзани у Паризу да је мало ко од нас слушао Цвијићева предавања на Сорбони за време Првог рата, али смо се обрадовали кад су се та предавања појавила као велико дело о *Балканском полуострву*. Француско издање сам приказао у нашем „Гласнику". После ослобођења, појавило се на српском у две књиге, крцате драгоценим материјалом. Цвијић је био немачки ђак и не верујем да је добро предавао на француском. Изгубио сам вољу да слушам наше људе у Паризу после једног предавања Косте Стојановића о привредним питањима. Мучио је и себе и слушаоце. Бољи је био Анте Трумбић, али он је Далматинац, зна талијански и има дар за језике. Бојао сам се да ћу се разочарати у великог Цвијића кад видим како унаказује Волтеров и Франсов језик. Утолико сам више журио да га сретнем у Београду. Посетио сам га пре краја 1923. године, скоро одмах по повратку у земљу, не у хладној учионици, већ у Географском институту, где је био краљ. Задивиле су ме високе затворене полице, безмало до таванице, с безброј „фиока", које нису морале бити пуне, али су показивале смисао за рад и систем. Тако сам и замишљао лабораторију географа и етнографа, који је прокрстарио све наше земље и показао шта је наше код других и туђе код нас.

Још у Паризу смо сазнали да се Цвијић интересује за стварање једног демократског покрета у новој држави. Миша Милошевић и ја смо га посетили заједно са уредником „Раскрснице". Хтели смо да претворимо тај чисто књижевни часопис у нешто шире, са социјалном и политичком идеологијом. Цвијић је, мислили смо, могао да нам помогне, пошто

смо унапред знали да Слободан неће да се ангажује, а за њега ни Миша ни Глигорић нису много марили, баш због те „учаурености". Цвијић нас је охрабрио, али није обећао чланак нити нам дао неку идеју. Утолико је веће било моје изненађење кад ме је позвао после једног чланка у „Политици" – „Шумадија без шуме". Учинило му се да имам посматрачки дар и да ме то квалификује за оригиналан социолошки посао. Аграрна политика му је изгледала добра основица, само би требало да се што више крећем по терену. Почео сам са селима око Београда, затим су на ред дошла нека села у Срему, пре него што је на ред дошла дубља унутрашњост Србије, затим велика села Бачке и Баната.

Цвијић је мислио на мене у једној много важнијој прилици. Кад му се професор Марк Шотвел, са универзитета Колумбија, обратио да му препоручи некога ко би обрадио *Економски и социјални утицај Рата на Србију и Црну Гору,* пошто покушај с др Велимиром Бајкићем није успео, предложио је мене. Кад је Шотвел дошао у Београд да ствар уреди, Цвијић је у његову част приредио пријем у своме дому, у Теодосијевој улици. Ту сам видео најугледније представнике Универзитета и Академије. У једном тренутку извео је Шотвела и мене у другу одају и ту смо „закључили посао": одређен је рок за предају рукописа на француском и хонорар. У току рада, показало се да није довољна једна нормална књига у серији Карнегијеве задужбине за светски мир (Економска и социјална историја Светског рата), па ми је одобрен већи број страна и хонорар повећан на хиљаду долара. Шотвел је своме уобичајеном предговору додао једну врло ласкаву страницу о овој књизи. Цвијић је умро у јануару 1928. године, пре него што је изишла књига за коју ме је он препоручио. Имао је мање од 63 године кад је заклопио своје очи, а тако је много урадио и за науку и за наш народ.

На својим путовањима, свуда сам наилазио на његов траг. Ноћио је у многим селима и свака кућа се поносила која би примила њега и његове пратиоце. Показивали су ми често постељу у којој се одмарао после заморног пентрања по планинама које му је можда и донело астму. Разборитији сељаци су на моје питање одговарали да је он највећи човек наше нације. Стари и млади су му били захвални што је „насликао" нашу земљу. Писменији су по његовим *Насељима* пратили кретање својих предака из западних или јужних покрајина полуострва према Србији и Војводини, према Славонији или Истри. Најдубљи утисак ми је оставио разговор о „ауторитетима" који сам водио у Бериљу код Прокупља с Миком Павловићем, једним од потомака Пека Павловића, херцеговачког војводе. Кад је Мика изговорио ту реч, хтео сам да видим шта под њом подразумева. Је ли ауторитет поп, учитељ, срески начелник, велики жупан – разговор је вођен 1929. године – народни посланик, министар? При помену сваког од ових „ауторитета", Мика је одбијао главом,

подсмехом или каквим презривим коментаром. Био је председник општине, играо је карата са среским, велики жупан му је био „добар пријатељ“, посланика је „правио“ он с другим председницима, а за министре је слегао раменима: Ко све у овој земљи није био министар?! Застао је код краља, рекао да га „поштује“ и осетио потребу да то образложи: син је Петров, ломио се с народом по ратовима, и цела фамилија је била „батли“ за српски народ, као што у селу нека фамилија буде батли, а друга баксуз за све около. – Је ли, дакле, краљ ауторитет? – Није. Ауторитет је човек који је створио нешто више него за једну нацију; човек који доноси нова богатства, трајна блага за човечанство. У свету је ауторитет један Тесла, код нас, „па богами и у Европи“, један Цвијић. Кад се пео на Копаоник, свраћао је њиховој кући, и то се памтило и понављало.

После Доситеја, Вука и Његоша, одиста, Јован Цвијић је четврти обликовалац, или бар откривач, наше земље и њеног народа. Као Скерлићеви, његови судови могу се исправљати у појединостима, али главне линије остаће како их је он поставио. Преценио је динарце, није довољно познавао социологију и економију, али зато је уочио главне кичме откуд се гранају планине и долине и правце којима су се кретали наши људи током историје, најзад основне особине разних наших типова. Он није скоро ништа објашњавао, али је описујући положио основицу за даља поучавања. Највећи му је недостатак што је мало живео. Ипак је дао тако много да наши географи слабо мичу од њега, као што историчари још живе од Јиречека, а књижевни критичари почну тиме што кевћу на Скерлића и дрсају га за пешеве, али после иду за њим, понављају га или одговарају на „јектенија“.*

Јован Цвијић (Лозница, 12. X 1865 – Београд, 16. I 1927) – географ. Рођен у Лозници, гимназијско образовање стекао у Лозници, Шапцу и Београду. Завршио студије на Великој школи у Београду (1888), а потом наставио школовање на Универзитету у Бечу, где је 1893. докторирао. Радио као професор на Универзитету у Београду, а током Првог светског рата предавао на Сорбони (1917–1918). Сматра се утемељивачем географске науке у Србији. Професионално заинтересован за теме из области географије Балканског полуострва. Изабран за председника Српске академије наука 1921. године. Најзначајнија дела: *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, *Основе за географију Македоније и Старе Србије*, *Антропогеографски проблеми Балканског полуострва* и др.

* Цвијићево огромно дело у тако кратком веку толико је запањило пријатеље и супарнике да су неки покушали да објасне сифилисом и ту страшну потенцију и тај слом у најбољим годинама за интелектуално стварање. Не могу рећи колико вреди то објашњење.

ЈОВАН ЖУЈОВИЋ

Требало би добро знати геологију да би се одредила заслуга овога пионира не том пољу. Кад сам га срео у париском Просветном одељењу током Првог рата, знао сам да је био један од оснивача самосталне радикалне странке, министар просвете и председник Српске академије наука. То смо нарочито подвлачили кад бисмо га помињали пред Французима. Мање се говорило о њему као геологу. Наше студенткиње у Паризу жалиле су се на старог шалџију да им је тешко давао стипендију, пошто је „њима лакше да се снађу него мушкарцима". Нежења, духовит и помало циник, Жујовић је био у стању да некој девојци каже тако нешто. Ја га у Паризу нисам срео, само сам читао његове чланке у „La Patrie Serbe"[1] коју је уређивао др Драгомир Иконић,[2] његов или Јаше Продановића чиновник у Министарству просвете. Пред крај рата се чуло да оба самосталска ветерана одлазе у републиканце, пошто су због солунске афере раскрстили с Александром.

У земљи се слика изменила. На чело нове странке стао је трећи, управо први велики самосталац, Љуба Стојановић, ранији председник владе и председник Академије наука. На челу Академије, Жујовића је наследио Јован Цвијић,[3] који је мање сметао режиму и који се није одлучио да уђе у политику. Кад су му босански кочићевци понудили мандат на изборима за Уставотворну скупштину, он их је, као и Слободан Јовановић,[4] упутио на Јоцу Јовановића. Жујовић се активирао као републиканац, мада није имао илузија да ће на тај начин отерати Карађорђевиће. Као за многе друге, републиканизам је био ствар пркоса, да не кажем српскогината. Сасвим друкчије се објашњава његово интересовање за земљорадничко задругарство. Од професора универзитета, први је Сима Лозанић,[5] као министар народне привреде, помагао задругарство, донео Закон о земљорадничким задругама 1898. и био члан Главног савеза. Жујовић је идеолошки био још ближи томе покрету, јер је био социјалист, следбеник Светозара Марковића,[6] популаризатор геологије, први наставник агрономије на нашем Пољопривредном факултету. У земљораднички задружни покрет ушао је већ 1900. и остао све док је Михаило Аврамовић[7] могао да игра неку улогу у њему. Можда је био први Србин који је тражио пензије за сељаке. Израдио је читав програм за унапређење села. Да је био смео

реформатор видело се кад је основао у Неготину женску учитељску школу, прве домаћичке школе, постављао учитељице за управитеље основних школа, одобрио да се школе граде и од лаког материјала и да учитељи, према локалним приликама, сами одређују кад ће ученици долазити и одлазити. Као министар спољних послова обновио је односе са Енглеском која је бојкотовала Србију после преврата од 1903.

Са оснивачем Геолошког друштва, Планинског друштва, Музеја српске земље, Археолошког друштва, Фонда за помагање сиромашних студената и Удружења за Друштво народа,[8] с поноситим самосталцем и пркосним републиканцем упознао сам се 1925. у дворани Радничке коморе, кад је Живко Топаловић[9] са својом Милицом приредио комеморативно вече о педесетогодишњици смрти Светозара Марковића. Главни говорник био је сам Жујовић и његово предавање је штампано у засебној књижици. Краће смо говорили Живко и ја. Међу слушаоцима, у првом реду је седео други марковићевац, Раша Милошевић.[10] Он се сетио Пирота, где је као радикалски борац био бачен да службује, па се можда и кандидовао. Жујовић се опет[11] и кандидовао. Жујовић се опет опоменуо својих студија у Паризу, на Сорбони и на Антрополошкој школи, и рада у Просветном одељењу, поред Саве Урошевића.[12] Изненадило ме да је доста знао о моме кретању у Француској. Занимало га је шта ћу урадити преко Групе за социјалну и културну акцију.[13] То ме је охрабрило и годину дана касније посетио сам га ради једног разговора који сам хтео да објавим у првим бројевима „Рада“.[14] Већ у првом броју изишао је разговор с Михаилом Аврамовићем; у трећем, Јован Жујовић је могао да нађе на другој страни своје речи о сељацима и о нашем народу уопште – како сам их био запамтио.

Том приликом сам се уверио да је ведар и духовит, али и да нема добро мишљење о нашим људима. Учинио ми се као један од најсвеснијих духова нашег времена, још веран својим идеалима из младости, готов на борбу и онда кад она нема изгледа да одмах уроди плодом. Допало му се у нашем листу то што „добро критикујемо“, „видимо сва болна места нашег јавног живота, особито корупцију, привредну кризу, тешке порезе, саобраћајне невоље“, али је замерио што не дајемо „довољно јасне предлоге – позитивне“. Признавао је да „није ни лако наћи се у данашњим тешкоћама. Зло је врло велико. Корупција је ужасно овладала светом. Цео народ је заражен“. Већ одавно пре рата заразили су га радикали, особито они на врховима. Нижи се угледају на више, бране се примером министара и великих чиновника. Сад смо отерали далеко. Корумпиран је цео народ, све до доле.*

* Узмете радника да вам ископа рупу, а он гледа да подвали. Сељанке дођу на велики пијац, купе покварена јаја од великог трговца по ниској цени, прекрију котарицу белим убрусом, и носе од куће до куће: куну се у оно што им је најмилије да их је кокошка јуче снела... „Рад“, бр. 3 од 1. јуна 1926.

Кад сам га питао како да се то лечи, одговорио је врло необично: „Како? Доћи ће диктатура. Диктатура мора да удари најпре по великима, јер од њих долази пример. Али и народ ће морати да испашта. Задужују се безобзирце у нужди и без нужде. Сеоско женскиње се помамило на моду. Сада унуке командују у домовима. Тако ће пропасти многе куће. Сељак је био и сувише мажен.“*

Одобрио је моју примедбу да и ми морамо дати пример. „Јесте, сељак је као дете. Он гледа шта раде господа и подражава људе у капуту.“ Разговор се завршио његовим закључком: „Земља је пуна радикала, али радикализма немамо.“ Пре тога је био одређенији: „Радикали су отровали земљу, ви млади морате је очистити.“ Том приликом сам сазнао да је, после Слободановог оца, Владимира Јовановића,[15] он од краља Милана[16] отеран с Велике школе и прогнан. Тада, у мају 1926, нисам слутио да ће мене задесити иста судбина.

Трећи сусрет с Јованом Жујовићем био је посредан, али врло карактеристичан. Почетком 1933, у митровачком затвору, примио сам од Алексе Нешића[17] из Великог Села код Пожаревца првог сељака трезвењака, оног који је 1903. као народни посланик први гласао „да краљ Србије буде Петар Карађорђевић, грађанин слободне Швајцарске Републике, једну карту у којој је поменуо Жујовића а у вези с псом који је чувао преко недеље његово пољско добро које се, као и сва пољска добра, претворило у пољско зло“.**

Пада у очи то да се професоров сусед њему обраћао с „господине Јово“. То је велико признање и показује у каквом односу је био Жујовић са сељацима. Сем у његовом Липовцу, сумњам да се иједан сељак обраћао тако Скерлићу, а Цвијић је још мање до тога дошао. Не зову сељаци свакога по имену; још мање неком високом господину кажу „ти“. То ваља заслужити. Није довољно да такав господин буде званично „брат“ у задругарству или масонерији, или „друг“ у социјалистичком или комунистичком покрету. Има и „браће“ и „другова“ које људи из народа никад нису осетили као сродне душе.

Јован Жујовић (1856–1936) – политичар, геолог, редовни професор Филозофског факултета Београдског универзитета, затим професор на Пољопривредном

* „Дошли смо ми тадањи радикали па смо рекли да је он извор и утока власти, да је суверен и свемоћан у држави! И он је уобразио да одиста има сва права. Нико данас нема храбрости да га опомене и позове на штедњу и рад. Баш зато што их волим као своју децу, ја мислим да треба бити строг према сељацима, рећи им истину у очи, посаветовати их: више да раде и више да штеде.“

** „Одвежи тога пса, па вежи мене, да се једном сит хлеба наједем!“ Нешић је знао да ми у затвору добијамо килограм хлеба, па ме питао како би и он могао допасти затвора... („Хлеб и слобода“, *Нови Антеј*).[18]

факултету 1921. Један од оснивача Републиканске странке и члан Главног одбора. Редован члан Српског ученог друштва, члан и секретар Српске академије наука, почасни члан ЈАЗУ у Загребу и низа других академија ван земље. Народни посланик од 1903. до 1912. године, министар иностраних послова, члан мисије у Лондону и Паризу.

ВИКТОР НОВАК

Кад је изгубила републиканце по уверењу – Божу Павловића, Милана Богдановића, Глигорија Вукчевића, Анту Тодоровића, Добривоја Бранковића – Републиканска странка је добила једног монархисту из рачуна. Виктор Новак је с подједнаким одушевљењем величао краља Александра, младог краља Петра, Русе 15. октобра 1944, као што би, само можда искреније, дочекао Англосаксонце чији језик је учио током окупације. С Јашом Продановићем се зближио за време рата, кад је стари тражио уточиште у његовом великом и удобном подруму, али онда су републиканци водили прву реч у штабу Драже Михаиловића. Није његова кривица што су сви Продановићи, са зетовима и пашенозима, пришли већ 10. новембра Народноослободилачком фронту, што је Станоје Симић,[1] зет, постао његов председник за Србију, као што није крив што се код нас нису искрцали ни Енглези ни Американци. Он се спремао да их дочека, наглас и пред огледалом се мучио да изговара тај језик без правила, као што глумци спремају реплике и лепотице црте на лицу. Он је увек ишао с временом, не испред, али ни иза времена.

Кад је краљ Александар решио да више нема ни Срба, ни Хрвата, ни Словенаца, да „сви и свуда" буду само Југословени, Виктор Новак је скупио за једно луксузно и препоручено издање одабране стране великих идеолога југословенства. То није учинио док је југословенство било јерес; часа није часио чим је оно декретовано и проглашено за државну веру. За своју књигу обезбедио је својеручно написан предговор од самог Александра, чији факсимил је стајао уместо наредбе да све установе купе књигу, да је министарства откупе у великом броју. Кад је на тај начин припремио краља да буде Витешки и Ујединитељ, није то чинио за новац, већ је велики хонорар дошао да потврди високу вредност самог дела. Сваки државни чиновник и сваки прави шестојануарски родољуб знао је шта му је дужност, без обзира на цену те дивно укоричене књиге.[2]

Кад је пао велики краљ, кад се претворио у Блаженопочившег, глупо је било очекивати да ће Виктор Новак остатак живота посветити плакању. Он је морао да брани Југославију од нових противника, од политичара који су хтели да повампире српска, хрватска, словеначка, муслиманска и нека класна имена својих странака: против њих је ваљало водити борбу

у исто време кад и против Католичке цркве. Професор Новак је за једно и за друго позван и као историчар средњег века, као бивши васпитаник, неки тврде и бивши слуга католичког олтара, најзад као слободни зидар. Ни Југословен, ни антикатолик, а ни слободни зидар није био на чаршијски начин, већ као идеолог, као високи достојанственик, као секретар оне масонске централе којој је био председник његов колега Владимир Ћоровић.[3] Ако је и било неке сумње да је Александар и сам био масон, та сумња не постоји за новог владара Југославије, за кнеза-намесника Павла, кума енглеског краља, шефа најмоћније масонске организације. Ето начина да Новак опет буде актуелан и да с најлепшим изгледима спрема своје велико дело против Католичке цркве. Није било вероватно да ће му кнез Павле дати писмо-предговор, јер је живо радио на Конкордату с Ватиканом. Али масонско братство има друге путеве него што је јавна политичка акција. Књига ће бити званично дезавуисана а тајно помогнута. Милан Стојадиновић је познати ротаријанац, а њихови клубови[4] су једна од најлепших масонских творевина. Могу га не признавати неки провинцијски клубови, али Стојадиновић је ипак шеф југословенског ротаријанства и зна шта треба да чини: материјално ће помагати Католичку цркву, даваће јој милијарде на основу новог конкордата, а рушиће је духовно помоћу књига Виктора Новака и Симе Симића.[5] Зар није велика масонска истина да су духовна средства моћнија од материјалних?

Све је било спремно за „operatio magna“[6], кад неразумни Срби оборише највишег заштитника југословенске масонерије. Није било доста што су отерали с власти Милана Стојадиновића и довели Драгишу Цветковића, који је пријатељски обавестио ложе да склоне своје архиве, кад је дошла Фон Херенова наредба да се оне затворе. Морао је да иде и сам кнез Павле. Срећом, Виктор Новак се није збунио. Пошто станујемо у истој улици, чуо сам га кад је рано ујутро 27. марта 1941. године, на углу наше и Варшавске улице (сада Јаше Продановића), кликнуо „Живео краљ Петар II!“ пре него што су наши суседи имали појма о преврату. „Од оца је остануло сину“, а син ће свакако познати очев рукопис на клишеу с краљевском круном у левом углу. Нажалост, за Петром II убрзо су дошли Хитлерови Немци, који масоне нису мрзели много мање него Јевреје, језуите или комунисте. Кад сам га видео, последњих дана априла, био је тужан, он који је иначе познат као љубазна, ведра и оптимистичка природа. Уметник, музичар, сладокусац, леп човек с финим цртама које тада још није покривала ретка мештровићевска брада, витког младићког стаса, док се није угојио и отежао, он је до рата дивно пркосио годинама. Како су му кћери расле, све више је изгледао као њихов старији брат. Исповедао је да је живот леп. У Колонији је, под својим надзором, саградио кућу укуснију можда и од Миланковићеве, наместио је најелегантније, ако не и најраскошније. Дуго се говорило

о белим пећима од каљева. Верујући у будућност, оставио је место за гаражу и аутомобил, и ту је био добар пророк, јер је један зет остварио његов давнашњи сан.

Ако је оставио цркву, Виктор Новак се, као добар масон, није одрекао Провидности. Одавао јој је признање да је човека направила савршеним, особито кад је реч о женском делу човечанства. Ипак је налазио да људско тело има један тежак недостатак: гуша је у човеку и сувише кратка. Једе и пије, особито добро вино, и сувише кратко путује, уживање траје само једно магновење. Кад већ није као у жирафе, човеков врат је могао бити бар као у лабуда или у гусана. Неопростив је грех Немаца што су разорили једно тако лепо расположење. Затворили су га међу првим масонима, доста дуго су га држали на Бањици, пустили су га па опет затворили, и то баш у доба кад се највише стрељало сто Срба за једног Немца. Да није био масон, Новак би се сетио да је Хрват и користио благонаклоност хитлероваца. Уплашио се озбиљно за свој живот кад су стрељали Милорада Ђорђевића,[7] масонског брата. Али Новак није водио у Совјетски Савез никакву делегацију,[8] нити је имао велику вилу на Дедињу на коју су Немци могли бити похлепни. Кад је из логора изишао жив и здрав, узео је тај дан за своје крсно име, прешао у православље и почео да кува панаију, за здравље Недића и Јонића, великих светосаваца у чију надлежност је прешао и остао до краја рата. Ако Немци победе, биће добар Србин. Али ако буду поражени, мора се обезбедити код будућих победника. Потпредседник Републиканске странке налазио се код Драже, заједно с Драгишом Васићем, Младеном Жујовићем и другим „западњачким демократама". Али, као што Југославију нису остварили његови драги Илири, неосрпски „опанчари", тако Београд нису ослободили дражиновци нити су Југославију окупирали Англосаксонци. Кад се чуло да Милетином улицом (касније кнеза Павла, данас 29. новембра) јуре совјетски тенкови, бацајући сигналне ракете, Новак је истрчао на улицу и викао: „Радујте се, госпођице! Долазе Руси!" И одјурио је да их види. И Руси су бољи од Немаца, кад већ није било среће да дођу западњаци. Бољшевици не воле масоне, али још мање трпе монархију. Зато је хитно потребно ући у Републиканску странку. Јаша Продановић, увек захвалан гост, не само што је примио тако угледног члана, него га је одмах увео у Главни, можда и у Извршни одбор. „Република" је доста рано почела да доноси делове његове велике књиге о злочинима Католичке цркве у току окупације, а најзад је из тихог кабинета и бучне штампарије изронила књига *Magnum crimen,*[10] одиста капитално дело о још капиталнијој казни за Србе у НДХ. Виктору Новаку се може оспорити много шта, али не његово југословенство и његов антиклерикализам. Уметничка природа се угледала на многе ствараоце, из прошлости и садашњости, који су се мењали политички

да би остали верни свом уметничком или научничком идеалу. Оженио се Српкињом, своје девојке васпитавао је у чисто југословенском духу, постао православац. Остао је веран и своме чешком пореклу утолико што је једну кћер упутио на школовање у Чехословачку. Кад је одлучио да више не буде наизглед суптилан, да пусти браду и да се угоји, вероватно је почео и да филозофира: понекад можда и зажали за собом, заплаче над својим срушеним идеалима. Испадне да се жртвовао, да је безмало мученик. Закопао се у своју собу за рад, не излази у друштво, не појављује се на концертима, у позориште иде само да слуша своју млађу кћер. Деци је покушао да пренесе своју амбицију, али је питање колико је задовољан њиховим дометима. И сувише је интелигентан да не би сагледао кривудаву стазу којом се кретао кроз живот. Ако сада осећа у грлу неку горчину, неће му више бити криво што човек има тако кратко ждрело. Још вероватније, он завиди онима који нису правили компромисе са свешћу и могли су да заспе у срећи и не пробуде се за ружне призоре данашњег живота.

Виктор Новак (1889–1977) – историчар, универзитетски професор, академик. Рођен у Доњој Стубици, у Хрватској. Завршио Филозофски факултет у Загребу, 1913. и докторирао 1915. У Риму специјализирао помоћне историјске науке, посебно латинску палеографију. Радио као професор гимназије, библиотекар Свеучилишне библиотеке, од 1920. доцент а потом професор на Филозофском факултету у Загребу. Од 1924. био редовни професор на Филозофском факултету у Београду, до пензионисања 1959. Предавао је општу историју средњег века, хрватску историју и помоћне историјске науке. Део окупације провео у логору на Бањици. Био је убеђени Југословен. После Другог светског рата био у Главном одбору Републиканске странке. За дописног члана САНУ изабран је 1948, а за редовног 1961. Био је директор Историјског института САНУ и члан ЈАЗУ. Био је оснивач загребачког хора „Лисински“, председник Првог београдског певачког друштва (касније „Корнелије Станковић“) и један од оснивача Професорске колоније. Написао преко 500 радова од којих су важнији: *Латинска палеографија*, 1952; *Магнум кримен. Пола вијека клерикализма у Хрватској,* 1948, 1986; *Ватикан и Југославија 1,* 1953*; Фрањо Рачки* 1925; *Ј. Ј. Штросмајер*, 1940. итд.

ИВАН ЂАЈА

Хармонична синтеза разних особина, националних, професионалних и духовних. Југословен кога је родила Францускиња, Далматинац који је цео свој век провео далеко од мора, научник који је марљиво неговао своје књижевне и уметничке склоности, Србин до те мере да су се на његовом погребу сви изненадили кад су видели католичког свештеника, Београђанин коме су биле туђе све наше вулгарности, иако је уживао у вицевима и сам их вешто правио, духовит човек који се излагао опасностима које би мање интелигентни лако избегли, професор који се ђацима обраћао као живим бићима, а не као поређаним лонцима, љубитељ Југославије који није могао пропустити годину или две да не оде у иностранство и, најзад, академик кога су радије слушали и боље разумевали у Паризу него у палати коју сложно грле Вук Караџић, кнез Михаило и Ђура Јакшић. По свим својим особинама, морао је бити масон, али му карактер није допуштао ни методе „гур-гур“ ни политику „свој своме“.

Од оца Дубровчанина, морепловца,[1] који је на крају својих пустоловина постао капетан прве путничке лађе са српском заставом, наследио је укус за путовање, за пловеће градове и разнолике облике, са изненађењима у води, над водом и на копну. Прве године је провео у зборници океана и континената што се зове Авр; основну школу и гимназију учио је с „београдским мангупима“ које је обожавао; студије су га одвеле у Латинску четврт Париза, којој је остао веран до краја живота. Ту је једном заувек заволео женско друштво. Прва жена, Францускиња, рано је умрла; друга је била „сеоска учитељица“ из банатског Баваништа; трећа, његова ученица с биологије, Београђанка.[2] Не знам где се загрејао за музику, али је флауту волео као најбољег друга, све док му се није згадио Синиша Станковић,[3] такође флаутиста из њиховог Collegium musicum-a. Пред крај му је и орган слуха тако ослабио да се морао служити апаратом. Смео и непресушно духовит, тај апарат би скидао кад год би хтео да се „искључи“ из неке академске или некролошке, паролашке или комеморативне гњаваже. Говорио је и писао француски као прави Парижанин, али је пажљиво неговао наш језик, проналазио „покрића“ за најтеже појмове и најнаучније изразе, уживао у лепој реченици,

живом обрту и ефектној слици. Његова предавања су привлачила публику скоро као Вулићева, мада су била без вулгарних досетки и голицавих успомена. Ђаја је волео све, а изнад свега живот у свим његовим манифестацијама.

О људима није мислио богзна како лепо, али се трудио да са свима буде пристојан. Умео је да седи кад се пљеска неком великашу, из монархије или из републике, али није никад бучно демонстрирао. Већ његов вечити осмех није био погодан за политичку борбу. Са студентима се лепо слагао и кад није одобравао кад ломе микроскопе и бацају клупе кроз прозоре. Кад их је Влада Ћоровић довео до беса, дошао је за ректора Иван Ђаја да смири духове.[4] Да он није у свему попуштао Црногорцима-комунистима[5] видело се по овоме: довео је за управника Студентског дома др Драгољуба Сретеновића,[6] али и његову слабост није одобравао. Тада је Слободан Јовановић нашао решење: предложио је за ректора Драгослава Јовановића[7] који је имао мање нерва него Ђаја, једно анђеоско стрпљење и добру вољу која је разоружавала и најсиловитије букаче. Ђаја је био савитљив као фини челик, али не мек као памук. У сећању студената, Ђаја је остао као интелигентан посредник између „власти и народа", док је Драгослав упамћен као „студентски ректор". Ђаја се вешто провукао кроз мреже окупационих гестаповаца и специјалне полиције, док је Драгослав био истакнут на антикомунистичкој изложби као један од тројице криваца за „комунизирање универзитета". За казну због свог „реакционарног" става после рата, Ђаја је изгубио приступ у „Политику",[8] у којој је сарађивао од њеног оснивања. Као награду, Драгослав је, у знак „посмртне почасти", добио улицу усред Београда, и то управо ону која је одвајкад била дворска.

Ма како изгледао згодан и округао, Ђаја није могао да припитоми и придобије за себе ниједан режим, било да је био лажно демократски, десни или лево диктаторски. За време окупације није много узнемираван, али није ни држао предавања на универзитету. На свој шаљиви начин, жалио се суседима и пријатељима, поименце (како би рекао Милан Ћурчин) Дани, да се од њега тражи да предаје „светосавску биологију" под Недићем и Јонићем, „енгелсовску биологију" под комунистима, а он, нажалост, познаје само једну – научну биологију. „Ако се она не прима, молим, али ја не могу друкчије!" У лабораторији су га углавном остављали на миру, био професор или не. Отишао је у пензију, али није могао да не ради, поготову што је поред себе имао, сада већ као супругу, лепшу, кћер великог преводиоца Јелисавете Марковић, сестру др Божидара Марковића Млађег. Страсно је испитивао утицај смрзавања живих организама на продужење живота и користио се лабораторијама и старим сарадницима. Тако је могао да буде занимљив пред париском Медицинском академијом и пред другим европским форумима. У иностранству је

био више цењен него код нас, јер тамо никоме није сметао и нико се није бојао његовог подругљивог и заједљивог језика. На француском је штампао повеће дело *Инвентивност живих бића* и друга саопштења пред Биолошким друштвом и Медицинском академијом. Код нас није могао скоро ништа да објави. Једном приликом га је Пера Стамболић представио маршалу Титу као „најбољег ректора", али то није допрло до разних уредништва. Неки сарадници „Политике" опоменули су послератног директора Миту Миљковића[9] да је Ђаја одувек био „пријатељ куће" и он је дао налог да се штампају његови прилози у „*Политици за децу*".[10] То су били последњи Ђајини радови који су угледали света.

Рођен 1884. године, имао је седамдесет четири године кад је умро, јануара 1958. Вест о тој смрти којој се нико није надао, а најмање сам Ђаја, изазвала је опште запрепашћење. Тај човек није ни поболео нити се савио, био је увек добро расположен и пун живота. Занимао се за догађаје, пратио је шта ко ради у науци и уметности, знао шта се објављује у иностранству, свакога лета ишао у неку страну земљу, најчешће у Француску. Кад то није могао, уживао је да ради у Балнеолошком институту у Ровињу. Дописивао се с многим научницима из целог света. Својим успесима у иностранству тешио се због тешкоћа на које је наилазио код нас. Једне године је посетио свог школског друга из Руана, некадашњег Херцога, за кога је сазнао да се сада зове Андре Мороа.[11] Велики писац и славни академик није прешао границу француске учтивости, јер је Ђаја вероватно нешто знао из живота младог Јеврејчета што није било за причање. Још веће ударе доживео је од својих ученика, који су му у своје време „јели из руке", а доцније се погордили и светили се старијима и способнијима за своју осредњост. Колико је био задовољан Бором Д. Милојевићем,[12] који је израна био левичар, толико се гневио на Синишу Станковића, који је постао комунист после рата, а уживао је све повластице под монархијом. Још више му је било криво што каријеристи средње генерације повлашћују своје синове и уче их да потискују своје професоре и да се гурају напред не бирајући средства.

Али све то није успевало да помути његову ведрину. Као што је током окупације хладнокрвно ишао на пијацу с торбицом у руци; као што је искључио свој инструмент за слушање кад је у Академији наука неко величао умрлог Ксенофона Шаховића[13] као велику националну вредност; као што је спокојно седео кад су други академици стојећи поздрављали име, избор или проглашење неког великаша који нема везе с науком; као што је одбио да гласа за неке комунисте који су заслужнији за Партију него за Универзитет, Академију или науку – тако је мирно сачекао смрт која се неопазице приближила кад јој се најмање надао. Били су дошли француски биолози, одржан је врло успешан симпозијум, после је био врло пријатан банкет, Ђаја је држао духовну здравицу.

Лепо се и пробудио ујутру, али је осећао неку малу тегобу и замолио је своју супругу за чашу воде. Кад се она вратила с тим освежењем, он је већ био мртав. Тог истог јутра, мене су одвели на рендгенски преглед жучне кесе др Ђорђу Жујовићу.[14] Улазећи у кола, чули смо од његове избезумљене служавке да је „господин умро". Одмах по повратку, онако штуцајући у дугој серији од по десет дана и десет ноћи, попео сам се с Даном на горњи спрат Ђајине куће, која гледа у наше прозоре, и тамо смо видели Ивану Ђају, научника и популаризатора науке, сјајног предавача и веселог суседа, како лежи на свом кревету, леп као увек, с брадицом која је била само проседа, с финим цртама Латина са словенском крви, не као мртав човек, већ као неко ко је себи допустио да у вечерњем оделу, само у чарапама, прилегне мало да одмори мозак и сети се неке нове анегдоте која би забављала госте или пријатеље. Вечито млад, с тајном коју ником није одао, наш велики сусед отворио је низ гробова којим ће те 1958. бити посејана наша улица, улица Љубе Стојановића. За њим је брзо пошао његов колега са универзитета и из академије Жика Ђорђевић,[15] а није дуго чекао ни проф. Милутин Миланковић који је о Ђаји тако лепо писао у *Успоменама*.[16] Још две смрти мање познатих особа: то није мало за тихи кутак у коме тражимо мир од 1926. да га до данас не нађемо.

Иван Ђаја (1884–1957) – биолог, физиолог, универзитетски професор. Рођен у Француској, у Авру. Мајка Францускиња. У Београду завршио основну школу и гимназију, у Руану лицеј 1902–1903, а на Сорбони природне науке, где је и докторирао 1909. Изабран за доцента на Филозофском факултету у Београду 1910. и организовао први Физиолошки институт у Србији, на чијем челу је био четрдесет година. Први светски рат провео у конфинацији у Бечу. Од 1919. ванредни, а од 1921. редовни професор Филозофског факултета. Био ректор Београдског универзитета 1934/35. Пензионисан 1942, реактивиран 1945. и пензионисан 1955. Изабран 1921. за дописног, а 1931. за редовног члана Српске краљевске академије. Био је дописни члан Француске академије наука и почасни доктор Париског универзитета 1954. Један од оснивача Народног универзитета у Београду. Бавио се експерименталном физиологијом, ензимологијом, биоенергетиком, терморегулацијом, као и биолошком филозофијом, књижевношћу, уметношћу, музиком и популаризацијом науке. Добитник је бројних награда и ордена, међу којима и Легије части.

Међу јавним радницима који су на разне начине ушли у мој живот током универзитетских година поменућу неколико имена која ће по другим основама бити забележена. Пошто је било ишчезло скоро цело моје старо друштво, особито међу социјалистима, старијим и млађим, морао сам се освртати за новим политичким и културним везама. Од старих дневних листова излазила је готово само „Политика". И напредњачка „Правда" се упињала да постане велики национални орган, макар као вечерње новине, али је у томе слабо успевала. Режимско „Време" је улагало много труда и новца да се наметне публици, али она никад није научила да га чита, као ни „Борбу" која га је наследила после Другог рата. Миша Милошевић је већ радио у „Новом листу" Војвођанина Мирка Цветкова и ту су се афирмисали један велики карикатурист Пјер Крижанић и један велики новинар, Гавра Великић, кога широки читалачки кругови никад нису упознали. „Новости" Јоце Јовановића постале су популарне тек 1924. и 1925. кад их је у своје руке узео Миша, али је најпре морао изучити занат код Цветкова и код Великића, а од Пјера видети како се западњачки дух може прилагодити београдском жаргону. Мене новинарство као такво никад није привлачило. Доста рано сам сазнао да писање у новинама, као и преводилачки посао, даје човеку илузију да нешто ствара, да га квари тиме што му се име брзо штампа, да му гура руку на велику и непромишљену производњу, речју да убија укус за истрајан, дуг и продубљен рад. Утолико више су ме привлачили часописи, мада уредницима и ту прете скоро исте опасности као и у новинама. Ако ми је била жеља да као писац продрем у „Политику" и у „Српски књижевни гласник", мамила ме је помисао да имам свој повремени лист или бар часопис на чије уређивање ћу моћи да утичем. Миша се већ био упознао с Радојем Марковићем који је финансирао „Раскрсницу" и са њеним стварним уредником. Мислио је да ћемо с мало својих средстава моћи доћи до утицаја у једном напредном књижевном часопису и дати му извесну политичку боју, у договору с Глигорићем, који је и сам желео тако нешто.

ВЕЛИБОР ГЛИГОРИЋ

Ако не човек, то име ми је већ било познато још у Француској. У јануарском броју „Гласника југословенске омладине“ 1919.[1] налазе се три песме, послате из Екса код Марсеља, Душана З. Милачића,[2] под заједничким насловом циклуса *Нерешени проблеми*, затим две песме, послате из Бордоа, неког М. Лазића[3] који се више није јављао као песник, једна песма у прози *Предиīра буре* Аугустина Ујевића (А.У.),[4] писана 1914. и не знам зашто и како доспела у наш студентски часопис, песма *Паланчанка* Миодрага М. Ристића[5] (с којим смо били у Клермону и који је држао посмртно слово нашем другу Илији Петровићу, умрлом од туберкулозе), најзад један сонет послат с француске ривијере (St. Jean-sur mer) с потписом Велибора Глигорића. Кад је то писао, 1918. године, млади ђак још није имао двадесет година. То се види из бучних стихова који носе наслов *Моје срце*. Њихов песник је касније постао познат књижевни критичар, професор универзитета и академик. Њиме ће се занимати историја књижевности. Зато је занимљиво како је почео, ако је то његов почетак, и ако није довољно већ то да је, за разлику од других наших критичара и управника позоришта, и сам писао песме.*

У то време, кафана „Москва“ било је састајалиште књижевника и уметника. Ту ме је Миша[6] упознао с Велибором, ту сам поново видео

* Ево тог сонета у целини, пошто није био прештампаван:

„Вришти и цичи, хучи и урличи!
Валима бесно ковитлај и йени,
Сто мука данас кључају у мени
И срце жално јада се и кричи.
Песама, хуке, клицања и сласти
И снаīе, дај ми неукротне, луде,
О море, сит сам смирености худе,
Ја хоћу, вришти: Страсти! Страсти! Страсти!
Весеља, дај ми, клицања и страсти
Пределе īде су отроване страсти
Младошћу лудом. Тамо! Тамо! Пођи!
Но залуд биће на йут ми се сйрема,
За жално срце ниīде среће нема,
За жално срце све ће жално йроћи.“

Тина Ујевића, али нисам успео да се одомаћим. У кафане сам залазио само по нужди и то ми је сметало да уђем у наш друштвени и културни живот. Глигорић је за мене такође знао из нашег „Гласника“ и нисмо имали муке да се сложимо у погледу нове физиономије „Раскрснице“.[7] За политичку страну оставио нам је одрешене руке. Због „реформи“ које смо увели био је незадовољан Радоје Марковић, који је „свој“ часопис замислио као претежно уметнички, чак са скупим сликарским прилозима. Престао је да даје новац, или је смањио свој удео, док смо нас тројица исцедили све своје мале резерве. Искористили смо да на чело једног броја ставимо леп исечак из чланка Светозара Марковића, да почнемо једну анкету о демократији и социјализму на коју су се одазвали Драгиша Лапчевић и још неки јавни радници, један Мишин чланак о Паскалу[9] који је, на наше наваљивање, некако успео за заврши после безбројних прерађивања и преписивања, и један мој чланак о рационалном социјализму. Тин је поводом овог чланка изрекао једну досетку. Почело је као игра словима, скоро једним словом, али је можда имала у позадини крупнију замисао: „Ко ово пише о националном социјализму?“ Миша му је скренуо пажњу на прво слово, које је „р“, а не „н“. Тин се није дао збунити: „Где је рационални, ту је и национални. Социјализам не трпи никакве атрибуте, јер га сви ослабљују.“

Велибор је симпатисао наше левичарске смернице. Отрпео је чак да и његов бели часопис, са само једном дискретном црвеном цртом близу дна, изгуби своју невиност тиме што је на корицама, дотад празним, дошао преглед садржине из разних слова, скоро као француска „Europe nouvelle“ или Ћурчинова „Нова Европа“,[10] што је било неподношљиво за естетско око Радоја Марковића. Још више се бунио кад се на зидовима по Београду појавио плакат у две боје („црвено и црно“) који рекламира „Раскрсницу“ и опширно тумачи ту реч у свима њеним значењима: раскрсница је ова земља и њен главни град, раскрсница је ово време после рата, раскрсница је ово поколење итд. Да би саблазан била још већа, на претпоследњој страници једних корица прештампан је тај плакат у целини. У договору с нама двојицом, Велибор је посетио Бору Станковића, који није волео да говори пред више особа, и упознао нас с разлозима које Бора наводи за то што више не пише или бар не објављује: „Таман посла, па се подгуркују и намигују: Бора пада, није више што је био, вене му снага. Нећете, мајци!“ Цвијић није оклевао да нас прими сву тројицу, али није обећао никакву сарадњу. На томе се и завршио покушај да „Раскрсница“ постане „живља“, како смо ми замишљали, да изгуби своју „књижевну чистоту и уметничку лепоту“, како је волео њен власник. Миша и ја смо учествовали у три или четири броја, а после лист није дуго ни живео. Радоје се ангажовао у „Времену“,[11] Глигорић је, као правник (што мало ко зна), полако

правио каријеру у Министарству трговине и индустрије. После тога се Миша с њим виђао више него ја. Али смо се увек радо сретали и љубазно поздрављали.

Шира публика је сазнала за Велибора Глигорића тек кад је, са Радованом Зоговићем, почео да издаје „Уметност и критику", часопис крајње левице.[12] Као у доба „Раскрснице", он је повремено објављивао понеку брошуру с једном већом и неколико краћих монографија о нашим новијим писцима или о позоришним комадима. Није марио за браћу Поповић ни остале професоре књижевности и „званичне критичаре". Скерлића је приказивао као застарелог и превазиђеног, а најмање му је опраштао напад на Диса. Ни Дучића[13] ни Ракића[14] није признавао, а Вељко Петровић[15] је био његова омиљена мета. Велики приповедачки и романсијерски дар признавао је само Бори Станковићу! Од младих је штампао Гвида Тартаљу,[16] Верку Шкурлу-Илић и, тада непознатог, Цесарића[17] и Анту Боглића. Кад су надреалисти постали комунисти и кад су за свога вођу признали Крлежу,[18] дошло је до сукоба и с једним делом крајњих левичара. Велибор није био познат као партијски човек и њега је Крлежа углавном остављао на миру. Утолико теже ударце је примао Радован Зоговић. У „Печату"[19] и другде, Крлежа га је прогласио за једног од криваца за слабост наше „социјалне" књижевности и уметности, заједно с другом двојицом „ована" – Милованом Ђиласом[20] и Јованом Поповићем.[21] Призор је био врло мучан: усред Александрове диктатуре, комунисти су се узајамно прогонили и гадно оптуживали. Уз Крлежу су у Београду, поред надреалиста, били Милан Богдановић и Веса Маслеша.[22] Није лако било Велибору: био је разапет између свога схватања књижевности и партијске „генералне линије" на том пољу.

Новим нараштајима звучаће невероватно, али за време свих ових борби око комунистичке ортодоксности Велибор је мирно седео у министарству, као добар чиновник који редовно напредује. Пред рат је постао начелник. А тада је управо био најплоднији. Кад је, по захтеву Пере Живковића из „Политике" морао да иде Милан Гавриловић, а поготову после смрти др Слободана Рибникара,[23] Влада Рибникар,[24] познат са својих левичарских симпатија већ из 1927, кад је заједно с Драгишом Васићем и Сретеном Стојановићем[25] ишао у Совјетски Савез да слави десетогодишњицу Револуције, постао је свемоћан у славној кући поред Друге гимназије. Искористио је то да у велики и утицајни лист уведе своје пријатеље надреалисте, Милана Богдановића и Велибора Глигорића. Напад на Абисинију[26] и Грађански рат у Шпанији[27] дигли су тираж „Политике" по други пут, слично као 1925, кад су, у јеку привредне кризе, привредници из пречанских крајева, особито Јевреји, почели да читају ћирилицу и да се на београдском извору обавештавају о стању на тржиштима. Велибор је једно време водио врло занимљиву

друштвену хронику, док је Милан писао мање читљиве књижевне и позоришне критике. Као Миша Милошевић у „Новостима“, Глигорић је у „Политици“ научио да пише течно, скоро лако, без ранијих грчева и без закучастих реченица. Није имао кад да прецртава и да преписује, јер је рукопис ваљало дати у року, за дневни лист који не уме да чека. Његове хронике биле су обојене социјално, износиле су ружне стране наших нарави, али нису дражиле конзервативне буржује нити су особито одушевљавале левичаре. То је било пристојно и, само наизглед деструктивно писање.

То је била нова црта Глигорићевог стварања. Од првобитног ругања прешао је на стварну критику, од заједања појединаца на анализу друштвених прилика. Поред естете с јаком нотом персифлаже, јављао се моралиста и чак реформатор. Рат је затекао високог државног функционера, коме се ништа није свидело у грађанском поретку коме је служио, на послу позитивног публицисте. Он никоме отворено није сметао у министарству нити је кога изазивао хроникама у новинама. Да је ипак имао противника, и то жестоких, видело се кад је почела окупација. Мора да је некоме запело за око његово добро плаћено место, јер је доста рано затворен на Бањици и остао је дуже него они који су, својим ауторитетом и друштвеним положајем, имали да импресионирају Немце и да уплаше обичне грађане. Кад су узети као таоци... треба се припазити! Нисам читао његов опис бањичког логора, јер ми није дошао до руку, али нико не каже да је казао много, нити да је видео више него други. Његово страдање је добро хонорисао нови режим: поред Милана Богдановића, Велибор је један од књижевника који су највише добили, како у функцијама тако у почастима. Надмашио их је само Иво Андрић, али он је од овог режима добио само оно што би му дао сваки други, као што је сам за комунисте учинио исто оно што је радио у прошлости или што би дао ма коме режиму. То се не би могло рећи за управнике два највећа београдска позоришта, док се мора рећи за нашу највећу књижевницу, оно што је Француска академија урезала испод Молијерове бисте. Његовој слави није недостајала Академија, он је недостајао Академији. Ни Милан ни Велибор не би били оно што су постали без „револуције“ за коју су тако мало урадили: и Андрић и Исидора оставили би дубок траг под свима приликама.

Велибор Глигорић (1899–1977) – књижевник, члан САНУ, дописни члан свих југословенских академија наука. За време рата био у интернацији у Немачкој. После ослобођења директор драме и управник Народног позоришта у Београду, управник Југословенског позоришта у Београду, професор Београдског универзитета, председник САНУ 1965–1971, уредник часописа „Раскрсница“ и часописа „Уметност и критика“.

ИСИДОРА СЕКУЛИЋ

Нека ми се допусти да овде испишем најпре оно што сам ставио на хартију 16. септембра 1948, три године пре њеног *Њеīоша*, десет година пре њене смрти, кад нисам могао знати шта објављује у новинама, зато што сам се налазио у затворској самици, без штампе. Ти редови су казали оно што сам осећао према тој жени од тренутка кад сам је упознао у Женском клубу, крајем 1923. или почетком 1924. године, после неколико њених четвртака пре подне, кад нема никог, и два састанка у кући заједничког пријатеља Душана Симоновића, близу њене виле на Дедињу. То су, разуме се, утисци од читања њених есеја и приповедака, онога што је било објављено до половине 1948.

Највећа жена на Словенском југу.

Говорећи о њеној првој књизи, *Сапутници* (1913), Скерлић је написао да се „на овоме свету плаћа све, па и супериорност духа". То ми је било јасно већ према „Главобољи", „Кругу" и другим цртама из те необичне књижице. То је бивало све јасније што је човек више читао и боље упознавао ту одиста скупо плаћену супериорност. Док је служила као наставница, њу су плаћале, изгледа, и њене ученице, које није оклевала да назива „шкорпијама". Касније, током дужег дела живота, цело бреме је носила сама. На себи је искаљивала све бесове који су је спопадали гледајући људске нискости. Никад није била врло друштвена, а с годинама се потпуно осамила. И на њене четвртке мало је ко долазио, још мање је она кога звала.

После 1918. пријатељевала је с Милошем Црњанским,[1] затим је у њен круг примљен Милан Кашанин.[2] Као махараџа из Бромфилдовог романа, она се освежавала у друштву младих талената. Најверније јој је остао Аца Видаковић. За време друге окупације, неко време је вијала Иву Андрића. У најтеже време, њен анђео чувар, хранитељ у српском смислу, био је Светислав Божовић, сваком познати Ћаба, стварни библиотекар Правног факултета. Он је доносио вести и разонодио је својим причама, које су увек биле чедније од извештаја којима је Илија Пржић[3] засмејавао Слободана Јовановића. Она је, боље но ико, схватила колико је духовно богат и како је добра душа тај неуморни и непроменљиви

човек. Он јој је доводио и нове људе, наше и странце: њих да обогати, њој да мало олакша. Чинио је то тако дискретно, ненаметљиво и скромно, да јој никад није био на сметњи. С каквом је пажњом само, усред окупације, издао и скоро распродао три књиге њених *Аналитичких тренутака и тема*: склањао је све од ока цензуре, није означио ни датум ни штампарију, поклањао је, а ипак је добијао доста за хонорар писцу. Тако је Исидора могла да издржи окупацију а да се није ни понизила нити шта продала из куће.

Из Другог рата изишла је мирнија и крепкија него из претходног, иако је било прошло четврт века. Људи су је сада више разумевали и више ценили, а њен дух се био скоро смирио. Године 1940. била је кадра да напише, или бар да објави, *Хронику паланачког гробља,* тужну, али у суштини спокојну повест о великим а недовршеним животима који су се једно време укрштали с њеним. Особито снажно је оно сведочанство о чудесној Ноли. Те четири приповетке су крупан корак од болних *Сапутника,* који су Скерлића тако озлоједили усред балканских ратова. Оне су зрелије и од књиге *Писма из Норвешке.* Боље су уметничке целине од *Ђакона Богородичне цркве*. То је њен највећи успон ка филозофској ведрини. До потпуне ведрине сумњам да ће икад доћи, јер је у њеној природи да из дубине стално крећу нова узнемирења или да се буде стара чим се површина колико-толико стиша.

Има, уосталом, у њој један мотор који стално брекће и дрхти, који изазива таласе и онда кад је време најмирније. То је *Владика Раде*.[4] Подвукао сам без разлога, јер то још није, можда неће ни бити, наслов највећег, свакако животног дела Исидоре Секулић. Тај њеном духу не да станка ни починка. Ни о чему више не мисли, ни на шта се чешће не враћа него на цетињског усамљеника. А ни о чему мање и нерадије не говори. Објавила је неколико „бележака“ из те грађе, али их свакако има на хрпе. Прочитала је и прочитава, на лицу места је видела, са сваке стране осветлила и загледала, са савременицима и свима сличнима или супротнима, упоредила Његоша, њеног Његоша. Али се никако не усуђује да направи коначни план и да компонује своју симфонију. Бојим се да то неће ни учинити. Била би то велика жалост. Ко ће Његоша дати боље и ко искреније од ње? Она је Рада заволела како само млада и умна жена може да воли лепа и генијална човека. Питам се, да није и сувише нервна, иако, изгледа, више није ни нервозна ни неурастенична да би могла наћи онај мир који је нужан за тако велику целину. Био бих пресрећан да ме оповргне.

Сељачки покрет такође дугује Исидори за њена незаборавна, дубока и откривалачка „Размишљања у снегу“. Њима је још 1920. објавила своју љубав за село. А у сваком њеном напису, бар на једном месту, навре

топли дах љубави за земљу, за сељака, за прво чедо природе. Сама је сва градска, западњачка, светска. Али је остала велики родољуб. Не заборавља своју јужну Бачку, салаше и пустаре. Остаје Српкиња из Војводине, али уме да каже „моја Србијица". Опија се језиком Босанаца, али боље него ма ко уме да употреби страну или старинску реч. Изнад свега, дане дањује и ноћи ноћује са највећим духом кога је дао Словенски југ, са својим парњаком, с Радом Његошем.

Био сам поново у „скупној соби" – то значи с још три затвореника – кад су стигли, половином 1949. *Записи о мојој земљи.* Ту се тек видело колико је привржена Војводини, Србији и сељацима. Ту смо сазнали да муку мучи са својим очима, али и да се освежава разговорима с младим левичарима који су за време окупације читали Горког и чекали Русе. Као су у исто време стигле и Андрићеве нове приповетке, још једном смо могли поредити. Мање храбар од Исидоре, Андрић је другима стављао у уста своје речи, особито у оној страшној „Мржњи", Јеврејиново писмо о томе шта Босанци четири вере осећају једни за друге. „Књижевне новине"[5] су већ доносиле понеки Исидорин чланак који се није свиђао осуђеницима, навиклим на њене српске изливе у „Српском гласу". Мени је остало жао што није хтела да се види са мном кад је сазнала да сам у немилости. Др Мољевић[6] је узвикнуо да она „није достојна да пише о Његошу" кад смо из кријумчарене „Републике" сазнали да је *Српска књижевна задруга* објавила њену књигу о стогодишњици Његошеве смрти. Он је, кад је прочитао дело, лојално одао признање тој „женској глави која је, као Војвођанка, препи... све који су за један век писали о Његошу" – од Решетара[7] до Радована Зоговића[8] и Вида Латковића,[9] преко Павла Поповића, Бране Петронијевића, Николаја и других мудраца. У другим собама, књига је примљена много хладније. Неки су нашли да је Исидора доживела Његоша као мушкарца. Ја сам то признавао, али сам тврдио да је била више сестра него љубавница. Једном поматором студенту славистике сам, на питање у коју врсту књижевних дела спада „ово", одговорио да је то песма у прози.

И кад се стишало задовољство што је књига ипак била готова и што сам је већ раније предосетио да ће испасти као што је испала, одушевљавао сам се замахом који је носио Исидору док ју је писала. Упоређивао сам тај стил с војском која би корачала само парадним маршем, с балетом који би био сав изведен на врховима прстију, с певањем које не би престајало да буде колоратура. Све то може бити врло заморно, али изазива дивљење.

По повратку из Митровице сазнао сам да је било оправдано моје страховање да то капитално дело уопште не буде написано. Брана Миљковић ми је причао колико је морао да прогони Исидору да коначно

редигује своју књигу, да би је СКЗ могла издати поводом стогодишњице Његошеве. Колико четвртака је морао да опседа њену кућу! Увек је имала нешто да провери, исправи или допуни. Још веће тешкоће су настала кад је требало да се штампару преда други део, који је требало да говори углавном о *Горском вијенцу*. Исидора је била дубоко незадовољна пријемом на који је, код критике и код публике, наишла прва књига. Сам Миљковић[10] дао је у „Републици" подужу белешку, врло похвалну, али ипак само белешку. Ђуза Радовић[11] је, после једног охрабрујућег разговора са Слободаном А. Јовановићем, у „Борби" објавио опширан, темељно замишљен и добро обрађен приказ. У очима осуђеника који су могли да га виде, тај приказ је имао само један недостатак: то што га је донео комунистички званични орган. Други листови и часописи нису се одазвали. Али због Радовићевог чланка био је бесан, сем мојих митровачких суседа, неко меродавнији: шеф Агитпропа централног комитета КПЈ, Милован Ђилас. Протестовао је код уредништва, а сам је написао књигу против Исидорине слике о великом песнику. То је била *Легенда о Његошу*, врло луксузно издана, са словима у две боје, на најбољој хартији, нарочито изабраним словима. Та књига је, сазнао сам, убила вољу Исидори да заврши другу књигу. Говорило се чак да је рукопис, готов, бацила у ватру. То не изгледа вероватно познаваоцима, али је извесно да књига у целини није ни написана. Остаје да се види да ли су уништени припремни радови. То није искључено, јер је велика књижевница пред смрт запалила сву кореспонденцију и хартије, како би њени биографи судили само по ономе што је сама објавила.

Њено последње боловање и њену смрт пратио сам на слободи. До ње нисам покушавао да дођем, јер се чуло да је сасвим ограничила број оних који су били пожељни. Сем неизбежног Ћабе, најчешћи посетиоци били су, како је објављено, Ели Финци[12] и Миодраг Павловић.[13] Њих је изгледа одредила за извршење свог тестамента. Наредила је да је у болницу не преносе док је при свести, да је сахране у небојеном дрвеном сандуку, без венаца и без говора. Своме пароху је наложила да ако ико буде нешто говорио на њеном гробу, његове речи буду последње. Тражила је да почива на Топчидерском гробљу. Организовала је, дакле, своју смрт са истом систематичношћу с којом је водила свој живот. Своје бројне књиге поклонила је Универзитетској библиотеци, која баш сада установљава „Собу Исидоре Секулић". Добра замисао. И ја сам јој лично одао последњу пошту на малом брду, где је сахрањена и велика глумица Жанка Стокић. Дирљив је и пун ироније споменик на Жанкином гробу, јер га је подигла „њена верна служавка". Пошто је била осуђена на губитак „националне части", зато што је играла под окупацијом, њени другови, који су већином такође забављали ојађени Београд, али су се касније прилагодили, нису имали храбрости да се

придруже скромној и јуначнијој служавци. Ко ће узети иницијативу да се Исидори подигне достојан споменик? Одмах после ослобођења, узели су је српски књижевници за свог првог председника, али она се брзо измакла испод камџије Радована Зоговића и Милована Ђиласа,[14] повукла се на свој „Авентин“ и скоро више није силазила. Кад је навршила осамдесет година, љутито је одбијала све честитке: „Што ми нису доносили цвеће кад сам имала двадесет пет година?“

Овим поступком је обележила свој контрадикторни дух. Увек се љутила, увек јој није било право. Није марила за Скерлића, није признавала ниједног живог писца, бар нашег. У разговору је увек заступала мишљење супротно од оног које је неко други изнео. Довољно је било, међутим, да неко од присутних почне износити њено тек изражено гледиште, па да се она окрене против њега. Њена доброта и „доброхотност“ није ни издалека била равна њеној интелигенцији. Ако није била рђава и зла, није обиловала ни љубављу за људе. Ако се трудила за човека, то је било за Човека као апстракцију, а не и за живе и присутне људе. Ипак, њено срце није било ни празно ни хладно. Волела је неколико ствари и остала им верна и кад су биле најтеже осуђене: била је велика Српкиња, велика православка. Њена највећа књига не носи ниједан траг режима под којим је писана и објављена. За њу је Његош Србин, Црногорци су Срби, Бог заслужује да се пише великим словом, православље је најбоље, ако не и једино исправна вероисповест. Али је њена снага била толика да се наметнула комунистима таква каква је. Ко би други написао онакво дело о нашем највећем уму? Ко је имао њену ерудицију, њено памћење, њену вредноћу, њену оданост вечним вредностима српства и југословенства? Замерано јој је што је написала неколико пригодних чланчића у славу Народне армије, неког зајма или неке омладинске акције, али то су ситни уступци према великом отпору који је показала.

Један такав отпор сам ја изазвао кад сам јој се обратио да говори на академији коју смо хтели да приредимо у знак сећања на Милана Прибићевића. Одговор је за њу била прилика да каже своју реч о мојим *Учитељима енергије*, о мени самом и о покојном Милану. Сачувано је њено писмо од 9. фебруара 1941. којим се захваљује за књигу и извињава се што није раније одговорила: нема ни телефон ни телефонску књигу. То писмо садржи неколико судова и о њој самој које вреди забележити.*

* „Књига је добра и снажна; и тенденциозна с тенденцијом у Вас, човека који правилније и мушкије *једно ради* но сви они о којима сте писали. Често, кад ми пред очима стоје моји савременици борци, питам се: кад и где ће најзад борбена затегнутост Вашег рада моћи пре и у метод, у мирно дејствовање зарађених закључака.“ Јавља да у „наредни четвртак пред вече има посла у радију, око комеморације Момчила Настасијевића.“[15] И ви долазите с комеморацијом! (М. Прибићевића). Што рекао Лаза Костић,[16] налазим духовито и тачно за наш род и његову срећу: „Парастос опет! Вера љубав, смрт.“

Оно потврђује да није престајала да ме прати и мотри од оног дана кад смо се упознали у Женском клубу, убрзо после нашег повратка из Француске. Кад је рекла тада да имам „уметничке руке“, мислила је да су грубе и чворновате као код уметника који савладавају камен, дрво или другу какву отпорну материју. За то јој хвала, јер сам се увек поносио својим занатлијским пореклом и желео да се умни рад споји с телесним. Хоћу ли то моћи да кажем за човека који је цео век провео у радничком покрету, а није доказао да се ма у ком виду изједначавао с физичким трудбеницима?

Исидора Секулић (1887–1958) – једна од најзначајнијих српских књижевница. Рођена је у Мошорину, у Бачкој. Школовала се у Сомбору и Пешти. Радила као наставница математике, најпре у Панчеву. Године 1909. прелази у Србију и добија службу у Шапцу, а затим у Београду. Прву књижевну критику објавила је 1910. године, а до избијања Првог светског рада издала је две књиге лирско-медитативне прозе: *Сапутници* (1913) и *Писма из Норвешке* (1914). По мишљењу Скерлића и Матоша, Исидора Секулић се читалачкој публици већ својим првим књигама представила као оформљен писац. У међуратном раздобљу, Секулићева је највише радила на приповеци и есеју, обрађујући углавном теме из грађанског живота. *Хроника паланачког гробља* (I – 1940, II – 1958) сматра се њеним најбољим делом.

„Свратите једног четвртка пре подне, или раније по подне (пре женског жура), па ћемо мало помоћи једно другом, подржати малко терете пријатељски и заједнички... А о Милану Прибићевићу, ја мислим, нећу, не бих умела говорити с одушевљењем, сем као о борцу – војнику. Књижевник он није био. Сељака је волео, како су епохе наилазиле, из других побуда. А ја сам тврда, аскетски тип: један поглед на свет и ствари! И куд бих ја, једна жена, међу официре и политичаре! Свако ће у том случају боље послужити од мене.“

ЖИВКО ТОПАЛОВИЋ

Интелигенција и енергија без одговарајућег карактера. Случај је код нас чест, али овде је необично изразит. Живко није само природно бистар, јер се и систематски богатио и „меблирао“. Стекао је големо правничко и економско знање. С великом рутином излаже, усмено и писмено, оно што зна. Мало ко међу нама говори тако лако, течно и повезано. Пише мање добро, зато што робује шаблонима и клишеима из старе марксистичке литературе. Тај недостатак се мање осећао кад је беседио, особито пред већом публиком, зато што су глатко текле целе реченице. На хартији су оне мртве, бледе и неуверљиве. Његов чланак у „Радничким новинама“ био је старовремски и стереотипан. Чланак у „Политици“ звучао је лажно, јер је свако, видећи потпис, дизао обрву и набирао другу страну чела. Једни су сумњали у његову искреност, други су се подсмевали. На, газда Живко! То је кочило свакога да се сложи с његовим аргументима. Ни десници ни левици није уливао поверење. Нису марили за њега ни пролетери које је требало да штити, ни капиталисти којима се препоручивао да их поучава. Стари социјалиста, после шеф Секретаријата радничких комора, добро је познавао и теоријску и практичну економију. Као акционар Народне банке, није стекао поверење богаташа, а изазивао је неповерење радника. Увек је био интересантан само за београдску полицију, и она није оклевала да се њиме користи као мамцем за своје комунистичко ловиште.

Тако је изгледало да ће се окончати један блиставо започет животни пут. Пред крај прве Југославије, свима се чинило да је Живкова политичка каријера завршена – неславно. Свима, али не и њему. Он се није подавао ни сумњи ни потиштености. Сећао се да су неки велики социјалисти били у исто време богати људи: Енгелс[1] и Паул Сингер,[2] Красин[3] и Блум.[4] Умиривало га је и то што је лично живео једноставно. Не зна се ни за какав раскош његове породице, још мање за какве оргије или блудничење. Никад није беспосличио, нити се одмарао. У вештим рукама, мислио је, капитал може бити одличан слуга. Знао је да се политика не води без новца. Радничке коморе су биле изврстан систем крвних судова, али је крв морала да им се убризгава споља. Није извесно да је Живко често дрешио кесу за „Радничке новине“, али он их је издавао

истрајно. Није познато ни како се финансирао огроман напор да се, под најтежим условима, 1935. постави земаљска листа за изборе. Коморе су залегле свом снагом, али је ипак било потребно много средстава. Тај некад тако омиљени лист и постављање социјалистичке листе, били су већ два оправдања за његово богатство, било да је оно употребљено или не. Његова практична интелигенција му је тако и саветовала: ради све, служи се свим начинима, али употребљавај и сапун.

Наши ужички социјалисти обично нису имали много успеха кад су боравили у иностранству. После Радована Драговића,[5] у Аустрији и Немачкој боравио је неко време Туцовић. Више је окусио од запада Драгиша Ђурић.[6] Али се у Берлину најдуже задржао Топаловић. Импресионирале су га моћне синдикалне касе, партијске штампарије, задружна предузећа под контролом социјалдемократије. Ту је порасло његово урођено и од марксизма примљено идолопоклонство капиталу. И поштенији од њега нису могли да му се отму. Али никога толико није запањила материјална снага радничког покрета у Немачкој. Та средина није имала ничега што би оплеменило његову горштачку сировост. Француску није упознао кад је био млад. Жореса је видео само у једном трену, али је о томе виђењу написао врло запажен извештај за „Радничке новине". Сећам се, Кајзер[7] је забранио Жоресу да говори француски на великом митингу у Берлину. Принуђен да говори немачки, или да чита, велики трибун је изгледао као орао који лети с једним сломљеним крилом. То нам је, с много узбуђења, тада саопштио Живко Топаловић. Од крупних социјалистичких имена, он је могао упознати само Кауцког;[8] Либкнехт[9] и Бебел[10] су већ били умрли. Балкански рат га је вратио у Србију. Ту ће се открити његова права личност.

Као официр, чуло се, умео је да шамара своје војнике. Као заробљеник у Аустрији, показао се рђав друг и себичан сапатник. Ухватио је везу са аустријским социјалистима, па су га мазиле „братске" партијске благајне. Добијене пакете није делио са онима који су били неповлашћени, већ је – говорило се – трговао дуваном, чоколадом и другом храном. Вратио се из заробљеништва са знатном имовином. Земља је, кад се вратио, била у врењу које је личило на револуционарно. Покушао је да плива низ струју. У војничком шињелу, на Славији, држао је малтене бољшевичке говоре. То није трајало дуго, јер се буржоазија окупила око свога Живка Топаловића, око Милорада Драшковића,[11] интелигентног и енергичног Рудничанина, пословног човека више него политичара. Брзо је у Живку преовладала шајдемановска душа,[12] која је жалила што не може да буде носкеовска.[13]

Ко год је читао његове чланке у „Политици" после 6. јануара и слушао његове говоре на скупштинама акционара Народне банке, очекивао је да ће га Александар убацити у једну од својих влада. Живко би

можда пристао да буде министар пре 1929. али је био довољно интелигентан да се не хвата у диктаторско коло. Никад није губио наду да ће створити један социјалистички покрет код нас. У тој нади га је снажно подржавала његова Милица, можда још славохлепнија од њега. Заваравало га је и понеко писмо из Друге интернационале,[14] која није била избирљива кад је требало узимати представнике из фашизираних земаља. Стално је, сем тога, деловала и она вечита омама што се зове британски лабуризам.

Кад је Хитлер, упркос свима попуштањима Запада, ипак упалио свет, Живко је дуго остао неопредељен. Чекао је да види ко ће победити. Кад му се крајем 1943. учинило да ће Немачка изгубити рат, он се почео обзирати за згодним узлетиштем. Пошто се од Руса и од комуниста није имао надати ничем добром, отишао је Дражи Михаиловићу. Ужичанин, социјалиста с везама у Другој интернационали, добар економист и искусан политичар, Живко је на Дражу начинио врло добар утисак, далеко бољи него сви „цивили“ који су га окружавали. Поверио му је да изради политичку платформу за равногорски конгрес у рудничком селу Ба. Живко је то начинио по својој памети, али је био довољно вешт да привидно у томе послу удружи и друге политичаре, пре свега Драгишу Васића и Стевана Мољевића. Наметнуо им је своју компромисну замисао: да комунисти могу постојати у новој Југославији, али као једна од странака, нипошто као једина. Пре његовог доласка, четници су партизане сматрали за „непријатеља бр. 1“ и тежили њиховом истребљењу. Живко је био разумнији, па је себи спремао терен и за рад у земљи за случај да Руси устоличе комунисте. Ипак је искористио прву прилику да одлети у иностранство, откуд би преговарао са онима који завладају. Свуда водио Милицу, жену исто тако динамичну као што је и сам био, амбициозну и енергичну. Њу нису добро примили ни њени Босанци. Мољевићу се замерила што је подвлачила да је учила „чисту филозофију“ и што је често понављала „ми, политички људи“. Сељацима се допало како Живко говори, али није нашао пут до њиховог срца: то је био речник за градске људе, првенствено за индустријске раднике.

Живко је све наткрилио на Светосавском конгресу 1944.[15] али сам није био задовољан Дражиним сарадницима. С њим би се још могло радити, мислио је, али људи из његовог „цивилног штаба“ су немогући. Разликовали су се у идејама, а слагали се само у истоветним претензијама. Видео је да „од тог посла нема ништа“, убедио Дражу да на Западу треба протумачити и бранити Равногорски покрет[16] и његов програм и пребацио се у Италију. Ту је развио активност која је задивила и западне савезнике и пребегле четнике и љотићевце.[17] Учинило им се само да је дурашнији кад прибира новац за борбу против комуниста него што га троши. Веровали су да много задржава за себе. Ако је то и чинио,

имао је у виду свој прави рад који је имао да почне тек у Француској. Енглези га нису примили, налазећи да је квота југословенске емиграције испуњена. Лабуристи су се боље одазвали и помогли га да у Другој, а особито у Комитету поробљених народа, заузме потпредседничко место у дватри маха. У Паризу је издавао лист „Синдикалист“[18] и постао је стварни вођа политичке емиграције. Много је путовао, још више писао. Нарочито су пали у очи његови чланци у бечком социјалистичком листу, где се вратио на своју стару мисао о комунистичкој странци као „једној од странака“ у слободној Југославији. Добру вољу према овдашњим комунистима показао је и кад је Миличиној сестри, која је изишла из земље, допустио да се врати, а једно време је помишљао да и Милицу пошаље у домовину. Осуђен је у Дражином процесу 1946. на двадесет година затвора, али то га нимало није збунило. Он зна да у политици има падова и скокова, подједнако изненадних. Из односа с комунистима научио је да су они реалисти, да ће сарађивати и с црним ђаволом кад то захтева ситуација. Из разговора са западним демократама закључио је да они траже „алтернативу за Титов режим – ни повратак на старо, ни нову диктатуру, већ један умерени социјализам – дакле, управо оно што њега карактерише.

Сем комуниста, Топаловић има још два противника: своје одмакле године и социјалисте у Југославији. Одавно је прешао седамдесет, а наши комунисти не показују нимало воље да га позову на сарадњу као „једну од странака“. Најјачи социјалиста у земљи, Богдан Крекић, не признаје га за вођу, води своју акцију, излази на суд, бива осуђен и на робији чека свој час. Живко је у иностранству морао да прави рекламу Крекићу и Аци Павловићу, Драгославу Страњаковићу и Милану Жујовићу, мада зна да га они одбацују. У своме безграничном оптимизму, он верује да ће све надживети и да ће сви увидети да без њега не могу. Тај оптимизам је главни извор његове снаге. Против њега говори и то што га је полиција у старој Југославији сматрала за свога човека, што га буржоазија није узимала као противника капитализма, и што радницима никад није уливао поверење. У политици је морал важнији него интелигенција и воља, а Живков морал није уплашио противнике нити одушевио присталице. Ах, што Недељко Дивац нема његову енергију: упркос својим годинама, он би могао бити средиште за окупљање свих демократских социјалиста. Тај уздах изазивају и други добри људи, код којих се лепа памет и диван карактер не удружују с јаком вољом.

Живко Топаловић (Ужице, 21. март 1886 – Беч, 11. фебруар 1972) – матурирао у Ужичкој гимназији, 1904. а затим одлази у Београд где завршава Правни факултет. Од 1910. до 1912. стручно се усавршавао у Берлину и Паризу. Као

резервни официр учествује у оба балканска рата, затим наставља усавршавање. По избијању Првог светског рата, учествује у борбама на Церу и Колубари. Један је од бораца који је сахранио погинулог Димитрија Туцовића на Врапчем брду, новембра 1914. Тешко је рањен 1915. код Београда и заробљен од Макензенове војске. Активно се укључује у стварање југословенске државе. Учесник је Крфских саветовања, агитовао је за југословенство међу католицима у Далмацији, Боки и Хрватској. Учесник на оснивању Комунистичке партије Југославије 1919. у београдском хотелу Славија као председник Социјалистичке странке. Из чланства КПЈ иступио је оног тренутка када се приклонила Коминтерни. За време окупације, живео је у Београду а на позив Д. Михаиловића у априлу 1943. пристиже на Равну гору. На Светосавском конгресу 25–28. јануара 1944. један од креатора Башке резолуције, изабран за председника новообразоване Југословенске демократске заједнице (ЈДЗ) и члан Централног националног комитета (касније примљен и у Извршни одбор). После потпуног уништења четничке организације у Југославији, ухапшен је са својом супругом у Италији. Није предат југословенским властима, већ је протеран у Француску. На судском процесу Дражи Михаиловићу јула 1946. осуђен је у одсуству на двадесет година затвора. У Паризу 1948. оснива Међународни социјалистички биро, а учесник је и на оснивачком састанку Међународног федералистичког покрета у Стразбуру (1948. у Паризу је уређивао часопис „Le Syndicalisme Exile“ и „La Future“). Објавио је две расправе на француском и седам књига на српском језику. Почетком седамдесетих одлази у Беч, где пред смрт издаје своју последњу књигу *Како су комунисти дошрабили власш у Јушославији.*

ГАВРА ВЕЛИКИЋ

Ако има великих новинара у нашој више брбљивој него разборитој средини, то је био овај интелигентни, живахни и честити Сремац. Ни носилац „фирме“, чак ни „члан фирме“, он је био мајстор који је тихо радио и друге спремао да постану славна имена журнализма. Довољно је поменути да је открио Пјера[1] и Мишу Милошевића,[2] да је другима показао како се може радити анонимно у једном занату где је највећа награда управо у брзом излажењу на глас путем потписивања свега што се напише. Њега није засенио назив „познати новинар“. Важније му је било то да оспособи друге него да се сам истакне. Његова страст је била друкчија: да буде обавештен и да нађе начин да значајна информација дође на право место, где може бити искоришћена за општу ствар. Волео је да зна и да остане иза кулиса; уживао је да слуша како му новинарски асови саопштавају нешто о чему је он већ одавно све знао, већ и свој суд стекао и изрекао где треба. По његовом схватању, прави новинар није и не може бити „човек једне владе, чак ни једне партије: он има да служи земљи, под сваким политичким поднебљем“. Претпостављао је да у свакој владавинској комбинацији постоји бар један моћан човек који је поштен и родољуб. Трудио се да га пронађе и да у његове уши удене оно што је сматрао корисним. Лично се није везивао ни за такве министре, јер му је изнад свега било стало да буде независан.

Увек на време обавештен, могао је да говори са осмехом о најозбиљнијим пословима. И сувише је знао да би ишта држао за дефинитивно и вечито. Пошто није био неутралан, чисти „професионалац“, морао се клонити унутрашње политике. Интересовао се за све што се збива и говори, али се чувао интрига и подметања, рекламе једног, напада на другог политичара. Такви поступци би га брзо обележили као „нечијег“ и онемогућили би му да траје и да буде користан. Кад од „Новог листа“[3] није успео да створи конкурента старој и добро постављеној „Политици“, па ни „Правди“,[4] прешао је у администрацију у агенцији „Авала“. Отуд је имао потпун преглед целог нашег јавног живота. Даљи корак је био да оде у иностранство, као аташе за штампу. Ту се нашао у својој правој улози: да се упути у све односе у једној страној земљи и да нашу владу верно и интелигентно обавести о правом стању. Никад нису

објављени, али су били много проучавани, његови извештаји најпре из Софије, затим из Париза. Ако су сачувани, ти извештаји би били драгоцени за дипломатску историју, можда и за историју уопште. Тако закључујем на основу разговора које смо водили кад се вратио из Бугарске и кад смо се нашли у Паризу, 1937. и 1938.

За нас земљораднике било је врло важно то да знамо шта се тачно дешава у суседном Земљоделском народном савезу, шта је остало од Стамболијсковог дела, какви су изгледи да се тај моћни покрет обнови, ко су људи који га воде. Француска интересује сваког нашег човека, особито оне Србе који јој тако много дугују као моје друштво. После четрнаест година учинило ми се да се Француска „обезљудила", да нарочито левица нема општепризнатог водећег човека, да немају праве шефове ни радикали, ни социјалисти, ни комунисти. Потврдио је мој утисак, али ми је указао на то да се десница обнавља, да јачају католици и да се све више пење Пол Рено.[5] Ако хоћу да видим „човека који долази", рекао ми је, треба да одем до Реноа. То сам учинио по повратку из Шпаније и изненадио се ширини његовог интересовања, картама Европе и света на његовим зидовима, предавањима које је држао на разним континентима, па и у Немачкој. Последње путовање добило је значај у мојим очима тек током Другог рата. Рено је можда покушавао да одврати Немце од напада на Француску, али је после слома одбио да пође Петеновим путем. Кад сам га упознао са Стојадиновићевом спољном политиком, рекао је да „тај човек издаје своју земљу". Великићев „човек који долази" одиста је дошао и до данас остао на политичкој позорници. Кад је Де Гол[6] дошао у Парламент 1. јуна 1953, пролазећи поред министарске клупе, поклонио се само пред Полом Реноом.

Најтежу личну драму доживео је Гавра Великић у Совјетском Савезу. Кад су обновљени наши односи, Милан Гавриловић је повео Косту Крајшумовића[7] да би изишао у сусрет његовој жељи и да би имао с ким да ћаска у московској самоћи, али прави аташе за штампу био је Великић. Кад се после неколико месеци вратио да нађе своје драге кафане, Коста је ћутао као заливен, јер је хтео поново да иде Милану. Кад је Гавра дошао у Београд, почетком 1941, неуморно је причао и није нашао ништа што би хвалио, сем руског балета и авијатичара, особито падобранце. Позвао је Дану и мене, Лепу и Мишу[8] и четири сата нам је износио све совјетске и бољшевичке „неподопштине". Разарао је све наше илузије, много енергичније него што су то раније чинили Руди Бићанић[9] и Фрањо Гажи,[10] који су се били вратили раније. Горе од тога, Великић је већ био написао књигу врло неповољну за СССР и имао је намеру да је штампа већ у фебруару. Нисмо слутили да ће ускоро доћи 27. март и 6. април, али смо га и Мића и ја преклињали да то не чини: Русија је ипак, и таква каква је, једино што имамо. Да ли сумњамо у верност његовог

извештаја? Не, али сматрамо да је он непотпун. Све што он износи може бити истина, али то није све. Он је мало излазио из Москве, тамо се кретао скоро искључиво међу странцима, и то међу западњацима. Криви су Совјети што му нису дали могућности да види шта је све створено, каква је разлика између стања под царем и садашњег, али разлика је сигурно велика. Гавра нас је послушао и своју књигу, тако неповољну за Совјетски Савез, није објавио.

Није тражио ничије мишљење кад се током окупације придружио Дражи Михаиловићу. То му не бисмо одобрили ни Миша ни ја, свако из посебних разлога. Не знам у ком тренутку се обрео у Дражином штабу. С њим је прешао у Босну кад су наишли Руси. Тамо је погинуо. Стеван Мољевић ми је о њему говорио најпохвалније, као човеку и новинару, али није умео рећи како је страдао. У то друштво га је, рекао бих, одвела мржња према бољшевизму, од којег никакво добро није очекивао за наш народ. Он није био с нама у земљорадничком покрету, али је волео сељаке и нама је идеолошки и политички био најближи. Највише је изгубило наше новинарство, јер је остало без великог мајстора, учитеља и аниматора. У једном толерантном режиму он би чинио непроцењиве услуге и публици и држави, у једном тоталитарном поретку он се не би снашао као Предраг Милојевић,[11] једини достојан да се с њим пореди. Ко зна да ли би у новом времену нашао ијединог министра спољних послова који би умео да учи из његових извештаја, као што је то чинио Бошко Јевтић. Колико је сам био радознао, толико је био жељан да нађе пажљиве уши, а њих немају они који „све знају“ и којима је „све јасно“. Такви немају разлога да жале за Гавром Великићем, као ни они који налазе да је „све допуштено“.

Гавра Великић (? – ?) – новинар. Родом из Срема. Симпатизер земљорадничког покрета. Радио једно време у „Новом листу“. Радио за Министарство спољних послова као аташе за штампу у Бугарској, Француској и Совјетском Савезу. Биран за члана Управног одбора Београдске секције Југословенског новинарског удружења 1939, 1940. и 1941. Био је последњи директор новинске агенције „Авала“. Током Другог светског рата био са штабом Драже Михајловића и крајем рата погинуо.

ВЕЛИМИР БАЈКИЋ

Појава типично српска, и то београдска. Интелигентан, смео безобзиран, аморалан. Више агилан него вредан. Познавања и знања више хвата него што их усисава. Посао савлађује, али радије туђом него својом снагом. Боље организује него што ради. Зна своју вредност, и пре ће је преценити него потценити. Не признаје ауторитете, нарочито домаће, а странце велича само уколико њихов сјај пада на његову личност и улепшава слику Вође Бајкића. Није сентименталан према пријатељима нити има чврста предубеђења према супарницима. Никакве идеолошке или моралне кочнице не спутавају његову амбицију нити му успоравају успех. Он оличава једну крепку али већ изрођену буржоазију. Он нема прошлости, као што она нема традиције. Једно и друго су и сувише касно дошли на одавно изграђен свет, хоће да стигне своје западне узоре и да превазиђу претходнике за које држи да су били млаки и несавремени зато што су имали нека начела, водили рачуна о своме имену и гласу, имали скрупула, гајили пријатељства, држали до партије и отаџбине. И они су били парвени, али Бајкић је више аривиста. Он гази све, с презиром оставља за собом поштеније, назива их будалама, док учење од себе сматра ограниченим, марљивије неспособним. Само за себе држи да је добар организатор, с којим се може поредити само чешки Бата.

Ове особине је развио још даље његов млађи земљак из Великог Градишта, Воја Ђорђевић,[1] тако далеко да се примакао криминалу. У поређењу с њим, Бајкић се чини као старовремски човек, Србијанац и Београђанин од пре 1912, свршен и на месту већ пре но што је Балкански рат почео да деморалише једне, а да револуционише друге. Њему је остало нешто од чаршијског реда, хтео он то или не. Зато, кад је о њему реч, пре долазе на ум друга два махера. То су његове колеге по економији и професури: Милорад Недељковић[2] и Мирко Косић.[3] Сва тројица изгледају сродни по темпераменту. Сва тројица су колерици, виолентни и неурастеници. Сва тројица су, најзад, у исти мах теоретичари и пословни људи. Још нешто их зближава: целог живота су сматрали да за њима плаче министарска столица, неки привредни ресор, ако им се већ не даје прилика да воде нешто више, па и целу државу.

Као што је испао чистији од Воје Ђорђевића, јер се формирао у мирније време, у догађајима се боље сналазио него Недељковић или Косић. Амбиција га није заслепила кад се требало богатити, није изгубио главу кад је могао живети раскошно, нити је ради власти згазио свој национални образ. Узде свога славољубља држао је чвршће него сирови динарац Недељковић или, у суштини, меки Војвођанин Косић. Они су се обрукали и изгубили се као отворене слуге окупаторове; Бајкић се само снашао, под окупацијом као и увек. Пословао је тако спретно да је и у „револуцији" сачувао и главу и имовину, остао без страха у земљи, чак био жељени помагач нове, комунистичке власти. Недељковић и Косић су само енергични, интелигентни и бескрупулозни. Бајкић је, поред тога, паметан и вешт, предратни Београђанин из источне Србије, бистро и јако, потпуно преврело вино.

Показали су ми га први пут крајем 1915. у кафани „Босна" у Битољу, кад смо распуштали домовину. Био је професор Трговачке академије и сваке вечери присутнима је читао, преводећи с француског, ратне извештаје савезничке и немачке Врховне команде, пошто је Грчка још била неутрална. Био је немачки ђак, али је добро знао и друга два језика. У избеглиштву је, заједно са Ацом Павловићем[4] и другим стручњацима, предавао на нашој трговачкој академији у Ексу, близу Марсеја. Ту се зближио с два човека који ће му касније добро доћи. Ацу је узео за власника његовог „Народног благостања", а њега се сетио Сретен Жујовић,[5] ђак у Ексу, кад је постао министар финансија. Поред формалног и делимичног помоћника, Обрена Благојевића,[6] искусни професор и финансијер је стварно водио велики део тог министарства. Оно је после Другог рата било много важније него после 1918. кад је Бајкић помогао Воји Вељковићу[7] да изврши замену окупационих новчаница, аустроугарских круна. Сада је исти посао, много сложенији, због веће разноврсности ратног новца, свршио за Сретена Жујовића. Питам се да није он тај који је отворио очи своме министру о немогућности да се изврши наш први петогодишњи план. Сам се извукао из „соса" годину дана пре Жујовића. У фебруару 1947. одјездио је, тобоже на кратко време, у Чехословачку и више се није вратио. У то време још није био национализован његов драги Бат`а,[8] коме је служио као саветодавац, кога је рекламирао и бранио заједно са Ацом Павловићем, чије акције је имао, за кога је проналазио пијаце и терене у старој Југославији.

У марту 1948. године, Зорин је већ глајшалтовао Масарикову творевину,[9] и Бајкић је морао да крене даље на Запад. Ни у Немачкој није више било оних за које је радио до рата, па нешто и за време рата. Боље су стајале његове везе у Француској. Мање је пословао са Енглезима, али је сасвим добро био пласиран у Америци. Сећам се његових

прича о Новом свету, у доба кад се чинило да је Америка далеко. Никад нисам знао шта тачно ради са страним капиталистима. Говорио је само о својој активности на београдској берзи. Ту се осећао као код куће. Ту је чинодејствовао као првосвештеник, мада није имао високо звање, као један Милан Стојадиновић. Сваког дана је био међу првима, а одлазио је касно после звона. Занимао се за све врсте послова и понашао се као домаћин у бучном холу нове зграде близу универзитета. Највише је „радио" с ратном штетом, али је важио за великог мајстора са свим другим папирима.

Ван Београда мало ко је знао да је за своју најмилију титулу сматрао то што је професор универзитета. Кратко време је предавао економску политику на Правном факултету. Ђаци су, кад сам ја дошао, помињали Нинчићеве табаке из аграрне политике, али нико није говорио о Бајкићевим. Сигурно се више бавио трговинском. Шира публика је за њега сазнала кад је почео да издаје недељни часопис. У шали су људи говорили о *Бајкићевом благостању*, мада је он, како је говорио, на уму имао енглеску реч *prosperity*. За први број ангажовао је и Слободана Јовановића. Стари шаљивчина није одбио прилог, али је – мислећи да познаје Бајкића – тврдио да лист неће излазити више од шест месеци: уредникови нерви већ ће издржати. Тачно је било да ниједног сарадника није дуго подносио, али је лист одржао пуних десет година. Најбоље паре су доносиле његове, или ко зна чије, анализе биланса. Помоћу тих додатака терорисао је предузећа, домаћа и страна, као што јаки књижевни критичари држе у шкрипцу највеће писце. Његов притисак, помишљам, није био само стручан, економски и моралан. Дозирао је пажљиво своје похвале и покуде и налазио начина да све буде „пристојно хонорисано". Али то није излазило из области „пословних тајни".

Боље ми је био познат његов однос према сарадницима „Народног благостања".[10] Сараднике није само експлоатисао као газда; злостављао их је као тиранин. Извесних обзира имао је само према Веси Маслеши. На њега је могао да врши утицај само Васа Срзентић. Један је озбиљно радио, други натерао Бајкића да од једног свог предавања о дуговима земљорадника направи књигу *Сељачки кредит*, можда једино „дело" нервозног Веље које није ни чланак ни студија. У један мах је и мени понудио да дођем у његову редакцију. Био сам и сувише обавештен о томе како поступа са својим помагачима, како сиса оног несрећног Немца који је радио за тројицу, како понижава најбоље духове који су били принуђени да код њега зарађују свој хлеб, да бих се решио да се зближим с њим. Одбио сам говорећи: „Желим да останемо пријатељи". Није наваљивао, јер је схватио шта хоћу да кажем. Досетио се да знам доста о његовој нарави пустахије и циника.

Све знати, увек имати право, у свему успевати: то је била формула Велимира Бајкића. Занимљива и питорескна фигура у полупатријархалном, полумодернизованом Београду, он је постизао шта је хтео зато што се унапред одрекао три ствари које би га спутале: одређене идеологије, државне службе и политике. Још с нечим је био начисто: да за њега, непоправљивог либерала у економији и у државним пословима, нема „хлеба“ у једном тоталитарном режиму, десном или левом. Зато је искористио прву могућност да се докопа „слободног света“. Умро је педесетих година негде у Америци, домовини индивидуалног размаха и безобзирних метода у зарађивању. Нас двојица нисмо били створени да се сложимо. Путеви су нам се разилазили.

Велимир Бајкић (Велико Градиште, 20. фебруар 1875 – Буенос Ајрес, Аргентина, 17. фебруар 1952) По оцени стручњака један од наших најбољих међуратних економиста. Докторирао је економију у Минхену. Био ђак професора Луја Брентана, тада познатог либералног економисте. Предавао је економску политику на Правном факултету у Београду, био директор банке и Трговачке академије, учествовао као стручњак на конференцији мира у Паризу, а у међуратном периоду био послован човек (доста је трговао јајима на којима је стекао велики капитал) и био истовремено власник и главни коментатор часописа „Народно благостање“. По речима савременика, суверено је владао београдском берзом. Био је саветник и акционар чувене фабрике *Бата* коју је заступао заједно с познатим адвокатом Александром Павловићем. По завршетку Другог светског рата забрањен му је рад у новинарству. Радио је неко време у Министарству финансија код Сретена Жујовића (који му је био ђак у Трговачкој академији у Ексу код Марсеја током Првог светског рата). Ангажован је као економски стручњак и консултант око замене новчаница, будући да је на том послу имао искуства непосредно после Првог светског рата у кабинету Воје Вељковића. Затим је 1947. емигрирао у Чехословачку, да би 1948. прешао на неко време у Немачку и Француску, а одатле у Америку, где је живео до смрти. Дела: *Историја српске трговинске политике* (1902), *Питање о шећеру са гледишта економске науке* (1911) и *Сељачки кредит – факта, мисли, критика* (1928).

Сусрети на путу могу често да буду судбоносни, али их је толико да вечно остају без последица. Не говорим о заједничком путовању у возу или лађи, већ о групама које човек упозна кад се нађе у другој средини: од њих неколико останемо у вези само с једним или двојицом, док остали ишчиле из наше успомене као да их никад није било. Живот нас ипак нанесе понекад на њихов траг и тада се налазимо као стари познаници. Колико људи ме је подсетило да смо се упознали кад сам држао неко предавање на каквом Народном универзитету у унутрашњости, приликом конгреса Савеза трезвене младежи,[1] на некој скупштини Главног савеза српских земљорадничких задруга,[2] у току каквог „студијског путовања", без везе с акцијом. Нека од тих познанстава су се обновила, друга се претворила у пријатељство или сарадњу, док су многа остала само пријатна успомена или почетак обавештења о човеку о коме се доцније чуло више. У Сарајеву сам 1925. срео Јусуфа Тановића, напредног муслимана, адвокатског приправника код др Николе Стојановића.[3] Са шефом сам се касније зближио врло корисно, док приправника више никад нисам видео. Неколико година после тога, у истом Сарајеву, посетио сам Васиља Грђића, тада секретара Просвјете,[4] у накнаду за мога бившег ученика Гојка Грђића[5] кога нисам нашао у њиховом Гацку. Његов стриц Ристо ме је охрабрио да нађем Васиља, о коме сам већ доста знао, кад већ више није приступачан Шћепан, најстарији борац из династије. У Крагујевцу сам обновио познанство с Михаилом Ивешом, симпатичним Истранином, који је у Поатјеу водио републиканце, упознао се са Заријем Вукићевићем и Милорадом Милићем, који су имали тако различите судбине: као Ивеша,[6] Милић је стрељан 21. октобра 1941, а Зарије, ујак нашег туробног Боре Глишића,[7] населио је своју непресушну ведрину у Опатији, ни више ни мање, и то у Говорушићевом друштву и друштву Беле Руже, која је улепшавала толике вечери код Мише и Лепе, у Занатском дому или код Руског цара. На трезвењачким конгресима упознао сам два секретара Трезвене младежи, колико различна по моралу толико слична по дурашности: Милоша Бракуса, који је постао ноторни пијанац, и Миодрага Поповића, који своје дипломатске способности није ставио у службу државе зато што је после једне диктатуре дошла друга,

а Миодраг је у тој атмосфери могао бити само адвокат. Од старијих трезвењака, поред оних о којима посебно говорим, упознао сам др Милана Костића и др Еду Марковића, који сваки за себе означавају јаке и занимљиве личности. Али нема два типа из мога универзитетског периода који више одударају један од другога него ова два суседа по географији, који представљају контраст по свему другом: сељак и владика, мудрац и теолог, патник и уживалац, искрен и притворан. Један је страдао зато што је хтео да бежи из диктатуре, други је умро у емиграцији, чезнући за домовином која му је признавала више него што је заслуживао.

ДРАГОСЛАВ ФИЛИПОВИЋ

Од грозне слике многих наших интелигената одмара мисао на најбоље сељаке. Највише освежава овај Посавац, тачније Посавотамнавац, из Јазовника. Не личи на друге прваке из српског земљорадничког покрета. Он је поправљена комбинација Радомира Тодоровића и Леке Марковића:[1] без Радомирове ведрине с неразоривим оптимизмом и без Лекине трагичности. Драгослав Филиповић је озбиљан и дубок, к томе и тужан. Не очајава и још верује, нити се колеба, али пати због судбине која га је задесила и због призора које мора да гледа. Ако би се смео поредити с неким врло великим, подсећао би на Његошевог владику Данила:[2] одлучан је и храбар, готов на борбу и на жртве, али је свестан малене снаге којом располажу сељаци у данашњем друштву, поготову у једном тоталитарном режиму.

Упознао сам га већ 1924. године, на скупштини Главног савеза српских земљорадничких задруга у Вршцу. Заједно смо се враћали возом и целим путем смо разговарали. Имао је једва нешто преко двадесет година, а мислио је зрело и изражавао се врло речито. Леп подрињски језик, с целим реченицама, одмереним изразима, скоро књижевним, био је права свечаност за младог интелектуалца из источне Србије који је сељаке познавао само с пијаце у Пироту и са сеоске прославе у Дуговима у Гњилану. Још бољи сведоци његове писмености су писма која сам касније добијао. Никад, нажалост, нисам био у његовој кући, да га видим где је најмоћнији, не знам ни шта је све читао, ни ко га је учио, али по свему судећи, он је сељак-интелектуалац, у већој мери од свих које сам упознао. Лека Марковић у разговору покреће питање којима се баве књиге и о којима дискутују школовани људи; Драгослав Филиповић сам умује, себи поставља питања и даје одговоре, као самосталан и мисаон човек. Урођено је бистар и разборит, рано је сазрео, а сама средина у којој је растао врло је развијена, можда најразвијенија у Србији, поред шумадијске Јасенице. По материјалним добрима, Посавотамнава је најкултурнији крај Србије, а и духовно стоји врло високо. Та култура није градска, као у Војводини, већ чисто сељачка. Као Богатић у Мачви, Владимирци су право село, а околна насеља су то у још већој мери. То не смета да се међу тамошњим људима нађу прави државници.

С јесени 1936. пред општинске изборе, од једног Топаловића из тог краја, уочи збора у Владимирцима, где су Московљевића[3] и мене терали жандари, чуо сам неке рефлексије које би збуниле и бољег познаваоца нашег света. У једном синтетичком прегледу, тај стасити и крупни сељак је у том тренутку нашао у свету неколико влада према којима нисмо у опозицији, ми којима ниједна наша влада није ваљала: совјетска, француска с Блумом[4] и републиканска у Шпанији.[5] Кад сам годину и по дана касније прешао Пиринеје, поновио сам његове речи. То је неки новинар превео овако: „Наша влада се не налази у Београду, већ у Барселони.“ Због те изјаве, коју је пренео француски радио, „Самоуправа“[6] ме је назвала „Барселонцем“, а Управа града Београда је наредила комесарима свих улазних станица да ме претресу и одузму ми сваку хартијицу, особито ако су новчанице... У истом разговору, Топаловић, у чијој кући сам ноћио, распитивао се како стоје „наши“ у Мадриду, који је био опкољен, и у Гернници[7] коју су франкисти жестоко бомбардовали.

Цео свој живот, Драгослав је посветио земљорадничком покрету. И у задругарство и у политику ушао је врло млад. Вероватно су га привукли сами сељаци, врло развијени у том крају: сигурно је познавао Милорада Марковића,[8] великопоседника који је био посланик земљораднички у Уставотворној скупштини; слушао је професора Московљевића, растурао његов календар „Село“; читао је лист „Село“,[9] а касније и „Рад“, који смо му редовно слали од првог броја. Дуго нам се није јављао, а никад није слао своје рукописе. Стрпљиво је чекао да се испољимо, да види јесмо ли прави земљорадници или имамо комунистичких „натруха“. Он не би могао да прими другу доктрину сем земљорадничке. Улево је могао да иде врло далеко, али само као земљорадник. Веровао је да земљорадништво може да истегне свој ластиш и да напне свој лук до крајњег социјалистичког идеала. Али комунистичке методе није могао да прими. Хоће сарадњу с градом, али зебе од његове превласти, која је трајала тако дуго да је био убеђен да је град неће лако напустити. Неће да село падне у неки нови облик робовања. Боље је да још трпи, ако је немоћно и неспособно да управља, него да се преда, да капитулира, да се сломи у себи самом.

Драгослав прима социјализам више као ствар него као реч. Она му звучи туђе, градски, несељачки. Не би бежао ни од саме једнакости, ако је социјализам претпоставља, али би у њој пре видео идеал него практичну меру коју би сељацима наметнуо град. Било би најгоре да се град диже и даље, а да се сељаштво изједначи у беди и мраку. Реформе које би значиле социјализам не плаше га својом садржином, већ формама, установама, апаратом – једном речју, бирократијом и диктатуром. Иза објављене једнакости он слути нове привилегије. Такав социјализам био би само нова градска и грађанска превара, нова лудачка кошуља

која ће спутавати сељака и спречавати га да се развије и да се размахне. Од пролетерског социјализма ближе му је задругарство, малограђанско, сељачко и радничко. Зна да је и оно у почетку било градска ствар, али га оно не плаши, можда због праксе коју познаје, а можда и због самог имена које му изгледа присно и пријатељско.

Кад сам га упознао, Драгослав Филиповић није био ни сумњало ни амбициозан млади човек који зна шта хоће и како ће. Свидело ми се још више што није љубоморан на град и на капут, као толико сељаци мање интелигенције а већих прохтева. Он ми је помогао да се отресем старе социјалдемократске предрасуде да су сељаци конзервативни, чак и реакционарни. Није ни богат ни љубитељ имовине, за себе ништа не тражи и не боји се да ишта изгуби, али му је у глави стално „весели сељак": како ће се он провести у свим променама, шта ће од њега бити у новим приликама? Умео је лепо да говори, није се устезао ни пред већом масом, али се јасније и продорније изражавао у приватном разговору. Није волео да разглаба и да дуго излаже своју „мудрост", није уживао да слуша себе. Напротив, увек би на брзину изложио шта мисли, као стидећи се што себе истиче и другоме одузима време. Ко га је слушао, стицао је утисак да исто осећају сви сељаци, али не умеју да кажу. За добронамерна и умна саговорника, сваки минут проведен с Драгославом био је драгоцен, као што је свака његова написана реч била верно обавештење о правом стању међу сељачким духовима. Невоља је увек била у томе што је он и сувише смеран и скроман, што је ретко говорио и мало писао.

Као и за све разумне људе, и за Драгослава Други рат је био двоструко катастрофалан: због пропасти Југославије и због грађанског рата. Држао се по страни од оба главна покрета, од дражиноваца и од комуниста, јер ни једни ни други му нису давали гаранције да ће донети срећу народу. Ушао је у Народни фронт кад је у њему видео Московљевића и мене. Касније нам је обојици то горко замерио. У једном писму после новембарских избора 1945. горко се жалио да смо завели људе, или смо сами били заведени и преварени. У сваком случају, нисмо знали ко су комунисти ни шта доносе Руси. Ако смо знали, зашто смо се хватали за змију? Кад је његов срез показао највећу апстиненцију и највећи број куглица у кутији без листе, комунистичко вођство се узнемирило, и Пера Стамболић је одмах одлетео на лице места. На седници Извршног одбора НОФ за Србију, оптуживао је Драгослава за поражавајући резултат. Ја сам одговорио да је Драгослав имао налог да гласа и да утиче на људе да гласају. „Он јесте гласао, али није његово село, и сва околна села су апстинирала." Кад сам га питао, Драгослав ми је одговорио да он „никога није могао да натера".

Још веће невоље су настале после избора: принудни откуп, насилно стварање сељачких радних задруга, терање омладине на разне акције.

Драгослав је био на двоструким мукама. Све очи су биле упрте у њега. Ја сам већ био затворен, кад су и њега почели отворено да гоне. Најзад је изведен на суд и осуђен. Нешто мање него адвокат Сретен Бајић, који је био и активнији у своме опозиционарству, али ипак доста за сељака домаћина: две или три године. Кад је изишао, увртео је себи у главу да за њега нема живота у овој земљи и пошао је у Аустрију. Једне ноћи се изгубио у шуми, лутао је, око исте тачке се окретао, и тако се поново нашао на југословенској територији. Опет су га затворили и осудили. Као затвореник је неколике године провео на принудном раду у Београду. Видели смо се тек кад сам и ја изишао из затвора. Нисам имао срца да га испитујем о борби и страдању, јер су га притисле друге недаће, теже од личних. Умрла му је жена, пошто је већ неколико година била с пола памети. Син му није много бољег здравља и одаје се пићу, пошто је толико потрошио да га школује и направи човеком. Од свега најтеже: унук, његова велика нада и извор среће за тако ојађена човека, такође показује знаке извесне поремећености. Драгослав иде као луд, јури од села до Шапца и до Београда, обилази лекаре и болнице. Ипак је једном нашао снаге да говори о светској ситуацији и о нашим приликама. Као тешку заблуду ми је замерао што помишљам да ће комунисти икад и игде пристати да с другим деле власт. Подсећао сам га да наши радикали такође нису волели да деле власт, али су морали кад се показало да самосталци имају половину народа. „Делили су зато што су сами имали другу половину."

Драгослав Филиповић је и даље умиљат, учтив и фини, али је изгубио свој осмех који је озаривао његово лице пре но што су навалиле несреће. Сада не очекује ништа добро. Верује у трећи рат и скоро да га жели. У Савез земљорадника[10] је ушао пре нас, али никад није покушао да нас мири с десницом, као Јефто Павић или Живота Ђермановић. Држао се левице откад се она оформила, а потом је ушао у Народну сељачку странку чим је образована (1928). После рата (1945) постао је њен први потпредседник, али није имао прилике да у њеном оквиру покаже свој политички дар. Незабораван је његов говор на конгресу Земљорадничке омладине у Великој Плани, 1928. Жалим што данас немам ону веру у „нашу браћу интелектуалце". Морао је да посумња, јер је видео и сувише много падова и сломова, у земљорадничком покрету и ван њега. Видео је врхове како се љуљају, па се побојао и за саме темеље.

Драгослав Филиповић (? – ?) – истакнути леви земљорадник из Јазовника (Посавотамнава). Био је члан Земљорадничке левице и потпредседник Главног одбора Народне сељачке странке.

НИКОЛАЈ ВЕЛИМИРОВИЋ

Знатан позоришни човек у једном народу који никад није оскудевао у великим глумцима. Иако је од младости у истом, калуђерском руху, не значи да је играо само једну улогу. У иностранству се повремено и пресвлачио, да би могао залазити на места на којима би чудновато деловала његова источњачка тамнопутост. Као човек нормалног састава, великих телесних моћи, које су чак биле појачане оном благо повишеном температуром која одликује грудоболне, он је био приступачан свим гресима. Желео је да изгледа као светац, али не и да то буде. Као духовник, мислио је да може бити истовремено верски проповедник, црквени реформатор и народни вођа. Можда и формални државник, као Ришеље[1] или Мазарен.[2] У најгорем случају би се задовољио Распућиновим[3] утицајем. Примио би се и за патријарха, али би тражио овлашћења која није имао нико после светог Саве.

Почео је као сеоски учитељ, што је задовољавало његову мајку из ваљевског Лелића, мада је била врло умна жена, можда баш зато. Њен Никола је, међутим, увидео да наш народ још раздваја одело од дела, поштује свештеника и онда кад то не заслужује глава испод оне капе коју је тако високо подигао прота Матеја,[4] из суседне Бранковине. Повео се можда за истим Матејом, који је прославио и ваљевску нахију, и племе Ненадовића и цео свој сталеж. Још више га је морао узнемиравати Његош, тај духовни пастир који је још како умео да влада као световни кнез. Не могу да верујем да је у калуђере отишао без неке велике рачунице. Цео његов живот сведочи да то мукотрпно сељаче није било ирационално, да га је увек водио разум прозрачан као бистрица.

Прочитао сам прве *Беседе йод їором* и Скерлићев приказ, кад је обезнањено да ће архимандрит Николај проповедати у Саборној цркви. Био је Видовдан 1913. На високој предикаоници, обавијен опалним и мирисним велом дима од тамјана, без икакве хартије, вран као гавран, с пријатним и вешто управљаним баритоном, држао је и сигурно водио своје слушаоце. Као уметник, не као хришћански фанатик. Речитост је била нешто туђинска, западњачка, свакако не словенска ни православна. И сувише је звукова и боја, премало вере и унутрашње топлине. Али речитост права, велика, раскошна и складна. Таква се код нас није чула,

бар не у Србији, која сјајно прича, али слабо беседи. Није Николај ни декламовао као какав Србин из Прека, Хрват или Далматинац. Он је говорио, мењао висину тона, шарао квалитет садржине. На махове се спуштао до српске присности, приближавао се вулгарности, али је није дотицао. Само за часак, а онда би се опет винуо у висину, до врха косовске трагедије.

Више него духовник, Николај је националиста, и то српски, и политичар, и то српски. Вера и црква му само служе као средства. Да није био свештеник, имао би успеха на изборима. Жене би му делотворно помогле и док нису имале право да гласају. За време Првог рата, успевао је да обрлати Енглескиње и Енглезе. Говорио је по њиховим храмовима, на енглеском, о Душану и Косову, о Карађорђу и Албанији. Изблиза сам га видео тек 1919. кад је из Париза одлазио у Америку. „То је разбијено огледало." Реч није без смисла, а слика је лепа. У Новом свету је такође заносио слушаоце, али више наше исељенике него саме Американце. Трећи пут сам га видео 1925. у Охриду, где је он краљевао. То је био наш први и једини дужи разговор. Владика у епархији сиромашној, али у највећој мери хришћанској, у светилишту коме нема равна на Балкану, можда ни у јужном Средоземљу. Жене су га и овде прихватиле. Преко њих је држао и људе. Од свих Срба који су нешто покушали на југу, он је једини нешто досегао: свима другима је у рукама остала само пена, од 1912. до 1941. То што је он добио није било много ни трајно, али други нису добили ни толико. Све што су зграбили, измицало се као песак или вода.

Требало га је видети у Жичи. Ту је био у свом највећем сјају. Отуд је покушао да води наше лажне духоборце. Србија није ни мрву богомољска, али Николај је ипак створио нешто слично верском покрету у једном времену кад се приближавала катастрофа а људи су губили поверење у политичаре. У Војводини би направио неупоредиво више, али би – да га је то привукло – био искључен због јереси. Мање је вероватно да би с назаренима заглавио неку ћелију у Петроварадинској тврђави. То није одговарало његовој љубави према сластима живота. Ако је тежио да буде патријарх, тежио је исто толико и да изазове српско-православни и светосавски клерикализам, колико и да себе ослободи паланачке усамљености и и сувише тесног надзора. Није успео. Варнава и Гаврило су били мање вешти, али су зато били већи хајдуци од њега. Њих су се, осим тога, политичари мање бојали, а владике су их мање мрзели.

Николајева књига о Свечовеку је боља и дубља од *Беседа*, оригиналнија од *Пастирских писама* и његових житија светаца. Она верније приказује њега самог, под условом да се наслов не схвати као „све човек" – чиме наш свет одаје највећу похвалу – већ као *све-би-рад*. Као сви наши из првог писменог и школованог нараштаја, Николај је *хтео све*,

и све за овог живота, и што пре. Као да ни није очекивао ништа после смрти. Раније сам се питао да није туберкулозан, па му се жури. Данас знам да је и из тог разлога био нестрпљив. Као да није доста што је био свега жељан сељачки син, сеоски учитељ који је једном ужагрио очи на велики свет, у Европи, па је после овде пружао руке и ширио прсте у незаситој похлепи.

Својој заосталој околини светио се презиром, цинизмом и духом, према томе шта је ко заслужио. Инатио се са свештеницима који подсецају браде и косе тиме што је вукао своје власи наниже: „Расти, брадо, расти! Ти си моја дика и понос, јер си одлика мога звања!“ Није ударио на попа Руса који се опија, јер је и сам волео црно жупско вино, у њему тражио умирење, па и надахнуће уочи својих беседа. Сељаке који су дошли да се жале на пароха-пијаницу питао је шта пије, ко му даје и да ли су покушали да му дају млеко. Покваренога и глупог калуђера Јову из манастира у Овчарско-кабларској клисури, који је лагао да му се на сан јавила Богородица и саветовала да тражи други манастир, пресрео је хитро: „Чудна ствар, оче Јово, и мени се јавила Богородица да ништа не верујем оцу Јови кад дође да нешто тражи у њено име.“ На саборима богомољаца, он би стао усред гомиле, наслоњен на своју патарицу, и слушао би снове брадатих сељака. То је револтирало попа Саву Банковића, који ми је ове „николајевке“ причао на робији, и он је молио Николајевог школског друга, митрополита Јосифа, опет великог хајдука и комиту, да не допушта „мангупима да га лажу“. Посматрао је Николаја како намрштен гуњча у јабуку своје патарице, и умирио је свога ученика: „Ништа се не бој, он њих лаже!“ Кад је већ реч о анегдотама, најлепша је она о гашењу светлости за време једног његовог предавања у Америци. Мрак је владао десетак минута, Николај је упорно ћутао, док је публика почела да протестује. Кад је дворана поново била осветљена, проговорила је ваљевска подвала: „Ето, браћо моја, Американци! Вама је тешко било да останете десет минута у мраку, а мој народ цвили у беди и тами већ десет година. Сад схватате зашто вас молим да му похрлите у помоћ.“ Не бих се зачудио да је наш владика организовао гашење, да се наруга америчкој техници и политици. То још више сведочи о његовом духу, како је само вешто искористио један случај преко океана, ређи него с наше стране Гвоздене завесе.

Остаје неразјашњено зашто се један Николај Велимировић, на почетку XX века, определио за калуђерски позив, у једном народу који је поздравио Доситеја на почетку, а Васу Пелагића[5] на крају XIX века. Или нас је и сувише потценио, или је себе и сувише преценио, кад је мислио да нас може вратити у средњи век. Или је нашао да ће на предикаоници избећи каменице које су намењене политичарима који казују попу поп, а бобу боб. У том случају је поступио лукаво и слободно се могао

смејати свима који су се бактали, ничим заклоњени, разним акцијама, културним, социјалним и политичким, путовали о свом руху и круху и окретали нападачу још неошамарен образ. Он је само ударао, а захвална публика је погибала главе уверена да прима благослов.

Београд, 25. децембар 1959.

Николај Велимировић (Лелић, Ваљево, 23. децембра 1880 – Либертивил, САД 18. март 1956). Образовање почео да стиче у манастиру Ћелије, наставио у ваљевској гимназији. По завршетку шестог разреда гимназије, конкурише у Војну академију, а када бива одбијен, уписује богословију. По успешном свршетку богословије краће време је био учитељ у селима Драчићу и Лесковицама. Студирао је као стипендиста на старокатоличком факултету у Берну, где докторира теологију. У Оксфорду је припремао докторат из филозофије, а затим га у Женеви одбранио. Вративши се из Европе, ускоро се замонашио у манастиру Раковица (1909). По завршетку Првог светског рата изабран је за епископа жичког, крајем 1920. године, па премештен у Охридску епископију, а затим опет враћен у Жичу, 1934. године, по жељи Архијерејског сабора и народа. Познат је као утемељивач богомољачког покрета. Био је умешан у познату Конкордатску кризу, а подржао је и пуч од 27. марта 1941. и обарање пакта. Ухапшен од Немаца 1941. године и одмах затворен у манастир Љубостињу, затим пребачен у Војловицу, заједно с патријархом Гаврилом, а 14. септембра 1944. године спроведени су у концентрациони логор Дахау. После три месеца су пуштени, па путују заједно с Недићем и немачким генералом Нојбахером у Словенију (покушај стварања антикомунстичког фронта). После рата, 1946. године одлази у Америку, где је и преминуо. Његови земни остаци су 27. марта 1956. пренети у манастир светог Саве а затим из Либертивила у Лелић, његову задужбину, 12. маја 1991. На заседању Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, маја 2003. године, проглашен је за светитеља.

СОЦИЈАЛНИ РАДНИЦИ, ГРУПЕ СКА, „РАД“

- Међу социјалним радницима

СОЦИЈАЛНИ РАДНИЦИ, ГРУПЕ СКА, „РАД“

Ова три облика јавног реда била су последица три узастопна сазнања приликом проучавања прилика у новој држави, после повратка из Француске. Прво сазнање: социјални рад, укључујући и социјално васпитање о коме сам већ био писао у нашем париском „Гласнику“, изгледао је важнији од чисто политичког.* Колико ме тада нису убедила уверавања Николе Богдановића да треба што пре да се вратим у земљу, толико сам одобравао његово схватање да је социјализам нужан, да има „више но икад, високу мисију“, да он „није догма, а још мање калуп у који треба да се стави цео свет“. Још више ми се свидело његово закључивање да „у једној очајној некултурној средини, у једној неписменој, сиромашној, опустошеној земљи, социјализам има у првом реду и пре свега да буде позитиван и конструктиван“. Од најдуховитије критике „има више вредности“ – то сам подвукао у Николином писму – „сваки постигнути резултат“, а „пробни камен сваке теорије је пракса“. Социјални рад, дакле, и то што је могуће практичнији. Ово сазнање ме је навело да одмах по доласку у Београд потражим социјалне раднике који су већ били на послу.

Једва је прошла година дана, а ја сам увидео да нешто крупно не могу остварити са старим људима и да морам потражити млађе, активније, мање заљубљене у своје старе специјалности. У том погледу, одлучујући је био сусрет са Отокаром Кершованијем. На питање шта би

* У једном писму „мом Николи“ (Богдановићу) из Париза интересовао сам се за делатност новог друштва „Социјално васпитање“, чије оснивање ме је и побудило да напишем поменути чланак, као и о часопису „Дан“ у коме би, поред Илије Петровића, био и Никола. У свом одговору од 17. јуна 1919. он ми је давао за право што сам стекао извесну одвратност према политици, „како је она до сада код нас вођена, не изузимам ни Социјалистичку партију“, додао је. Ипак, политику бира за главно поље рада, јер верује да се „и у политику код нас може унети више морала, широкогрудости, политичке културе“. „Ми не смемо и нећемо бити *политикастери*, ситни, прљави паланачки букачи; ми морамо повести борбу против беспринципијелности, демагогије и корупције у нашем политичком животу. Али све то се једино може постићи политиком, трезвеном, идеализмом прожетом социјалистичком политиком... Културно и економско уздизање може се најефикасније спровести државном интервенцијом.“

данас – то значи у Југославији – радио и могао урадити један Скерлић, да је остао жив, ми смо сложно одговорили да један човек, ма како велики био, више није довољан и да морају да наступе екипе, групе, тимови, или како би се већ могле назвати те скупине, на разним пољима, али пре свега на социјалном и културном. То је био задатак Група за социјалну и културну акцију, које су имале задатак да наследе, допуне и динамизирају социјалне раднике, које смо већ ангажовали, и друге, које је тек требало да пронађемо.

Треће сазнање је нису довољна предавања с дискусијом, ни сами билтени Група СКА, па ни алманах[1] који смо издали 1925. Покушај с „Раскрсницом“[2] такође није донео успеха. Потребан је лист, по могућству недељни, али за почетак макар полумесечни, али у облику новина, да се не би уплашили нешколовани људи. Од свих нас, само је Мијо Мирковић имао извесног искуства са издавањем новина. За недељни лист, рекао је, треба бар сто хиљада динара; за дневни, бар милион. Ми смо имали десетак хиљада од продаје билтена и алманаха, али смо се одлучили за двонедељни лист, мислећи да највише односи администрација, а ми нећемо плаћати ни стан, ни момка, ни експедицију: све ћемо сами радити, а сместићемо се у једној пријатељској кући. Све је испало друкчије: лист је био често забрањиван, сарадника на експедицији бивало је све мање, штампарија је гутала новац упоредо с трговцима хартијом, а упропастили смо и ординацију једног зубног лекара.

Међу социјалним радницима, најпре смо се обратили, Миша Милошевић и ја, Катарини Богдановић, која је у „Српском књижевном гласнику“ топло приказала моје докторске дисертације, по препоруци Слободана Јовановића, јер Никола Богдановић већ тада није био у Београду, Илија Петровић је још био у Америци, а Аца Видаковић у Енглеској. Она нам је дала неколико имена, пре свега др Мише Поповића, Косте Јовановића и Михаила Аврамовића из земљорадничких задруга. Ја сам најпре помислио на Драгишу Лапчевића. Посетио сам га и он је скоро брутално одбио, а упутио ме је на Живка Топаловића, с оном дозом ироније и доброћудности према својим земљацима, коју имају сви Ужичани. Никола ми је, хвалећи Витомира Кораћа, подвлачио да је он „одличан вођа, другог менталитета и манира него наши Ужичани“. Живко ме није привлачио, Кораћ је био узет и везан за столицу, затим ми се није свидело што је већ био министар, а није покренуо онај „велики европски лист“ о коме ми је Богдановић јављао још јуна 1919. Изгледало ми је најлакше да одем старом трезвењаку, кога сам видео на соколско-трезвењачком сабору у Крагујевцу, 1912.

ДР МИША ПОПОВИЋ

Свима је познат као Милош Ђ. Поповић. Хрватски трезвењаци су га звали краће: Ем Ђе. Међу скаутима, које је пренео код нас, звали су га Стари Бор. Београђани су се грохотом смејали кад је, онако висок, мршав и кошчат, корачао на челу једног племена с голим коленима и каубојским шеширом. Кад је умро др Јован Данић,[1] он је постао трезвењачки папа. Рођен је у Чајетини и сматра се Ужичанином, али изгледа да своју баснословну вредноћу дугује бугарској крви, као и свој татарски крој лица уосталом. Био је сав чворноват, физички и духовно, тврђи него што су многи мислили. Свршио је медицину у Бечу, али се општом лекарском праксом никад није бавио, сем у рату, кад је видео читаве болнице и радио све специјалности. Усавршио се у зубарству, да би био што слободнији, да би читаве ноћи имао за социјални рад, да би о празницима могао да путује. Лечио је људима зубе да би имао од чега да живи, али његово главно занимање било је на другој страни. Борба против алкохола је само део његовог „социјалног старања". Иза фронта, у Водену, водио је дечју колонију. У земљи је основао прво одељење за заштиту деце у Министарству социјалне политике, а у новој Југославији је пензионисан као шеф једног непостојећег одсека у републичком министарству, за време Животе Ђермановића.[2] То није прво понижење које је доживео.

Већ пре Другог рата, избачен је из Савеза трезвене младежи који је основао. Морао се вратити гут-темплерској, полумистичној организацији, само да би имао над главом неки друштвени кров, он који је живот провео стварајући друштва. Можда би и гут-темплери истерали свог оснивача да Други рат није обуставио њихове ионако ретке састанке. Како објаснити ове противречности? Ево човека, поштеног и одушевљеног, који је стално давао потицаје да се из великог света преносе нама установе од опште користи. Није угрожавао ни државу ни државни поредак, мада ни једним ни другим није био задовољан. Није се отимао за положаје и почасти, бар не у државној служби, која је једино била добро плаћена. Зашто се свуда онемогућио? Говорило се да је самовољан, диктаторска природа, али то се каже за свакога који се на једном послу „разврти" и размахне. Нисам га видео како ради на његовим главним

покретима, као трезвењак и скаут, али сам гледао како поступа у својој породици, у земљорадничком покрету, у листу на коме смо заједно радили. Одиста је био својеглав, тврдоглав и понекад ћудљив. У неколико махова, мени је требало много такта да га задржим кад је одлазио, много стрпљења да га уверим да греши што хоће да кидише лево или десно. Хтео је да кида са Земљорадничком странком пре но што смо били кадри да сами нешто оформимо. У Земљорадничкој левици му се чинило да нисмо довољно одлучни, према десничарима у једној, а према комунистичким експонентима у другој прилици. У Народној сељачкој странци је замерао што повлађујемо комунистима, који су доносили други облик неслободе. Био је, поред Кирила Савића,[3] најстарији међу нама, али га је увек загревала нека екстремна идеја, час лева, час десна. Обично сам налазио да је његов гнев оправдан, али сам га молио да још трпимо, да сачекамо да ситуација сазри. Скоро увек би се приволео нашим разлозима, јер му је од свега била најтежа мисао да изгуби и наше друштво. Издржао је више него што је веровао да може. Тако смо корачали заједно, и мало ко је знао да је у неколико махова подносио оставку.

Др Миша Поповић је био *тежак човек*, како у француском смислу те речи – због своје нарави, тако и у нашем – због свога морала и радне способности. Друштво га није искористило, јер ни старешине ни потчињени нису имали довољно јаке живце да издрже његове иницијативе и сачекају да се расхладе његове љутње. С њим је била највећа невоља баш у ономе што је чинило драж његове личности: имао је идеја на претек. Нестрпљив је био да их испољи, ако не у стварности, онда на папиру. Људи су се бојали да ће он навалити да се спроведе оно што је предлагао, па су унапред изјављивали да је то немогуће. Кад се данас погледају његови планови, види се да су били врло практични и остварљиви, макар у заметку ако не потпуно. Ако оставимо на страну његову доста детаљно приказану *Задружну државу*,[4] већ у његово време биле су могуће многе задружне форме, које су касније створене, као на пример ђачке задруге. Кад би наишао на отпор, дизао је руке, али му је требало да каже, да напише, да остави трага. Сва мудрост је била саслушати га, макар га и не послушали. И с времена на време му одати признање. Он је живео од идеја и за идеје, а умео је за то да жртвује и своје интересе и своју удобност.

То се најбоље видело при издавању „Рада“. Тај посао га је загрејао далеко више него Друштво социјалних радника,[5] где је био потпредседник, или Групе за социјалну и културну акцију, где се појављивао као предавач кад год не бисмо имали другога за неизбежни петак. Није био предавач, мучио се кад је говорио, а није очаравао слушаоце ни кад чита. Али је уживао да пише. И то је умео много боље него што знају они који су читали само његове трезвењачке брошуре и скаутске уџбенике.

У комплетима „Рада“ наћи ће се много чланака и бележака с потписом ПЕМ (Поповић Милош), а многе ствари нису биле ни потписиване. То је најбоље што је изишло из његовог иначе издашног пера. Толико је био срећан што може да се „испуца“ у разним утопијама („Из земље Су-се-да“, нпр.), у питалицама, загонеткама, сановницима, календарима, распоредима пољских радова, сатиричним, разуме се, у чланцима оригиналним и преведеним, толико је тај лист сматрао за своју душу и одушку, да није жалио што смо му потпуно упропастили зубарску ординацију, у Дворској улици бр. 3, одмах до хотела „Сплендид“. Његове несрећне пацијенте смо са сваким бројем све више потискивали, док их нисмо сасвим истисли. Као да је тиме био мало оштећен, кандидовали смо га и за септембарске изборе 1927. у пиротском округу, и то против председника владе и министра унутрашњих послова, још рођака његове супруге, Веље Вукићевића, на изборима где није било великих изгледа, али борба је била лепа. Задужио се у банци двадесет хиљада, за агитацију и плакате, па је још мени купио сат, из захвалности што сам месец дана, два месеца, кроз целу изборну борбу јурио као суманут, да бисмо се што боље одужили нашем уваженом ветерану. Добили смо за оно време добре гласове, неких две и по хиљаде гласова, углавном у нишавском срезу. И он је, сиромах, доказивао да никад није био либерал (како су тврдили непријатељи), бранио се да није млад (иако је без бркова, које је бријао, као мало ко у то доба), да није и сувише стар (иако му је лице избраздано), да није болестан (иако не пије ни вино ни ракију), да је пријатељ сељака (иако је градско дете и „велики господин“). То је био наш први озбиљан продор у пиротском округу, а он није био „наше дете“. Друго је Вељa Вукићевић, говорили су бирачи, њега Пирођанци бирају двадесет година, нешто је учинио за сиротињу као министар пошта, али тек сад је у могућности да помогне, кад је председник владе: „Пустите нас овог пута.“ Молили су и наши добри људи: „Жене кукају немају перило, а и школу треба да зидамо, за воду оскудевамо, а ми смо земљорадници, те земљорадници, оставите нас за идући пут!“ Доктор Миша је стварно био жртва, или средство за један велики политички експеримент: шта се може учинити живом и одушевљеном агитацијом на једном новом терену. О томе покушају написао сам у „Селу“ чланак „Били смо добар бој“, који је тадашњи уредник, заменик истог доктора Поповића, Недељко Бранковић – Браничевац, донео с врло крупним насловом на првој страни.

Тај рад је донео плода тек 1935. а нашу дивљу агитацију из 1927. најскупље је платио „Рад“; забрањиван је неколико пута узастопце, материјално је уништен. Да би га полиција иоле поштедела, цео један број испунили смо цитатима из Старог и Новог завета. Тај број ће остати као споменик једног доба кад смо се с краљевим љубимцем, ловцијом

и старом шаљивчином, Вељом Вукићевићем, за чије владе ће се десити погибија хрватских првака у Народној скупштини, борили као ала с берићетом. Он је тада победио, али зато су сељаци упамтили наш пролазак кроз села и наградили га седам и по година касније: није било тада ни Александра ни његовог Веље, а његов рођак по жени, здрав и читав, одбио је да се поново кандидује, да бих ја сигурно прошао.* Кад смо дошли у могућност да одозго обезбеђујемо мандат, у доба Народног фронта, ставили смо др Поповића на листу за Веће народа. За новембарске изборе 1945.[6] прошао је без узнемиравања, као у доба диктатуре његов шурак др Чеда, негде на Косову или у Санџаку. Тај мандат је скупо пустио, јер је већ био уситнио кућу у Дворској улици, захваљујући пријатељима и сарадницима, и целом свом друштвеном раду. Морао је да се задовољи кућицом на Смедеревском ђерму, и то само са једним станом. Никад нам то нису замерили ни супрузи Поповић ни њихова деца, јер су се и сами одушевљавали том борбом. Син и кћи су свакако роптали неко време, али су напослетку сасвим пристали уз оца, па и уз материјално штетне, али духовно корисне пријатеље.

У Народној скупштини, др Поповић је схватио озбиљно свој задатак. Јављао се за реч у свима важним дебатама. Остаће у трајној успомени особито његов говор поводом Првог петогодишњег плана,[7] 29. априла 1947. На заједничкој седници оба дома, посланици су стрпљиво издржали мој говор, али су одбили да слушају његов. Сматрали су да четири опозициона посланика не могу досађивати Скупштини с два или три говора. Убрзо после почетка, дигла се велика галама, али се Стари Бор није дао збунити. Упорно је читао. Онда су сви посланици устали на ноге, викали, загушивали његов глас, и најзад изишли у ходнике, у велики хол. Покушао је да остане у дворани новосадски социјалиста Јегдић, али су га апострофирали са улаза: „Фронтовче, Јегдићу, шта чекаш?!“ У министарској клупи, коју је на почетку галаме напустио

* Госпођа Олга је раније била велики монархиста, вероватно због своје браће, др Чеде и Љубе Михаиловића, који су били краљеви пријатељи. Касније је почела да напада и Александра и све око њега. На наше чуђење, говорила је: „Изгубила сам свако поверење у краља откада је узео за председника владе мога брата (од тетке) Вељка. Ви знате и не знате да он ништа не представља, али ја га знам и чудом не могу да се начудим.“ Није мање било њено запрепашћење кад је, у Пироту, испред Националa, видела свог мужа како корача иза једне циганске музике с огромним бубњем. То је био једини начин кога сам се досетио да сељаке изведем из вашаришта. Онда сам научио да никад не треба заказивати збор на вашарски, па ни на пазарни дан: сваки сељак има нешто да сврши, па ће доћи, а збор никако не може да почне, јер таман један дође, одмах оде да обави још нешто, док се свет скупи... Доктор Миша је и то мирно поднео, али ми госпођа Поповић никад није опростила, и тада је вероватно одлучила да јој се муж више никад не кандидује.

маршал Тито, остали су само Ранковић и Ђилас. Тада је неко с врата питао говорника: „Ко те слуша?“ Поповић је одговорио: „Паметни људи.“ Видео је са своје леве стране у првој клупи Радомира Тодоровића,[8] у другој Московљевића и мене. Ја сам добацио: „Министри слушају!“ Тада су и Ранковић и Ђилас изишли. За председничким столом седео је, резигниран, Влада Симић. Галерије су биле препуне, јер се дискутовало о Плану. До краја седнице у дипломатској ложи остао је совјетски амбасадор Лаврентијев.[9] Кад је Поповић завршио своје читање, на своја места су се вратили посланици и неколико министара. Тада је реч узео Милован Ђилас и одржао свој знаменити говор, последњи који сам чуо, у коме се о мени изразио најпогрдније. Петнаест дана касније, ја сам био ухапшен, да бих био изведен на суд и послат на робију.

Кад сам се вратио, после осам и по година, наши пријатељи из 1923, који су то остали и до 1947. и до краја живота, доктор Поповић и госпођа Олга, нису више били међу живима. Велики трезвењак, који никад није окусио алкохол, умро је у великим мукама од рака на јетри, а његова супруга, годину дана после тога, заспала је једне вечери, после пријатне партије карата, заспала и у мирном сну умрла, као најблаженија светица. У њиховој кући сам нашао, као замену, Добрилу и мога друга Стошића, њеног мужа. То је једна од ретких пријатности које су ме пресреле после тако дугог одсуства. Наши другови нису били задовољни држањем др Поповића и Радомира Тодоровића. Они су опстали у Скупштини до краја свог мандата. Нити су, протестујући и солидаришући се, изишли, нити су поднели макар интерпелацију против лажне оптужбе и неправедне осуде. Мени, занимљиво, тако нешто није пало на памет. Ипак признајем да ми је било драго што је макар наш хрватски друг гласао против Закона о шумама који је био тежак за сељаке. Од доктора Поповића нисам ништа више тражио. Толико много смо му дуговали, сви ми млађи, да је од њега доста што је остао са нама кад је било најтеже, 1946. Те године, у пролеће, учинили смо оно што је требало да учини цело српско, па и југословенско друштво: прославили смо његову седамдесетогодишњицу. Искрено и захвално, у партијском седишту Народне сељачке странке, у улици Вука Караџића 4, поздравили смо социјалисту с бечког универзитета, једног од оснивача трезвењачког покрета, иницијатора скаутске организације, једног од првих чланова Савеза земљорадника и неко време његовог потпредседника, оснивача и потпредседника Друштва социјалних радника коме је радо признао за наследника Групе СКА, најмарљивијег сарадника „Рада“, једно време уредника „Села“, човека кога смо и до суда довели, постојаног левичара, непоколебљивог пријатеља деце и вођу омладине која му није увек враћала равном мером, проповедника борбеног пацифизма и праве демократије, демократског социјализма и новог хуманизма.

Никад ничим није нашкодио комунистима. Напротив, увек је био за сарадњу и активну солидарност с њима. За време окупације, склонио се у манастир Боговађу, с једном дечјом колонијом. У лето 1944. пришао је с тог терена партизанима, и Радио Слободна Југославија похвалио се што је др Милош Ђ. Поповић, познати социјални радник, прешао на ослобођену територију и придружио се партизанима. Нису били задовољни њиме чим се, у борби против мене, определио како му је савест налагала, и више му нису давали никакав положај нити знатнију улогу. Умро је с бедном пензијом, непризнат чак ни од наших најближих другова из Београда. Ако ишта жалим, то је што нисам био на слободи да му приредим погреб какав је заслужио, чак и под режимом који за њега није марио, већ му је све замерао, али који ни он није волео. Његов пркосни дух је за данашњи поредак нашао оштријих речи него за све што смо видели у прошлости. Његов гнев ишао је до гађења, за какво нису способни савршено конструктивни људи. Милош Поповић је био у истој мери рушилац и стваралац, за разлику од председника Друштва социјалних радника, који је целог века био само конструктиван.

Милош Миша Ђ. Поповић (1876–1954) – лекар, политичар. Рођен у Чајетини. У Бечу завршио медицину 1901. и специјализовао стоматологију 1904. Учествовао у ратовима 1912–1918. као трупни лекар, хирург и управник болнице. Био начелник Одељења за заштиту деце 1919. и управник Клиничке болнице Медицинског факултета у Београду, 1931–1938. Бавио се социјалним и културним радом, нарочито се борио против алкохолизма, за скаутизам и за заштиту деце. Један је од оснивача Трезвењачког друштва 1901. Уређивао и издавао неколико часописа: „Трезвеност“, „Народни подмладак“, „Извидник“, „Гласник трезвене младежи“, „Лекарски синдикат“, „Рад“ и „Село“. Један од првих чланова и потпредседник Савеза земљорадника, члан и један од руководилаца Земљорадничке левице и Народне сељачке странке. Током окупације био у манастиру Боговађа с дечјом колонијом, а 1944. пришао партизанима. После рата био народни посланик Већа народа Савезне скупштине и шеф одсека у Министарству социјалних послова.

ДР КОСТА ЈОВАНОВИЋ

Можда је некад био револуционар, али кад сам га ја упознао, првих дана 1924, то више није био муж Бугарке Стојанке с којом је оснивао прве синдикате у Србији. Већ од 1905. није био социјалиста, али је 1910, заједно с Јашом Продановићем, министром народне привреде, створио Закон о радњама. Остао је типичан српски самосталац, али доста далеко од оне „моралне жандармерије" Љубе Ветра из 1902. и 1903. Његова опозиција радикалима била је прилично разводњена. Званично је био Давидовићев демократ, али је био врло активан тек кад га је Кумануди узео за потпредседника Београдске општине у доба кад се град обнављао и најживље изграђивао. Добио је невидљив али битан део, подземље, пре свега водовод и канализацију и све оно без чега не можемо а о чему појма немамо. Такав је био цео Коста Јовановић, миран, тих, скроман, више радник него организатор. Није умео да шефује и да се користи туђим напорима. Кад је у Београд дошао Албер Тома,[1] директор Међународног бироа рада, ја сам спремио говор на француском за председника нашег друштва. Он је саслушао спремљени текст, похвалио га, али није пристао да га прочита: „Нема смисла. То ћете ви боље." То је, опет, био он. У свечаној дворани Треће гимназије, пред скупом индустријалаца и других привредника, представника свих комора и државних власти, ја сам поздравио великог Француза и рекао му да ће овде узалуд тражити социјалну политику: наћи ће само социјалну полицију. Било је то непосредно после оног Ваведења 1925. кад су први пут жандарми тукли студенте пред универзитетом.[2] Министар унутрашњих послова је био Светозар Прибићевић, који се, седам година касније, неће устезати да из Прага пошаље у земљу илегалну брошуру УРО (Уједињена револуционарна омладина). Онда је владао заједно с Пашићем, као злогласни ПП режим, и лудовао, верујући да ће „научити памети Радића и Хрвате".*

---

* Томин говор је у целини објављен у „Српском књижевном гласнику", док се уредник Светислав Петров[3] није усудио да објави и мој, јер су били незадовољни Бајлони и други великани који су седели у првим редовима. Сам Тома је желео да се упозна са мном и изненадио се кад сам му саопштио предмет моје дисертације. „Нисам вас препознао. Толико има вас Јовановића. А ваша књига нам је врло корисна у Бироу, као и друга теза с библиографијом." Свим истраживачима указујемо на њих.

Због своје скромности, Коста Јовановић се није појавио ни на Конгресу за социјалну политику у Прагу, у јесен 1924. године, где је Албер Тома окупио социјалне раднике из целог света. Доктор Поповић је пошао са женом, др Сретен Кужељ[4] је понудио тај луксуз своме поодмаклом момаштву, ја нисам имао пара да себи придружим Дану, што је била погрешка: требало се задужити па заједно видети ову словенску земљу која је најраније жвакала и најуспешније асимиловала западну културу. И на самом конгресу и на пријемима била је таква гужва да ми нисмо дошли до изражаја. Ја сам се јавио да говорим о „индустријској демократији" – о учешћу радника у управљању предузећима – а имао сам намеру да то назовем бескрвном револуцијом, већом од осмочасовног радног дана који је неко пре тога назвао револуцијом. Праг сам упознао тек тринаест година касније, али овога пута је доживљај био Плзењ. С Кужељем сам посетио Градску пивару и „Шкодине" фабрике. Коста Јовановић нам није завидео, пошто је већ у раној младости доста путовао. Учио је скромну земљомерску школу код нас, али га је после привукла пољопривредна академија у Бому. Тамо је докторирао на једној, за Запад, врло занимљивој теми: о нашем „окућју", које је упоредио са америчким *homestead*-ом.[5] Боравио је и у Берлину, али не по школском, већ по синдикалном и политичком послу.

Од нових нараштаја се крије, али старији знају, да је прве синдикалне организације у Србији, 1901. оснивао углавном Коста Јовановић, док је прву женску секцију, под именом Женско радничко друштво, образовала његова жена Цанка. Њу је упознао у Бугарској, где је радио земљомерски посао. Пре тога, у Смедереву, на домаку Вранова, где је те 1894. године Михаило Аврамовић основао прву српску земљорадничку задругу, Коста је сазвао збор ради покретања Социјалдемократске партије. Пошто је и Цанка – касније Стојанка – била студенткиња, отишли су у Берлин, 1903. да комбинују науку и политику. Тамо су схватили колика је разлика између западних и наших прилика: да тамо постоји капитализам, док ми о њему само говоримо. Од немачке социјалне демократије примио је већ раније име листа „Напред",[6] по угледу на „Vorweärts"[7]: издавали су га, уређивали, експедовали и носили на пошту сами Коста и Стојанка, као што је, тридесет година пре тога, Светозар Марковић опасивао кецељу да би, у потрошачкој задрузи, служио другове задругаре. Кад су се вратили из Берлина, дошли су већ 1904. у сукоб са Ужичанима који су били у радничком покрету. Заједно с Милорадом Поповићем[8] и Јованом Скерлићем, они су се удаљили од марксизма, предлагали сарадњу са самосталцима[9] и либералним грађанством, заступали један умерен, чинило им се, за наше прилике погодан социјализам. Нису радили на расцепу покрета,

већ су отишли сваки својим путем на запад: Поповић је најпре боравио у Паризу, затим у Будимпешти, Скерлић је спремао докторат у Лозани, док је Коста радио и учио у Берлину и Бону. Из Немачке је донео замисао о напредном радничком законодавству, које је било нужна допуна синдикалне борбе. Јаша Продановић је увек истицао да за наш Закон о радњама[10] главна заслуга припада Кости Јовановићу. О том закону написао је књигу Димитрије Туцовић, критиковао је неке његове одредбе, али је толико желео да се он спроведе да је лично узео у своје руке Радничку комору, основану по њему.

Да бисмо рекламисали Друштво социјалних радника,[11] стављали смо поред Костиног имена „професор универзитета". Он је то замерао и молио да више тако не чинимо. „Нисам ја никакав професор универзитета; само хонорарно предајем политичку економију студентима агрономије и шумарства." Није радо држао јавна предавања. Председавао је на неколико састанака Друштва, одржао једно или два предавања у Групи СКА,[12] али је највише волео састанке у ужем кругу, најрадије у приватној кући, у свом дому или код др Поповића. Признавао је да Група има више крви него Друштво и мени није замерао што се више посвећујем састанцима од петка, у Жировном венцу и другде, него прилично мртвим сусретима са знатним именима. Упознао нас је с професором Кирилом Савићем и није се љутио кад смо заједно с њим ушли у Савез земљорадника. Његово здравље је иначе попуштало. Оболео је од рака у желуцу и умро 30. априла 1930, у доба кад је Александрова диктатура била у пуној снази, још неначета ни Октроисаним уставом, ни студентским демонстрацијама, ни изборима. Није се гласно чуо ниједан глас протеста. Ни на гробовима се нису држали говори. Утолико је била значајнија поворка која се кретала „београдским" улицама, баш на дан Првог маја, кад је и сва војска и полиција била у приправности, кад је било забрањено и најмање окупљање.*

* Десет година касније, у ускршњој „Правди", овако сам приказао ту поворку: „Најразличитији свет, од генерала и министара до простих престоничких радника и сељака-печалбара из врањског краја, то је била почаст трудбенику Кости Јовановићу." Дан сахране је био необичан: Први мај – Празник рада, за њега који је своју младост посветио стварању радничког покрета у нашој земљи. Још чудније су одјекивали говори којима су радници и њихови представници захваљивали човеку који је највише учинио за доношење првог социјалног закона код нас. Београдско становништво се одуживало ономе који им је обезбедио и чистоћу и здравље. Млада интелигенција се упознавала с једним „социјалним радником, честитим демократом и напредним и слободоумним човеком", „пошла је за његовим ковчегом у времену када се друкчије није могло манифестовати за демократију". „Поворка од 1. маја била је у минијатури Удружена опозиција која ће се створити пет година касније око једног другог (5) мајског дана." Мени нису допустили да говорим, јер сам тек пре неколико месеци одговарао пред Државним судом за заштиту државе.

На наше друштво је мислио и на самртничкој постељи. Оставио му је 300.000 динара у ненаплаћеним меницама, али ми се никад нисмо потрудили да те менице утужујемо.

Више смо се користили заветом који је оставио својим кћерима да остану уз нас и после његове смрти. Оне су превеле Буглеове[13] *Француске социјализме* и прекуцале два дела *Руралне и задружне културе*[14] (све што је тада било написано). Увек су се занимале за наш рад и тражиле савет кад год би осетиле да немају оца. Млађа је умрла од туберкулозе, старија није нашла срећу у браку, па се посветила сину. Најмање смо се зближили с Костиним сином, али он је највише задовољио очеве жеље: постао је професор техничких наука на америчком универзитету. Сам он није добио заслужено признање за живота, али је Драгиша Лапчевић[15] у *Историји радничких синдиката у Србији,* иако се с њим разишао политички, признао да су „прве синдикалне организације... биле поглавито дело напора Косте Јовановића". Кад се, наших дана, славила четрдесетогодишњица Комунистичке партије, СКОЈ-а и класних синдиката, није могло бити заобиђено Костино име, бар као „предисторија", пошто, како је познато, историја почиње 1941... Али нико не помиње његовог наследника у социјалној политици.

Др Коста Јовановић (1875–1930) – новинар и публициста, био је међу сарадницима првог социјалистичког радничког листа „Социјалдемократа" 1905, учествовао у стварању социјалдемократске странке. Заједно са Скерлићем водио групу интелектуалаца, био уредник социјалистичких листова „Напред" и „Раднички лист". Секретар Београдског радничког друштва, члан редакције листа „Радничке новине", био је међу организаторима првих синдикалних савеза у Србији.

ДР СРЕТЕН КУЖЕЉ

Ако је био мали доктор, ни сретан ни сретен није био. А зашто се звао Кужељ? Је ли то измењени Кужељ, ужички или крагујевачки, или неки изрођени Чех? Био је сиромах у Лабријеровом[1] смислу и сав сметен, а веровао је да успешно води свој живот, и чак своје љубавне ствари. Ако је био, како се веровало, „добар човечић", пре се може окарактерисати као човечић него као добар, пошто се није чак ни оженио. За доброту, па и за сам брак, треба снаге, а он је био одлична немоћ.

За Друштво социјалних радника[2] препоручио га је Коста Јовановић, у чијем је одељењу био кад су 1910. правили Закон о радњама. Кад сам га упознао 1924, био је начелник одељења за радничку заштиту и осигурање у новооснованом Министарству социјалне политике. У његовим рукама се налазила социјална заштита, која није била мала, бар на основу закона који је 1922. донео Кораћ.[3] Стварно је била много мања, да се не каже никаква, пошто је од начелника био моћнији помоћник министра, што су царевали инспектори рада, што су и они и други били купљени од фабриканата и власника рудника. Кужељ је водио само администрацију, празну и мртву.

Хоће ли његов дух оживети, питао сам се, у земљи отаца, у Чешкој? По његовој жељи, провели смо, с Поповићем, једно вече у бару „Црна мачка", првом који сам видео: хтео је да ми покаже како изгледа „свет". Покушај није успео. Боље смо прошли у Плзењу. Он је уживао у чувеном пиву и у прашкој шунки: били смо на најбољем извору земаљских сласти. Мање су га задивила „Шкодина" предузећа, иако смо тамо видели ону чудесну хидрауличну пресу, необичну по својој прецизности; једним ударцем могла је да лупи снагом од милион килограма, да смрви вагон гвожђурије, или да, са истим залетом, сломи љуску од ораха не озледивши језгро.

Ни пô јада што се није женио, али Кужељ је био до смрти кандидат за женидбу, с „најповољнијим понудама". Још горе, кочоперио се као женскарош, мада је извесно да велико зло никоме није направио, као ни велико добро. Волео је да говори, јер је сматрао да „зна ствари". На страну то што је муцао у приватном разговору, али је био довољно

паметан да се не показује у јавним дискусијама. Имао је амбицију да буде професор универзитета, и учествовао је на конкурсу Правног факултета у лето 1923. Можда је мислио да ће успешније читати предавања, пошто на универзитету који му је дао докторат, у некој земљи немачког језика, као и у Русији, предавати на факултету значи „читати".

Он је највише изгубио од тога што се Друштво социјалних радника показало као мртворођено. Радо је ушао у управу, веровао да ћемо нешто урадити и да ће он играти улогу. Стално је износио планове, и један је био грандиознији од другог. Није знао да је ова појава била довољна да убије сваку вољу, не само за наше друштво, него и за саму социјалну политику. Веровао је да се та грана државне делатности не може замислити без њега.

Увек се сматрао младим, скоро младићем, а умро је пре свих старца којима се подсмевао. Можда су његове претензије биле тако крупне да су придавиле његову слабачку личност. У том погледу, др Сретен Кужељ није био изузетна појава у нашем неуравнотеженоме друштву. После Првог светског рата и после револуције све је изгледало могућно и сваком је било допуштено да тежи највишем врху.

Др Сретен Кужељ (? – ?) – социјални радник. Докторирао у Немачкој, 1909. године (*Zur Entwicklung der Handwerkerfrage im Gegenwartigen Serbien*). Пре Првог светског рата био је у државној служби Краљевине Србије. Двадесетих година био начелник одељења за радничку заштиту и осигурање Министарства социјалне политике. Један од оснивача и члан управе Друштва социјалних радника.

ПРОФ. ЂОРЂЕ СТАЈИЋ

Ако је Коста Јовановић, Врањанац, одмарао од претераних амбиција својих земљака др Уроша Стајића и проф. Милана Влајинца,[1] овај други Стајић, такође из постојбине Боре Станковића[2] и „Нечисте крви", поново је навaљивао на слушаоца терет својих наметања. Сам он био је довољан да вас излечи од „социјалног рада" и од сваког хуманитаризма. „Социјални радник" по дефиницији, као да никад није имао друге професије. Мало је ко знао да је икад био професор, да му је струка француски језик, али свима је било пред очима његово ангажовање у „трезвености", у заштити деце, у скаутизму, у Црвеном крсту и ко зна у чему још. Као што је др Поповић[3] узео зубарство да би био слободан за друштвене активности, тако се Стајић рано пензионисао да би терао све зечеве за којима је јурио његов познатији пријатељ и још једног на кога се сам острвио. То је била борба против пушења дувана. Ужичанин се понекад гневио, кривио лице и решавао се на освету; Врањанац је увек био спокојан, уверен да добро ради, да је користан и да ће му се, пре или после, то са свих страна признати. Једино га је чудило кад би се негде „социјално" пословало а да се њему нису обратили. Умиривала га је мисао да без њега „не могу успети", као што без петлове песме не може да сване.

Дугујем му једно извињење. Умро је пре но што сам га учинио познатим, зато што сам касно дошао до сазнања какво зло представља дуван. Ено сад, мислио сам годинама, Ђорђе Стајић је љубоморан на доктора Поповића што је за своје име везао трезвењаштво и скаутизам, па хоће свој властити домен! Пошто сам никад нисам пушио, рђаве последице дувана могао сам осетити само на свом оцу. Али сам његову страшну болест и тешку смрт тумачио сам више алкохолом него пушењем рђавог дувана. Старији брат је такође пушио, али не претерано. У гимназији и на универзитету нисам нарочито био импресиониран слабостима пушача. Пред опасностима од тога порока почео сам да отварам очи тек кад је Кершовани[4] изишао из Главњаче, 1928. Описивао нам је сцене којима је присуствовао у подруму-јазбини испод старе Управе града, на месту где је сада дивна зграда хемијског института преко пута универзитета. (Требало је сачувати макар то подземље, да нове генерације виде где су нас затварали Александрови сејмени.) „За десет дана које сам тамо провео

научио сам више него за десет година на слободи.“ Мислили су да ће овог финог Тршћанина заувек излечити од комунизма кад га баце међу београдске џепароше, мангупе и свакакав талог. Целог дана је гледао препирку око пикаваца. За један или два дима дечаци су се подавали сексуално. А већ је била обична ствар да се неко одрекне свог следовања у хлебу ради једне или две цигарете. То је импресионирало Кершованија више него шатровачке речи које није разумевао, ужасне псовке које је први пут чуо, хвалисање злочинима, крађа и прекрађа истог комада хлеба, муштикле или какве драгоцености о коју су се могли коцкати на стотину начина.

Касније сам размишљао и читао о „дуванском питању“. Код нас га је најоштрије постављао др Вучетић, а Ђорђе Стајић је био само његов следбеник: однос сличан као између Јована Дени ћа[5] и Милоша Поповића у погледу алкохола. Увидео сам да ни један Толстој[6] не би био и сувише јак за ту борбу. Почаст коју одајем Стајићу све је већа уколико упознајем опако дејство пушења. Остављам на страну штету коју наноси организму, мада је она све већа, јер се множи број пушача, па у коло смрти улази све више жена, омладине, па и деце. Нико нема право да забрањује оно што сам чини. Не говорим ни о материјалним порезу који све већи број људи плаћа богу Никотину; дуван је некада био господски и газдашки луксуз, данас заузима видно место у скоро свачијем буџету, као стан, храна и одело, пре новина, књига и биоскопа. Не помињем ужасан апсурд да држава рекламира тај отров, производи га у својој режији, на њему зарађује, поноси се ако га извози, љубоморно чува своју националну индустрију тога наркотика. То су три теме, огромне, свака достојна најозбиљније студије, али ме у највећем степену забрињава морално дејство те опаке страсти. Највише поражава то што сви лекари, скоро без изузетка, људи и жене, стари и млади, пуше, мада знају да је никотин штетнији од кофеина, да 1–2 mg никотина у свакој цигарети упропашћује организам, слаби вољу, изазива нервозу и мршављење, доноси хронични бронхитис, спрема лежиште за рак. То је најбољи доказ да никотин има још теже морално дејство: не могу да га се одрекну људи који знају да је отров.

У затвору сам се још више уверио у то колико је био у праву Ђоша Стајић, како га је звао доктор Миша,[7] што је кренуо у крсташки рат против пушења. Видео сам дилеме људи који се нису бојали смрти, у рату, у полицији и пред судом, како се понижавају, бацају под ноге своје достојанство, упуштају се у односе са особама које презиру. Већ на фронтовским седницама ми се гадило кад су се млади људи и жене, на одговорним положајима, стално гуркали и мували, немуштим језиком тражили цигарету, шибицу или упаљач. Сељаци су били бесни у првим месецима после рата кад су на говорници шкљоцале металне кутије и

пресијавали се упаљачи док су они чезнули да повуку један дим. Осуђеници су причали како су их иследници мучили дуванским димом којег су били жељни, или им обећавали чаробну дрогу ако признају своје или туђе дело. Мене још више боли то што се трују девојке, бремените жене, мајке које доје, па и све матере и бабе са унучићима, које самим тим овлашћују да што пре посегну за цигаретом, макар је украли или задобили нечасним путем. Дао сам себи реч да напишем књигу, или бар дуже поглавље, о „дувану деморализатору", мада ме на то не гони лично искуство, као Џека Лондона[8] кад је писао о „краљу алкохолу" коме је сам дуго робовао.

Ђорђе Стајић није узалуд живео. Био је мали човек, али је радио за неколико великих ствари и борио се против великих зала, иако није доживео да их види, као ми у пуном размаху. Под изговором да помогне савременом човеку у све већим живчаним напорима, дуван, алкохол, па и кафа, у ствари упропашћују његов живчани систем. Сам дуван доводи све већи број људи до рака, признавали то лекари или не.*

Ђорђе Стајић је последњих година свога живота отворио још један фронт, постао је вегетаријанац, мада је утврдио да је то код нас најскупља дијета. Засад му наука не даје за право у погледу меса, али је већ добио битку што се тиче животињских масноћа. Не смем да га осудим што је на још једном пољу претеривао, јер нисам сигуран да ће му и за то, као за дуван, једног дана дати за право и теорија и пракса. Ако га и не помогну научници и лекари, даће му задовољење социолози. Ако и они оману, имаће за себе мудраце, који знају да већина не може бити умерена ако известан број фанатика не терају у крајност својим одрицањима или лишавањима. То је једини начин да се оправдају они који поричу сваку својину и траже тоталну колективизацију да би се у резултату дошло до радне својине и задружног начина производње и циркулације добара.

Ђорђе Стајић (? – ?) – угледни професор и јавни радник из Врања, из чувене врањанске породице Стајић (познате из *Коштане* Боре Станковића). Био је велики борац против пушења дувана и један од првих активиста у борби против алкохолизма. Такође се истицао у залагању за скаутизам и вегетаријанство. Драгољуб Јовановић га у успоменама оцењује као врло моралног човека и великог идеалисту.

* Проф. др Михаило Андрејевић пише: „Рак у бронхијама, тзв. рак плућа, највећим делом због све већег пушења дувана, постао је непријатељ број један савременог човека." („Борба" од 29. децембра 1959)

МИХАИЛО АВРАМОВИЋ

На случају оца нашег задругарства увидео сам да о људима не треба писати, или бар не штампати свој крајњи суд све док су живи. Докле год се не нађу два метра испод земље, увек имају кад да погреше, да се упропасте, да оповргну оно позитивно што је о њима формулисано. Кад сам га 1940. ставио поред најбољих људи из радничког, сељачког, радничко-сељачког и сељачко-радничког покрета, Аврамовић се није зачудио као Кораћ,[1] који је у једном писму питао: „Откуд ја међу учитељима енергије?“ Није се одупирао ни кад смо му преко Душана Симоновића[2] понудили да буде почасни председник Народне сељачке странке. Није прошло ни годину дана од нашег оснивачког конгреса, а он се удружио с Недићем и Јонићем, да спасава српство, сељаштво и задругарство, под немачким окриљем. Не кажем да нас је преварио, али сигурно није умео да поштује себе, да се чува освете и да обузда своју амбицију.

И ја, и други из Савеза земљорадника, помогли смо Воји Ђорђевићу 1927. да Главни савез одузме Аврамовићу и његовим наследницима, особито неспособном др Николићу. Ја сам то имао на савести, јер Воја није био бољи као управник, а зацело је био још гори као човек. Зато сам одобрио Симоновићу да посети Аврамовића кад смо оснивали странку и упутио Јову Јовановића да се упозна с њим. То је било одмах после 10. маја, кад су Немци упали у Холандију и Белгију и с радошћу сам чуо да је стари снажно пљунуо на „културне народе“ који не умеју да се обрачунавају друкчије него клањем. Утолико је жалосније што је пристао да стане на чело Аграрне банке и задружног савеза под окупацијом и што се 1942. појавио пред јавним скупом, онако узет и с парализованим језиком, да хвали Немце као своје учитеље, и то не само у задругарству. Контраст је био тим већи што је у то време Воја Ђорђевић лежао на Бањици и ускоро био стрељан. Воја је био нитков, али су већи ниткови били окупатори и они који су искористили њихово присуство да би се отарасили својих противника. (Свеједно што је тај исти Воја био уз Јонића кад се састављао и потписивао антикомунистички манифест у августу 1941) Аврамовић је био велико име у нашем народу, и морао је да остане чист у најтежим тренуцима. Ако ништа друго, могао се изговорити својим здравственим стањем. Њему је мозак завртела помисао

да је дошло његових пет минута. Тиме се изједначио с Милорадом Недељковићем,[3] Мирком Косићем[4] и другим нашим „освајачима“, који су своју интелигенцију и снажну вољу стављали у службу своје аморалности. Њихов првосвештеник је могао бити Милан Стојадиновић, који се у емиграцији зближио са Антом Павелићем, али им се није ни издалека придружио један Михаило Аврамовић, кога смо величали као оца задругарства и земљорадничког покрета.

Он се тога сетио тек кад су Немци отишли. Да ли га је гризла савест или се једноставно уплашио да не прође као његов шурак Милан Комадинић,[5] кога су партизани стрељали чим су га нашли надомак Београда. У јануару, или фебруару 1945. позвао ме је у улицу Михаила Аврамовића бр. 10 на Дедињу, да се правда и да ме моли за опроштај. Био је очајан. Плакао је. Хтео је да се опере. Ја сам само ћутао. Нисам нашао снаге ни да га критикујем ни да га тешим. Ако му није била у опасности глава, јер је био сасвим оронуо, свакако је могао изгубити националну част, можда и имовину, у сваком случају – улицу. Тада још нисмо били у Народном фронту, или смо тек били ушли, и ја нисам имао моћ да га узмем у заштиту. Ни у души нисам могао да га оправдам. Нисам га ружио, јер је изгледао и сувише бедно. Искрено или привидно, био је скрхан. Или се таквим начинио, јер је и он спадао у наше велике глумце. Ни он ни ја нисмо поменули Комадинића, који је у његовом животу одиграо фаталну улогу. Због њега је напустио Савез земљорадника, своју творевину, због њега се завадио с многим ваљаним људима. Није га поменула ни његова ојађена сестра. Слушао сам све шта је говорио. Отишао сам без бола, па и без сажаљења.

Није прошло ни два месеца од тог непријатног сусрета, а Аврамовић је умро. Тиме је била избрисана његова срамота, и добро је што је улица испод двора и даље носила његово име. Мање је добро што ни ја ни моји другови нисмо отишли да га испратимо до гроба. Пред собом сам се изговорио страхом да ме не позову да говорим над његовим одром. Одиста нисам знао како бих га величао без резерве, још мање како бих га мртвог напао. Правог погреба као да није ни било, јер су га однели у село Враново код Смедерева да почива. Тамо је 1894. основао прву српску земљорадничку задругу. Али ја сам морао да одем и поклоним се његовој сени, без обзира на све.

Као многи наши јаки људи, Аврамовић није разликовао главно од споредног. Мешао је задругарство и политику, странку и родбину, националну част и личну освету. Није умео да се уздигне изнад славољубља и мржње. То је у два одлучна момента покварило његово животно дело. То дело је ипак остало велико, веће него оно што је урадио његов парњак на Техничком факултету, наш градитељ железница.

Михаило Аврамовић (1864–1945), публициста, стручни писац, уредник. Рођен у Смедереву. Сматра се оснивачем српског земљорадничког задругарства. Завршио трговачку школу и био службеник кредитних установа. Изучавао земљорадничко задругарство у Немачкој и Италији. У Вранову код Смедерева, 1894. основао прву земљорадничку задругу у Србији. Био управник Савеза земљорадничких задруга у Србији, од оснивања 1895. до 1927. Учествовао у оснивању Међународног задружног савеза у Лондону, 1895. и био члан његовог Централног одбора скоро до смрти. Написао Нацрт закона о задругама, на основу којег је донет закон 1898. Покренуо и уређивао први задружни лист „Земљорадничка задруга“. Бавио се научним и публицистичким радом, писао популарне радове из задругарства и пољопривреде. Био један од оснивача Савеза земљорадника 1919.

ПРОФ. КИРИЛО САВИЋ

Стар човек који је упорно ишао с младима. Док је др Поповић, такође вечити сарадник млађих, хтео да их води, Кирило Савић се њима поверавао и препуштао. То није била мала ствар одмах после Првог рата, кад смо утврдили да никад новију и млађу државу нису имали у рукама старији људи. Имали су власт, били су свемоћни у странкама. Целу земљу притискивало је тешко бреме старости. Једини од предратних стараца, краљ Петар, држао је да је неподобан за нову ситуацију. Остали су држали све, као мртва рука. Младо вођство су стекли само комунисти, али они су убрзо били онемогућени. Радић је био релативно млад и то се осећало на његовом покрету. Ми смо се од стараца уплашили већ у Паризу, крајем 1918. Старински и уски појмови, мислили смо, биће највећа сметња у новој, великој отаџбини. Кад је Пашић умро, у децембру 1926, кликнули смо: „Одлазе старци!“[1] Али то је још била више жеља него стварно стање.

Као да су хтели да нас разувере и умире, три стара човека су нам од почетка поклонила своје поверење. Ако смо имали известан успех у својој акцији, у великој мери треба да захвалимо Кости Јовановићу,[2] Милошу Поповићу[3] и Кирилу Савићу. Највише и до краја с нама се изједначавао само др Поповић, али је дуго дурао и професор Савић. Ни темперамент ни здравље нису допуштали Кости Јовановићу да иде у корак с нама, мада је до смрти показивао пуно разумевање за наше погледе и поступке.

У периоду Друштва социјалних радника,[4] Кирило се мало истицао. Још се сматрао новим после недавног повратка из Совјетског Савеза, тек је улазио у наше прилике, слабо је говорио српски, снебивао се кад смо га гурали или вукли у неку дискусију. Није имао маште и иницијативе као Поповић, није иступао с предлозима и комбинацијама. Изгледао је потуљен, збуњен, туђ, нимало Ивањичанин, што је у ствари био. Жалио се на своје живце. Већ онда је избегавао да чита новине, особито кад је наишла привредна криза, и кад су могли наступити важни догађаји. Њему као да је доста било и промена и изненађења које је доживео у Русији за неких двадесет година. Признавао је да се по неколико месеци

затвара и клони света. Није хтео да зна ни за шта ван Техничког факултета, а на њему мало за шта сем за грађење железница. Ипак је остајао веран Групи СКА[5], која му је била нека врста уточишта и накнађивала му све чега се лишавао у друштвеном животу. Једино кад је вечери проводио с нама у задимљеним кафанама, управо у овећој просторији иза кафана „Славија“, „Балкан“, „Штибнер“ у Немањиној улици, а најдуже „Жировни венац“ на Зеленом венцу – двојио се од своје тихе Рускиње, лекарке, која се у Београду сналазила још теже него он.

Остао нам је веран и кад смо одлучили да уђемо у Савез земљорадника у фебруару 1927,[6] заједно с Миланом Прибићевићем и његовим малобројним пријатељима из пречанских крајева. Одржао је једно или два предавања, а неколико пута се јавио за реч у дискусији. Боље се осећао у присном кругу, кад бисмо се састали у нечијој кући, најчешће код Косте Јовановића или др Поповића. Касније је долазио и у Професорску колонију, говорио нашим студентима. Требало је да прође много година да би он некога од нас позвао својој кући. Свако је штедео своју жену. У Дворској улици дошло је до драматичне расправе кад је краљ Александар прогласио диктатуру. Доктор Поповић и др Ћосић[7] поколебали су се. Један је говорио да „оно није ваљало, да видимо шта ће ово донети“; други је тврдио да краљ „несумњиво има добре намере, као сваки домаћин, и не може желети зла своме народу“. Кирило је био одлучно против. Одвраћао је да он зна још једног владара који је имао добре намере, па је ипак упропастио своју земљу: то је био руски цар Николај II. Сви смо се изненадили кад су новине донеле да је он постао одборник београдске општине. Утврдили смо да га је, не питајући, узео његов колега Милан Нешић,[8] постављен за председника. У илегалан рад који смо почели већ у јуну 1929. године (ако се не рачуна моје предавање у студентском друштву Прогрес под председништвом Хасана Бркића,[9] 31. марта), њега нисмо увлачили. На одборске седнице такође није одлазио и најзад је поднео формалну оставку.

Диктатуре се почео бојати тек при крају 1934. године, кад је Александар и другима изгледао свемоћан, особито после састанка са Ататурком.[10] Те јесени нашао се с Даном у Врњачкој Бањи и саветовао јој да се врати у Сјеницу,[11] где је била нешто раније с децом, да утиче на мене да попустим пред силом, да изјавим нешто помирљиво. „Убиће га зимус у оној пустињи!“ Дана је одиста дошла, јер је Кирила ценила и помишљала да можда нешто зна. Ја сам се насмејао и одбио да ма шта учиним. Александар је, уосталом, ускоро погинуо.[12] Током 1935. настало је „топљење леда“ у унутрашњој политици. Сада смо могли ангажовати и старог професора. Оставили смо га на миру током изборне кампање,[13] али смо га после водили по пиротским селима, на неке зборове у ужичком и чачанском крају. Ја нисам био с њим у Нишави, али знам да је добро

подносио теренске тешкоће. Кад се једном ауто заглибио, сви су гурали, па и он. Наши људи су се извињавали, а он је једноставно рекао: „Једна мала епизода“ Санда Шустер је то после често понављао.

Кирило је за нас био најинтересантнији зато што је познавао Русију, доживео једну, другу и трећу револуцију, радио на Транссибирској железници, у Ђурђијанској иза Кавказа, што је имао јасан поглед на бољшевички систем. За бољшевике није марио, али им је признавао енергију. Док смо сви ми говорили о Комунистичкој партији, о диктатури Партије, он нас је исправљао: „То није диктатура Партије, него једне олигархије.“ По свом идеолошком опредељењу, он је био ближи есерима, али им је замерао то што су партија интелектуалаца који су село и сељаке више волели него што су их познавали.

Да је био само привидно, а не и стварно, скроман, видело се крајем 1938, кад је требало одредити кандидата за нишавски срез, пошто сам ја био затворен.[14] Ставио је нашим друговима на знање да смо незахвални што нисмо мислили на њега, а умели смо да га пентрамо по непроходним путевима Буџака и Високог. Задовољили смо га 31. децембра 1939, на великом скупу земљорадника из осамдесет срезова, кад је требало да се реши да ли ћемо остати с десницом која се, без ичијег питања, углавила у владу Цветковић–Мачек, или ћемо најзад поћи својим путем.[15] Кирило је председавао. Тада је шира јавност, партијска и друга, први пут њега видела на истакнутом месту. Кад смо образовали Народну сељачку странку, у марту 1940, узели смо га у Главни одбор, али смо му се ипак замерили што, поред председника сељака, он није био потпредседник. Ставили смо на то место Душана Богдановића,[16] гледајући у њему наследника Милана Прибићевића, и због Срба у Хрватској међу које смо имали намеру да кренемо. Никоме није пао на памет Кирило. Своју анимозност према Душану испољио је тек 9. марта 1941. на последњем састанку Главног одбора у кући Руже Прибићевић[17] у Бирчаниновој улици, оној истој приземној кући у којој сам се први пут срео с покојним Миланом 1. фебруара 1927. године, кад је дошао да нас приволи на улазак у СЗ. Сви смо предосећали рат, говорили смо о немачком нападу и о одбрани земље. Душан је као услов постављао то да Југославија претходно направи савез са СССР-ом. То је био условни патриотизам. Кирило је на то скочио, бесно рикао на Душана и излетео из собе у којој смо били набијени као сардине. Ја сам пошао за њим, да га умирим и вратим. Тада је скочио на мене, оптуживао ме да сам ја крив што је тај Душан – један од тих малтене Аустријанаца, увек сумњивих – играо тако велику улогу у нашој странци. Тада сам схватио да је био љубоморан и да има великих политичких амбиција. То се још јасније показало после ослобођења, у новој Југославији.

Под окупацијом, Кирило се држао коректно, скоро храбро. Неко време је чувао у својој кући Радомира Тодоровића[18] и његовог сина Тошу, спремао се да сам иде у партизане и одлазио Јаши Продановићу да тражи подршку у својим симпатијама према НОП-у. Преко својих ученика техничара имао је везу. У ослобођеном Београду живео је врло скромно, скоро бедно, с пензијом од 1.800 динара: имао је једва да плати два оброка у некој мензи и да обдари Италијана заробљеника који му је доносио порције. Али није се никоме обраћао да му се положај поправи. Кад су га позвали Милентије Поповић[19] и Синиша Станковић,[20] 5. децембра 1945, на разговор у згради Народне скупштине, помислио је да хоће да га мобилишу против мене. На свој љутити и нервозни начин ставио им је до знања да он „није Живота Ђермановић,[21] тај подлац!" Да би га умирили, рекли су да није о томе реч, јер је „Ђермановић збиља погрешио". Али их је занимало какав је Драгољубов став после свега што се десило – одвођења у Озну, напада у АСНОС-у и у Народном фронту – и да ли је он непријатељски расположен према новом режиму. Кирило је одговорио да сам ја уверен, али да нисам противник, и да он верује да се увек може рачунати на мене кад је у питању каква напредна ствар. Одмах ме је о томе обавестио и ја сам одобрио његову изјаву. Два дана касније, 7. децембра, опет су њега ангажовали да ме позове на састанак са Александром Ранковићем[22] и Благојем Нешковићем.[23] Обрадовао се што је после тога дошло до састанка с маршалом, затим са Сретеном Жујовићем,[24] кога су тада сматрали главним човеком за Србију. Био је енергично за то да уђемо у Народни фронт без икаквог погађања и без икаквих услова, кад смо о томе решавали 18. фебруара. Док сам ја говорио о „ортаклуку", макар на пету пару, само да не будемо слуге и послушници, Кирило је викао иза свога писаћег стола: „Какво погађање, какав ортаклук! Знате ли ви с ким имате посла?!" Одобрио је Лалету Ивановићу[25] што није хтео да ми одговори на питање да ли је ушао у Комунистичку партију: „Ни ја вам не бих одговорио!"

Доцније сам схватио да је из Кирила Савића, тих дана и после тога, говорио човек који је преживео бољшевичку револуцију, који је познавао те методе и знао да с „комунистима нема шале", да су то...[26]

Радомир Тодоровић и Александар Стаменовић Сања[27] и ја, који смо једини тражили извесне гарантије пре него бисмо се ангажовали у Народном фронту, имали смо извесних илузија. Веровали смо да наши комунисти, на овом месту, на домаку Западне Европе, неће обновити бољшевичке експерименте, а да ће сами Руси хтети да овде направе једну „сталну изложбу хуманог социјализма", како се западни свет не би уплашио већ, напротив, загрејао за нови поредак. Тада нисмо знали да су наши гонили даље од самих Совјета. То смо сазнали тек кад је дошло

до Резолуције Информбироа. Кирило је волео да дођу Руси, али је знао шта они носе доносе и мирио се с тим да ми будемо „беспартијни“, а да све препустимо комунистима. Он од њих ништа није тражио, чак ни да буде враћен на универзитет. Ја сам то сугерисао Бори Благојевићу,[28] који је тада био начелник у министарству Митре Митровић,[29] кад ми је саопштио да ћу ја бити враћен. Комунисти су на њега гледали добро, јер су га препоручивали његови ђаци, особито Милентије Поповић и Мијалко Тодоровић.[30] Узели су га, поред Радомира, Ћопића[31] и мене, у Извршни одбор НОП-а за Србију, давали му да председава великим зборовима у Београду, као председник НФ-а за град, увели га у Народну скупштину Србије, а затим су пристали да га кандидујемо на сигурном месту, на листи за Веће народа 11. новембра 1945. Не знам какве су биле маршалове намере кад је састављао прву владу ФНРЈ 7. марта 1946. после доношења Устава, али је он постављен за министра без портфеља са задатком да се бави социјалним старањем. То сам ја предложио кад нас је Миле Перуничић,[32] секретар Президијума Народне скупштине, позвао да пошаљемо два представника на консултовање у двору: нека иду Кирило и Радован Мијушковић[33] и нека за Народну сељачку странку траже потпредседничко место у влади, пошто смо, сем комуниста, ми били једина странка која је цела ушла у Народни фронт за који се одувек залагала. Са своје стране, Кирило је на једном састанку нашег Главног одбора јавно изјавио да он „седи на Драгољубовој столици у влади“. Том истом приликом, сељацима који су се бунили против великог и јевтиног принудног откупа довикнуо је замените речи: „Њиве су ваше, али је жетва наша!“

Можда је тиме само изражавао опште комунистичко држање према сељацима, јер је сам волео сељаке, а према комунистима је имао велике резерве, кад год је смео слободно да говори, или кад би се наљутио. То се десило преда мном у два маха. Благоје Нешковић, секретар Фронта за Србију, обавестио је Радомира лично у Крагујевцу, а мене преко телефона, да смо позвани на ручак код маршала у понедељак, првих дана марта 1946. године, нас двојица и још двојица коју ми одредимо. Ми смо одредили Кирила и Николу Ћопића, тако да све категорије наших чланова буду заступљене. Око 13 часова, обавестили су нас из маршалата да кола неће доћи у Професорску колонију, пошто се ручак код маршала одлаже. Стари професор је био ван себе: „Тако не раде ни Цигани!“ Што је горе, исто се поновило три дана касније. Окупили смо се били у његовој кући у улици Милоша Поцерца, и чекали. Прошло је 15 часова, а кола из двора нису долазила. Поделили смо мршав ручак који су он и госпођа докторка добили из мензе, а Кирило је само сиктао. Кад је престао да буде министар, негде крајем 1947. године, после моје осуде, или почетком 1948. пред сукоб с Русима, био је

дубоко незадовољан и разочаран. Није смео свакоме да се поверава, али је до суза био ожалошћен кад се јадао Леки Росићу.[34] Отишао је у његове Рти код Гуче, и кад га тамо није нашао, у Ариље. Скоро цео дан су били заједно, и Кирило није престао да се жали на комунисте: они су према њему били неправични и незахвални, одбацили су га као да им није учинио највеће услуге. Они су му се ипак одужили: одликован је орденом рада кад је навршио тридесет година и сахрањен је о државном трошку.

Око његове смрти и сахране створила се извесна загонетка. Чијом вољом је доведен свештеник и читао опело пре него што су стигли званичници и пошто су напустили покривени гроб? Да ли је то хтео он, или његова жена, или брат Владислав који је, уосталом, умро неколико месеци после старијег Кирила? Да ли је он оставио какве препоруке и каква су била његова осећања? Славио је славу, али никад нисмо разговарали о религији. Последњих година била је у кући нека његова рођака и она је тврдила да је умро као побожан човек. То није највећа тајна овог необичног живота. Иако тежак неурастеник планинског типа, он је успео да напише две дебеле књиге о грађењу железница за своје ученике и за све стручњаке. Сви смо мислили да је повучен и миран техничар и научни радник, а њега је распињала јака политичка амбиција. Говорио јо врло тешко, отежући и муцајући, с наглим променама у гласу, јављао се у свакој дебати и пристајао да председава митинзима, где су масе активније од самих говорника и које највећи мајстори трибине не могу да савладају. Био је тврдоглав и упоран, али се лако плашио и кад није било опасности, бар не за њега лично. Смео на свој начин, умео је да тврди ствари које нису биле нимало згодне у датом тренутку. Тако је совјетском амбасадору Садчикову и његовом саветнику, пред Радованом Мијушковићем и преда мном, доказивао да Стаљин није ђурђијанац, јер је он озбиљан, строг и радан, док он ђурђијанце познаје као весељаке, певаче, играче.*

Другом приликом дао је један посебан суд који је тада изгледао депласиран. Половином октобра 1946, после „конгреса уједињења" Земљорадничке деснице и Народне сељачке странке, Кирило је повео на ручак двојицу сељака Леку Марковића[35] и, мислим, Драгољуба Благојевића из Велике Моштанице који ми је то причао. Радознао какав је, Лека је питао професора неколико ствари које су га највише занимале: прво, да ли ће после свега моћи икад да дође до поновне сарадње између Драгољуба

* Касније смо, из Дедијерових *Прилоīа за биоīрафију Ј. Б. Тиīа,* особито из исказа Коче Поповића, сазнали да је и сам Стаљин умео да се весели, да пије, пева и игра или бар од других тражи да играју. Хрушчов се још доцније исповедио да га је Стаљин терао да игра „гопак" и да га је изложио општем смеху...

и комуниста. Кирило је одговорио: „Комунисти су, пре свега другог, велики реалисти, ако им буде потребно, они ће тражити ту сарадњу. Драгољуб је, пак, до те мере социјалиста да ће пристати, ако буду у питању битне ствари. „Друго питање је било да ли ће Драгољуб икад опет сарађивати с нама који смо га изневерили. Кирило је одговорио: „То никад! И сувише смо га увредили." Наиван и поштен на свој начин, он је Бисерки Бараћ,[36] младој сељанки из Банатског Брестовца, одобрио то што неће да ме напусти док и сама не проведе са мном шеснаест година као Ћопић и двадесет три године, као сам Кирило, и не увери се да сам рђав, како су они тврдили првих дана августа 1946. пред конгрес КСС-а који је требало да искључи Радомира и мене. „Имаш право, девојко. Хајдемо, Ћопићу!"

Такав је био Кирило Савић: противречан, добронамеран, импресиониста, склон страху, оправданом и неоправданом, напредан и уз омладину и онда кад није одобравао насилне методе, амбициозан и уверен да му се дугује много више него што добија, али и сувише горд да би ма шта тражио. Тешко ми је да ударим на њега, јер је остао уз нас у доба диктатуре, помогао оснивање нове сељачке странке, правилно се опредељио за време рата. Није његова кривица што није имао храбрости да се бори са „стоглавом бољшевичком аждајом" – како се изразио сам Ђилас – чије снажне, оштре и отровне зубе је упознао у самим њеним чељустима. Ми смо њему дуговали више него он нама. Састали смо се касно, виђали ретко, губили се из вида годинама, па се опет састајали, давали му оно што смо могли, док сам није ништа захтевао. Према његовим слабостима морамо имати много разумевања и праштања, а морамо да будемо строжи према друговима из првих дана, који су све добили, издигли се у нашем друштву и напустили нас на најважнијем завијутку.

Кирило Савић (1870–1957) – ванредни професор Техничког факултета Београдског универзитета, министар и председник Комитета за социјално старање у Влади ФНРЈ (1945-1948), дописни члан САНУ, први председник одбора Народног фронта Београда после ослобођења, савезни посланик. Припадао је Земљорадничкој левици и био члан Главног одбора Народне странке 1940. и 1945, али се одвојио од странке и пришао режиму после 1945.

ДР ДРАГОМИР ЂОСИЋ

Човек сасвим различит од Кирила Савића[1]: нема ништа ни од детета, ни од јагњета, ни од лудака. Сав је зрео, развијен и промишљен. Он је оличење снаге која је утопљена у слабостима. Не блуди далеко да би нашао шта тражи, јер је његов циљ врло близак: то је он сам. Патио се док је био сељаче у Великој Дренови, где не признају ни ноћ ни празник, ни зимски одмор, тог јединог сељачког болничара и лекара. Мучио се у Крушевцу док је учио гимназију: целе недеље је јео исту проју или качамак који је сам готовио, често за више дана. У кући Лазе Кнежевића, директора, чистио је ујутру по десет пари обуће, наносио воду и све што треба, пре но што би одјурио на часове, или чим би с часова дошао. Није лако било ни у Скопљу, јер је учитељцу мало шта стизало од куће, имао је осамнаест година кад се повлачио преко Албаније, без гроша и динара, без старешине и заштите. Руже су му процветале тек на Ривијери, где је матурирао, и у Гриньону код Париза, где је свршио агрономију. У Паризу смо га виђали ретко, али смо знали да се, поред Воје Ђорђевића,[2] спрема да унапређује нашу пољопривреду, а он је будно пратио наше напоре да створимо у земљи један напредан покрет. Долазио је на студентске скупове и осећао се чланом генерације која има велике дужности.

У Београду га је одмах прихватио Милан Ђурић,[3] начелник министарства, који је нестрпљиво чекао нове агрономске снаге из иностранства, пре свега из Француске. Упутио га је у Краљево за наставника. Тамо се оженио девојком богатом, али с незгодном репутацијом у вези с окупацијом. Он се правио невешт тада, јер је хтео да се још школује. Начелник Ђурић му је опет био на руци да оде у Брно. После ће га послати у Нанси да докторира. Опет га је пратила његова млада жена. Ја сам га затекао као асистента на тек основаном Пољопривредном факултету, код чувеног педолога Александра Стебута. Рус емигрант, велики господин, није могао да се начуди како је једном сељачету, чијег брата је видео у ходнику, пало на памет да прави универзитетску каријеру. Није знао да су наши највећи људи „изишли из опанка". Ђосић је одмах пришао Друштву социјалних радника, а још ревноснији је био у Групи СКА[4] Сећам се његовог говора у једној дворани на новом универзитету после мога предавања, у оквиру Друштва, о „Сељацима и земљорадницима".

Прихватио је то разликовање и стручно ушао у образлагање. Говорио је лепо, скоро без моравског акцента. Једино се одавао кад је изговарао „пшеница“. Стасит, крупан, са црном природно гргуравом косом, с јаким освајачким носом, црвен у лицу и са снажним стиском руке испред правог тела и забачене главе, деловао је као неко ко зна шта хоће. Неке жене су биле омађијане његовим смелим наступом. Сирота Милица Бешевић, сликарка, хтела је да му робује и направила је његов портрет необично успешно, можда као ниједан други, у скоро природној величини. Али он није одговарао на ту велику симпатију, мада се био развео са женом. Он је имао друга посла него да сентименталише или да ствара брак и породицу.

Први циљ му је био да се материјално обезбеди. Умео је да стекне динар и да га чува, али је још боље умео да га паметно пласира. Он није тврдица, већ рационалан управљач имовином. Друга брига му је била да побожно чува своју службу, пази своје сефове, па и све који могу да одлучују о људским судбинама. Био је строг старешина, јер се то тражило одозго, а тако је захтевао и посао. Посао! То је за Ћосића оно што је служба божја за католичког свећеника. Могао је остати с друштвом до пет ујутру, али је у седам био пред олтаром, пре свих чиновника, особито откад је сам био шеф надлештва. Волео је да „седи“, али не ради јела и пића, већ да што више чује и види, упозна и да буде представљен што већем броју знаменитих особа. На улици се безобзирно и ајгирски окретао за сваком женом која нешто представља. Сабеседника није гледао нити слушао врло пажљиво, да му не би промакла каква занимљива женска прилика или какав знатан човек коме би се поклонио и широко скинуо шешир. У особље које му је било потчињено никад није дирао. То је био један од његових закона. Не из моралних обзира или што би се либио да искоришћава зависне особе, већ због свог ауторитета, да би имао апсолутну послушност, као што се и сам покоравао старешинама. Знао је да метреса на француском значи господарица, а он је као господаре признавао само оне који су му административно претпостављени. Друге богове и богиње признавао је само ако је било изгледа да га истакну или унапреде. Сем речи „посао“, најчешће је изговарао „молим“ и „хвала лепо“. На телефону није волео да казује своје име, особито ако је претпостављао да „неко“ – то значи полиција – може да слуша, али сте га лако распознавали по његовом „молим“, без везе с разговором. Ако је првом речи хтео да се препоручи, другим двема се отимао од свога сељачког порекла, којим се није поносио. Чак се трудио да убије веру у сељаке онима који их „нису познавали“, веровали у њихову борбеност или од њих очекивали финансијске напоре или политичке жртве. „Не заборавите да су наши вршњаци на селу деде“, говорио ми је често кад сам тек прелазио четрдесету годину.

Не знам да ли је више рачунџија или себичњак. Тако је вешт у држању и спретан у говору, тако сигуран у себе, у исти мах надмен и снисходљив, како према коме, да је брзо стекао глас великог стручњака и доличног организатора. Његов наступ је очарао многе људе. Желео је да буде инжењер, доктор и професор, и то је био доста рано. Милан Ђурић му је дао десет хектара у Топчидеру да оснује Огледну станицу и да буде још и директор. Од Бранка Чубриловића[5] је добио Дирекцију за исхрану и ради тога положаја се растао са својим друговима из Париза, из Друштва социјалних радника, из Групе СКА, из Земљорадничке левице. Кад је Бранко изишао из владе због Тројног пакта у марту 1941, Ћосић је постао помоћник министра. Није рђаво прошао ни под окупацијом. После једног незгодног периода, постао је управник Ледереровог имања у Чоки, где је Геринг[6] имао својих интереса. Кад је видео да Немци губе рат, да би се приближио партизанима, тражио је од нас уверење да је био члан Народне сељачке странке: заборавио је да смо се растали баш приликом њеног оснивања, јер он није веровао да ће „сељаци пристати на цепање“ и јер му се није напуштао високи положај директора. Могли смо потврдити само да је био члан Земљорадничке левице до марта 1940. Агрономи га нису волели, али је његов углед као левичара био тако велики да су га бирали за председника свога удружења. То је било доба кад се само преко стручних удружења нешто могло испољавати. За време Шестојануарске диктатуре, по том основу су постали председници Адвокатске коморе Драги Јанковић[7] и Влада Симић,[8] а Дивац и Радоје Кнежевић[9] су дошли на чело Професорског друштва.

Ћосић је на свим пољима био врло видљив, али нигде није потпуно задовољио. Први се у њега разочарао професор Стебут. Затим га је омрзао Милан Влајинац, његов заштитник на факултету. Најгоре је што је изгубио поверење свога старог начелника Милана Ђурића, који му је годинама утабавао пртину. Није сачувао ни љубав госпође и доктора Поповића, у чијој кући је био приман све од 1924. године, док није постао директор, приман тако срдачно и тако често да је успео да се уљуди и оспособи за боље друштво. Агрономи га не трпе зато што сматрају да је велика удворица и рђав друг, што све жртвује својој каријери. Политички је увек био земљорадник, али није поштовао прваке Савеза земљорадника, а међу борцима није стекао пријатеље. Слагао се с нама кад смо критиковали вођство и дуго је остао у Земљорадничкој левици, више из привржености нашем кругу него што би био сељачки социјалиста. Веровао је да прегонимо и да идемо даље него што сељаци могу да издрже, или чак да крену. Ипак се није одвојио од нас ни кад смо радили опасне ствари. Волео нас је и успео је да га заволимо. Прву кризу издаје имао је после Радићевог убиства.[10] Није хтео да се изјасни за федерацију, мада је то био једини озбиљан начин да се поштени Срби ограде од страшног

чина у Народној скупштини. Због њега и још неколико њему сличних, омануло је наша намера да издамо проглас у коме се солидаришемо с Хрватима у њиховом захтеву да им се призна индивидуалност у оквиру заједничке државе.

На дужи рок се удаљио од нас кад је дошао Шести јануар.[11] Не само да није осудио диктатуру, већ је отишао на дворски бал на краљичин рођендан и охрабрио др Поповића да пође са женом. О томе нас нису обавестили, јер су знали да бисмо их спречили. Као да то није било доста, грмео је против „оних 313 анархиста" – тако је називао народне посланике – који су својим интервенцијама кочили администрацију и срозавали судство. Кад је видео – увек са извесним закашњењем – да Александар и његови сатрапи немају успеха и да воде земљу у пропаст, поново се загрејао за акцију наше левице. Није учествовао у изради „Земљорадничких новина" (које смо узели на себе Миодраг Милетић,[12] Јаша Давичо и ја), али је радо давао своје савете за „Задатке нове власти",[13] особито за њихов економски део. Није ни знао да смо издали брошуру *Шта нас кошта свађа с Хрватима*,[14] још мање да је у њој на два места и сувише јасно алудирање на „газду", на краља као корисника ратне штете и помагача капиталиста. Неко је у истрази поменуо да је и он писао адресе за експедицију „Задатака", па је полиција тражила да и он, као висок државни чиновник, буде ухапшен.[15] Начелник Ђурић је одговорио да га сматра одличним чиновником и лојалним грађанином и он није био с нама у Управи града. Кад смо већ преведени у затвор Државног суда, у „сељачком суду", на чијем месту се данас налази Дом синдиката и трг, он се појавио с мантилом преко руке. Истражни судија га је позвао и задржао до самог суђења. Тако се десило да и њега видимо на фотографији у дворишту, поред Јефте Павића,[16] Миодрага Милетића, Боре Лукића,[17] Деметра Бенића[18] и мене. То је снимио словеначки свештеник Година кад је сам излазио. Слика се појавила у бугарским земљорадничким новинама и запрепастила судију Јоба, који је оптужио Дану да је она изнела и узвикнуо: „Тежа ми је та Земљорадничка левица него сви комунисти!"

Колико се добро држао у истражном затвору толико је „затајио" на самом суђењу. Председник Русомир Јанковић[19] је сваком од дванаест оптужених поставио питање о републици и федерацији. Облик владавине смо лако уклонили, пошто смо сложно изјавили да то није главно у нашем програму, који на прво место ставља Југославију и њено социјално уређење у корист сељачке већине. Али за федерацију су се изјаснили сви, сваки на свој начин, баш зато што се само помоћу ње може сачувати Југославија и што је она предуслов да се пређе на решавање социјалних проблема. Кад га је председавајући питао да ли је за федерацију, он је врдао и кривудао са својим: „Овако, господине

председниче...“ Мучио је ону столицу коју су донели за болесног Милетића, хватао је за наслон, дизао, спуштао и никако није хтео да буде јасан. Признао је да се нашао у одаји где су паковани „неки леци“, али се не сећа да је сам написао неку адресу. Призор је био тако мучан да је Пера Поповић[20] устао и рекао да је он сам писао адресе на ковертима. Пера је добио десет месеци, оставио без средстава жену и две кћери. Ћосић се њему и мени одужио на тај начин што се бринуо о нашим породицама, скупљао новац и вршио притисак на људе да их не забораве док смо у Митровици. У том погледу, Ћосић је био увек велики кавалер. Плаћао је „цехове“ кад смо заједно излазили, гостио оне који дођу у његову установу у Топчидеру. Године 1930. Приредио је закуску за моје ученике с друге године права кад сам их одвео да виде Огледну станицу. Платио је фијакер оне вечери кад су ме Београђани дочекали на станици по другом повратку из Митровице, 8. септембра 1939. Седео је са мном у колима и дириговао целом поворком. Врхунац левичарства је показао у Јагодини, у мају 1936, кад су, на путу за гроб Светозара Марковића, комунистички студенти развили црвено барјаче. Својим широким плећима штитио је то парче платна натакнуто на штап, које се можда није видело у Србији све од Обзнане 1921. Ја сам знао шта ће нам то донети у доба кад су Стојадиновић и Корошец били свемоћни, али нисам ништа предузео да се барјаче уклони. Ћосић је био егзалтиран, раздраган, срећан. Нисам смео да будем мање револуционаран од њега. Резултат се одмах показао: Корошец је забранио листовима да помињу моје име, а среским начелницима наредио да ме нигде не примају као говорника на пријавама за зборове и конференције. Могао сам да се кријумчарим само као председавајући и тако почињем и завршавам разне скупове, уз протест присутног полицајца и често с казном за сазивача.

Од нас из Земљорадничке левице, само он и ја смо видели користи од Мачековог доласка на власт 24. августа 1939:[21] мени су опростили два месеца затвора, а он је постављен за директора једне нове и важне установе.

За саму левицу, Мачек је учинио више: наредио је министру унутрашњих послова Станоју Михалџићу[22] да нам дозволи највећи састанак у Колу српских сестара, на којем је стварно одлучено да осудимо десницу што је ушла у „Владу споразума“, тражимо да изиђе из Сената и из владе, да сазове конгрес Савеза земљорадника после смрти Јоце Јовановића, да осудимо спољну политику владе и захтевамо зближење са СССР-ом. Ћосић није био с нама кад смо већали са сељацима из осамдесет три среза.[23] Дошао је у санаторијум „Живковић“ кад су, уочи конгреса за оснивање Народне сељачке странке, почели пристизати делегати, али је брзо ишчезао кад је видео да је расположење за „цепање“. На сам

конгрес[25] није дошао, и то је био наш дефинитивни разлаз. Кад је требало да бира између Дирекције за исхрану и својих старих другова, изабрао је положај. Тиме је дефинитивно доказао да имају право они који за њега употребљавају три туђе, али изразите речи: парвени, аривиста, каријериста. Свакако је скоројевић који се пробија лактовима и хрли ка врху лествица. Каквих лествица? Не привлачи га ни чиста наука ни борбена политика, чак ни власт као таква, власт с великим одговорностима и опасним ризицима. Његов сан нису крупне реформе које могу да усреће једне, упропасте друге. Њега опија само администрација, јер она – с најмањом одговорношћу – доноси превласт над потчињенима, углед у друштву, име које се одмах котира. Администрација не ствара, али блефира и даје илузију стварања. Та илузија је Ћосића бранила и давала му крила; то блефирање му је стицало поверење старешина и поштовање нестручних људи. Једно и друго је очаравало пријатеље да га трпе и принуђавало непријатеље да га се боје.

Средствима које је давала администрација, Ћосић је успевао целог живота да везује за себе породицу и своје другове. Дочекао је шездесет година без жене и деце. У своје село је ретко навраћао. Било је приговора на начин како је држао за време школовања своју сестру Ранку. Али то је било само из страха за сељанчицу која је упала у бучни Београд. Ту сестру је искрено волео и био је дубоко несретан кад је млада умрла. Никакве друге рођачке везе није неговао, јер је био и сувише заузет својом каријером. Није се виђао ни с мојим братом, иако му је у два маха био стари сват на венчању. Кад је Аца умро,[25] иако мало касно, тек после петнаест месеци од његове смрти, направио је према његовој породици један од својих чувених каваљерских гестова. Позвао их је све три да буду његови гости петнаест дана у Сарајеву, где је био професор универзитета, и на Јахорини. Нас је то пријатно изненадило, али има особа које и у томе виде неку његову рачуницу. Други сматрају да тиме олакшава својој савести у односу на другове с којима је ипак провео најлепши део свога живота.

Драгомир Ћосић (1899–1999) – француски ђак, докторирао у Нансију. Професор у Пољопривредној школи у Краљеву, асистент на Пољопривредном факултету Београдског универзитета. Члан Савеза земљорадника, Групе за социјалну и културну акцију. Заједно с др Јовановићем и другима стварао земљорадничку левицу у Савезу, борио се против диктатуре, био хапшен и суђено му је. Током 1939–1940. водио Дирекцију за исхрану и био помоћник министра. После ослобођења, био је начелник у Министарству пољопривреде и професор Пољопривредног факултета у Сарајеву.

НАПОМЕНЕ

У ПИРОТУ

1. Драгиша Лапчевић – види његов медаљон, књига I.
2. Реч је о српско-бугарском рату који је трајао свега две недеље а који је повео краљ Милан 1885. након што је Бугарска прекршила одредбе Берлинског конгреса из 1878. и прогласила уједињење с Источном Румелијом. Тај рат је био Миланов велики пораз после којег је чак размишљао да напусти престо. Пирот чију паљевину помиње је био једно од главних попришта ратних сукоба.
3. Отац Драгољуба Јовановића звао се Ставра, старији брат – Пера, млађи брат – Санда, старија сестра – Зорка, а млађа сестра – Радојка.
4. Коста Абрашевић (1876–1898) – познати српски песник, рођен је у Охриду, у Македонији, у трговачкој породици. Отац му је био Србин а мајка Гркиња. Након три разреда грчке школе у Охриду, школовање наставља у Шапцу, где почиње да користи очев надимак „Абраш“ као презиме. Рано долази у контакт са социјалистичким идејама и оснива политичко-књижевни кружок у Шапцу, који издаје листове „Омиров венац“ и „Грбоња“. У његовој поезији доминирају социјалистичке и социјалне идеје а стихови су објављивани у радничким и социјалистичким часописима после његове смрти. Прву збирка песама, која је издавана више пута, штампала је група великошколаца 1903. године. Превођен је на руски, мађарски, албански и румунски језик, а неке песме су и компоноване. Умро је у Шапцу.
5. „Радничке новине“ – гласило Српске социјалдемократске партије, основано 1903. Покретач и први уредник био је Димитрије Туцовић.
6. „Социјалист“ – лист Српске социјалдемократске партије излазио пре Првог светског рата.
7. Димитрије Туцовић (1881–1914) – правник, новинар, публицист, један од истакнутих вођа социјалдемократског покрета у Србији. Писац низа књига и текстова у новинама. Погинуо као војник српске војске у Првом светском рату.

8. Душан Поповић – види његов медаљон, књига I.
9. „Борба“ – гласило Српске социјалдемократске партије, основано 1910. чији је покретач и први уредник такође био лидер социјалиста Димитрије Туцовић.
10. Мајски спис – реч је о истоименој првомајској брошури која су социјалисти издавали уочи сваког 1. маја – Међународног празника рада.
11. Пол Лафарг (1911–?) – француски социјалиста и књижевник, муж Лауре Маркс, ћерке Карла Маркса. Убили су се заједно кад су навршили седамдесет година, да се не би одрекли својих идеја. Писао је о политичкој економији, комунизму и о економској еволуцији. Чувена брошура *Право на лењост* као пародија на *Право на рад* из 1848. Луја Блана. Написао је запажену биографију Карла Маркса.
12. Васа Пелагић (1833–1899) – представник утопијског социјализма код Срба у другој половини XIX века, просветни радник и народни лекар. Социјалистичким и просветитељским идејама које је објавио у својим књигама, брошурама и новинским чланцима (мада писаним са одређеном дозом наивности) утицао је на радничке и сељачке масе на просторима Србије, Хрватске, Војводине, БиХ, Црне Горе, Санџака и Бугарске.
13. Едуард Вајан (1840–1915) – познати француски политичар, социјалиста и одборник Градске скупштине Париза, члан Прве и Друге интернационале.
14. Жил Ged – француски марксиста, вођа социјалистичке странке, нападао умерењаке Миљерана и Жореса, а за време Првог светског рата министар у влади националне уније. Године 1920. изјаснио се против приступања Комунистичкој интернационали.
15. Карл Кауцки (1854–1938) – немачки историчар, социјалдемократ центра, у Другој интернационали полемише с Бернштајном али и с Лењином. Не оспорава револуционарни пут, али инсистира на друштвеним предусловима. Оснивач Независне социјалдемократске партије Немачке блиске Другој и по интернационали у Бечу (аустромарксизам).
16. Август Бебел – један од истакнутих лидера немачке социјалдемократије пре 1914. Писац дела *Жена и социјализам*. У својим текстовима нападао Бернштајнов ревизионизам марксизма.
17. Карл Либкнехт (Karl Liebknecht, 13. август 1871 – 15. јануар 1919) – немачки социјалиста и кооснивач Спартакистичке лиге и Комунистичке партије Немачке. Борио се против Бернштајновог ревизионизма а после 1917. проглашен и сам за ревизионисту ренегата.

Као идеолог, теоријски се бавио марксизмом и могућностима пролетерске револуције. Убијен је у Берлину, јануара 1919. заједно с Розом Луксембург, приликом покушаја подизања револуције.

18. Види о њему напомену бр. 19 у медаљону Момира Николића, књига I.

ОТАЦ

1. Александар III Велики, звани Александар Македонски (Пела, 20. или 22. јули 356. п.н.е. – Вавилон, 10. или 13. јуни 323. п.н.е.) – македонски краљ. Владао је 336–323. п.н.е. Припадао је династији Аргеада. Као македонски краљ и хегемон Грка освојио је Персијско царство, те је с војском дошао до Индије. После Александрове смрти у 33. години, царство се распало у ратовима његових генерала-наследника који су се звали дијадоси.
2. Ђорђе Хорватовић (Слободница, Пожега, Хрватска, 29. јануар 1835 – Београд, 12. март 1895) – генерал, био је начелу војске која је 16. децембра 1877. ослободила Пирот у другом српско-турском рату. Први, који је објавио краљ Милан под притиском јавног мњења 1876. године, без довољно дипломатске припреме завршен је брзим поразом Србије. У другом рату (1877) ослобођени су, поред пиротског, нишки, врањски и топлички округ а српска војска избила је и на Косово. Међутим, Русија као савезница је касније предвидела Санстефанским миром да већи део ове територије припадне Бугарској. Ипак на Берлинском конгресу (1878), захваљујући подршци Аустроугарске, која је заузврат окупирала Босну и обећани су јој економски аранжмани, независној Србији су припојена и ова четири округа.
3. Др Александар Мисирлић (?–1915) – најстарији и најбољи син Тодора Игњатовића-Мисирлије, угледног пиротског трговца. Као лекар, умро од тифуса 1915. године, током Првог светског рата, а његов млађи брат Светозар убијен је од партизана 1944. Поред њих имао је сестру Наду, брата Јована званог „Бечлија“, који је био посланик радикала, Милоша који је био такође лекар, а најмлађи Сава, комерцијалиста, такође је умро млад.

СТАРИЈА СЕСТРА

1. Реч је о Првом балканском рату који је вођен од октобра 1912. до маја 1913. године.

СТАРИЈИ БРАТ

1. Године учења.
2. Године путовања.

3. Видинска улица у Београду налазила се на Дорћолу и пружала се од Скадарлије до Таковске улице, у периоду 1896–1933. Прећашњи назив јој је Болничка (1872–1896), затим Палилулска (1943–1946) а данас је то део улице Џорџа Вашингтона (од 1946).
4. Мисли се на Први балкански рат (17. септембар 1912 – 30. мај 1913), у којем су чланице Балканског савеза Србија, Црна Гора, Грчка и Бугарска поразиле Турску и издејствовале територијално проширење. Србија је тада припојила Косово, Рашку област и већи део Македоније. Турска је изгубила све територије на Балканском полуострву осим Цариграда са околином.
5. Мисли се на Други балкански рат (29. јуни 1913 – август 1913) који се водио најпре између Србије и Бугарске због Македоније али су се и остале чланице бившег савеза, Црна Гора и Грчка, ставила на страну Србије. У рат су се из својих интереса укључиле и Румунија и Бугарска. Исход је одлучен у врло кратком року, убрзо после победе Србије на Брегалници, а мировним договором у Букурешту победницама су призната нова територијална проширења. Србији је припао већи део Македоније.

МЛАЂИ БРАТ

1. Галичник – село у северозападној Македонији, на падинама планине Бистре, у којем је брат Драгољуба Јовановића, Александар, радио у пореској управи 1914. године.
2. Миша Милошевић (Милош) – види његов медаљон, књига I.
3. Удружење југословенских студената у Паризу, основано октобра 1917. Окупљало је све студенте на студијама у Француској, без обзира на национална и политичка обележја и опредељења. Било је учлањено у Међународно савезничко удружење студената. На челу Средишњег одбора удружења био је Драгољуб Јовановић. По завршетку Првог светског рата, Удружење је престало да постоји.
4. Џејмс Марк Болдвин (*James Mark Baldwin*, 1861–1934) – амерички филозоф и психолог. Живео и радио у Америци, потом у Француској. Дао значајан допринос психологији, психијатрији и теорији еволуције. Оснивач учења панкализма по коме је основа свега у свету лепота. Оснивач и добротвор Српског студентског дома у Паризу, 1918.
5. „Гласник југословенске омладине“ – орган Средишњег одбора Удружења југословенских студената у Паризу. Излазио је 1918–1919. године. Једно време уредник је био Драгољуб Јовановић.
6. Конференција мира у Паризу одржана је после Првог светског рата од 18. јануара 1919. до средине јануара 1920. На конференцији је

учествовало преко 30 савезничких и придружених земаља, а главну реч су водиле велике силе (САД, Велика Британија, Француска, Италија и Јапан). Прва фаза је трајала до 28. јуна 1919. и завршена је потписивањем мировног уговора с Немачком у Версају. Током друге фазе су припремани уговори о миру са осталим побеђеним земљама (Аустријом, Мађарском, Бугарском и Турском) и отклањана спорна питања међу земљама победницама. Захтев делегације Краљевине СХС, којем се противио Драгољуб Јовановић, односио се на одузимање срезова Цариброд, Босилеград и Белоградчик од Бугарске и припајање Краљевини СХС. Уговором у Нејиу, 27. новембра 1919. Краљевини СХС су припојени градови Босилеград, Цариброд и Струмица. Међутим, захтеви за већу исправку границе нису усвојени.

7. Мориц Е. Були (1876–1936) – лекар, бактериолог. Рођен у Београду, завршио медицину, докторирао и специјализирао бактериологију у Немачкој. Организовао бактериолошку службу у Београду, 1910, био лекар у рату, основао први диспанзер за сифилис, радио на добијању пијаће воде и оснивању Дезинфекционог завода у Београду.
8. Др Иван Ђаја – види његов медаљон, књига I.
9. Проф. др Војислав Даниловић (1910–1981) – лекар, интерниста-алерголог, професор Медицинског факултета у Београду, начелник одељења за алергије, члан САНУ. Објавио бројне научне и стручне радове у земљи и иностранству.
10. Проф. Аца Костић (1893–1983) – студирао медицину у Француској, дипломирао у Стразбуру, 1921. Професор хистологије и ембриологије на Медицинском факултету у Београду, 1921–1952. Оснивач и дугогодишњи управник Института за хистологију и ембриологију, Фотофилмског завода и Терминолошког семинара. Био је декан 1936–1939. Уклоњен с факултета 1952. због неслагања с комунистичким властима. Бавио се и сексологијом, музиком, фотографијом и археологијом. Носилац Легије части.
11. Милорад Милошевић, Мика Бели (1896–1960) – лекар. Студирао у Паризу. Био професор Медицинског факултета и управник Инфективне клинике. Сарадник Александра Јовановића.

МЛАЂА СЕСТРА

1. Коста Кумануди – види његов медаљон, књига I.
2. Деметрије Бенић – види његов медаљон, књига II.
3. Шестојануарски режим – лични режим краља Александра, уведен 6. јануара 1929. године. Непосредан повод за прелазак на диктатуру била је општа нестабилност и велики међунационални сукоби

у земљи које је до усијања довела погибија Павла Радића, Ђуре Басаричека и смрт Стјепана Радића као последица рањавања у скупштинском атентату јуна 1928. године. Краљ је одлучио да распусти парламент, забрани политичке странке, суспендује Видовдански устав, појача цензуру и пооштри Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави. Ради државне унификације, земља је подељена на девет бановина, интегрално југословенство је форсирано као државна идеологија а Краљевина СХС је преименована у Југославију. Године 1931. организовани су парламентарни избори са само једном, владином листом. Краљ је убијен у Марсеју, октобра 1934. године, а шестојануарски режим се одржао до маја 1935. године, када су организовани избори на којима су учествовале и дотад забрањене опозиционе партије.

4. Живота Лазаревић – полицијски агент Управе града Београда.
5. Мисли се на процес Драгољубу Јовановићу, вођен пред Државним судом половином 1932. године. Јовановић је био оптужен да је текстовима „Шта нас кошта свађа с Хрватима“, „Задаци нове власти“ и чланцима у „Земљорадничким новинама“ настојао да промени постојећи поредак у држави. Као Јовановићеви помагачи били су оптужени још и Деметар и Нада Бенић, Јаша Давичо, Миодраг Милетић, Пера Поповић, Бора Лукић, Станко Трифуновић, Васа Срзентић и Љубица Ковачевић.
6. Владимир Влада Симић (1894–1974) – адвокат и политичар. Члан Југословенске републиканске странке од 1920. године, а касније и генерални секретар странке. Био је председник Адвокатске коморе Београда од 1936. године и појављивао се као бранилац у многим процесима пред Државним судом за заштиту државе. После рата био председник Савезног већа Савезне народне скупштине, а затим и потпредседник Савезне народне скупштине.
7. Пера Т. Поповић – види његов медаљон, књига II.
8. Миодраг Милетић – види његов медаљон, књига II.
9. Јаков Јаша Давичо – види његов медаљон, књига II.
10. Жарко Тодоровић, официр војске Краљевине Југославије. У рату се као генералштабни мајор борио у четницима. Ухапшен и послат у Матхаузен. Није се вратио у земљу.
11. Дража Михаиловић (1893–1946) – пуковник војске Краљевине Југославије. Учесник балканских ратова и Првог светског рата. Половином 1941. године, под именом „Југословенска војска у отаџбини“, организовао четнички покрет на Равној гори. Добио титулу ђенерала и био министар војске у емигрантским владама. Учествовао у акцијама против партизанских чета, јер је комунисте сматрао

државним непријатељима. До 1943. године је уживао савезничку помоћ и подршку Велике Британије и САД. После ослобођења ухваћен, осуђен на смрт и стрељан 1946. године.

12. Јосип Броз Тито – види његов медаљон, књига III.
13. Милан Недић – види његов медаљон, књига III.

УЈАК

1. Тимоти Форсајт – јунак трилогије о Форсајтима (*Саīа о Форсајīима*, *Модерна комедија* и *Конац дела*), енглеског писца Џона Голсвортија (1867–1933).

У ГИМНАЗИЈИ

1. Никола Ракић (1867–?) – завршио природно-математички одсек Велике школе у Београду. Радио у Пожаревцу, Зајечару, Параћину, Београду, Врању и Крушевцу. Био професор и директор гимназије у Пироту, 1904–1909, а потом директор гимназије у Скопљу, Зајечару и Бољевцу и просветни инспектор.
2. Владимир Радић (1873–1913) – завршио природно-математички одсек на Великој школи у Београду. Радио у Великом Градишту и Прокупљу. Био професор математике и директор гимназије у Пироту, 1904–1913. Био члан Професорског друштва и народни посланик од 1910. Погинуо у рату као резервни официр.
3. Јован Попадић – професор у пиротској гимназији од 1903. до 1907. Предавао математику, јестаственицу, физику, српски и земљопис. Руководио зоолошком и ботаничком збирком.
4. Петар Нешић – види његов медаљон, књига I.
5. Душан Рогић – завршио Филолошки факултет у Загребу. Био је привремени учитељ српског и немачког језика у Чачку, Лозници и Ваљеву. Уређивао у Загребу књижевне листове „Српски дом“ и „Српски забавник“. Од 1909. предавао немачки и српски језик у пиротској гимназији.
6. Стеван Николајевић (1877–?) – завршио Филозофски факултет у Загребу. Радио у Сењу, Београду и Лесковцу као учитељ језика. Био професор немачког и латинског језика у пиротској гимназији, 1905–1912.
7. Стојан Петковић – школски друг Драгољуба Јовановића у Пироту. Касније радио као поштар.
8. Александар Кузмановић – професор немачког језика у гимназији у Пироту пре 1910. Предавао немачки и у Неготину и Зајечару.

9. Михаило Недић – свештеник, родом из Велике Дренове код Трстеника. Био прота у Пироту.
10. Живко Јоксимовић – професор физике у Пироту, 1908. године. Родом из Ужица.
11. „Социјалист“ – лист, власник и уредник Велимир М. Стојановић, издавачи Драгиша Ђурић, В. Стојановић и Милутин Живковић. Изишла само једна свеска у облику алманаха (Београд, 1910, св. 1).
12. Велимир Вељa Стојановић – управник маркарнице почетком 20. века. Угледан социјалиста, уредник и издавач часописа *Живот* и *Социјалист*.
13. Коста Стојановић – адвокат у Пироту, имао надимак Петљавина. Имао синове Гишу, Милутина, железничког чиновника, и Војислава, цариника.
14. Ранко из Темске – ради се о Ранку Филиповићу, левом земљораднику из Темске у околини Пирота. Био је добар агитатор са амбицијом да буде посланик. Напустио је Драгољуба Јовановића. Био је народни посланик у скупштини Народне Републике Србије.
15. Велимир Вељa Вукићевић (1871–1930) – професор, народни посланик, председник владе. Завршио природно-математички одсек на Великој школи у Београду, 1893. Радио као професор у Шапцу, Београду, Јагодини и Пироту. Посланик Народне радикалне странке у Пиротском округу од 1906. После Првог светског рата био министар грађевина, пошта и телеграфа и просвете. Председник владе и министар унутрашњих дела од априла 1927. до јула 1928.
16. Коста Марић – професор биологије и других природних наука. Предавао у пиротској гимназији почетком 20. века. Бавио се политиком, у младости био социјалиста, а касније радикал.
17. Стеван Суботин – професор латинског језика у Пироту, 1910. године.
18. Стеван Маленковић – професор српског језика и граматике у пиротској гимназији, 1910. године.
19. Јован Поповић (1868–?) – студирао богословију у Београду и Петрограду. Радио у Солуну, Црној Трави, Крагујевцу и Пироту, где је у гимназији предавао веронауку, математику, земљопис и краснопис од 1907. до 1911.

КОСТА Н. КОСТИЋ

1. Константин Јиречек (1854–1918) – чешки историчар. Свој рад посветио изучавању прошлости балканских народа, нарочито Срба. Предавао је на универзитетима у Прагу и Бечу. Јиречеку је, међутим,

више одговарао истраживачки рад. У Дубровачком архиву систематски је сакупљао грађу за околне земље. Дугогодишњи рад и разноврсне студије омогућиле су Јиречеку да синтетички обради даљу прошлост Срба. Прва књига *Историје Срба*, која описује период до Маричке битке, појавила се тек 1911. Другу књигу – период до 1537. године – није успео да доврши. На основу његових рукописа и архивских исписа, оба дела завршили су Ватрослав Јагић и Јован Радонић.

2. Мисли на Јована Цвијића. Види његов медаљон, књига I.
3. Воја Јосимовић – школски друг Драгољуба Јовановића. Заједно су ишли у пиротску гимназију, у којој је Јосимовић био најбољи ученик. Постао је инжењер.
4. Кола трезвене младежи – удружење за борбу против алкохолизма које су у Србији основали др Милош Поповић и др Јован Данић 1901. године. Ко год је приступио покрету, обавезивао се да алкохол неће ни узимати, ни справљати, ни другоме давати. Штампан је низ преведених и оригиналних књига и брошура у којима се указивало на погубност алкохола и заразних болести, посебно туберкулозе.
5. Стојан Рибарац (1855–1922) – политичар и државник, члан Либералне странке Јована Ристића. Од 1903. године вођа странке која је годину дана касније променила име у Национална странка. Био је више пута биран за народног посланика и министра у разним владама. Године 1892. је први пут добио министарски мандат и место министра правде у Новаковићевој влади. Године 1909. истакао се давањем широке амнестије политичким кривцима. Од 1918. до 1020. Суделовао је у владама Стојана Протића.
6. „Српска застава“ – орган Либералне странке. Лист је излазио у прекидима у периоду 1891–1915. Поред политичких тема које су разматране у „Српској застави“, лист је имао и добро уређиван књижевни део у коме је сарађивао и Стеван Сремац.
7. Мисли на приповетку Лазе Лазаревића (1851–1890), књижевника и лекара, једног од најбољих српских реалистичких приповедача, иако је написао свега десет приповедака, с јаком унутрашњом драматиком, које углавном нуде патријархални поглед на живот.
8. Берлински „Illustrierte Zeitung“ – угледни берлински сатирични недељник. Уз „Münchner Illustrierte Presse“, најутицајнији европски сатирични часопис између два рата. Основан 1892. године. Почео да се штампа 1894. године. Објављивао карикатуре, фотографије и сатиричне стихове. Излазио до 1945.

9. Краљ Стефан Драгутин (1276–1316) – српски краљ, син краља Уроша, зет угарског краља Стефана V. Помагала га је Угарска, па је напао оца, збацио га с престола 1276. године и сам завладао. На сабору у Дежеву, 1282. године, уступио престо брату Милутину, задржавши за себе само северне крајеве Србије. Од свог шурака, угарског краља Ладислава IV, добио је Мачву с Београдом, Срем, Усору и Соли. Умро је 1316. Сахрањен је у манастиру Ђурђеви Ступови.

ПЕТАР НЕШИЋ

1. Самостална радикална странка – политичка странка у Србији настала 1901. године након што је група млађих радикала иступила из Народне радикалне странке у знак протеста против фузије с напредњацима. Самосталци су се, према програму од 1902. године, залагали за принципе изворног радикализма (парламентарну монархију, једнодомну народну скупштину, стварање балканског савеза). Њен први вођа био је Љуба Живковић (1901–1905), затим Љубомир Стојановић (1905–1912) и, на крају, Љубомир Давидовић (1912–1919), када се странка с Напредном, Народном и неким југословенским странкама стопила у Демократску странку.
2. Николај Васиљевич Гоголь (1809–1852), руски књижевник. Гоголъево дело пресудно је утицало на развитак руске уметничке прозе. На основу његовог књижевног поступка Бјелински је формулисао принципе тзв. натуралне школе у руској књижевности. Чернишевски га је сматрао оснивачем сатиричног или, тачније, критичког правца руског реализма, доминантног у руској књижевности 19. и почетком 20. века. Први се јавља у часопису „Отаџбински записи“ (1830) романтично-фолклорним приповеткама. Продукт овог периода је и чувено дело *Тарас Буљба*. Уследила су Гогољева, данас већ класична дела попут романа-поеме *Мр̄тве душе* и комедије *Ревизор*. Престављен сликама које су у његовим књижевним делима верно представљале Русију, написао је роман *Изабрана мес̄та из п̄реписке с п̄ријат̄ељима*, без успеха покушавајући да мрачну слику домовине оплемени понеким светлим тоном. Покушавајући да се извуче из сопственог очаја, неколико дана пред смрт спалио је други том *Мр̄твих душа*.
3. Петар II Петровић Његош (1813–1851) – владика и владар Црне Горе, један од највећих српских песника. Пре замонашења звао се Раде. Школовање је започео у манастиру Савини. Касније му је један од учитеља био Сима Милутиновић Сарајлија који је у њему развио наклоност према поезији. Као млад владар покушао је да среди политичке прилике у Црној Гори, организује судове, уведе порезе, установи сенат, укине гувернадурство. Подигао је прву основну школу и основао штампарију (1834). Одгајан на народним песмама, и сам

је писао песме о борби против Турака, али зрела песничка дела дао је у три велика спева: *Луча микрокозма*, *Горски вијенац* и *Лажни цар Шћепан Мали*. *Горски вијенац*, најпознатије Његошево дело, има за предмет истрагу потурица у време владике Данила, почетком 17. века.

4. Милован Глишић (1847–1908) – књижевник и преводилац; један од зачетника реализма у српској књижевности. У младости је био присталица Светозара Марковића чији су политички погледи утицали на теме његових првих приповедака. Критички је посматрао и сликао живот села притиснутог бирократијом и зеленашима. Приповетке су му претежно анегдотске с непосредним познавањем живота села и сељака. Најпознатије Глишићеве приповетке су: „Глава шећера“, „Рога“, „Прва бразда“, затим позоришни комади „Два цванцика“ и комедија „Подвала“. Превео је с руског Гогоља (*Мртве душе*, *Тарас Буљба*), Гончарова (*Обломов*) и Толстоја (*Рат и мир*). Преводио је и с француског.
5. Војислав Илић Млађи (1877–1943) – српски писац. Прославио се пишући критике и полемике али и режимске оде и родољубиве песме у духу националистичких тежњи српског грађанства крајем 19. и у првој половини 20. века. Најпознатија дела су му збирке песама: *Крвави цветови* и *Нови крвави цветови*.
6. Александар Обреновић (1876–1903) – српски краљ од 1889. до 1903. Последњи представник династије Обреновић на српском престолу; син краља Милана и краљице Наталије Обреновић. На годишњицу проглашења Краљевине Србије (21. фебруара/6. марта 1889. године), краљ Милан је у Саборној цркви у Београду објавио проглас којим се повлачи с трона у корист сина Александра. До Александровог пунолетства државом је требало да управља Намесништво које су чинили: Јован Ристић, генерал Коста Протић и генерал Јован Белимарковић. Али, 1. априла 1893. Александар је разрешио Владу, укинуо Намесништво и преузео краљевска овлашћења, а 9. маја 1894. године укинуо Устав из 1888. и вратио на снагу стари из 1869. године. Нови устав донет је 1901. године. На спољашњем плану лавирао је између Аустрије и Русије, покушавајући да изгради свој пут у спољној политици. Владавина Александра Обреновића остаће упамћена најпре по браку с Драгом Луњевицом–Машин (краљицом Драгом). У ноћи 29. маја (11. јуна) 1903. године, група завереника на челу с капетаном Драгутином Димитријевићем Аписом извршила је превратпознатији као Мајски преврат. Краљевски пар Обреновић убијен је у спаваћој соби. Тела су им бачена с дворског балкона. Долазак Петра I на краљевски престо у Србији означио је долазак династије Карађорђевић на чело државе.

7. Фердинанд I Кобург (1861–1948) – кнез и краљ Бугарске од 1887. до 1918. Након што је први кнез Бугарске Александар I Батенберг 1886. године заувек напустио земљу, власт је преузео регентски савет на челу са Александром Стамболијским. Јула месеца 1887. године Бугарска је добила новог регента, Фердинанда I. Стамболијски је именован за премијера. У светлу нових, бољих односа с Русијом и новим руским царем Николајем II, Фердинанд I прелази 14. фебруара 1896. из католичанства у православље. Једна од најзначајнијих личности у савременој историји Бугарске остаће упамћена као владар који је 5. октобра 1908. објавио независност Бугарске. Поражена у Другом балканском и Првом светском рату, Бугарска је после владе Фердинанда I постала република (1918), на челу с премијером Александром Стамболијским. Драгољуб Јовановић мисли на сусрет српског краља Александра Обреновића с Фердинандом Кобуршким који се десио 19. фебруара 1897. године у Софији. Том приликом потписана је српско-бугарска „Угодба“ којом је дефинисана начелна сарадња између двеју држава у вези са свим питањима која су се тицала Срба и Бугара у Турској. Драгољуб Јовановић греши када Александра назива престолонаследником. У време потписивања „Угодбе“, он то више није био. Александар је разрешио владу (1. априла 1893), укинуо Намесништво и преузео краљевска овлашћења.

СТАРИЈИ СОЦИЈАЛИСТИ

1. Аранђел Раша Милошевић (1851–1936) – публициста и преводилац. Један од оснивача Народне радикалне странке и члан Главног одбора. Учествовао у Тимочкој буни. Осуђен на смрт, али потом помилован. Био је министар привреде, директор Српског бродарског друштва и управник државних монопола. Објавио је своје успомене под називом *Тимочка буна.*
2. Љуба Давидовић – види његов медаљон, књига III.
3. Јаша Продановић – види његов медаљон, књига III.
4. Радоје Домановић (1873–1908) – књижевник, приповедач и сатиричар. Радио је као наставник гимназије у Пироту, Врању и Лесковцу. Отпуштен као противник династије Обреновића. На књижевну сцену ступио је пишући реалистичке приповетке из сеоског живота. Убрзо је прешао на јетку сатиру, веома оштро критикујући власт огрезлу у корупцију и насиље, као и послушно грађанство. Најпознатије Домановићеве сатире су: „Данга“, „Вођа“, „Мртво море“, „Страдија“ и друге.
5. Коста Таушановић (1854–1902) – политичар. Један од првака Народне радикалне странке, више пута био министар у разним владама.

Заслужан за подизање привреде у Србији. Био један од главних заговорника доношења либералног устава из 1888. године. Током политичког деловања два пута је осуђиван на затвор – због учешћа у Тимочкој буни 1883. и због Ивањданског атентата 1899.

6. Пера Тодоровић (1852–1907) – политичар и новинар, један од оснивача Народне радикалне странке и један од првих присталица Светозара Марковића. Најбољи српски новинар свога доба. Ухапшен због манифестација са црвеним барјаком у Крагујевцу. Био добровољац у рату против Турака (1877), потом је емигрирао у Угарску, а затим у Француску. Учествовао је у Тимочкој буни и био осуђен на смрт, али је потом помилован. Измирио се с краљем Миланом и залагао се за споразум напредњака и радикала, па су га радикали избацили из странке.

ЂОКА ТОШИЋ СОЦИЈАЛ

1. Адам Смит (*Adam Smith*, 1723–1790) – најпознатији представник енглеске класичне политичке економије; дугогодишњи професор универзитета у Шкотској. Био је изразити присталица економског либерализма и противник меркантилизма, чему је посветио једну од пет књигу под називом *Богатство народа*. Његово дело послужило је као основица Рикарду, чија су дела била најзначајнији извор Марксовог економско-теоријског система. Написао је два рада из области етике *Теорију моралних осећаја* и *Истраживање о природи и узроцима богатства народа*. Смитова подела рада представља класику у економској литератури. Прихватио је и развио теорију радне вредности.
2. Плевна (бугарски Плевен) – град у северној Бугарској са око 70.000 становника, познат по индустријској производњи (индустрија пољопривредних машина, текстилна, прехрамбена, дуванска), трговини пољопривредним производима. Први пут се помиње у III веку. За време руско-турског рата (1877–78), Руси су га заузели 10. децембра 1877. после опсаде која је трајала 143 дана.
3. Шипка – превој на планини Балкан у Бугарској; спаја Габрово и Казанлик; надморска висина 1.333 m. У руско-турском рату (1877–78), на превоју Шипка вођене су огорчене борбе. После продора преко Шипке, руска војска је заузела Једрене 20. јануара 1878. године.
4. Давид Штрбац – лик из дела Петра Кочића *Јазавац пред судом*. Давид је лик који снажно, психолошки и тачно представља тип лукавог босанског сељака кога вара и пљачка туђинска власт али и домаћи зеленаши. Свестан је свога положаја и тражи правду. Иако приказан комично, изазива саучешће и сузе кроз смех.

5. Др Милутин Р. Живковић – истакнути члан Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), касније Комунистичке партије Југославије. Септембра 1920. године, придружио се групи чланова странке из Србије и Босне која је сачинила чувени „Манифест опозиције КПЈ“, уперен против политике коју је Комунистичка партија Југославије отпочела да заговара након приступања Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) Трећој интернационали (Комунистичкој интернационали или Коминтерни), основаној у Москви, марта 1919. године. Последице приступања СРПЈ(к) Коминтерни осетиле су се већ на Другом конгресу партије у Вуковару, 20–25. јун 1920. Тада је, поред одлуке о промени назива у Комунистичка партија Југославије, одлучено да се укину покрајинска већа чиме је партија централизована. Део делегата из Хрватске том приликом је напустио конгрес. Делегати из Србије и Босне, међу којима се налазио и Милутин Живковић, огласили су се три месеца касније поменутим „Манифестом опозиције КПЈ“. Децембра 1920. избачени су из странке. Уз помоћ немачких социјалистичких група из Баната, центрумаши из Србије и Босне основали су марта 1921. године Социјалистичку радничку партију Југославије.
6. Општински избори 1920. године у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца представљају тријумф Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста). На општинским изборима марта 1920. године у Хрватској, Славонији и Далмацији изабрано је 490 комунистичких одборника. Комунисти су освојили већину гласова и апсолутну већину мандата у Загребу, Осијеку, Вуковару, Крижевцима, Вировитици, Црквеници, Чаковцу, Валпову итд. У Загребу је комунист Светозар Делић изабран за градоначелника. Комунисти су забележили изненађујуће добре изборне резултате у Црној Гори, нарочито у Подгорици. На општинским изборима у Србији, Македонији и на Косову, августа месеца 1920. године, комунисти су победили у тридесет седам општина.
7. Обзнана – акт југословенске владе донет 30. децембра 1920. године, којим је „до доношења новог устава“ забрањена „комунистичка и свака слична пропаганда“. Забрањен је рад Комунистичке партије Југославије. Затворене су просторије странке. Забрањена су страначка гласила, „листови и друге публикације које би реметиле мир у држави“. „Обзнану“ су потписали сви чланови Министарског савета (председник Миленко Веснић; министер унутрашњих послова Милорад Драшковић). Јула 1921. године извршен је атентат на министра Драшковића. Убиство министра унутрашњих послова послужило је као повод за доношење Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави. На основу донетог закона, Народна

скупштина Краљевине СХС поништила је посланичке мандате комуниста освојене на изборима за уставотворну скупштину новембра 1920. године.

8. Раскид са СССР-ом наступио је јуна 1948. године, на Другом заседању Информационог бироа (Информбиро) у Букурешту, у Румунији. Донета је чувена Резолуција о стању у КПЈ, познатија и као Резолуција Информбироа, којом је Комунистичка партија Југославије оптужена да није одана начелима комуниста и изградњи социјализма. Партијско чланство у Југославији позвано је да се побуни против Тита и његових најближих сарадника. У лето 1948. године одржан је V конгрес КПЈ, на којем су одбачене све одредбе Резолуције Информбироа као неоправдане. Одупирање руководства захтевима Информбироа означило је почетак раскида Федеративне Народне Републике Југославије, с једне стране, и СССР-а и њених савезника, чланица Информбироа, с друге стране. Тек је Стаљинова смрт 5. марта 1953. означила почетак отопљавања односа између Југославије, СССР-а и земаља совјетског блока. Маја 1956. године Београд је посетио Никита Сергејевич Хрушчов, први секретар ЦК КПСС.

ДРАГОМИР ПЕЈИЋ

1. Споразум Рибентроп–Молотов или Пакт о ненападању између Немачке и Савеза Совјетских Социјалистичких Република је споразум о ненападању између Трећег рајха и Совјетског Савеза, који су 23. августа 1939. године у Москви потписали совјетски и немачки министри спољних послова Вјечеслав Молотов и Јоаким фон Рибентроп. Био је на снази до 22. јуна 1941. године и почетка операције Барбароса, када је Немачка напала СССР у Другом светском рату. Споразум Рибентроп-Молотов је обухватао и тајни протокол којим је извршена подела интересних сфера у независним земљама – Финској, Естонији, Летонији, Литванији, Пољској и Румунији. Тајни протокол је експлицитно предвиђао „политичке и територијалне промене“ у областима наведених земаља, што је овај споразум претворило у агресивни војни савез упркос званичном називу.

2. Васа Пелагић (1833–1899) – представник утопијског социјализма у Србији у другој половини XIX века. Године 1857. уписује богословију у Београду; а 1860. постаје учитељ српске основне школе у Брчком, где оснива српску читаоницу, једну од првих у Босни. Преко Београда одлази у Москву где се упознаје с делима руских револуционарних демократа. Након две године проведене у Русији враћа се у Бањалуку и постаје управник Српско-православне богословије. Године 1869. прогнан је у Малу Азију (Кјутјају), под оптужбом да критикује турски режим у Босни. Враћа се у Србију, 1871. године.

Активно иступа као члан Уједињене омладине српске и Дружине за ослобођење српства. Године 1875. учествује у босанском устанку и пише бројне меморандуме босанских устаника. Осамдесетих година борави у Србији где се посвећује ширењу социјалистичких идеја. Због свог ангажмана бива рашчињен (имао чин архимандрита), затворен у лудницу, осуђен на затвор и робију у пожаревачкој казниони, где умире 25. јануара 1899. Поред бројних дела (*Историја босанско-херцеговачке буне*, *Одговор на четири друштвена питања*, *Спас Србије и српства*, *Социјализам и основни препорођај друштва*, *Наука и радни народ*, *Преображај школе и наставе* итд.), до дана данашњег је остао упамћен по енциклопедији *Стварни народни учитељ,* на коју Драгољуб Јовановић мисли када говори о Пелагићевом *Речнику страних речи*.

3. *Српски рјечник* Вука Стефановића Караџића – речник савременог српског језика. Имао је четири издања (1818, 1852, 1898, 1934). Прво издање има 27 000 а друго нешто више од 47 000 речи. Друго издање *Српскоī рјечника* представља плод Вукове ортографске реформе. Сви појмови су протумачени немачким и латинским речима. За прво издање тумачење је дао Јернеј Копитар. За нове речи у другом издању тумачење је дао Ђура Даничић. У првом издању се употребљавају три (два дуга и само један кратки), а у другом четири акцента.
4. Владика Доситеј (1887–1945) – владика загребачки и нишки. Од смрти патријарха Варнаве до 1938. администрирао Београдско-карловачком архиепископијом. Усташе су га ухапсиле за време Другог светског рата. Умро од тортуре у манастиру Ваведење.
5. Клод Анри Сен-Симон (*Claude Henri Saint-Simon*, 1760–1825) – француски социјалист-утописта и филозоф, познат по идеалистичком схватању снага друштвеног развитка у којем главну улогу приписује напретку науке, морала и религије. Ипак, може се сматрати претходником Марксовог научног социјализма. Познатија дела су му: *Писма женевскоī īрађанина савременицима*, *О индустријском систему*, *Ново хришћанство*, *О старом и новом политичком систему* итд.
6. Марксизам – по Карлу Марксу (*Karl Marx*, 1818–1883), немачком филозофу и творцу научног социјализма. Марксизам је систем схватања и учења, теорија и тактика ослободилачке борбе радничке класе, теоријска основа и објашњење савременог преображаја људског друштва из класног у социјалистичко и бескласно. Настао је као продужење три главне духовне струје XIX века у највећим земљама западне Европе – класичне немачке филозофије, класичне енглеске политичке економије и француског социјализма. У складу са својим

изворима, марксизам има три главна саставна дела: филозофски, економски и политички. Основно у филозофији марксизма изражено је у тези да је свест уопште одређена бићем, а посебно људска свест – друштвеним бићем човековим које се састоји од продукције и репродукције његовог материјалног живота. Основно у економском учењу марксизма је објашњење вишка вредности, а путем тога и начина експлоатације радничке класе. У социјално-политичком делу марксизма основно је учење о класној борби која нужно води до диктатуре пролетаријата као форме државе прелазног периода од капитализма ка комунизму.

ПАВЛЕ КРСТИЋ

1. „Радничке новине“ (*Le Journal Ouvrier, Arbeiter Zeitung*) – централни орган социјалистичког покрета у Србији. Излазиле су од априла до октобра 1897. године, када су забрањене. Поново су почеле да излазе 1902. године као орган Социјалдемократске странке и Радничког савеза. У Београду су излазиле до 1914. године, за разлику од Ниша где су се могле наћи и током 1915. године, када су забрањене. Одговорни уредници листа били су, између осталих: Коста А. Јовановић (1902), Димитрије Туцовић (1909), Драгиша Лапчевић (1915). Поново су покренуте 2. децембра 1918. Од броја 97 (1919) биле су орган Социјалистичке радничке партије (комуниста), а од броја 154 (1920) Комунистичке партије Југославије. Након „Обзнане“ постају орган десних социјалиста на челу са Живком Топаловићем и излазе све до 1941. године.
2. „Борба“ током 1882–83. излази као лист српских социјалиста, најпре под уредништвом Мите Ценића, затим Николе Николића. Током 1910. године излази као теоријски часопис српске Социјалдемократске странке под уредничком палицом Димитрија Туцовића. У интервалу од 19. фебруара 1922. до 13. јануара 1929. године, када је и забрањен, излази као независан политички и друштвени лист. Као орган Комунистичке партије Југославије, „Борба“ је излазила и за време Другог светског рата, најпре у Ужицу а потом у Босанској Крајини. Месец дана након ослобођења Београда, од новембра месеца 1944. године, излази као дневни лист и орган КПЈ – Савеза комуниста Југославије.
3. Триша Кацлеровић (1879–1964) – један од оснивача Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) тј. Комунистичке партије Југославије. Године 1905. Завршио је Правни факултет у Београду. Као студент био је члан Клуба социјалиста Велике школе. Један је од оснивача Главног радничког савеза и Српске социјалдемократске партије. У периоду од 1903. до 1914. године уређивао

је лист „Радник“, орган месне организације ССДП у Крагујевцу. Био је секретар Српске социјалдемократске партије 1906–1907. године и народни посланик 1908–1918. године. Учествовао је на Првој балканској социјалистичкој конференцији у Београду, 1909, Конгресу социјалистичке интернационале у Копенхагену, 1910. и Цимервалдској конференцији у Швајцарској, 1916. године. Учествовао је у оснивању Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) и био председник комунистичког посланичког клуба 1921. године. Учествовао је у оснивању Независне радничке партије. Од 1923. до 1925. био је секретар Комунистичке партије Југославије а 1924. делегат на конгресу Интернационале у Москви. Повукао се 1925. године. Пензионисан је 1948. као судија Врховног суда ФНРЈ.

4. Царински рат – примена царина као средства притиска или борбе против друге државе ради постизања одређеног политичког или економског циља. Претходи му отказивање дотадашњег трговинског уговора уз максимално повишење царинских стопа и забрану увоза најважније робе. Овде се мисли на Царински рат који је Аустроугарска отпочела против Краљевине Србије 25. јануара 1906. године, након закључивања Српско-бугарског царинског савеза, отказивањем трговинског уговора и забраном увоза стоке и сточних производа. Царински рат између Србије и Аустроугарске, с разним прекидима и маневрима, трајао је до 1911. године.

5. Руска револуција (1917). У раздобљу од 1917. до 1919. године, Европу су захватили револуционарни догађаји. Они су били непосредна последица Првог светског рата (1914–1918), али и вишедеценијског социјалног незадовољства. У Енглеској, Француској и Италији било је штрајкова и демонстрација. У Финској, Аустрији, Мађарској и Немачкој избиле су револуције. Дошло је до свргавања постојећих влада и покушаја да се потпуно промени друштвени поредак. Сви наведени покрети су сузбијени. Највећом и једином успешном револуцијом може се сматрати Велика октобарска револуција, изведена у Русији, 1917. године. Један од штрајкова организован у главном граду Русије Петрограду, у марту 1917. (25. фебруар по старом календару), прерастао је у револуцију познату као Фебруарска револуција која је резултирала повлачењем Николе II Романова с руског царског престола и оснивањем Привремене владе сачињене од грађанских политичара. Пошто Влада није успела да преузме контролу над државом, на територији читаве Русије дошло је до оснивања совјета (савета) на челу с Централним совјетом за целу Русију у Петрограду. Априла 1917. године вођа Руске социјалдемократске радничке странке (бољшевика) Владимир Иљич Лењин изложио је свој политички програм познатији као

„Априлске тезе“. Основна гесла бољшевика била су: „Сва власт совјетима“ и „Мир, хлеб, земља“. Лењинове присталице које су поред бројног сиромашног градског становништва сачињавали и с фронта пристигли, незадовољни војници, окупљале су се и у наоружане одреде познатије као Црвена гарда. Током 6. и 7. новембра (24. и 25. октобара по старом календару), гарда је овладале Петроградом. Топовски пуцњи с крстарице „Аурора“ у ноћи између 7. и 8. новембра дали су знак за општи напад на Зимски дворац, последње упориште снага које су се противиле револуцији. Тек сазвани Конгрес совјета донео је декрете о миру, о земљи, о власти радника и правима народа Русије. На основу ових одлука основана је нова влада познатија као Совјет народних комесара.

6. Револуција 1905. године – због велике беде и незадовољства неограниченом влашћу цара, после пораза у рату с Јапаном 1905. године, Русију су преплавили штрајкови и јавни протести у којима је учествовало више од три милиона радника и сељака. Немири су прерасли у револуцију која је угушена 1907. године.
7. Владимир Иљич Уљанов Лењин (1870–1924) – предводник Октобарске револуције 1917. године у Русији, оснивач и организатор Руске социјалдемократске радничке странке (бољшевика), организатор совјетске државе, оснивач Треће интернационале, државник, филозоф, публициста. Потицао је из угледне и добростојеће племићке породице. Године 1887. старији Лењинов брат Александар обешен је због учествовања у неуспелом атентату на цара Александра II. Породица се сели у Казањ, где Лењин уписује право. Након учествовања у студентским демонстрацијама избачен је са универзитета и протеран у село Кокушкино, где је провео годину дана. У јесен 1891. дипломирао је на Санктпетербуршком универзитету. Након пуштања из затвора (1900), емигрирао је у Швајцарску. Емигрантски стаж Владимира Иљича, који је потрајао до повратка у Русију, 1917. године, био је најплоднији у процесу развоја Лењина као мислиоца, филозофа, публицисте и будућег вође Октобарске револуције и совјетске државе, на чије се чело ставио после октобра 1917. године.

ТОША МОЛЕР

1. Велика мистерија.

МИТА СТАНКОВИЋ

1. Карл Хајнрих Маркс (1818–1883) – филозоф, политички економист и револуционар. Делом „Комунистички манифест“ из 1848.

поставио је темеље идеологији комунизма. Историју је тумачио као класну борбу. У делу „Капитал“ из 1867. анализирао је капиталистички процес производње. Његове идеје су имале огроман утицај на раднички покрет у 19. и 20. веку, а победом бољшевика у Октобарској револуцији 1917. идеологија марксизма је постала владајућа у једној држави. Ширењем утицаја Совјетског Савеза у Европи и ван ње, током 20. века исто се догодило и у многим другим државама, које су званично прихватиле марксистичку идеологију, а она је имала знатан утицај у свету уопште. Марксизам је данас такође утицајан, мада контроверзан у политичким и академским круговима.

2. Димитар Благојев (1856–1924) – вођа бугарске Социјалдемократске странке, преводилац Капитала. Рођен је у грчком делу Македоније, који је тада био део Отоманског царства. Оснивач Социјалдемократске радничке партије Бугарске (1891). Године 1903. постао је лидер њеног левог крила, које се отцепило од странке под именом „Уски социјалисти“. Био је противник интервенције великих сила у југоисточној Европи, веровао у балканску федерацију и противио се бугарском учешћу у Другом балканском рату (1913) и у Првом светском рату. Године 1919. његова странка се придружила Комунистичкој интернационали и променила име у Бугарска комунистичка партија, чији је био вођа.

3. Никола Вулић (1872–1945) – историчар, класични филолог и археолог. Види његов медаљон, књига I.

4. Јован Скерлић (1877–1914) – књижевни критичар и друштвено ангажовани интелектуалац. Школован у Београду, на Великој школи. Дипломирао француски језик и књижевност код Богдана Поповића. Докторирао у Лозани. До смрти је предавао француски језик и књижевност на Универзитету у Београду. Дописни члан Српске краљевске академије од 1910. Уредник *Српскоī књижевноī īласника* од 1905. Писац више дела из историје књижевности, од којих је најзначајније *Исīорија нове срīске књижевносīи*. Идеолог Самосталне радикалне странке, социјалистичког покрета и југословенства.

5. Радоје Кнежевић – доктор књижевности, наставник француског језика у Другој београдској мушкој гимназији. Уредник „Српског књижевног гласника“ пред Други светски рат. Непосредни учесник пуча од 27. марта 1941. Члан Извршног одбора Демократске странке. Пензионисан 1937. због противљења политици Милана Стојадиновића. Опозиционар у време диктатуре краља Александра. Министар двора краља Петра II.

ДРАГИША ЛАПЧЕВИЋ ЧИЧА

1. Здравко Тодоровић (1890–1939) – адвокат и новинар. Уредник „Једнакости“, органа Секретаријата жена социјалдемократа. Године 1920. био је кмет – правник комунистичке општине у Београду. После Вуковарског конгреса постао центрумаш. Био је члан управе Социјалистичке партије Југославије и један од оснивача „Централе за радничко васпитање“. Превео је с немачког већи број књига и брошура из области социјализма.
2. Михаило Аврамовић – види његов медаљон, књига I.
3. Воја Ђорђевић – види његов медаљон, књига II.
4. Соко – Организација за телесно васпитање, поникла у Чешкој. Прво соколско друштво основао је Мирослав Триш у Прагу, 1862. године. Покрет се брзо ширио по Европи. У Србији је прво друштво основано 1891. године. Чланови соколских друштава су у свим земљама били само Словени. Поред спортског карактера, Соко је имао и карактер патриотске организације под аустроугарском управом. Покрет је нарочито манифестован преко свесоколских слетова. Године 1929, у доба шестојануарског режима, укинуте су националне соколске организације и створен је Соко Краљевине Југославије, који је требало да шири идеју југословенства.
5. Мисли на конгрес Друге интернационале, одржан у Базелу, септембра 1912. године. Конгрес је био посвећен ставу према рату и растућој милитаризацији у Европи. Друга интернационала је иступала против стајаће војске, а за наоружавање народа, против милитаризма и ратних кредита. Иако су делегати на конгресу стајали чврсто на антиратним позицијама, ипак је преовладало схватање да у историји постоје две врсте ратова – одбрамбени и освајачки.
6. Мисли на Сарајевски атентат, изведен на Видовдан, 28. јуна 1914. године. У атентату су убијени аустроугарски престолонаследник Франц Фердинанд и његова жена Софија. На Фердинанда је најпре бацио бомбу Недељко Чабриновић, али је надвојвода остао неповређен. Непун сат касније, Гаврило Принцип је, пуцајући из револвера, убио Фердинанда. Оба атентатора су били чланови организације „Млада Босна“. За организовање атентата оптужена је Србија, што је послужило као повод за почетак Првог светског рата.
7. Мисли се на ултиматум који је после Сарајевског атентата Аустроугарска упутила Србији, у коме је захтевано да Влада Србије забрани све публикације које пишу против монархије, да се одмах распусти организација „Народна одбрана“ и слична удружења, да се из службе уклоне сви официри и чиновници који пропагирају против Аустроугарске (њихова имена је требало да буду накнадно

достављена), да се покрене истрага против лица која су умешана у атентат а налазе се у Србији, с тим што би у истрази требало да учествују и аустријски органи, као и да се ухапсе Војислав Танкосић и Миливоје Циганович који су били умешани у атентат. Србија је прихватила све захтеве, осим једног. Наиме, било је одбијено да аустријски органи учествују у истрази, већ је понуђена арбитража Међународног суда правде у Хагу.

8. Мисли на Тришу Кацлеровића (1879–1964) – политичког делатника и једног од оснивача Српске социјалдемократске странке. По оснивању КПЈ, прилази комунистима, али се из политичког живота повлачи 1925. године. Пензионисан је као судија Врховног суда.
9. Стојан Протић (1857–1923) – политичар, један од оснивача и вођа Народне радикалне странке. Био више пута министар иностраних послова и финансија. Након Првог светског рата, био председник прве владе Краљевине СХС. Био је противник централистичког уређења и Видовданског устава, па је предлагао поделу земље на историјске области. Његова визија државног уређења није била прихватљива ни утнитаристима ни федералистима, па је остао усамљен. После доношења Устава, Протић је остао члан радикалне странке, али је изгубио некадашњи утицај.
10. Живко Топаловић – види његов медаљон, књига I.
11. Коста Јовановић (1875–1930) – политичар, економист и новинар. Био је један од вођа српске социјалдемократије, а затим дисидент и члан Самосталне радикалне странке.

ВРШЊАЦИ И НЕШТО МЛАЂИ

1. На изборима у Немачкој, 1912. године, већину гласова добили су социјалдемократи.
2. Видети напомену о њему у одељку под називом У ПИРОТУ, књига I.
3. Дарвинизам – учење Чарлса Роберта Дарвина (1809–1882), енглеског научника који је поставио темеље модерне теорије еволуције, по којој се сви животни облици развијају путем природне селекције. Посебно је контроверзе изазвала његова теорија о еволуцији човека од неке врсте човеколиког мајмуна.

ДУШАН ПАВЛОВИЋ

1. Чарлс Дарвин (1809–1882) – британски научник који је поставио темеље модерне теорије еволуције, по којој се сви животни облици развијају путем природне селекције. До закључака је дошао путујући на истраживачком броду „Бигл“ (1932–1936), а касније их дорађивао и објавио у делима *О порeклу врста* (1859), *Порекло човека* (1871) итд.

2. Жан-Батист Ламарк (1744–1829) – француски природњак. Заступао теорију наслеђивања стечених особина (ламаркизам) и теорију еволуције по којој се живи организми спонтано развијају из простијих у сложеније облике и мењају под утицајем спољне средине.
3. Аугуст Вајсман (*August Weismann*, 1834–1914) – немачки природњак, зоолог, главни представник неодарвинизма. Бавио се проучавањем наслеђа и настајања нових врста.
4. Санаторијум Живковић – ради се о санаторијуму-породилишту који је у Београду основао др Милутин Живковић, лекар, социјалиста, један од првака српске социјалдемократије. Син Светислав, рођен 1895, такође лекар, гинеколог, социјалиста, политичар, био уз Д. Ј. и после 1945. због чега је био на робији. Ћерка Јулијана – Лана, такође лекар, била удата за Д. Павловића. И син Војислав и ћерка Вера били лекари.
5. Трећа комунистичка интернационала, Коминтерна, основана је у Москви, 4. марта 1919. ради обједињавања комунистичких (радничких) партија. Одржала седам конгреса. Распуштена 1943. године.
6. Тодор Јовановић Славински – трговац, из познате пиротске породице. Ратовао на Солунском фронту. Био левичар, најпре социјалиста, а потом леви земљорадник.
7. Сава Мисирлић – комерцијлиста, банкар, син пиротског трговца Тодора Игњатовића Мисирлије. Умро млад, 1959. године.
8. Мисли се на Милоша Мисирлића, види његов медаљон, књига I.
9. Стеван Стевановић – чиновник Министарства социјалне политике после Првог светског рата. Уредник часописа *Социјални йрейороћај*. Био масон.
10. „Социјални препорођај“ – службени орган Министарства социјалне политике. Уредник Стеван Ј. Стевановић, потом Душан М. Јеремић. Излазио у Београду, једном месечно, од броја један за јануар 1921. до броја 4–6, за април–јун 1926.
11. Двајт Ајзенхауер (1890–1969) – генерал и председник САД у два мандата (1952–1960). Од 1942. године био начелник Генералштаба америчке војске и командовао америчким снагама на европском ратишту, а од децембра 1943. врховни командант савезничких снага за инвазију.
12. Џон Фостер Далс (*John Foster Dulles*, 1888–1959) – амерички политичар, дипломата и државник. Правник. Републиканац. Био државни секретар САД од 1953. до 1959. за време председника Двајта Ајзенхауера. Залагао се за агресиван наступ према комунизму у хладном рату.

13. Мишел Дебре (*Michel Debré*, 1912–1996) – француски државник и политичар. Правник. Министар правде у влади Шарла де Гола 1958–1959. Председник владе 1959–1962. Министар економије и финансија 1966– 1968, министар спољних послова 1968–1969, министар одбране 1969–1973. Био члан Академије.
14. Пјер Мандес Франс (*Pierre Mendès-France*, 1907–1982) – француски државник и политичар. Доктор права. Члан Радикалне партије. Био је председник владе од јуна 1954. до фебруара 1955. Био је и министар финансија 1943–1944, министар народне економије 1944–1945, министар спољних послова 1954–1955.

МИЛУТИН ЦАНИЋ

1. Октобра 1891. одржан је конгрес Социјалдемократске партије Немачке у Ерфурту, на којем је донет тзв. „Ерфуртски програм". После прогона под Бизмарковом владом, партија је тражила нову стратегију и тактику у време динамичне индустријализације и друштвених промена. Насупрот Марксу, овај програм не садржи захтев за пролетерску револуцију, већ истиче демократске и социјално-политичке циљеве, као што су право гласа, осмочасовни радни дан, радничка заштита. Овај програм је послужио Плеханову као основ за састављање програма Руске социјалдемократске радничке партије, чије је идеје и Лењин унео у свој програм после револуције.
2. Карл Маркс – *скр.*

МИЛУТИН РИСТИЋ

1. Начела социјалне демократије (Ерфуртски програм) – програм Социјалдемократске партије Немачке, усвојен на конгресу у Ерфурту, 1891. године. Имао је велики утицај на програме свих партија Друге интернационале и постао образац у свим главним поставкама. У теоријском делу програма разматрају се основна начела и крајњи циљеви социјалдемократије. У практичном делу, разрађени су захтеви које социјалдемократија поставља друштву као непосредне захтеве радничког покрета како би њиховим остварењем дошла до коначних циљева. Израдио га је Карл Кауцки.
1. Видети напомену о њему у одељку под називом У ПИРОТУ, књига I.

ЖАРКО АРАНЂЕЛОВИЋ

1. Сироте српске избеглице.
2. Петар Алексејевич Кропоткин (1842–1921) – руски теоретичар анархизма, пореклом из угледне племићке породице. Био је противник

марксизма. Већи део живота провео у егзилу у западној Европи (1876–1917), где је такође прогањан због свог анархистичког деловања.

3. Михаил Александрович Бакуњин (1814–1876) – руски револуционар, један од идеолога анархизма и народњаштва. Путовао по Швајцарској, Немачкој и Француској (1841–1847) иступајући против царског апсолутизма и кметства у Русији. Године 1849. руководио је устанком у Дрездену. Осуђен на смрт, али му је казна замењена доживотном робијом. Враћен у Русију и протеран у Сибир. Године 1861. успео је да побегне преко Јапана и САД у западну Европу. Године 1872. искључен из Прве интернационале.
4. Вудро Вилсон (1856–1924) – амерички политичар и државник, један од вођа Демократске странке. Од 1913. до 1921. године био председник САД. За време његовом мандата, САД су интервенисале у Мексику, Хаитију и Доминиканској републици. Године 1917. увео земљу у Први светски рат. Написао 14 тачака у којима је изложио своја начела за успостављање светског мира. Тај документ је послужио као основ на конференцији мира у Версају. Добио Нобелову награду за мир (1919).
5. Није наведен назив теме.
6. Јеврем Грујић (1826–1895) – правник, политичар и дипломата Кнежевине Србије. Један од оснивача Либералне странке. Био српски посланик у Цариграду, Лондону и Паризу. Неколико пута био министар. Као секретар Светоандрејске скупштине играо знатну улогу у смени кнеза Александра Карађорђевића кнезом Милошем Обреновићем. Политички утицај Грујића опада кад је Јован Ристић преузео вођство либералне групације.

МИЛОШ МИСИРЛИЋ

1. Петар Живковић – српски генерал и председник Владе Југославије 1929–1932. Рођен у Неготину, 1879. Умро у Паризу, 1947. Учествовао у Мајском превратy 1903. Основао тајну официрску организацију „Бела рука“, која је била блиска престолонаследнику Александру. Постао командант Краљеве гарде 1917. Од 1923. дивизијски генерал. Први председник Владе после увођења диктатуре 1929. Један од оснивача режимске Југословенске националне странке, а од 1936. и њен председник. Министар војске и морнарице у влади Николе Узуновића и Богољуба Јевтића. Разишао се са Стојадиновићем и иступио из владе 1936. Од 1941. у емиграцији.
2. Клермон Феран – град у Француској, где се налази универзитет који су многи српски студенти похађали током Првог светског рата.

3. Никита Сергејевич Хрушчов (1894–1971) – вођа Совјетског Савеза после смрти Јосифа Стаљина. Први секретар Комунистичке партије Совјетског Савеза од 1953. до 1964. године и премијер Совјетског Савеза од 1958. до 1964.

ТАНАСИЈЕ МАРИНКОВИЋ

1. Светозар Ранчић – професор Више педагошке школе. У младости, као ученик, био социјалиста. Потом прилази Демократској странци, а за време шестојануарског режима прикључује се новооснованој режимској Југословенској националној странци.
2. Душан Стевчић – лекар у Пироту. Као посланик Демократске странке ушао у Народну скупштину 1927. године. Биран и за сенатора. Пред крај Другог светског рата отишао у партизане. После ослобођења једно време обављао дужност начелника Министарства здравља за Србију.
3. „Рад“ – лист Групе за социјалну и културну акцију. Лист је покренут 1. маја 1926. године, а његов власник је био др Михаило Арсић, један од сарадника Драгољуба Јовановића. Један од циљева листа, формулисаних у редакцијском чланку, био је помагање економске организације сељака, радника и интелектуалаца и њихове борбе за поправљање свог положаја и „укидање друштвене неправде“. Лист је излазио три пута месечно – до 1929. године, када је забрањен.

У БЕОГРАДУ

1. Оснивачки конгрес ССДП – После мајског преврата, у Београду је 02. августа 1903. године одржан Оснивачки конгрес Српске социјалдемократске партије у сали „Опере“ (данас зграда биоскопа „Балкан“). Њихово гласило биле су Радничке новине, чији је уредник био Туцовић.
2. Лазар Марковић – види његов медаљон, књига IV.
3. Видети напомену о њему у медаљону Мите Станковића, књига I.
4. Богдан Поповић – види његов медаљон, књига I.
5. Павле Поповић (1868–1939) – професор књижевности на Универзитету у Београду, ректор, академик. Увео сорбонарски метод у писању и предавању историје књижевности. Бавио се и југословенским, не само српским, као и француским моралистима. Један од оснивача професорске колоније. Један од стубова универзитета пре 1941.
6. Др Радован Кошутић (1866–1949) – творац најбоље руске граматике, одличне читанке и речника. Универзитетски професор, али

и песник, необично оригиналан, по речнику и по инспирацији. Једна његова песма узета за химну НСС: *За коīа ореш, орачу?!* Од руских социјалреволуционара преузео љубав према исконској снази сељака, коју је потом наследио његов син др Владета Кошутић, доцент за светску књижевност. Проналази нове речи и сељаке-песнике и творце.

7. Др Урош Петровић (1888–1915) – моралиста и филозоф, писац књижевних и позоришних критика.
8. Војислав М. Јовановић (1884–1968) звани Марамбо – даровит књижевник и дипломата. Објављивао народне песме и написао тезу о њима на француском, а о Просперу Меримеу драму *Наши синови*. Водио је историјску архиву Министарства спољних послова.
9. Дођи.
10. Држати.

ДРУГОВИ У ШКОЛИ

1. Тачке постоје у оригиналном тексту.

ДРАГОМИР СТОШИЋ

1. Витомир Корађ – види његов медаљон, књига III.
2. Вилим Букшег – вођа хрватског радничког покрета с Корађем и Деметровићем до 1914. Истакао се нарочито као организатор синдиката.

   Види напомену у медаљону Јосипа Предавца.
3. Етбин Кристан (1867–1953) – познати социјалиста ван Србије, први интелектуалац у словеначком радничком покрету. Емигрирао је 1941. у САД, а вратио се у земљу 1951.
4. Димитар Благоев (1856–1924) – први пропагандиста марксизма у Бугарској, оснивач и руководилац Бугарске радничке социјалистичке партије („тесних“ социјалиста). Издавач новина и часописа у којима је пропагирао идеје научног социјализма. Основао је 1891. Бугарску социјалдемократску партију, руководио теоретским органом партије, часописом „Новости“. Иступао против војних кредита 1914, разобличавајући империјалистички карактер рата.
5. Георги Кирков – један од чланова бугарске социјалдемократије, близак Димитрију Благоеву. Погинуо у српско-бугарском рату 1912.
6. Јанко Саказов – први бугарски социјалдемократа и тзв. „широких“, угледан члан Друге интернационале и пријатељ Драгише Лапчевића.

7. Бугарски „широки“ представљали су десно крило Бугарске социјалдемократске партије. Били су позбати под именом „општеделци“, по називу часописа „Опште дело“ који је излазио 1900. Расцеп у бугарској социјалдемократији је настао 1903. године, после чега се један њен део издвојио у самосталну реформистичку партију. Бугарски „тесни“ су били лево крило Социјалдемократске партије Бугарске, које је после расцепа образовало самосталну радничку партију под вођством Димитрија Благоева. За време рата 1914–1918. „тесни“ су бранили доследно интернационалистичко становиште, а после рата су били језгро будуће КП Бугарске.
8. Др Драгомир Гужвић – лекар за душевне болести.
9. О њему види напомену у медаљону Саве Косановића, књига IV.
10. Драган Милићевић – секретар привредних комора и организација, ангажован у разним земљорадничким задругама. Био је припадник масонске ложе у Београду. Ухапшен 1941. и стрељан.
11. О њему види напомену у медаљону Милана Гавриловића, књига II.
12. Мирко Поповић је био директор београдске гимназије, а за време Првог светског рата на челу Просветног одељења Министарства иностраних дела Србије у Паризу.
13. Др Миодраг Ибровац (1885–1973) – докторирао књижевност на Сорбони, професор француског језика и књижевности у београдским гимназијама. Романиста, књижевни критичар, преводилац, професор Београдског универзитета, члан САНУ.
14. Станислав Вулић – професор историје, француски ђак, директор гимназије у Београду, један од шефова Народне библиотеке у Београду.
15. Жермен Фурниал – студенткиња у Клермон Ферану за време Првог светског рата, пријатељица Драгољуба Јовановића за време његових студија у том граду. Види њен медаљон, књига I.
16. Својом животном сапутницом Даном, која је за време Првог светског рата била на студијама у Паризу.
17. Види његов медаљон, књига III.
18. Види његов медаљон, књига III.
19. Види његов медаљон, књига I.
20. Види о њему напомену у медаљону Александра Ранковића, књига IV.
21. Види његов медаљон, књига II.
22. Види његов медаљон, књига III.
23. Види његов медаљон, књига III.

24. Александар Вучићевић – адвокат, члан Републиканске странке.
25. Види о њему напомену у медаљону Милана Гавриловића, књига II.
26. Види његов медаљон, књига III.
27. Види његов медаљон, књига II.
28. Види о томе напомену у медаљону Драгише Цветковића, књига III.
29. Види његов медаљон, књига I.
30. Анте Тодоровић – учитељ, национални радник на југу Србије, члан Републиканске странке.
31. Добривоје Бранковић – француски ђак, правник. Судија и председник окружног суда, члан Републиканске странке, слободни зидар.
32. Има у виду Јашу Продановића. Види његов медаљон, књига III.
33. Реч је о Милораду Симићу, доценту Правног факултета Београдског универзитета и члану Републиканске странке, и Спасоју Симићу, амбасадору у Москви и Вашингтону и министру иностраних послова после 1945.
34. Има у виду улазак у НСС у Народни фронт и његов рад у Народној скупштини ФНРЈ и њеном председништву.
35. Види о њему напомену у медаљону Милана Гавриловића, књига II.
36. Мисли на ћерке, Бојку и Дафину.

МИЛОШ РАШОВИЋ

1. Драгомир Стошић – види његов медаљон, књига I.
2. Србобран Станојевић – школски друг из Друге београдске гимназије. Касније био авијатичар и инжењер.
3. Милан Живадиновић – школски друг Драгољуба Јовановића из Друге београдске гимназије. Студирао у Бордоу. Познат београдски адвокат. Заступао Народну банку. Био је потпредседник Адвокатске коморе.
4. Драгомир Гужвић – школски друг Драгољуба Јовановића из Друге београдске гимназије. Из свештеничке породице из Тополе. Завршио медицину и био лекар за душевне болести. Умро млад.
5. Реч је о изборима за посланике Народне скупштине Краљевине Југославије, одржаним 5. маја 1935. То су први демократски избори по укидању Шестојануарске диктатуре. Главна изборна трка вођена је између Владине листе Богољуба Јевтића, која је добила 60,65% гласова, и Удружене опозиције Влатка Мачека, која је добила 37,32% гласова.

6. Богољуб Бошко Јевтић (1886–1960) – студирао права и економију у Београду, Берлину и Цириху. У дипломатској служби од 1917. Министар двора од 1929, министар иностраних дела од 1932, председник владе од октобра 1934. до јуна 1935. У влади Душана Симовића 27. марта 1941. министар саобраћаја, потом до 1942. министар без портфеља. Током Другог светског рата подржавао Дражу Михаиловића. После рата живео у емиграцији.
7. Југословенска национална странка (ЈНС) – главна режимска странка шестојануарског диктаторског режима. Основана је 20. јула 1933, а настала из Југословенске радикалне сељачке демократије у којој су били окупљени припадници грађанских странака (највише Радикалне и Демократске) који су били под утицајем краља и двора и који су се приклонили режиму диктатуре. ЈНС је била државна странка, која је уживала подршку краља Александра, тежила да превазиђе регионалне границе, прошири утицај на целу Југославију, избори се за интегрално југословенство и сачува режим диктатуре. У ЈНС су били Милан Сршкић, Лазар Марковић, Коста Кумануди, и др.
8. Љубомир Марић (1878–1961) – дивизијски генерал, начелник Оперативног одељења Главног генералштаба. Учесник у ратовима 1912–1918. Министар војске 1936. године.
9. Избори у децембру 1938. године – ради се о последњим демократским изборима за народне посланике Народне скупштине Краљевине Југославије, одржаним 11. децембра 1938, на којима је Југословенска радикална заједница др Милана Стојадиновића освојила 54,08% гласова, а Удружена опозиција Влатка Мачека 44,9% гласова.
10. Виктор А. Плотников – први совјетски посланик у Београду после обнављања односа Краљевине Југославије и СССР-а 24. јуна 1940. Дошао је у Београд, 6. јула 1940. и остао до априла 1941. Пре тога био посланик у Норвешкој.
11. Др Света Живковић – види његов медаљон, књига III.
12. Др Иван Рибар – види његов медаљон, књига III.
13. Недељко Дивац – види његов медаљон, књига I.
14. Михаило Илић – види његов медаљон, књига III.
15. Јефто Павић – види његов медаљон, књига II.
16. ДФЈ – Демократска Федеративна Југославија, настала образовањем Привремене владе ДФЈ 7. марта 1945. на темељу споразума Тито-Шубашић од 1. новембра 1944.
17. Треће заседање Авноја (Антифашистичког већа народног ослобођења Југославије) одржано је у Београду 7–26. августа 1945. Одлукама Трећег заседања је у основним цртама довршена изградња

Југославије на принципима Другог заседања Авноја. Према препоруци савезника с конференције на Јалти, фебруара 1945, Авној је 10. августа трансформисан у Привремену народну скупштину ДФЈ прикључењем предратних народних посланика и истакнутих политичара и научника који се нису компромитовали током рата. Тада је у Привремену скупштину кооптирано и осам представника Народне сељачке странке, међу којима и Д. Ј. Привремена народна скупштина је имала задатак да донесе политичко законодавство и припреми изборе за Уставотворну скупштину и пошто је то учинила, распуштена је 26. октобра 1945.

18. ФНРЈ – Федеративна Народна Република Југославија, проглашена 29. новембра 1945. на првом заседању Уставотворне скупштине изабране на изборима 11. новембра 1945. Тада су потврђене све одлуке Авноја од II заседања, монархија замењена републиком, а династија Карађорђевић лишена свих права.
19. Моша Пијаде – види његов медаљон, књига IV.
20. Борис Кидрич – види његов медаљон, књига IV.
21. Проф. др Нико Миљанић (1892–1957) – хирург, професор Универзитета и један од оснивача Медицинског факултета у Београду. Члан Француске хируршке академије. Учествовао у НОБ-у, био члан Авноја, председник Антифашистичке скупштине народног ослобођења Црне Горе и председник Президијума Црне Горе.

МОМИР НИКОЛИЋ

1. Реч је о адвокату Радоју Вукчевићу, бившем комунисти, који је на судовима бранио оптужене комунисте и опозиционаре. Види његов медаљон, књига II.
2. Реч је о тексту „Наш програм рада“, који је представљао програм југословенских студената у Француској, 1918. У његовом састављању учествовали су: Драгољуб Јовановић, Војислав Вујовић, Велимир Косановић и други студенти. Предлог у име Средишњег удружења студената у Француској није садржавао питања државног уређења после ослобођења земље, залагање за сарадњу свих младих снага на општем благу народа и напредак државе. Изнете су идеје југословенског јединства и народног јединства, према којој су Срби, Хрвати и Словенци „јужнословенски народ“, једнак по пореклу, са истоветним особинама, језиком и тежњама. Државно уређење, према документу, заснива се на начелима објективног упознавања стварних услова у свим покрајинама и њихових потреба. Захтева се доношење Устава и избори за Велику – Уставотворну скупштину, изабрану општим, једнаким, тајним и непосредним изборима свих пунолетних грађана. Програм је штампан у Паризу, 1918. године, као посебна брошура.

3. Лист штампан у Паризу, 1918–1919. Један од уредника био је Драгољуб Јовановић.
4. Пуниша Рачић (1886–1944) – радикалски народни посланик, комита, убица хрватских народних посланика у Народној скупштини; 20. јуна 1928. осуђен за злодело на двадесет година затвора. После рата су га убили партизани.
5. Орган Радикалне странке. Излазио је у Београду, од 1888. до 1941. с прекидима, као политички, економски и књижевни лист. Први његов уредник је био Пера Тодоровић, затим Стојан Протић, Лаза Марковић и други.
6. Излазио у Београду, 1924.
7. Има у виду Николићеву критику тог текста у „Политичком гласнику“ (1925, бр. 28). Алманах „Генерација пред стварањем“ Група за социјалну и културну акцију издала је 1925.
8. Др Никола Никић (1885– ?) – члан Хрватске сељачке странке, адвокат, сенатор.
9. Види о њему напомену у медаљону Драгише Цветковића, књига III.
10. Ђорђе Перић – режимски човек, директор државне новинске агенције „Авала“. За време окупације био шеф пропаганде Недићеве владе. Емигрирао из земље.
11. О њему види напомену у медаљону Драгише Цветковића, књига III.
12. Има у виду укидање парламентаризма и успостављање краљеве личне диктатуре 6. јануара 1929.
13. Никола Узуновић (1873–1954) – правник, судски службеник и начелник. Члан Радикалне странке, посланик на њеној листи 1905. члан Главног одбора странке. Више пута министар у Пашићевим владама 1921–1926 (за аграрну реформу, грађевину, социјалну политику). Од марта 1926. до априла 1927. године био је на челу четири владе, близак двору. У диктаторској влади П. Живковића министар без портфеља, председник владе у три наврата 1934. Један од оснивача и први председник Југословенске националне странке.
14. Антон Корошец (1872–1947) – словеначки политичар и државник. Види његов медаљон, књига III.
15. О њему види напомену у медаљону Виктора Новака, књига I.
16. Николај Гаврилович Чернишевски (1828–1880) – руски револуционар и мислилац, економист и филозоф. Борац против царизма и робовласништва над сељацима у Русији. Био уредник часописа „Савременик“, напредног демократског органа. Ухапшен 1861. и

затворен у Петропавловску тврђаву у злогласни Алексејевски равелин за најопасније противнике режима. Након тога, прогнан у Астрахан и Саратов.

17. Крста Новаковић (1899–1973) – крушевачки апотекар, посланик режимске странке ЈРЗ. За време окупације сарађивао са окупаторима, после рата осуђен на двадесет година робије.
18. Анатол Франс (Жак Анатол Тибо, 1844–1924) – француски писац, члан Француске академије наука, нобеловац 1921. Борац за одбрану Драјфуса. У тридесетим годинама постао члан КП Француске.
19. Жан Жорес (1879–1951) – француски синдикалиста и функционер међународног синдикалног покрета. Један од лидера Амстердамске синдикалне интернационале. Пре Првог светског рата био секретар Генералне конфедерације рада Француске, 1909–1910, члан Међународног бироа рада при Друштву народа од 1919. Приликом окупације Француске ухапшен и интерниран у Немачку. После рата био је потпредседник Светске синдикалне федерације, председник Државног економског савета и један од организатора Међународног демократског покрета. Покренуо лист *Иманитe!* Добитник Нобелове награде за мир 1951.
20. Елен Клеј – шведска књижевница и педагог, феминисткиња. Умрла 1926.

РАУЛ БАЛУГЏИЋ

1. Изасланик с пуним овлашћењима.
2. Аца Фоглер (Јовановић, 1896–1977) – школски друг Драгољуба Јовановића из Прве београдске гимназије. Дипломирао и докторирао на Правном факултету. Написао је докторат из области теорије новца. Није се бавио политиком.
2. Дон Кихот – јунак истоименог романа Мигуела де Сервантеса, објављеног 1605. године.

НИКОЛА БОГДАНОВИЋ

1. Десанка Милутиновић – види њен медаљон, књига I.
2. Брана Петронијевић (1875–1954), један од најзначајнијих српских филозофа, професор Београдског универзитета, академик. Изградио сопствени филозофски систем у који је, поред метафизике, укључио и теорију сазнања и филозофију природе.
3. „Српски књижевни гласник“ – београдски књижевни часопис, један од најугледнијих часописа у Краљевини Југославији. Основан

је 1901. године, а обновљен 1920. Излазио је два пута месечно до 1941. Уређивали су га Богдан Поповић, Павле Поповић, Јован Скерлић, Слободан Јовановић и други.

4. Живота Милојковић – види његов медаљон, књига III.
5. Немања Томић, професор у Пожаревцу. По политичким уверењима – социјалиста.

ДУШАН ПОПОВИЋ

1. Крста Цицварић (1879–1944) – новинар, зачетник анархосиндикализма код нас, покретач листа *Хлеб и слобода* (1905), стрељан октобра 1944. од комуниста.
2. Жозеф Прудон (1809–1865) – француски теоретичар радничког покрета. У раној фази изразит анархиста, затим негира анархистичку потребу за рушењем сваке државе и политичке организације залажући се за реформу капитализма путем радничких асоцијација, народних банака, бесплатних кредита и образовања на принципу међусобне помоћи (мутуализам).
3. Радоје Домановић (1873–1908) – српски приповедач и сатиричар. Брзо прешао с реалистичких приповедака на политичку сатиру. Шибао немилосрдно и духовито бирократију и политичко шарлатанство у обреновићевској Србији, „вође" и недостојне наследнике Краљевића Марка. Наоружавао опозицију сликама и пошалицама. Његов дух прешао на унука по ћерци Радоја Радовановића. У његове најзначајније приповетке спадају *Вођа*, *Данга*, *Краљевић Марко иде другим путем међу Србима*, *Мртво море*, *Стрдија* и друге.
4. Милорад Митровић (1866–1907) – књижевник. Слободоуман, изразит лиричар, романтичар. Писао лирске пригодне песме, баладе, романсе, политичко-сатиричке песме.
5. Милутин Гарашанин (1843–1898) – један од лидера Напредњачке странке и премијер српске владе 1884–1887. године, који је водио аустрофилску политику. Напредњачка странка се залагала за либералне реформе и брзу модернизацију земље којој су се противили радикали. После смене власти и доласка радикала на власт 1887. дошло је до масовне одмазде (тзв. дани народног одисаја) у којој је страдало више стотине чланова и симпатизера напредњака.

ПРОФЕСОРИ

1. Лав Николајевич Толстој (1828–1910) – велики руски писац. Рођен у Јасној Пољани, где је провео већи део живота. Писао романе, приповетке, драмска дела и трактате. Важнија дела *Ана Карењина*, *Рат и мир*, *Васкрсење*, *Козаци*, *Хаџи-Мурат* итд.

2. Милош Ђ. Поповић – види његов медаљон, књига I.
3. Владислав Вулићевић (?–1922) – професор француског језика у Другој београдској гимназији. Драгољуб Јовановић професора француског погрешно назива Владимир Вуличевић.
4. Гргур Берић (1886–1976) – завршио Филозофски факултет у Београду. Био професор књижевности, српског, француског и историје у Јагодини, Београду и Скопљу (1909–1914). У дипломатској служби 1920–1931. Бавио се превођењем и књижевном критиком.
5. Миодраг Ибровац (1885–1973) – романист, књижевни историчар, есејиста, преводилац, професор Филозофског факултета Универзитета у Београду, члан САНУ. Радио и као професор у Другој београдској гимназији.
6. Никола Врсаловић (1859–?) – завршио природно-математички одсек Велике школе. Радио као професор математике у Нишу и Првој, Другој и Трећој београдској гимназији од 1887. до 1914.
7. Миладин Шеварлић – професор математике у Другој београдској гимназији до 1914. године.
8. Јован Кангрга – професор немачког језика у Другој београдској гимназији до 1914. године.
9. Име није наведено.
10. Максим Трипковић – професор физике у Другој београдској гимназији до 1914. године.
11. Милан Банић (1865–1938) – професор у Другој београдској гимназији. Завршио природно-математички одсек на Великој школи у Београду. Радио и у гимназијама у Неготину, Зајечару и Нишу, где је био и директор. Покренуо и уређивао лист *Градина*. Био је члан управе Црвеног крста и Народне одбране.
12. Коста Н. Костић – види његов медаљон, књига I.
13. Милош Московљевић – види његов медаљон, књига II.
14. Слободан Николић Цоле – школски друг у Другој београдској гимназији и касније у Клермон Ферану.
15. Жан де Лабријер (1645–1696) – француски писац моралиста из XVII века. Угледајући се на Теофрастове *Карактере*, приказао је изопачене нарави високог друштва у доба Луја XIV и беду и тежак живот сељака.
16. *Таида* – једно од главних дела нобеловца Анатола Франса. Роман је објављен 1889. Идејна основа је комплекс филозофско-религиозних проблема, религиозни фанатизам, аскеза, лажна вера итд. које писац представља путем контрастивне слике античке

Александрије и подземног живота монаха аскета из околине. *Taugy* је у наставцима објављивао радикалски часопис *Дело*.

17. Др Павле Стевановић (1886–1954), професор књижевности, секретар ректората Универзитета у Београду, професор југословенске књижевности. Скерлићев ученик и следбеник, један од оснивача Професорске колоније.
18. Ради се о Миливоју Симићу, професору и директору Друге београдске гимназије.
19. „Венац“ – књижевни омладински лист. Власник и уредник Јеремија Живановић. Излазио једном месечно у Београду, од 1910. (св. 1–2, 15. фебруар 1910) до 1913–14. (књ. 5, св. 20) и од 1920/21. (књ. 6, св. 1–2) до 1934/5. (књ. 20, св. 9/10).

ЈЕРЕМИЈА ЖИВАНОВИЋ

1. „Венац“ – књижевни омладински лист који је излазио једном месечно. Власник, издавач и уредник био је Јеремија Живановић. „Венац“ је излазио у периоду 1910–1935. Часопис је престао да излази када је Живановић постао учитељ малолетном краљу Петру.
2. Јован Дучић – види његов медаљон, књига I.
3. Александар Стамболијски – види његов медаљон, књига II.
4. Бенито Мусолини (1883–1945) – диктатор Италије у доба фашизма. По професији био учитељ, а по политичком опредељењу у младости социјалиста. Подржао улазак Италије у Први светски рат на страни сила Антанте и због тога био искључен из партије. У доба привредних криза и немира, прикључује се десници. Оснива фашистичку партију у Милану, 1919. Године 1922, с конгреса Фашистичке партије који је одржан у Напуљу, са 60 000 присталица креће на Рим и добија од краља мандат за састав владе. Мусолини постаје вођа (дуче), укида политичке партије, уводи корпоративни систем и појачава цензуру. Осваја Етиопију 1936. и потпуно потчињава Албанију 1939. године. Уводи Италију у рат 1940. После капитулације 1943. године, бежи на територију коју контролишу Немци. Партизани су га ухватили и убили 1945.
5. Едвард Кардељ – види његов медаљон, књига IV.
6. Видети напомену о њему у медаљону Мите Станковића, књига I.
7. Милан Ракић (1876–1938) – књижевник и дипломата. Радио је у Министарству иностраних послова од 1904. до 1933. Око педесетак песама, колико их је укупно написао, одликује се елеганцијом и савршенством форме и спада у врх српске поезије прве половине XX века.

8. Светозар Прибићевић – види његов медаљон, књига III.
9. Љуба Давидовић – види његов медаљон, књига III.
10. Стјепан Радић – види његов медаљон, књига II.
11. *Нови Антеј* – збирка већ објављених чланака Драгољуба Јовановића, замишљена као прва књига у Социјално-аграрној библиотеци. Име је добила по Антеју, митском античком џину из Тракије. Полиција ју је одмах забранила 1934. године, с образложењем да су неки делови књиге „комунистичког карактера".

МИЛАН КАШАНИН

1. Има у виду атентат Гаврила Принципа на аустроугарског престолонаследника 28. јуна 1914.
2. У питању је вероватно грешка. Реч је о Сретену Марићу, књижевнику. Био је професор на Филозофском факултету у Новом Саду у то време.
3. Види о њему напомену у медаљону Милана Жујовића, књига I.
4. Др Милачић Душан – види његов медаљон, књига I.
5. Др Витомир Марковић – види његов медаљон, књига I.
6. Шокци – део Хрвата староседелаца, икаваца католичке вере, који су настањени у Славонији, Барањи и Бачкој и северној Босни, а пореклом су од досељеника из западне Босне (XVI–XVIII век).
7. Фјодор Михаилович Достојевски (1821–1881) – руски књижевник. Као учесник утопијско-социјалистичког кружока М. В. Петрашевског, био ухапшен и осуђен на смрт 1849. а затим прогнан у Сибир на десет година.
8. Анри Бергсон (1859–1941) – француски филозоф, професор на Колежу у Паризу.
9. Емил Диркем (1858–1917) – француски социолог, вођа социолошке школе на Сорбони.
10. Види његов медаљон, књига I.
11. Емил Оман, француски књижевник.
12. Богдан Поповић – види његов медаљон, књига I.
13. Види њен медаљон, књига I.
14. Видети о њему напомену бр. 3 у медаљону Виктора Новака, књига I.
15. Бранко Радичевић (1824–1853) – знаменити лирски песник младости, љубави и патриотског заноса, романтичар. Рођен у Славонском Броду, гимназију учио у Сремским Карловцима. У Бечу студирао права и медицину и ушао у најужи круг присталица Вука Караџића.

Одушевљен Вуковим идејама, први је почео да пева на народном језику. Умро је у Бечу, а 1883. године пренет у земљу и сахрањен на Стражилову код Сремских Карловаца.

ДУШАН МИЛАЧИЋ

1. Племе Кучи – једно од најпознатијих племена у Црној Гори. Насељава део источне Црне Горе, део који се данас граничи са Албанијом. Први пут се помињу у 15. веку.
2. Марко Миљанов (1833–1901) – црногорски војсковођа, јунак, војвода и писац. Познат по свом јунаштву. Тек је у педесетој години научио да пише. Писао је успомене из свог живота и живота црногорских јунака. Главна дела су му: *Примјери чојства и јунаштва*, *Племе Кучи у народној причи и пјесми* и *Живот и обичаји Арбанаса*.
3. Никола Узуновић (1873–1954) – правник и политичар. Члан Народне радикалне странке и члан Главног одбора. Биран за посланика много пута, почев од 1905. године. Био министар у бројним владама и председник владе више пута. Априла 1926. године био на челу владе која је пала после само недељу дана од формирања, због изласка Радића из њеног састава. Као „дворски радикал" подржао Шестојануарску диктатуру, био председник Министарског савета 1933. и учествовао у оснивању режимске Југословенско-радикално-сељачке демократије, преименоване 1933. у Југословенску националну странку.
4. Оноре де Балзак (1799–1850) – француски писац, један од твораца реалистичког романа. Његови романи, под заједничким називом *Људска комедија*, имају вредност социолошке студије и представљају дубоку социјалну критику друштва.
5. Виктор Иго (1802–1885) – највећи француски песник 19. века, родоначелник француског романтизма. Почео да пише у традиционалној форми, као убеђени монархиста, али су његова политичка убеђења временом еволуирала ка левици и републиканству. После државног удара Наполеона III морао да бежи из Француске. У земљу се вратио тек 1870, после пада Другог царства.
6. Зет Слободан А. Јовановић – види његов медаљон, књига IV.
7. Бора Благојевић – види његов медаљон, књига IV.

ДИОНИСИЈЕ БУРКИЋ

1. Варнава – световно име Петар Росић (1880–1937). Од 1910. до 1920. био епископ велешко-дебарски, затим унапређен у митрополита скопског, да би 1930. године био изабран за патријарха. На челу цркве налазио се у доба конкордатске кризе која је избила

1937. године, јер Српска православна црква није пристајала да се ратификује конкордат потписан с Ватиканом 1935. године, сматрајући да даје велика права католичком свештенству. Патријарх Варнава је умро у јеку кризе, па су се Србијом проносили гласови да је отрован.

2. Милан Стојадиновић (1898–1961) – финансијски стручњак и политичар. Био министар финансија у неколико влада. Био члан Народне радикалне странке, а затим је 1935. године основао, с Корошцем и Спахом, Југословенску радикалну заједницу. Био председник владе од половине 1935. до фебруара 1939. Интерниран је 1941. године. Умро је у Аргентини.
3. Кнез Павле Карађорђевић – као краљевски намесник владао уместо малолетног престолонаследника Петра II, од Александрове погибије у Марсеју (9.10.1934) до пуча (27. марта 1941. године). За време његове владавине постигнут је споразум Цветковић–Мачек и оформљена бановина Хрватска. У спољној политици, због растуће ратне опасности, направљен је заокрет ка Немачкој и Италији, што је довело и до приступања Југославије Тројном пакту. Био је принуђен да с породицом напусти земљу, па је преко Грчке стигао у Каиро. Убрзо је пресељен у Кенију. Рат је провео у Африци, под будним оком енглеске обавештајне службе.
4. Односи се на Кумановску битку у Првом балканском рату. Наиме, српска војска под командом престолонаследника Александра, октобра 1912. године, поразила је Турке у дводневној бици код Куманова и ушла у Скопље.
5. Мисли на манастир Лесново, посвећен светом Архангелу Михаилу, који се налази код села Леснова, између Кратова и Злетова у Македонији. Подигао га је 1341. године деспот Јован Оливер на темељима раније базилике.

ДЕСАНКА МИЛУТИНОВИЋ

1. Коста Манојловић (1890–1949) – композитор и етномузиколог. Музичке студије завршио у Оксфорду. У Београду био професор Музичке академије и њен први ректор. Романтичар, често под утицајем народног мелоса. Компоновао циклусе хорова.
2. Бугараши – погрдан назив за становништво које је живело на граници с Бугарском.
3. Божидар – Божа Кнежевић (1862–1905) – филозоф, радио као професор по школама у Србији. Религију, односно веру, сматрао је основом филозофије и науке.

4. Живко Јовановић (1888–1923) – правник и социолог. Члан Српске социјалдемократске странке, а касније и КПЈ. На изборима 1920. изабран на листи КПЈ за народног посланика.
5. *Demokratie und Kultur* – Демократија и култура.
6. *Muller–lier*, немачки писац. Проповедао активизам као животну филозофију.
7. Тако стоји у оригиналу.
8. Недостаје реч у рукопису.
9. Милица Јанковић (1881–1939) – књижевница и професорка цртања. Скоро двадесет година била непокретна, везана за постељу. Писала је песме у стиху и прози, приповетке за одрасле, омладину и децу, романе, путописе, скице, пригодне чланке, књижевне и уметничке приказе.

ИЛИЈА М. ПЕТРОВИЋ

1. Пол Бурже (1852–1935) – француски књижевник, академик. Представник психолошког романа. Главна дела: *Ученик*, *Женско срце*, *Андре Корнелис* и *Етапа*.
2. Влада Павловић – види његов медаљон, књига I.
3. Хасан Ребац (1890–1953) – оријентални филолог. Родом из Мостара, декларисао се као Србин муслиманске вероисповести. Факултет започео у Београду, наставио студије у Бечу, дипломирао у Паризу. Био припадник организације Млада Босна и борио се као комита у балканским ратовима. После атентата у Сарајеву, 1914. године, као младобосанац побегао је у Београд и прикључио се српској војсци с којом се и повукао преко Албаније. Радио као службеник Министарства вера Краљевине СХС.
4. „Дан“ – часопис за литературу и културне проблеме. Власник, уредник и одговорни уредник био је Добросав Јевђевић. Часопис је излазио у Београду, два пута месечно, од јула до новембра 1919. За часопис су писали Иво Андрић, Ђорђе Тасић, Станислав Винавер, Гвидо Тартаља, Аница Савић Ребац и други.
5. Мостарска „Зора“ – лист за забаву, поуку и књижевност, покренут у Мостару као опонент „Нади“, службеном књижевном листу босанске владе. Лист је излазио у периоду 1896–1901, а уређивали су га Алекса Шантић, Светозар Ћоровић, Јован Дучић и Атанасије Шола.
6. Бечка „Зора“ – удружење српске академске омладине у Бечу, основано 1863. године. Удружење је било активно до избијања Првог светског рата. Од 1910. до 1912. друштво је издавало часопис под истим именом.

7. „Видовдан“ – новосадски лист који је излазио два пута недељно, у периоду од 1922. до 1929. године. Једно време био гласило Самосталне демократске странке. Власник му је био Добросав Јевђевић.
8. ОРЈУНА – Организација југословенских националиста, поникла у Далмацији, а међу покретачима су се углавном налазили људи који су побегли са италијанске територије. Покрајинска влада за Хрватску и Славонију финансирала је ОРЈУНУ из фондова за „Истру и националну пропаганду“. Организација је најјача упоришта имала у Далмацији и Словенији и била носилац ексклузивног југословенског национализма. Залагали су се за уједињење с Бугарском и стварање „Велике Југославије“ – од Варне до Трста и од Сегедина до Солуна. ОРЈУНА је распуштена 1929.
9. „Нова Европа“ – загребачки недељник који је уређивао Милан Ћурчин. Један од најугледнијих часописа у Краљевини СХС/Југославији. Оснивачи листа били су: Јован Цвијић, Иван Мештровић, Јосип Смодлака, Милан Грол и Коста Кумануди. За часопис су писали и Иво Андрић, Слободан Јовановић, Живојин Мишић, Виктор Новак, Густав Крклец и бројни други интелектуалци и политичари тога доба. Излазио је од 1920. до 1941. године.
10. Милан Ћурчин – види његов медаљон, књига II.
11. Алманах „Генерација пред стварањем“ – алманах Групе за социјалну и културну акцију, објављен 1925. године
12. Милан Кашанин – види његов медаљон, књига I.
13. Лука Смодлака – види његов медаљон, књига I.
14. Лујо Новак – види његов медаљон, књига II.
15. Мијо Мирковић – види његов медаљон, књига II.
16. Отокар Кершовани – види његов медаљон, књига II.
17. Михајло Константиновић – види његов медаљон, књига II.
18. Михајло Арсић – види његов медаљон, књига II.
19. Богдан Поповић – види његов медаљон, књига I.
20. Павле Поповић (1868–1939) – књижевни историчар и критичар. Дугогодишњи професор Београдског универзитета, академик. Написао знатан број књижевноисторијских студија и неколико историја књижевности. Главна дела: *Југословенска књижевност*, *Преглед српске књижевности*, *О Горском вијенцу* и друга.
21. Џорџ Гордон Бајрон (1788–1824) – велики енглески песник из доба романтизма. Због неслагања с политиком Енглеске, настанио се у Италији 1816. године. Отишао да помогне Грцима у рату против Турака (1823), али га је смрт спречила да учествује у борби. Главна дела: *Чајлд Харолд, Манфред* и *Дон Жуан*.

22. Марко Ристић (1902–1984) – књижевник и дипломата, један од највећих поборника надреализма у српској књижевности. Био уредник и издавач већине надреалистичких листова у Југославији између два рата. После Другог светског рата, био амбасадор у Француској и председник Комисије за културне везе са иностранством.
23. Александар Вучо (1897–1985) – књижевник, у почетку стварања надреалиста. Уређивао часопис „Наша стварност“. После Другог светског рата био председник Комитета за кинематографију и генерални секретар Савеза књижевника Југославије. Главна дела: *Корен вида, Расūуст, Мрūве јавке, Заслуīе* и др.
24. Геца Кон (1873–1941), београдски књижар и издавач. Године 1901. отворио је књижару у Београду, затим почео с издавањем дела, углавном из правних и друштвених наука. Унео европске методе рада у књижарску и издавачку делатност у Југославији и био највећи издавач у земљи у периоду између два рата. Објавио преко 5 000 наслова и имао најбоље снабдевену књижару. Године 1941. Немци су га убили као Јеврејина.
25. Хоџеровци – група око Светислава Хоџере, која се издвојила 1932. године из посланичког клуба Југословенско радикално-сељачке демократије. Наиме, око 150 посланика састало се у хотелу „Бристол“ (зато су познати и као Бристолска група). Део њих је био повезан са смењеним председником владе Петром Живковићем. Повезивало их је заједничко незадовољство јер су главну реч у влади и привременом руководству странке имали стари политичари, односно припадници шестојануарских странака, који су пришли новом режиму. „Бристолце“, који су се сматрали правим Југословенима, највећим делом чинили су посланици који нису припадали ранијим странкама, затим део дисидената Самосталне демократске странке и Хрватске сељачке странке.
26. Живадин Аксентијевић – види његов медаљон, књига IV.

С ФРАНЦУЗИМА

1. Франк Летс – амерички лекар који је добровољно дошао у Србију да лечи рањенике и болесне од тифуса. 1915. године је радио у Радовишту.
2. Готова војска, момци! Ситно!

ЕРНЕСТ ЛАСРЕ

1. Реч је о службовању Драгољуба Јовановића у 112. француској бригади у Македонији, 1915.

2. Ернест Жорж Ренан (1813–1893) – француски научник, истраживач историје хришћанства на Колеж д Франс. Писац идеолошких драма и утопија о идеалном друштву, предавач реалистичког и естетског схватања хришћанства.
3. Уобичајени узвик: Ма немој! У, бре!
4. Врста вина.
5. Никола Касапић је био школски надзорник у Радовишту, управник војне болнице крајем 1915. а касније службеник у Министарству просвете.
6. Презиме није наведено.
7. Има у виду свој одлазак у Француску, 7. августа 1916. (на школовање).
8. „Проклети Драго, иде да воли лепе Францускиње!“

АЛЕКСАНДАР ПЕТРОВИЋ ЧАРЛО

1. Види његов медаљон, књига I.
2. На Зејтинлику је био организован и привремени логор за српске регруте (један батаљон од четири чете), који су се заједно с војском и избеглицама повукли из Србије, 1915.

ЖИВОЈИН БАЛУГЏИЋ

1. Види његов медаљон, књига I.
2. Др Миленко Веснић (1862–1921) – политичар, правник, професор Београдског универзитета. Био посланик у Риму и Паризу, председник владе 1920–1921. Писац дела из кривичног права и међународног права и његове историје.
3. Види његов медаљон, књига I.
4. Давид Лојд Џорџ (1863–1945) – енглески политичар, један од иницијатора доношења социјалних закона у корист радника, један од аутора Версајског мировног договора.
5. О њему види напомену у медаљону Лазара Марковића, књига IV.
6. Роберт Сесил (1864–1958) – лорд, енглески либерални политичар.
7. Едуард Бенеш (1884–1948) – чехословачки државник и политичар, борац за ослобођење земље од Аустрије, члан Привремене владе Чехословачке 1918, министар иностраних послова 1919–1935. Један од твораца Мале антанте, председник Чехословачке Републике од 1936. до 1938. После Минхенског споразума емигрирао у САД, формирао је емигрантску владу 1939. Вратио се у земљу 1945. и до 1948. био председник Чехословачке.

8. „Каква поквареност!“
9. Има у виду атентат на хрватске народне посланике 20. јуна 1928. године.
10. Види његов медаљон, књига I.
11. Адолф Хитлер (1889–1945) – немачки државни канцелар. Од 1919. године члан, од 1921. вођа Националсоцијалистичке немачке радничке партије. На власт у Немачкој дошао 1933. успоставивши фашистичку терористичку диктатуру, уклањањем основних грађанских слобода партије и парламента. Развио је идеологију национализма и расизма, распиривао је мржњу према свим неаријевским народима, прогон свих напредних демократских елемената у Немачкој, посебно освајачке ратове у којима је од 1939. до 1945. погинуло неколико милиона људи у многим европским државама и у Русији. Приликом слома фашистичке Немачке и надирања совјетске војске ка Рајхстагу, у Берлину извршио самоубиство.
12. Има у виду сусрет почетком августа 1916. на путу за Француску (на школовање).
13. Дучићу.

ЈОВАН ДУЧИЋ

1. Видети о њему напомену бр. 7, у медаљону Јеремије Живановића, књига I.
2. Елефтериос Венизелос (1864–1936) – један од најзначајнијих политичара у модерној грчкој историји. После студија права у Атини, постао је вођа Либералне партије на Криту. Био је први премијер ослобођене Грчке и имао је велику улогу у Првом светском рату, а шест пута је биран за председника грчке владе. Син критског револуционара. Радио је као министар правосуђа у влади аутономног Крита и предводио буну којом је приморао аутократског високог комесара да напусти Крит (1905). У Атини је предводио опозиционну групу Војна лига и допринео уједињавању Крита с Грчком. Као премијер Грчке 1910–1915. помогао је формирање Балканског савеза а током балканских ратова удвостручени су површина и број становника Грчке. У Првом светском рату подржавао је савезнике, дао је оставку када му се успротивио прогермански оријентисан краљ Константин и дошао на чело опозиције која је краља приморала да оде у егзил, након чега је поново постао премијер. Грчка је била на страни сила победница у Првом светском рату. Био је премијер још три мандата (1924, 1928–1932, 1933) али је морао да оде у изгнанство када је поново успостављена монархија у Грчкој, 1935. године.

3. Деметриос Гунарис (1867–1922) – грчки конзервативни политичар и премијер у два наврата (07.04.1921 – 21.05.1922) и (07.03.1915 – 05.10.1915), велики противник политике Елефтериоса Венизелоса.
4. Ернест Ренан (1823–1892) – француски филозоф, историчар религије, семиолог и књижевник. Иако одгајан да буде католички свештеник, одбацује свештенички позив и посвећује се науци и филозофији. Био је од 1847. професор Колеж д' Франса али му је 1863, након што је издао *Живот Исусов*, у којем критички сагледава хришћанске догме, одузета професура због тужбе француског епископата. Члан Француске академије од 1878. до 1892. године.
5. Мишел Ејкем де Монтењ (Michel Eyquem de Montaigne, 28. фебруар 1533 – 13. септембар 1592) – француски мислилац, моралиста, политичар и књижевник из доба ренесансе. Породица му је била веома богата и образовала га је у духу хуманизма. Каријеру је почео као правник. Године 1571. повукао се из јавног живота у једну од кула свог дворца, где је имао и библиотеку. Ту је целу деценију радио на својим есејима. Касније је био градоначелник Бордоа. Монтењ је умро у дворцу Монтењ, 1592. Сахрањен је у близини дворца, а касније пренет у Бордо.
6. Пол Бурже – француски књижевник, књижевни критичар и писац књижевно-психолошких студија конзервативног правца као и расправа о моралу.
7. Морис Барес – националистички идеолог у Француској, писац романа, новинар, посланик за време Првог светског рата.
8. Види његов медаљон, књига I.
9. Лукреције (*Titus Lucretius Carus,* отприлике 94(98) – 55. п.н.е.) – римски филозоф и песник. Полудео од љубавног напитка, извршио самоубиство. Дело *О суштини (природи) ствари* (De rerum natura), највеличанственија сачувана латинска дидактичка песма, остало је недовршено, али га је Цицерон објавио у том облику. Посвећено систематском излагању Епикуровог материјализма и религиозности.
10. *Социлошка размишљања о моралу* – у три књиге, дело настало док је Драгољуб Јовановић био у затвору (1947–1955), да би га по изласку из затвора прекуцао и крајем педесетих објавио као самиздат.

У ФРАНЦУСКОЈ

1. Фонд за помоћ Србији.
2. Миленко Веснић (1862–1921) – правник, професор Београдског универзитета. Промовисан за доктора права у Минхену, 1888. У дипломатској служби од 1891. Секретар српског посланства у

Цариграду од 1891. Народни посланик и министар просвете од 1893. Професор међународног права од 1894. до 1901. Посланик Србије у Риму, 1901–1902. Посланик Србије у Паризу, 1904–1906. Министар правде, 1906. Посланик Србије у Паризу до 1920. Председник Владе и министар иностраних дела од 22. новембра 1920. до 1. јануара 1921. Покренуо часопис „Правник“ (1892). Писац дела из кривичног и међународног права.

МАДЛЕН ЛАСРЕ

1. Милан Ћурчин – види његов медаљон, књига II.
2. Предграђе Сен-Жак.
3. Милош Миша Милошевић – види његов медаљон, књига I.
4. Томаш Масарик (1850–1937) – чехословачки државник, оснивач Народне партије (касније Прогресивна партија). У периоду 1918–1935. био председник Чехословачке.
5. Мисли се на Немачку после 1933. године, после доласка нациста на власт. Хитлер је, као државни канцелар и шеф Националсоцијалистичке немачке радничке партије, завео нацистички терор у земљи, угушивши сваку опозицију. Уведени су расни закони, прогоњени Јевреји и сви политички противници, а тоталитарна пропаганда под Гебелсом доведена до савршенства. Отпочео је са убрзаним наоружавањем земље, испољавајући претензије према суседним земљама – припојио Судете (у Чехословачкој), извршио аншлус Аустрије, а септембра 1939. године започео Други светски рат нападом на Пољску.
6. Пјер Лебрен – један од секретара Генералне конференције рада у Француској, по професији инжењер. По политичком опредељењу био леви радикал – социјалиста који је сарађивао с крајњим левичарима. Уживао је велики углед у привредним и политичким круговима.
7. „Иманите“ – париски дневник, орган ЦК КП Француске, основан 1904. године као социјалистички гласник. Излазио у тиражу од око 200 000 примерака. Дневник је објављивао и текстове који су се разликовали од званичних ставова и уверења партијског врха.
8. Мала антанта – војно-политички савез између Југославије, Чехословачке и Румуније, склопљен 1920–1921. године. Настао ради очувања граница према Мађарској, утврђених мировним уговорима. Непосредан повод образовању савеза био је упад некадашњег аустроугарског цара Карла у Мађарску (март–април 1921), с намером да обнови Хабсбуршку монархију. Мала антанта је

представљала саставни део Версајског система безбедности, заснованог на савезничким победама у Првом светском рату и чврстом ослонцу на Француску. Савез је фактички престао да постоји Минхенским споразумом из 1938.

У КЛЕРМОН ФЕРАНУ

1. Ернест Дени (*Ernest Denis*, 1849–1921) – француски историчар, професор на Сорбони. Бавио се историјом хуситског покрета, Чеха и уопште Словена. Покренуо часописе *La nation Tchèque* и *Le Monde Slave* и основао у Паризу Institut d'Etudes Slaves. Објавио дело *Велика Србија* (1915) и чланке о Јужним Словенима у књизи *Од Вардара до Соче* (1923).
2. Емил Диркем (*Emile Durkheim*, 1858–1917) – француски социолог и филозоф, професор на Сорбони, оснивач социолошке школе у Француској. Следбеник Огиста Конта по класичнопозитивистичкој оријентацији. Истицао је пуну аутономију и несводљивост друштвених феномена на психичке особине појединца. Дела: *О поделu друштвеног рада*, *Правила социолошког метода* и *Васпитање и социлогија*.
3. „Велика Србија".

НИКОЛА ВУЛИЋ

1. Станислав Вулић (1895–1973) – син Николе Вулића. Студирао историју у Клермон Ферану, дипломирао у Београду, 1919. Био професор и директор више београдских гимназија и истовремено асистент на Филозофском факултету. После Другог светског рата радио као библиотекар архивиста у Народној библиотеци Србије.
2. Светислав Петровић Жолика – професор француског језика у гимназији у Вишој педагошкој школи. Уредник *Српског књижевног гласника*, писац позоришних и књижевних критика.
3. Огист Одолан (*Ogist Audollent*) – професор латинског језика и књижевности и декан факултета у Клермон Ферану у време кад су тамо учили српски студенти, после 1916.
4. Публије Вергилије Марон (70. п.н.е. – 19. п.н.е.) – велики римски песник. Најважнија дела су епови *Енеида*, *Буколике* и *Георгике*. У дидактичком епу *Георгике*, писаном између 37. и 29. године п.н.е., огледа се постепено смиривање политичких прилика у Риму у време пропасти Републике и настанка новог поретка – принципата.
5. Леон Блин – види његов медаљон, књига I.

6. Гај Корнелије Тацит (56–117) – римски говорник, правник, сенатор и један од највећих античких историчара. Главни радови су му *Анали* и *Историје*, у којима се бави историјом Римског царства током I века нове ере.
7. Реч је о просторији у тзв. новој згради Универзитета у Београду, сазграђеној почетком 30-их година. Тада је била стециште одвијања студентског револуционарног покрета. После рата названа Сала хероја и украшена сликама студената који су постали народни хероји.
8. Тутанкамон – египатски фараон из 18. династије, владао од 1334. п. н. е. до 1325. п. н. е. Његову нетакнуту гробницу истраживао Хауард Картер (од 1922. до 1927) и у њој пронашао Тутанкамонову мумију и велику количину злата, што је у то време представљало, како каже Драгољуб Јовановић, „светску сензацију".
9. Мисли се на „Српски културни клуб", који је основан 1937. године у Београду на предлог сарајевског адвоката и политичара Николе Стојановића. Председник СКК-а био је професор Слободан Јовановић, а истакнуту улогу су имали Никола Стојановић, Владимир Ћоровић, Драгиша Васић, Стеван Мољевић и др. Циљ Клуба је био развијање културе и просвете у српским крајевима, а практично је радио на јачању српског националног фронта и преуређењу Краљевине Југославије после стварања бановине Хрватске. У јавности је деловање Клуба оцењивано као борба против српско-хрватског споразума и ширење великосрпских идеја уз одржавање јединствене југословенске државе.
10. „Српски глас" – *Српски глас: јако српство – јака Југославија*, орган Српског културног клуба. Власник и главни уредник био Драгиша Васић. Лист излазио у Београду, једном недељно. Први број изишао 16. новембра 1939, а последњи – бр. 32 изишао је 1941. Лист је био забрањен јула 1940, да би марта 1941. био поново покренут.
11. Драгиша Васић (1885–1945) – адвокат, публициста, писац, политичар. Завршио права у Београду. Од 1921. био у Републиканској странци, антирежимски настројен. Од 1933. дописни члан Српске краљевске академије. Променио политичко опредељење и постао националиста, један од оснивача Српског културног клуба и уредник *Српског гласа*. Током рата био саветник Драже Михаиловића и идеолог Равногорског покрета.
12. Миодраг Павловић (1928) – песник, драмски писац, есејиста, члан САНУ. Био драматург у Народном позоришту у Београду и уредник предузећа „Просвета". Првом збирком песама *87 песама* (1952) прокламовао неонадреалистички протест против соцреализма. Касније објавио збирке песама: *Стуб сећања* (1953), *Велика скитија* (1969), *Хододарје* (1971), *Певање на виру* (1977), *Видовница* (1979), *Улазак у Кремону* (1989) итд.

13. Оскар Давичо (1909–1989) – књижевник, политички радник. Завршио француски језик и књижевност у Београду. Због илегалног рада у КПЈ ухапшен 1932. и осуђен на пет година робије. После рата радио као новинар у Танјугу, „Борби“ и „Гласу“, а од 1947. као професионални писац. У почетку присталица надреализма, потом социјалне литературе. Писао је песме и романе – *Хана* (1939, 1951), *Вишња за зидом* (1950), *Песма* (1952), *Тајне* (1964), као и есеје, сценарије, полемике итд.
14. Реч је о Другом међународном конгресу византолога који је одржан у Београду, 1927. године.
15. Луј Бреје (*Louis Bréhier*, 1868–1951) – професор историје и географије на факултету у Клермон Ферану, византолог, историчар уметности.
16. Дедвиз ду Дезер (*Desdevise du Désert*) – професор историје у Клермон Ферану, један од најбољих познавалаца шпанске историје.

ЛЕОН БЛИН

1. Види његов медаљон, књига I.
2. Станислав Вулић – професор историје, француски ђак, директор гимназије у Београду и један од оснивача Народне библиотеке у Београду.
3. Види његов медаљон, књига I.
4. Огист Одолан – професор латинског језика и књижевности у Клермону и декан факултета после 1916.
5. Херодот (између 490. и 480. п. н. е. – 425. п. н. е.) – старогрчки историчар, истраживач грчко-персијског рата (500–449. п. н. е.), аутор најважнијег дела *Историја*.
6. Луи Мегрен – професор француске књижевности.
7. „Свакако речени говорник“.
8. Уз то, с достојанством и непревазиђеним шармом.
9. Ернест Лавис (?–1922) – француски историчар, директор Велике нормалне школе.
10. Дедвиз ду Дезер – професор историје у Клермон Ферану, један од зналаца историје Шпаније.
11. Луј Бреје (1868–1951) – француски историчар уметности, стручњак за француску уметност, предавач на универзитет у Клермон Ферану.
12. Едгар Кине – француски историчар, писац, предавач. Највеће његово дело је *Револуција 1803–1875*.

13. Пљушкин – лик спахије из романа *Мртве душе* Николаја В. Гогоља.
14. „Репа“.
15. Уобичајени назив за француског војника на фронту.
16. Јулије Цезар (101–144) – римски државник, војсковођа и писац. Диктатор који је убијен у сенату.
17. Професор физичке географије у Клермону.
18. Мари Ан Кароа – студенткиња филозофије, професор у Паризу, најбоља пријатељица Драгољуба Јовановића и његове жене Дане у Француској, која се много ангажовала за породицу Јовановић када је Драгољуб био хапшен и осуђиван.
19. Види његов медаљон, књига III.
20. Био је ухапшен 1. октобра 1938.
21. Старија ћерка Драгољуба Јовановића, Бојка Јовановић. Види њен медаљон, књига I.
22. Млађа ћерка Драгољуба Јовановића, Дафина Дамњановић.
23. Старији брат Драгољуба Јовановића, лекар. Види његов медаљон, књига I.
24. Види напомену бр. 2.
25. Предраг Каралић – француски ђак у Клермон Ферану, професор књижевности, војни инвалид из Првог светског рата. Умро рано.

ЖЕРМЕН ФУРНИАЛ

1. Цвет у руци је исто што и пољубац.
2. Уз све поштовање.
3. Лазар Белодедић – пуковник у Краљевини Југославији.
4. Лист који су током Првог светског рата (од 1916) у Паризу издавали српски интелектуалци у пропагандне сврхе. Излазио под именом *La revue Yougoslav* до 1920.
5. Драгомир Иконић – види његов медаљон, књига III.
6. Никола Вулић – види његов медаљон, књига I.

У ПАРИЗУ СА СРБИМА

1. Душан Ђорђевић – физичар, француски ђак, по политичком опредељењу социјалиста. Био члан КПЈ, по идејама близак Сими Марковићу. Радио је као приватни чиновник. Стрељан је у логору Бањица, 1941. године
2. Сима Марковић – види његов медаљон, књига III.

3. Љуба Радовановић – професор и политичар. Члан Комунистичке партије Југославије од њеног оснивања (1919). Пре рата обављао више важних дужности у партији – био секретар Обласног комитета КПЈ за Србију, секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију, југословенски делегат на IV конгресу Коминтерне. Оптужен за секташтво и искључен из партије 1939. године.
4. Влада Стакић – види његов медаљон, књига I.
5. Љубиша Трифуновић – види његов медаљон, књига I.

РАДЕ И ВОЈА ВУЈОВИЋИ

1. Георги Димитров (1882–1949) – бугарски политичар, један од оснивача Комунистичке партије Бугарске. Ухапшен у Берлину, 1933. и оптужен за саучесништво у паљењу Рајхстага, али је на суђењу ослобођен. Од 1935. до 1943. године био генерални секретар Комунистичке интернационале. Године 1945. изабран за председника Владе Народне Републике Бугарске. Залагао се за Балканску федерацију.
2. Мисли се на Комунистичку омладинску интернационалу. Основана је 1919. године као секција Комунистичке интернационале и деловала је до њеног распуштања (1943).
3. Њено стварање почело је у току Првог светског рата, окупљањем левог крила социјалистичке омладине и њеног окретања ка комунизму. Идеју за стварање Омладинске интернационале дао је Лењин. Према Програму, главни задатак КОИ је био да ради на окупљању омладине у борби против „капитализма, милитаризма, империјализма“, за подршку СССР-у и економску и културну равноправност омладине.
4. Лав Троцки (1879–1940) – руски револуционар и политичар. Главни противник Стаљина. Године 1917, по повратку из иностранства, примљен у СКП(б). Од 1923. на челу опозиције. Године 1927. искључен из партије, а 1929. протеран из СССР-а. Убијен у Мексику, 1940.
5. Григорије Јевсејевич Зиновјев (1883–1936) – истакнути функционер СКП(б). Један од најстаријих руководилаца совјетских комуниста. У почетку је био члан Социјалдемократске партије, да би се 1903. прикључио бољшевицима. У данима Октобарске револуције колебао се око устанка и дошао у сукоб с Лењином с којим је блиско сарађивао. Од 1923. до 1924. године, са Стаљином иступао против Троцког, али годину дана касније стаје на чело Нове опозиције која је подржавала Троцког, па је искључен из партије 1927. Враћен је после покајничке изјаве. Године 1936, у доба чистки, осуђен на смрт и стрељан.

6. Види напомену о њему бр. 1 у медаљону Живка Топаловића, књига I.
7. Лудвиг Фојербах (1804–1872) – немачки филозоф, најпре под утицајем Хегела, а затим критичар Хегелове филозофије. У својој последњој фази, афирмише се као самостални мислилац, критикујући хегеловску спекулацију и хришћанство.
8. Влада Ристовић (1891–1928) – новинар, уредник „Јединства", београдског листа који је објављивао тенденциозне чланке о Стјепану Радићу и ХСС-у. У атмосфери која је завладала после скупштинског атентата, када је штампа сматрана за главног подстрекача и кривца за убиство хрватских посланика, Ристовића је у Загребу, 5. августа убио Јосип Шунић. Иако Јовановић даље у медаљону наводи да је Ристовић касније био „вићени комуниста" у ослобођеном Београду, то није тачно, будући да је убијен 1928. године у Загребу. (В. „Политика", Убиство Владе Ристовића у Загребу, 6. август 1928, стр. 1).
9. Раде Пашић, син Николе Пашића, познат по бројним корупционашким аферама.
10. „Београдске новости" – београдске дневне новине. Излазиле су у периоду од 1923. до 1924. године. Главни финансијер био је Раде Пашић.
11. „Јединство" – београдски недељни лист, близак Радикалној странци. Излазио од 1928. до 1929. године.
12. Рајко Јовановић – члан Комунистичке партије, учесник Вуковарског конгреса. Заједно с Тришом Кацлеровићем, Костом Новаковићем, Мошом Пијаде и Павлом Павловићем, после доношења Обзнане, чинио леву опозицију Сими Марковићу. Убрзо постаје један од главних партијских идеолога. Сматрао је да је борба за „социјално ослобођење", тесно повезана с борбом против „српског империјализма".
13. Драгољуб Јевремовић – због учешћа у „Нашичкој афери", великог скандала у којем је више од 100 људи било умешано у давање и примање мита и проневеру државне имовине, био осуђен на три године затвора (новембра 1935). Ипак, Касациони суд у Загребу поништио је пресуду Првостепеног суда у Осијеку, па је 48 људи, осуђених због учешћа у „Нашичкој афери", укључујући и Јевремовића, пуштено на слободу августа 1936.
14. Родољуб Чолаковић (1900–1983) – политичар и публициста. Члан Социјалистичке партије БиХ од 1919, а затим и Социјалистичке радничке партије (комуниста). После Обзнане, као члан терористичке групе „Црвена правда" осуђен на дванаест година робије због

атентата на Милорада Драшковића, министра унутрашњих послова (1921). По изласку с робије био у СССР-у, а 1936. године постао члан Политбироа КПЈ. Учествовао у Другом светском рату. После ослобођења био министар у више влада.

ВЛАДА ПАВЛОВИЋ

1. Под притиском аустроугарско-немачке и бугарске офанзиве у Првом свеском рату, Врховна команда српске војске одлучила је 24. новембра 1915. године да се војска повуче преко Црне Горе и Албаније на Јадранско море. Оваква одлука донета је после неуспелог покушаја да се војска повуче долином Вардара због продора бугарске армије, пресецања комуникација и изостанка планираног продора савезника из правца Солуна. После више од месец дана тешких маршева, по лошем времену, српска војска се окупила код Скадра, Драча и Валоне. Од краја јануара до 15. фебруара 1916. године савезнички бродови пребацили су на грчко острво Крф око 135 000 људи. Око 10 000 људи пребачено је у Бизерту (Италија). До априла се на Крфу окупило преко 150 000 војника и цивила. Од јануара до марта месеца 1916. године умрло је скоро 5 000 људи. Мало острво Видо код Крфа, које је било организовано као болница, остало је упамћено и као „острво смрти".
2. Југословенски одбор – хрватски и словеначки политичари који су емигрирали с простора Аустроугарске монархије по отпочињању Првог светског рата успоставили су контакте са српском владом на челу с Николом Пашићем. После низа састанака у Лондону и Паризу, крајем априла 1915. године образовали су Југословенски одбор. Чланови одбора имали су задатак да у савезничким и неутралним државама траже подршку и прикупљају помоћ за остварење ратних циљева Србије. Председник Југословенског одбора био је Анте Трумбић, политичар из Далмације. Српска влада и Југословенски одбор нису на исти начин замишљали будућу југословенску државу. И поред свих несугласица и озбиљних размимоилажења, представници српске владе и Југословенског одбора објавили су у јулу месецу 1917. године чувену Крфску декларацију. Овим документом потврђена је воља да се створи заједничка држава – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.
3. Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба – образовано је у Загребу, 6. октобра 1918. године. Представљало је политичко представништво народа с простора Хрватске и Словеније с Ријеком, Далмације, Босне и Херцеговине, Истре, Трста, Крањске, Горичке, Штајерске, Корушке, Бачке, Баната, Барање, Међумурја и осталих југозападних делова Угарске. Председник Народног вијећа био је

Антон Корошец а потпредседници Светозар Прибићевић и Анте Павелић Старији. Народно вијеће одбацило је „Манифест“ из средине октобра 1918. године, којим је цар Карло предвиђао преуређење Аустроугарске у савезну државу самосталних и независних народа, и затражило уједињење Словенаца, Хрвата и Срба у независну државу. Крајем октобра 1918. године, Народно вијеће је прогласило независну и слободну државу Словенаца, Хрвата и Срба. Почетком новембра 1918. године представници Народног вијећа, Југословенског одбора и српске владе састали су се у Женеви. Том приликом усвојена је Женевска декларација која је садржала одлуку о уједињењу Срба, Хрвата и Словенаца и стварању заједничке државе.

4. Огист Говен (1861–1931) – на изборној скупштини Српске краљевске академије, одржаној 16. фебруара 1920. године, изабран је за иностраног члана.
5. Милош Поповић (1876–1954) – лекар; активиста на пољу социјалне медицине. Био је начелник Министарства социјалне политике и управник клиничких болница у Београду. Оснивач је Савеза трезвене младежи, Друштва за заштиту југословенске деце, Савеза извидника и планинки итд. Написао је већи број публикација из разних грана социјалне медицине. Основао је две установе за лечење алкохоличара.
6. Шестојануарска диктатура – политичка криза у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца досегла је врхунац 20. јуна 1928. године када је током скупштинске расправе радикалски посланик Пуниша Рачић пуцао на посланике Хрватске сељачке странке. Вођа ХСС-а Стјепан Радић је рањен, да би после месец и по дана преминуо. Убијен је његов рођени брат и најближи сарадник Павле Радић. Сматрајући да је опстанак државе доведен у питање, краљ Александар I Карађорђевић одлучио је да укине Видовдански устав, распусти Народну скупштину, привремено забрани рад политичких странака и заведе лични режим. Прогласом од 6. јануара 1929. године обнародовао је да више неће бити посредника између њега и народа.

МИЛОШ М. МИЛОШЕВИЋ

1. На српском: савладана бојажљивост.
2. Блез Паскал (1623–1662) – француски филозоф, књижевник и научник из XVII века, писац дела о хришћанству, политичких и моралних памфлета, пропагирао борбу против језуитизма.
3. Часопис за културну и социјалну акцију, као и за друштвена питања. Излазио у Београду 1923–1925. под уредништвом Велибора Глигорића и Радоја Марковића.

4. Београдски вечерњи лист.
5. Шарл Пеги, француски писац, филозоф, хришћански социјалиста.
6. Изишао је под насловом „Нови правци“. У њему је објављен текст Драгољуба Јовановића „Социјални рад на селу“.
7. Душан Ђорђевић – француски ђак, социјалист, приватни чиновник. Као члан КПЈ био је близак Сими Марковићу. Убијен на Бањици, 1941.
8. Орган удружења југословенских студената у Француској „Гласник југословенских студената“, Париз, 1918–1922. године.
9. Огист Конт (1798–1857) – француски филозоф XIX века.
10. Текст је Драгољуб Јовановић писао у затвору 1932. Остао је у рукопису, а поједине делове је касније објављивао у виду чланака о појединим проблемима.
11. Има у виду чланак који је објављен у броју од 29. новембра 1941.
12. Мирко Цветковић – новинар, уредник и издавач листова 1922–1923. Заједно с Великићем (види његов медаљон) издавао у Београду „Нови лист“.
13. Има у виду његову критику режима Пашић–Прибићевић у брошури „П–П“ објављеној 1925.
14. Има у виду формирање Сељачке демократске коалиције Хрватске сељачке странке и Самосталне демократске странке (1927).
15. Има у виду предлоге које је Љуба Давидовић у име Демократске странке поднео краљу Александру у аудијенцији 4. и 5. јануара 1929. о решењу политичке кризе путем ревизије Видовданског устава, расписивања избора за нову скупштину и задовољења неких захтева Хрвата. Изношење ставова Демократске странке на аудијенцији код краља уследило је после неуспелог покушаја Давидовића да споразумом с делом радикала, пре свега с Вељом Вукићевићем, дође до противљења успостављању диктаторског режима, али одбијање радикала да се прихвате понуђени услови о неком споразуму са хрватском опозицијом онеспособило је заједничке напоре у том правцу.
16. Види његов медаљон, књига II.
17. Види о томе у напомени медаљона Николе Стојановића, књига IV.
18. О том споразуму види у медаљону Драгише Цветковића, књига III.
19. Мисли на хапшење од 2. маја 1923. и извођење пред Државни суд групе левих земљорадника.
20. Лист излазио у Београду за време окупације.
21. Миша Качаревић – види његов медаљон, књига IV.
22. Види његов медаљон, књига III.

ЖИВОТА ЂЕРМАНОВИЋ

1. Богдан Мајсторовић – француски ђак, председник Удружења југословенских студената у Паризу, 1913–1919. После повратка у земљу запослио се као стручњак административац у Државном савету. После 1945. радио у Савезном извршном већу.
2. Види његов медаљон, књига II.
3. Бранко Трпковић, банкарски чиновник са завршеним правима у Паризу.
4. Има у виду Удружење југословенских студената у Француској.
5. Има у виду Мишу Милошевића (види његов медаљон, књига I), своју жену Дану (књига II) и себе.
6. Светозар Нешић из Врлака код Ћуприје. Био члан Земљорадничке левице и Главног одбора Народне сељачке странке 1945.
7. Има у виду улазак Групе за социјалну и културну акцију у Савез земљорадника 22. фебруара 1927.
8. Радомир Раца Стефановић – види његов медаљон, књига I.
9. Милош Пантић (1904–1942) – лекар, члан СКОЈ-а је постао у гимназији у Ваљеву, као студент Београдског универзитета био члан Централног већа студената марксиста и председник Културног студентског удружења „Прогрес“. Од 1933. обнављао и стварао нове организације КПЈ у Ваљеву, био је активан у радничком друштву „Абрашевић“ и синдикатима, обновио народну читаоницу, створио Дечју колонију на Дивчибарама, сарађивао са низом напредних листова и радио на формирању Народног фронта. Био члан ОК КПЈ Ваљева и ПК КПЈ за Србију 1940. По избијању устанка 1941. радио на омасовљењу Ваљевског партизанског одреда. Погинуо је у Санџаку.
10. Добросав Томашевић – сељак, политичар. Види његов медаљон, књига II. 11. Драгојло Дудић, сељак, писац. Види његов медаљон, књига III.
12. Види његов медаљон, књига II.
13. Презиме није наведено.
14. Триша Кацлеровић (1879–1964) – политички радник, један од оснивача ССДП-а и Главног радничког савеза, члан Клуба социјалиста 1903–1904. У Крагујевцу уредник листа „Радник“, секретар ССДП-а 1906. и 1907, народни посланик од 1908. до 1918. Учесник у раду Међународне социјалистичке конференције и Конгреса социјалиста. Један од оснивача Социјалистичке радничке партије комуниста (1919), председник комунистичког посланичког клуба у

Народној скупштини Краљевине СХС (1921), секретар КПЈ. Повукао се из партијског рада 1925. После 1945. био је судија Врховног суда ФНРЈ.

15. Види његов медаљон, књига IV.
16. Види његов медаљон, књига IV.
17. Миливоје Стефановић Долински преводилац, новинар и публициста. Био републиканац, па леви земљорадник и комунист. У Крушевцу издавао напредни часопис „Круг“. Од почетка борац у НОР-у у околини Алексинца. После ослобођења земље био уредник листа „Глас“, органа Народноослободилачког одбора Србије. Определио се 1948. за Резолуцију Информбироа, био ухапшен и осуђен на двадесет година робије на Голом отоку.
18. Види његов медаљон, књига II.
19. Београдски листови из времена окупације.
20. Пеко Дапчевић. Види напомену у медаљону Ј. Б. Тита, књига III.
21. У српској влади Благоја Нешковића био министар за социјалну политику 1945.
22. Вероватно је реч о ресору министра.
23. Види његов медаљон, књига I.
24. Види његов медаљон, књига IV.
25. Види његов медаљон, књига II.
26. Реч је о критици Драгољуба Јовановића као генералног секретара Народне сељачке странке на седници Главног одбора НСС, одржаној 25. априла 1945.
27. Види његов медаљон, књига III.
28. Види његов медаљон, књига IV.
29. Види његов медаљон, књига IV.

ВЛАДА СТАКИЋ

1. Др Никодије Јовановић – докторирао права у Паризу, службовао у дипломатији у Риму, Марсељу, Букурешту као службеник Министарства иностраних послова.
2. Леон Доде (1867–1942) – француски новинар, писац.
3. Шарл Марас, француски филозоф.
4. Жан Бенвил, француски филозоф.
5. Види о том листу напомену у медаљону Момира Николића, књига I.
6. Види о томе напомену у медаљону Велибора Јонића, књига II.

7. Николо Макијавели (1469–1527) – флорентински политичар, писац историјских дела, војни теоретичар. После стварања Флорентинске републике, четрнаест година био секретар Савета десеторице. Запажена су његова дела о држави, власти и др. Један од утемељивача политичке науке.
8. О њему види напомену у медаљону Благоја Нешковића, књига III.
9. Жорж Сорел (1847–1922) – француски синдикални и социолошки писац и новинар, идеолог револуционарног синдикализма.
10. Види о њему напомену у медаљону М. Николића, књига I.
11. Галиацо Ћано – министар иностраних послова Италије од 1936. Мусолинијев зет.
12. Мусолинија.
13. Александар – Аца Видаковић (види његов медаљон, књига II).
14. Николићем. Види његов медаљон, књига I.
15. Реч је о рукопису *Размишљања о моралу*.
16. Владислав – Влада Павловић (види његов медаљон, књига I).
17. Војислав Вујовић – види његов медаљон, књига I.

ЉУБИША ТРИФУНОВИЋ

1. Краљица Драга Обреновић (1866–1903) – ћерка Панте Луњевице. Била је удата за инжењера Светозара Машина. Пошто је остала удовица постала је дворска дама краљице Наталије Обреновић. Као дворска дама краљице Наталије упознала је будућег краља Александра Обреновића за кога се и удала 1900. године. Заједно са Александром убијена је у Мајском превратy 1903. године.
2. „Ти напред а ми *a la remorque*“ – „Ти напред а ми за тобом.”
3. Група СКА или Група за социјалну и културну акцију – Драгољуб Јовановић је пре ступања у Савез земљорадника Србије, у Београду, оформио групу надстраначки оријентисаних интелектуалаца (СКА). Превасходни циљ истакнутих појединаца окупљених око Драгољуба Јовановића било је културно просвећивање најмногобројнијег друштвеног сталежа, сељаштва, његова организација и покретање на борбу против експлоатације, за побољшавање услова живота и рада, против манипулисања водећих странака у Србији тј. Народне радикалне и Демократске странке. Група је издавала лист „Рад“, одржавала предавања, објављивала чланке у дневној штампи – у „Политици“ и „Новостима“, као и у часописима попут загребачке „Нове Европе“, новосадског „Летописа Матице српске“, београдског „Српског књижевног гласника“, „Архива за правне и друштвене науке“, „Венца“ итд.

4. „Рад“ – гласило Групе за социјалну и културну акцију (СКА); покренуто 1. маја 1926. године; власништво др Михаила Арсића, једног од сарадника Драгољуба Јовановића. Главни и одговорни уредник био је Драгољуб Јовановић. Један од циљева листа, формулисаних у редакцијском чланку, био је помагање економске организације сељака, радника и интелектуалаца и њихове борбе за „поправак свога положаја“ и „укидање друштвене неправде“. Увођењем Шестојануарске диктатуре 6. јануара 1929. године, један од првих нашао се на удару лист „Рад“. Последњи број изишао 28. јануара 1929. године.
5. Момчило Иванић (1886–1940), природњак и политичар; уважени бактериолог. Написао је велики број запажених стручних дела и студија о слободним и паразитским амебама. У политици је био присталица Стојана Протића и независних радикала.

ДАНА

1. Српско обележје.
2. Билтен југословенске штампе – преглед писања југословенске штампе које је за своје потребе издавало француско министарство спољних послова.
3. Стојан Протић (1857–1923), –политичар, један од оснивача и вођа Народне радикалне странке. Био више пута министар иностраних послова и финансија. Након Првог светског рата био председник прве владе Краљевине СХС. Будући да је био противник централистичког уређења и Видовданског устава, предлагао је поделу земље на историјске области. Његова визија државног уређења није била прихватљива ни унитаристима ни федералистима, па је остао усамљен. После доношења Устава, Протић је остао члан Радикалне странке, али је изгубио некадашњи утицај.
4. Драгољуб Јовановић је априла 1939. године осуђен на 14 месеци затвора због „антирежимског деловања“. Јовановић је 8. септембра био помилован и пуштен на слободу.
5. Драгољуб Јовановић је био ухапшен због предавања које је организовало студентско удружење Прогрес, на коме је, како је оценио државни тужилац Уцовић, позивао на промену поретка у држави. Суд га је ослободио оптужби.
6. „Земљорадничке новине“ – илегални лист који су леви земљорадници издавали у доба Шестојануарске диктатуре. „Земљорадничке новине“ су писале о унутрашњој и спољној политици, пласирале вести којих није било у режимским новинама, говориле о суђењу комунистима и усташама, опозиционим активностима широм земље и слично. Обично је штампано по неколико стотина примерака.

7. Елаборат „Задаци нове власти“. У овом елаборату Драгољуб Јовановић се заложио, не за враћање на стање пре 6. јануара, већ за ново државно уређење. Нова власт је, по мишљењу Јовановића, које је изложио у овом елаборату, требало да има једну „средишну државну владу“, која ће организовати војничку и дипломатску одбрану Краљевине Југославије, давати смернице привредног развоја, управљати заједничким финансијама и саобраћајем. Сви други политички, социјални и културни послови били би поверени земаљским владама. Главне нације у заједници биле би српска, хрватска и словеначка.
8. *Шта нас кошта свађа с Хрватима* – У овој брошури Драгољуб Јовановић је изнео својастановишта о српско-хрватским односима. Писао је о односу режима према Радићу, истакао да је скупштински атентат био усмерен против Хрвата и стварања јединствене сељачке странке у држави и истицао да Хрвати нису против заједничке државе. Залагао се за федеративно уређење Југославије, јер би на тај начин дошло до измирења Срба и Хрвата.
9. Матија Шкрбец (1886–1963) – жупник из Крања. С бившим послаником СЛС, Јанезом Бродаром, у Шенчурју је викао: „Живела република“. Био је осуђен због политичког деловања, па је од 1932. до 1934. године, издржавао казну у *custodiii honesti* – одељењу за политичке затворенике казненог завода у Сремској Митровици
10. Небојша Малетић – види његов медаљон, књига III.
11. Вељко Ковачевић – види његов медаљон, књига IV.
12. Кустодија – *Custodia honesta* је била одељење за политичке кривце Казненог завода у Сремској Митровици. Наиме, по Закону о заштити јавне безбедности и поретка у држави, сви који су учинили кривично дело из политичких уверења имали су право да казну затвора служе у Кустодији, под знатно повољнијим затворским режимом од оног који је владао у осталим одељењима казнених завода.
13. *Нови Антеј* – збирка већ објављених чланака Драгољуба Јовановића која се појавила 1934. године. Строга шестојануарска цензура одмах ју је забранила као дело комунистичког садржаја.
14. *Аграрна и социјална политика* – књиге Драгољуба Јовановића, уџбеници за студенте Правног факултета. У *Аграрној политици* истакао је да мали посед може бити предност, али и опасност по земљорадника. *Социјалну политику* је почео да пише 1931. године, издајући је табак по табак. Изишло је 11 табака, а књига никада није довршена, будући да је Јовановић отпуштен са Универзитета.

15. Удружена опозиција – неформални савез Народне радикалне странке, Демократске странке и Савеза земљорадника, у периоду од 1935. до 1939. Иако формални уговор о сарадњи никада није потписан, ове странке су биле окупљене око два питања – демократизације политичког живота укидањем закона донетих у време шестојануарског режима и државног преуређења земље путем договора с представницима хрватског покрета.
16. Жак Кајзер – види његов медаљон, књига I.
17. Албер Мусе – француски новинар и публициста. Организовао је београдску агенцију „Авала“ и био њен први директор.
18. Васа Чубриловић – види његов медаљон, књига II.
19. Антон Корошец – види његов медаљон, књига III.
20. Милан Стојадиновић (1898–1961) – финансијски стручњак и политичар. Био министар финансија у неколико влада; члан Народне радикалне странке, а потом је 1935. године, с Корошцем и Спахом, основао Југословенску радикалну заједницу. Био је председник владе од половине 1935. до фебруара 1939. Интерниран 1941. године. Умро је у Аргентини.
21. Хуан Негрин (1889–1956) – шпански научник и политичар. Члан Социјалистичке партије Шпаније од 1929. године и шеф њене парламентарне групе у Кортесу, од 1931. до 1936. У периоду борбе за републиканску Шпанију био министар финансија (1936–1937) и председник владе од маја 1937. Почетком маја 1939. емигрирао, а 1945. године поднео оставку на место председника владе у емиграцији.
22. Херман Вендл – немачки политичар и публициста, уредник и сарадник многих социјалистичких листова. Био посланик Социјалистичке странке у Рајхстагу од 1912. до 1918. Године 1921. основао Немачко-југословенско друштво за културне везе.
23. Светислав Света Живковић – види његов медаљон, књига III.
24. Душан Богдановић – види његов медаљон, књига III.
25. Тито – види његов медаљон, књига III.
26. Милан Недић – види његов медаљон, књига III.
27. МММ – псеудоним Мише Милошевића, брата Дане Јовановић.
28. Велибор Јонић – види његов медаљон, књига II.
29. Београд су без најаве бомбардовале англо-америчке ваздушне снаге 16. и 17. априла 1944. године, што се поклопило с првим и другим даном Ускрса те године. Противавионска одбрана није постојала. Бомбардовање је настављено већим интензитетом 17. априла.

Становништво Београда је у то време веровало да је бомбардовање увод у војну инвазију савезника. Београд је од стране савезника поново бомбардован у још неколико наврата од априла до септембра 1944.

30. Вукадин Видановић – види његов медаљон, књига II.
31. Никола Ћопић – види његов медаљон, књига III.
32. Бранко Милојевић – члан Савеза земљорадника и припадник земљорадничке левице. Један од оснивача Народне сељачке странке и члан Главног одбора 1940. и 1945. године.
33. Озна – Одељење за заштиту народа, формирано маја 1944. године при Повереништву за народну одбрану Националног комитета ослобођења Југославије. ОЗНА ја била безбедносно-обавештајна служба која је деловала на територији читаве Југославије.
34. Александар Ранковић – види његов медаљон, књига IV.
35. Благоје Нешковић – види његов медаљон, књига III.
36. Милентије Поповић – види његов медаљон, књига IV.
37. Петомајски избори 1935. године представљају крај Шестојануарске диктатуре. На њих је влада изишла с листом чији је носилац био Богољуб Јевтић, дотадашњи председник владе. Владиној листи је била супротстављена листа Удружене опозиције коју је предводио Влатко Мачек, челник Хрватске сељачке странке. Гласало се јавно, а изборе су обележиле бројне злоупотребе и насиља. Захваљујући изборном систему, Јевтићевој листи су припала 303 мандата, а Удруженој опозицији само 67.
38. Клуб Сељачког блока Југославије – клуб неколико посланика из Народне сељачке странке, Савеза земљорадника и Хрватске сељачке странке, организован после новембарских избора 1945. године. Активност ове опозиције је, с једне стране, била усмерена на супротстављање сељаштва радничкој класи, а с друге представља нову форму отпора грађанских снага мерама КПЈ за социјално-економску трансформацију друштва и прелазак на планску привреду. Због критика на рачун владе, Јовановић је био искључен из Народне скупштине у лето 1946. године.
39. Михаило Коњевић – сведок Тужилаштва на суђењу Драгољубу Јовановићу 1947. године. По налогу полиције, неко време је служио као посредник у преписци Јовановића и Мачека, што је на суду искоришћено као доказ да је вођа Народне сељачке странке одржавао везе с политичарима у емиграцији.
40. Влатко Мачек – види његов медаљон, књига III.

РАЦА СТЕФАНОВИЋ

1. Љубиша Трифуновић – види његов медаљон, књига I.
2. Драгољуб Сретеновић – види његов медаљон, књига II.
3. Михаило Константиновић – види његов медаљон, књига II.
4. Петар Марковић – политичар, члан Демократске странке. Више пута биран за народног посланика. Био министар у неколико влада (министар грађевине, министар пошта и телеграфа). Године 1938. на изборима је кандидован у ваљевском срезу и успео је да победи Животу Ђермановића, кандидата Савеза земљорадника.
5. Петар Живковић (1879–1947) – генерал, учесник балканских ратова и Првог светског рата. Припадао је организацији „Бела рука“, наколоњеној династији Карађорђевића. Био је председник прве шестојануарске владе 1929–1932. године и министар војни у влади Николе Узуновића, Богољуба Јевтића, а затим и Милана Стојадиновића. Један од оснивача режимске Југословенско-радикално-сељачке демократије. Емигрирао 1941. године. Био је помоћник министра војске у емигрантским владама.
6. ЈРСД – Југословенско-радикално-сељачка демократија. Режимска странка настала 1931/1932. године, са идејом да замени старе партије, што се видело чак и из њеног имена (носи назив који треба да асоцира на радикале, демократе и ХСС). Партија је пропагирала политику интегралног југословенства, а у њеним редовима нашло се и мноштво политичара који су у парламентарном раздобљу били функционери „старих“ странака.
7. ЈНС – ЈРСД је на Конгресу странке, одржаном у Београду, 20. јула 1933. преименована у Југословенску националну партију. На петомајским изборима од странке се дистанцирао и Богољуб Јевтић, члан ЈНС и председник владе, будући да је изишао као носилац владине, а не страначке изборне листе.
8. Добросав Томашевић – види његов медаљон, књига II.
9. Воја Лазић – види његов медаљон, књига II.
10. Воја Ђорђевић – види његов медаљон, књига II.
11. Богољуб Јевтић (1886–1960) – политичар и дипломата. Био је запослен у Министарству иностраних послова у периоду 1917–1928. Био министар у владама 1932–1934, да би 1934. и сам образовао владу. Један од оснивача Југословенско-радикално-сељачке демократије. Иако је победио на петомајским изборима, остао је кратко на дужности председника владе. Већ половином године, на том месту заменио га је Милан Стојадиновић.

12. Прва устаничка скупштина одржана у Остружници, маја 1804. године. На њој су се окупили прваци из ослобођеног дела Србије. На скупштини се разговарало о даљем току устанка, о преговорима о миру у Земуну, даљој организацији власти, набавци муниције итд. Захтевано је да се дахије протерају из Београда, да сваки везир управља по ферману из 1793. године, у свакој нахији да буде судница и да се свима суди по закону. Тражена је и слобода вере, обнављање порушених манастира и цркава, као и право на бирање сопствених кнезова.

МИЛОЈЕ РАЈАКОВИЋ

1. Остарели, матори.
2. Стари друг.
3. „Новости“ – дневни лист Земљорадничке странке који је пре Другог светског рата издавао Јован Јовановић Пижон. Излазио је од 1921. у Београду. После рата покушано је да се поново афирмише али је након трећег броја био укинут вољом комунистичких власти новембра 1945.
4. Године 1936. у Србији и Југославији одржани су општински избори на којима су учествовали, поред осталих, и две најважније политичке групације странака – Југословенска радикална заједница и Удружена опозиција. На њима је у највећем броју општина власт узела Југословенска радикална заједница.
5. Стеван Мољевић – види његов медаљон, књига IV.

ДОБРИВОЈЕ ДИМ. БРАНКОВИЋ

1. Јован Жујовић – види његов медаљон, књига I.
2. Мисли на професора Михаила Илића, види његов медаљон, књига III.
3. „Република“ – недељно-политички лист који је излазио у Београду од 1907. до 1909. године, обновљен јануара 1920. године и излазио до 1928. као орган Југословенске републиканске странке. Уређивали су га Љубомир Стојановић, Јаша Продановић, Саша Милијановић и други. Обновљен је 1945. и излазио до 1956. као гласило Републиканске странке.
4. Теофил Ђуровић – чиновник Министарства иностраних послова. Члан Републиканске странке.
5. Михајло Ивеша – француски ђак, правник по образовању. Припадао Републиканској странци, а затим пришао КПЈ.

6. Драгољуб Тодоровић Негер – правник по образовању. На студијама у Француској пришао Републиканској странци, да би се по повратку у земљу прикључио Народној радикалној странци, на чијој листи је изабран за потпредседника београдске општине.
7. Едуард Ерио (1872–1957) – француски политичар и државник, професор и вођ радикалсоцијалиста од 1919. до 1955. Први пут ушао у владу 1916. године. У периоду од 1924. до 1936. више пута био министар и председник владе, а од 1936. до 1940. и од 1946. до 1953. и председник Скупштине. Немци су га за време окупације интернирали од 1943. до 1945. године, због активности у Покрету отпора.
8. Драгомир Иконић – види његов медаљон, књига III.
9. Милан Богдановић – види његов медаљон, књига I.
10. Др Воја Вујанац – републиканац, потпредседник Републиканске странке. Члан српског културног клуба. Стрељан на Бањици као члан штаба Драже Михаиловића.
11. Драгиша Васић (1885–1945) – правник и књижевник. Био републиканац по политичком уверењу. Као писац и публициста истакао се после Првог светског рата критичким ставом према свему што се у рату дешавало. Један од оснивача Српског културног клуба. За време окупације прилази Дражи Михаиловићу и постаје један од кључних људи Равногорског покрета. Убијен је 1945. године.
12. Младен Жујовић (1895–1969) – адвокат и политичар. Члан Српског културног клуба. Учествовао у априлском рату, а затим пришао штабу Драже Михаиловића. Маја 1943. постављен за команданта четничких снага у западним крајевима Југославије (Западна Босна, Лика и Далмација) са задатком да тамо уведе више реда и дисциплине и предузме офанзиву против партизана у западној Босни. Из Каира, где га је био Михаиловићев изасланик, године 1944. одлази у Париз, где је и умро. У Југославији је у одсуству осуђен на смрт.
13. Милован Лазаревић, члан Самосталне радикалне странке који је пришао републиканцима. Касније се приближио краљу Александру Карађорђевићу.
14. Јаша Продановић – види његов медаљон, књига III.
15. Милан Бартош – види његов медаљон, књига IV.
16. Бора Благојевић – види његов медаљон, књига IV.
17. Божа Павловић, правник, члан Републиканске странке. Био запослен као чиновник у београдској општини.
18. Душан Милачић – види његов медаљон, књига I.
19. Божа Ковачевић – види његов медаљон, књига IV.

20. Анта Тодоровић Призренац – учитељ, национални радник на југу, као велики Србин. Републиканац, али се није слагао с Јашом Продановићем и није ушао у Народни фронт. Сматра се да је он писац епиграма на гробу „Титу веран краљу одан, овде лежи Јаша Продан". Водио је полемику с Мирославом Крлежом поводом написа о Петру Добровићу и српским великим људима.
21. Глигорије Глиша Вукчевић – види његов медаљон, књига I.
22. Виктор Новак – види његов медаљон, књига I.

ВИТА МАРКОВИЋ

1. Готфрид Вилхелм Лајбниц (*Gotfried Wilhelm Leibnitz*, 1646–1716) – немачки филозоф и математичар; бавио се природним наукама, правом и историјом. У филозофији је настојао да измири материјализам и спиритуализам али је остао спиритуалиста. Разуму је придавао одлучну предност у односу на чула. Најпознатије му је учење о монадама. У логику је увео принцип довољног разлога, логички рачун тј. егзактан математички поступак. У историју математике је ушао као творац интегралног и диференцијалног рачуна. У историју природних наука остаће познат као антиципатор многих касније прихваћених идеја (значај фосила, закон одржања силе и др.). Позната дела су му: *Монадолоīија* и *Теодиција*.
2. Михаил Јурјевич Љермонтов (1814–1841) – руски песник. Због својих слободоумних текстова два пута је по казни слат на Кавказ. Његова дела написана у дечачком добу ушла су у све збирке и антологије. Осећао је беспомоћност руске интелигенције да реши најважнија питања епохе. Дела: поеме (*Демон*, *Мцири*, *Песма о трīовцу* итд.), песме (*Облаци*, *Мисао*, *Пророк*, *Димискија*, *Отаџбина*, *Бородино* итд.); драма *Маскарада* и роман *Јунак наших дана*. Погинуо у двобоју с Мартиновим.
3. Анри Бергсон (*Henry Bergson*, 1859–1941) – француски филозоф, оснивач нове метафизике. Сматрао је да се до истинског сазнања долази само путем интуиције. Истицао је да се суштина живота и универзума (света) крије у „животном елану". Најзначајнија дела су му: *Време и слобода*, *Стваралачка еволуција*, *Материја и īамћење* и др. Године 1927. добио Нобелову награду.
4. Александар Аца Симовић – политичар, индустријалац, радикал. Био близак двору Обреновића. Убијен за време Другог светског рата. Сва имовина му је конфискована.
5. Андрија Штампар (1888–1958) – професор хигијене и социјалне медицине на Медицинском факултету у Загребу. Одмах по окончању

Другог светског рата постављен је за ректора Свеучилишта у Загребу. Био је први председник обновљене Југословенске академије знаности и умјетности у интервалу од 1947. до 1958, први потпредседник Економског и социјалног савета Уједињених нација, председник Светске здравствене организације (WXO), почасни члан више страних академија и друштава. Као поверенику Рокфелер фондације у Краљевини СХС (Југославији) поверено му је спровођење бројних кампања које је финансирала поменута организација. Био је један од најзаслужнијих за подизање Школе народног здравља у Загребу, која од 1958. године носи његово име. Најпознатија дела су му: *Здравствена политика*, *Социјална терапија*, *Социјална медицина*, *Десет година унапређивања народног здравља*, *Health Problems in China*, *Здравље и друштво*, *Хигијена и социјална медицина*, *Лијечник, његова прошлост и будућност*, *World Health Organization* итд.

6. Лик из романа *Јунак нашег доба* Михаила Љермонтова.

МИЛАН БОГДАНОВИЋ

1. Видети о њему напомену бр. 4 у медаљону Мите Станковића, књига I.
2. Има у виду Удружење југословенских студената у Паризу, 1918–1919.
3. Глигорије Вукчевић, види његов медаљон, књига I.
4. Види његов медаљон, књига I.
5. Богдан Мајсторовић – француски ђак, правник, председник Удружења југословенских студената у Паризу, 1918–1919, члан Државног савета после повратка у земљу.
6. Недељни политички лист, орган Југословенске републиканске странке. Излазио у Београду, 1919–1926.
7. Социјално-политички часопис близак Републиканској странци. Излазио у Београду, 1923–1926.
8. Часопис излазио у Београду, од 1901. до 1914. и од 1920. до 1941. два пута месечно. Покренуо га је Богдан Поповић, а у уредништву су били многи познати књижевници и научници – Јован Скерлић, др Слободан Јовановић, Павле Поповић и др. Један од водећих часописа у Србији.
9. Светислав Петровић (1883–1935) – књижевник и позоришни критичар и преводилац, уредник „Српског књижевног гласника“ 1921–1928. Аутор уџбеника француског језика. Преводио је с француског.
10. Види његов медаљон, књига II.

11. Реч је о утицају Марксовог материјалистичког погледа на развој друштва, тј. учења идеолога и творца научног социјализма.
12. Види његов медаљон, књига II.
13. Мирослав Крлежа је покренуо часопис у Београду, 1934. Изишло свега пет бројева.
14. У броју 1 „Српског књижевног гласника“ из 1934. Драгољуб Јовановић објавио приказ књиге Ота Рилеа, немачког социјалисте, педагога и писца, члана КП Немачке, искљученог из партије 1926. године – „Беде и победе Карла Маркса“. Оштру критику тог приказа у броју 4 часописа „Данас“ објавио аутор под псеудонимом Д. Костић.
15. Реч је о приказу три књиге В. Корања о историји радничког покрета у Хрватској и Славонији (број 4 за 1929. и број 2 за 1931), приказ књиге В. Чубриловића *Петар Кочић и његово доба* у броју 1 за 1934. и приказ књиге Н. Поповића *Димитрије Туцовић* у бр. 8 за 1934.
16. Књижевник.
17. Види његов медаљон, књига I.
18. Види њен медаљон, књига I.
19. Види напомену у медаљону Јосипа Броза Тита, књига III.
20. Јован Поповић (1905–1952) – књижевник и револуционар, један од твораца социјалне књижевности. Био члан КПЈ, у НОР-у од 1941. После ослобођења на одговорним дужностима.
21. Чедомир Миндеровић (1912–1966) – књижевник, активан у напредном покрету. У НОР-у од 1941. После ослобођења директор издавачке куће Просвета, уредник часописа „Књижевност“ и листа „Књижевне новине“, управник Народне библиотеке Србије.
22. Луј Арагон (1897–1982) – француски књижевник, члан академије Гонкур, писац романа. Био учесник грађанског рата у Шпанији, покрета отпора против немачких окупаната. Његова жена Елза Триоле је била позната француска књижевница.

ГЛИГОРИЈЕ ВУКЧЕВИЋ

1. Драгиша Цветковић – види његов медаљон, књига III.
2. „Напред“ – „лист за народ“, излазио је у Београду најпре месечно, потом двапут месечно и, на крају, недељно. Од јула 1938. до априла 1941. године изишло је укупно деведесет пет бројева. Лист су уређивали Михаило Илић и Љубомир Радовановић. Окупљао је, пре свега, професоре и доценте Правног факултета у Београду. Чланци из области спољне и унутрашње политике Југославије писани су с позиција напредне грађанске демократије.

3. Војислав Вујанац – адвокат, потпредседник Републиканске странке, адвокат Народне банке. Током Другог светског рата био је у штабу Драже Михаиловића. Није дочекао крај Другог светског рата – страдао је у логору на Бањици.
4. Михаило Кујунџић (?–1944) – учитељ из Метохије, демократ. Као политичар, велики противник левих земљорадника. Током Другог светског рата био председник Централног националног комитета при штабу Драже Михаиловића.
5. Сретен Вукосављевић – види његов медаљон, књига III.
6. Масон (франц. *maşon*) – зидар, слободни зидар; припадник тајног интернационалног, религиозно-мистичног, хијерархијски организованог масонског покрета који је настао у 18. веку. Као основни циљ истиче се морално усавршавање људи на основу братске љубави. Масонске организације називају се ложе. Примање нових чланова у ложу врши се увек по одређеном ритуалу.
7. Говор Мирослава Крлеже на гробу Петра Добровића, познатог српског сликара и политичара, који је умро у Београду за време немачке окупације 1942. године. Сахрањен је на Новом гробљу.
8. Мирослав Крлежа – види његов медаљон, књига II.
9. „Неутрални клуб“ Милана Богдановића. Драгољуб Јовановић га памти као једног од најбољих студената Јована Скерлића који се, с друге стране, како сам Јовановић каже у Богдановићевом медаљону (књига I) „не бави политиком и чак покушава да и друге одвраћа од партијских клубова”. Драгољуб Јовановић се присећа како је као ученик осмог разреда гимназије у јесен 1913. године присуствовао збору који је Милан Богдановић сазвао ради стварања једног неутралног, данас би се рекло „ванпартијског студентског клуба”.

ЂОРЂЕ ПЕРИЋ

1. Реч је о Конференцији мира у Паризу, одржаној после Првог светског рата од 18. јануара 1919. до средине јануара 1920, на којој су припремљени мировни уговори с пораженим земљама (Немачком, Аустријом, Мађарском, Бугарском и Турском) и отклањана спорна питања међу земљама победницама.
2. Александар Илић – студент у Француској за време Првог светског рата. Касније, књижевник, драмски писац, осуђеник. Умро у затвору 1947. године.
3. Августин Тин Ујевић (1891–1955) – песник, боем. Рођен у Вргорцу код Макарске, у Хрватској. Студирао филозофију у Загребу, Београду и Паризу. Писао и критике, есеје и фељтоне, преводио

стране песнике. Највише стварао између два светска рата, када је објавио збирке *Лелек себра* (1920), *Колајна* (1926) итд.

4. Милан Богдановић – види његов медаљон, књига I.
5. Глигорије Глиша Вукчевић – види његов медаљон, књига I.
6. „Авала“ – прва српска национална новинска агенција. Основао је септембра 1919. француски новинар Албер Мисе у Београду, уз одобрење Владе Краљевине СХС. Ђ. Перић је постављен за в.д. директора 1927. године. Почетком окупације, 6. јуна 1941, Немци су ликвидирали „Авалу“, а њене просторије, технику и део персонала припојили својој агенцији DNB (*Deutsche Nachrichten Buro*).
7. Димитрије Љотић – види његов медаљон, књига III.
8. „Политички гласник“ – лист чији су власници били Ђорђе Перић и Момир Николић, а директор и уредник Момир Николић, адвокат и школски друг Драгољуба Јовановића у Београду и Паризу. Излазио у Београду, једанпут недељно, од марта 1925. до октобра 1927.
9. Југословенска акција – националистичко удружење које је основано у Београду за време шестојануарске диктатуре ради јачања југословенске националне свести и народног јединства. У Загребу, где је организација била најбројнија, одржан је 22. маја 1932. јавни скуп делегата на којем је донета резолуција, потврђен Статут и изабрано руководство. У Централни одбор су ушли Данило Вуловић, Ђорђе Перић, Људевит Прохаска и др. Рад удружења је био забрањен септембра 1934. Чланови су учествовали у стварању Љотићевог покрета „Збор“.
10. Велибор Јонић – види његов медаљон, књига II.
11. Милан Банић (1891–?) – новинар, публициста. Потиче са Сушака. Студирао филозофију у Бечу. Био уредник у више листова, бански већник од 1931, аташе за штампу у Паризу, 1932. Изабран за народног посланика 1935. у срезу сушачком на листи Богољуба Јевтића. Југословенски националиста, фашистички настројен.
12. Др Драгољуб Јевремовић (1896–?) – лекар, студирао медицину и докторирао у Паризу. Радио у Општој државној болници у Београду. Активан у стручним удружењима и политици. Члан Народне радикалне странке, а потом Југословенске радикалне заједнице. Биран за народног посланика 1927, 1931. и 1935.
13. Ратко Парежанин – новинар, пореклом из Херцеговине. Био члан „Младе Босне“. Од 1929. до 1933. аташе за штампу у Бечу. За време Другог светског рата припадник покрета Димитрија Љотића. Био шеф васпитног одсека при Љотићевим јединицама. Умро у емиграцији.

14. Ратко В. Живадиновић – новинар. Најпре био земљорадник, а затим љотићевац. Погинуо 1945. у саобраћајној несрећи на граници Аустрије и Словеније заједно с Димитријем Љотићем.
15. Младен Марковић – види његов медаљон, књига II.
16. Драгомир Стошић – види његов медаљон, књига I.
17. Урош Стајић – види његов медаљон, књига II.
18. Воја Лазић – види његов медаљон, књига II.
19. Данило Вуловић (1892–1975) – професор историје у Шапцу, Ваљеву и Београду. Један од покретача „Југословенске акције", близак Димитрију Љотићу, члан Југословенске радикалне заједнице. Постављен за државног саветника 1937. Министар грађевина у влади Цветковић–Мачек од 1940. до марта 1941. Током рата сарађивао с владом Милана Недића. После рата био архивиста у Државном архиву Србије.

ЛУКА СМОДЛАКА

1. Сун Јат Сен (1866–1925) – кинески револуционар и државник. Основао 1905. Савезну лигу, а 1911. повео револуцију после које је збачена династија Цин, проглашена република и Сун постао први председник. Био је под утицајем Лењина и Октобарске револуције и планирао је крупне антифеудалне и демократске реформе у Кини.
2. Александар Видаковић – види његов медаљон, књига II.
3. Отокар Кершовани – види његов медаљон, књига II.
4. Петар – Перица Иванковић – школски друг у Пироту, апотекарски помоћник, новинар. Био службеник Пресбироа 1930. и толерантно цензурисао Јовановићеву *Аграрну политику*.
5. Исидора Секулић – види њен медаљон, књига I.
6. „The Observer" – британске недељне новине. Излазе у Лондону, недељом, од 1791. године. Углавном заступају леви центар, либерално-социјалдемократску политичку оријентацију.
7. Централни Пресбиро – институција која је основана у Краљевини Југославији законом од 18. априла 1929. и предвиђена као државна обавештајна служба. У 1931. години имао је 125 запослених и дописнике у најзначајнијим европским градовима. Милан Стојадиновић је, по доласку на власт, увидео значај Пресбироа за државну и личну пропаганду. Тада је на челу Пресбироа стајао Коста Луковић, који је добијао наређења од самог Стојадиновића. Пресбиро је имао више одсека – административни, информативни, публицистички, а његов материјал су користили различити листови, а највише партијски лист режимске ЈРЗ „Самоуправа".

8. „Зора“ – гласник Српске напредне омладине, у поднаслову Гласник хрватске, словеначке и српске национално-радикалне омладине. Излазио на ћирилици и латиници, једном месечно, осим августа и септембра, у Бечу, Прагу, Загребу и Сремским Карловцима, од јануара 1909. до децембра 1912. Власник и издавач било је Српско академско друштво „Зора“. За уредништво одговарали Јова Миодраговић, Никола Максимовић и Рудолф Ђунио. Сарађивали Јован Дучић, Милутин Бојић, Владимир Назор, Владимир Дворниковић, Стојан Новаковић и др. Један од циљева био је рад на развијању заједничке културе историје и националног јединства Јужних Словена.
9. Серен Кјеркегор (1813–1855) – дански филозоф, теолог, песник, претеча егзистенцијализма. Интересовао се за естетику, епистемологију, етику, нарочито хришћанску етику и уопште теологију.
10. Елен Кеј – шведска књижевница и педагог, есејиста и феминисткиња. Умрла 1926.
11. „Генерација пред стварањем“ – ради се о алманаху који је Група за социјалну и културну акцију објавила 1925. Алманах садржи текстове Луке Смодлаке, Лује Новака, Михаила Константиновића, Мије Мирковића, Отокара Кершованија, Михаила Арсића, Илије Петровића и Драгољуба Јовановића.
12. Анте Трумбић – види његов медаљон, књига III.
13. Јозо Смодлака – види његов медаљон, књига III.
14. Конзервативци, либерали, лабуристи – ради се о политичким партијама у Великој Британији. Конзервативан партија је добила име 1830. године, а представљала је дисиденте старе торијевске партије. Била је партија традиционалне грађанске деснице коју су подржавали, пре свега, крупни капиталисти. Либерална партија је настала од виговаца почетком 19. века, а име је добила 1839. Вођена је начелима грађанског либерализма, а привлачила је грађанске кругове незадовољне конзервативцима. Лабуристичка партија је основана 1900. године на иницијативу британских синдиката (трендјуниона), Независне лабуристичке партије, социјалдемократа и Фабијанског друштва, под називом Комитет радничког представништва. Године 1906. добила је име Лабуристичка партија. Заступала је социјалистичка начела и радничка права.
15. Ради се о нападу Хитлерове Немачке на Краљевину Југославију 6. априла 1941. после чега је вођен краткотрајни Априлски рат и Југославија капитулирала 17. априла 1941. Већи градови су бомбардовани уз велике цивилне жртве, а краљ и влада су се повлачили и 14–15. априла из Никшића одлетели за Грчку.
16. Миливоје Стефановић – види његов медаљон, књига III.

НЕДЕЉКО ДИВАЦ

1. Мисли се на Ивана Ђају – види његов медаљон, књига I.
2. Драгиша Лапчевић – види његов медаљон, књига I.
3. Витомир Кораћ – види његов медаљон, књига III.
4. Влатко Мачек – види његов медаљон, књига III.
5. Стјепан Радић – види његов медаљон, књига II.
6. Сима Марковић – види његов медаљон, књига III.
7. Михаило Константиновић – види његов медаљон, књига II.
8. Живота Милојковић – види његов медаљон, књига III.
9. Петомајски избори – ради се о изборима за посланике Народне скупштине Краљевине Југославије, одржаним 5. маја 1935. Види напомену у медаљону М. Рашовића, књига I.
10. Живко Топаловић – види његов медаљон, књига I.
11. Народни фронт – политика Народног фронта је подразумевала широко окупљање политичких снага у европским земљама усмерено против ширења фашизма 30-их година 20. века. Покушај да се у Србији образује Народни фронт представља састанак 13. јуна 1936. на коме су представници КПЈ, под фирмом Јединствене радничке партије, разговарали о платформи и методима рада с представницима левих земљорадника, социјалдемократа, демократа и републиканаца. Представници грађанских партија нису прихватили предлоге комуниста и левих земљорадника и није дошло до стварања Фронта.
12. Михаило Илић – види његов медаљон, књига III.
13. Иван Рибар – види његов медаљон, књига III.
14. Моша Пијаде – види његов медаљон, књига IV.
15. Вељко Ковачевић – види његов медаљон, књига IV.
16. НОФ Србије – Јединствени Народноослободилачки фронт Србије је конституисан 14. новембра 1944. у Београду. Изабрано је Председништво Извршног одбора, чланови Извршног одбора и пленум. ЈНОФ је представљао политичку основу нове власти. У ЈНОФ су ушли припадници различитих политичких партија, али је доминантну улогу имала КПЈ. Циљ је био обједињавање свих патриотских снага у борби за окончање рата, за изградњу народне власти, обнову земље и против „непријатељских“ утицаја у народу.
17. Оснивачки конгрес Народног фронта Југославије одржан је у Београду, 5–7. августа 1945. На конгресу је донет Програм и Статут, обједињени су земаљски фронтови у јединствену организацију и одређена улога у новом друштвено-политичком систему.

18. Јаша Продановић – види његов медаљон, књига III.
19. Едвард Кардељ – види његов медаљон, књига IV.
20. Црвена и Зелена интернационала – мисли се на комунистичку (Црвену) и сељачку (Зелену) интернационалу. Комунистичка је основана у Москви, 1919, а сељачка у Москви, 1923. године. Обе су биле међународне револуционарне организације, усмерене на борбу за јединство и интересе свих радника, односно сељака.
21. Мисли се на излазак из Привремене владе ДФЈ и апстиненцију на изборима због превласти Комунистичке партије и Народног фронта и непоштовања политичких слобода. Милан Грол, потпредседник Владе, дао је оставку 18. августа, а Иван Шубашић, министар спољних послова, 6. октобра 1945.
22. Реч је о изборима за Уставотворну скупштину од 11. новембра 1945. које је расписало Председништво Привремене народне скупштине ДФЈ 1. септембра 1945. Опозиција је апстинирала, па је уведена и кутија без листе („ћорава кутија"). На изборима је листа Народног фронта, чији је носилац био Јосип Броз Тито, добила више од 90% гласова.
23. Земљорадничка левица – реч је о групи левих земљорадника који су, на челу с Драгољубом Јовановићем, фебруара 1927. били формално прикључени Савезу земљорадника у чијим су се оквирима наредних година борили против диктатуре, за демократизацију друштвено-политичког живота, националну равноправност, побољшање живота сељака, савез са Совјетским Савезом и Бугарском. После сталних сукоба с вођством странке, фактички су раскинули са Савезом на састанку 31. децембра 1939, што су потврдили 25. фебруара, а 17. марта су на конгресу основали нову странку – Народну сељачку странку.
24. Група „Напред" – група либералних грађанских интелектуалаца коју је крајем тридесетих година окупио Михаило Илић на принципима слободе и демократског федеративног преуређења Југославије после стварања бановине Хрватске. Издавала лист „Напред" 1939–1941. под уредништвом Михаила Илића и Љубомира Радовановића и библиотеку „Политика и друштво". Председник је био Миливоје Ч. Марковић, а истакнути чланови Ђорђе Тасић, Михаило Константиновић, Баја Бајић итд. Новембра 1944. група „Напред" је ступила у ЈНОФ.
25. Др Драгослав Смиљанић – види његов медаљон, књига III.
26. Чеда Плећевић – види његов медаљон, књига IV.
27. АСНОС – Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије конституисана је одлуком Велике антифашистичке народноослободилачке скупштине Србије, одржане 9–12. новембра 1944.

у Београду, као највише законодавно и извршно народно представничко тело и врховни орган државне власти. На ванредном заседању 7–9. априла 1945, АСНОС је променио назив у Народна скупштина Србије. Пошто је у фебруару 1945. Народна сељачка странка приступила Јединственом народноослободилачком фронту (ЈНОФ) Србије, неколико њених чланова је кооптирано у АСНОС.

28. Драгољуб Јовановић вероватно мисли на изборе за Уставотворну скупштину Србије, који нису одржани септембра 1946, већ 10. новембра.
29. Јован В. Јовановић – види његов медаљон, књига II.
30. „Социолошка размишљања о моралу“ – реч је о делу које је Драгољуб Јовановић написао у затвору 1952/53. године. Делове је у Београду, 1970. објавио у две књиге под насловом *Ведрине*.
31. Ради се о хапшењу Богдана Крекића, Александра Павловића, Драгослава Крекића и Милана Жујовића јануара 1958. Оптужени су за непријатељску четничку делатност после ослобођења, повезивање с четничким групама у иностранству с намером да насилно оборе власт у Југославији. Крекић је оптужен да је написао рукопис *Лик Тито̄ве Југо̄славије* који су Павловић и Страњаковић редиговали, а Жујовић проследио брату Младену у Париз. Почетком фебруара 1958. Крекић је осуђен на седам година, а Павловић на осам и по година строгог затвора.
32. Богдан Крекић (1893–1970) – радник, лимар, политичар и синдикални вођа. Члан Социјалистичке партије Југославије, а затим и Комунистичке партије. Због потписивања Манифеста опозиције искључен из партије. Био секретар Уједињеног радничког синдикалног савеза Југославије.
33. Аца Павловић – види његов медаљон, књига IV.

ВАСА СТАЈИЋ

1. Херман Кајзерлинг (1880–1946) – немачки филозоф, представник неакадемске филозофије. Његова несистематска и антиинтелектуална филозофија била је популарна после Првог светског рата. Главна дела: *Бесмр̄тност*, *Пӯтопӣсни дневник једно̄г филозофа* и др.
2. Матица српска – најстарија културно-научна институција у земљи, основана 1826. у Пешти, а пресељена 1864. године у Нови Сад. После Другог светског рата усмерена као научно, књижевно и културно друштво на научноистраживачки и научноиздавачки рад. Матица је била иницијатор Новосадског договора о српскохрватском

језику (1954), водила је акцију за стварање јединственог правописа (1960) и припремила Речник српскохрватског књижевног језика у шест томова (1967–1976). Издаје „Летопис Матице српске“, који спада међу најстарије књижевне часописе у свету, будући да без прекида излази од 1824. године.

3. Светозар Милетић (1826–1901) – адвокат и новинар, вођ и представник Срба у Војводини, борац за права Срба у Аустроугарској. Залагао се за провођење либералних реформи, иступао против клерикализма и основао Српску народну слободоумну странку. Био први уредник листа „Застава“, око кога су се окупили најистакнутији књижевници и јавни радници тога доба. Биран је за посланика у хрватском и угарском сабору и затваран неколико пута.
4. Јаша Томић (1856–1922) – српски национални радник у Војводини, новинар по професији. Године 1884. постаје уредник „Заставе“ и Милетићев наследник у Српској народној слободоумној странци, која ће ускоро добити назив Радикална странка (1891). Био је један од најугледнијих Срба на Народној скупштини, која је у новембру 1918. донела одлуку да се Банат, Бачка и Барања прикључе Краљевини Србији. Писао је романе, драме и стихове.
5. Тихомир Остојић (1865–1921) – историчар књижевности, академик. Радио као професор гимназије у Новом Саду. Био секретар Матице српске. У Првом светском рату је интерниран.
6. На Скерлићевом погребу – Скерлић је умро 1914. године.
7. Види о њему напомену у медаљону Милана Жујовића, књига I.

ЖАК КАЈЗЕР

1. Едуар Ерио (1872–1957) – француски политичар и државник, професор, градоначелник Лиона 1905, вођ радикалсоцијалиста 1919–1955. Био је више пута министар у француским владама, председник владе. Током 1936–1940. и 1943–1953. председник Народне странке. Због активног отпора окупаторима интерниран 1944–1945.
2. Леон Блум (1872–1960) – француски политичар и државник, један од истакнутих функционера Социјалистичке партије Француске, директор листа те партије „Попилер“. Председник владе Народног фронта 1936. и 1938. Немци су га интернирали у концентрациони логор у Дахау. После ослобођења 1946. и 1947. председник Републике Француске. Аутор више радова из историје и теорије социјализма.
3. Види напомену о њему у медаљону Драгише Цветковића, књига III.
4. Албер Мусе је био француски публициста.
5. Реченица се вероватно односи на Николу Пашића.

МАРИ-АН КАРУА

1. Жак Кајзер – види његов медаљон, књига I.
2. Жорж Фридман – види његов медаљон, књига IV.
3. Орест Розенфелд – види његов медаљон, књига III.
4. Мисли се на 1938. годину, пошто је Драгољуб Јовановић ухапшен 1. октобра 1938, изведен пред Државни суд за заштиту државе и осуђен на годину дана затвора.
5. Мисли се на споразум Рибентроп–Молотов, Пакт о ненападању између Немачке и СССР, који су 23. августа 1939. у Москви потписали министри спољних послова двеју држава – Вјачеслав Молотов и Јоаким фон Рибентроп. Споразум је склопљен неколико дана уочи напада Немачке на Пољску и почетка Другог светског рата, а био је на снази до 22. јуна 1941, када је Немачка напала СССР. Садржао је и тајни протокол којим је извршена подела интересних сфера тако што су Финска, Естонија, Летонија и Бесарабија припале СССР-у, Литванија Немачкој, а Пољска је требало да буде подељена.
6. Ради се о почетку Грађанског рата у Шпанији (јули 1936 – април 1939). После избора који су одржани фебруара 1936, на власт је дошла влада Народног фронта коју су подржавале партије левице и центра. Међутим, јула 1936. против владе је избила побуна конзервативних десничарско-фашистичких снага које је предводио генерал Франциско Франко. После трогодишњег рата, мешања страних држава и учешћа интернационалних бригада, Франциско Франко је освојио власт и завео диктатуру.
7. Мисли се на герилски, Алжирски рат за независност који је против француске власти започео Национални фронт за ослобођење 1954. После готово деценије ратовања, Французи су потиснути 1962. године, а око 10% становништва је побегло из Алжира у Француску.

ЛУЈ АВЕ

1. Дрејфусова афера – године 1894. Алфред Дрејфус, француски официр јеврејског порекла, лажно је оптужен за шпијунажу у корист Немачке и осуђен на доживотну робију у Кајени, на Ђавољем острву. Када се сазнало да је невин, избила је „Дрејфусова афера“, у коју се активно укључила и француска политичка и интелектуална елита. Дрејфус је најпре помилован 1899. године, а затим ослобођен и рехабилитован 1906.
2. Анатол Франс – види његов медаљон, књига I.
3. Жорж Клемансо (1841–1929) – француски политичар и државник, припадник крајње грађанске републиканске левице. Као опозиционар

се залагао за демократске реформе и оборио многе владе, због чега је прозван „Тигар“ и „рушилац влада“. Залагао се за рехабилитацију Драјфуса. Био је народни посланик, сенатор и министар у многим владама. Био је и председник владе од 1906. до 1909. и од 1917. до 1920.

4. Емил Зола (1840–1902) – француски књижевник, теоретичар и творац натуралистичког романа. Писао је романе, приче, позоришне комаде. Чланком „Оптужујем“, ступио је у одбрану невино оптуженог Алфреда Драјфуса. Најпознатија дела су му *Тровачница*, *Нана*, *Жерминал*, *Звер човек* и друга.
5. Антоан Меје (1866–1936) – француски лингвиста, професор на Колеж де Франсу, академик. Био је један од најистакнутијих представника тзв. социолошке школе у лингвистици. Бавио се упоредном граматиком индоевропских језика и проблемима опште лингвистике. Нарочиту пажњу је посвећивао проучавању словенских језика.

СЕЛЕСТЕН БУГЛЕ

1. Емил Диркем (1858–1917) – француски филозоф и социолог, оснивач социолошке школе у Француској. Припадао је позитивистима.
2. Ернест Дени (1849–1921) – француски историчар, професор на Сорбони. Бавио се историјом хуситског покрета у Чешкој и проучавао историју Словена. Написао књигу „Велика Србија“ (1915).
3. Шарл Жид (1847–1932) – француски економист, професор на Колеж де Франсу. Познат као велики поборник задругарства.
4. Шарл Рист (1873–1955) – француски економист, универзитетски професор. Бавио се проблемима и историјом монетарних теорија.
5. Јован Радонић (1873–1956) – историчар, универзитетски професор, академик. Бавио се националном историјом средњег века.
6. Клод Анри Сен-Симон (1760–1825) – француски филозоф и социјални реформатор-утописта. У време Француске револуције одрекао се племићке титуле и учествовао у америчком рату за независност. Залагао се за стварање индустријске државе у којој би произвођачи имали главну улогу.
7. Шарл Фурије (1772–1837) – француски економист и мислилац, један од главних социјалутописта. Критичар капитализма.
8. Пјер Жозеф Прудон (1809–1865) – француски економист. Залагао се за укидање власништва, а за индивидуалну државину. Познат и по тези: „Својина – то је крађа“.
9. Адолф Вагнер (1835–1917) – немачки економист и политичар, припадник школе државног социјализма.

10. Марсел Деа (1894–1955) – професор филозофије и политичар. Од 1941. године сарадник Вишијевог режима. Учествовао у прикупљању добровољаца који су слати на Источни фронт.
11. Види о њему напомену бр. 2 у медаљону Жака Кајзера, књига I.
12. Шарл де Гол (1890–1970) – француски генерал и државник. У Другом светском рату организовао покрет „Слободна Француска“ и војску за борбу против Италијана и Немаца, која је формирана ван окупиране територије и ван територије под влашћу режима у Вишију. У периоду 1944–1945. био на челу привремене владе. Године 1958. изабран за председника владе, а 1959. године за председника Пете републике. Године 1969. повукао се с положаја.
13. Мисли се на владу маршала Филипа Анрија Петена (1856–1951), француског хероја из Првог светског рата. Из Вишија је марионетска Петенова влада управљала целом земљом, осим Алзасом и Лореном, који су присаједињени Рајху, и зоном на југоистоку земље која је, по уговору о примирју, припала Италији. Из Париза је Хитлеров опуномоћеник Ото Абец утицао на политику која се водила у окупираним и неокупираним деловима земље. Државу су и даље представљали Сенат и Народна скупштина, али они су се састајали само када би их сазвао Петен. Демократија и грађанске слободе су укинуте, а синдикати распуштени. Уведени су и антисемитски закони. Петен је после рата због колаборације био осуђен на смрт, али му је казна због година старости преиначена у доживотну робију.
14. Гистав Лансон – француски књижевни критичар и историчар. Био је професор на Сорбони. Основао је праву школу „сорбонарске методе у историји књижевности“, научну и хладну.
15. Жорж Фридман – види његов медаљон, књига IV.
16. Рејмон Арон (1905–1983) – француски филозоф, професор на Сорбони. Бавио се политичком и социјалном филозофијом као и филозофијом историје.
17. „Ето вам га, водите нашег добричину!“
18. Виктор Баш – види његов медаљон, књига III.
19. До виђења, стари мој.

АНАТОЛ ФРАНС

1. Јованка Орлеанка – Девица из Орлеана, Жан д’ Арк. Рођена 1412. у селу Домреми, спаљена у Руану, 1431. Легендарна фигура француске историје. Током стогодишњег рата између енглеске и француске круне, учествовала је у војним походима лично, помажући француском дофену, будућем Шарлу VII да поврати

престо. Приликом опсаде Компијења, 1430. године, бургунди су је заробили и предали Енглезима. Спаљена је као вештица. Канонизована је 1920. и данас је једна од најпопуларнијих светица.

2. Жан Жорес (1859–1914) – француски политичар и социјалистички лидер. Вођа Социјалистичке партије од 1893. Бранио је Дрејфуса у Дрејфусовој афери. Борио се за социјално законодавство и за антиклерикалне мере. Покренуо је лист „L'humanite" 1904. Залагао се за спречавање рата. Убијен је 1914.
3. Политички скандал у САД, изазван инсценираним процесом против двојице талијанских радника који су 1921. године, на основу лажних оптужби, осуђени на смрт и 1927. погубљени на електричној столици. Фердинандо Никола Сако (1891–1927) и Бартоломео Ванцети (1888–1927) били су амерички анархисти, италијанског порекла. Осуђени су на смрт и погубљени у Масачусетсу наводно због оружане пљачке и убиства. Суђење је било контроверзно и привукло је велику медијску пажњу и изазвало масовне протесте у целом свету због јасно исказаних предрасуда према имигрантима. Њихова кривица је каснијим доказима такође доведена у питање.
4. Фердинанд Буисон (1841–1932) – француски педагошки писац, протестантски пастор и социјалиста. Председник Лиге за људска права од 1914. до 1926. Утицао на стварање система општег основног образовања у Француској, осамдесетих година XIX века. Добио је Нобелову награду 1927. године.
5. Жан Жак Русо (1712–1778) – француски филозоф, писац, политички теоретичар. Најутицајнији филозоф у доба просветитељства. Заговарао повратак природи, слободи и једнакост. Васпитање је сматрао темељом друштва. Познатија дела: *О пореклу неједнакости*, *Друштвени уговор*, *Емил или о васпитању*.
6. Дрејфусова афера – политички скандал који је током деведесетих година XIX века поделио француску јавност. Реч је о пресуди за издају 1894. године, изречену капетану Алфреду Дрејфусу, француском артиљеријском официру јеврејског порекла. Француска обавештајна служба фабриковала је доказе да би Дрејфус био осуђен за шпијунажу. То је, међутим, откривено углавном захваљујући јавном деловању писца Емила Золе. Уследио је политички и судски скандал, који је поделио Француску на присталице и противнике Дрејфуса, који су били мотивисани антисемитизмом. Дрејфус је рехабилитован 1906. и враћен у војску с рангом мајора.
7. Гастон Бержери (1892–1974) – француски политичар. Генерални секретар Комисије за репарације 1918–1924, директор кабинета Е. Ериоа у Министарству спољних послова 1924–1925. Основао је

1933. „Заједнички фронт против фашизма, рата и за социјалну правду“, а следеће године недељник „La Fleche“. Године 1936. основао је Партију фронтиста. Био је посланик Народног фронта и бранио је Минхенски споразум због разлога пацифизма. Пришао је маршалу Петену и био је током Другог светског рата амбасадор вишијевског режима у Москви, 1941, па у Анкари, 1942–1944. На суђењу 1949. био је ослобођен. Године 1951. учествовао је у оснивању Удружења за одбрану успомене на маршала Петена.

8. Пјер Ренодел – француски социјалистички лидер. Формирао је после 1930. Неосоцијалистичку странку. Био је Блумов противник.
9. Албер Тома (1878–1932) – француски социјалиста. Пријатељ Жана Жореса. Водио и организовао Међународни биро рада у Женеви (1910) и био народни посланик. За време Првог светског рата био је министар наоружања у Трећој републици.
10. Жан Лоран Фредерик Лонге (1876–1938) – правник, француски социјалиста и унук Карла Маркса. За време Првог светског рата био пацифиста. Оснивач и издавач листа „Le Populaire“. Када су у француском социјалистичком покрету комунисти добили већину, на конгресу у Туру (1920) подржао мањину и придружио се центру, Другој и по интернационали.
11. Леон Блум (1872–1950) – главни теоретичар Социјалистичке партије Француске, оснивач Комунистичке партије Француске. Припадао је тзв. умереној левици. Водио је владу Народног фронта. Три пута је био премијер Француске: 1936–37, 1938. и 1946–1947.

НИКОДИЈЕ ЈОВАНОВИЋ

1. Из „Три писма“; песма II: „*Пишем вам, Госпо, из малене избе у Министарству иностраних дела.*
2. Друштво (лига) народа – међународна организација основана 28. априла 1919. године на Конференцији мира у Версају, са задатком да очува светски мир, колективну безбедност и политичку независност свих чланица. Чланице – оснивачи биле су тридесет две државе, међу којима и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Седиште Друштва народа налазило се у Женеви. Отпочињањем Другог светског рата Друштво народа престало је да постоји. По окончању светског сукоба, имовина Друштва народа пренета је на Организацију уједињених нација.
3. Организација уједињених нација (ОУН) – међународна организација држава за очување мира у свету и мирољубиву сарадњу међу народима. Основана је на Конференцији у Сан Франциску, која је

заседала од 25. априла до 26. јуна 1945. године. Том приликом, педесет земаља, међу којима се налазила и Југославија, потписало је Повељу Уједињених нација и Статут новог међународног суда правде. Повеља је ступила на снагу 24. октобра 1945. године, па се због тога овај датум слави као Дан Уједињених нација. ОУН се финансира доприносима држава-чланица. Има шест органа: Генералну скупштину, Савет безбедности, Економско-социјални савет, Старатељски савет, Међународни суд правде и Секретаријат. Званични језици су: енглески, француски, руски, кинески и шпански. Радни језици су: енглески и француски. Велики број држава накнадно је примљен у чланство по процедури коју предвиђа повеља.

4. Господине... у име моје владе имам част да вам представим.
5. Карол II Румунски (1893–1953) – краљ Румуније од 1930. до 1940; син краља Фердинанда и краљице Марије; рођени брат југословенске краљице Марије (1900–1961), жене југословенског краља Александра I Карађорђевића. Протеран је из земље 1926. године да би се вратио и 1930. преузео власт. Подржавао је терористичку делатност „Гвоздене гарде“. Године 1938. завео је отворену краљевску диктатуру. Одрекао се престола 1940. године.
6. Мала антанта – војно-политички савез између Југославије (Краљевине СХС), Чехословачке и Румуније, склопљен 1920–21. (14. августа 1920. између Југославије и Чехословачке; 23. априла 1921. између Румуније и Чехословачке; 7. јуна 1921. између Румуније и Југославије) ради очувања граница према Мађарској, које су утврђене мировним уговорима из 1919–20. (Сенжерменски, Тријанонски) и заједничке одредбе у случају неизазваног напада. Мала Антанта је представљала саставни део Версајског система безбедности, заснованог на савезничким победама у Првом светском рату и чврстом ослонцу на Француску. Чвршћи односи између савезника утврђени су пактом од 16. фебруара 1933, закљученим у Женеви. Том приликом је формиран Стални савет Мале антанте, који се састајао три пута годишње. Минхенским споразумом из 1938. године, којим је Чехословачка препуштена Хитлеровој Немачкој, Мала Антанта је практично престала да постоји.
7. Момчило Нинчић (1876–1949) – професор Универзитета у Београду, политичар, министар финансија, правде, трговине и спољних послова (у више наврата од 1921). Био је министар спољних послова и у влади од 27. марта 1941. године. Након Хитлеровог напада на Југославију 6. априла 1941. године, избегао је с краљем и осталим члановима владе. Као члан избегличке владе осуђен је у одсуству

на осам година лишавања слободе. Рехабилитован је 2006. године. Умро је као емигрант у Женеви. Изабран је за дописног члана Српске краљевске академије 16. фебруара 1937. године. Написао је већи број политичких и финансијских расправа као: „О порезу на приход с погледом на наше законодавство“, „Систем непосредних пореза у Србији“, „Историја аграрно-правних односа српских тежака под Турцима“ итд.

8. Едуард Бенеш (1884–1948) – чехословачки државник и политичар; вођа Народне странке; Масариков први сарадник и помоћник. За време Првог светског рата радио је на стварању слободне Чехословачке и Мале антанте. Од стварања Чехословачке Републике 1918. године па до Масарикове смрти био је министар спољних послова. У периоду 1936–1938. био је председник Републике. Након Минхенског споразума 1938. године дао је оставку и напустио земљу. Током Другог светског рата живео је у Лондону. На место председника Републике поново је дошао 1945. године. Дао је оставку непосредно пред смрт (1948).

9. Никола Титулеску – министар спољних послова Румуније у време склапања пакта од 16. фебруара 1933. у Женеви између чланица Мале антанте (Југославије, Румуније и Чехословачке).

10. Аншлус (нем. *anschluss*) – припајање, прикључење, уједињење. Тако се назива „присаједињење“, насилно припајање Аустрије нацистичкој Немачкој 13. марта 1938. године.

11. Бомбардовање Београда 1944. године – На Ускрс, 16. и 17. априла 1944. године почело је бомбардовање Београда у оквиру завршних савезничких операција за ослобађање Европе. Бомбардовање је спорадично настављано током априла, маја, јуна, јула и септембра исте године. И поред званичних циљева који су се односили на стратешки важне колосеке, аеродроме и фабрике, насељени делови града претрпели су огромну штету. Још 17. априла погођен је концентрациони логор „Сајмиште“. Срушено је породилиште у Крунској улици. Погођена је палата Албанија. Страдали су делови града око Бајлонијеве пијаце, Теразије, крај око Техничког и Правног факултета. Број цивилних жртава прелазио је хиљаду.

12. Светска банка – међународна организација основана 1945. године, одговорна за обезбеђивање финансија и давање савета земљама како би поспешиле економски развој и смањиле сиромаштво али и очувале међународне инвестиције. Седиште Светске банке налази се у Вашингтону. Локалне канцеларије постоје у сто двадесет четири земље.

СТАРИЈА КЋИ – БОЈКА ЈОВАНОВИЋ

1. Бенжамен Кремије – француски књижевник. Преводио је са италијанског, први превео Пирандела. У рату је, као Јеврејин, одведен у концентрациони логор Бухенвалд. Тамо је и умро.
2. Андре Пјер – велики француски интелектуалац, професор у Петрограду до избијања Октобарске револуције (1917). После је радио као публициста и преводилац у Паризу. Умро је 1966.
3. Леон Жуо (1879–1954) – француски социјалистички првак, међународни синдикални активиста. Био је генерални секретар Генералне конфедерације рада у периоду од 1909. до 1947. За време Другог светског рата интерниран. Године 1945. изабран за потпредседника Светске синдикалне федерације; 1947. се разишао с Генералном конфедерацијом рада, будући да је била под утицајем комуниста. Добитник је Нобелове награде за мир (1951).
4. Боривоје Мирковић – књиговођа у Просветном одељењу у Паризу, у време када је Драгољуб Јовановић био шеф рачуноводства.
5. Милош Мисирлић – види његов медаљон, књига I.
6. Мисли на жену Миодрага Ибровца, књижевног историчара, преводиоца и професора Београдског универзитета.
7. „Revue de deux mondes“ – месечни књижевни и културни часопис, основан 1829. године зарад успостављања културних, економских и политичких веза између Француске и САД. Излази и данас.
8. „Journal des débats“ – политички и литерарни лист, основан 1789. године. Објављивао је текстове писане у републиканско-либералном духу. Није припадао ниједној политичкој партији. Почетком 30-их година XX века излазио је у тиражу од око 25 000 примерака.
9. Велика моја.
10. Горда, поносна, племенита.
11. Добили смо ћерку, ура!
12. По изласку из сремскомитровачког затвора, Драгољуб Јовановић је био интерниран у Санџак годину и по дана. Најпре је боравио у Тутину, затим у Сјеници. У доба шестојануарског режима, интернације су представљале превентивну меру неутралисања политичких противника.
13. Минхенска конференција – споразум Хитлера, Мусолинија, Чемберлена и Даладјеа, потписан у Минхену, половином 1938. године. Споразум је представљао уступак Британије и Француске Немачкој и Италији и покушај да се избегне рат. Чехословачка је овим уговором била приморана да Немачкој уступи привредно значајну Судетску област која је била насељена Немцима.

14. Програм и статут Народне сељачке странке – Основна начела НСС и прокламовани програм темељени су на елаборату „Задаци нове власти“, који је разрађен у пет одељака: Међународна политика, Унутрашње уређење, Привреда и финансије, Социјална политика и народно здравље и Просвета и културна политика. НСС је желела да се представи као нова и оригинална странка, створена из Земљорадничке левице и њене борбе против режима. Старе идеје Земљорадничке левице – политичка демократија допуњена радом, подела привреде на државни, приватни и задружни сектор, толерисање приватне својине само ако не служи експлоатацији других људи, индустријализација и електрификација, демократизација културе и потпуна социјална заштита, унете су и у нови програм који је странку дефинисао као „странку сељачких социјалиста“.
15. Оснивачки конгрес – састанак представника Земљорадничке левице је одржан 17. марта 1940. На њему је основана Народна сељачка странка. Делегати су усвојили основна начела, Програм и Статут нове странке.
16. Ђорђе Јовановић (1909–1943) – књижевник. По политичким уверењима – комунист. Био осуђен на казну затвора и послат у Сремску Митровицу, где је боравио до 1936. године. Прикључио се партизанима 1941. Убијен 1943. године, пошто је налетео на заседу недићеваца.
17. Уговор о пријатељству са СССР-ом – Југославија је дуго одбијала да призна СССР. И сам кнез Павле нерадо је помишљао на успостављање дипломатских односа са совјетском Русијом, иако је СССР већ ушао у Друштво народа, јер се бојао ширења бољшевизма и панславизма. Минхенски споразум, окупација Чешке и напад на Пољску натераће кнеза Павла да се одлучи на признавање СССР-а. Дипломатски односи између две земље успостављени су јуна 1940. године. Уговор о пријатељству и ненападању између две земље закључен је непосредно пред Априлски рат, али је СССР одбио да се обавеже према Југославији војним уговором чије је потписивање нудила југословенска преговарачка делегација.
18. Тројни пакт – споразум закључен у Берлину, 27. септембра 1940. године између Немачке, Италије и Јапана. Пакт је представљао војни савез и званично формирање сила Осовине. Пакту су убрзо приступиле Мађарска, Бугарска и Румунија. Југославија се тако нашла у окружењу сила Осовине, па је кнез Павле, сматрајући да је земља неспремна за рат, одлучио да пакту приђе и Југославија. Протокол о приступању пакту су у Берлину, 25. марта, потписали Драгиша Цветковић и Александар Цинцар-Марковић. У ноћи између 26. и 27. марта дошло је до пуча, образована је влада Душана Симовића, а краљ Петар је проглашен пунолетним.

19. Јоахим Рибентроп (1893–1946) – немачки политичар. Био је амбасадор у Лондону од 1936. до 1938, кад је постављен за министра спољних послова и на тој дужности је дочекао крај рата. По завршетку рата ухапшен и осуђен на Нирнбершком процесу. Осуђен је на смрт и стрељан 1946.
20. Радивој Кашанин – математичар, професор Београдског универзитета.
21. Васиљ Поповић (1887–1941) – историчар, професор Београдског универзитета. Проучавао правце и школе у савременој светској историографији и обрађивао историју народа југоисточне Европе, посебно Срба.
22. Борислав Лоренц (1883–1975) – дугогодишњи професор Богословског факултета у Београду. Предавао је психологију и филозофију.
23. Види о њему напомену у одељку НА ДРУГИМ ФАКУЛТЕТИМА, књига I.
24. Дафне – Дафина, млађа ћерка Драгољуба Јовановића.
25. Драгољуб Јовановић је 15. октобра 1944. године на писаћој машини откуцао летак у коме је, у име Народне сељачке странке и њеног чланства, поздравио долазак Црвене армије у Београд. Летак је лепљен по престоници, иако су у Београду још увек били Немци.
26. Живота Ђермановић – види његов медаљон, књига I.
27. Кирило Савић – види његов медаљон, књига I.
28. Влада Симић (1894–1974) – адвокат, бранилац политичких оптуженика пред Државним судом за заштиту државе, члан Републиканске странке. Од 1936. године обављао дужност председника Адвокатске коморе у Београду. Члан Југословенске делегације на конференцији мира у Паризу, председник Савезног већа Савезне народне скупштине од 1945. до 1953.
29. Милан Поповић – члан Савеза земљорадника и присталица земљорадничке левице. После ослобођења пришао новом режиму и постао народни посланик и члан Извршног већа Србије. Уређивао је орган Савеза земљорадника „Село“.
30. Вељко Ковачевић – види његов медаљон, књига IV.
31. Слободан А. Јовановић – види његов медаљон, књига IV.
32. Панта Драшкић (1881–1957) – бригадни генерал Југословенске војске. Био је заменик команданта Савске дивизијске области. Кад је Милан Недић образовао владу, постао министар рада. Гестапо га је ухапсио 1944. Године. До 1945. био ратни заробљеник у Немачкој.

НА УНИВЕРЗИТЕТУ

1. Богдан Поповић – види његов медаљон, књига I.
2. Јован Цвијић – види његов медаљон, књига I.
3. Виктор Новак – види његов медаљон, књига I.
4. Иван Ђаја – види његов медаљон, књига I.
5. Слободан Јовановић – види његов медаљон, књига I.
6. Живојин Перић – види његов медаљон, књига I.
7. Велибор Глигорић – види његов медаљон, књига I.
8. Исидора Секулић – види њен медаљон, књига I.
9. Живко Топаловић – види његов медаљон, књига I.
10. Гавра Великић – види његов медаљон, књига I.
11. Драгослав Филиповић – види његов медаљон, књига I.
12. Владика Николај Велимировић – види његов медаљон, књига I.
13. Ти си усамљен, мој пријатељу.

НА ПРАВНОМ ФАКУЛТЕТУ

1. Милан Бартош – види његов медаљон, књига IV.
2. Бора Благојевић – види његов медаљон, књига IV.
3. Светислав Божовић (1899–1990) – асистент Правног факултета. Започео студије на Правном факултету у Београду, 1919, а већ као студент друге године примљен за асистента за јавно право. Радио као асистент и сарадник у библиотеци до одласка у пензију.
4. Живан Лукић – правник, доцент, адвокат. Завршио права у Београду и докторирао 1922. године. Од 1922. радио на Правном факултету у Београду као доцент на предмету Грађанско право. Није реизабран за доцента 1927. због недоличног понашања, па је дао оставку и полео да се бави адвокатуром.
5. Чедомиљ Митровић (1870–1934) – професор Правног факултета. Завршио теологију у Београду и Москви и права у Бечу и Тибингену, где је докторирао. Радио у Богословији светог Саве у Београду 1893–1899, а затим на Правном факултету предавао црквено и брачно право. Био је ректор Универзитета 1927–1930, члан Главног просветног савета и уредник Архива за правне и друштвене науке.
6. Рокфелерова стипендија – ради се о стипендији америчког индустријалца и банкара Џона Рокфелера (*John D. Rockfeller*) који је, преко своје фондације, додељивао средства за истраживања, усавршавање и школовање младих и способних научника и истраживача из разних држава Европе.

7. Божа Кундак (Божидар Максимовић, 1886–1969) – правник, политичар. Завршио Правни факултет у Београду. Био судски писар у Смедереву и Београду, службеник у министарствима грађевина и саобраћаја и адвокат. Члан ГО Народне радикалне странке од 1919. Биран за народног посланика 1923, 1925. и 1927. Био министар унутрашњих дела 1924–1927, министар просвете од 1929. Излазио на изборе 1935. и 1938. са својом листом. Као министар унутрашњих дела (1924) показао бруталност у опхођењу према опозицији, посебно хрватској, због чега је добио надимак Божа Кундак. Од 1941. био у емиграцији, а у земљу се вратио 1969.
8. Јован Ђорђевић – види његов медаљон, књига IV.
9. Милан Жујовић – види његов медаљон, књига I.
10. Милан Владисављевић (1904–1978) – професор Правног факултета у Београду, где је завршио права и докторирао 1933. Бавио се новинарством и адвокатуром. Од 1934. радио на Правном факултету у Суботици, а од 1940. на Правном факултету у Београду, на катедри за државно и уставно право. Уклоњен с факултета 1947. због политичке неподобности.
11. Живојин Перић – види његов медаљон, књига I.
12. Божа Марковић – види његов медаљон, књига I.

СЛОБОДАН ЈОВАНОВИЋ

1. У свађи.
2. *Аīрарна īолиīика* – уџбеник који је 1930. године Драгољуб Јовановић написао за своје студенте на Правном факултету. У *Аīрарној īолиīици* је истакао да мали посед може бити предност, али и опасност по земљорадника.
3. Мисли на Српски културни клуб који су основали српски интелектуалци јануара 1937. године. Најистакнутији активисти Српског културног клуба били су: Слободан Јовановић, Драгиша Васић, Стеван Мољевић, Драгослав Страњаковић и други. Српски културни клуб је у годинама пред рат био нарочито активан у мешовитим срединама, оснивајући бројне одборе и пододборе, с намером да постане стожер окупљања Срба. После споразума Цветковић–Мачек, када је вођство ЈМО захтевало претварање Босне и Херцеговине у четврту аутономну јединицу, Српски културни клуб се заложио за припајање Босне и Херцеговине Србији.
4. „Просвјета“ – културно-просветно друштво у Босни и Херцеговини, основано 1902. године са задатком да шири просвету и српску националну мисао. Ово друштво је отворило је и одржавало

велики број читаоница, издало доста популарних књига, издржавало школе и школовало велики број српских ђака.

5. Никола Стојановић (1880–1964) – адвокат, публициста, један од оснивача Југословенског одбора, члан Српског културног клуба. За време конференције у Версају, 1919. учествовао у делегацији СХС као експерт за питање Босне и Херцеговине. Између два рата бавио се адвокатуром. Сарађивао с четницима. У мају 1943. интерниран у Француску. По повратку у земљу осуђен на казну затвора и губитак грађанских права.
6. Видети о њему напомену бр. 3 у медаљону Виктора Новака, књига I.
7. „Српски глас“ – београдски лист у чијем је заглављу стајало „Јако српство – јака Југославија“. Власник је био Драгиша Васић, а сарадници Владимир Ћоровић, Драгослав Страњаковић, Данило Данић, Стеван Јаковљевић, Војислав Вујанац и други. Лист је покренут новембра 1939. године и излазио је до јула 1940. године, када је забрањен. Обновљен је 27. марта 1941.
8. Милан Ћурчин – види његов медаљон, књига II
9. Миливој Дежман, уредник загребачког листа „Обзор“.
10. Петар Пешић (1871–1944) – генерал Краљевине Југославије. Био је министар војске и морнарице у периоду 1922–1924. и 1940–1941. Као члан Крунског савета, Пешић је гласао за приступање Југославије Тројном пакту.
11. Срђан Будисављевић (1883–1968) – адвокат и политичар. Пре рата је био члан Хрватско-српске коалиције. Учествовао у оснивању Народног вијећа у јесен 1918. и био изабран за секретара. Члан Демократске странке, а потом и Самосталне демократске странке Светозара Прибићевића и један од истакнутих страначких првака. После споразума Цветковић–Мачек 1939. године, постаје министар социјалне политике. Био министар у емигрантским владама до 1944. Један од тројице краљевих намесника 1945–1946.
12. У основи, у суштини, потпуно, сасвим.
13. Мисли се на одлазак краља и владе из земље уочи потписивања капитулације 17. априла. Крајња тачка владиног повлачења био је Никшић, где је и донета одлука о повлачењу врха земље – краља, двора, владе, генерала и шефова странака. Укупно се повукло негде око 200 људи. Краљ Петар II је, по савету патријарха Гаврила, одлетео с никшићког аеродрома за Грчку, а сутрадан је за њим евакуисана и влада с групом политичара.
14. Душан Симовић (1882–1962) – армијски генерал, ваздухопловни и генералштабни официр војске Краљевине Југославије. Учесник

балканских ратова и Првог светског рата. Од 1936. до 1938. врши дужност главнокомандујућег ваздухопловних снага. Као начелник Генералштаба (од 1938) залагао се да се, у случају немачког напада на Југославију, пружи отпор који ће трајати све док се и савезници не придруже југословенској војсци, а у случају неуспеха, да се војска повуче према Грчкој и тиме створи нови Солунски фронт. Био је један од учесника преврата 27. марта 1941. и председник нове владе. На том положају остао је и у емиграцији до 1942. године, када је смењен. Вратио се у Југославију 1945.

15. Жарко Тодоровић – официр војске Краљевине Југославије. У рату се као генералштабни мајор борио у четницима. Ухапшен и послат у Матхаузен. Није се вратио у земљу.
16. Радомир Лукић (1914–1999) – правник, професор Правног факултета у Београду и академик. Истакнути правни теоретичар и социолог. Главна дела: *Теорија државе и права*, *Основи социологије*, *Историја политичких и правних теорија* и др.
17. Тома Живановић (1889–1971) – један од најугледнијих правника међуратног периода, академик. Предавао кривично право на Правном факултету у Београду.

КОСТА КУМАНУДИ

1. Др Слободан Јовановић – види његов медаљон, књига I.
2. Божидар Максимовић (1886–1969) – студије права завршио на Београдском универзитету, као судски писар службовао у Смедереву и Београду, био писар у војсци за време Првог светског рата, адвокатски приправник, секретар у Министарству грађевина, шеф одсека и шеф кабинета у Министарству саобраћаја. Од 1919. члан Главног одбора Радикалне странке, њен посланик у Народној скупштини 1923. и 1925. Као министар унутрашњих дела 1924. због бруталности коју је испољио према опозицији, посебно хрватској, добио надимак Божа Кундак. Од 1941. у емиграцији у САД и Швајцарској. У земљу се вратио 1969.
3. Види његов медаљон, књига II.
4. Има у виду убиство краља Александра Карађорђевића у Марсељу, 9. октобра 1934.
5. Реч је о кнезу намеснику Павлу Карађорђевићу.
6. Види о њему у медаљону Настаса Петровића, књига II.
7. Види његов медаљон, књига III.
8. ЈНС – Југословенска национална странка је била главна режимска странка шестојануарског диктаторског режима. Основана је

20. јула 1933. као дело краљеве воље и настојања да се формира политичка организација са интегралном југословенском идеологијом и одбрани постојећи режим. У вођству странке били су радикалски прваци М. Сршкић и Л. Марковић. Ускоро је сишла са историјске сцене.

9. Јован Бањанин – један од шефова ЈНС, народни посланик, министар у влади у емиграцији.
10. Види његов медаљон, књига III.
11. Др Првислав Гризогоно – члан Самосталне демократске странке, више пута био министар у југословенским владама.
12. Велимир Поповић – службеник у југословенској дипломатији. Радикалски посланик, министар и бан. После ослобођења ухапшен. Умро у затвору.

ЖИВОЈИН ПЕРИЋ

1. Уједињена омладина српска – политички покрет основан 1866. године у Новом Саду који је био је активан до 1871. године. На оснивачкој скупштини утврђени су основни циљеви овог покрета: одгајање свести о славној прошлости, утврђивање братске заједнице, развитак човечанских врлина, свеколики напредак Срба итд. а парола им је била „Српство све и свуда“. Ова организација је била изразито словенофилска. Уједињена омладина српска је у својим редовима окупљала знамените Србе тога доба: Владимир Јовановић, Јеврем Грујић, Светозар Милетић и Никола Пашић. Чланови ове организације били су и краљ Никола и Валтазар Богишић.
2. Напредњаци – Српска напредна странка – једна од четири најважније политичке странке у Србији пре Првог светског рата. Основана је у јануару 1881. године око групе младоконзерваватива окупљених око листа „Видело“. Прваци Напредне странке су били Милан Пироћанац (први председник, до 1886), Милутин Гарашанин (други председник, до 1898), Стојан Новаковић (председник после обнове 1906) и Чедомиљ Мијатовић. Обично се сматрају настављачима групе старих конзерваватива (Илија Гарашанин, Јован Мариновић, Данило Стефановић, Никола и Филип Христић, Ђорђе Ценић, Коста Цукић), али су вође напредњака од њих далеко либералније и модерније.
3. Двојина монархија (Аустроугарска), позната и као Двојна монархија – држава која је постојала у Европи између 1867. и 1918. године. Дотадашње Аустријско царство трансформисано је 1867. године у Аустроугарску, да би се тиме задовољиле тежње Мађара за аутономијом. Тиме је практично власт у држави подељена између Немаца

и Мађара, који су при том чинили мањи део становништва монархије. Политичке тежње словенских народа, Румуна и Италијана, који су чинили већи део становништва монархије, нису биле уважене. После војног пораза у Првом светском рату (1918), Аустроугарска је расформирана, а на њеној територији је формирано неколико држава наследница: Аустрија, Мађарска, Чехословачка, Пољска, Румунија, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца и Италија.

БОЖА МАРКОВИЋ

1. Аца Станојевић (1852–1947) – политичар, члан Главног одбора Радикалне странке, од 1880. народни посланик. После смрти Николе Пашића постао председник странке. После ослобођења земље приступио је са својим радикалима Народном фронту.
2. Види о њему напомену у медаљону Настаса Петровића, књига II.
3. Димитрије Туцовић (1881–1914) – правник, новинар, публициста, један од истакнутих вођа социјалдемократског покрета у Србији.
4. О томе види у медаљону Михаила Илића, књига III.
5. Има у виду сукоб у Радикалној странци и одвајање групе на челу с Настасом Петровићем 1901. у групу тзв. независних радикала или самосталаца, који су 1923. иступили с посебном кандидатском листом на парламентарним изборима.
6. Мировна конференција у Паризу трајала је од 18. јануара до 28. јуна 1919. године. На њој су разматрани услови мировног договора с Немачком после њеног пораза у рату. Резултат конференције је било закључење Версајског мира, 28. јуна 1919. године.
7. Недељни лист који је излазио у Београду, 1903–1919. Божидар Марковић је био његов власник.
8. Види напомену у медаљону Богдана Поповића, књига I.
9. Види његов медаљон, књига II.
10. Реч је о процесу педесет тројици руководећих српских политичара из Србије и Црне Горе који су ухапшени и осуђени у Загребу под оптужбом да су уз помоћ српске коалиције и црногорске власти спремали револуцију у Хрватској у периоду експанзије Беча на Балканском полуострву за време анексионе кризе. Као основа за оптужницу послужио је материјал аустријског агента Ђорђа Настића, а у оптужници се подвлачи клерикално-франковачка теза да у Хрватској нема Срба. Циљ процеса је био стварање погрешног мишљења у Хрватској уочи рата против Србије. Главни окривљени били су браћа Адам и Валеријан Прибићевић, осуђени на дванаест година робије.

11. Реч је о процесу који је одржан децембра 1909. у Бечу, на коме је бечки историчар Фридјунг био оптужен од стране хрватско-српске коалиције да их је у низу чланака марта те године оптужио за велеиздају тражећи да за њу буду оптужени и кажњени. На суду се доказало да су документи које је бечки историчар објавио фалсификовани у аустроугарском посланству у Београду, што је изазвало велики скандал у Европи.
12. Др Томаш Масарик (1850–1937) – чехословачки политичар и државник, оснивач Чехословачке Републике и њен први председник. Био и професор Прашког универзитета, социолог по струци.
13. О њему види напомену у медаљону Милана Гавриловића, књига II.
14. Видовдански устав Краљевине СХС усвојен је у Народној скупштини, 28. јуна 1921. Њиме је утврђен буржоаски друштвени поредак и централистичко државно уређење.
15. Конгрес јавних радника одржан је у Загребу, 10. септембра 1922. уз присуство три хиљаде јавних радника из Хрватске, Србије и других области. На конгресу је председавао др Јосип Смодлака, који је предложио тачке програма и истакао питање аутономије или самоуправе насупрот Видовданском уставу. На конгресу није било донето никакво заједничко гледиште или документ са становиштем његових учесника.
16. Реч је о Октроисаном уставу од 3. септембра 1931, који је предвидео Народно представништво (Народна скупштина и Сенат), оставивши законодавну власт у краљевим рукама. Према Уставу, влада је била одговорна краљу, а не Народном представништву, које није имало ни буџетско право. Монарх је, према Уставу, задржао врховну законодавну и судску власт. Потврђивали су се национални унитаризам и државноправни централизам. Земља се делила на девет бановина. У низу одредаба, Устав је прокламовао грађанске и политичке слободе, другим одредбама их је негирао, оставивши на снази све законе који су становништво лишавали основних грађанских права.
17. Дневни лист, излазио је у Београду, 1904–1915, 1916–1918. и 1919–1941.
18. Др Богољуб Братић – види његов медаљон, књига III.
19. Реч је о прихватању кандидатуре В. Мачека за носиоца листе Удружене опозиције на парламентарним изборима 5. маја 1935.
20. Др Анте Трумбић (1864–1938) – сплитски адвокат, политичар и државник, посланик у Далматинском и Царевинском већу, шеф Хрватске странке. Један од оснивача Југословенског одбора и његов председник, први министар иностраних послова у Краљевини СХС.

21. Види његов медаљон, књига III.
22. Види његов медаљон, књига II.
23. Реч је о документу упућеном намеснику Павлу Карађорђевићу од стране вођства Удружене опозиције после састанка од 19. августа 1937, на којем је било одлучено да се кнезу намеснику упути краћа представка о озбиљном положају у земљи и предлог да се формира концентрациона или коалициона влада ради ликвидације шестојануарског режима, увођења демократског поретка и скидања конкордата с дневног реда. Упозоравало се на одсуство демократских институција и опасност од погоршања националних односа уношењем у сукобе верског момента, пошто се радило о недавним сукобима у конкордатској кризи. Под концентрационом или коалиционом владом шефови Удружене опозиције су подразумевали, и то јасно изложили у представци, потребу за формирањем народне владе, која би се темељила на поверењу у државу, имајући у виду и потребу да у такву владу уђу и представници Удружене опозиције.
24. Има у виду збор који је одржан 25. августа 1935, на коме је иступио и Драгољуб Јовановић, а шеф Демократске странке Љуба Давидовић и председник Савеза земљорадника Јоца Јовановић, незадовољни присуством Драгољуба Јовановића и представника КПЈ, напустили збор.
25. Љуба Давидовић је умро 1940.
26. Има у виду државни удар који је извршен 27. марта 1941. и формирање владе Душана Симовића.
27. Види о њему напомену у медаљону Настаса Петровића, књига II.
28. Објављен као уџбеник за студенте 1930.

МИЛАН ЖУЈОВИЋ

1. Јован Ловчевић (1894–1984) – правник, универзитетски професор. Студирао права у Риму, дипломирао у Београду, докторирао на економско-политичким наукама у Паризу (1924). Од 1925. радио на Правном факултету у Београду до пензионисања 1965. Од 1933. до 1938. био вицегувернер Народне банке Југославије. Бавио се науком о финансијама.
2. Александар Јовановић Фоглер (1896–1977) – економист, универзитетски професор. Завршио права у Београду, 1920. а докторирао у Паризу из економских наука 1923. Од 1925. радио на Правном факултету у Београду, где је предавао народну економију и статистику. Од 1937. професор и ректор Економско-комерцијалне високе школе у Београду. Од 1948. научни сарадник Института за међународну политику и привреду, а од 1953. професор средње економске школе.

3. Чедомиљ Митровић (1870–1934) – професор Правног факултета. Види напомену о њему у тексту На Правном факултету, књига I.
4. Милић Радовановић (1860–1936) – економист, универзитетски професор. Студирао на Правном факултету у Београду и Паризу. Од 1892. радио на Правном факултету у Београду. Предавао народну економију и економну политику. Био је министар финансија Краљевине Србије 1903–1905, декан факултета 1905–1908, власник *Архива за правне и друштвене науке*, председник Главног савеза српских земљорадничких задруга 1892–1926. итд.
5. Милан Тодоровић (1879–1950), економист, универзитетски професор. Завршио Правни факултет у Београду, докторирао економске науке у Минхену, 1908. Радио у Министарству народне привреде и трговине, а од 1921. на Правном факултету у Београду. Предавао економну политику и науку о финансијама, а бавио се и трговинском политиком, нарочито међународном.
6. „Српски књижевни гласник“ – водећи часопис који је 1901. у Београду покренуо Богдан Поповић, који је био и уредник, а власник је био Светислав Симић. Уредници су били и Павле Поповић, Јован Скрелић, Слободан Јовановић. Часопис је излазио петнаестодневно до 1914, а 1920. је покренута нова серија која је излазила до 1941. Изишло је укупно 818 свезака у 95 књига.
7. Види о њему напомену под бр. 19 у медаљону Момира Николића, књига I.
8. Тома Живановић (1884–1971) – правник, универзитетски професор. Завршио права у Београду, докторирао у Паризу, 1908. Од 1909. радио на Правном факултету у Београду. Био декан 1926–1929. Од 1922. дописни, а од 1926. редовни члан Српске краљевске академије. Истакнут научник у области кривичног права и филозофије права. Један од оснивача Међународног удружења за кривично право у Паризу, члан многих друштава и учесник бројних међународних научних скупова.
9. Висока комерцијална школа – реч је о Економско-комерцијалној високој школи која је основана у Београду, 1937. са задатком да школује висококвалификоване стручњаке за трговину и банкарство. Школа је после рата битно изменила програм и циљеве, а 1947. је прерасла у Економски факултет и ушла у састав Београдског универзитета.
10. Антикомунистички манифест – реч је о „Апелу српском народу“, објављеном у штампи средином августа 1941. „Апел“ је представљао део антикомунистичке пропаганде српске власти под окупацијом (Савета комесара Милана Аћимовића) и позивао је народ на ред и

мир ради очувања и обнове отаџбине. Потписали су га припадници српских власти и бројни политичари, црквени великодостојници, генерали, научници, књижевници, уметници, адвокати, лекари, трговци итд. из убеђења, интереса, или под притиском. Неки од потписника су били Димитрије Љотић, Петар Косић, Виктор Новак, Јован Радонић, Милан Будимир, Сима Пандуровић, Петар Коњовић, Тома Росандић итд.

11. Александар Белић (1876–1960) – филолог, лингвиста, професор Београдског универзитета. Студирао у Одеси, Москви и Лајпцигу, где је докторирао 1900. Од 1899. радио на Филозофском факултету у Београду. Био ректор 1932/34, редовни члан Српске краљевске академије од 1906. и њен председник 1937–1960. Био члан многих међународних друштава, покренуо и уређивао *Јужнословнски филолоī*, *Срп̄ски дијалект̄олошки зборник* и *Наш језик*. Потписао „Апел српском народу“ августа 1941. 12. Ваља нагласити да Андрић није потписао „Апел српском народу“. Поред њега, „Апел“ нису потписали ни Милош Ђурић, Исидора Секулић и др.

13. Вељко Петровић (1884–1967) – књижевник. Завршио права у Пешти. Радио као новинар. Био начелник Министарства просвете, председник Матице српске и Српске књижевне задруге, управник Народног музеја у Београду и члан САНУ. Писао песме, приповетке и студије о књижевности и уметности. Дела: *Буња*, *Равānīрад*, *Молох* итд.

14. Реља Поповић (1883–1950) – правник, универзитетски професор. Студирао у Београду, Минхену и Берлину правне и историјске науке, посебно римско право и римску историју. Докторирао 1917. на Правном факултету у Цириху. Од 1920. радио на Правном факултету у Београду на предмету Римско право. После 1945. није преузет на факултет због политичке неподобности.

15. Никола Поповић (1883–1970) – филозоф, универзитетски професор. Завршио филозофију и докторирао у Београду. Од 1922. на Филозофском факултету предавао историју филозофије, општу психологију и логику. Био је декан факултета, а током окупације 1941–1944. ректор Београдског универзитета. Зато после рата уклоњен са Универзитета и осуђен на робију.

16. Реч је о Младену Жујовићу (1895–1969) – адвокату и официру. После Првог светског рата напустио војну службу. Дипломирао 1921. а 1928. и докторирао на Правном факултету у Београду. Од 1929. до 1941. радио као адвокат у Београду. Био члан Главног одбора Југословенске демократске републиканске странке, учествовао у оснивању Српског културног клуба. Приступио покрету Драже

Михаиловића 1941, био један од оснивача Централног националног комитета, члан Врховног штаба ЈВуО и командант ЈВуО у западној Босни, Лици и Далмацији. Осуђен на смрт у одсуству на процесу Дражи Михаиловићу 1946. Од 1946. до 1950. живео у САД, где је био један од оснивача Српског националног савета, а од 1950. до смрти у Паризу, као истраживач у Институту економских примењених наука.

17. Богдан Крекић (1893–1970) – радник и синдикалиста; Александар Павловић, предратни адвокат, социјалиста, члан штаба Драже Михаиловића; Драгослав Страњаковић, историчар и професор универзитета, и Милан Жујовић ухапшени су јануара 1958. и оптужени за непријатељску четничку делатност и повезивање с четничком емиграцијом у циљу обарања власти у Југославији. Према оптужници, Крекић је написао рукопис *Лик Титове Југославије* који су Павловић и Страњаковић редиговали, а Жујовић је програм проследио брату Младену у Париз ради даљег ширења и деловања. Почетком фебруара 1958. Крекић је осуђен на седам, Павловић на осам и по, Жујовић на четири, а Страњаковић на пет година строгог затвора, али је ускоро умро.
18. Божидар С. Марковић Млађи (1903–?) – правник, универзитетски професор. Завршио права у Београду, докторирао у Паризу, 1930. Од 1933. предавао грађанско и стварно право на Правном факултету у Београду. Бавио се и теоријом и филозофијом права и превођењем. После 1945. није преузет на факултет из политичких разлога.
19. Односи се на Ђорђа Жујовића (1896–1984), лекара и универзитетског професора. Завршио медицину и докторирао у Паризу, 1932. Бавио се радиологијом. Од 1933. радио на Медицинском факултету у Београду до пензионисања 1968. Предавао и на факултетима у Нишу и Сарајеву.

НА ДРУГИМ ФАКУЛТЕТИМА

1. Јован Цвијић – види његов медаљон, књига I.
2. Јосиф Панчић (1814–1888) – биолог, професор Лицеја и Велике школе. Студирао медицину у Пешти и докторирао из ботанике 1842. У Србију дошао 1846. Од 1953. предавао јестаствену историју и агрономију на Лицеју, касније на Великој школи. Био ректор 1866, 1868–1875. Био је члан Друштва српске словесности, Српског ученог друштва, Српске краљевске академије и њен први председник 1887–1888. Члан Државног савета од 1884. Први вршио систематска истраживања биљног и животињског света

и рудног богатства Србије. Основао природњачки и минеролошко-геолошки кабинет Велике школе и Ботаничку башту. Открио и описао више биљних и животињских врста.

3. Види о њему напомену бр. 2 у медаљону Николе Богдановића, књига I.

4. Сима Лозанић (1847–1935) – хемичар, универзитетски професор. Завршио Правни факултет у Београду а потом студирао хемију у Цириху и Берлину. Од 1872. радио на Великој школи, а од 1905. редовни професор Београдског универзитета. Био је управник Тополивнице у Крагујевцу, министар народне привреде, министар иностраних дела, посланик у Лондону, ректор 1890/91. и 1905/06, један од оснивача Пољопривредног факултета, члан Српског ученог друштва и Српске краљевске академије и њен председник 1899/1900. и 1903/1906. Истраживао руде и воде Србије, творац хемијске терминологије.

5. Милан Јовановић Батут (1847–1940) – лекар, универзитетски професор. Студирао медицину у Бечу, 1867–1878. Професор хигијене и судске медицине на Великој школи у Београду од 1887. Био ректор 1901/02, оснивач, професор и први декан Медицинског факултета у Београду, 1920, оснивач и директор Лабораторије за јавну хигијену, члан и председник Српског лекарског друштва, први председник Југословенског лекарског друштва, уредник *Српскоī архива за целокупно лекарство* итд.

6. Недељко Кошанин (1874–1934) – ботаничар, професор Београдског универзитета. Завршио студије природних наука на Великој школи у Београду 1899, а докторирао у Лајпцигу, 1905. из области биљне физиологије. Од 1905. радио на катедри за ботанику Филозофског факултета у Београду. Проучавао флору Србије, Македоније, Црне Горе и Албаније.

7. Драгиша Ђурић (1871–1941) – филозоф, професор Београдског универзитета, политичар. Завршио Велику школу у Београду, докторирао филозофију у Лајпцигу, 1902. Од 1904. на Филозофском факултету у Београду предавао историју филозофије и етику. Један од оснивача и члан руководства Српске социјалдемократске партије. После Првог светског рата пришао Социјалистичкој партији Југославије. Издавао лист *Социјалист*. Дела: *Проблем субјекта и објекта*, *Општа етика* итд.

8. Радован Кошутић (1866–1949) – слависта, професор Београдског универзитета. Студирао у Бечу, Прагу, Кракову, Лавову, Петрограду и Паризу од 1885. до 1893. Од 1905. на Филозофском факултету

у Београду предавао источне и западне словенске језике. Био је почасни доктор Јагелонског универзитета у Кракову, дописни члан Академије наука СССР и Словенског института у Прагу. Написао граматику и речник пољског и руског језика.

9. Милутин Миланковић (1979–1958) – математичар, астроном, геофизичар, професор Београдског универзитета. Завршио грађевинску технику на Техничкој великој школи у Бечу, 1903. и докторирао 1904. Од 1909. професор рационалне механике, теоријске физике и небеске механике на Универзитету у Београду. Од 1920. редовни члан Српске краљевске академије. Познат у свету по теорији планетарних температура, прорачунавању законитости осунчавања Земље и климатских промена у прошлости, теорији о померању Земљиних полова, најтачнијем календару итд. Дела: *Канон осунчавања Земље*, *Кроз васиону и векове* итд.
10. Живојин Ђорђевић (1872–1957) – зоолог, професор Београдског универзитета. Завршио Велику школу у Београду, докторирао природне науке у Женеви, 1905. Предавао зоологију на Филозофском факултету у Београду, био управник Зоолошког завода, члан Српске краљевске академије од 1922, један од оснивача Медицинског и први декан Ветеринарског факултета у Београду, оснивач Хидробиолошког завода у Охриду, творац српске биолошке терминологије итд.
11. Борислав Лоренц (1883–1975) – дугогодишњи професор Богословског факултета у Београду. Предавао психологију и филозофију. Предавао је и на Филозофском факултету, а једно време је радио и као професор филозофије у Другој београдској гимназији.
12. Васиљ Поповић (1887–1941) – историчар, универзитетски професор. Студирао у Бечу и Грацу. Радио као средњошколски професор, био земљораднички народни посланик у Уставотворној скупштини Краљевине СХС и касније. Од 1923. предавао општу историју новог века на Филозофском факултету у Београду. Дела: *Источно питање*, *Историја новог века 1492 –1815.* итд.
13. Иван Ђаја – види његов медаљон, књига I.
14. Богдан Поповић – види његов медаљон, књига I.
15. Виктор Новак – види његов медаљон, књига I.

БОГДАН ПОПОВИЋ

1. Реч је о професорима др Слободану Јовановићу и Живојину Перићу.
2. Павле Поповић (1868–1939) – књижевни историчар и критичар, професор Београдског универзитета за предмет српске књижевности. За време Првог светског рата био у мисији у Италији, Француској

и Лондону. Био члан Југословенског одбора и уредник Југословенског билтена на енглеском језику. Написао низ књига и велики број чланака у часописима.

3. Организација је основана почетком октобра 1908. захвативши све редове и слојеве у Србији и другим крајевима пред рат са Аустроугарском. После завршетка рата, на њеном челу је био војвода Степа Степановић. Створена с циљем културног препорода и стварања духовне везе и заједнице међу свим деловима Словенског југа.
4. О тој организацији види напомену у медаљону Милана Гавриловића, књига II.
5. Види његов медаљон, књига I.
6. Др Бранислав Петронијевић (1875–1954) – српски филозоф, математичар и палеонтолог.
7. Др Тихомир Ђорђевић (1868–1944) – етнограф и етнолог, професор Београдског универзитета.
8. Гргур Јакшић (1871–1955) – историчар историје дипломатије, писац, аутор књиге о Првом српском устанку у Европи.
9. Михаило Петровић Алас (1868–1943) – познати математичар, професор Београдског универзитета, члан Српске академије наука.
10. Др Урош Петровић (1888–1915) – моралиста и филозоф, писац књижевних и позоришних критика; др Светислав Петровић, професор француског језика, један од уредника „Српског књижевног гласника".
11. Јефто Дедијер – отац Владимира Дедијера, географ и картограф. Погинуо за време Првог светског рата.
12. Др Боривоје Милојевић (1885–1908) – познати географ, наследник Јована Цвијића на катедри Београдског универзитета.
13. Војислав Јовановић Мирамбо (1884–1968) – завршио студије књижевности у иностранству, доцент Београдског универзитета за упоредну књижевност, ванредни професор од 1919. За време балканских ратова радио у Енглеској, а у Америци, 1916–1920. Од 1924. управљао архивом Министарства иностраних дела (1920–1921), уредник „Српског књижевног гласника", аутор сатиричних памфлета и козерија, преводилац дела Волтера и Ибзена, израђивао *Енглеску библиографију о Источном питању*, *Антологију српских песама*.
14. Др Радован Кошутић (1866–1949) – слависта, професор Београдског универзитета, дописни члан АН СССР-а и Словенског института у Прагу.

15. Реч је о Исидори Секулић и др Слободану Јовановићу.
16. Бомарше, Пјер Огист Кароа (1732–1794) – француски филозоф и књижевник.
17. Бранко Радичевић (1824–1853) – истакнути српски песник.
18. Види о њему напомену у одељку На другим гакултету, књига I.

ЈОВАН ЦВИЈИЋ

1. Видети напомену о њему у медаљону Косте Н. Костића, књига I.
2. Константин Филозоф (село Констенца, друга половина XIV века – прва половина XV века), познат и као Константин Констенички – писац, руководитељ Ресавске школе и дипломата. Доселио се у Србију из Бугарске после пада Пловдива. Написао *Сказаније о ѣисменах* (1423~1426), а по налогу патријарха Никона и *Житије деспота Стефана* (1433~1439).
3. Григорије Цамблак (вероватно у Трнову, 1364/65 – Кијев, 1419~1430) – живео и радио у Бугарској, на Светој гори, Цариграду, Србији и Русији. У периоду 1402–1406. био је игуман манастира Дечани, када је и написао *Житије Стефана Дечанскоī* и *Службу Стефану Дечанском*, чиме је узео учешћа у ширењу култа овог свеца, који је већ постојао у манастиру Дечани.

ЈОВАН ЖУЈОВИЋ

1. Као литерарни часопис излазио је у Паризу, 1916–1918. Директор и оснивач био је Драгомир Иконић, а међу сарадницима су били Јован Дучић, Коста Кумануди, Јаша Продановић и др.
2. Види његов медаљон, књига III.
3. Јован Цвијић – види његов медаљон, књига I.
4. Види његов медаљон, књига I.
5. Др Сима Лозанић (1847–1935) – један од оснивача Београдског универзитета, посланик на страни, министар спољних послова, народне привреде. Помагао је као министар развој задругарства.
6. Види о њему напомену у медаљону Николе Стојановића, књига IV.
7. Михаило Аврамовић – види његов медаљон, књига I.
8. Друштво народа је било међународна организација, основана 1919. с циљем одржавања међународног мира, регулисања међународних односа и подстицања међународне сарадње.
9. Живко Топаловић – види његов медаљон, књига I.

10. Аранђел – Раша Милошевић (1851–1936) – публициста и преводилац, један од оснивача Радикалне странке, члан Главног одбора. Био осуђен на смрт после Тимочке буне 1893. али је помилован. Више пута био министар, управник Монопола, Речног бродарства.
11. У рукопису реченица није завршена.
12. Др Сава Урошевић (1863–1930) – професор Београдског универзитета, предавао минералогију и петрографију. Био шеф просветног одељења у Паризу за време Првог светског рата.
13. Види о Групи за социјалну и културну акцију напомену у медаљону Косте Јовановића, књига I.
14. Лист „Рад" излазио је као орган Групе за социјалну и културну акцију од 1. маја 1926. до краја фебруара 1929.
15. О њему види напомену у медаљону Николе Стојановића, књига IV.
16. Кнез и краљ Србије Милан Обреновић (1854–1901) – протеран из Србије, 1919.
17. Алекса Нешић – сељак политичар из Великог села код Пожаревца, члан Радикалне странке, затим Самосталне радикалне странке. Један од првих у Србији отворио сеоску читаоницу. Стално биран за народног посланика на листи Радикалне странке.
18. Има у виду чланак објављен у збирци *Нови Антеј* (Београд, 1934).

ВИКТОР НОВАК

1. Станоје Симић (1893–1970) – дипломата и политичар. Пре Другог светског рата у дипломатској служби, амбасадор Југославије у Москви, 1942–1945, амбасадор нове Југославије у САД, 1945–1946, министар иностраних послова 1946–1948, члан Савезне владе 1948–1953, народни посланик у Савезној скупштини 1945–1953. Учествовао на оснивачкој конференцији ОУН 1945. и на Конференцији мира у Паризу, 1946.
2. Реч је о књизи Виктора Новака, *Антологија југословенске мисли и народног јединства*, Београд, 1930.
3. Владимир Ћоровић (1885–1941) – историчар, професор Београдског универзитета. Студирао славистику и историју и докторирао у Бечу. Био кустос Земаљског музеја у Сарајеву, уређивао „Књижевни југ" у Загребу, био секретар Народног вијећа за БиХ и члан Привременог народног представништва у Београду. Од 1919. предавао националну историју на Филозофском факултету у Београду. Био је ректор 1934–1936. Од 1922. дописни а од 1934. редовни члан Српске краљевске академије. Био је члан масонске ложе. Погинуо у авионској несрећи приликом повлачења из земље априла 1941.

4. Ротари клубови – први Ротари клуб основао је адвокат Пол Харис 1905. године у Чикагу. Намера му је била да чланови клуба успоставе искрено другарство и буду од користи један другоме и друштву уопште. Ротаријанство се временом проширило по целом свету. Први Ротари клуб у Југославији основан је у Београду, 1928.
5. Сима Симић – публициста, слободни зидар, писао радове против Католичке цркве.
6. Велика операција.
7. Милорад Ђорђевић (1896–1943) – правник, министар, вицегувернер. Студирао и докторирао на Правном факултету у Алжиру. Радио у Министарству финансија од 1919. Вицегувернер Народне банке од 1931. Министар финансија у више влада од 1931. до 1934. Масон. За време окупације ухапшен и одведен у логор на Бањици, где је стрељан.
8. Милорад Ђорђевић је у својству бившег министра финансија предводио југословенску државну делегацију у СССР, 1940. године, ради успоставе економских, привредних и трговинских односа. Тада је потписао уговор о размени и начину плаћања између две државе током 1940/41, што је био увод у успостављање југословенско-совјетских дипломатских односа.
9. „Република“ – политички лист који је покренут у Београду, 9. децембра 1907. и излазио 1907–1909, 1912, 1920–1927. и 1945–1956. Од 1909. лист је био орган републиканске демократије, а после рата орган Југословенске републиканске странке. Власници и главни уредници су били Илија Васикић, Славко Крчевинац, Милан Лазић, Јаша Продановић и др. Лист је више пута мењао периодичност излажења.
10. Реч је о књизи Виктора Новака *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* (Zagreb, 1948; Sarajevo, 1960; Beograd, 1986), у којој су изложена истраживања о клерикализму у Хрватској, који је у Другом светском рату прерастао у клерофашизам.

ИВАН ЂАЈА

1. Отац Ивана Ђаје био је Божидар Ђаја (1850–1914), капетан дуге пловидбе. Потицао је из старе и познате дубровачке породице. Пловио од своје шеснаесте године, затим се бавио трговином у француској луци Авр. С породицом прешао у Београд, 1889, командовао државним паробродом „Делиград“ и покренуо оснивање Првог краљевског српског паробродарског друштва 1892. Бавио се књижевношћу, описујући живот помораца. Одликован Таковским крстом. Сахрањен у Бечу.

2. Реч је о Лепосави Марковић, трећој жени Ивана Ђаје. Била је ћерка преводиоца Јелисавете Марковић и сестра професора Правног факултета др Божидара Марковића Млађег. Рођена је 1910, дипломирала биологију на Филозофском факултету у Београду, 1934. и докторирала 1941. Од 1934. радила на факултету као асистент волонтер, а од 1940. као асистент. После рата радила на факултету и удала се за професора Ђају.
3. Синиша Станковић (1892–1974) – биолог, професор Београдског универзитета. Завршио зоологију и докторирао у Греноблу. Предавао на Природно-математичком и другим факултетима у Београду. Био сарадник и управник Зоолошког завода, Ботаничке баште, Института за екологију и биогеографију САН од 1947. и директор Института за биологију 1956–1966. Бавио се хидробиологијом и лимнологијом, екологијом и популарисањем науке. Члан САН од 1946, председник Академијског савета ФНРЈ 1948–1959. и први председник Југословенске комисије за Унеско. После рата био председник Президијума Народне скупштине Србије, савезни и републички посланик.
4. Реч је о Владимиру Ћоровићу, историчару, професору и ректору (види напомену бр. 3 у медаљону Виктора Новака, књига I), који је као ректор почетком 1936. године одобрио увођење Универзитетске страже на Београдском универзитету, ради чувања реда на факултетима и контролисања студентског револуционарног покрета, што је изазвало велики студентски генерални штрајк 3. априла 1936. Током штрајка Универзитет није радио, а 4. априла, у сукобу са студентима националистима, убијен је студент Жарко Мариновић. Штрајк је завршен 28. априла укидањем Универзитетске страже и сменом ректора Ћоровића, који је због свог односа према студентском покрету у комунистичкој публицистици називан „крвави ректор“. Међутим, Драгољуб Јовановић греши када пише да га је на месту ректора наследио Ђаја: наследио га је Драгослав Јовановић. Ђаја је био ректор пре Ћоровића, до фебруара 1935.
5. Студентски покрет на Београдском универзитету 30-их година су предводили чланови илегалне Комунистичке партије Југославије, међу којима су најистакнутије место заузимали Црногорци (Милован Ђилас, Вељко Влаховић, Видак Марковић, Иван Милутиновић, Томаш С. Жижић и др.).
6. Ради се о првом студентском дому у Београду, „Његовог височанства краља Александра“ (после рата „Иво Лола Рибар“), који је отворен априла 1928, а потом представљао једно од средишта студентског револуционарног покрета. О Драгољубу Сретеновићу види његов медаљон, књига II.

7. Проф. др Драгослав Јовановић (1886–1939) – професор Правног факултета у Београду. Дипломирао и докторирао на Правном факултету у Београду (1923), где је радио као ванредни, а од 1930. као редовни професор Државног права. За ректора је изабран уместо В. Ћоровића априла 1936. и остао на тој дужности до смрти јула 1939. године. Остао запамћен по раду на смиривању политичких тензија на Универзитету и испуњавању захтева студентског покрета.
8. „Политика“ – београдски дневни лист. Први број се појавио 12. јануара 1904. а потом је лист излазио до 1915, од 1919. до 1941. и од 1944. до данас. Оснивач је био Владислав Рибникар уз помоћ брата Дарка. Од 1919. власник и уредник био је Слободан Рибникар, а од 1935. директор, власник и уредник листа Владислав Рибникар. После Другог светског рата уредници су били Мита Миљковић, Данило Пурић, Милојко Друловић, Александар Ненадовић и др. Поред политичких збивања у земљи и свету, лист је пратио и културна и научна дешавања и објављивао научне и књижевне прилоге. У листу су сарађивали многи југословенски књижевници, научни и јавни радници.
9. Мита Миљковић (1919–?) – студирао на Правном факултету и на Институту друштвених наука у Београду. Пре рата активан у омладинском покрету. Члан КПЈ од 1936. У НОП од 1941. на руководећим положајима. Већник АВНОЈ-а. После 1945. био посланик у Народној скупштини ФНРЈ, министар за науку и културу НР Србије, главни уредник *Политике*, амбасадор ФНРЈ у Бугарској, председник Савета Београдског универзитета итд.
10. „Политика за децу“ – недељни прилог листа *Политика*, који излази четвртком у његовом саставу, с посебном нумерацијом годишта, бројева и пагинацијом страна. Излазила од 16. јануара 1930. до 3. априла 1941, и потом од 27. октобра 1944. до данас. Први уредник је био Живојин Вукадиновић.
11. Андре Мороа [André Maurois, право име Emile Salomon Wilhelm Herzog (1885–1967)] – француски књижевник, академик од 1938. На почетку Другог светског рата био у Енглеској и Канади, а потом служио у француској армији. Писао романе, биографије, књиге за децу итд. Познатија дела: *Тишина пуковника Брамбла, Трагедија у Француској*, биографије Бајрона, Дизраелија итд.
12. Боривоје Д. Милојевић (1890–1968) – биолог, професор универзитета. Завршио студије биологије и докторирао 1921. у Београду. Радио као професор на Филозофском, Медицинском и Ветеринарском факултету у Београду. После Другог светског рата Суд части га је уклонио с факултета. Касније био директор Природњачког

музеја, од 1947. директор и научни саветник Института за физиологију, генетику и селекцију САН, а од 1956. управник Одељења за физиологију развића животиња Биолошког института. Пензионисан 1960. године.

13. Ксенофон Шаховић (1898–1956) – професор Медицинског факултета у Београду од 1927. до смрти, више пута декан и први ректор Медицинске велике школе, један од оснивача Стоматолошког факултета у Београду, члан САНУ. Објавио око 200 радова из области патологије и канцерологије у земљи и иностранству. Члан више домаћих и страних научних друштава и члан Међународне лиге за борбу против рака.
14. Др Ђорђе Жујовић (1896–1984) – лекар, универзитетски професор. У Паризу завршио медицину (1923) и докторирао (1932). Бавио се радиологијом. Од 1933. радио као асистент и професор Медицинског факултета у Београду и шеф рендген кабинета на II интерној клиници. Предавао радиологију и на Медицинским факултетима у Нишу и Сарајеву. Пензионисан 1968. Био члан Српског лекарског друштва и многих страних друштава.
15. Живојин Ђорђевић (1872–1957) – зоолог, професор Београдског универзитета. Види напомену у тексту *На другим факултетима*.
16. Реч је о Милутину Миланковићу (1979–1958), математичару, астроному и геофизичару, професору Београдског универзитета (види напомену у тексту *На другим факултетима*), који је пред крај живота написао и 1952. у посебним издањима САН објавио *Успомене, доживљаје и сазнања из година 1909–1944*. а 1957. *Успомене, доживљаје и сазнања после 1944. године,* у којима је поред осталог, похвално писао о колеги Ивану Ђаји.

ВЕЛИБОР ГЛИГОРИЋ

1. Орган Средишњег одбора Удружења југословенских студената у Француској, излазио у Паризу, 1918.
2. Душан Милачић – види његов медаљон, књига I.
3. Српски студент у Француској за време светског рата.
4. Аугустин Тин Ујевић (1891–1955) – хрватски песник и есејиста.
5. Миодраг М. Ристић – српски студент у Француској, учио француску књижевност у Клермон Ферану, друг Драгољуба Јовановића на студијама.
6. Милошевић.
7. Часопис, који је у Београду излазио као часопис за културну и социјалну акцију, затим као друштвени часопис. Његов уредник је био В. Глигорић.

8. Радоје Марковић – новинар, уредник листа „Време“, издавач „Раскрснице“.
9. Блез Паскал (1623–1662) – француски филозоф, књижевник и научник у XVIII веку.
10. О часопису види напомену у медаљону Николе Стојановића, књига IV.
11. Лист излазио у Београду од 1921. до марта 1941. као орган Радикалне странке, а финансирали су га радикалски министри.
12. Часопис излазио у Београду као часопис за сва културна питања. Власници су били В. Глигорић и Радован Зоговић.
13. Јован Дучић – види његов медаљон, књига I.
14. Милан Ракић (1876–1938) – књижевник са завршеним студијама права у Паризу. Од 1904. до 1933. био у дипломатској служби, члан САНУ, председник ПЕН клуба.
15. Вељко Петровић – види напомену у медаљону Милана Жујовића, књига I.
16. Гвидо Тартаља (1899–1984) – књижевник, после ослобођења 1945. радио у издавачком предузећу „Просвета“.
17. Добрица Цесарић (1902–1980) – песник, члан ЈАЗУ, дугогодишњи уредник разних издавачких кућа у Загребу.
18. Види његов медаљон, књига II.
19. Часопис који је Мирослав Крлежа покренуо у Загребу, 1939.
20. Види његов медаљон, књига IV.
21. Види о њему у медаљону Милана Гавриловића, књига II.
22. Види његов медаљон, књига II.
23. Оснивач листа „Политика“ Слободан Рибникар (1905).
24. Владислав Рибникар (1900–1955) – свршени архитекта, новинар, уређивао „Политику“, као и његов отац Слободан Рибникар. Од 1941. члан КПЈ, хапшен и одведен на Бањицу. Члан прве владе формиране у Јајцу, министар просвете ФНРЈ, председник Црвеног крста.
25. Вајар Сретен Стојановић (1898–1960) и књижевник Драгиша Васић присуствовали су прослави десетогодишњице Октобарске револуције заједно с В. Рибникаром у Совјетском Савезу, 1927.
26. Има у виду агресију Италије на Абисинију 4. октобра 1935, зарад освајања Африке и обезбеђења сировина за Италију, и окупацију Абисиније, маја 1936.
27. Мисли на Грађански рат у Шпанији, вођен од 18. јула 1936. до 1. априла 1939. који је отпочео фашистичким пучем против владе Народног фронта.

ИСИДОРА СЕКУЛИЋ

1. Милош Црњански (1893–1977) – писац и дипломата, један од најистакнутијих представника модерне. Од 1928. године радио у Министарству иностраних дела и био југословенски посланик у иностранству. Други светски рат затекао га је у дипломатској служби у Риму, одакле је отишао за Лондон. У Југославију се вратио 1965. Најпознатија дела: *Сеобе, Роман о Лондону, Ембахаде, Дневник о Чарнојевићу* и друга.
2. Милан Кашанин – види његов медаљон, књига I.
3. Илија Пржић – професор Правног факултета. Између два рата се посебно бавио проблемима мањина. Био је члан Недићевог Државног савета. Стрељан је 1944. године.
4. Петар Петровић Његош се пре замонашења звао Раде, па отуда и име владика Раде.
5. „Књижевне новине“ – у почетку су биле орган Савеза књижевника, основан 1948. године. Од 1954. „Књижевне новине“ су лист Удружења књижевника Србије – „за књижевност, уметност и друштвена питања“. Излазиле су на 15 дана. Први уредник био је Јован Поповић.
6. Мисли на Стевана Мољевића. Види његов медаљон, књига IV.
7. Милан Решетар (1860–1942) – филолог. Професор словенске филологије на Универзитету у Бечу и Свеучилишту у Загребу. Проучавао језик старих споменика, дијалеката и акцената, а нарочито питања из књижевне и културне историје Дубровника, у коме је рођен.
8. Радован Зоговић – партијски идеолог и песник. Писао соцреалистичку поезију. Године 1948. изјаснио се за Резолуцију Информбироа.
9. Видо Латковић (1901–1965) – историчар књижевности и књижевни критичар, професор Филолошког факултета у Београду. Био један од уредника часописа „Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор“. Бавио се историјом новије српске књижевности.
10. Бранко Миљковић (1934–1961) – песник. Лиричар снажног интелектуалног погледа на свет, чија је основна преокупација драма егзистенције и њен филозофски аспект. Преводио на српски дела руских и француских песника.
11. Ђуза Радовић – књижевник и преводилац. До 1941. радио као професор гимназије, а после рата као професор Академије за позориште, филм, радио и телевизију и управник библиотеке САНУ.
12. Ели Финци (1911–1980) – књижевник, преводилац и позоришни критичар. Уредник „Борбе“, директор Југословенског драмског позоришта. Писао позоришне критике за „Политику“.

13. Миодраг Павловић (1928) – књижевник. Завршио Медицински факултет и кратко радио као лекар. Био директор драме Народног позоришта. Својим песмама, оригиналним и богатим нетипичним метафорама, утицао на развој српске поезије.
14. Милован Ђилас – види његов медаљон, књига IV.
15. Момчило Настасијевић (1894–1937) – српски књижевник, писао песме, драме и приповетке. Унео у наш књижевни језик реч „тамни вилајет" која је касније примењивана на средњу Босну, Русију и Санџак. Позната су и даровита била и његова браћа и рођаци: Живорад (сликар), Светомир (композитор) и Славомир (писац хумореске, комедија као и историјског романа *Hanibal ante portas*).
16. Лаза Костић (31. јануар 1841 – 26. новембар 1910) – рођен у Ковиљу, у Бачкој, у војничкој породици. Основну школу учио у месту рођења, гимназију у Новом Саду, Панчеву и Будиму, а права и докторат права на Универзитету у Пешти. Службовање је почео као гимназијски наставник у Новом Саду; затим постаје адвокат, велики бележник и председник суда. Потом се искључиво бави књижевношћу, новинарством, политиком и јавним националним пословима. Одлази у Београд, где уређује „Српску независност", али под притиском владе напушта Србију. На позив кнеза Николе одлази у Црну Гору и тамо остаје око пет година, као уредник званичних црногорских новина и политички сарадник. Но и ту долази у сукоб, па се враћа у Бачку и у Сомбору проводи остатак живота релативно мирно. Умро је у Бечу, 1910. године. Изабран је за члана Српског ученог друштва 27. фебруара 1883, а за редовног члана Српске краљевске академије 26. јануара 1909.

ЖИВКО ТОПАЛОВИЋ

1. Фридрих Енгелс [Friedrich Engels (Бармен, 28. септембар 1820 – Лондон, 5. август 1895)]. Пореклом је био из изразито религиозне (па је у том духу и одгојен) и богате трговачке породице. Енгелс је познат као немачки социолог, филозоф и теоретичар револуције и најближи Марксов сарадник. Заједно с Карлом Марксом написао је Манифест комунистичке партије. Након Марксове смрти, Енгелс је приредио другу и трећу књигу *Капитала* и написао низ теоретских дела и чланака у којима се бави проблемима социјалистичке револуције.
2. Паул Сингер – један од лидера социјалистичког покрета крајем 19. века, пореклом из богате и угледне јеврејске породице.
3. Красин – послован човек-бољшевик, економски стручњак у СССР-у.
4. Види о њему напомену бр. 2 у медаљону Жака Кајзера, књига I.

6. Др Драгиша Ђурић (?–1941) – професор Београдског универзитета, социјалиста-филозоф. Одбранио докторску тезу *О проблему субјекта и објекта* коју је издао већ пре 1914. Умро је у Београду, 1941. године.
7. Жак Кајзер – види његов медаљон, књига I.
8. Видети напомену о њему у одељку под називом У ПИРОТУ, књига I.
9. Карл Либекнехт (Karl Liebknecht, 13. август 1871 – 15. јануар 1919) – немачки социјалиста и кооснивач Спартакистичке лиге и Комунистичке партије Немачке. Борио се против Бернштајновог ревизионизма а после 1917. проглашен и сам за ревизионисту ренегата. Као идеолог, теоретски се бавио марксизмом и могућностима пролетерске револуције. Убијен је у Берлину, јануара 1919. заједно с Розом Луксембург приликом покушаја подизања револуције.
10. Видети напомену о њему у одељку под називом У ПИРОТУ, књига I.
11. Милорад Драшковић (1873–1921) – политичар али познат и као послован човек из села Полома испод Рудника. Као министар унутрашњих послова, демократ, донео Обзнану против комуниста од 31. децембра 1920. Настрадао у Делницама, 21. јула 1921. Атентат је извршио Алија Алијагић, а у завери су учествовали и Родољуб Чолаковић и група око Црвене правде. Након тога донесен је Закон о заштити државе за који су гласали и десни земљорадници који нису гласали за Видовдански устав.
12. Шајдеманова душа – мисли се на Филипа Шајдемана, немачког политичара социјалдемократу који је након слома царске Немачке у Првом светском рату, 9. новембра 1918, прогласио Вајмарску републику с балкона Рајхстага.
13. Носкеовска – мисли се на Густава Носкеа, немачког министра одбране, који је користио *фрајкорпсе* (немачки „слободне трупе“) да уз велико насиље сломи Спартакистичку лигу, укључујући убиства Карла Либкнехта и Розе Луксембург 15. јануара 1919.
14. Друга интернационала – У Паризу, 14. јула 1889. одржан је скуп социјалистичких и комунистичких организација из Немачке и Француске, познат као Друга интернационала. Тада је донета и резолуција о осмочасовном радном дану и о прослави 1. маја као дана међународне солидарности радника. Касније је услед различитих ставова према теорији и пракси социјалистичке револуције настала Трећа интернационала – Коминтерна (Москва, 1919) као и Друга и по интернационала (Беч, 1919). У Берлину је основана

1922. анархосиндикалистичка интернационала, а Троцки је 1938. утемељио Четврту интернационалу. После Другог светског рата долази до обнове Друге интернационале чије је идејно полазиште била социјалдемократија као одговор на обнављање комунистичке интернационале (формирање Информбироа септембра 1947. у Пољској). Обновљена је у Антверпену, новембра 1947. Социјалистичка интернационала, на којој су безуспешно покушали да учествују бугарски социјалисти (БРСДП), у исто време представљала је покушај стварања Аграрне интернационале сељачких лидера у Вашингтону (Гавриловић, Радић, Миколајчик, Димитров...).

15. Светосавски конгрес 1944 – Као пандан Другом заседању Авноја од стране КПЈ крајем 1943. године, половином јануара 1944, у селу Ба, одржан је Светосавски конгрес припадника ЈВуО. Конгрес је умногоме одлучивао о будућем уређењу југословенске државе. Као што су главне одлуке Авноја биле формирање НКОЈ-а, који ће до формирања прве владе играти улогу законодавног и извршног тела нове државе, тако је Светосавски конгрес прихватио потпуно различита схватања о државном уређењу после рата. Сагласио се да се Југославија уреди као конфедеративна држава у облику уставне и парламентарне народне монархије. Зато је конгрес у селу Ба био реакција на Друго заседање Авноја у Јајцу, новембра 1943.

16. Равногорски покрет – званичан назив Југословенска војска у отаџбини (четници). Била је југословенска (већински српска),ројалистичка герилска организација у Другом светском рату. Основао је 13. маја 1941. на Равној гори пуковник Драгољуб Михаиловић, као снагу одану југословенској краљевској влади у изгнанству. Након неколико почетних окршаја са окупаторским силама осовине, четници су се поделили: један део се борио против Немаца, док се други сконцентрисао на борбу против комунистичких партизана, понекад сарађујући са Италијанима (који су понудили заштиту од усташких злочина), а понекад чак и с немачким снагама. Након Техеранске конференције 1943, савезници, који су подржавали четнике, преусмерили су своју подршку ривалским партизанима. Током 1944. краљевска влада је признала партизане као легитимну југословенску оружану снагу и наредила четницима да се придруже новооснованој Југословенској армији. Неки четници су то одбили и у априлу и мају 1945, док је победничка Југословенска армија ослобађала земљу, повукли су се према Италији, док се мања група повукла у Аустрију. Многи су заробљени од стране партизана или су враћени у Југославију од стране британских снага. Некима је суђено за издају, па су ослобођени, осуђени на затворску казну или смрт. Многи су погубљени без

суђења, посебно у првим месецима након окончања рата. Последње четничке јединице под командом Драгољуба Михаиловића су заробљене у источној Босни и Херцеговини. Њему је суђено, проглашен је кривим за издају и погубљен је.

17. Љотићевци – присталице српског конзервативног политичара и идеолога Димитрија Љотића (1891–1945). Основ његове политичке идеологије било је хришћанство, панславизам и учење о органској држави. Током јануара 1935. године у Љубљани је створена организација Југословенски народни покрет ЗБОР. За председника покрета изабран је Димитрије Љотић. Први потпредседник био је Јурај Коренић, лекар из Загреба, други потпредседник Франк Кондоре, адвокат из Љубљане, а генерални секретар био је Велибор Јонић, професор из Београда. Збор је изишао на изборе (1935) и добио свега 0,84 % гласова.
18. Синдикалист – „Le Syndicalisme Exile“ и „La Future“ су часописи које је од 1949. у Паризу издавао и уређивао Живко Топаловић а који је као политички емигрант постао угледни члан обновљене Социјалистичке интернационале.

ГАВРА ВЕЛИКИЋ

1. Пјер Крижанић је био познати карикатурист.
2. Види његов медаљон, књига I.
3. „Нови лист“ је излазио у Београду 1922–1923.
4. Дневни информативни политички лист у служби режима. Излазио је у Београду (1904–1915), у Солуну (1916–1918), а поново покренут у Београду, 1918. Био је у власништву браће Сокић.
5. Пол Рено (1878–1966) – француски политичар и државник, министар финансија, председник владе. Био је противник Минхенског споразума 1938. и капитулације Француске. За време окупације Француске, Рено је интерниран у Немачку. После рата био је министар економије и финансија и потпредседник владе.
6. Шарл де Гол (1890–1970) – француски државник, генерал, организатор покрета отпора против немачке окупације. Од 1945. до 1946. и од 1958. до 1961. председник Републике Француске.
7. Коста Крајшумовић – види његов медаљон, књига II.
8. Жену Дану и жену Милоша Милошевића.
9. Рудолф Бићанић – види његов медаљон, књига III.
10. О њему види напомену у медаљону Ј. Б. Тита, књига III.
11. Познати новинар и дописник „Политике“ из разних земаља.

ВЕЛИМИР БАЈКИЋ

1. Воја Ђорђевић – види његов медаљон, књига II.
2. Др Милорад Недељковић (1882–?) – бистар и амбициозан економист из рудничког краја. У аустријском заробљеништву Првог рата написао *Политичку економију*. Предавао на суботичком факултету, затим био директор Поштанске штедионице. Под окупацијом, министар народне привреде, солидаран с Недићем и Немцима. Отишао по ослобођењу с њима у емиграцију, где је и умро. Његова трећа супруга Деса Дугалић касније се вратила у земљу.
3. Др Мирко Косић (1892–1956) – економист, професор универзитета у Љубљани и Суботици, народни посланик, помоћник министра, гувернер Народне банке под окупацијом. Способан и амбициозан, успео да влада само као секретар Трговачке индустријске коморе у Новом Саду и као председник Матице српске. Према речима Драгољуба Јовановића, веровао је да је све допуштено што води циљу.
4. Александар – Аца Павловић (види његов медаљон, књига IV).
5. Сретен Жујовић – види његов медаљон, књига IV.
6. Др Обрен Благојевић – помоћник министра финансија по ослобођењу у ФНРЈ, затим информбировац. Одбегао крајем педесетих у Совјетски Савез, преко Албаније.
7. Др Војислав Вељковић (1865–1931) – политичар и банкар, председник београдске општине за време прве окупације. Један од оснивача *Срйскоī књижевноī īласника*, демократ. Пре рата био вођа српских либерала, после Стојана Рибарца.
8. Томаш Бата [Tomáš Baťa (Злин, 3. април 1876 – Отроковице, 12. јул 1932)] – чувени предратни чешки индустријалац. Године 1894. оснива заједно са своја три брата и три радника предузеће за производњу обуће. Увео је многе нове идеје у производњу и продају својих производа, које су утицале на бројне будуће економисте. Међу првима је у своју фабрику увео производњу на фабричкој траци. Године 1930. уведено је четрдесеточасовно радно време. Занимљиво је да је једна од фабрика Батиног концерна била и некада чувена југословенска фабрика обуће „Борово“, у оно време „Бата-Борово“. После Другог светског рата, фабрике у Чехословачкој и Југославији су национализоване а остатак је наставио да функционише. Данас је „Бата“ моћна мултинационална фирма, са седиштем у Лозани. Од оснивања су продали четрнаест милијарди пари обуће.
9. Мисли се на интервенцију СССР-а у Чехословачкој Републици, чији је идеолог и први председник Томаш Масарик (1850 –1937). Своје филозофско схватање још пре Првог светског рата презентира

у књигама *Чешко питање*, *Социјално питање* и *Русија и Европа*. Емигрирао је у Западну Европу. Залагао се за оснивање државе која би захватала Чешку, Моравску, Шлеску (чији се већи део налази на простору данашње Пољске) и Словачку. Народна скупштина Чехословачке изабрала га је 14. новембра 1918. за првог председника Чехословачке. Биран је за председника и 1920. и 1927. године; поново је, из здравствених разлога, одступио 1935. године. Његов син Јан био је министар иностраних послова после рата, али је убијен или натеран на самоубиство приликом совјетске интервенције 1948. године, којој се опирао.

10. „Народно благостање" – недељни економски магазин који је покренуо Велимир Бајкић (који је био и његов директор) у Београду, 1929. године. Излазио је до 1941. године.

СУСРЕТИ НА ПУТУ

1. Конгрес трезвене младежи – основао др Милош Поповић, касније председник Црвеног крста Југославије, по повратку са студија у Бечу у Србију (1901) заједно с др Јованом Данићем (првим српским неуропсихијатром) и др М. Миљковићем. У пролеће 1912. године, Савез трезвене младежи је бројао 80 кола са 8.000 чланова широм земље. На челу листе најистакнутијих трезвењака је било Његово величанство краљ Петар I, велики добротвор и доживотни лични апстинент. Велику помоћ покрету пружа и Поповићев професор из Беча, др Август Форел, који га је одушевио идејом трезвењаштва. Ко год је приступио покрету обавезивао се да алкохол неће ни узимати, ни справљати, нити другоме давати. Сматрао је да на навику алкохолизма треба одговорити другом здравијом навиком – скаутизмом (извиђаштвом), чијим се утемељивачем такође сматра.
2. Реч је о покрету који је утемељио Михаило Аврамовић као идејни теоретичар али и практичар задругарства. Био професор задругарства на Пољопривредном факултету. Сматра се оцем српског задругарства, како по практичном (основао је прве задруге крајем XIX века и више деценија председавао Главним савезом српских земљорадничких задруга), тако и по веома обимном публицистичком раду.
3. Види о њему напомену бр. 5 у медаљону Слободана Јовановића, књига I.
4. „Просвјета" – лист за јавне интересе, забаву, поуку и просвећивање и савремене проблеме у књижевности. Орган друштва „Просвјета" у Сарајеву. Излазио од 1885. а у Југославији од 1920. године.
5. Реч је о професору Шћепану Грђићу, најстаријем потомку чувене породице из Гацког. Средњи брат Васиљ Грђић је био најпознатији

и вођ националне организације Народна одбрана у Босни и Херцеговини, те је пре 1914. осуђен као издајник. После рата радио у „Просвјети“ и био народни посланик, док је најмлађи Ристо као економист радио при Патријаршији.

6. Михаило Ивеша Истранин – друг Драгољуба Јовановића са студија у Француској. Адвокат у Крагујевцу; најпре републиканац, потом комунист. Сарађивао на „Гласнику југословенске омладине“ у Француској. Стрељан од Немаца у акцији одмазде у Крагујевцу, 20. октобра 1941.
7. Бора Глишић – види његов медаљон, књига IV.

ДРАГОСЛАВ ФИЛИПОВИЋ

1. Александар Марковић – види његов медаљон, књига II.
2. Владика Данило – поред игумана Стефана, главни наратор и филозофски тумач у чувеном песничком епу и драми црногорског владике и песника Петра II Петровића Његоша, *Горски вијенац*. Почетни мотив у епу даје управо владика Данило у својој визији ширења Турске Европом. Осећа се немоћним да је заустави. С друге стране, растрзан је дилемама о оправданости братоубилачког рата. Радња чувеног Његошевог епа дешава се почетком XVII века. У драми су опевана збивања познатија као „истрага потурица”. Ради се о трагичном сукобу локалних православних и исламизованих или потурчених Црногораца.
3. Милош Московљевић – види његов медаљон, књига II.
4. Види о њему напомену бр. 2 у медаљону Жака Кајзера, књига I.
5. Републиканска Шпанија – По окончању Првог светског рата Шпанију је захватио снажан револуционарно-демократски и раднички покрет, што се одразило на формирање Комунистичке партије 1920. године на челу с Хосе Рамос Дијасом и Долорес Ибарури. Револуционарно-демократски покрет привремено је угушила војнопрофашистичка диктатура генерала Прима де Ривере 1923. године. Револуција из 1931. године срушила је диктатуру а Шпанија је постала република. На изборима 1936. године победу је однео Народни фронт под вођством Комунистичке партије. Против владе Народног фронта побунили су се војно-фашистички кругови на челу с генералом Франком. Након три године крвавог грађанског рата (1936–1939), уз помоћ мароканских колонијалних трупа, директне војне интервенције фашистичке Италије и нацистичке Немачке, победу је однео генерал Франко. Франкова диктатура званично је отпочела 31. марта 1939. године.

6. „Самоуправа“ – орган Радикалне странке у Србији. Излазио је од 1881. до 1883, када је забрањен због Зајечарске буне. Први уредник био је Пера Тодоровић а затим Стојан Протић. Поново је почео да излази 1886. године у редакцији Пере Тодоровића, да би у периоду од 1903. до 1915. излазио у редакцији радикалских првака. Као орган Радикалне странке у Краљевини СХС и Југославији, лист је излазио од 19. новембра 1918. до 1929. године када је обустављен због увођења Шестојануарске диктатуре. Од 1936. до 1941. године излазио је као орган Југословенске радикалне заједнице.
7. Герника – баскијски град који су 26. априла 1937. године, током Грађанског рата у Шпанији, бомбардовале немачке ваздухопловне снаге. Бомбардовање је резултирало потпуним материјалним уништењем града и огромним бројем људских жртава. Немили догађај инспирисао је настанак једне од најпознатијих слика свих времена и свакако једне од најпознатијих слика шпанског сликара Пабла Пикаса, „Гернике“, која је први пут изложена 1937. године у Шпанском павиљону на Светској изложби.
8. Милорад Марковић – сељак-великопоседник из Посавотамнаве. Посланик Савеза земљорадника.
9. „Село“ – орган Савеза земљорадника. Излазио је у Београду, од 1919. до 1941. године. Власник „Села“ био је Милан Гавриловић. Уређивао га је Урош Стајић.
10. Савез земљорадника – сељачка политичка странка, основана 1920; распуштена 1929. године након увођења Шестојануарске диктатуре. Године 1927. Драгољуб Јовановић, заједно са члановима Групе за социјалну акцију (СКА), приступа Савезу земљорадника и постаје првак око кога ће се окупити тзв. Земљорадничка левица.

НИКОЛАЈ ВЕЛИМИРОВИЋ

1. Арман Жан ди Плеси де Ришеље (фр. *Armand Jean du Plessis de Richelieu*, 9. септембар 1585 – 4. децембар 1642) – француски државник, кардинал, који је као министар краља Луја XIII вршио стварну власт у Француској и подигао моћ француске круне. Године 1635. основао је Француску академију. Водио је Тридесетогодишњи рат против немачких протестаната. Колонизовао је Северну Америку и северну Африку.
2. Мазарен – француски државник, кардинал италијанског порекла у време малолетства Луја XIV. Водио је Француску, 1643–1660. Успео је да одржи апсолутну краљевску власт и јединство монархије у време када је она била озбиљно уздрмана честим побунама (фрондама) парламента и принчева.

3. Григориј Распућин/Григори Распутин (рус. *Григо́рий Ефи́мович Распу́тин*, 10. јануара 1869 – 29. децембра 1916) – личност која је имала велики утицај на последње дане руске династије Романових. Имао је значајну улогу у животима цара Николаја II, његове жене Александре и њиховог сина Алексеја који је патио од хемофилије коју је наследио од краљице Викторије. Распућина су звали „луди монах" иако то никад није постао. Неки су га сматрали за старца и веровали да је психички и духовни исцељитељ. Може се сматрати и једном од најконтроверзнијих личности XX века.
4. Прота Матеја Ненадовић, рођен у Бранковини, 1777. године, у породици оберкнеза Алексе Ненадовића. Један је од организатора Првог српског устанка у ваљевском крају, војвода и државник. Командовао је делом устаника при ослобођењу Ваљева и Шапца (1804), Карановца (данас Краљево) и Ужица (1805) и делом коњице у бици на Мишару (1806). Од 1805. до 1807. први је председник Правитељствујушчег совјета, а од 1807. до 1811. његов члан, потом тамнавски војвода, а с Луком Лазаревићем командант устаничких снага на Дрини. У турској офанзиви против Србије 1813. командовао је са Симом Марковићем устаницима на фронту од Лознице до ушћа Дрине. После пада Србије прешао је у Аустрију и 1814–1815. настојао да заинтересује велике силе за борбу Србије против Турске. Његово најзначајније дело су *Мемоари*.
5. Види напомену о њему у одељку У ПИРОТУ, књига I.

СОЦИЈАЛНИ РАДНИЦИ, ГРУПЕ СКА, РАД

1. Алманах „Генерација пред стварањем" – алманах Групе за социјалну и културну акцију, објављен 1925. године.
2. „Раскрсница" – београдски месечник за „културну и социјалну акцију", како је стајало у његовом заглављу. Излазио од 1923. до 1925. године. Уређивали су га Велибор Глигорић и Радоје Марковић. За часопис су писали и Милош Црњански, Густав Крклец, Растко Петровић, Ђорђе Тасић и други.

ДР МИША ПОПОВИЋ

1. Јован Данић (1854–1924) – лекар за душевне болести, публициста, преводилац. Студирао медицину у Цириху, докторирао у Вирцбургу, 1874. Радио у Београду, приватно и при војсци, као шеф унутрашњег одељења београдске војне болнице. Био је лекар и управник Душевне болнице у Београду, од 1886. до пензионисања 1911. Био је председник Српског лекарског друштва, оснивач Друштва за сузбијање алкохола (1901) и покрета трезвености у Србији.

2. Мисли се на период током којег је Живота Ђермановић био министар за социјалну политику у влади НР Србије Благоја Нешковића, од априла 1945. до септембра 1948.
3. Кирило Савић – види његов медаљон, књига I.
4. Реч је о књизи Милоша Ђ. Поповића, *Будућа задружна држава*, која је изишла у Београду, 1922. године.
5. Друштво социјалних радника је формирано у лето, а рад му је одобрен 21. септембра 1924. године. Иницијативу за формирање Друштва дао је Драгољуб Јовановић с групом београдских интелектуалаца, неколицином чланова Министарства социјалне политике, научних радника и професора Београдског универзитета. Међу оснивачима су били Коста Јовановић, Катарина Богдановић, Милош Ђ. Поповић, Љубисав Петковић и др. Друштво је постојало кратко време и средином 1925. је престало са активношћу.
6. Ради се о изборима за Уставотворну скупштину који су одржани 11. новембра 1945. године. Гласало се за Веће народа и Савезно веће Уставотворне скупштине, а Народни фронт је добио преко 90% гласова.
7. Први петогодишњи план развитка народне привреде Југославије у периоду 1947–1951. проглашен је Законом из 1947. Основни задаци у наредних пет година су били индустријализација, електрификација, извлачење из заосталости, подизање стандарда итд. Поред подстицања ентузијазма, дисциплине, новаторства, план је посебну пажњу посвећивао школовању стручњака за остварење задатака. После савезног, донети су и републички петогодишњи планови, с прецизно планираним развојем свих области привредног и друштвеног живота.
8. Радомир Тодоровић – види његов медаљон, књига III.
9. Анатолиј Лаврентијев – совјетски дипломата од 1939, начелник одељења Министарства иностраних послова. Амбасадор у Румунији и Бугарској до Другог светског рата. Током рата начелник у Министарству. После рата амбасадор у Југославији до 1949, а потом у Чехословачкој, Румунији и Ирану. Касније био заменик министра иностраних послова СССР-а.

ДР КОСТА ЈОВАНОВИЋ

1. Албер Тома (1878–1932) – француски политичар, социјални реформиста, један од вођа Социјалистичке партије Француске, министар за наоружање, један од организатора Бернске (II) интернационале. Од 1919. до 1932. на челу Међународног бироа рада при Лиги народа.

2. Реч је о сукобу студената са жандармима на студентском збору одржаном 4. децембра 1924, на коме су студенти тражили очување аутономије Универзитета, оштро су критиковали владу Пашић-Прибићевић и реакционарни режим. Осудили су поступке власти према загребачким професорима и студентима који су штрајковали због ограничења универзитетске аутономије. На збору је био објављен четвородневни штрајк. По изласку из зграде Универзитета, жандарми су хапсили и пребијали студенте на улицама Београда.
3. Светислав Петровић – професор француског језика, уредник „Српског књижевног гласника“, писац.
4. Види његов медаљон, књига I.
5. Окућница.
6. Лист излазио у Београду, 1919–1925. као лист за сељаке.
7. „Напред“ (нем.)
8. Милорад Поповић, социјалиста, преводилац на српски језик „Комунистичког манифеста“. Напустио је Социјалдемократију заједно са Скерлићем и постао самостални демократ.
9. Реч је о групи младих радикала који су изазвали раскол у Радикалној странци 1901. због незадовољства спрегом вођства странке с напредњацима и прихватањем новог устава који није одговарао њиховим теоретским схватањима, јер је уводио дводомни систем у коме је Сенат постао кочница у рукама краља. Уз Љубомира Живковића, међу незадовољницима били су Љубомир Стојановић, Јован Жујовић, Љубомир Давидовић и Јаша Продановић.
10. Закон о радњама био је усвојен 29. јуна 1910, а важио је на територији Србије и после 1918. Њиме су регулисани односи између радника и послодаваца, уводили су се радионички правилници, регулисана сва права и дужности послодаваца и радника.
11. Друштво социјалних радника формирано је у лето 1924, а његов рад одобрен 21. септембра те године. У формирању Друштва иницијативну улогу је одиграо Драгољуб Јовановић с групом београдских интелектуалаца, неколицином чланова Министарства социјалне политике, научних радника и професора Београдског универзитета. Међу оснивачима су били Коста Јовановић, Катарина Богдановић, лекар Милош Ђ. Поповић, Љубисав Петковић, Влада Поповић и др. Друштво је постојало кратко време, па је средином 1925. практично престало са активношћу.
12. Види о томе напомену у медаљону Љубише Трифуновића, књига I.
13. Селестен Бугле – види његов медаљон, књига I.
14. Рукопис Драгољуба Јовановића.
15. Драгиша Лапчевић – види његов медаљон, књига I.

ДР СРЕТЕН КУЖЕЉ

1. Види напомену у њему у одељку Професори, књига I.
2. О Друштву – види напомену у медаљону Косте Куманудија, књига I.
3. Има у виду Закон о заштити радника, који је ступио на снагу месец дана након ступања на снагу Закона о осигурању радника (14. мај 1922). Закон је прописивао хигијенско-заштитне мере за заштиту живота и здравља запослених, међу којима је било и осмочасовно радно време, и одредио је низ правних мера у циљу заштите радника од неограничене експлоатације и злоупотреба послодавца.

ПРОФЕСОР ЂОРЂЕ СТАЈИЋ

1. Милан Влајинац (1877–1964) – професор Београдског универзитета. Предавао науку о газдовању у пољопривреди, члан Савеза земљорадника.
2. Бора Станковић (1876–1927) – класик српске књижевности. Писац романа *Нечиста крв* и многих прича и приповедака у којима је дата незаборавна слика људи и догађаја из врањанског краја (збирка прича *Божји људи*, приповетка *Увела ружа*, као и драма *Коштана*).
3. Др Милош Поповић – види његов медаљон, књига I.
4. Види његов медаљон, књига II.
5. Др Јован Данић (1854–1924) – оснивач Трезвењачког покрета у Србији, управник душевне болнице. Уређивао лист „Народно здравље“ и „Српски архив“.
6. Лав Николајевич Толстој (1828–1910) – велики руски писац.
7. Види напомену у медаљону Александра Ранковића, књига IV.
8. Џек Лондон (1876–1916) – амерички писац. дописник листова у Првом светском рату. Писац, борац, новатор теме и форме, имао знатног удела у утврђивању реалистичке традиције у савременој америчкој књижевности.

МИХАИЛО АВРАМОВИЋ

1. Витомир Кораћ – види његов медаљон, књига III.
2. Душан Симоновић – види његов медаљон, књига III.
3. Др Милорад Недељковић (1882–?) – економист, професор економских наука на Правном факултету у Суботици, директор Поштанске штедионице. Током Другог светског рата министар народне привреде у Недићевој влади. Умро у емиграцији.

4. Др Мирко Косић (1892–1956) – економист, студирао у Стразбуру, Минхену, Женеви и Цириху, где је и докторирао. Предавао политичку економију у Суботици и Љубљани. Био главни секретар Трговачко-индустријске коморе у Новом Саду, председник Матице српске, гувернер Народне банке под окупацијом. Изабран за народног посланика 1935. на листи Богољуба Јевтића.
5. Милан Комадинић – види његов медаљон, књига II.

ПРОФ. КИРИЛО САВИЋ

1. Има у виду чланак у листу „Рад“, објављен 16. јануара 1926.
2. Види његов медаљон, књига I.
3. Види о њему напомену у медаљону Милана Гавриловића, књига II.
4. Друштво социјалних радника је формирано на иницијативу групе интелектуалаца и службеника Министарства социјалне политике 1924.
5. Има у виду групу о којој шире можете видети у медаљону Милана Гавриловића, књига II.
6. Види напомену у медаљону Милана Гавриловића, књига II.
7. Драгомир Ћосић – види његов медаљон, књига I.
8. Милан Нешић (1886–1970) – инжењер, професор Техничког факултета Београдског универзитета, председник општине Београд за време Шестојануарске диктатуре.
9. Хасан Бркић (1913–1965) – правник, члан КПЈ, председник студентског друштва „Прогрес“ на Београдском универзитету (1929). Организатор предавања Д. Јовановића због кога је професор био хапшен и изведен пред суд. После ослобођења председник Владе НР Босне и Херцеговине.
10. О њему види напомену у медаљону др Мехмеда Спаха, књига III.
11. Реч је о посети жене Дане мужу у Сјеници, где је издржавао казну изгона из Београда.
12. Реч је о погибији краља Александра у атентату у Марсељу, 9. октобра 1934.
13. Има у виду парламентарне изборе који су одржани 5. маја 1935.
14. Ухапшен је 1. октобра 1938, изведен пред Државни суд за заштиту државе и осуђен на годину дана затвора.
15. Реч је о састанку левих земљорадника 31. децембра 1939. на коме је одлучено о изласку групе из Савеза земљорадника и формирању самосталне странке.
16. Види његов медаљон, књига III.
17. Жена Милана Прибићевића, види њен медаљон, књига II.

18. Види његов медаљон, књига III.
19. Види његов медаљон, књига IV.
20. О њему види напомену у медаљону Петра Стамболића, књига IV.
21. Види његов медаљон, књига I.
22. Види његов медаљон, књига IV.
23. Види његов медаљон, књига III.
24. Види његов медаљон, књига IV.
25. Слободан – Лале Ивановић (види његов медаљон, књига IV).
26. Реченица се и у рукопису завршава с три тачке.
27. Александар Сања Стаменовић – види његов медаљон, књига III.
28. Види његов медаљон, књига IV.
29. Види о њој напомену у медаљону Милована Ђиласа, књига IV.
30. Мијалко Тодоровић Плави (1913–1999) – завршио Технички факултет у Београду. Као студент био члан руководства Уједињене студентске омладине, члан КПЈ од 1936, секретар МК КПЈ за Крагујевац 1939, члан ПК КПЈ за Србију 1940. У НОБ-у секретар ОК Крагујевца, политички комесар Прве пролетерске бригаде, Прве пролетерске дивизије, Првог пролетерског корпуса и Прве армије. Већник Авноја. После ослобођења, помоћник министра народне одбране, министар у Савезној влади, потпредседник СИВ-а, председник Скупштине ФНРЈ. Био члан ЦК СК Србије, ЦК СКЈ, секретар Извршног комитета ЦК СКЈ, члан Савета федерације. Проглашен за народног хероја.
31. Никола Ћопић – види његов медаљон, књига III.
32. Миле Перуничић (1881–1961) – политички радник и револуционар, члан Демократске странке, народни посланик. Био члан Извршног већа Авноја и повереник за исхрану НКОЈ-а (од 1941), секретар Председништва Авноја (од 1945), секретар Председништва Уставотворне скупштине ДФЈ (1945–1946), секретар Президијума Народне скупштине ФНРЈ (1946–1947).
33. Види његов медаљон, књига II.
34. Александар – Лека Росић – један од угледних левих земљорадника у околини Чачка, члан Главног одбора Народне сељачке странке 1940. и 1945.
35. Александар – Лека Марковић – види његов медаљон, књига II.
36. Бисерка Бараћ – види њен медаљон, књига IV.

ДРАГОМИР ЋОСИЋ

1. Види његов медаљон, књига II.
2. Види његов медаљон, књига II.

3. Милан Ђурић – види његов медаљон, књига III.
4. О томе види у медаљону Кирила Савића (књига II) и Косте Јовановића (књига I).
5. Види његов медаљон, књига II.
6. Хитлеров блиски сарадник, маршал авијације, ратни злочинац, осуђен на смртну казну на Нирнбершком процесу. Завршио живот отровавши се у затвору.
7. Види његов медаљон, књига III.
8. Види напомену о њему у медаљону Александра Ранковића, књига IV.
9. Др Радоје Кнежевић – доктор књижевности, председник Професорског друштва, духовни вођа државног пуча 27. марта 1941. Био је министар двора краља Петра I, један од уредника „Српског књижевног гласника". Године 1941. отишао у емиграцију.
10. У атентату од 20. јуна 1928.
11. Реч је о успостављању диктаторског режима 6. јануара 1929.
12. Миодраг Милетић – види његов медаљон, књига II.
13. Документ који је Д. Јовановић писао у затвору 1932.
14. Текст написан у затвору 1932, штампан на шапирографу и ширен по земљи.
15. Реч је о истрази поводом случаја левих земљорадника који су 2. маја 1932. ухапшени на састанку у Крагујевцу, који је Д. Јовановић назвао „малим конгресом" Земљорадничке левице.
16. Види његов медаљон, књига II.
17. Борисав Лукић – види његов медаљон, књига IV.
18. Види његов медаљон, књига II.
19. Био је председник Државног суда за заштиту државе.
20. Види његов медаљон, књига II.
21. О тој влади види напомену у медаљону Драгише Цветковића, књига III.
22. О њему види напомену у медаљону Ивана Шубашића, књига IV.
23. Има у виду састанак левих земљорадника, одржан 31. децембра 1939, на коме је учествовало око 500 припадника Земљорадничке левице.
24. Реч је о оснивачком конгресу Народне сељачке странке који је одржан 17. марта 1940. На њему су усвојени Статут и програм нове странке изван Савеза земљорадника.
25. Реч је о брату Драгољуба Јовановића, Александру. Види његов медаљон, књига I.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

А

Абрашевић Коста 34

Аве Ена 330

Аве Ернест 328

Аве Луј (Louis Havet) 61, 273–276, 319, 328–330, 333, 335, 348

Аврамовић Михаило 23, 94, 398, 399, 449, 458, 466, 467, 468

Ајзенхауер Двајт 105

Аксентијевић Живадин 190

Алимпић Добривоје 117, 118

Алтмајер Јакоб 280

Амп Пјер 346

Анастасијевић Методије 61, 246

Андрејевић Михаило 465

Андрић Иво 299, 384, 416, 417, 419

Антонић Горан 26

Арагон Луј 300

Аранђеловић Драгољуб 380

Аранђеловић Жарко 99, 112, 113, 138

Аранђеловић Панта 63, 64, 73

Арнаутовић Александар 346

Арон Рејмон 333, 334

Арсенијевић Александар 125

Арсић Михаило 189, 284

Аскју, лекар 209

Аћимовић Даница 386

Аћимовић Милан 187

Ацковић Младен 26

Аџић Срета 107

Б

Бабејић, хајдук 249

Бајић Сретен 440

Бајкић Велимир Вељa 115, 359, 396, 431–434

Бајлони 457

Бајрон 190

Бајтони, Југословен у Паризу 326

Бакуњин Михаил Александрович 112

Балзак Оноре де 167, 168

Балугџић Емил 138

Балугџић Живојин 207, 208

Балугџић Раул 111, 139, 199, 207, 209, 217

Банић Милан 151, 306

Банковић Влада 110

Банковић Сава 443

Бараћ Бисерка 475

Барес Морис 210

Бартелми Жозеф 332

Бартош Милан 291, 361, 362

Батај Анри 347

Батут Милан 151, 389

Баш Виктор 334
Бебел Август 10, 100, 107, 424
Безант Ани 175
Беклов, историчар 179
Бела Ружа 435
Белић Александар 384, 391
Белодедић Бојка 189
Белодедић Лазар 233
Бембаса, студенткиња 278
Бенвил Жак 263
Бенеш Едуард 207, 343
Бенић Деметрије Демо 57, 58, 190, 479
Бењо, породица 217, 220
Бергсон Анри 164, 293
Бергсон Милица 293
Бержери Гастон 336
Берић Гргур 151
Бешевић Милица 477
Бингулац Пера 279
Бићанић Рудолф 8, 429
Благоев Димитар 91, 127
Благоје (зет Драгољуба Јовановића, даље: Д. Ј.) 44, 46, 47, 60
Благојевић Бора 169, 291, 361, 362, 385, 473
Благојевић Драгољуб 474
Благојевић Обрен 432
Блен Денис Низу 230
Блен Жан 230
Блен Леон 226, 228, 229, 231, 236, 280, 319
Блум Леон 321, 333, 337, 423, 438
Богдан из Трига (зет Д. Ј.) 62
Богдановић Душан 280
Богдановић Јакша 261
Богдановић Јован 101
Богдановић Катарина 449
Богдановић Милан 291, 297, 298, 300, 304, 305, 402, 415, 416
Богдановић Никола 124, 141, 144, 145, 177, 181, 184, 447, 449
Боглић Анте 415
Божовић Бранко 73
Божовић Светислав Ћаба 417
Бојовић Крсто 185, 186, 302
Болдвин Џејмс Марк 54, 248
Бонџић Драгомир 26
Бошковић Душан Дуда 8
Бракус Милош 435
Бранковић Дамјан 291
Бранковић Дим. Добривоје 129, 243, 290–292, 304, 402
Бранковић Недељко Браничевац 453
Братић Богољуб 379
Браун Мадлена 221
Бреје Луј 227, 229
Бркић Хасан 470
Броз Јосип Тито 16, 17, 19–21, 59, 105, 230, 246, 262, 280, 281, 300, 313, 408, 426, 455
Бромфилд Луис, књижевник 417
Бугле Селестен (Celestin Bougle) 10, 15, 164, 230, 254, 276, 332–334, 342, 345, 346, 460
Бугле, госпођа 332, 334
Будисављевић Срђан 368
Буисон Фердинанд 336
Букшег Вилим 127

Були Мориц Е. 54
Бурже Пол 187, 201, 210
Буркић Дионисије 174, 176, 177

В

Вагнер Адолф 332
Вајан Едуар 34
Вајсман Аугуст 100, 103
Ванцети Бартоломео 335
Варнава (Петар Росић), патријарх српски 174, 442
Васиљевић Стеван 125
Васић Драгиша 137, 227, 291, 365, 367, 404, 415, 425
Вацић Мика 80
Великић Гавра 254, 359, 411, 429, 430
Велимировић Вења М. 112, 115, 205, 209, 433
Велимировић Николај 443, 444
Велимировић Пера 341
Вељковић Воја 148, 432, 434
Вељковић Надежда 185
Вендл Херман 280
Венизелос Елефтериос 210
Вергилије Публије Марон 141, 226, 227
Веснић Миленко 207, 217, 342
Видаковић Александар Аца 264, 308, 417, 449
Видановић Вукадин 281
Видмар Јосип 19
Вилдер Вењеслав 379
Вилсон Вудро 112
Винтровић 199
Владисављевић Милан 362
Влајинац Милан Антон 478
Власта (брат од тетке Д. Ј.) 51, 231, 324
Влатковић Љубомир Љуба 99, 118
Влах Влада 249, 250
Вогран, брачни пар 345
Војковић Тома 261
Волтер Анатол Франс 336, 364, 395
Врсаловић Никола 151
Вујанац Воја 129, 291, 303
Вујовић Војислав Воја 247, 265, 297
Вујовић Радомир Раде 275, 348
Вујовић Сретен 282
Вујовићи, браћа Раде и Воја) 243, 245, 246
Вујчић Милорад 261
Вукићевић Велимир Вења 72, 82, 255, 284, 453, 454
Вукићевић Зарије 435
Вукосављевић Сретен 303
Вукчевић Александар 342
Вукчевић Глигорије Глиша 129, 291, 297, 302, 304, 305, 402
Вулић Никола 92, 224–227, 236, 241, 407
Вулић Станислав Сташа 128, 224, 228, 231
Вуличевић Владислав 151
Вуловић Данило 307
Вучетић, доктор 464
Вучићевић Александар 129
Вучо Александар 190

Г

Гавриловић Јоца 285

Гавриловић Милан 259, 285, 286, 415, 429

Гагић Здравко 349

Гажи Фрањо 20, 429

Гајић Бора 250, 251

Гамбет, Јеврејин 311

Гарашанин Милутин 147

Гарбо Грета 349

Гарније, лектор француског језика 123, 223

Гашић Ранка 26

Гед Жил 34

Георгијевић Марија Мака 343

Геринг Херман, 478

Герман, грчки игуман 174

Гијерм Ивона 346

Гланжо, професор 230

Глигорић Велибор 299, 359, 396, 411, 413–416

Глишић Бора 8, 9, 435

Глишић Милован 76, 77

Говен Огист 249

Говорушић 435

Гоголь Николај Васиљевич 76, 77

Горки Максим 10, 89, 175, 419

Грђић Васиљ 435

Грђић Гојко 435

Грез 234

Грелу Робер 201

Гризогона Првислав 372

Гроздановић Јован 141

Грол Милан 8, 298, 313, 378, 380

Грујић Јеврем 112

Гужвић Драгомир 124–127, 131

Гунарис Деметриос 210

Д

Давидовић Љуба-Чика Љуба 79, 154, 255, 279, 371, 378, 379, 457

Давичо Јаков Јаша 479

Давичо Оскар 58, 227

Даковић Марко 303

Далс Џон Фостер 105

Даниловић Војислав 55

Данић Јован 250

Дапчевић Пеко 260

Дарвин Чарлс Роберт 90, 103, 315

Де Вињи Алфред 283

Де Гол Шарл 333

Де Стал, госпођа 229

Деа Марсел 333

Дебре Анри 346

Дебре Мишел 105

Девић Немања 26

Дедијер Јефто 391

Дезер Дедвиз ду 227, 228

Дени Ернест 223

Денић Јован 464

Дивац Недељко Чале 133, 145, 294, 309, 312–314, 316, 378

Димитријевић Драгутин Апис 127, 290, 363, 391

Димитријевић Радован 291

Димитров Тодор 101, 245

Диоген 147

Диркем Емил 164, 223, 331, 334

Добривоје (зет Ђоке Тошића) 83

Добривојевић Ивана 26

Добровић Петар 304
Доде Леон 263
Дожић Гаврило, патријарх српски 442, 444
Домановић Радоје 10, 147
Достојевски Фјодор Михаилович 164
Дравић, професор латинског 189
Драговић Радован 424
Драговић Радуле 109
Дрејфус Алфред 328, 330, 336, 338
Драшкић Панта 356
Драшковић Димитрије 259
Драшковић Душан 292
Драшковић Милорад 424
Драшковић Слободан 365
Драшковић, банкар 95
Du Tartre, госпођа 219
Дудић Драгојло 8, 259
Дулић Воја 191
Дучић Јован 153, 154, 205, 207–211, 342, 415

Ђ

Ђаја Иван 55, 311, 359, 390, 407–409
Ђаковић Смиља 181
Ђерић Милорад 112, 284
Ђермановић Живота 18, 258, 260, 262, 263, 284, 285, 353, 440, 451, 472
Ђилас Милован 19, 415, 420, 421, 455, 475
Ђоковић Коста 279
Ђорђевић Боривоје 125
Ђорђевић Воја 127, 129, 130, 255, 285, 306, 307, 431, 432, 466, 476
Ђорђевић Војислав В. 125
Ђорђевић Војислав М. 125
Ђорђевић Душан 243, 246, 253
Ђорђевић Живојин Жика 389, 409
Ђорђевић Јован 19, 94, 125, 362, 368, 385
Ђорђевић Милорад 404
Ђорђевић Тихомир 391
Ђурић Драгиша 389, 424
Ђурић Милан 476, 578, 479
Ђурковић Живота 145
Ђуровић Ђура 168
Ђуровић Теофило 290

Е

Емерсон Валдо, писац 185
Енгелс Фридрих 141, 144, 246, 247
Ередија Хосе Марија де 347
Ерио Едуар 290, 291
Ерњаковић Младен 389

Ж

Жансон Анри 321
Живадиновић Милан 125, 131
Живадиновић Ратко 306
Живановић Јеремија 153, 155, 199
Живановић Љубомир 99
Живановић Миланче 127
Живановић Тома 378, 380, 383
Живковић Јулијана Лана 104
Живковић Петар Пера 114, 132, 136, 188, 255, 256, 284, 287, 305, 361, 371, 384, 415

Живковић Милутин Р. 82, 145
Живковић Света 132, 260, 280
Живковић Тола 63
Жид Шарл 332
Жорес Жан 34, 137, 254, 264, 328, 335–337, 383, 424
Жујовић Ђорђе 409
Жујовић Јеврем 187
Жујовић Јован 290, 391, 392, 398–400
Жујовић Милан 362, 377, 381–387, 426
Жујовић Младен 137, 291, 404
Жујовић Сретен 432, 434, 472
Жуњић Милорад Баџа 285

З

Зарић Светозар 125
Здравковић Драгиша 379
Здравковић Јован 372
Зигфрид 254
Зиновјев Григориј Јевсејевич 245
Злопоглеђа Срђа 355
Зоговић Радован 300, 415, 419, 421
Зола Емил 168, 169, 328, 337

Ибровац Миодраг 128, 151, 335, 347
Иванковић Перица 181, 308
Ивановић Слободан Лале 261, 472
Иванович, власник ИП *Народна просвета* 165
Ивеша Михаило 290, 435
Ивковић Милош 115, 199
Ивковић Чеда 278
Ига Црни из Тијабаре 52, 70
Игнијић Славко 316
Иго Виктор 147, 169
Иконић Драгомир 129, 235, 291, 398
Илић Александар 305
Илић Војислав Млађи 76
Илић Михаило Мика 128, 129, 133, 248, 290, 294, 303, 312, 313, 368, 384

Ј

Јакшић Гргур 391
Јакшић Ђура 406
Јанковић Божа 378
Јанковић Драгутин Драги 129, 279, 307, 372, 478
Јанковић Милица 185
Јанковић Милош 92
Јанковић Мирослав 342
Јанковић Русомир 58, 277, 479
Јанковић Стерија 187
Јевђевић Драгослав 188
Јевремовић Грација 348
Јевремовић Драгољуб 243, 246, 306, 348
Јевтић Богољуб Бошко 127, 129, 132, 134, 137, 264, 285, 288, 306, 307, 430
Јегдић, социјалиста 454
Јеленковић Станимир 99, 118
Јиречек Константин 73, 395, 397
Јоб, судија 479
Јова, калуђер 443
Јова, свештеник 72

Јованка (бака Д. Ј. по мајци) 34, 43, 57, 60

Јовановић Александар Аца (брат Д. Ј.) 54–56, 65, 185, 190, 231, 327, 355, 382–384, 481

Јовановић Бојка (кћи Д. Ј.) 11, 21, 61, 109, 128, 189, 231, 279, 283, 325, 327, 347–350, 352–356

Јовановић Владимир 400

Јовановић Војислав М. Марамбо 123, 391

Јовановић Даница Дана (супруга Д. Ј., рођ. Милошевић) 11, 15–17, 20, 21, 58, 61, 110, 112, 119, 166, 187, 190, 197, 220–222, 230, 241, 245, 257, 258, 260, 265, 268, 270–283, 319, 321, 324, 325, 327, 328, 330, 332, 333, 335, 336, 339, 345–349, 353–356, 359, 375, 384, 386, 389, 407, 409, 429, 458, 470, 479

Јовановић Дафина Дафне (кћи Д. Ј.) 11, 21, 222, 231, 283, 327, 352–355

Јовановић Димитрије Ћежа 99, 118, 119

Јовановић Добрило 99, 118

Јовановић Драгољуб 7–27, 57, 69, 71, 73, 74, 77, 83, 88, 99, 100, 109, 110, 125, 130, 134, 139, 179, 186, 191, 197, 208, 222, 227, 231, 240, 241, 247, 250, 259–262, 266, 269, 273, 282, 283, 292, 296, 304, 322, 323, 327, 330, 356, 361, 368, 377, 465, 481

Јовановић Драгомир Драги 257

Јовановић Драгослав 407

Јовановић Ђорђе Славински 350

Јовановић Живко 185

Јовановић Зорка (старија сестра Д. Ј.) 43, 45–49, 52, 57, 60

Јовановић Јасмина (братаница Д. Ј.) 56

Јовановић Јова Мали-Велики (брат Д. Ј.) 43, 61, 333, 334, 466

Јовановић Јован В. Јова (зет Д. Ј. из Лесковца) 61, 62, 314

Јовановић Јован (деда Д. Ј.) 39

Јовановић Јован Јоца, Пижон 15, 74, 190, 208, 217, 246, 255, 257, 259, 279, 285, 371, 379, 398, 411, 480

Јовановић Јован, студент 91

Јовановић Коста 96, 100, 110, 370, 449, 457–461, 463, 469, 470

Јовановић Милан Батут 151, 389

Јовановић Милорад 99

Јовановић Миодраг Јошка 249

Јовановић Михаило 68

Јовановић Надежда Нада (сестра Д. Ј.) 28

Јовановић, Надежда, приређивач 7, 9,

Јовановић Никодије 263, 341, 343, 344, 346

Јовановић Петар Пера (старији брат Д. Ј.) 48

Јовановић Петар, академик 141

Јовановић Радмила (братаница Д. Ј.) 49, 50, 60, 111

Јовановић Радојка (млађа сестра Д. Ј.) 49, 61

Јовановић Рајко 243, 246

Јовановић Санда (млађи брат Д. Ј.) 51, 52, 57, 82, 83

Јовановић Светлана (братаница Д. Ј.) 56

Јовановић Светозар 125

Јовановић Слободан А. (зет Д. Ј.) 319, 355, 356, 420

Јовановић Слободан, председник владе 11, 68, 255, 359, 361, 366–369, 373, 377, 380, 392, 398, 407, 433, 449
Јовановић Ставра Ћуспија (отац Д. Ј.) 10
Јовановић Стаменка (тетка Д. Ј.) 39, 40
Јовановић Стојан 100
Јовановић Страхиња Бане 355
Јовановић Тодор Славински 105
Јовановић-Стојић Недељко 82
Јовичић Драгољуб 294
Јовичић Душан 92
Јоксимовић Воја 77
Јоксимовић Драгић
Јоксимовић Живко 71
Јонић Велибор 255, 257, 281, 306, 307, 317, 384, 404, 407, 466
Јосимовић Воја 73
Јосиф, митрополит 443
Цезар Јулије 230

К

Кавелије, госпођа 201
Кавелије, официр 201
Кавелије Робер 201, 203
Кајзер Жак 280, 321, 322, 325, 424
Кајзерлинг Херман 316
Калман-Леви, издавач 335
Каменовић Димитрије Мита 77, 99
Кан, банкар 333
Кангрга Јован 151
Карађорђе Ђорђе Петровић 67, 285, 442
Карађорђевић Александар 8, 13, 54, 58, 65, 76, 127, 129, 132, 135, 136, 154, 165, 188, 207, 222, 255, 256, 266, 277, 284, 287, 290, 302, 306, 307, 363, 364, 371, 379, 398, 402, 403, 415, 424, 454, 459, 463, 470, 479
Карађорђевић Павле 62, 86, 123, 125, 129, 165, 166, 174, 207, 263, 264, 266, 280, 303, 307, 366, 367, 371, 379, 403, 404
Карађорђевић Петар I 207
Карађорђевић Петар II 387, 400, 402, 403
Каралић Предраг 231
Кардељ Едвард 153, 313
Карол II, румунски краљ 342
Каруа Мари-Ан (Marie-Anne Carroi) 324–327
Касандра Миша 351
Касапић Никола 179, 181, 186, 193, 196, 221
Катарина, Рускиња 270
Кауцки Карл 34, 100, 107, 109, 424
Кацлеровић Триша 86, 87, 148, 259
Качаревић Миша 257
Кашанин Љаља 164
Кашанин Марко 164
Кашанин Милан 161, 163–166, 189, 417
Кашанин Радивој 351
Кеј Елен 137, 309
Кен Жилијен 345, 346
Кершовани Отокар 189, 253, 308, 447, 463, 464
Кидрич Борис 18, 134, 261

Кине Едгар 229
Кирков Георги 127
Кићовић Мираш 109
Кјеркегор Серен 309
Клапије, госпођа 220
Кларић Деса 60
Клемансо Жорж 328
Клисаревић Ставра 63
Клопшток, мислилац 389
Кнежевић Божидар Божа 179, 185, 254, 257
Кнежевић Лаза 476
Кнежевић Мијалко 8
Кнежевић Радоје 92, 298, 478
Кобург Фердинанд I 76
Ковачевић Божа 291, 298,
Ковачевић Вељко 20, 13, 278, 313, 314, 354,
Ковачевић Никола 5, 69, 70,
Којић Миодраг 342
Комадинић Милан 467
Кон Геца 190
Константиновић Михаило 129, 189, 258, 284, 368, 385, 312
Коњевић Михаило 282
Копо Жак 253
Кораћ Витомир 127, 298, 311, 312, 449, 461, 466
Корошец Антон 137, 230, 249, 280, 365, 480
Косић Мирко 431, 432, 467
Костић Аца 55
Костић Божидар 99
Костић Д. 298
Костић Живојин 99
Костић Коста В. 70, 73–77, 109
Костић Коста Н., професор 75, 100, 124, 151, 395
Костић Лаза 421
Костић Милан 436
Костић Светозар 46
Кочић Петар 10, 298
Кошанин Недељко 389
Кошутић Радован 20, 123, 389, 391
Крајшумовић Коста 429
Красин, економиста 423
Крекић Богдан 314, 385, 426
Кремије Бенжамен 346
Крижанић Пјер 411
Кристан Етбин 127
Крју, лекар
Крлежа Мирослав 298–300, 304, 415
Кропоткин, Петар Алексејевич 112
Крсмановић Бранко 15
Крстић Васа 84, 87
Крстић Павле 88
Крстић Радоје 8
Кужељ Сретен 458, 461, 462
Кузмановић Александар 71
Кујунџић Михаило 303
Куклићеви (кумови Д. Ј.) 57, 60
Кумануди (Балугџић) Кристина 140
Кумануди Коста 11, 57, 275, 332, 339, 346, 363, 368, 370–373, 376, 384, 457
Кундак Божа 362
Куртелин, позоришни писац 136
Кутлашић, агент 279

Л

Лабријер Жан де 151, 461
Лавис Ернест 228, 333
Лаврентијев, амбасадор 455
Лазаревић Бранко 366
Лазаревић Живота 58
Лазаревић Лаза 74, 220
Лазаревић Милован 291
Лазаревић Миша 342
Лазаревић Светозар 50, 87, 91, 92, 101
Лазаревић Стојан 196
Лазић Воја 259, 285, 307, 374
Лазић М. 413
Лајбниц Готфрид Вилхелм 293
Ламарк Жан-Батист 100, 103
Ланге, професор 229
Ландолфини, госпођица 319
Лансон Гистав 333, 336
Лапчевић Драгиша Чича 10, 33, 86, 94, 95, 96, 97, 145, 148, 311, 339, 382, 414, 449, 460
Ласре Ернест (Ernest Lasseray) 196, 197, 201, 202, 219, 221, 222, 319
Ласре Мадлен (Madeleine Lasseray) 196, 197, 217, 219, 220, 221, 222, 236, 319, 324
Латковић Вид 419
Лафарг Пол 34
Лебрен Ирена
Лебрен Пјер 221
Леви Калман 335
Ледерер 478
Лејмари, госпођа 217, 221, 236, 280
Лековић Данило 15
Лењин Владимир Ильич Уљанов 19, 87, 245, 264, 298, 337
Лероа Максим 333
Летс Франк 193
Лешњанин (Лешњаревић), пуковник 196, 197
Либкнехт Карл 34, 424
Лист Шарл 334
Личар, професор 350
Ловчевић Јован 382, 383, 384
Лозанић Сима 389
Лонге Жан Лоран Фредерик 337
Лондон Џек 465
Лоренц Борислав Бора 151, 351, 390
Лукић Бора 260, 479
Лукић Живан 361
Лукић Радомир 368
Лукреције 210

Љ

Љермонтов Михаил Јурјевич 293
Љотић Димитрије 8, 129, 257, 260, 305–307
Љуба Ветар 457

М

Мадић Богдан 99, 118
Мајсторовић Богдан 258, 297
Макензен 427
Макијавели Николо 263
Максимовић Божа 267, 361, 370, 372
Максимовић Миодраг Миле 300
Мале Албер 228
Маленковић Стеван 72

Малетић Небојша 278
Мандић Крсто 109
Мандић Миро 109
Манију Јулиус 20
Манојловић Брана 182, 185, 202, 236
Манојловић Коста 182
Манчић Никола 99
Маринковић Атанасије 99
Маринковић Велимир Вељa 99, 118
Маринковић Воја 136
Маринковић Милан 87
Маринковић Танасије Таса 99, 100, 119
Марић Коста 72
Марић Љубомир 132
Марић Светислав 161, 163, 166
Маричић Радоје 352
Марко Миљанов 167
Марковић Александар Лека
Марковић Божидар Божа 362, 377, 379–381, 385
Марковић Божидар С. Млађи 407
Марковић Вита 111, 115, 164, 293–296
Марковић Вукица 271
Марковић Едо 436
Марковић Јелисавета 407
Марковић Лазар 123, 372
Марковић Лека 437, 474
Марковић Миливоје Ч. 385
Марковић Милица 293, 295
Марковић Милорад 438
Марковић Миша 243
Марковић Младен Млађа 306
Марковић Радоје 411, 414
Марковић Светозар 79, 97, 374, 398, 399, 414, 458, 480
Марковић Сима 8, 243, 312
Марковић Спасоје 101
Маркс Карл Хајнрих 91, 107, 148, 207, 264, 298, 389
Марсије 233
Масарик Томаш 279, 378, 432
Маслеша Веселин 298, 415, 433
Матеја, прота 441
Матић Сергије 203
Матош Антун Густав 422
Мачек Влатко 8, 14, 20, 129, 255, 259, 279, 282, 283, 311, 312, 350, 361, 364, 365, 367, 368, 371, 379, 380, 480
Мегрон Луј 228
Меје Антоан 328
Мештровић Иван 367
Мијовић Љуба 184
Мијовић Милорад 177, 178
Мијовић Радојка Рада 182, 274
Мијушковић Радован 8, 18, 473
Миладиновић Жика 143
Миладиновић Миодраг 267, 268
Миланковић Милутин 351, 352, 389, 393, 403, 409
Милановић Владимир 112
Милатовић Миле 61, 262
Милачић Душан 163, 166–169, 291, 413
Миленковић Станко 274
Миленовић Мирко 258
Милетић Миодраг 479, 480
Милетић Светозар 316

Милисављевић, фотограф 109
Милић Милорад 435
Милић Славко 111
Милићевић Драган 127–130, 348
Милићевић Жика 154
Милојевић Д. Боривоје Бора 391, 408
Милојевић Предраг 430
Милојевић Теса 87
Милојковић Живота 8, 143, 312, 313
Милошевић Аранђел Раша 79, 341, 399
Милошевић М. Милош Миша 53, 208, 220, 252–258, 260, 263, 266–268, 270–275, 277, 281–283, 305, 306, 319, 328, 348, 366, 367, 384, 395, 411, 414–416, 428, 430, 449, 454, 456
Милошевић Милорад – Мика Бели 55
Милошевић Милутин 271
Милошевић Чеда 100
Милутиновић Федоровна Десанка 173, 181, 186
Миљанић Нико 134
Миљковић Брана 391, 394, 419, 420
Миљковић Мита 408
Миндеровић Чедомир Чеда 300
Мирковић Боривоје 346
Мирковић Мијо 144, 189, 448
Мисирлија Тодор 114
Мисирлић (Игњатовић) Тодор 114, 116
Мисирлић Љуба 49
Мисирлић Милош 41, 112, 114–116, 205, 228, 232, 236, 346
Мисирлић Сава 105
Мисирлић Симона 346
Митровић Влада 379
Митровић Милорад 147
Митровић Митра 473
Митровић Чеда 361, 382
Михаиловић Богољуб Богица 125, 126
Михаиловић Драгољуб Дражa 16, 18, 59, 125, 129, 168, 260, 261, 269, 288, 296, 300, 304, 368, 380, 402, 425, 427, 430
Михаиловић Илија 246
Михаиловић Јосиф 291
Михаиловић Љуба 454
Михаиловић Миодраг Миша 342, 380
Михаиловић Олга 454
Михаиловић Чеда 454
Михалџић Станоје 480
Мишић Јован 118
Моблан Рене 333
Мољевић Стеван 419, 425, 430
Монтењ Мишел Ејкем де 210
Морас Шарл 263
Мортон, госпођа 188
Московљевић Милош 298, 384, 438, 439, 455
Müler–Lier писац 185
Мурат, турски султан 161
Мусе Албер 280, 321, 322
Мусе Жан 230
Мусолини Бенито Дуче 19, 153, 264, 266, 368

Н

Настасијевић Момчило 421
Негрин Хуан 280
Недељковић Душан 249, 432
Недељковић Милорад 467
Недић Милан 8, 59, 110, 129, 246, 255–257, 260, 281, 286, 307, 317, 384, 404, 407, 444, 466
Недић Михаило 71
Ненадовић Матеја Прота 441
Нешић Алекса 400
Нешић Милан 470
Нешић Петар 71, 76, 77
Нешић Светозар Дика 258
Нешковић Благоје 15, 281, 472, 473
Никић Никола 136
Николајевић Стеван 71
Николић Божа Бата 177
Николић Воја 246
Николић Ђурађ 139
Николић Милан 100
Николић Милош 74
Николић Миодраг 383
Николић Момир 135, 128, 137, 138, 263, 266, 305, 306, 466
Николић Слободан Цоле 125, 151
Николић Тешман 383
Нинчић Момчило 343, 433
Ниче 175
Новак Виктор 291, 359, 390, 402–405
Новак Лујо 189
Новаковић Крста 137
Новаковић Стојан 302
Нојбахер, генерал 444
Фон Нојрат 208
Нушић Бане (син Нушићев) 127
Нушић Бранислав 127

О

Обрадовић Доситеј 397
Обрадовић Драгослав 99
Обреновић Александар 67
Обреновић Драга (Машин, рођ. Луњевица) 67
Обретковић Милорад 383
Одолан Огист 226, 228
Оливер Јован, деспот 174
Орлеанка Јованка 335
Остојић Тихомир 316

П

Павелић Анте 467
Павић Јефто 133, 134, 440, 479
Павловић (Хилда) Мирјана 104
Павловић Александар Аца 314, 385, 426, 432, 434
Павловић Владислав Влада 187, 248, 250, 265, 291
Павловић Душан 99, 100, 101, 103, 106, 107, 115
Павловић Л. Божа 291, 402
Павловић Миодраг Мика 227, 396, 420
Павловић Пеко 396
Пајо, књижар 332
Панекук Антон 145
Пантелић Бора 83
Пантелић Тоза 64
Пантић Душан 342

Пантић Милош 259
Пантић Риста 56
Панчић Јосиф 389
Парежанин Ратко 306
Паскал Блез 229, 252, 253, 257, 414
Пашић Никола Баја 9, 65, 79, 127, 148, 255, 289, 341, 343, 363, 371, 378, 457, 469
Пашић Раде 246, 288
Пеги Шарл 253, 257
Пејић Драгомир 84–87
Пелагић Васа 34, 84, 97, 443
Пенезић Ратко 91
Пенезић Слободан 8, 19
Пера, књиговезац 87
Пери Габриел 221
Перигор, лекар 319
Перић Ђорђе 137, 266, 305, 306, 307
Перић Живојин 359, 362, 368, 374, 375, 377, 380, 382, 391
Перуничић Миле 473
Петен Филип Анри 333, 429
Петков Никола 20
Петковић Љубисав 100
Петковић Стојан 71
Петровић Александар Чарло 202, 203, 217
Петровић Вељко, књижевник 163, 165, 317, 384, 415
Петровић Драгољуб, професор 92
Петровић Илија М. 186, 189, 191, 201, 386, 413, 447, 449
Петровић Милева 246
Петровић Михаило-Мика Алас 391
Петровић Никола 123
Петровић Нинко 19, 261
Петровић Петар Врабац 165
Петровић Петар Његош 77
Петровић Ратко 262
Петровић Светислав Жолика 225, 298, 335, 391
Петровић Спира 71
Петровић Тодосијевић Сања 26
Петровић Урош 123, 391
Петронијевић Брана 143, 389, 391, 419
Пешић Петар 367
Пијаде Моша 8, 18, 133, 261, 313, 354
Питагора 189
Пјер Андре 346
Пламенац Милутин 125
Планиол, професор 332
Плећевић Чеда 313
Плотњиков А. Виктор 132
Помије Жан (Pommier Jean) 201, 202
Попадић Јован 71
Поповић Аца 137
Поповић Богдан 165, 189, 359, 390–394, 415
Поповић Богољуб 83
Поповић Бојка 348
Поповић Васиљ 351, 390
Поповић Велимир Вељa 372
Поповић Вук 182
Поповић Душан 94, 145, 147–149, 184
Поповић Ђока, кројач 80, 81, 83

Поповић Јевто М. 366
Поповић Јован, књижевник 300, 330
Поповић Јован, професор 72, 109, 415
Поповић Коча 15, 34, 474
Поповић Милан Ср.354
Поповић Милентије 472, 473
Поповић Милош Ђ. 130, 148, 250, 261, 277, 281, 449, 451–456, 458, 459, 461, 463, 464, 469, 470, 478, 479
Поповић Миодраг 435
Поповић Мирко 128
Поповић Никола 384
Поповић Павле 123, 189, 391, 392, 415, 419
Поповић Пера 58, 260, 278, 480
Поповић Реља 384
Поповић Савка 128, 187, 248, 347, 454
Потић, професор латинског 151
Прапоротовић Милка 266
Прапорчетовић 264
Пржић Илија 417
Прибићевић Милан 258, 378, 391, 421, 422, 470, 471
Прибићевић Ружа 471
Прибићевић Светозар 8, 154, 164, 255, 365, 457
Продановић Борислав Бора 259
Продановић Јаша 21, 79, 128, 208, 290, 291, 299, 303, 313, 314, 372, 398, 402–404, 457, 459, 472
Протић Стојан 9, 95, 96, 147, 148, 276, 378
Прудон Пјер Жозеф 332, 334, 375

Р

Радић Владимир 71, 74
Радић Стјепан 8, 13, 14, 154, 246, 254, 255, 261, 311, 312, 364, 457, 469, 478
Радичевић Бранко 392
Радовановић Илија 87
Радовановић Љуба 129, 243, 303
Радовић Драгош 289
Радовић Ђуза 420
Радојевић Милан 125, 151
Радоњић Јован 332, 363
Рајаковић Милоје 243, 284, 288, 289
Рајић Велимир 123
Рајић Милан 372
Рајковић Славко 61
Ракић Милан 209, 341, 415
Ракић Никола 71, 72, 154, 270
Ранковић Александар 19, 20, 281, 455, 472
Ранковић Дада, адвокат 190
Ранчић Јевта 90
Ранчић Светозар 99, 100, 117, 119
Ранчић Ћира 83, 117, 119
Рапопор Шарл 336
Распућин Григориј 441
Рачић Пуниша 13, 136, 208
Рашовић Милош 75, 125, 131–134
Ребац Хасан 187, 248
Ренан Ернест Жорж 195, 202, 205, 210, 342
Рено Пол 342, 346, 429
Ренодел Пјер 337
Рибар Иван 133, 259, 281, 313, 366, 372

Рибарац Стојан 74
Рибентроп 351
Рибникар Владислав 18, 415
Рибникар Слободан 415
Риле Ото 298
Ристић Добринка 248
Ристић Драгутин 268
Ристић Јован 99
Ристић Марко 190, 298, 413
Ристић Милутин 77, 99, 100, 107, 108, 109, 110
Ристић Светомир 111
Ристић Тихомир 99
Ристовић Влада 243, 246
Richard Antoinette 268
Ришеље Арман Жан ди Плеси де 345, 441
Рогић Душан 71
Розенфелд Орест 230, 325
Рокфелер Џон 362
Ромен Жил 257
Росић Александар Лека 474
Русо Жан Жак 336

С

Савић Кирило 281, 353, 452, 459, 469, 472, 475, 476
Садчиков, амбасадор 474
Саж Шарл 229, 238
Сако Фердинандо Никола 335
Сакозов Јанко 127
Сара (тетка Д. Ј.) 44
Секулић Исидора 165, 308, 359, 367, 375, 418, 420, 422
Селијер Ернест 254
Сен Сун-Јат 308
Сен-Симон Клод Анри 332
Сесил Роберт 207
Симић Божин 367
Симић Влада 58, 129, 354, 455, 478
Симић Миливоје 123
Симић Петар 125
Симић Сима 403
Симић Станоје 402
Симовић Александар Аца 295
Симоновић Драгутин 143, 417
Симоновић Душан 256, 368, 371, 380, 381, 466
Сингер Паул 423
Сирмај Тони 342
Скерлић Јован 9, 76, 77, 92, 95, 123, 143, 151, 153, 154, 175, 185, 209, 210, 211, 297–299, 316, 317, 363, 364, 391, 392, 397, 400, 415, 417, 418, 421, 422, 441, 448, 458–460
Славенски Јосип 68, 127
Славински Тодор 105
Славковић Милан 82
Славковић Милутин 125
Славковић Рада 82
Славковић Цвета 82
Смиљанић Драгослав 313, 366
Смиљанић Милутин 8
Смит Адам 81
Смодлака Јосип 310
Смодлака Лука 135, 189, 308, 309, 310
Сока, кућна помоћница Д. Ј. 349
Сорел Жорж 264
Спасојевић Драгоје 8
Спенсер, писац 107

Сремац Стеван 263, 265, 428
Сретеновић Драгољуб 284, 407
Срзентић Васа 433, 316, 317
Сршкић Милан 136, 137
Стајић Васа 309
Стајић Ђорђе Ђоша 250, 463–465
Стајић Урош 307, 463
Стакић Влада 61, 243, 254, 263–267, 278, 305, 307
Стаљин Јосиф Висарионович Џугашвили 17, 84, 245, 247, 255, 256, 474
Стаматовић Јелка 137
Стамболијски Александар 153
Стамболић Петар Пера 408, 429, 439
Стаменовић Александар Сања 472
Станковић Алекса 202
Станковић Бора 414, 415, 463, 465
Станковић Вл. 99
Станковић Димитрије Мита 91, 92, 93, 139
Станковић Пера 199
Станковић Синиша 384, 406, 408, 472
Станојевић Воја Војта 99, 111
Станојевић Милан 67
Станојевић Милутин 276, 378
Станојевић Србобран 125, 131
Стебут Александар 476, 478
Стеван, прота из Рготине 253
Стевановић Михајло 69
Стевановић Павле 151, 298
Стевановић Стеван Стево 105
Стевчић Душан 76, 117
Стефановић Караџић Вук 406, 455
Стефановић Миливоје 259, 309
Стефановић Радомир Раца 243, 259, 284, 286, 287
Стефановић Светислав Ћећа 241
Стефановић, доктор из Пожаревца 190
Стојадиновић Милан 14, 15, 129, 132, 174, 190, 207, 222, 230, 259, 280, 285, 288, 305, 307, 321, 322, 371, 403, 429, 433, 467, 480
Стојановић Влада 117
Стојановић Воја 71
Стојановић Коста Петљавина 71, 395
Стојановић Љуба 14, 59, 290, 389, 398, 409
Стојановић Никола 8, 365, 435
Стојановић Сретен 415
Стојић Недељко 95, 101
Стокић Жанка 420
Стошић Драгомир 125, 127–132, 151, 228, 231, 232, 239, 307, 348, 455
Страњаковић Драгослав 385, 426
Суботин Стеван 72
Суботић Вања 363

Т

Тадић Миливоје 87
Талпа Коста (деда Д. Ј.) 40, 63
Талпа Мита (ујак Д. Ј.) 63, 64
Тановић Јусуф 435
Танчић Александар – Санда Шустер 8, 471
Танчић Тодор – Тоша Молер 89, 90, 327
Тартаља Гвидо 415
Тартр, госпођа 249
Тасић Босиљка 179

Тасић Ђорђе 129, 368, 384
Таушановић Коста 79, 341
Тацит Гај Корнелије 226
Терзибашић Мита 111, 139
Тесла Никола 397
Тешић Душко 115, 139, 202
Тешић Срећко 115
Тимотијевић Душан 18
Типсаревић Милорад 143
Титулеско Никола 343
Тодоровић Анте 129
Тодоровић Жарко 59
Тодоровић Здравко 94
Тодоровић Пера 79
Тодоровић Радомир 19
Томић Мирко 8
Топаловић Живко 95, 96, 97
Тошић Ђока-Социјал 81–84, 86, 87, 91, 115
Тошић Санда 82
Тошковић Јован 125
Трбић Василије 99
Триоле Елза 300
Трипковић Макса 151
Трифковић Миша 8
Трифуновић Љубиша 243, 268, 284
Троцки Лав 112, 245, 247
Трпковић Бранко 258
Трумбић Анте 8, 249, 309, 379, 395
Тупањанин Милош 379
Тутанкамон, фараон 226
Туцовић Димитрије 10, 34, 82, 83, 95, 123, 145, 147–149, 294, 298, 311, 339, 378, 424, 427, 459

Ћ

Ћано Галиацо, гроф 264, 266
Ћирић Војин 99
Ћопић Никола 281, 473, 475
Ћопић Радомир 473
Ћоровић Владимир Влада 165, 365, 403, 407
Ћосић Драгомир 280, 470, 476–478, 480, 481
Ћурчин Милан 188, 189, 217, 219, 294, 366, 367, 407, 414

У

Узуновић Никола 137, 167, 169, 371
Ујевић Аугустин Тин 305, 413, 414
Урошевић Сава 399

Ф

Федоров Виктор 186
Филаковић Имре 262
Филиповић Драгослав 359, 437, 439, 440
Финци Ели 420
Фишел (Fichelle), подофицир 202
Фламарион Камил 90
Фоглер (Јовановић) Аца 139, 382
Фојербах Лудвиг 246
Фонтајн, предавач 220
Фор Пол 248, 258
Форсајт Тимоти 64
Фотић Константин 196
Франс Анатол Волтер (France Anatole, право име Жак Анатол Тибо) 137, 151, 201, 210, 219, 236, 328, 335–337, 395
Франс Пјер Мандес 106

Франсоа-Понсе Андре 346
Фридман Жорж 325, 328, 333
Фурије Шарл 332
Фурниал Жермен (Germaine Fournial) 128, 229, 234, 235, 241

Х

Хекл, научник 90, 107
Херен Фон 403
Херодот 228
Херцен Александар 23
Херцог Рудолф 408
Хитлер Адолф 14, 84, 105, 208, 221, 222, 256, 257, 264, 266, 343, 350, 351, 368, 376, 403, 425
Хорватовић Ђорђе 40
Хрибар Јанез 261
Хрипушин 179, 182
Хрушчов Никита Сергејевич 116, 474

Ц

Цамблак Григорије 195
Цанић Живојин 100
Цанић Јован 99
Цанић Милутин 77, 99–101, 107–109, 117, 118, 161, 173
Цанић Стојан 84
Цанка – Стојанка, студенткиња 458
Цветков Мирко 254
Цветковић Драгиша 129, 141, 255, 259, 288, 291, 303, 368, 403, 411, 471
Цветковић Живојин 143
Цветковић Срђан 26
Цвијић Јован 73, 225, 341, 359, 389, 391, 392, 395–398, 400, 414
Ценић Живојин 99, 119
Ценић М. 97
Цесарић Добрица 415
Цица (снаја Д. Ј.) 46, 231, 324
Цицварић Крста 147, 148
Црни Ига 52
Црњански Милош 417

Ч

Чернишевски Николај Гаврилович 137
Черчил Винстон 207
Чивуџурка Јосиф 89
Чолаковић Родољуб 246
Чубриловић Бранко 259, 368, 478
Чубриловић Васо 280

Џ

Џорџ Давид Лојд 207

Ш

Шапоњић Влада 342
Шаринић Јосип 112
Шаћир 199
Шаховић Ксенофон 408
Шеварлић Миладин 151, 154
Шире Едуар 175
Шкрбец Матија 278
Шкурла-Илић Верка 415
Шојић Рушка 351
Шотвел Марк 396
Штампар Андрија 295
Штрбац Давид 81
Шћепановић Новица 109
Шубашић Иван 313

РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ И ИЗРАЗА

АБАЦИЈА – занатлија који израђује одећу од грубог сукна.

АБИСИНИЈА – некадашње име за Етиопију.

АВАНС – најчешће, предујам, исплата унапред; у овом случају, први корак, покушај, излажење у сусрет.

АЈГИР – (тур.) неуштројен коњ, пастув, ждребац.

АЈЛУК – плата, месечна плата.

АЈМАНА – (фиг.) нерадник, готован, скитница.

АЛАМУЊА – брзоплет, несмотрен, неозбиљан, непромишљен, лакоуман човек, ветропир.

АМБУЛАНЦА – амбуланта. Постоји у Речнику и као амбуланца.

АРИВИСТА – човек који тежи да начини каријеру по сваку цену, безобзирни лакташ.

АРОНДАЦИЈА – груписање делова земљишта (обично заменом) да би имање било у једном комплексу.

БАЛНЕОЛОГИЈА – проучавање бања, наука о минералним изворима који служе као лек (пијењем, купањем и др.).

БАНКОКАРАТ – велики новчани капиталиста. Скерлић је истакнуте прваке звао „банкокаратима“, а политичку странку „банкокаратском“.

БЕСОВИ – злодуси, нечастиве силе, врагови.

БЕФЕЛ – наредба, заповест.

БЕЧКЕРЕК – данашњи Зрењанин.

БОЉАР – племић, властелин.

БОСЈАК – (рус.) човек који је отпао од друштва, запустио се, живи као бескућник.

БОЧИТИ – борити се, рвати; истурати, надимати, прсити се.

БРУС – камена алатка за брушење, тоцило, камен погодан за такву алатку.

БУЗЕРАНТ – (у жаргону) пасивни хомосексуалац.

БУМАШКИ – (рус.) хартијице, папирићи (овде дато у смислу писаних препорука, упутстава).

ВАКЕЛА – поука с пребацивањем, укор.

ВАКУФ – код муслимана: задужбина за опште религијске и хумане сврхе у циљу да подиже и издржава џамије, школе, јавне библиотеке, болнице, свратишта, водоводе и др.

ВИЛАШ – животиња (мужјак) виластих рогова. У овом случају употребљено фигуративно.

ВИН – који има неку кривицу.

ВОДАЧКИ – изведеница из речи „водац“, што значи: онај који води, вођа.

ВОЛУМИНОЗАН – који се састоји из више делова, који је састављен из више свезака; велик, обиман, опсежан.

ВРБИЦА – православни хришћански празник у суботу пред Цвети, познат и као Лазарева субота.

ГАЛИОТ – морнар на галији али и рђав човек, мангуп, неваљалац, пропалица.

ГАРИТИ – гаравити.

ГЕНЕРАЛШТАБАЦ – официр слушалац вишег курса Војне академије у предратној Југославији; официр који је завршио тај курс.

ГЕРШЛА – ољуштени јечам (за људску исхрану), јело од таквог јечма.

ГИГЕРЛ – (нем.) кицош, гиздавац, онај који претерује у дотеривању тако да често оставља утисак будале.

ГЛАЈХШАЛТОВАТИ – (нем.) уједначи(ва)ти, уравн(ав)ати, израчуна(ва)ти

ГОВИТИ – стајати мирно, непомично, смерно.

ГОРОГАН – оно што је тврдо, што се тешко цепа, разбија; човек незгодног понашања.

ГРУПА – службенички платни разред.

ДЕЗАФЕКТАЦИЈА – вероватно је реч о изразу дезафекција – ненаклоност, немилост, губљење љубави.

ДЕНАТУРИСАН – природу неке ствари изменити, изопачити; робу иначе подложну разним дажбинама и порезу (нпр. со, шпиритус и др.) додавањем других материја (гаса, зејтина) учинити неупотребљивом за људе да би за пољопривредне и индустријске циљеве била ослобођена намета.

ДЕШПЕРАТЕР – (изведено из *десперација*) очајање, безглавост, осећање безизлазности, крајње огорчење.

ДИЈАМАТИЧАРИ – дијамат – скраћеница за „дијалектички материјализам“.

ДИЈУРНИСТ – дневничар – звање службеника најнижег ранга без сталности у служби и без пензионог осигурања.

ДИН-ДУШМАНИН – верски непријатељ, заклети непријатељ, заклети противник.

ДОКСАТ – отворени део зграде, обично избочен преко спољашњег зида у виду трема.

ДРАГАТИ – нежно додиривати, миловати.

ДРЕЖДАТИ – стајати, чекати, ишчекивати досађујући се или са осећањем нелагодности, понижења.

ДРСАТИ – дрмати, трести некога (нешто).

ДУДУК – (тур.) врста пастирске свирале.

ДУРАШАН – који може много поднети, отпоран, издржљив, чврст, жилав.

ДУРАШНО – издржљиво, истрајно, упорно.

ДУРАШНОСТ – издржљивост, истрајност, упорност.

ЂУВЕЧ-КАРДАШ – гурман.

ЕВАЗИВАН – увијен, заобилазан, који изврдава (нпр. да даде категоричан одговор, категоричну изјаву и др.).

ЕВАНЂЕЛИСТА – припадник хришћанске вероисповести која своје учење заснива само на еванђељу (протестант, калвиниста).

ЕСЕРИ – (од скр. СР – социјални револуционари) припадници ситнобуржоаске партије у Русији на почетку XX века, која је проповедала да је сељаштво револуционарнија класа од пролетаријата, заступала теорију сељачког социјализма и огорчено се борила против бољшевика.

ЗАМУКА – оно што се с муком стече, оно што је мучно, криво.

ЗОР – снага, моћ, силина.

ЗОРЛИ – (у прилошкој служби) веома, врло, у великој мери.

ЗОРТ – сила, насиље, у нешто појачаном значењу: страх, бојазан, стрепња.

ЗУБУН – у народној ношњи горњи део одеће од сукна, различите дужине, обично без рукава.

ИЗДЕВАТИ – измишљати за некога, за нешто име (необично, шаљиво).

ИНАКО – иначе.

ИНТЕРПЕЛАЦИЈА – упадица, прекидање у говору, приговор; у парламентарном смислу, тражити од владе или неког министра писано или усмено изјашњење о извесној ствари из области унутрашње или спољње политике; прав. спречавање, оспоравање поседа, приговор, позивање пред суд.

ИСТРИШЧЕ – дете које се последње роди (у породици с више деце).

ЈЕРИХОНСКЕ ТРУБЕ – по библијској причи, Јевреји су, освајајући пастари град Јерихон у Палестини, седам пута обилазили око његових зидина трубећи, а кад су се седми пут трубе огласиле, бедеми су пали и они су ушли у град.

КАВАЛКАДА – свечани спровод на коњима, сјајна поворка или група коњаника, шетња на коњима.

КАПАТИ – (фиг.) проводити време у врло напорном раду, радити без предаха, изгарати, мучити се.

КАПОЊА – важна, утицајна личност, главешина, вођа.

КАТИХЕТА – наставник, учитељ; вероучитељ који поучава путем питања и одговора; учитељ науке о вери.

КЕЧЕ – мала, полулоптаста шиптарска капа од уваљане вуне, бела или тамносмеђа.

КИЛЕР – (нем.) хладњак, уређај за хлађење мотора, моторних возила и сл.

КИПАЦ – демин. од кип, али у бројаници, без значења. Саиграчи пре игре употребљавају (код неких игара) да се зна ред, првенство (разбројавање) „једном, двом, треће, ипац, кипац.

КИЧЕЉИВ – ташт, сујетан.

КЛИШИРАЊЕ – преношење слике на калуп ради умножавања.

КОАДЈУТОР – помоћник; помоћник или унапред одређени наследник црквеног великодостојника код католика, нарочито надбискупа.

КОЛМОВАТИ – увијати у коврџе, исковрџати.

КОНДИЦИЈЕ – приватно поучавање ученика, приватни часови, инструкције.

КОНФИДЕНТ – повереник, поузданик, поверљива особа; доушник.

КОНЦИПИЈЕНТ – замислити, саставити; писац, састављач једног списа, писар.

КОРТЕШ – (мађ.) политички агитатор, најчешће у буржоаском друштву који свим силама ради за неку странку или неког политичара, обично служећи се лажним обећањима, подмићивањем и сл.

КРАВАЛ – гунгула, гужва, метеж (обично праћен противзаконитим повредама особа или ствари), вика, метеж.

КРАПИНСКИ ЧОВЕК – фосилни остаци дилувијалног човека из спиље Хушњаков брег, код Крапине у Хрватском загорју.

КРОШТО – (у спрези са „зашто“) у појачаном значењу: зашто, због чега, зашто баш.

КТИТОР – оснивач неке задужбине, задужбинар, добротвор, добродавалац.

КУЛТУРТРЕГЕР – (нем.) онај који шири културу, просвећеност (обично страну, туђу).

КУНСТДРУК – хартија превучена казеином, глатка и порцеланског изгледа (служи за прецизне уметничке отиске).

КУРЦОН – (погрдно) превртљивац, лажљивац, невера.

КУСТОДИЈА – чување, надзор, стражарење, затвор, тамница.

КУСТОДИЈА ХОНЕСТА – казна лишења слободе која не лишава части, нарочито за мање политичке кривице (наш систем је не познаје – по Вујаклији).

ЛАНЦМАН – човек из истог краја, из исте земље, земљак.

ЛЕВЧА – крива, угнута полуга, пречага са ослонцем на осовини са спољне стране колског точка – точка који подупире бочну страну запрежних кола; ступац на колима.

LENT, LENTE – (фр.) спор (по)лаган, тром, пипав.

ЛИБАДЕ – у Босни женска (горња) кратка хаљина, богато златом или сребром везена.

ЛИСАНС – (фр.) универзитетски, академски степен, академско звање у Француској које даје право на држање наставе или правно заступање.

ЛИСКА – (покр.) обешењак, спадало, скитница, беспосличар, мангуп, лола.

ЛОРДМЕР – (енгл.) „господин председник“. Титула првог председника општине градова Лондона и Јорка.

МАРЈАШ – стари ситан новац различите вредности у разним земљама; аустроугарски сребрн новац са ликом Богородице (Марије), вредности 15–18 крајцара, кован за владе Марије Терезије.

МАСТОДОНТ – врста изумрлог сурлаша из породице слонова, са кљовама у горњој и доњој вилици (овде употребљено фигуративно).

МАЦКЕ – (покр.) колица или клупа на коју су се стављала лица осуђена на казну батинања; кажњавање батинама, батине.

МАШИЦЕ – двокрака метална направа, штипаљка, за захватање и разгртање жара.

МЕЛШПАЈЗ – (варв.) колач, посластица, тесто.

МЕНАЖА (фр. menage) – заједничка исхрана, удруживање више људи ради заједничког и јефтинијег исграњивања, место где се таква лица хране.

МОЛЕСТИРАТИ – узнемиравати некога, правити некога, сметати, досађивати.

МУНКАШ – (мађ.) војник; варв. војни обвезник мањинске народности под мађарском за време Другог светског рата мобилисан у радне одреде (коме се није поверавало оружје).

НАВАЛИЦЕ – снажно, силовито.

НАВЛАШ – намерно, хотимично, навалице.

НАЈАКО – у знатној, великој мери, количини, интензитету и др; увелико, много.

НАПСИТИ – наљутити, разбеснети, разјарити.

НАПУЧИТИ – затегнути, напети.

НАРАДНИК – (покр.) од глагола нарадати – много говорити, брбљати, торокати, дакле, човек који много прича, брбљивац, наклапало...

НЕВИЈЕН – (покр.) који није достигао пун узраст, пуну зрелост. У овом случају вероватно је реч о нештампаним листовима.

НЕМАЈМИР – немирко, несташко.

НЕМТУР – ћутљив, неразговорљив човек.

НЕОФИТ – онај који је прешао у нову, другу веру, новопокрштеник, новообраћеник (овде у фиг. значењу).

НЕУТРУМ – (латински: *neutrum*) 1. именица средњег рода; 2. непрелазан глагол.

ОБЕРКНЕЗ – виши кнез, старешина кнежине, нахије, за време турске владавине у Србији.

Овде употребљено у смислу припадности часопису који се звао „Пладне“.

ОДВЕЧЕ – (покр.) предвече, увече, пред ноћ.

ОДРЕШИТИ – ослободити чега (обавезе, кривице, греха).

ОКА – стара мера за течност, запремину и тежину (1,28 кг).

ОКТРОИСАТИ – дати, подарити, уступити, одобрити, допустити; октроисати закон или устав силом владалачке власти и ауторитета, наметнути закон или устав без претходне сагласности народног представништва.

ОЛИЧЕНИ – који представља нешто у највећој мери, сушти, прави, правцати, најизразитији...

ОСОВИТИ – поставити у усправан положај, усправити, подићи.

ОСОКА – животињска мокраћа и друга текућа нечистоћа, понегде и текућина која се исцеди из чабра са сиром.

ОТПАДИТИ СЕ – одвојити се, отуђити се.

ОФСЕТ – штампање на офсет преси.

ПАЛИР – старешина зидара и радника на некој грађевини; онај који распоређује рад и води надзор, помоћник, пословођа.

ПАНАИЈА – кољиво; кувана пшеница белија (за умрлу децу кува се пиринач), заслађена и с додацима ароматичних зачина. Спрема се на дан сахране покојника и о дањама за годину дана од његове смрти, понегде, изузетно, спрема се и за прославу крсног имена (славе). Кољиво не кувају жене које имају сву живу децу.

ПАНТЕОН – раније црква Св. Геновеве у Паризу, а од 1791. године Храм части у коме се сахрањују велики и заслужни Французи.

ПАРВЕНИ – човек који се обогатио и по сваку цену жели да дође међу привилеговане друштвене кругове, па их у свему незграпно опонаша; скоројевић, скоровечерњак, купикраставчић, незнатан човек који је одједном избио на површину.

ПАРЛОЖИТИ – запуштати виноград.

ПАТАРИЦА – 1. епископски штап, жезло (као знак духовне власти); 2. (често множина) други дан славе, крсног имена.

PATOIS – (фр.) наречје, дијалекат, арго.

ПАШТИТИ СЕ – 1. журити се, 2. настојати, старати се, трудити се, чинити напоре, напрезати се.

ПЕМАЦ – Чех (изведено од Пемска – Чешка).

ПИКОЛО – (тал.) мали конобарски ученик, мали келнерски шегрт.

ПИНТЕР – (нем.) бачвар, качар.

ПИСМЕНО – слово, оно што је написано, писмо (акт, документ, потврда и сл.).

ПЛАДНЕНАЦ – (буг.) изведено из бугарске речи „пладне“, што значи подне.

ПЛОВДИНА – врста грожђа и вино од таквог грожђа.

РОЕТА MINORES – осредњи, незнатан песник.

ПОКЛАДЕ – у Православној цркви дан уочи поста. Оне се називају по постовима уочи којих се покладује.

ПОЛИТИКАСТЕР – надриполитичар, човек који се бави политиком, а није за њу дорастао.

ПОПОТЕ – супа; кухиња, ресторан, менза.

ПОТВОРА – износити и ширити неистине о некоме, клеветати, набедити.

ПОТРГНУТИ – изнети, предложити ради решења, доношења одлуке.

ПРЕСАЛДУМИТИ – пребродити, превести се преко воде; фиг. прећи на другу страну, променити мишљење.

ПРЕСЛАВА – друга, споредна крсна слава.

ПРИВОЛА – (хрв.) пристанак.

ПРИПИТ – питање, упит.

ПРИСТАВ – помоћни концептуални чиновник, најчешће код суда.

РАЗБОР – способност да се логички мисли, просуђује, схвати стварност.

РЕДЕНГОТ – дуг мушки капут, нарочито путнички и јахачки.

РЕФЕНА – заједница, слога, ортаклук, заједнички трошак за јело и пиће једнако распоређен на учеснике.

РИГОРИЗАМ – (лат.) претерана строгост, непопустљивост у питањима морала и начелности, потпуна верност начелима, нарочито моралним.

РУНДЕЛА – (тачније рондела) округлина, округао рад, округла грађевина, округла кула; округао бастион у утврђењима; округла цветна леја.

РУФЕГ – занатлијско удружење, цех, еснаф.

САЈА – (тур.) врста фине црвене чохе. Јовановић каже „сајак“, што је можда локални назив за ову тканину, али „сајака“ у Речнику нема.

САКА – буре у којем се превози вода (отуд изведено: сакаџија – онај који превози воду у тим бурадима); код Драгољуба се израз користи у фиг. значењу.

САКРОСАНКТАН – пресвет, неприкосновен, неповредив.

САНКИЛОТ – револуционар, пролетер у доба Француске буржоаске револуције.

САСРЕДИТИ – усредсредити, усредоточити, усмерити, концентрисати.

СВРШЕН – трпни придев од свршити; који је завршио какву школу и добио неко звање: лекар, правник.

СЕЈМЕН(ИН) – псар; војник јаничарског пука; код нас: стражар, пандур.

СЕКВЕСТАР – давање на чување (или: у оставу) неке спорне ствари по судском налогу или по споразуму странака у руке трећем који треба да је чува до коначног решења спора; *ставити под секвестар,* ставити под забрану, узаптити.

СЕРБЕЗ – (тур.) без страха, слободно, без бриге.

СЕЦАТИ – кињити, мучити, не давати мира честим захтевима, узнемиравањем, сметањем.

СИЛАВ – широк појас од коже који спреда има више преградака за ножеве, мало оружје и ситне предмете за дневну употребу.

СКУНАТОРИТИ – скуцати.

СМОТРЕН – који води рачуна о свему око себе, брижљив, обазрив, опрезан.

СУБАЛТЕРАН – који стоји под неким другим, зависан од кога, подређен, потчињен, нижи.

СУВИНА – само у изразу: *потерати некоме сувину* – наметнути некоме своју вољу, довести некога у стање најстроже потчињености, строго некога притиснути.

ТАИН – храна која се издаје војницима, радницима или др.; следовање, снабдевање храном, прехрана.

ТЕЛЕПУК – део старе женске градске ношње, мала капа која се носила наврх главе, украшена дукатима, бисерима или сличним украсима, или извезена златом или срмом.

ТЕНОР – непрекидан ток, непрекидно трајање, непрестано, непрекидно; смисао, садржина неког закона, пресуде, наређења и сл.

ТЕСЛИМИТИ – уручити, предати, уступити нешто за новац, продати.

ТИФДРУК – (нем.) метода ротационог штампања с удубљеним матрицама.

ТОПЛОНОША – проводник топлоте.

ТРИЈЕР – машина за чишћење жита (овде употребљено фигуративно).

ТРСИТИ – побринути се, потрудити се, постарати се.

ЋАБА – храм у граду Меки у Арабији, према коме су окренуте све џамије на свету, муслиманско светилиште.

ЋАЛŌВ – глупан, будала.

ЋАТА – писар.

ЋЕМАНЕ – виолина.

ЋЕПЕНАК – једно од два крила, горње или доње, која су у старинских дућана служила уместо врата (на доње се, кад је било отворено, излагала роба, а на њему је каткад седео трговац).

ЋИРИЦА – млад слуга, момак.

ЋИРИШ – (тур.) обућарско лепило.

ЋУРАК – огртач постављен крзном, кожух.

ЋУРЧИЈА – занатлија који прави ћуркове, крзнар, кожухар.

ЋУЋОРИТИ – чаврљати, ћаскати.

УБОЈИШТВО – склоност ка тучи, свађи (убијање).

УНИЧТОЖИТИ – уништити.

УСКОПИСТИТИ (СЕ) – заинатити се, тврдоглаво се одупрети, односно одупирати.

УСТАЛАЦ – вредан, марљив, предузимљив човек, прегалац.

УТОКА – 1. ушће; 2. бекство.

УФАЧЛОВАТИ – обавити, увити завојем, увити уопште.

УЧИТЕЉАЦ – ђак учитељске школе.

ФАНАРИОТ – становник кварта Фанар у Цариграду; члан угледне и већином богате грчке породице која води порекло од грчких аристократских породица поштеђених од гоњења приликом освајања Цариграда; доцније, назив за све Грке који су у Турској били на високим положајима и имали велики утицај на Цариградску патријаршију; код нас, Грци који су долазили у Србију за владике и друге свештеничке представнике, а истицали се себичношћу и лукавством.

ФЕЛАХ – арабљански, нарочито египатски сељак (земљорадник).

ФЕРМЕН – (тур.) мушки прслук од чохе без рукава, обично украшен гајтанима, који се носи поврх копорана.

ФИША – листић, цедуља.

ФЛАГЕЛАНТ – онај који се (из верског фанатизма, због болесних склоности и сл.) шиба сам или тражи да га други шибају.

ФРАНКОВЛУК – политички правац франковаца; противнародна политика.

ФРЕНТАШ – френтер, онај који путује по свету ради заната, трговине али и скитница, пробисвет.

ХЕРНИЈА – просутост, продор, кила (урођена или стечена испаднутост утробе једне затворене телесне дупље кроз неприродан отвор тако да изгледа као израштај ван дупље – главе, груди, трбуха итд.).

ХИЋАЈА – прича, приповетка.

ЧАСЛОВАЦ – богослужбена, обредна књига у Православној цркви у којој су окупљене молитве за свако доба дана; почетница, читанка за вежбање у читању.

ЧЕКМЕЦЕ – (тур.) фиока, ладица.

ЧЕЛЕНКА – перјаница од перја, сребра или злата која се добијала за какво јуначко дело, а носила се с калпаком.

ЧЕСНИЦА – погача или пита која се меси за Божић и у коју се обично метне златан или сребрн новац.

ЧИКАРМА – подвала, сплетка, уједурма.

ЧЛОВИТИ – стајати на стражњим ногама (о псу, зецу и сл.), а и стајати на глави.

ЏЕВАП – (тур.) одговор, изаћи на крај (с чиме), уредити што.

ЏЕНТРИ – сталеж угледних грађана и привредника који нису и племићи (у Енглеској): научници, правници, официри, великопоседници.

ЏУЏАН – изведено из глагола џуџати, џецати, џоњати; у овом случају значи спавалица, у ствари, неко ко је лењ да схвати о чему је реч.

ШАЈАК – чоја домаће израде, слична сукну.

ШАМИЈА – танка марама разних боја којом жене повезују главу, повезача.

ШАНУТИ – шапнути.

ШИЈАТИ – веслати или возити (чамац) унатраг или при окретању (Јовановић ову реч користи у смислу „ломатати се“ и томе сл.).

ШИКАНА – злонамерно заплитање неког поступка, стварање неприлика некоме разним смицалицама, малтретирање, гоњење, прогон.

ШЛИПЕРИ – прагови за које су причвршћене железничке шине.

ШОП(ОВИ) – становник области око Софије која се зове Шоплук, али у мн. и назив за део становништва који живи у југоисточној Србији

ШПИРИТУЉА – ракија од шпиритуса.

ШТИФЛЕТ(Н)А – чизмица, дубока ципела.

ШТРАПАЦ – напоран, заморан рад, премор, премарање.

СКРАЋЕНИЦЕ

АВНОЈ – Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије
АК СССР – Академија наука Совјетског Савеза
АН БиХ – Академија наука Босне и Херцеговине
АСНОС – Антифашистичка скупштина народног ослобођења Србије
АФЖ – Антифашистички фронт жена
БУ – Београдски универзитет
ВМРО – Унутрашња македонска револуционарна организација
ВШ – Врховни штаб
ГК – Градски комитет
ГО – Главни одбор
ГО НСС – Главни одбор Народне сељачке странке
ДФЈ – Демократска Федеративна Југославија
ЗАВНОХ – Земаљско антифашистичко вијеће Хрватске
ИБ – Информациони биро; Информбиро
ИК – Извршни комитет
ИО – Извршни одбор
ЈАЗУ – Југословенска академија знаности и умјетности
ЈВуО – Југословенска војска у отаџбини
ЈДС – Југословенска демократска странка
ЈЛЗ – Југословенски лексикографски завод
ЈМО – Југословенска муслиманска организација
ЈНА – Југословенска народна армија
ЈНОФ – Јединствени народноослободилачки фронт
ЈНС – Југословенска национална странка
ЈРЗ (Јереза) – Југословенска радикалска заједница
ЈРС – Југословенска републиканска странка
ЈРСД – Југословенска радикално-сељачка демократија

ЈСДС – Југословенска социјалдемократска странка
КНОЈ – Корпус народне одбране Југославије
Коминтерна – Комунистичка интернационала
КПД – Казнено-поправни дом
КПЈ – Комунистичка партија Југославије
КПСС – Комунистичка партија Совјетског Савеза
Краљевина СХС – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца
НФ – Народни фронт
НФЈ – Народни фронт Југославије
МК – Месни комитет
НДХ – Независна Држава Хрватска
НКОЈ – Национални комитет ослобођења Југославије
НОБ – Народноослободилачка борба
НОВ – Народноослободилачка војска
НОО – Народноослободилачки одбор
НОП – Народноослободилачки покрет
НОПОЈ – Народноослободилачки партизански одреди Југославије
НОР – Народноослободилачки рат
НР – Народна република
НРПЈ – Независна радничка партија Југославије
НСС – Народна сељачка странка
ОЗНА – Одељење за заштиту народа
ОК – Окружни комитет
ОО – Општински одбор
ОРЈУНА – Организација југословенских националиста
ОУН – Организација уједињених нација
ПБ ЦК КПЈ – Политички биро Централног комитета Комунистичке партије Југославије
ПК – Покрајински комитет
ПО – Покрајински одбор
ПОЈ – Партизански одреди Југославије
ПП – Влада Протић–Прибићевић
РК – Рејонски комитет
РКП(б) – Руска комунистичка партија (бољшевика)
САД – Сједињене Америчке Државе

САН – Српска академија наука
САНУ – Српска академија наука и уметности
СДС – Самостална демократска странка
СДС – Српска државна стража
СЗ – Савез земљорадника
СИВ – Савезно извршно веће
СК – Савез комуниста, али и Срески комитет
СКА – Социјална културна акција
СКГ – Српски књижевни гласник
СКЗ – Српска књижевна задруга
СКЈ – Савез комуниста Југославије
СКОЈ – Савез комунистичке омладине Југославије
СКП(б) – Свесавезна комунистичка партија (бољшевика)
СРН – Странка радног народа
СРПЈ(к) – Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста)
ССДП – Српска социјалдемократска партија
ССЈ – Социјалистички савез Југославије
ССРНЈ – Социјалистички савез радног народа Југославије
СССР – Савез Совјетских Социјалистичких Република
СУБНОР – Савез удружења бораца Народноослободилачког рата
УГБ – Управа Града Београда
УДБА – Управа државне безбедности
УНЕСКО – Организација Уједињених нација за науку, просвету и културу (United Nation Educational, Scientific and Cultural Organization)
УО – Удружена опозиција, али и Управни одбор
УРО – Уједињена револуционарна организација
УРСЈ – Уједињени раднички синдикати Југославије
ФНРЈ – Федеративна Народна Република Југославија
ХРСС – Хрватска републиканска сељачка странка
ХСС – Хрватска сељачка странка
ЦК – Централни комитет

СПИСАК НОСИЛАЦА МЕДАЉОНА ПО АЗБУЧНОМ РЕДУ

Аве, Луј, књига I, 328
Аврамовић Михаило, књига I, 466
Адамовић Душан, књига IV, 334
Аксентијевић Живадин, књига IV, 453
Андрић Војин, књига IV, 331
Анђелић Небојша, књига IV, 456
Анђелић Светозар, књига III, 331
Антић Стеван, књига IV, 20
Аранђеловић Жарко, књига I, 111
Арсић, др Михаило, књига II, 77
Аћимовић Милан, књига II, 311
Бајкић Велимир, књига I, 431
Бакић Митар, књига IV, 125
Балугџић Живојин, књига I, 207
Балугџић Раул, књига I, 138
Банковић Сава, књига IV, 313
Бановачки Милорад, књига IV, 415
Бараћ Бисерка, књига IV, 195
Барле, др Славко, књига IV, 268
Бартош, др Милан, књига IV, 148
Басаричек, др Ђуро, књига II, 295
Батрићевић Марко, књига IV, 249
Баш, проф. Виктор, књига III, 252
Бенић Демо, књига II, 336
Бешевић Милица, књига III, 347
Бешков Илија, књига II, 279
Бићанић, др Рудолф, књига III, 173
Благојевић, др Бора, књига IV, 154
Блин Леон, књига I, 228
Богдановић Душан, књига III, 368
Богдановић Милан, књига I, 297
Богдановић Никола, књига I, 143
Богдановић, проф. Катарина, књига II, 31
Бошковић Димитрије, књига IV, 367
Бошковић Марко, књига IV, 425
Бошковић Милан, књига III, 115
Бошковић, др Дуда, књига III, 183
Брајац Миша, књига III, 177
Бранков Бранко, књига III, 280
Бранковић Добривоје – Дим, књига I, 290
Братић, др Богољуб, књига III, 45
Бркић Средоје, књига III, 393
Броз Јосип – Тито, књига III, 458
Бугле, Селестен, књига I, 331
Буркић Дионисије, књига I, 173
Великић Гавра, књига I, 428
Велимировић Николај, књига I, 441
Вељковић Новица, књига IV, 41
Видаковић Александар, књига II, 34
Видановић Вукадин, књига II, 342
Вилдер Вељеслав, књига III, 186
Виловић Ђуро, књига IV, 301
Вилфан, др Јожа, књига III, 233

Влајић Божидар, књига III, 98
Врањешевић Славољуб, књига IV, 309
Вујачић Марко, књига II, 258
Вујић Димитрије, књига II, 191
Вујовићи Раде и Воја, књига I, 245
Вуковић Љубица, књига II, 400
Вукосављевић Сретен, књига III, 65
Вукчевић Глигорије, књига I, 302
Вукчевић, др Радоје, књига II, 50
Вулић, проф. Никола, књига I, 225
Гавриловић, др Милан, књига II, 174
Гајић Никола – Пеца, књига II, 428
Ганчев Лаљу, књига II, 289
Геновски, др Михаил, књига II, 284
Гест Кемел, књига III, 254
Глигорић Велибор, књига I, 413
Глишић Бора, књига IV, 418
Горуновић Богољуб, књига II, 101
Грол Милан, књига III, 92
Грубер Петар, књига II, 322
Давидовић Љуба, књига III, 87
Давичо, др Јаша, књига II, 367
Даковић Марко, књига III, 61
Дамњановић Милан, књига IV, 428
Дана (Јовановић) књига I, 270
Данић Данило, књига III, 122
Дедијер Влада, књига IV, 231
Деспотовић Виден, књига III, 324
Дивац Недељко, књига I, 311
Димитријевић Воја, књига III, 288
Дипра Жорж, књига III, 246
Доминоа Ф., књига III, 243
Дрљевић, др Секула, књига III, 194
Дудић Драгојло, књига III, 454
Дучић Јован, књига I, 209
Ђаја Иван, књига I, 406
Ђаковић Милан, књига III, 404
Ђермановић Живота, књига I, 258
Ђилас Милован, књига IV, 225
Ђоловић, др Ивко, књига III, 430
Ђорђевић Воја, књига II, 186
Ђорђевић Милоје Т., књига II, 273
Ђорђевић Стојан, књига IV, 187
Ђорђевић, др Јован, књига IV, 151
Ђурић Момчило, књига II, 432
Ђурић, инж. Милан, књига III, 303
Ђуровић, др Ђура, књига IV, 320
Живановић Јеремија, књига I, 153
Живковић Павле Ф., књига III, 351
Живковић, др Света, књига III, 295
Жујовић Јован, књига I, 398
Жујовић Милан, књига I, 382
Жујовић Сретен, књига IV, 213
Жуњић Милорад – Баца, књига III, 447
Здравковић Драгиша, књига II, 202
Здравковић Јован, књига II, 207
Ивановић Слободан – Лале, књига IV, 219
Иконић, др Драгомир, књига III, 129
Илић Влада, књига IV, 278
Илић Градимир, књига III, 119
Илић, проф. Михаило, књига III, 362
Јакшић Жарко С., књига IV, 346
Јанић, др Воја, књига III, 21
Јанковић, др Драгутин, књига III, 13
Јанчиковић, др Тома, књига III, 169
Јевремовић Брана, књига IV, 73
Јевтовић Петар, књига III, 450
Јелашић Јакоб – Јаша, књига III, 50
Јеленковић Велимир, књига III, 338
Јовановић-Стајић Миланка, књига III, 321
Јовановић А. Слободан, књига IV, 411

Јовановић, др Никодије, књига I, 341
Јовановић Драгомир – Драги, књига III, 383
Јовановић Ђорђе – Славински, књига II, 347
Јовановић Јова М., књига II, 408
Јовановић Јован В., књига II, 59
Јовановић Јоца, књига II, 182
Јовановић Лука, књига II, 98
Јовановић Слободан, књига I, 363
Јовановић Страхиња – Бане, књига IV, 201
Јовановић Џанак Тодор, књига III, 275
Јовановић, др Коста, књига I, 457
Јовичић Душан, књига II, 141
Јововић Јован, књига IV, 198
Јозић Живојин, књига III, 334
Јоксимовић Драгић, књига IV, 349
Јонић Велибор, књига II, 44
Јосифовић, проф. Младен, књига III, 315
Кајзер Жак, књига I, 321
Кардељ Едвард, књига IV, 115
Каруа Мари-Ен, књига I, 324
Качаревић Миша, књига IV, 114
Кашанин Милан, књига I, 163
Кершовани Отокар, књига II, 13
Кидрич Борис, књига IV, 127
Кнежевић Мијалко, књига II, 354
Ковачевић Божа, књига IV, 144
Ковачевић Вељко, књига IV, 172
Ковачевић Дамњан, књига IV, 259
Ковачевић Никола, књига I, 69
Комадинић Милан, књига II, 165
Константиновић Раде, књига IV, 435
Константиновић, проф. Михаило, књига II, 18
Кораћ Витомир, књига III, 58
Корошец, др Антон, књига III, 24
Косановић Сава, књига IV, 140
Костић, др Милан, књига III, 180
Костић, инж. Коста В., књига IV, 165
Костић, Коста Н., књига I, 73
Кошутић, инж. Аугуст, књига III, 135
Крајшумовић Коста, књига II, 220
Кризман, др Хинко, књига IV, 137
Крлежа Мирослав, књига II, 125
Крњевић, др Јурај, књига III, 155
Крстић Павле, књига I, 86
Крстић Радоје, књига III, 412
Кужељ, др Сретен, књига I, 461
Кумануди Коста, књига I, 370
Лазић Воја, књига II, 171
Лазић Добрица, књига IV, 11
Лањи, др и други лекари, књига IV, 245
Лапчевић Драгиша – Чича, књига I, 95
Ласре Ернест, књига I, 195
Ласре Мадлен, књига I, 219
Лукић Бора, књига IV, 51
Љотић Димитрије, књига III, 375
Магдић Миливој, књига II, 105
Мајка Таска, књига I, 43
Максимовић Миодраг – Миле, књига IV, 206
Малетић, др Небојша, књига III, 407
Малишић Обрад, књига IV, 374
Маловић Јосиф, књига IV, 385
Мандић Михаило, књига IV, 328
Манојловић Божа, књига IV, 27
Манчић Владимир, књига IV, 47
Маринковић Танасије, књига I, 117
Маричић Радоје, књига III, 416
Марковић Александар, књига II, 269
Марковић Божа, књига I, 378

Марковић Вита, књига I, 293
Марковић Мома, књига IV, 81
Марковић Радован, књига IV, 399
Марковић, др Лазар, књига IV, 360
Марковић, др Миливоје Ч., књига IV, 169
Марковић, др Сима, књига III , 34
Марковић, проф. Младен, књига II, 41
Маркхам Р. Х., књига III, 77
Маслеша Веселин, књига II, 389
Махин Фјодор, књига III, 237
Мачек, др Влатко, књига III, 139
Мијалковић Милан, књига II, 386
Мијовић Радојка, књига I, 177
Мијушковић Радован, књига II, 415
Милатовић Миле, књига IV, 379
Милачић Душан, књига I, 167
Миленовић Душан, књига IV, 389
Милетић Миодраг, књига II, 377
Милићевић Драган, књига II, 47
Милојевић Живомир, књига III, 327
Милојковић Живота, књига III, 125
Милосављевић Љубинка, књига IV, 236
Милосављевић Методије, књига IV, 364
Милошевић Лепа, књига II, 54
Милошевић Милош М., књига I, 252
Милутиновић Десанка, књига I, 181
Милутиновић Светислав, књига IV, 55
Минић Милош, књига IV, 95
Мирковић, проф. Мијо, књига II, 26
Мисирлић Милош, књига I, 114
Млађа сестра Надежда, књига I, 57
Млађи брат Санда, књига I, 52
Мољевић, др Стеван, књига IV, 293
Монтани Вељеслав, књига II, 319
Московљевић, др Милош, књига II, 237
Најмлађа сестра Радојка, књига I , 60
Недић, Милан, књига III, 379
Несторовић Стеван, књига II, 292
Нешић Петар, књига I, 76
Нешковић, др Благоје, књига III, 441
Никић, др Федор, књига II, 211
Николић Добросав, књига IV, 190
Николић Момир, књига I, 135
Новак Виктор, књига I, 402
Новак, др Лујо, књига II, 22
Новаковић Крста, књига IV, 287
Остојић Миладин, књига III, 272
Отац Ставра, књига I, 39
Павић Јефто, књига II, 263
Павловић Аца, књига IV, 305
Павловић Божа Л., књига II, 146
Павловић Влада, књига I, 248
Павловић Душан, књига I, 103
Павловић Павле, књига IV, 133
Павловић Радослав – Браца, књига IV, 265
Пејић Драгомир, књига I, 84
Пенезић Слободан, књига IV, 99
Перић Драгољуб, књига IV, 396
Перић Ђорђе, књига I, 305
Перић Живојин, књига I, 374
Петровић Александар – Чарло, књига I, 201
Петровић Илија М., књига I, 187
Петровић Љуба, књига IV, 341
Петровић Милан, књига IV, 421
Петровић Настас, књига II, 301
Петровић Нинко, књига II, 419
Петронијевић Милош, књига IV, 39
Пијаде Моша, књига IV, 89
Плећевић Чеда, књига IV, 59

Поповић Александар – Аца, књига III, 308
Поповић Богдан, књига I, 391
Поповић Душан, књига I, 147
Поповић Ђорђе – Ђокица, књига III, 354
Поповић Иван, књига II, 358
Поповић Коча, књига IV, 85
Поповић Милан, Ср., књига II, 198
Поповић Милентије, књига IV, 105
Поповић Пера Т., књига II, 37
Поповић, др Александар – Шаца, књига IV, 325
Поповић, др Милош Ђ., књига I, 451
Поповић, инж. Јово, књига III, 359
Предавец, инж. Јосип, књига III, 158
Препелух Албин, књига III, 230
Прибићевић Адам, књига III, 37
Прибићевић Милан, књига II, 242
Прибићевић Ружа, књига II, 248
Прибићевић Светозар, књига III, 16
Продановић Бора, књига IV, 63
Продановић Драгољуб – Вук, књига II, 85
Продановић Јаша, књига III, 222
Прокић, др Лазар, књига IV, 262
Радивојевић Пера Ж., књига II, 72
Радић Стјепан, књига II, 129
Радованов Никола, књига II, 332
Радовић Драгош, књига III, 300
Радојковић Милица, књига II, 395
Рајаковић Милоје, књига I, 288
Рајић Милан, књига IV, 371
Ракић Огњен, књига II, 424
Ранковић Александар, књига IV, 109
Рацков Милан, књига II, 329
Рачки, др Фрањо, књига IV, 275
Рашовић Милош, књига I, 131
Рибар Иво – Лола, књига III, 437
Рибар, др Иван, књига III, 215
Ристић Милутин, књига I, 109
Розенфелд Орест, књига III, 72
Росић Александар, књига II, 351
Савић, проф. Кирило, књига I, 469
Савићевић Марко, књига III, 433
Сандић Коста, књига II, 217
Секулић Исидора, књига I, 417
Симић Божин, књига IV, 36
Симић Момчило, књига IV, 17
Симић Петар, књига IV, 317
Симовић Милоје, књига III, 420
Симонов Влада, књига IV, 357
Симоновић Душан, књига III, 263
Ситон-Вотсон отац, књига III, 69
Ситон-Вотсон Хју, књига IV, 180
Смиљанић Милутин, књига III, 357
Смиљанић, др Драгослав, књига III, 211
Смодлака Лука, књига I, 308
Смодлака, др Јоза, књига III, 191
Спасојевић Драго, књига IV, 29
Спахо, др Мехмед, књига III, 28
Сретеновић, др Драгољуб – Драги, књига II, 81
Срзентић Васа, књига II, 381
Стајић Васа, књига I, 316
Стајић, др Урош, књига II, 168
Стајић, проф. Ђорђе, књига I, 463
Стакић Влада, књига I, 263
Стамболијски Александар, књига II, 135
Стамболић Пера, књига IV, 76
Стаменовић Александар – Сања, књига III, 290
Станковић Мита, књига I, 91

Старија кћи Бојка, књига I, 345
Старија сестра Зорка, књига I, 46
Старији брат Петар, књига I, 49
Стевовић Ристо, књига IV, 33
Стевчић, др Душан, књига III, 111
Степановић-Гузина, др Ружица, књига III, 203
Стефановић Слободанка – Данка, књига III, 284
Стефановић Миливоје, књига III, 399
Стефановић Раца, књига I, 284
Стефановић Светислав – Ћећа, књига IV, 122
Стимаковић Звонимир, књига IV, 270
Стојановић Будимир, књига IV, 253
Стојановић, др Никола, књига IV, 445
Стојимировић – Јовановић Милан – Бата, књига IV, 256
Стојић Михаило, књига II, 195
Стојсављевић Богдан, књига II, 253
Стошић Драгомир, књига I, 128
Суботић, др Душан, књига II, 315
Супек, др Руди, књига IV, 438
Танчић Александар – Санда Шустер, књига II, 64
Тасић, проф. Ђорђе, књига III, 365
Татаровић Богољуб, књига IV, 353
Теокаровић Лаза, књига IV, 282
Тодоров Коста, књига III, 249
Тодоровић Бошко, књига III, 389
Тодоровић Радомир, књига III, 267
Томашевић Добросав, књига II, 154
Томић Мирко, књига II, 371
Топаловић Живко, књига I, 423
Тоша Молер, књига I, 89
Тошић Ђока – Социјал, књига I, 82
Трифуновић Љубиша, књига I, 267
Трифуновић Миша, књига III, 102
Трифуновић Станко, књига IV, 23
Трумбић, др Анте, књига III, 162
Тупањанин, др Милош, књига II, 223
Туцовић Владимир, књига III, 208
Ћирић Миладин, књига II, 91
Ћопић Никола, књига III, 311
Ћосић, др Драгомир, књига I, 476
Ћурчин, др Милан, књига II, 121
Ћурчић Милан, књига II, 109
Ћурчић Милосав, књига II, 361
Ујак Мита, књига I, 63
Филаковић Имре, књига IV, 177
Филиповић Драгослав, књига I, 437
Франс Анатол, књига I, 335
Фридман Жорж, књига IV, 441
Фурниал Жермен, књига I, 233
Хаџић, др Миленко, књига III, 427
Херцег Рудолф, књига III, 54
Цанић Милутин, књига I, 107
Цветковић Драгиша, књига III, 106
Цвијић Јован, књига I, 395
Чвркић Војко, књига III, 31
Чубриловић, др Бранко, књига II, 227
Чубриловић, др Васо, књига II, 231
Штављанин Бора, књига II, 150
Шубашић, др Иван, књига IV, 161
Шулејић Драгиша, књига III, 423
Шутеј, др Јурај – Јуре, књига III, 165

НАПОМЕНЕ ПРИРЕЂИВАЧА

1. Због превеликог обима оригиналних *Медаљона* Драгољуба Јовановића, који се састоје од три књиге, било је неопходно урадити нову редактуру која је довела и до промена у оригиналном садржају. Грађа која је до сада била распоређена у три књиге сада је дата у четири. У оригиналном тексту прва књига У АКЦИЈИ (с поднасловом *Период до уласка у Савез земљорадника, 1927)* почиње текстом *У Пироту*, а завршава се медаљоном Добросава Томашевића; друга књига У ПОЛИТИЦИ (с поднасловом *Период од почетка личног режима до Другог светског рата*) почиње текстом *У Савезу земљорадника*, а завршава се медаљоном Живојина Јозића; трећа књига У БОРБИ (с поднасловом *Двадесет ратних и поратних година (1940–1960*) почиње текстом *Рат и окупација*, а завршава се *Додатком* и медаљоном Небојше Анђелића. Осим, дакле, када је реч о садржају, у потпуности су испоштовани Јовановићева концепција и редослед медаљона.
2. У одељку *Неосвојени*, у другој књизи *Медаљона*, изворно је постојао и медаљон посвећен Јовановићевој ћерки Дафини. У рукопису који је предат издавачу тај део рукописа недостаје.
3. Ради бољег прегледа, у којој се од књига и на којој страни налазе поједини медаљони, на крају прве књиге дат је списак носилаца медаљона по азбучном реду.
4. Звездицом у тексту обележене су ауторове фусноте.

Драгољуб Јовановић
МЕДАЉОНИ
Књига прва

Издавач
Јавно предузеће *Службени гласник*

За издавача
Слободан Гавриловић,
директор

В. д. извршног директора
Издаваштва
Сања Јовичић

Извршни уредник
Миодраг Раичевић

Лектор
Соња Радојевић-Секулић

Прелом
Јелена Панић

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41-94
929 (497.1)
323 (497.1) (093.3)

ЈОВАНОВИЋ, Драгољуб

Медаљони. Књ. 1 / Драгољуб Јовановић – Београд : Службени гласник, 2008 (Београд : Гласник). – 650 стр. : ауторова слика ; 24 cm

Тираж 900. – Напомене : стр. 485–607. и уз текст. – Речник мање познатих речи и израза: стр. 629–640. – Регистар.

ISBN 978-86-7549-794-3

a) Јовановић, Драгољуб (1895–1977) – Мемоари b) Политичари – Југославија – У успоменама c) Научници – Југославија – У успоменама d) Културни радници – Југославија – У успоменама
COBISS.SR-ID 151712012

ГЛАСНИК
ШТАМПАРИЈА